...ติ
...าติไทย

...าวของชาติไทยตั้งแต่...รรพ์

...ะบริหารเทพธานี

ประวัติชาติไทย

ความเป็นมาของชาติไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์

ฉบับ

พระบริหารเทพธานี

อดีตเจ้าเมืองปทุมธานี, ลพบุรี, นนทบุรี, ตราด, ประจวบคีรีขันธ์

รวม ๒ เล่มจบบริบูรณ์

โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา

จัดพิมพ์จำหน่าย

๑๘๐/๓ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ สี่แยกบางขุนพรหม พระนคร

เล่ม ๑

ราคา ๕๐ บาท

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา ๑๘๐/๑ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ บางขุนพรหม พระนคร
นายประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๑

[illegible]

๑ [illegible]

๒ [illegible]

(แท.บ.) [illegible]

อักษรไทยย่อ ครั้งสมเด็จพระนารายน์

หนังสือสัญญาระหว่างสยามประเทศกับประเทศฝรั่งเศส

พ.ศ. ๒๒๓๑

เชอวาเลียเดอโชมอง กับคณะ
เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส
แด่
สมเด็จพระนารายณ์ มหาราช
ณ พระนครศรีอยุธยา
เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๒๒๘

โกษาปาน (ออกพระวิสุตรสุนทร) ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘

โกษาปาน ราชทูตไทยในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถวายพระราชสาส์น
แด่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส ณ พระราชวังแวร์ซายส์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘

พระยาศรีพิพัฒน์ ราชทูตแห่งกรุงสยามในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ถวายพระราชสาส์นแด่พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ แห่งฝรั่งเศส
ณ พระราชวังแวร์ซายส์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔

กำแพงยักษ์ขนาดมหึมาของประเทศจีน มีความยาวไปตามไหล่เขาสูงถึง ๑,๔๐๐ ไมล์
และมีหอคอยสำหรับดูข้าศึกทุกระยะ

พระบรมฉายาลักษณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงฉลองพระองค์แบบกษัตริย์จีน (ฮ่องเต้)

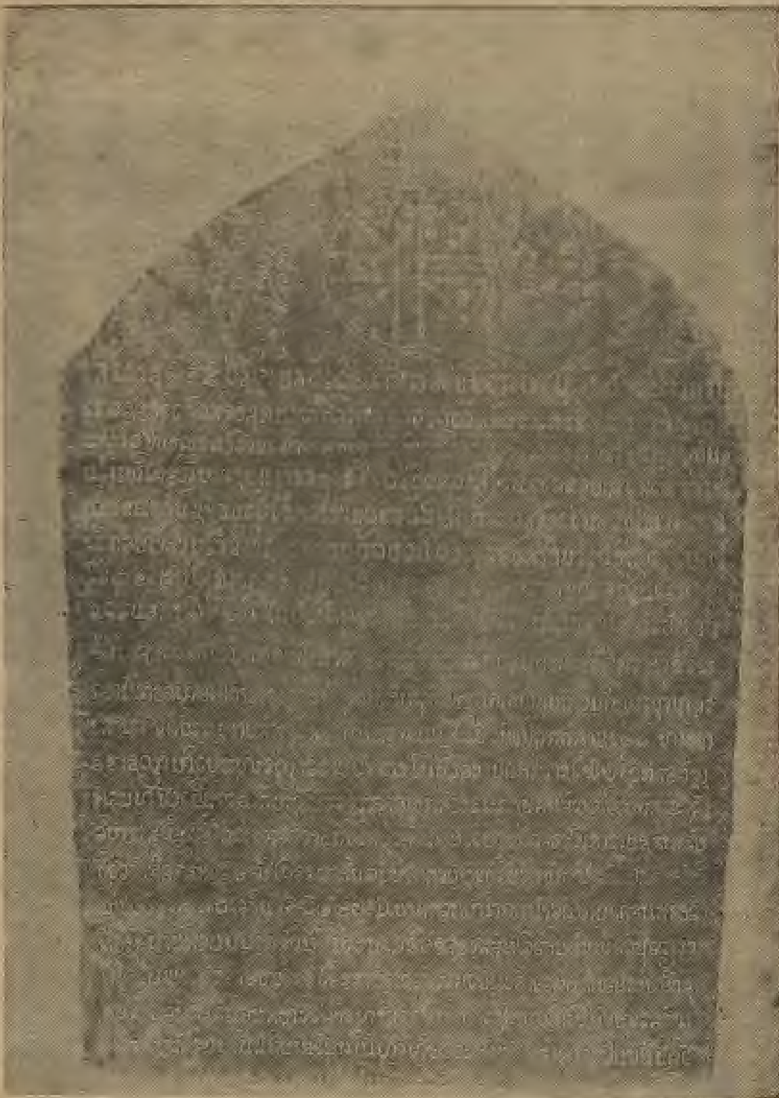
พระบรมฉายาลักษณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕
ทรงฉลองพระองค์แบบกษัตริย์จีน (ฮ่องเต้)

พระองค์เจ้าชายชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม) ในรัชกาลที่ ๔
(ต้นตระกูลชุมสาย ณ อยุธยา) ทรงฉลองพระองค์แบบกษัตริย์จีน

พระองค์เจ้าชายนพวงศ์ (กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ) ในรัชกาลที่ ๔ ทรงฉลองพระองค์อย่างกษัตริย์จีน (ฮ่องเต้) พระองค์เป็นต้นตระกูล นพวงศ์ ณ อยุธยา

หลักศิลาจารึกอักษรไทยสมัยสุโขทัย ที่ใช้ในลานนาไทย เดิม อยู่วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่

การกระทำยุทธหัตถีระหว่างเจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยา เพื่อชิงราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา

อีกภาพหนึ่งของประวัติศาสตร์ ตอนประหารขุนวรวงศาธิราช ซึ่งถือว่าเป็นศัตรูแห่งราชบัลลังก์ ครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นราชธานี

อแซหวุ่นกี้ แม่ทัพคนสำคัญของพม่า ขอดูตัวเจ้าพระยาจักรี และทำนายว่า "ท่านจะได้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน จงรักษาตัวให้ดี ต่อไปนี้พม่าจะไม่มารบกับไทยอีกแล้ว"

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เจ้านายมักนิยมทรงเสื้อครุย แม้จะอยู่กับบ้านหรือภายในวัง

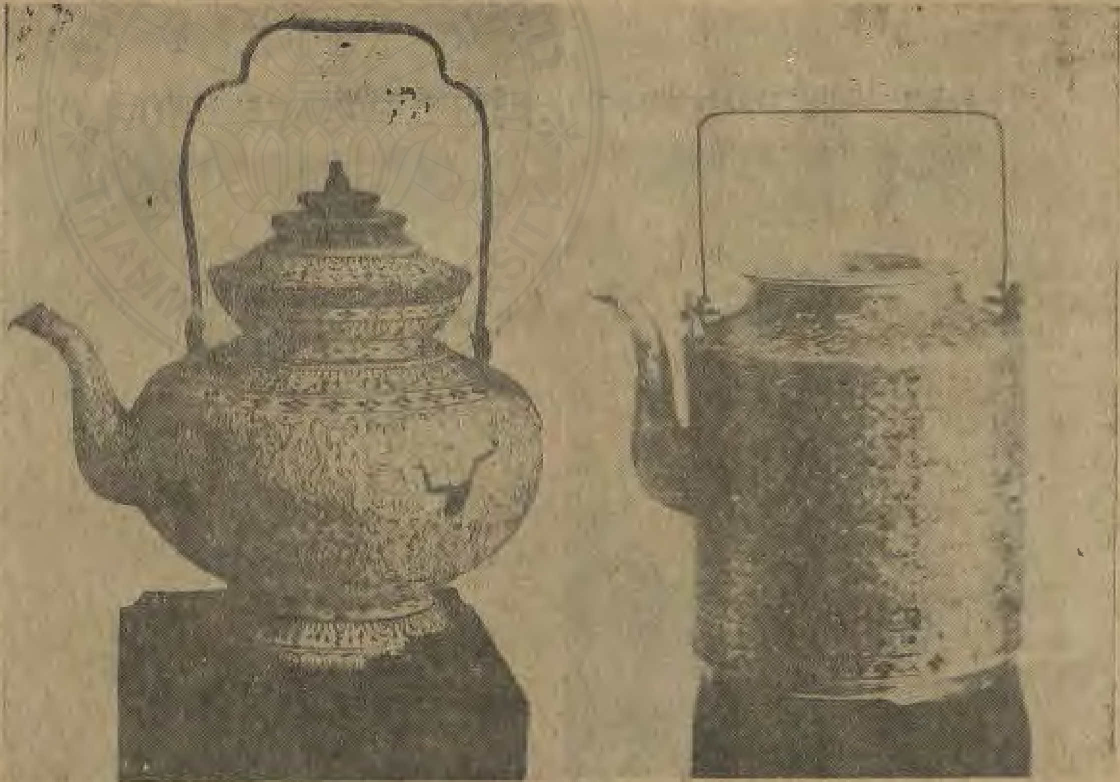
สตรีผู้สูงศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมไว้จอนผมยาว นุ่งผ้าลาย พาดสะไบ สวมเสื้อแบบเรียบ ๆ สมเป็นกุลสตรีทุกกระเบียดนิ้ว

ทรงผมมหาดไทย หรือกะลาครอบ หรือหลักแจว แบบนี้ ส่วนล่างโกนเกลี้ยงไม่รุงรัง สมัยนี้หรืออีกกี่สมัย เราจะไม่ได้พบเห็นกันอีก

นายทหารหญิง รักษาพระองค์ฝ่ายใน ครั้งรัชกาลที่ ๔ เหมือนครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช
มีนายทหารหญิง ๓ ท่าน คือ ๑. เจ้าจอมมารดาเชี่ยน ๒. ท้าววรจันทร์ ๓. ท้าววนิดาพิจารินี

(จากซ้ายไปขวา) กาน้ำถมบัทม์ และกาน้ำลายน้ำทอง

(จากซ้ายไปขวา) ชามฝาเบญจรงค์ลายสิงห์ และชามฝาเบญจรงค์มีเชิง ลายดอกไม้

ทั้ง ๒ ภาพนี้ คือโถเบญจรงค์ ทรงโกษฐ์ ลายเทพนม

ชามเบญจรงค์ ฝีมือช่างจีนทั้งสองภาพ

๑ พระแสงศร กำลังราบ ๒ ลูกศร ๓ พระแสงปืนนพรัตน์

นายควาญช้างแสดงความสามารถต้อนช้างจากป่าและดงสูงมาสู่พะเนียด กรุงศรีอยุธยา

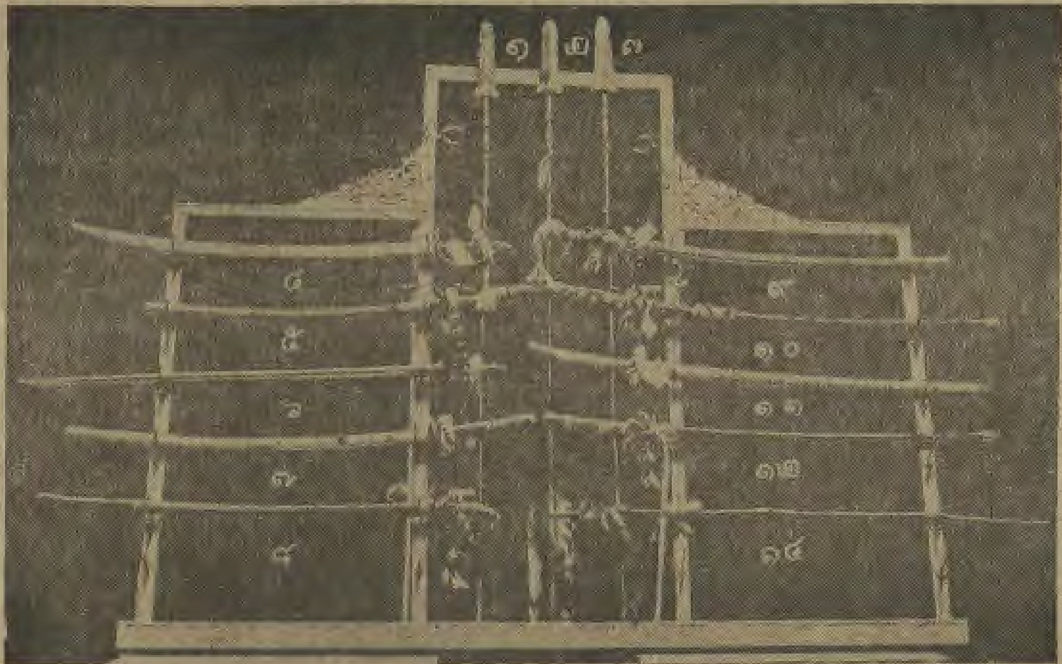
รัชกาลที่ ๕ ทรงรถพระที่นั่ง มีพระบรมวงศานุวงศ์โดยเสด็จร่วมราชพาหนะด้วย

รถยนต์หลวง สมัยรัชกาลที่ ๕ ของเจ้าจอม จะเป็นรถยี่ห้อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ปรากฏว่า
ยางล้อทั้ง ๔ ล้อ เป็นยางตัน

สมเด็จพระพันปีหลวง ทรงประกอบพิธีเปิดรถรางในวันแรกที่มีมาในสยาม แต่ในปัจจุบัน รถรางเริ่มลดน้อยลง จนแล่นไม่รอบเมืองเสียแล้ว

พระแสงดาบต่าง ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑–๒–๓ และ ๔

ขบวนแห่พระบรมศพพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จากวัดพระเชตุพน(วัดโพธิ์)
ไปสู่พระเมรุ สนามหลวง

กล่าวกันว่า เพชฌฆาตทุกชาติ เป็นผู้ที่ยิ่งใหญ่ สามารถฆ่าคนโดยไม่ต้องนับจำนวน เขากล้าประกอบกรรมอันน่าสยดสยอง ก็โดยหน้าที่บังคับ หากเขาไม่กล้ากระทำ ความอดอยากย่อมมาถึงเขา รวมทั้งครอบครัวอีกด้วย

นี่คือการลงทัณฑ์นักโทษโดยขื่อคาของตำรวจจีนสมัยก่อน ผู้ถูกทรมานจะครวญอยู่ในใจว่า ข้าฯ หมดสิทธิอิสรภาพใด ๆ แล้ว มิหนำกำลังตกนรกทั้งเป็น !

การใช้ขื่อคาแทนกุญแจมือในสมัยรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาล
ที่ ๕ เพื่อกันมิให้ผู้ต้องหาหนีดีนัก แต่ถ้าใส่ไว้ตลอดเวลา
เชื่อว่าคงนอนไม่ลง การทรมานแบบนี้ดีกว่าแบบจีนเล็กน้อย

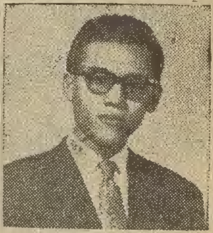

เมื่อเบิกนักโทษออกจากคุก ให้กินอิ่มหนำสำราญ ให้ฟังพระเทศน์ และมีพระสงฆ์อีก ๔—๕ รูป บังสุกุลเป็น แล้วเข้าผูกตะแลงแกง ลงมือรำดาบ อีกคนเข้าฟันดาบ ๑ ลง คอไม่ขาดลงดาบ ๒ ช่วย บางรายต้องเชือด คอจึงขาด

การประหารชีวิตนักโทษ โดยการตัดศีรษะจนขาดกระเด็นตกไปปลายเท้าแลเห็น เลือดพุ่งเป็นไฟพะเนียงคือบทบัญญัติที่ใช้กันในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช แต่ปัจจุบันรัฐบาลในระบอบประชาธิปไตย ได้เปลี่ยนเป็นยิงเป้าแทนตัดศีรษะแล้ว

คำนำของผู้จัดพิมพ์

การจัดพิมพ์หนังสือเรื่องประวัติชาติไทย ซึ่งเป็นผลงานการค้นคว้าของพระบริหารเทพธานี อดีตเจ้าเมืองปทุมธานี ลพบุรี นนทบุรี ตราด และประจวบคีรีขันธ์ ออกจำหน่ายเผยแพร่ในครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขหลายอย่างหลายประการ เริ่มต้นแต่ชื่อเรื่องเป็นปฐม เพราะในฉบับพิมพ์แต่เดิมมาใช้ชื่อว่า "**พงศาวดารชาติไทย ฉบับพระบริหารเทพธานี**" เพื่อให้เหมาะสมกับเนื้อเรื่องและเหตุการณ์ ข้าพเจ้าจึงได้เปลี่ยนชื่อเรื่องเสียใหม่ว่า "**ประวัติชาติไทย**" พร้อมกันนี้ ข้าพเจ้าได้ให้ตรวจสอบชำระใหม่หมดทั้งเรื่อง โดยจัดทำเชิงอรรถและแก้ไขถ้อยคำและข้อความต่าง ๆ หลายแห่ง เพื่อให้สะดวกแก่การศึกษาค้นคว้ายิ่งขึ้น ทั้งนี้ โดยมอบให้คุณสมชาย พุ่มสอาด ศ.บ. (โบราณคดี) หัวหน้าแผนกอักษรศาสตร์และวรรณคดี หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ศึกษาค้นคว้าทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีโดยเฉพาะ เป็นผู้ตรวจสอบและทำเชิงอรรถเพิ่มเติม ซึ่งท่านผู้อ่านจะเห็นได้ชัดเจน

หนังสือเรื่องประวัติชาติไทยนี้ พระบริหารเทพธานี ได้ใช้ความอุตสาหะค้นคว้าเรียบเรียงไว้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ จากเอกสารมากมาย เช่น จดหมายเหตุ วรรณคดี ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ตลอดจนตำราต่างประเทศรวมถึง ๙๖ เล่ม ใช้เวลานานถึง ๑๖ ปีจึงสำเร็จบริบูรณ์

อันนับเป็นประวัติศาสตร์ได้เล่มหนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้จัดเป็น ๒ เล่ม รวม ๑ ชุด ในราคาพอสมควร ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของบรรดานิสิต นักศึกษา ประชาชน และท่านผู้สนใจทั่วไปจะได้ซื้อไว้เป็นสมบัติได้ไม่ยากนัก

ในโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณบรรดาสมาชิกทุกท่านที่ได้ให้ความอุปการะแก่โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยาด้วยดีตลอดมา และขอขอบคุณคุณสมชาย พุ่มสอาด ที่กรุณาตรวจสอบชำระไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

ขอได้รับความนับถืออย่างสูง

ประจักษ์ ศิริบัณฑิตยกุล

เจ้าของ-ผู้จัดการ
โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา
๑๘๐/๑ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ สี่แยกบางขุนพรหม พระนคร

คำชี้แจง
ของผู้เรียบเรียง

ข้าพเจ้าอยากทราบประวัติศาสตร์ของไทย โดยเฉพาะยุคที่ไทยได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในแหลมทอง ก่อนตั้งกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ว่าไทยได้ลงมาแย่งดินแดนของเขมรจริงดังที่ว่ากันนั้น หรือว่าเขมรได้เข้ามาแย่งเอาดินแดนของไทย อย่างไรกันแน่ เพราะข้าพเจ้าถือคติว่า เรื่องราวเก่าแก่ของประเทศชาติ เป็นเรื่องที่คนในชาตินั้น ๆ จำจะต้องรู้และศึกษาเป็นอย่างยิ่งก่อนเรื่องอื่น ๆ "คนเป็นต้องการรู้เรื่องอดีตของตน เพื่อเป็นลูกกุญแจไขเรื่องปัจจุบัน คนไขไม่รู้ก็คือผู้ตายแล้ว"

นักประวัติศาสตร์ชาติฝรั่งเศส เขาว่าไทยได้ลงมาแย่งดินแดนเขมรถึงกับกล่าวไว้ในบทเรียนสอนพวกเขมร จนพวกเราก็หลงผิด เข้าใจไปว่าไทยตั้งต้นแย่งดินแดนเขมรเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นต้นเดิม ทั้งนี้ เพราะเราไปถือข้อความที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกของพ่อขุนรามกำแหงมหาราชเป็นปฐม ทิ้งเรื่องราวในพงศาวดารเหนือ ในจามเทวีวงศ์ในตำนาน และเรื่องราวเก่า ๆ ฯลฯ นั้นเสียสิ้น แต่เผอิญเหตุการณ์ของเราในตอนก่อนศิลาจารึก

ไปปรากฏในประวัติศาสตร์ของญี่ปุ่นว่า เจ้าญี่ปุ่นองค์หนึ่ง บวชในพระพุทธศาสนาได้มาสิ้นพระชนม์บนฝั่งมลายู ญี่ปุ่นถือว่าเจ้าชายองค์นี้เป็นญี่ปุ่นคนแรกที่ได้เข้ามาสู่ประเทศไทย แม้ดังนั้น พวกเราก็ยังเป็นที่สงสัยมึนงงกันเป็นอันมาก เพราะได้เชื่อเสียแต่แรกแล้วว่า ก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นเรื่องและบ้านเมืองของเขมรของละว้าทั้งนั้น ส่วนพวกไทยที่ลงมาแย่งเมืองสุโขทัยก็ว่าเพราะถูกกุบไบลข่าน ได้ตีบ้านเมืองในอาณาจักรน่านเจ้าแตก ไม่มีใครเคยคิดมาแต่ก่อนว่า ไทยได้ตั้งบ้านเมืองในแหลมทองมาก่อนนั้นขึ้นไปเลย พระราชพงศาวดารตอนก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา ก็กล่าวแต่ว่า นายแสนปมเป็นพระราชบิดาของสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง เหตุการณ์พิสดารเกินไปจนเห็นได้ชัดว่า เป็นนิทานหรือนิยาย แต่ก็ยังมีลางท่านที่เป็นนักประวัติศาสตร์ชาวยุโรปด้วย ว่าเรื่องนายแสนปมนั้นเป็นเรื่องมีมูลความจริง ข้าพเจ้าจึงค้นต่อไปว่า เรื่องนายแสนปมนั้นจะควรพึ่งได้อย่างไร และจะเป็นเชื้อสายราชวงศ์เขมรหรือมอญหรืออะไรกันแน่ เพราะทางพงศาวดารเขมรก็มีเรื่องตาแตงหวาน ว่ามีบุญญาภินิหาร และเรื่องราวอย่างเดียวกับเรื่องนายแสนปม ประวัติก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาของเรา จึงมีเรื่องชวนท่านผู้ศึกษาต้องสันนิษฐานกันอยู่ดังนี้

การที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์ชาติไทยก่อนสร้างกรุงสุโขทัย และกรุงศรีอยุธยาได้ดี ต้องทราบการคลี่คลายขยายตัวของไทยในถิ่นเดิมที่เมืองจีน เมืองพม่า เมืองญวนแต่ต้น ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวเรื่องไว้พอเป็นสังเขปในเรื่องถิ่นฐานไทยนี้เสียก่อน แล้วจึงเอาเรื่องราวของเพื่อนบ้านใกล้เคียงทั้งพม่า มอญ เขมร มลายู มาเทียบเวลา พิจารณาพร้อมกับตำนาน และเหตุการณ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าได้พยายามค้นคว้าเก็บรวบรวม และ

ร้อยกรองด้วยความพากเพียรอยู่เป็นเวลานานถึง ๑๖ ปี เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้วเรียบเรียงเป็นเรื่องเมื่อออกจากราชการแล้วราว พ.ศ. ๒๔๘๐ เสร็จเป็นเล่มหนังสือดังที่ท่านอ่านอยู่นี้

ข้าพเจ้ารักการเก็บรวมไว้ก่อน ไม่ยอมทิ้งขว้างโดยมิได้พิจารณาให้ถ่องแท้ ฉะนั้น จึงเก็บข้อความได้จากที่ต่าง ๆ อันเป็นหลักฐานสนับสนุนยืนยันพงศาวดารเหนือ ทั้ง ๆ ที่มีท่านผู้รู้ลางท่าน เห็นว่าเป็นหนังสือที่แต่งเพียงรัชกาลที่ ๑ เป็นตำนานเก็บเรื่องตามคำเล่าบอก พาให้คนเรียนหลงมาได้ช้านานนั้นไว้ได้มาก เกือบจะว่าไม่มีเหลือทิ้งเสียเลย เพราะได้เอาพงศาวดาร และเหตุการณ์ประเทศใกล้เคียงที่เกี่ยวข้องในสมัยนั้น ๆ มาพิจารณาเทียบเคียงอีกชั้นหนึ่ง

ท่านที่เบื่อหน่ายพงศาวดารเหนือเป็นอันมาก คิดเห็นว่าพงศาวดารเหนือเป็นเรื่องนิยายหรือนิทานไม่เป็นสาระ ศักราชก็ผิดพลาดเลอะเลือนและมิได้เรียงลำดับตามเหตุการณ์ ส่วนถ้อยคำสำนวนเล่าก็ใหม่กว่าภาษาที่ใช้ในหลักศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ไฉนจะเป็นเรื่องก่อนสร้างกรุงสุโขทัย แต่เหตุที่น่าสงสัยมากนั้นก็ว่าทำไมข้อความในพงศาวดารเหนือจึงไม่มีในหลักศิลาจารึกเหมือนสมัยสุโขทัย ถ้าจะตอบก็ต้องตอบว่า เหตุที่สมัยกรุงสุโขทัยมีศิลาจารึก ก็เพราะพ่อขุนรามกำแหงมหาราชได้ทรงประดิษฐ์ให้มีอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรก จึงเป็นการสมควรที่จะต้องประกาศลักษณะอักษรนั้น ให้แพร่หลายเป็นหลักฐานไว้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเรื่องราวในสมัยสุโขทัย ไม่มีใครบันทึกไว้ให้เป็นหลักฐาน เป็นแต่เล่าสืบ ๆ กันมาและคงจะเล่าไปคนละอย่างสองอย่าง

ไม่ลงรอยกันเพราะแทรกเติมเสริมต่อตามความเชื่อถืออภินิหารของผู้เล่า พ่อขุนรามกำแหงจะทรงรู้สึกความบกพร่องในข้อนี้ จึงทรงทำศิลาจารึกเป็นหลักฐานไว้ แม้กระนั้นหนังสือไทยก็ยังไม่แพร่หลายในหมู่พลเมือง เพราะในรัชกาลหลัง ก็กลับจารึกศิลาเป็นอักษรขอมปะปนอยู่อีก อนึ่ง พงศาวดารเหนือนั้นโดยมากเป็นเรื่องของไทยแต่ก่อน ๆ พุทธศตวรรษที่ ๑๐ ถึงที่ ๑๔ คือเมื่อก่อนไทยมีหนังสือของตัวเองใช้ ส่วนเรื่องของศิลาจารึก เป็นเหตุการณ์ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ เป็นเวลาห่างกันมาก

พงศาวดารเหนือมีข้อความเท็จจริงเพียงใด ข้าพเจ้าขอคัดข้อความจากพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๔ ว่า "๘ หนังสือพงศาวดารเหนือได้ความตามบานแผนกที่มีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงรวบรวม เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐ กรมพระราชวังฯ มีพระบัณฑูรให้พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตขวาเป็นผู้เรียบเรียง วิธีที่พระวิเชียรปรีชาเรียบเรียงพงศาวดารเหนือ ดูเหมือนหนึ่งเที่ยวเก็บหนังสือเรื่องราวอะไรเก่าๆ บรรดามีซึ่งเชื่อว่าเป็นเรื่องก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา บางทีจะถึงจดคำเล่าคำบอกของชาวเมืองเหนือที่รู้เรื่องเก่าๆ เอาหนังสือเหล่านั้นมาเรียบเรียงลำดับตามที่เชื่อว่าเรื่องไหนก่อนเรื่องไหนหลังแล้วคิดตกแต่งตรงหัวต่อ ด้วยตั้งใจจะเชื่อมให้เป็นเรื่องเดียวกันอย่างพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้น หนังสือพงศาวดารเหนือที่จริงเป็นหนังสือหลายเรื่องเรียบเรียงไขว้เขว บางทีเรื่องเดียวซ้ำ ๒ หนก็มี ศักราชที่ลงไว้ในพงศาวดารเหนือวิปลาสจนอาศัยสอบสวนไม่ได้ทีเดียว แต่เนื้อเรื่องที่กล่าวในพงศาวดาร

เหนือ มีมูลเป็นความจริงอยู่มาก ถ้าจะใช้สอบต้องเลือกหั่นเอาไป อย่าเชื่อตามลำดับเรื่องที่พระวิเชียรปรีชาเรียงไว้จึงจะได้ความ"

ข้าพเจ้าได้ดำเนินการค้นคว้าตามพระอธิบายนี้ โดยวิธีหั่นแต่ฝอยออก เช่นการปาฏิหาริย์ บุญฤทธิ์อิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ เว้นไม่ยอมหั่นเนื้อเรื่องทิ้งขว้าง หรือลบล้างเสีย

พระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบานแผนกเดิมศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) ว่า "เรื่องพระราชพงศาวดารฝ่ายประเทศสยามนี้ นักปราชญ์และมีบรรดาศักดิ์ได้ฟังได้รู้เรื่องด้วยกันเป็นอันมาก ก็กล่าวตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองเป็นปฐมกษัตริย์สร้างกรุงศรีอยุธยา แล้วลำดับกษัตริย์เนื่องกันลงมาจนเสียกรุงแก่พม่า แล้วขุนหลวงตากมาสร้างกรุงธนบุรี คือ กรุงอมรรัตนโกสินทร์ในที่อยู่กันทุกวันนี้ สืบกษัตริย์กันลงมาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่พระราชพงศาวดารเหนือ กล่าวความตั้งแต่สร้างเมืองศรีสัชนาลัยและเมืองสุโขทัย แล้วสืบกษัตริย์กันลงมาเป็นอันมาก ก่อนแผ่นดินพระเจ้าอู่ทองขึ้นไปเป็นหลายสิบชั่วกษัตริย์"

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชาธิบายไว้ในบทละครเรื่องพระร่วงว่า เรื่องตำนานที่กล่าวมาในหนังสือพงศาวดารเหนือ ผู้อ่านที่ไม่มีความเชื่อถือในการปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้อ่านแล้วก็เลยเหมาเอาว่าเป็นเรื่องนิทานแต่งขึ้นเล่าเล่นทั้งอันเหมือนเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ เหลวไหลไม่สมควรที่จะเอาใจใส่ต่อไป แต่ทรงเห็นว่าไม่ใช่เหลวเลอะทั้งหมด มีความจริงปะปนอยู่มาก

ข้าพเจ้าค้นคว้าใคร่ครวญแล้ว เห็นพ้องด้วยพระราชดำริ คือเห็นว่าจะเป็นนิทานไปหมดทีเดียวไม่ได้ มีเรื่องจริงแต่หากเล่าต่อเติมเพิ่มความอัศจรรย์ต่าง ๆ ขึ้นตามนิสัยของคนในชั้นนั้น ที่ชอบเล่าเรื่องอะไรให้วิเศษแปลกประหลาด ถ้าหากค้นเรื่องอะไรไม่ได้ก็โยนไปให้เทวดาบันดาล หรือให้เป็นอภินิหารของเจ้านายที่ตนนับถือ ดังนี้เป็นธรรมเนียมในตำนานโบราณต่าง ๆ

สังฆราชแอลโซแร็ง ชาวฝรั่งเศส ประพันธ์เรื่องประเทศสยามลงหนังสือพิมพ์รายวันตอนหนึ่งกล่าวว่า "พระสังฆราชปัลเลอกัวซ์ (ในรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงและเป็นผู้คุ้นเคยกับประเทศสยามดีนั้น ได้กล่าวถึงนิยายประวัติของไทยไว้อย่างมากมายในบทประพันธ์ของท่านอันมีนามว่า เรื่องราวของพระราชอาณาจักรไทยและเรื่องราวต่าง ๆ ในบทประพันธ์นี้ได้คัดมาจากหนังสือประวัติศาสตร์ของประเทศเรื่องหนึ่ง ชื่อพงศาวดารเหนือ"

ข้าพเจ้าเห็นว่าเรื่องราวในพงศาวดารเหนือ คงจะมีเรื่องราวได้กล่าวเป็นหนังสือมาก่อนแล้ว แต่ก่อนสมัยศรีอยุธยา คือสมัยที่ไทยมีหนังสือใช้แล้ว แต่คงเป็นท่อน ๆ แล้วแต่ใครจะจำเรื่องอะไรได้ก็บันทึกเรื่องนั้น ๆ ไว้ไม่ปะติดปะต่อเป็นลำดับกัน ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งหลัง บรรดาหนังสือต่าง ๆ ได้ถูกทำลายและกระจัดกระจายในครั้งนั้นเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตระหนักเรื่องราวจากหนังสือนั้นอยู่ก่อนแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้รวบรวมขึ้นไว้ใหม่

ที่เชื่อว่า น่าจะมีหนังสือเป็นเรื่องมาก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะเรื่องราวในพงศาวดารเหนือมีกล่าวไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่าเรื่องพงศาวดาร

ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก หากแต่เรื่องราวคนไทยให้การไว้กับพม่าไขว้เขวสับสน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระวิจารณ์ไว้ในคำนำหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า หน้า ๑๐ ว่า "พิเคราะห์ดูเนื้อเรื่องตอนพงศาวดารเข้าใจว่าคงจะเป็นคำให้การตามที่พวกไทยจำได้คนละเล็กละน้อยช่วยกันปะติดปะต่อ ไม่ได้มีหนังสือพงศาวดารไทยติดไปด้วย"

เมื่อสรุปข้อความที่ว่าไว้ในหนังสือที่อ้างทั้ง ๕ แห่งนี้ ต่างก็ทรงยอมและยอมรับว่า พงศาวดารนั้นเนื้อเรื่อง เป็นเรื่องมีมูลความจริงแทบทั้งนั้น แม้ว่าศักราชในพงศาวดารเหนือโดยมาก จะคลาดเคลื่อนวิปลาส ข้าพเจ้าก็ว่ายังมีหลายแห่งที่พอจะสอบเหตุการณ์ตอนสำคัญ และเชื่อว่าเป็นความจริงได้มีอยู่เช่น :-

(๑) ว่า "พระมหาพุทธสาครเป็นเชื้อมา ได้เสวยราชย์อยู่ริมเกาะหนองโสน พ.ศ. ๑๔๒๐

(๒) พระนเรศวรทรงช้างต้นพลายตุ่น สูง ๖ ศอก ยกตามมาแดนไทยทัน ศักราช ๔๓๑ ฯลฯ เห็นเป็นสีกร พระนเรศวรตกพระทัย"

จุลศักราช ๔๓๑ ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๑๒ ไทยที่ละโว้ได้หลุดพ้นจากอำนาจพม่า

(๓) กล่าวถึงพระเจ้าศรีธรรมไตรบิฎก มาสร้างเมืองพิษณุโลก แล้วได้อภิเษกเจ้าไกรสรราช ราชโอรส กับนางสุลเทวีธิดากษัตริย์กรุงศรีสัชนาลัยให้ไปครองเมืองลพบุรี ข้าพเจ้าว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรบิฎกนั้น คือพระเจ้าพรหม เวลารัชกาล พ.ศ. ๑๖๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๖๕๙

(๔) พระร่วง (สุโขทัย) คือพระยาศรีจันทราธิบดี เป็นพระร่วงองค์ที่สอง ได้ครองกรุงสุโขทัยสมัยชะเลียงก่อนตั้งอาณาจักรสุโขทัย และเป็นกษัตริย์เอกราชองค์สุดท้าย สวรรคต พ.ศ. ๑๗๙๒

(๕) ปีพระเจ้ากาแตสวรรคต ว่าจุลศักราช ๕๖๕ ตรงกับ พ.ศ. ๑๗๔๖ ทำให้เราได้เค้าเงื่อนสำคัญว่า พระยาอู่ทอง (คือ พระยาสร้อยหล้ากษัตริย์เวียงไชยนารายณ์) ลงมาครองแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ ใน พ.ศ. นั้น แล้วให้พระเชษฐา (พระพนมทะเลศรี ฯลฯ บวรพระเชษฐาราชโอรสพระเจ้าไชยศิริ กษัตริย์เวียงไชยปราการ) ไปครองเมืองเพชรบุรี

ส่วนเรื่องนายแสนปมที่ลางท่านว่า น่าจะเป็นเชื้อสายตาแตงหวาน ในราชพงศาวดารกัมพูชาก็ว่า ตาแตงหวานถูกเชิญขึ้นเป็นกษัตริย์เขมรองค์ ๑ นายแสนปมจึงเป็นพวกเขมร และพระเจ้าอู่ทองก็เป็นกษัตริย์เชื้อสายเขมร ท่านที่อ่านชินกาลมาลินีภาษามคธ ก็ว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เสด็จมาจากเมืองกัมโพชนคร ฉะนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จึงต้องเป็นเขมร จึงได้เสด็จเข้ามาปกครองไทยแคว้นใต้ดังนี้ก็มี ส่วนท่านที่ว่าน่าจะเป็นมอญก็เพราะมีเรื่องนายแสนปม เหมือนกับเรื่องทางเมืองมอญ (ดูลำดับสกุล คชเสนีกับโบราณคดีมอญ)

ข้าพเจ้าขอยืนยันว่า นายแสนปมและพระเจ้าอู่ทอง มิได้มีเชื้อสายเป็นเขมร หรือเป็นมอญแต่อย่างใด เพราะกษัตริย์เขมรองค์ที่พอจะนับว่ามีอำนาจเป็นองค์สุดท้าย ก็คือพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๕-พ.ศ. ๑๗๖๕) แต่ก็เป็นเวลาที่พระยาอู่ทองและพระเชษฐาได้ยกไพร่พลลงมาตั้งตัวในแว่นแคว้นสุวรรณภูมิแล้ว และเป็นเวลาก่อนเรื่องตาแตงหวานตั้ง ๑๐๐ ปี เพราะ

เรื่องตาแตงหวานเป็นเหตุการณ์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๗๐ ถึงราว พ.ศ. ๑๘๘๐ ข้าพเจ้าคำนวณดังนี้ คือ สิ้นรัชกาลพระเจ้าจรินทรชัยวรรมันที่ ๒ พ.ศ. ๑๘๕๐ มีกษัตริย์ต่อมาสัก ๒ พระองค์ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๑ หน้า๗๐-๙๑) คะเนว่าสัก ๒๐ ปี แล้วก็เกิดจลาจลภายใน พระเจ้าแตง-หวานเสวยราชย์ประมาณ พ.ศ. ๑๘๗๐ ถึง พ.ศ. ๑๘๘๐ หรือกว่านั้น แล้วมีกษัตริย์อีกหลายพระองค์ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๑ หน้าที่ ๙๔ บรรทัดที่ ๒) จึงถึงพระเจ้าบรมนิพันธบทฯ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๘๘๙ คิดเป็นเวลาเพียง ๕๐ ปี และยุติว่ามีกษัตริย์สัก ๖ พระองค์ เฉลี่ยแล้วก็เป็นเวลารัชกาลเพียงองค์ละ ๘ ปี ๔ เดือน เวลาที่ปรากฏดังนี้จะเป็นการพิสูจน์ให้เห็นชัดได้ว่า ได้เกิดเหตุยุคเข็ญภายในพระราชวงศ์กษัตริย์เป็นเวลากระปรกกระเปรี้ยไม่สมประกอบ จึงไม่มีโอกาสที่จะแผ่พระราชวงศ์กษัตริย์ได้อย่างไร (ดูประวัติเขมรในหนังสือชุดนี้) การที่จะเอาเรื่องนายแสนปมเข้าผนวกกับตาแตงหวานแล้วว่าเป็นเขมร จึงเป็นเรื่องที่ห่างไกลจากเหตุผล

อนึ่ง ประเทศเขมรเวลานั้นมิได้มีชื่อนี้ จดหมายเหตุของจีนยังเรียกเขมรว่า ประเทศจินละ หรือที่หนังสืออื่นได้เรียกว่า เจนลาต่างหาก เขมรเพิ่งมามีชื่อเรียกว่า กัมพูชา เมื่อราว พ.ศ. ๒๑๖๓ ส่วนเมืองกัมโพชนครที่เข้าใจเอาว่าเป็นเมืองเขมร ก็เป็นเมืองท่าเรือของไทย อยู่ในบริเวณวัดพุทไธศวรรย์

ข้อที่ว่า พระบิดาของพระเจ้าอู่ทองจะเป็นมอญหรือไม่นั้น ข้าพเจ้าว่าไม่ใช่มอญ โดยมีหลักฐานยืนยัน คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวิจารณ์ไว้ในหนังสือลำดับสกุลคชเสนี หน้า

๖๘ ว่า "เรื่องนายแสนปม เดิมน่าจะเป็นนิทานในอินเดีย พวกชาวอินเดียพากันมาเล่ารู้กันแพร่หลาย ทั้งในเมืองมอญและเมืองไทย มอญหรือไทย ผู้แต่งพงศาวดาร จึงสมมติเอามาแต่งเป็นต้นเรื่องเฉลิมพระเกียรติกษัตริย์ ซึ่งตั้งวงศ์ใหม่ในประเทศของตน แต่ใครจะเอาอย่างใครในระหว่างมอญกับไทยหาทราบไม่ ฯลฯ แต่ดูเหมือนจะลงความเห็นเป็นยุติได้ว่า นิทานพวกนี้แต่งขึ้นเมื่อท่านผู้มีบุญนั้น ๆ ล่วงไปช้านานแล้วทั้งนั้น หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งแต่งเมื่อไม่มีหลักฐานจะรู้ความจริงได้แน่นอนทั้งนั้น"

เหตุนี้เองทำให้เกิดเข้าใจกันไปว่า นายแสนปมเป็นมอญ แต่ความจริงบุรพกษัตริย์ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ นั้น เป็นพระราชวงศ์เดียวกันกับกษัตริย์กรุงสุโขทัย เพราะปรากฏในพงศาวดารเหนือว่า พระยาอู่ทองกับพระเชษฐาได้อพยพพลเมืองลงมาจากเมืองเหนือเมื่อก่อนนั้น ถ้าไม่ใช่พวกเดียวกันจะลงมาโดยเรียบร้อยเช่นนั้นหาได้ไม่ เป็นหลักฐานสันนิษฐานได้แน่ชัดว่า ไม่ใช่เป็นเขมรหรือเป็นมอญ (ดูพงศาวดารโยนก หน้า ๖๙ บรรทัด ๙ และพระธรรมนูญซึ่งเป็นกฎหมายฉบับแรก กฎหมายหมอบรัดเล เล่ม ๑ หน้า ๔๐ ออกใน พ.ศ. ๑๗๖๕ โดยกษัตริย์ไทยทางใต้)

ศักราชที่ปรากฏในกฎหมายดังว่านี้บอกเราว่า เป็นเรื่องก่อนที่พวกไทยเมืองเหนือแย่งกรุงสุโขทัยได้จากเขมรถึง ๓๖ ปี ต่อนี้มาอีก ๒ ปี ก็ปรากฏมีในกฎหมายอีกฉบับหนึ่ง คือ พระอายการเบดเสรจ มหาศักราช ๑๑๔๖ ตรงกับ พ.ศ. ๑๗๖๗ (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เล่ม ๑ หน้า ๒๖๑)

จริงอยู่ ที่ได้มีกษัตริย์ต่างพระวงศ์เข้ามาครองราชสมบัติที่เมืองอู่ทองและที่เมืองสุพรรณบุรี ๒ พระองค์ ซึ่งมีพระนามชวนให้สงสัยว่าจะเป็นมอญ

พระองค์หนึ่งมีพระนามว่า พระองค์อินทร์ก็เป็นเชื้อกษัตริย์ไทยเมืองตะนาวศรี ต่อรัชกาลนั้นมามีพระเจ้ากาแต พระบิดาเห็นจะเป็นพม่า ไม่ใช่มอญ และมารดาคงเป็นไทย แต่ทั้ง ๒ พระองค์ ก็เป็นเรื่องก่อนพระชนมายุสมเด็จ-พระรามาธิบดีที่ ๑ ช้านาน และก่อนพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ กษัตริย์เขมรเกิดเสียด้วยซ้ำไป

เมื่อได้ตัดข้อสงสัยราชวงศ์กษัตริย์ ที่ครองกรุงศรีอยุธยาว่า ไม่ใช่เป็นมอญเป็นเขมรแล้ว จึงควรพิจารณาว่า ราชวงศ์กษัตริย์ที่ครองกรุงศรีอยุธยาจะมีการสัมพันธ์กับราชวงศ์กษัตริย์ที่ครองกรุงสุโขทัยสมัยก่อนนั้นอย่างใดบ้าง พระเจ้าสายน้ำผึ้ง กษัตริย์เมืองเสนาราชนครนั้น เป็นพระราชนัดดาพระเจ้าพรหมมหาราช สายราชวงศ์เวียงไชยปราการ (นามสายพระราชวงศ์ในหนังสือชุดนี้) ได้ทรงสร้างวัดพะแนงเชิงขึ้นไว้

เมื่อสมเด็จพระชนกนาถ ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ซึ่งเป็นพระราชวงศ์เวียงไชยปราการด้วยกัน ได้มาเป็นใหญ่ในแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ จึงได้ทรงสร้างพระเจ้าพะแนงเชิงเป็นพระพุทธรูปนั่งใหญ่ที่สุดขึ้นไว้ในวัดที่พระเจ้าสายน้ำผึ้งพระญาติของพระองค์สร้างไว้ (ก่อนตั้งศรีอยุธยา ๒๗ ปี)

เหตุผลดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ จึงพิสูจน์ได้แน่ชัดว่า เวลาก่อนสมัยศิลาจารึก พ.ศ. ๑๘๐๐ นั้น ดินแดนทางภาคใต้กรุงสุโขทัยได้มีพวกไทยปกครองเป็นรัฐ ๆ หรือแคว้น ๆ อยู่ก่อนแล้วหลายแห่งด้วยกัน แต่คงเป็นรัฐเล็กบ้างใหญ่บ้าง (ดูอินเดียนอาร์ตแอนด์เลตเตอร์ เล่ม ๑๐ เลขที่ ๑ หน้า ๔๘ ปัจฉิมลิขิต) เพราะเหตุที่บ้านเมืองเป็นของพวกไทยด้วยกันอยู่แล้วเช่นนั้น เมื่อพ่อขุนรามกำแหงเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ใน พ.ศ. ๑๘๒๐ จึง

ปรากฏในหลักศิลาจารึกว่าทรงรวบรวมได้ดินแดนกว้างขวาง เป็นปึกแผ่นในรัชกาลของพระองค์ นับว่าไทยตั้งเป็นอาณาจักรขึ้นได้เป็นครั้งที่ ๒ ตั้งแต่ได้เสียอาณาจักรโยนกเชียงแสนในแหลมทองแล้วมา

เรื่องที่ ๑ จะได้กล่าวถึงไทยที่อยู่ในเมืองจีน และที่อื่น ๆ แล้วเข้ามาอยู่ในแหลมทองเรียงตามลำดับเวลา และวางเรื่องเพื่อให้เข้าใจง่าย คือเอานามเมืองที่เป็นราชธานีมาเป็นชื่อเรื่อง ส่วนประวัติของชาติใกล้เคียงที่ไทยเกี่ยวข้องด้วย ถ้ามีความสำคัญท้าวถึง เช่น เรื่องที่ ๓ เมืองเชียงแสน พระเจ้าพรหมมหาราช ตีเมืองอุมงคเสลาราชธานีของขอมแตก ทรงขับไล่ขอมออกจากเขตโยนกเชียงแสน ข้าพเจ้าก็เอาประวัติขอมต่อข้างท้ายบทนั้น เรียงเป็นเรื่องที่ ๔ ส่วนเรื่องที่ ๕ เมืองลำพูนมีการเกี่ยวข้องกับมอญ จนทำให้ลางท่านเข้าใจกันว่า เมืองลำพูนเป็นเมืองมอญ ข้าพเจ้าก็เอาประวัติมอญมาต่อเป็นเรื่องที่ ๖ เมืองลพบุรี เรื่องที่ ๗ มีเหตุสำคัญที่ไทยต้องเสียอิสรภาพแก่พระเจ้าอนุรุทธมหาราชพม่า แล้วกู้อิสรภาพจากพม่าได้ในเวลา ๓๖ ปี ข้าพเจ้าก็เอาประวัติพม่ามาต่อเป็นเรื่องที่ ๘ ถึงเรื่องที่ ๙ เมืองสุโขทัย พ่อขุนรามกำแหงตีประเทศเขมรแตกได้เป็นเมืองขึ้นในรัชกาลของพระองค์ ข้าพเจ้าก็เอาประวัติเขมรมาต่อท้ายเรื่องนั้นนับเรียงเป็นเรื่องที่ ๑๐ ส่วนเรื่องที่ ๑๑ เมืองนครศรีธรรมราช มีเรื่องเกี่ยวข้องกับชาติชวาและมลายู ก็เอาประวัติมลายูและชวามาต่อเป็นเรื่องที่ ๑๒ ดังนี้

ส่วนแคว้นใดเข้ารวมกับแคว้นใดก็ได้กล่าวความไว้ในเรื่องนั้นๆ เพื่อจะได้ทราบเหตุการณ์ของไทยติดต่อกันได้ตลอด กระทั่งถึงตั้งอาณาจักรศรีอยุธยา และกรุงศรีอยุธยาเกิดการจลาจล อันเป็นเหตุการณ์ยุ่งเหยิงใน

พระราชวงศ์กษัตริย์ของไทยตอนต้น ๆ สมัยศรีอยุธยา ซึ่งเกิดขึ้นเพราะการแก่งแย่งแข่งดีในพระราชวงศ์ ความแก่งแย่งแข่งดีกันในเรื่องพระราชวงศ์กันนี้เอง ที่เป็นเรื่องเศร้าสลด ทำให้กรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่ ๑

ในการพิเคราะห์เรื่อง ข้าพเจ้าได้ถือหลัก ดังนี้ :-

๑. เก็บเนื้อความจากที่ปรากฏในหนังสือต่าง ๆ

๒. เอาเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องมาเทียบเคียง

๓. เอาภูมิภาคและโบราณวัตถุเป็นหลัก

๔. อนุมานกาลก่อนหลังของศักราช ที่สามารถเทียบเหตุการณ์ได้

๕. ความคิดเห็น

หลักฐานดังว่านี้ได้ทำเป็นบันทึกบรรยายไว้เป็นเชิงอรรถ เพื่อสะดวกแก่การอ่าน และเข้าใจง่าย

อนึ่ง เมื่อท่านสนใจจะอ่านเรื่องราวในแคว้นใดแคว้นหนึ่งก็ดี ขอได้โปรดสมมติตัวของท่านประดุจหนึ่งว่า ท่านเกิดในยุคนั้น ๆ และอยู่ในแคว้นนั้น ๆ ด้วย เพราะข้าพเจ้าผู้เล่าก็สมมติตัวเช่นเดียวกัน คือ เล่าถึงแคว้นใดก็เล่ารายละเอียดเฉพาะแคว้นนั้นเท่าที่สามารถจะค้นได้ ส่วนแคว้นอื่นเมืองอื่นที่มีเรื่องเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ก็เล่าไปที่เกี่ยวข้องเท่านั้น แม้จะรู้เรื่องราวของแคว้นอื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้น จึงมักเห็นเป็นข้อความขาดด้วนไป แต่ถ้าเล่าที่เกี่ยวข้องละเอียดก็ผิด ความจริงเพราะเรื่องของใคร ใครก็รู้ละเอียด ส่วนเรื่องของคนอื่นจะรู้ละเอียดไม่ได้ จะรู้ได้เพียงเท่าที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเท่านั้น

โดยเหตุที่ชนชาติไทย ได้อยู่กระจัดกระจายออกเป็นปริมณฑลกว้างใหญ่ไพศาล มีทั้งอาณาจักรและแว่นแคว้น เป็นรัฐเล็กรัฐน้อย แยกย้ายกันมากมาย เริ่มตั้งแต่ทิศเหนือสุดของประเทศจีนในมณฑลกันซู ยาวเหยียดลงมาจนกระทั่งทิศใต้สุดแหลมมลายูตะวันตก แต่อาหมสุดกังตั้งตะวันออก ข้าพเจ้าจึงให้ชื่อหนังสือเรื่องนี้ว่า "**พงศาวดารชาติไทย**"

พระบริหารเทพธานี

๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๖

พระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖

พุทโธ ธัมโม สังโฆ

พุทธานุภาพนำผล เกิดสรรพมงคลน้อยใหญ่
เทวาอารักษ์ทั่วไป ขอให้เป็นสุขสวัสดี
ธรรมานุภาพนำผล เกิดสรรพมงคลเฉลิมศรี
เทพช่วยรักษาปรานี ให้สุขสวัสดีทั่วกัน
สังฆานุภาพนำผล เกิดสรรพมงคลแม่นมั่น
เทเวศร์คุ้มครองป้องกัน สุขสวัสดิสันต์ทั่วไปฯ

สารบาญ

เรื่องประวัติชาติไทย

ถิ่นฐานไทยเดิม

หน้า

หน้า

หน้า

ประวัติขอม

เมืองลำพูน

หน้า

ประวัติมอญ

เมืองลพบุรี

หน้า

ประวัติเขมร

หน้า

บทพิเศษ

หน้า

บันทึกความรู้รอบตัว

หน้า

ประวัติชาติไทย

ถิ่นฐานไทยเดิม

ก. ไทยในจีน

เดิมชนชาติไทยจะมีภูมิลำเนาอยู่ที่ใด ยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด ทราบกันแต่เพียงว่า ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ประมาณ ๔๕๐๐ ปีมาแล้ว ได้อพยพมาจากภูเขาอัลไต (Altai) ประเทศมองโกเลีย (Mongolia) แล้วเข้ามาตั้งหลักฐานมั่นคงลงที่ลุ่มแม่น้ำเหลืองหรือฮองโห (Hoang-Ho)[ก] และลุ่มแม่น้ำยางเจ๊เกียง ตอนบน ซึ่งบัดนี้เรียกในแผนที่ว่าแม่น้ำแยงซีเกียง (Yang-Tsi-Kiang) คือ ในท้องที่ ๆ เป็นมณฑลกันซู (Kan-Su) และมณฑลเชนสี (Shen-Si) เพราะทำเลที่ดินเป็นที่ราบ เหมาะแก่การเพาะปลูกตามนิสัยของไทยที่เป็นชาวนาอย่างดีเลิศ แล้วก็ขยายเขตลงตามลุ่มแม่น้ำที่กล่าวแล้วในท้องที่ ๆ เวลานี้เป็นอาณาเขตมณฑลเสฉวน (Se-Chuen) อูเป (Hu-Pe) ฮูนาน (Hu-Nan) อันฮุย (Anhui) และเกียงสี (Kiang-Si) ซึ่งจะเรียกว่าเจ็ดมณฑลแรก เรียกชื่อว่า มุง, ลุง, ปา และชื่อที่เรียกนี้ เป็นชื่อแคว้นหรืออาณาจักรที่อยู่ของไทยด้วย[ข] มีนครแยกกันอยู่เป็นสองนคร ทำนอง

(ก) บางแห่งเรียกว่า แม่น้ำฮ่วงโห หรือแม่น้ำวิปโยค

(ข) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๓๔ ส่วนหน้า ๒๓๕ หมอดอดด์ว่า จดหมายเหตุจีนเรียกไทยว่า มุงใหญ่ จึงอนุมานได้ ไทยในครั้งนั้นต้องใหญ่ มิฉะนั้นแล้ว จีนซึ่งมีนิสัยไม่ค่อยจะยอมเล็กให้ใครง่าย ๆ คงไม่บันทึกในหมายเหตุว่า "ใหญ่" เป็นแน่นอน วิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิมของประภาศิริ หน้า ๒๐–๒๑ ว่า 'คำว่า มุง ก็คือ มงและเมือง และเป็นคำที่จีนใช้เรียกไทยอยู่

เป็นสองรัฐ ราชธานีของนครเหนืออยู่ราวต้นแม่น้ำเหลือง มีนามว่า นครลุง[ก] นครลุง คือ เมืองลุงเจา (Leang Chow) ในแดนจีแฉะหรือไซหยง บัดนี้เป็นท้องที่อยู่ในมณฑลกันซู (Kan-Su) ส่วนนครปาราชธานีฝ่ายใต้ อยู่ตรงภาคตะวันออกของมณฑลเสฉวน (Se-Chuen) คือ ที่เมืองจุงกิง (Chung-King) เมืองหลวงของจีน ที่ย้ายหนีญี่ปุ่นในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒[ข]

เมื่อชนชาติไทยลงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในภูมิประเทศที่กล่าวแล้วนี้ ถิ่นที่อยู่ของไทยก็มีความสมบูรณ์พูนสุข และมีความเจริญกว่าสาขาชาติมองโกลด้วยกัน เพราะไทยได้มีการปกครองเป็นระเบียบมาแล้วตั้ง ๔,๐๐๐ ปี ซึ่งสมัยนั้นชาวยุโรปยังนุ่งห่มหนังสัตว์[ค]

เมื่อก่อนพุทธกาล ๒๘๐๐ ปี ชนชาติที่ถูกเรียกว่าจีนในภายหลังนี้ ยังพาปศุสัตว์ที่เลี้ยงเป็นอาชีพ เที่ยวเร่ร่อนแสวงหาแหล่งที่มีหญ้าน้ำบริบูรณ์ ตามชายทะเลสาบแคสเปียน (Caspian Sea) เพราะเวลานั้นไม่มีที่อยู่เป็นหลักฐานแน่นอน ครั้นภายหลังจึงได้พากันอพยพเลื่อนเข้าไปตั้งอยู่ในประเทศ

(ก) หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิมของประภาศิริ หน้า ๒๓ ว่า "นครลุง นครปา อาจมีสมัยกษัตริย์จีนวงศ์เหีย ระหว่าง ๑,๗๐๐ ถึง ๑,๒๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล หรือก่อนนั้นขึ้นไปอีก"

(ข) หนังสือไลฟ์ของอเมริกัน ฉบับวันที่ ๑๒ มิถุนายน ค.ศ. ๑๙๓๙ หน้า ๓๓ ว่า "นครปาโบราณมีอายุ ๔,๐๐๐ ปีมาแล้ว อยู่ที่แหลมยื่นตรงแม่น้ำแยงซีเกียง และแม่น้ำเกียลุง เวลานี้มีพลเมือง ๒ ล้านคน" และหนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๑๖ ว่าปา (PA) มีดินแดนล้ำเข้าไปในกลางประเทศจีนบัดนี้ จก (Jog) อยู่ภายนอกทางทิศตะวันตกของมณฑลเสฉวน เมืองปานี้ ตามตำนานเลียดก๊กว่า ได้เคยรบกับฉ้อและฉ้อต้องพ่ายแพ้ยับเยิน ครั้งพระเจ้าเล่าปี่มามาตั้งตัวเป็นเจ้าในเมืองจก ปาก็รวมอยู่ด้วย แต่ในนามประเทศจก

(ค) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์ หน้า ๒๓๔ ฝรั่งเขานับเอาชาติไทยเป็นสาขาหนึ่งของชาติมงโกล และหนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๑ ว่า "ไทยเป็นมงคลสาขาหนึ่ง ด้วยเหตุไทยเป็นมงคลกระมัง จึงถูกเรียกต่อมาว่า มุง โม๊ง เมือง สำเนียงหากเพี้ยนไปตามเสียงของชนต่างถิ่นเท่านั้น"

กัคตารี (เตอรกีสถาน Turkestan) เหนือประเทศทิเบต แล้วจีนคงจะถูกชาติที่เป็นบรรพบุรุษของพวกตาตรุกราน ก็ค่อยเคลื่อนที่อพยพลงมาทางใต้แถบทะเลทรายซาโมหรือโกบี (Shamo or Cobi) เข้าตั้งถิ่นฐานลงที่ลุ่มแม่น้ำไอว่หรือไหว(ก) อันเป็นสาขาของแม่น้ำเหลือง จึงได้พบกันเข้ากับชนชาติไทยซึ่งเวลานั้นได้เป็นใหญ่ปกครองดินแดนที่เรียกว่า ประเทศจีน ทุกวันนี้เป็นส่วนใหญ่ ไทยได้อยู่ก่อนจีนตั้ง ๑๐๐๐ ปี มาแล้ว ไทยออมให้จีนแทรกเข้ามาตั้งทำมาหากินเป็นพลเมืองอยู่ด้วย

ครั้นเมื่อก่อนพุทธกาล ๒๓๓๗ ปี พระเจ้าฟูฮี ปฐมกษัตริย์ของจีนได้ยกสมัครพรรคพวกเข้าทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แล้วแย่งเอาเมืองเชนสีได้จากไทย จึงขึ้นเสวยราชสมบัติที่เมืองนั้น ครั้นแล้วได้มีชนชาติจีนเที่ยวอยู่กระจัดกระจายเป็นหย่อม ๆ ยังไม่มีการปกครองเป็นปึกแผ่น

พระเจ้าฟูฮีกษัตริย์จีนพระองค์นี้ เป็นนักการเมืององค์สำคัญที่สุดของจีน เพราะได้รวมพรรคพวกที่ไม่ใช่จีนให้กลายเป็นจีนได้มาก ด้วยในรัชกาลนี้ได้มีการประดิษฐ์อักษรจีนเป็นรูปเครื่องหมายขึ้น แบ่งพลเมืองออกเป็นเหล่าเป็นแซ่ จึงขยายเขตโดยการรบพุ่งแย่งถิ่นฐานเข้าไปในเปจิหลี (Pe-Chi-Li) ฮอหน่ำหรือโฮนาน (Ho-Nan) และซัวตังหรือซานตุง (Shan-Tung) อันเป็นเขตทิศเหนือของแม่น้ำฮองโห (Hoang-Ho) และแม่น้ำ

(ก) หนังสือไทย-จีน ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๗ บางแห่งว่า "ราวก่อนพุทธกาล ๒๕๑๔ ถึงก่อนพุทธกาล ๒๕๐๐ ปี จีนจึงได้อพยพลงมาอยู่ในลุ่มแม่น้ำไอว่ สาขาแม่น้ำเหลือง" ส่วนหนังสือเรื่องวิเคราะห์เมืองไทยเดิม หน้า ๒ ว่า "จีนลงมาจากทะเลสาบแคสเบียน ภายหลังที่ไทยได้ตั้งหลักฐานลง ณ ลุ่มแม่น้ำเหลืองตั้ง ๑,๐๐๐ ปีมาแล้ว และหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หน้า ๑๗๔ ว่า "เมื่อเทียบภาษาจีนคำหลวงกับภาษาไทยของเรา จะรู้ได้ชัดว่าจีนยืมเอาภาษาไทยไปใช้ คิดส่วน ๑๐๐๐ คำ เป็นภาษาไทยเสีย ๓๒๕ คำ นอกจากนั้นไวยากรณ์ที่ใช้ในภาษาจีนคำหลวง ก็เหมือนกันกับภาษาไทย"

แยงซีเกียง (Yang-Tsi-Kiang) แล้วสอนให้พลเมืองใช้เครื่องมือจับปลาเปนอาทิ นับว่าจีนได้เริ่มมีการปกครองแต่นี้เปนต้นไป

เมื่อจีนปกครองกันเปนปึกแผ่นขึ้นได้แล้ว ก็ยิ่งเปนศัตรูกับไทยมากขึ้น พวกไทยที่รักอิสรภาพมั่นคงก็ถอยเลื่อนลงมาทางใต้ ณ ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง (Yang-Tsi-Kiang) เมื่อก่อนพุทธกาล ๒๓๐๐ ปี[(ก)]

ส่วนพวกไทยที่อพยพลงมาอยู่ทางใต้ ก็ได้แตกแยกกันออกเปนก๊ก ๆ และในระหว่าง ๑๐๐ ปีนี้ จีนได้ขยายอาณาเขตออกไปในดินแดนชาติไทยเสมอ พระเจ้าเชนนุง หรือชินนุง หรือซีนล้ง เปนกษัตริย์จีนราวก่อนพุทธกาล ๒๒๐๐ ปี ได้สอนให้พวกจีนรู้จักทำนาเอาอย่างไทย แล้วทำพิธีแรกนาด้วยพระองค์เอง จนเปนราชประเพณี เพิ่งมาเลิกเมื่อสุดสิ้นราชวงศ์เช็ง (พ.ศ. ๒๑๘๗ ถึง ๒๔๔๙)[(ข)]

ก่อนพุทธกาล ๒๐๙๔ ปี ถึงก่อนพุทธกาล ๒๐๓๔ ปี ในรัชกาลพระเจ้าวั่งตี่หรือหวั่งตี้ (Hwang-Ti) พระเจ้าแผ่นดินจีนทรงคิดทำเกวียน เรือ ถ้วยชาม ขึ้นใช้ พระมเหสีทรงเลี้ยงตัวไหม แล้วคิดทำผ้าด้วยไหมขึ้น และมีผู้คิดทำปฏิทิน เครื่องดูดาว ทำสีเขียนรูปภาพ มีธนูและเกาทัณฑ์[1] แล้วแบ่งที่ดินให้ราษฎรทำนาขยายเขตออกมาจนปะทะเข้ากับไทย แต่จีนกลับเห็นว่า พวกลี (ไทย) พี่น้อง ๙ คน ซึ่งครองเมืองทั้ง ๙ ในประเทศจก ก่อการกำเริบรุกชายแดนอยู่เสมอ จึงส่งกองทัพยกเข้ามาปราบเปนครั้ง

(ก) จากหนังสือไทย-จีน ของ เสฐียรโกเศศ หน้า ๗

(ข) จากหนังสือราชินีบำรุง เล่ม ๒ สิงหาคม พุทธศก ๒๔๗๒

ข้าพเจ้าผู้เขียน ว่า จีนไม่เคยทำนามาแต่เก่าก่อน เมื่อเข้ามาแย่งถิ่นไทย เห็นไทยทำนาก็รับเอาการทำนามาเปนของจีน ตลอดจนพิธีแรกนา ซึ่งน่าจะเปนของไทย แล้วนำมาดัดแปลงให้พิสดารยิ่งขึ้นภายหลัง

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องถิ่นฐานไทยเดิม ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

แรก เมื่อ ๒๐๔๕ ปี ก่อนพุทธกาล การรบครั้งนั้น ไทยเป็นฝ่ายรับ ต่างเสียรี้พลสกลโยธามากด้วยกันทั้งสองฝ่าย ในที่สุดจีนล่าทัพถอยกลับ

ต่อมาอีก ๕๐ ปี เป็นเวลารัชกาลหลังของจีน พวกลี้ยกกองทัพบุกเข้าไปตีบ้านเมืองของประเทศจีน แต่ต้องเสียรี้พลมาก ถอยกลับมา จีนตามตีซ้ำเติมติดพันเข้าไปในประเทศจก ฆ่าฟันผู้คนล้มตายลงเป็นอันมาก พวกหัวหน้าลี้พี่น้อง ๙ คนตายหมด พวกไทยต้องถอยร่นลงมา

เมื่อก่อนพุทธกาล ๒๐๐๐ ปี นั้น ไทยยังคงมีภูมิลำเนาในดินแดนซึ่งเวลานี้เป็นมณฑลเสฉวน ฮูเป ฮูนาน อันฮุย และเกียงสี อันเป็นดินแดนสำคัญที่สุดของจีนเวลานี้ เพราะเป็นที่อุดมสมบูรณ์อยู่ในลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง (Yang-Tsi-Kiang) และมีอาณาเขตครอบคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำนั้น(ก)

ก่อนพุทธกาล ๑๙๑๔ ถึงก่อนพุทธกาล ๑๘๒๔ ปี จีนถูกชาติเกียนยั้ง (เห็นจะเป็น ฉยงนู้ คือ ต้าตะวันตก บรรพบุรุษของพวกมองโกล) รุกรานจีนไม่สามารถต่อสู้โดยลำพังได้ จึงย้ายราชธานีจากเชนสี (Chen-Si) ลงมาตั้งที่โฮนาน (Ho-Nan) เมื่อก่อนพุทธกาล ๑๘๐๐ ปี แล้วขอให้ไทยแคว้นปั่ง ซึ่งตั้งอยู่ตอนใต้แม่น้ำฮองโห ช่วยจีนปราบทัพเกียนยั้งสำเร็จ จีนกับไทยจึงเป็นมิตรไมตรีดีต่อกัน

ก่อนพุทธกาล ๑๘๖๐ ปี พวกไทยที่อยู่ตอนใต้ลำน้ำแยงซีเกียง (Yang-Tsi-Kiang) ยกไปตีจีน สู้กันอยู่หลายปี ที่สุดจีนชนะ ครั้งนี้ไทยต้อง

(ก) จากหนังสือ "ตำนานศรีประวัติศาสตร์และพงศาวดารเมืองพัทลุง" ของหลวงวิจิตรวาทการ และจากหนังสือพงศาวดารโยนก พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๒๔ บรรทัดที่ ๕

เสียดินแดนและถอยร่นลงมาทางใต้อีก แต่จีนก็ยังมิได้มีเขตลงมาถึงลำแม่น้ำแยงซีเกียง (Yang-Tsi-Kiang)[ก]

พระเจ้าซุนสิ้นพระชนม์ก่อนพุทธกาล ๑๖๖๒ ปีแล้ว ยู้ หรือ อู๊ ขุนนางผู้มีความรู้และความคิดเฉลียวฉลาด ได้รับเลือกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินในก่อนพุทธกาล ๑๑๖๐ ปี มีพระนามว่า ไต่อู๊ (อู๊เต้) เป็นปฐมราชวงศ์แฮ่หรือเฮีย (ก่อนพุทธกาล ๑๖๖๐ ถึงก่อนพุทธกาล ๑๒๒๐ ปี)[ข] ไต่อู๊เป็นกษัตริย์ได้ ๓ ปี ก็ให้ย้ายราชธานีไปอยู่เมืองปิงยาง แล้วจัดให้สำรวจอาณาเขตของจีนขึ้นเป็นครั้งแรก จึงส่งราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับกษัตริย์ไทยที่นครปา คือ จุงกิง (Chung-King) เมื่อก่อนพุทธกาล ๑๖๖๕ ปี เพราะเวลานั้น ไทยยังคงมีอาณาเขตเหลืออยู่มาก จีนยกย่องชาติไทย เรียกว่า ไต๋ ไตหรือไท และเรียกแว่นแคว้นของไทยว่า "อาณาจักรไทมุง"[ค]

จีนทำดีกับไทยได้ ๗ ปี พอไทยตายใจ ไต่อู๊ก็ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทยทางใต้แม่น้ำเหลือง ในก่อนพุทธกาล ๑๖๕๐ ปี ได้เขตของไทยไปในครั้งนี้มาก

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๔ บรรทัดที่ ๕

(ข) จากหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๔ ข้าพเจ้าว่าเป็นธรรมเนียมจีน และเข้าใจว่าไทยด้วย ที่เลือกแต่คนฉลาดเท่านั้น เพราะพระเจ้าแผ่นดินในตอนแรก ๆ ไม่เลือกผู้สืบราช. สันตติวงศ์ขึ้นแทน

(ค) หนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๔ บรรทัดที่ ๒ และหนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๐ ว่า "ระหว่างก่อนพุทธกาล ๔๕๐ ปี ถึงพุทธศักราช ๒๐๕ ปี ที่กล่าวว่าไทยยุคนี้มีนามว่า อ้ายลาวหรือมุง* และมีอาณาจักรไทยมุงนั้น เรื่องเหล่านี้ ได้พบในตำนานน่านเจ้า ซึ่งชาวเสฉวนเป็นผู้รวบรวม ครั้งกษัตริย์วงศ์เหม็ง (พ.ศ. ๑๙๑๑ ถึง พ.ศ. ๒๑๘๗) ว่าประชาราษฎรน่านเจ้าที่เรียกว่า ม่าน คือ งุ อ้าย - ลาว นั้น อยู่บริเวณที่ราบเขา "กิ๋วลง" ใต้เมืองยงเชียง ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำโขงกับแม่น้ำอิรวดี เหนือเขตพม่าบัดนี้ และในประเทศตังเกี๋ยก็มี อยู่ในบริเวณถั่วหาว, แง่อาน (เมืองไทย ไทยเรียกว่าเมือง ล่า-น้ำ) และกวางไตร แต่เรียก "อ้าย-ลาว" ไม่ใช่ "งุ อ้าย-ลาว"

ถึงก่อนพุทธกาล ๑๔๒๘ ปี กษัตริย์จีนชื่อ "กี" ส่งราชทูตชื่อ มงตู มาเจริญพระราชไมตรี มาทำดีกับไทยที่นครปาอีก ความสนิทสนมก็กลับมีต่อกัน

เมื่อก่อนพุทธกาล ๑๒๒๓ ปี เชียงทาง เชื้อกษัตริย์วงศ์หงอว้อง เจ้าเมืองเชียง ยกกองทัพไปตีเมืองโฮนาน (Ho-Nan) ซึ่งเป็นราชธานีของจีนแตก กษัตริย์จีนองค์สุดท้ายของราชวงศ์แฮ่ ได้หลบหนีข้าศึกลงมาอาศัยอยู่กับไทยในมณฑลอันฮุย (An-Hui)

เชียงทางก็ประกาศตนเป็นกษัตริย์วงศ์เชียง (ก่อนพุทธกาล ๑๒๒๓ ถึงก่อนพุทธกาล ๕๗๙ ปี) ตั้งราชธานี ณ เมืองเจียวโก ตั้งแต่นั้น ทางไมตรีระหว่างจีนกับไทยก็เริ่มตึงเครียดกัน เพราะจีนขยายอำนาจและรุกแดนเข้ามาอีก

ถึงก่อนพุทธกาล ๖๘๘ ปี กษัตริย์จีนชื่อ เชียงวูติง ตีได้เขตของแคว้นปึง (ไทย) ไป แล้วจีนก็เคลื่อนเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองทางใต้แม่น้ำฮองโห และแม่น้ำวุยมากยิ่งขึ้น

จาวลิน กษัตริย์จีนราชวงศ์เชียงองค์สุดท้าย หลงนางทากี รูปงาม แต่มีใจดุร้ายอำมหิต ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ฟาหรือฮวด ชาวเมืองเซียมไซ ผู้เป็นเจ้าเมืองจิวหรือจาวเป็นกบฏ เหตุเพราะพระเจ้าจาวลินได้จับเอาบิดาของฟามาจำคุกไว้ ๓ ปี จาวลินต่อสู้พวกกบฏไม่ได้ จึงฆ่าพระองค์เสียโดยสั่งให้เผาตัว เมื่อก่อนพุทธกาล ๕๗๙ ปี

ฟาขึ้นเป็นกษัตริย์มีพระนามว่า วูอ่าง (บู๊อ๋อง) เป็นต้นราชวงศ์จิว (เจียวหรือจาว ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ๕๗๙ ถึงก่อนพุทธกาล ๒๙๔ ปี)[ก] ย้าย

(ก) จากหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๗ บรรทัดที่ ๑๐ ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า บู๊อ๋อง เชื้อสายชาวเมืองเซียมไซผู้นี้ไม่ใช่จีน เชื่อว่าเป็นไทยนิยมจีน เหตุที่เข้าใจได้เช่นนี้มี ๒ ประการ เพราะ ๑. เมืองเซียมไซไม่ใช่เมืองจีนมาแต่เดิม หากเป็นเมืองไทย ๒. เพราะว่า "บู๊อ๋องได้ใช้เดือนแรกตรุษจีน ตรงกับเดือนของไทย" (ดูราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๑๔ บรรทัดที่ ๒๖)

ราชธานีไปตั้งที่เมืองลกเอี๋ยง ระหว่าง ๘ ปี แต่ก่อนพุทธกาล ๕๗๙ ถึง ๕๗๒ จีนตีได้เขตถึงเมืองเซียงไฮ้ (Changhai) มีประเทศเล็กเมืองน้อยเป็นเมืองขึ้น ขยายอำนาจออกกว้างขวาง ปู๊อ๋องจึงจัดแบ่งที่ดินให้แก่พวกแม่ทัพนายกอง ปกครอง ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ลัทธิเจ้านครได้เกิดขึ้นในประเทศจีน ส่วนความเจริญอย่างอื่น ก็ให้สร้างโรงเรียน โรงพยาบาล จัดอาคารที่อยู่อาศัยสำหรับคนอนาถา และสร้างเมือง ฉีหรือปักกิ่ง (Peking) ขึ้นเมื่อก่อนพุทธกาล ๕๗๘ ปี

อาณาเขตจีนในเวลานั้น แคว้นจิวหรือจาว อยู่ตะวันออกของมณฑลเซนสี (Shen-Si) บ้านเดิมของไทย แคว้นไอ๋หรืองุย อยู่ทิศใต้ราวมณฑลโฮนาน (Ho-Nan) ต่อไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ก็เป็นแคว้นลู้ ส่วนแคว้นจ๊กหรือจกอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ คงจะเป็นภาคตะวันตกเฉียงเหนือมณฑลเสฉวน (Se-Chuen) แคว้นซูหรือฌ้ออยู่ทิศใต้ราวมณฑลฮูนาน (Hu-Nan) แคว้นจิ๋นอยู่ตะวันตกเฉียงเหนือในมณฑลเซนสี

นครลุงราชธานีโบราณของไทยอยู่ในมณฑลกันซู (Kan-Su) ติดต่อกับพวกแคว้นจิ๋น ทางตะวันออกที่ลุ่มแม่น้ำเหลืองตอนบนราวเมืองลานเจ้า (Lan-Chow) ลานเจ้าก็อยู่ในเขตมณฑลกันซู (Kan-Su) ใต้ลานเจ้าถึงนครปา[ก] นครปาอยู่ในมณฑลเสฉวน ต่อลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงลงมาตอนกลางๆ ก็เป็นนครเง้ยว ซึ่งปรากฏนามภายหลังขึ้นอีกนครหนึ่ง อาณาจักรไทยจึงโอบอาณาจักรจีนทางด้านตะวันตก แต่ทิศเหนือตลอดมาข้างใต้ แล้ววกเลี้ยวมาทางตะวันออก เลยลงไปจนจรดทะเลเหลือง

(ก) เปลี่ยนชื่อว่าจุงกิง (Chung-King) เป็นราชธานีของจีน ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒

บู๊อ๋องสิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าเซ่งอ๋องครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๒ อาณาเขตอันกว้างขวางของพระองค์ก็เริ่มเกิดการจลาจลปั่นป่วน เพราะพวกเจ้าประเทศราช ๑๘ แคว้น (สมัยเลียดก๊ก) ได้แก่งแย่งแข่งดี ทะเยอทะยานอยากได้เป็นใหญ่ยิ่งขึ้น จึงต่างยกกองทัพเที่ยวปราบปรามหัวเมืองต่างๆ รวบรวมเอาเข้ามาเป็นอาณาเขตของพวกตน เหตุการณ์เช่นนี้ได้มาทางไทยด้วย แล้วเกิดจลาจลขึ้นในเขตจีน เมื่อก่อนพุทธกาล ๓๙๓ พวกตาดที่อยู่ในเตอรกีสตานเห็นเป็นโอกาส ก็ยกพวกเข้ารุกรานชายแดนจีน ตีเรื่อยเข้ามาตลอดชายแดนไทย ไทยจึงเสียนครลุงแก่พวกตาดในราวก่อนพุทธกาล ๓๐๐ พวกไทยที่อพยพหนีจากนครลุง จึงอพยพมาอยู่ที่นครปา และข้างใต้ลงมา

ระหว่างก่อนพุทธกาล ๓๐๐ ถึงก่อนพุทธกาล ๑๐๐ ปี นั้น ได้เกิดมีรัฐเล็กรัฐน้อยขึ้นมากมาย ทั้งในเขตไทยและจีน

เมื่อก่อนพุทธกาล ๒๒๗ พวกไทย (ชุง) ได้รบจีน จีนจึงย้ายเมืองหลวงไปอยู่ที่เมืองโกเก๊ง ในราวก่อนพุทธกาล ๒๒๔ ตั้งราชธานีอยู่ได้ ๑๑ ปี พระเจ้าเพ็งอ๋องก็กลับย้ายราชธานีมาอยู่ที่เมืองลกเอี๋ยง ในก่อนพุทธกาล ๒๑๓ อีก

เหตุการณ์ของเมืองเชนสี ภูมิลำเนาเดิมของไทยนั้น จีนได้ยกให้แก่แม่ทัพผู้หนึ่ง เป็นบำเหน็จความชอบ แม่ทัพผู้นี้คือ ต้นวงศ์ของเจ้าผู้ครองครองแคว้นจิ๋น เป็นเจ้าแคว้นใหญ่และสำคัญแคว้นหนึ่งใน ๑๙ แคว้นของสมัยเลียดก๊ก เมืองฮามเอี๋ยงซึ่งเดิมชื่อว่าเมืองฮูหยง แล้วชื่อเมืองจิ๋น ได้เป็นเมืองเอกของแคว้นจิ๋น[2] เมืองนี้ตั้งอยู่ที่แม่น้ำไอว่ ในถิ่นจีน ภายหลังจึงเปลี่ยนชื่ออีกว่า เมืองเชียงอาน

ราวก่อนพุทธกาล ๒๑๓ ถึง พ.ศ. ๑๖๓ พวกเจ้าผู้ครองแคว้นในจีนต่างแก่งแย่งกัน ชิงอำนาจรบพุ่งฆ่าฟันกันเบ็นอลหม่านทั่วไป พวกตาดก็ฉวยโอกาสเข้ารบพวกจีน จีนจึงหนีภัยเอาตัวรอด หลบเข้ามาอาศัยอยู่ในนครปา แล้วขยายเขตแผ่ออกไปตามลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงในถิ่นไทย ทวีจำนวนมากขึ้นๆ ทุกที เบ็นคราวที่จีนอพยพอย่างขนานใหญ่เข้ามาอยู่ในแดนไทย ไทยถูกเบียดเสียดหนักยิ่งขึ้น ถึงราวก่อนพุทธกาล ๕๐ พวกรักอิสรภาพและไม่ยอมกลายชาติอย่างเช่นจิ๋น ก็สละดินแดนของตนตั้งแต่นครปาภาคตะวันตก ตลอดลงไปจนนครเงี้ยว ซึ่งอยู่ภาคกลางลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงเลื่อนลงมาทางใต้ ที่เมืองฮุนหน้ำและต่อ ๆ ลงมา

ลุ พ.ศ. ๒๐๕ เจ้าแคว้นจิ๋นยกกองทัพทำสงครามกับพวกไทยนครปาอีก คราวนี้ตีได้นครปาราชธานีของอาณาจักรไทยมุงตะวันออก พวกไทยนครปาแยกอพยพเข้าไปตั้งภูมิลำเนาในมณฑลเสฉวนซึ่งอยู่ทางตะวันตก ส่วนอีกพวกหนึ่งก็ได้อพยพลงมาอยู่กับพวกไทยทางใต้ คือที่เมืองฮุนหน้ำและใต้เมืองนั้นต่อ ๆ ลงมา แต่พวกไทยนครเงี้ยวก็ยังคงปกครองบ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงตอนกลางอยู่[ก]

เมื่อแคว้นจิ๋น ตีนครปาของไทยด้วยกันเองได้แล้ว แคว้นจิ๋นก็มีอำนาจมากขึ้น แคว้นใหญ่ต่างๆ ของจีน เช่น ลู้ จี้หรือเจ๋ ชุหรือช่อ เยนหรือเอี๋ยน ไงอ่ (งะไอ่) หรืองุย ต่างก็ทำการรบพุ่งกันเอง เจ้าแผ่นดินจีนเมืองหลวง คงจะทรงปกครองแคว้นจิวอยู่เท่านั้น

(ก) จากหนังสือหลักไทย ของ ขุนวิจิตรมาตรา หน้า ๒๘ บรรทัดที่ ๔ และหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๑๓ บรรทัดที่ ๑๑ พวก งิ้ว ที่อยู่ในมณฑลเกียงสี อาจเบ็นชื่อชาวเมืองนครเงี้ยว และเงี้ยวที่เบ็นคำเรียกพวกไทยใหญ่พวกแรกที่อพยพเข้าไปอยู่ในพม่านั้น ก็น่าจะเบ็นพวกงิ้วนี้เอง

แคว้นจิ๋น ตีได้เมืองใกล้เคียงมาเป็นเมืองขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะเจ้ากินอ๋องกษัตริย์เมืองหลวงเกรงเจ้าแคว้นจิ๋นจะเป็นกบฏ จึงคิดกับขุนนางเพื่อจะตัดทอนกำลังเจ้าแคว้นจิ๋นลง เจ้าแคว้นจิ๋นรู้ก็ยกกองทัพไปตีเมืองหลวงได้ใน พ.ศ. ๒๘๘ จับพระเจ้ากินอ๋องได้ ให้คำนับถึงพื้นดิน ๓ ครั้งแล้ว ก็ไว้ชีวิต พระเจ้ากินอ๋องเสียพระทัย สิ้นพระชนม์ในปีนั้น

ฉินเซียนอ๋องผู้มีชัย ก็หาได้ประกาศพระองค์ขึ้นเป็นฮ่องเต้ไม่ คงครองสมบัติจีนต่อมาได้อีก ๓ ปี ก็สิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. ๒๙๑ เจงอ๋องราชโอรสของฉินเซียนอ๋อง ซึ่งเป็นรัชกาลที่ ๓ มีพระชนมายุ ๑๓ พรรษา เสวยราชย์ใน พ.ศ. ๒๙๗ แล้วเสด็จยกทัพไปตีพวกเจ้าประเทศราชได้เมืองลู้ เมืองอี่ เมืองอ๋วย เมืองฮ้าง เมืองหงุ่ย เมืองเคี่ยว เมืองฮุ้ง เมืองช่อ รวม ๘ ก๊ก

การปราบปรามหัวเมือง รวมเข้าเป็นอาณาจักรจิ๋นได้สิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๓๒๗ จึงประกาศพระองค์ขึ้นเป็นฮ่องเต้ ทรงพระนามว่า พระเจ้าซีอ๋วงตี่ (จิ๋นซีฮ่องเต้) ยกเมืองฮามเอี๋ยงขึ้นเป็นราชธานี ภายหลังเรียกว่า เมืองเซียงอาน แล้วตีนครเงี้ยวที่ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงซึ่งเป็นราชธานีสุดท้ายของอาณาจักรไทยมุงได้ ใน พ.ศ. ๓๒๘ พวกไทยนครเงี้ยว ก็อพยพหนียุทธภัยลงมาอยู่ที่มณฑลยูนนาน ไกวเจา กวางซี กวางตุ้ง และในประเทศพม่าตามทางที่พวกของตัวได้อพยพไปตั้งภูมิลำเนาอยู่แต่ก่อนแล้วนั้น(ก)

(ก) ราชวงศ์จีนได้ทำความพินาศยับเยินแก่พวกไทยและแก่จีนเองเป็นอันมาก เพราะรัชกาลจิ๋นซีฮ่องเต้นี้ ได้โปรดให้ทำกำแพงมหึมาขึ้นในโลก แล้วเก็บริบเผาจดหมายเหตุประวัติศาสตร์และตำรับตำราของจีนเสียสิ้น เพื่อมิให้เรื่องราวของจีนแต่ก่อนเหลืออยู่ ด้วยพระองค์มีพระราชประสงค์จะปลึกชาติ ตั้งต้นเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ขึ้นใหม่ แต่พระองค์ดำเนินรัฐประศาสโนบายรุนแรง ผู้คนพลเมืองเดือดร้อนมากมาย ราชวงศ์นี้จึงมีอายุเพียง ๔๑ ปี ก็ต้องเปลี่ยนราชวงศ์ใหม่

แล้วจิ๋นซีฮ่องเต้ ก็จัดให้แม่ทัพของจีนคนหนึ่ง ซึ่งมีเจ้าโถ่ (ไทย) เป็นนายทหาร ยกไปตีดินแดนทางใต้ได้ตลอดลงมา จนกระทั่งพื้นที่อันเป็นมณฑลฟูเกียนข้างใต้ คือ มณฑลฮูเป อันฮุย เกียงสี กวางตุ้ง และท้องที่ตะวันออกของมณฑลกวางซี และฮูนานใน พ.ศ. ๓๒๘ นั้น เจ้าโถ่[ก] ก็ได้เป็นผู้สำเร็จราชการภาคใต้ตั้งที่ว่าการอยู่ที่เมืองกวางตุ้ง

ยุคนี้ นครลุง (หล่งซีหรือหลงเส) ตกเป็นเมืองขึ้นของจีนแล้ว ไทยคงมีเขตนอกเมืองหล่งซี และตะวันตกมณฑลเสฉวนที่ต่อกับทิเบต กับเขตที่เป็นอาณาจักรน่านเจ้าในภายหลัง

เมื่ออาณาจักรไทยมุงถึงอวสานแล้ว จิ๋นซีฮ่องเต้ก็ให้ สร้างกำแพงมหึมาที่สุดขึ้นในโลก เมื่อ พ.ศ. ๓๒๘ กำแพงนี้ สร้างยาวเหยียดกั้นแดนประเทศผ่านหุบเหวและยอดเขา ใช้คนทำเป็นจำนวนล้าน ไม่ต้องสงสัยเลยว่า พวกไทยคงต้องเป็นแรงงานส่วนสำคัญในการสร้างครั้งนั้น ปลายของกำแพงข้างหนึ่งจรดฝั่งอ่าวเปจิหลี อีกข้างหนึ่งจรดทะเลทรายเกินกางซก[ข] เลยเมืองลุงเจา (นครลุง) ขึ้นไป ทั้งนี้ก็เพื่อจะกั้นอาณาเขตทิศเหนือป้องกันพวกฉยง (ฉะหยง) ผู้ที่เข้ามารบกวนพวกที่อยู่ภายในกำแพง เพราะถือว่าพวกที่อยู่ภายในกำแพงเป็นพวกจีนแท้ กำแพงมหึมานี้ยาวราว ๑,๕๐๐ ไมล์ (๖๐,๐๐๐ เส้น) ส่วนสูง ๗ ม. ๕๐ ซ.ม. (๓ วา ๓ ศอก) ในที่ดอนถึง ๑๘ ม. (๙ วา) มีป้อมรายเป็นระยะ ความกว้างบนหลังกำแพงขนาดคนขี่ม้า

(ก) หนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๒๑ บรรทัดที่ ๑๓ และหนังสือหลักไทย หน้า ๒๙ กับหนังสือไทยจีน หน้า ๑๒๒–๑๒๓ ความต้องกันว่า เจ้าโถ่ก็คือเจ้าไทยคนหนึ่งที่ให้ปกครองพวกไทยด้วยกัน เป็นธรรมเนียมที่มีมาในจีน แม้ราชวงศ์จิ๋นนี้เองก็ได้ปกครองเมืองเชนสี ซึ่งเป็นเมืองของไทยมาก่อน

(ข) จากหนังสือเรื่องความกระจัดกระจายแห่งเมืองจีน ของ อัศวพาหุ (รัชกาลที่ ๖)

เรียงแถว ๖ ตัววิ่งได้อย่างสบาย การก่อสร้างกำแพงได้ ๔ ปี เห็นจะพอสำเร็จลง จิ๋นซีฮ่องเต้ก็สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๓๓๓ ต่อนั้นมาอีก ๔ ปี กษัตริย์ในรัชกาลหลังได้ย้ายเมืองหลวงไปอยู่ที่เมืองลกเอี๋ยงใน พ.ศ. ๓๓๗

ตั้งแต่เริ่มสร้างกำแพงอันประหลาดมหัศจรรย์ขึ้นในโลกแล้ว แต่นั้นมาจีนก็ปรากฏชื่อชาติขึ้น เพราะท่าเรือใหญ่ของจีน ที่ทำการค้าขายติดต่อกับเมืองต่างประเทศ ได้ชื่อว่าเทียนสินหรือเทียนจิ๋น(ก) อันเป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศเรียกพลเมืองในเมืองนั้นก่อนว่า "จีน" จีนจึงเป็นชื่อเรียกคนในชาติแต่นั้นมา

เมื่อ พ.ศ. ๔๐๗ พระเจ้าบู๊ตี่กรีธาทัพเลียบชายแดนจีนเป็นเหตุให้เกิดปะทะกันขึ้นกับพระเจ้าแผ่นดินไทยหลายครั้ง การที่จีนออกเลียบชายแดนก็เพราะพวกฉยงนู้ได้คอยรบกวนจีนอยู่เสมอ เมื่อใดจีนเสื่อมอำนาจลง ก็ได้ทำความเสียหายถึงระส่ำระสาย แล้วบู๊ตี่ได้แต่งกองทัพใหญ่ออกทำการปราบพวกฉยงนู้ใน พ.ศ. ๔๒๒ พวกฉยงนู้สู้จีนที่มีกำลังมากกว่าไม่ได้ ก็เลยอพยพครอบครัว ทิ้งถิ่นฐานหนีขึ้นไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเตอรกีสถาน(ข)

ส่วนเหตุการณ์ทางไทยต่อนั้นมาไม่ช้านัก จีนก็ตีสามารถแคว้นเสฉวนได้ใน พ.ศ. ๔๓๕ พวกไทยที่รักอิสรภาพจึงต้องบ่ายลงมาอยู่ทางใต้อีก

ดินแดนทางใต้ในมณฑลยูนนานและที่ใกล้เคียงนั้น ได้เป็นถิ่นที่อยู่ของชาติแล้ว (เมี้ยวหรือเมียวจี้) เย้า (เยี้ยว) ข่า (จงกา) กุลา (กะลอ) กะเหรี่ยง (กะลอง) ละว้าหรือลัวะ ข่าหรือข่ากุ้ย ซึ่งอยู่ในแคว้นที่เป็นมณฑลไกวเจา ส่วนกะเหรี่ยงเดิมอยู่ในดินแดนมณฑลไกวเจาลงมา ชาติต่าง ๆ ไม่

(ก) อยู่ในอ่าวเปจิหลี เป็นเมืองปากน้ำของกรุงปักกิ่ง

(ข) หนังสือพงศาวดารประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๒๕ บรรทัดที่ ๔

มีความเท่าเทียมพวกไทย เมื่อไทยอพยพลงมา จึงยอมอยู่ในอำนาจ และยกย่องว่าเป็นชาไต๋ ไต ตามที่จีนให้สมญาไว้ พวกไทยที่อพยพลงมาอยู่ทางใต้ มารวบรวมกันเป็นปึกแผ่นขึ้นได้ที่เมืองแถนหรือเทียน เมืองแถนนั้นเป็นชื่อเมืองน่านเจ้า ที่จีนรู้จัก เมื่อระหว่าง พ.ศ. ๒๘๙ ถึง พ.ศ. ๓๓๖ เวลานั้น เจ้าเมืองช่อ ชื่อเจาคงเสียง ให้จ้วงห้าวหรือจ้องเกี่ยว ไปตระเวนศึกในบริเวณต้นแม่น้ำแยงซีเกียง แล้วจ้วงห้าวล่วงล้ำลงมาในเขตแถน เมื่อเห็นแถนอ่อนแอก็เข้าตี ปล้นเอาเป็นเมืองออกของแคว้นช่อ จ้วงห้าวได้เขตแถนแล้ว จะเดินทัพกลับทางแดนขิง กองทัพจิ๋น (จีน) ก็ยกกองทัพมาตีเมืองช่อแตกเสียก่อน แล้วฝ่ายจิ๋นตั้งขัดตาทัพอยู่ที่แดนขิง จ้วงห้าวจะกลับเมืองช่อก็กลับไม่ได้ จึงตั้งตนเป็นใหญ่ในเมืองแถนสืบวงศ์ลงมาถึงผู้มีนามว่า เสียง-เกี๊ยง ซึ่งเป็นผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก ไม่นำพาต่อการงานบ้านเมือง พลเมืองจึงเป็นกบฏ ขับไล่เสียงเกี๊ยงไปอยู่แคว้นผาไย ซึ่งเป็นแคว้นของเจ้าตระกูลเมือง (เมืองจุ้ยส่ง) เป็นตระกูลน่านเจ้า เมื่อครั้งจีนรู้จัก ให้ชื่อว่า ซ้าน–ซ้าน(ก)

อาณาจักรแถนหรืออ้ายลาวนั้น(ข) ตั้งอยู่ทิศตะวันตกของมณฑลฮูนานมีราชธานีชื่อว่าผาไย[3] แรกปรากฏพระนามกษัตริย์ว่า ขุนเมือง ซึ่งทรงราชย์เมื่อประมาณ พ.ศ. ๔๒๑

(ก) หนังสือไทย–จีน หน้า ๑๓๐–๑๓๓ และหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๓๔ บรรทัดที่ ๑ ว่า พวกฌ้อก็เป็นพวกไทย ฉะนั้น จ้วงห้าวจึงเข้าปกครองเขตแถน ซึ่งเป็นไทยพวกเดียวกันได้ และนี่แปลว่าไทยบางเหล่าในเขตแถน ได้รู้รสพระธรรมในพระพุทธศาสนาก่อนจีน พราะไทยอยู่ใกล้อินเดีย

(ข) หนังสือเรื่องของชาติไทย ของ เสฐียรโกศศ หน้า ๓๒ ว่า แรกปรากฏชื่อ อ้ายลาว เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕ คือ เมื่อนครปาได้ตกเป็นของจิ๋นแล้ว

คำ อ้าย–อี๊ด ภาษากวางตุ้งว่า หนงลาว–เล่า–เหล่า ภาษาจีนว่า เก่าแก่ ต้นเดิม รวมว่าชาติต้นที่แรก ชาติเก่าแก่

ครั้งนั้น บู๋ตี่กษัตริย์จีน คงจะทรงประจักษ์พระพุทธศาสนาจากพวกไทยในอาณาจักรแถน จึงทรงบัญชาให้ขุนนางคณะหนึ่งให้ลงมาสืบศาสนาที่ประเทศอินเดียใน พ.ศ. ๔๓๓ และทำนองจะให้สืบเหตุการณ์ในอาณาเขตแถนด้วย ก็เขตแถนนั้นกั้นทางเดินของคณะทูต คณะสืบศาสนาจะต้องเดินผ่านอาณาเขตของขุนเมืองๆ คงจะทรงทราบลาดเลาของจีน จึงไม่ยอมให้คณะสืบศาสนาเดินทางข้ามแดน คณะสืบศาสนาต้องเดินทางกลับประเทศจีน จีนโกรธไทยแต่รอเวลาสะสมกำลังเพื่อทำสงคราม ล่วงมาถึง ๑๐ ปี บู๋ตี่จึงได้เสด็จยกกองทัพใหญ่ลงมาตีอาณาจักรแถนด้วยพระองค์เอง ใน พ.ศ. ๔๔๓ การสงครามครั้งนั้นเป็นมหายุทธนาการในประวัติการณ์ของไทย เพราะไทยต้องสู้รบอย่างทรหดห้าวหาญ ติดพันอยู่กับจีนเป็นเวลาถึง ๑๓ ปี ที่สุดทางไทยมีกำลังน้อยกว่าจีน ขุนเมืองก็อัปราชัยพ่ายแพ้ อาณาจักรแถนต้องตกเป็นเมืองออกของจีนใน พ.ศ. ๔๕๖

การสงครามครั้งนั้น พวกไทยได้ล้มตายลงในการศึกเป็นหนักหนา ที่แตกกระจัดพลัดพรายลงมาทางใต้นั้นก็มีเป็นอันมาก

ครั้นแล้วบู๋ตี่ จึงตั้งขุนนางนายทหารให้อยู่กำกับรักษาเมือง แล้วเปลี่ยนเรียกนามอาณาเขตแถนเสียอีกว่า "ยี่โจ่ว" หรือ "ยี่เจ้า" (สองเจ้า) เพื่อแยกกำลังของไทย อาณาจักรแถนจึงได้แตกแยกออกเป็น ๒ แคว้น พวกที่มีภูมิลำเนาอยู่ภาคตะวันตกและภาคใต้ของแคว้นเสฉวน เป็นพวกเหนือ เรียกว่า งอ้ายลาว[ก] พวกที่มีภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นฮุนหนำ คือยูนนาน เป็นพวกใต้ เรียกว่า อ้ายลาว พวกอ้ายลาวฝ่ายใต้มีจำนวนมากกว่าพวก งอ้ายลาว ซึ่งเป็นพวกฝ่ายเหนือ

(ก) งะอ้ายลาว อ่านเป็นคำกล้ำ

เมื่อ พ.ศ. ๕๕๒ เป็นเวลาที่พระเจ้าเพ่งตี่กษัตริย์จีนครองราชสมบัติมาได้ ๕ ปี อ๋วงมั้งเป็นกบฏ ชิงราชสมบัติได้ แล้วตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ครองแผ่นดินจีน

พวกไทยแคว้นอ้ายลาวเห็นเป็นโอกาสที่จะกอบกู้อิสรภาพได้ ขุนวังเมืองจึงจับขุนนางจีนผู้กำกับเมืองฆ่าเสีย แล้วแคว้นอ้ายลาวก็ประกาศเป็นอิสรภาพไม่ขึ้นแก่จีน[ก]

จีนก็ยกกองทัพลงมาปราบ ได้พิฆาตฆ่าฟันพวกไทยล้มตายลงเสียมาก ที่มีชีวิตรอดอยู่ได้ ก็พากันหนีกะเจิดกะเจิงแตกพ่าย ลงมาตั้งภูมิลำเนาตามบริเวณแม่น้ำโขง แม่น้ำคง แม่น้ำเมา (ชะเวลี) แม่น้ำขาว หรือกิ่ว หรือแก้ว (อจิรวดี หรือที่แผนที่เรียกอิรวดี) แม่น้ำเมง (สะโตง) ตามพรรคพวกที่ได้อพยพลงมาอยู่ก่อน ๆ นั้น[ข]

เหตุการณ์ล่วงมาได้ ๑๐ ปี กษัตริย์ไทยแคว้นอ้ายลาวพระองค์หนึ่งมีนามว่า "ช้างเคียง" ได้มีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนา ทรงตั้งพระทัยจะสร้างวัดเพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวาง พลเมืองก็เป็นกบฏ สมด้วยวิเทโศบายของจีน เพราะจีนเกรงว่าไทยรวมพวกได้มาก ยากแก่การปกครองในภายหน้า จึงไล่กษัตริย์พระองค์นั้นออกจากบ้านเมือง เชิญพระราชวงศ์เมืองผาไย แคว้นอ้ายลาว ขึ้นเป็นกษัตริย์แทนเมื่อพ.ศ.๕๖๓

ฝ่ายเหตุการณ์ทางจีน อ๋วงมั้งเป็นกษัตริย์จีนได้ ๑๘ ปี เล่าซิ่วบุ้นซกหรือลิวเสียววานซยก จับอ๋วงมั้งได้ ให้สำเร็จโทษเสีย แล้วขึ้นปราบดาภิเษก

(ก) หนังสือหลักไทย หน้า ๔๐ บรรทัดที่ ๑ และหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๒๗ บรรทัดที่ ๓

(ข) พงศาวดารโยนก หน้า ๒๘ บรรทัดที่ ๗

เป็นฮ่องเต้ทรงพระนามว่า พระเจ้าฮั่งกวางบู่อ๋องตี่ หรือฮั่นกวงบู๊ฮ่องเต้ เมื่อ พ.ศ. ๕๖๙

ครั้งนั้นประเทศจีนได้เกิดการจลาจลทั่วไป หัวเมืองออกพากันกระด้างกระเดื่อง เฉพาะก๊กที่สำคัญและมีกำลังมากนั้น คือก๊กเมืองเสฉวน จีนต้องทำการปราบปรามอยู่หลายปี ถึง พ.ศ. ๕๗๙ จึงปราบเมืองเสฉวนได้ เหตุการณ์ยุ่งเหยิงในเมืองจีน จึงเป็นอันสงบราบคาบลง

ฝ่ายเหตุการณ์ทางแคว้นอ้ายลาวเมื่อ พ.ศ. ๕๘๓ นั้น พระเจ้าฮั่นกองบู๊ แต่งให้ม้ายวนยกกองทัพลงไปปราบ พวกเมืองตังเกี๋ยเพราะได้ก่อการกบฏและให้ตีเกาะไหหลำ ม้ายวนได้เดินทัพลงมาทางตะวันออกของแคว้นอ้ายลาว ซึ่งเวลานั้นขุนหานเสือ (เหี้ยนหลี) เป็นหัวหน้าอยู่ในถิ่นที่จีนเดินกองทัพผ่าน ขุนหานเสือได้พาไพร่พล ๑๘,๐๐๐ คน ยอมอ่อนน้อมต่อจีน แล้วให้กำลังช่วยม้ายวนปราบเมืองตังเกี๋ย และตีเกาะไหหลำซึ่งเป็นถิ่นไทยอีกแห่งหนึ่งได้ในครั้งนั้นด้วย พระเจ้าฮั่นกองบู๊จึงให้เปลี่ยนนามเมืองหนำหายเป็นเมืองกวางตุ้ง เมืองอุ๊ดเล้มเป็นเมืองกวางซี เมืองเทืองโง เป็นเมืองเอ๊กจิ๋ว นับว่าแคว้นอ้ายลาวทางตะวันออกได้เปลี่ยนนามใหม่

ส่วนทางตะวันตกของแคว้นอ้ายลาว ลาวเมาก็ยังคงเป็นกษัตริย์มีอิสระอยู่

ฝ่ายหยุ่นหลัด หัวหน้าพวกอ้ายลาวได้เป็นอริอยู่กับพวกแคว้นซ่อ จึงแต่งกองทัพใช้ไม้ไผ่ผูกเป็นแพ ล่องมาทางใต้ตามลำแม่น้ำฮั่น และแม่น้ำแยงซีเกียง เข้าย่ำยีอาณาเขตจีนใน พ.ศ. ๕๙๐ แล้วจับเชลยศึกไป แต่บังเอิญมีอุบัติเหตุเกิดขึ้น แพที่บรรทุกรี้พลลงมา ได้ถูกพายุแตกล่มในลำแม่น้ำเป็นอันมาก ทหารจมน้ำตายหลายพันคน

แม้หยุ่นหลัด จะได้เสียเรือแพและทหารเป็นอันมากก็ดี ก็มิได้ละความพยายาม แต่งเจ้าเมืองต่าง ๆ ๖ นาย คุมทัพใหญ่เป็นจำนวนคน ๑๐,๐๐๐ ยกเข้าไปตีอาณาเขตจีนอีก พวกหลกต๊อในเขตจีนแต่งทัพออกสู้ ได้ชัยชนะพวกหยุ่นหลัด จับเจ้าเมืองทั้ง ๖ คนได้ แล้วฆ่าเสีย[ก]

ต่อมาพวก งุอ้ายลาวก๊กหยุ่นหลัด จะมีเหตุอย่างใดเกิดขึ้นไม่ปรากฏ ได้พาพรรคพวกพร้อมด้วยครอบครัวและบริวารรวม ๒๗๗๐ ครอบครัว คิดเป็นจำนวนคนได้ ๑๗,๖๕๙ คน ไปเมืองหยิดไขว่[ข] เข้าหาเจียงห่งผู้รักษาเมือง ขออ่อนน้อมยอมเป็นเมืองออกของจีน ใน พ.ศ. ๕๙๔ จีนจึงตั้งหัวหน้าพวกงุอ้ายลาวก๊กหยุ่นหลัดเป็นอ๋องเจ้าผู้ครองเมืองประเทศราช แต่นั้นมาพวกงุอ้ายลาวก็ได้ติดต่อกับจีนอย่างเป็นเมืองขึ้น ได้เข้าเฝ้าและถวายเครื่องบรรณาการแก่จีนทุกปี

เหตุการณ์ทางจีน พระเจ้าฮั่นกองบู๊สิ้นพระชนม์ พระเจ้าฮั่นเม่งเต้เสวยราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๖๐๑ ถึง พ.ศ. ๖๐๘ จึงแต่งทูตไปนำพระพุทธรูป พระธรรมและพระสงฆ์ จากอินเดียมาถวายพระเจ้าฮั่นเม่งเต้ ๆ ทรงเลื่อมใส จึงปฏิญญาณองค์เป็นพุทธศาสนิกตั้งแต่นั้น

(ก) หนังสือหลักไทย หน้า ๔๐ และหนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๒๙–๓๐ และหนังสือไทย—จุฬา ว่า "แม้ว่าการไปรุกรานนั้น อาจเป็นการตอบแทนจีนที่เคยรุกรานไทยก็ดี"

พวกหลกต๊อ ออกเสียงหก ๆ อะไรนี้ ข้าพเจ้าว่าจะเป็นไทยที่เอาใจช่วยจีน เพราะไม่ถูกต้องกับพวก งุ อ้ายลาว นั้นเป็นแน่ อาจเป็นพวก ๖ อิสรนคร ที่จะปรากฏในภายหลังนั้นก็ได้ ต้นเดิมของพวกเมือง จัง คลัง นา สมุหนายก สมุหกลาโหม และอาสา ๖ เหล่า หรือ ๖ กรม เพราะต่างก็มีด้วยกันทั้งสองฝ่าย นี่คือจีนแยกไทยให้ตัดรอนอำนาจเป็นศัตรูปราบปรามกันเองได้สำเร็จ เมื่อทุกข์ร้อนยอมเข้าอาศัย ครั้นมีภัยยุให้เป็นศัตรูกัน

(ข) ได้แก่อำเภอไซ้เจียงยิน อยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของมณฑลเสฉวน

จำเดิมแต่พุทธศาสนาได้ประดิษฐานในประเทศจีนแล้ว แผนรัฐประศาสโนบายก็เปลี่ยนแปลงจากแสนยานุภาพมาเป็นธรรมานุภาพ

พระเจ้าฮั่นเม่งเต้ ก็ดำเนินรัฐประศาสโนบายขยายอาณาเขตโดยวิธีส่งทูตไปเจรจาจัดการน้อมนำเอาบรรดาประเทศต่าง ๆ ทางทิศตะวันตกตลอดออกไปจนถึงเตอรกีสตาน มาเป็นเมืองขึ้นได้หลายประเทศ การแผ่พุทธจักคราวนี้ คณะศาสนทูตได้ลงมาเจรจาความเมืองกับลาวเมาเจ้านครแคว้นอ้ายลาว[ก] ลาวเมาจึงได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา และยอมออกจีนใน พ.ศ. ๖๑๒ มีชั้นหัวหน้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ถึง ๗๗ คน พลเมือง ๕๑,๘๙๐ ครัว รวมเป็นจำนวนคน ๕๕๓,๗๑๑ นับว่าแคว้นอ้ายลาวนับถือพุทธศาสนาอันสืบเนื่องมาจากจีน

ต่อมาพวกอ้ายลาวก๊กต่าง ๆ ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ห่างไกลจากเมืองลกเอี๋ยงราชธานีของจีน ๗,๐๐๐ ลี้ ได้พากันมาอ่อนน้อมอีก พระเจ้าฮั่นเม่งเต้ ทรงตั้งลาวเมาเป็นอ้ายลาวอ๋อง แล้วแบ่งดินแดนของพวกอ้ายลาวก๊กลาวเมา ยกขึ้นเป็นเมืองอ้ายลาวและเมืองเปาะหน่าม ตัดเอาดินแดนด้านตะวันตกแคว้นยิกเจ๊า ๖ หัวเมือง คือ เมืองบั๊กไว้ ไขว่ถ่อง บีโซ้ว หยิบหยี่ หล่งและหวั่นหน่าม หรือ ยูนนาน รวมเข้ากับเมืองอ้ายลาวและเมืองเปาะหน่าม ตั้งเป็นแคว้นใหม่ชื่อว่า เวงเชี้ยง แล้วให้ข้าหลวงจีนประจำแคว้นยิกเจ๊าเป็นผู้ดูแล[ข] เมื่อสิ้นรัชกาลลาวเมาใน พ.ศ. ๖๒๑ แล้ว

(ก) หนังสือหลักไทยว่า งู อ้ายลาว แต่ข้าพเจ้าแก้เป็นอ้ายลาว ตามหนังสือเรื่องของชาติไทย และหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๒๙ บรรทัดที่ ๑๐ ส่วนเหตุที่ลาวเมายอมออกจีนนั้นเชื่อตามหนังสือหลักไทย หน้า ๘๕ บรรทัดที่ ๑๘ ถึงหน้า ๔๗ บรรทัดที่ ๕

(ข) ข้อความตอนนี้ เก็บจากหนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๓๑ บรรทัดที่ ๑๙ และหนังสือราชประวัติย่อราชวงศ์จีน หน้า ๒๗ บรรทัดที่ ๑๓

นี่เป็นรัฐประศาสโนบายการปกครองเมืองขึ้นของจีนอันสุขุมในสมัยโน้น โดยวิธีหว่านศาสนาให้เป็นพวกเดียวกัน แล้วเอาคนชาติเดียวกันแต่งตั้งให้ปกครองกันเอง แต่ให้มีข้าหลวงจีนกำกับอยู่หลังฉาก บำรุงบำเรอหัวหน้าถึงขนาดจนลืมชาติ เวลานี้เชียงรุ้งก็ยังจัดแบบนี้

ขุนไลลาวได้ขึ้นครองราชสมบัติ ทางฝ่ายจีนก็ถือว่าแคว้นอ้ายลาวเป็นเมืองขึ้นของจีน จึงจัดส่งขุนนางจีนเป็นผู้แทนมาอยู่กำกับเมือง ขุนไลลาวไม่พอพระทัย ได้เกิดทำสงครามขึ้นกับจีน จีนส่งกองทัพลงมาตีไทย สู้รบกันเป็นศึกใหญ่ ผลที่สุดไทยมีรี้พลน้อยกว่าจีน และขุนไลลาวก็ต้องอาวุธสวรรคตท่ามกลางศึก ไทยจึงปราชัยจีน ใน พ.ศ. ๖๓๐

การที่ไทยแพ้จีนในคราวนี้ ทำให้พวกไทยพากันอพยพทิ้งภูมิลำเนาหนียุทธภัยลงมาข้างใต้อีกเป็นคราวใหญ่ คือ อพยพลงมาอยู่ที่เมืองฮุนหนำและที่ประเทศพม่าภาคเหนือ ดินแดนทิศเหนือส่วนหนึ่งของแคว้นอ้ายลาวก็ตกไปเป็นของจีน จีนจึงรวมเอาเข้าเป็นภาคใต้ของมณฑลเสฉวนตั้งแต่คราวนั้นมา[ก] นับว่าอาณาจักรแถนหรือเทียนหรืออ้ายลาวซึ่งเป็นอาณาจักรครั้งที่ ๒ ต่อแต่อาณาจักรไทยมุง ได้สิ้นสุดลงแต่นั้น

จำเนียรกาลต่อมา ทำเลที่ไทยอพยพลงมาอยู่นั้นได้เป็นที่ชุมนุมคน ก็เกิดเป็นเมืองมั่งคั่งขึ้น เมืองที่ตั้งในชั้นหลังนี้นับว่าเป็นเมืองขึ้นของเมืองผาไย จีนก็ตามมาเก็บส่วยแก่ผู้ชายเสือ ๒ เสือ เกลือ ๑ ถัง ตอนแรก ๆ ก็ปฏิบัติการกันเรียบร้อยดี ภายหลังจีนกดขี่ไทย ก็เกิดวิวาทกันขึ้น เมืองใหญ่จึงต่างตั้งแข็งเมืองเป็นอิสระขึ้นเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๗ เป็นจำนวน ๖ เมือง[ข] เรียกว่าสมัยอิสระ ๖ นคร คราวนี้จีนไม่สามารถเกี่ยวข้องกับไทย เพราะสมัยนั้นราชวงศ์ตั้งฮั่นกำลังเสื่อมโทรม ครั้นพระเจ้าเลงตี่หรือลิ่งตี่สิ้นพระชนม์

(ก) ข้อความตอนนี้ได้จากหนังสือหลักไทย ของ ขุนวิจิตรมาตรา หน้า ๔๗–๔๘

หนังสือไทย–จีน หน้า ๓๗ ว่า ราว พ.ศ. ๖๒๑ ไทยอ้ายลาวมีภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นเสฉวน ฮูเป (โอ๊ปั๊ก) หงันฮุย (อันฮุย) และเกียงซีถูกจีนรุกราน ได้อพยพมาทางใต้แดนตั้งเกี๋ย ต่อมาปรากฏว่าได้อพยพลงมาอีก ๒ คราว บางทีคำว่า ลาว จะเป็นชื่อโบราณของไทยเดิม คงเหลือสืบมาก็เป็นได้

(ข) จากหนังสือหลักไทย ของขุนวิจิตรมาตรา

ลงใน พ.ศ. ๗๓๓ พระเจ้าเฮี่ยงตี่หรือเหี่ยนเต้ ขึ้นเสวยราชย์ ก็เกิดมีขุนนางผู้หนึ่งชื่อโจโฉ ได้คิดตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ทางภาคเหนือเมืองลกเอี๋ยง พระเจ้าเฮี่ยงตี่ดำเนินราโชบายประนีประนอม จึงตั้งโจโฉให้เป็นอัครมหาเสนาบดีปกครองบ้านเมืองทั่วไป เป็นเหตุให้อำนาจของพระเจ้าเฮี่ยงตี่ลดน้อยถอยลง ครั้นโจโฉตาย โจผีลูกชายก็ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีแทน แล้วตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ เมื่อ พ.ศ. ๗๖๓

เล่าปี่จึงตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองเสฉวนบ้าง แล้วเปลี่ยนชื่อเมืองเสฉวน เรียกว่าเมืองเชียงตู๋ (คือ เช็งตู๋ หรือ เส่งโต๊ว) ฝ่ายซุนกวนก็ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ทางภาคใต้ ณ เมืองบู๋เชียง (นานกิง) บ้าง ประเทศจีนจึงถูกแบ่งแยกออกเป็น ๓ ภาคแต่นั้น

เล่าปี่เสวยราชย์ได้ ๓ ปี ก็สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๗๖๖ ขงเบ้งจึงยกอาเต๊าราชโอรส ขึ้นครองราชสมบัติ เฉลิมพระนามว่า พระเจ้าเล่าเสี้ยน แล้วขงเบ้งก็ได้รับตำแหน่งเป็นมหาอุปราช

ฝ่ายพระเจ้าโจผีทราบว่า ทางเสฉวนผลัดแผ่นดินใหม่เช่นนั้น ก็คิดจะยกกองทัพมาตีเสฉวนเป็น ๕ ทาง ซึ่งทางหนึ่งจะเป็นกองทัพของพระเจ้าซุนกวน อีกทางหนึ่งเบ้งเฮ็ก เจ้าเมืองมันอ๋องซึ่งครั้งรัชกาลพระเจ้าเล่าปี่ได้เป็นพรรคพวกทางฝ่ายเสฉวน จะยกขึ้นไปตีด่านเมืองเอ๊กจิ๋ว ที่เหนือเมืองโคกุ้นและอวดจุ้น ใต้เมืองเชงตูราชธานีของเสฉวน

ขงเบ้งจึงทูลพระเจ้าเล่าเสี้ยนว่า "ถ้าเราเป็นไมตรีดีกันกับเมืองกังตั๋งแล้ว ฝ่ายโจผีก็ไม่ยกมาตีเมืองเรา เราจำจะยกไปตีเอาเบ้งเฮ็กเจ้าเมืองมันอ๋องได้แล้ว จึงจะค่อยคิดเอาเมืองโจผี ถ้าได้เมืองโจผีแล้ว ทำไมกับเมืองกังตั๋งก็จะอยู่ในมือเรา"

เมื่อพระเจ้าโจผีได้ทราบว่า ทางเมืองกังตั๋งกับเมืองเสฉวนเป็นไมตรีดีกันก็ยกกองทัพไปตีเมืองกังตั๋งเสียก่อน แต่ต้องแตกยับเยิน เพราะเสฉวนให้ยกทหารออกไปช่วย แล้วเหตุการณ์ก็สงบ

ถึง พ.ศ. ๗๖๘ ยงคีเจ้าเมืองเกียมเหลง จูโพเจ้าเมืองโคกุ้น โกเตงเจ้าเมืองอวดจุ้น ซึ่งทั้ง ๓ เมืองนี้อยู่ในอำนาจของเสฉวนแล้ว ได้คบคิดกับเบ้งเฮ็กเจ้าเมืองมันอ๋อง ยกทหารสิบหมื่นออกไปตีเอาเมืองเองเฉียง ทางปลายแดนทิศตะวันตกต่อประเทศธิเบต ได้เมืองเองเฉียงแล้ว จะยกขึ้นไปตีเอาเมืองเชงตู

การที่เจ้าเมืองทั้ง ๓ ในแดนเสฉวนสมคบกับเบ้งเฮ็ก ยกไปตีเอาเมืองเองเฉียงได้นั้น ก็เพราะเจ้าเมืองและพลเมืองในเขตเสฉวน ล้วนเป็นไทยพวกเดียวกัน[ก]

ขงเบ้งจึงรีบยกกองทัพลงมาตีเบ้งเฮ็ก และบ้านเมืองในแว่นแคว้นอ้ายลาว ๖ อิสรนคร ครั้งนั้นเบ้งเฮ็กได้ต่อสู้เป็นสามารถ แม้จะแพ้ขงเบ้งถึง ๖ ครั้ง ต่อครั้งที่ ๗ เบ้งเฮ็กจึงยอมอ่อนน้อมขงเบ้งด้วยความนับถือและความกลัว สมัยสามก๊ก (พ.ศ. ๗๖๓-๘๐๘)

เมื่อเสฉวน[ข]ปราบไทย ๖ อิสรนครราบคาบลงแล้ว ก็หันเข้าทำการรบพุ่งชิงอำนาจเป็นใหญ่ในประเทศจีน ระหว่างสามก๊กต่อไปอีก และด้วย

(ก) หนังสือสามก๊กฉบับพิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี หน้า ๑๕๓๖ บรรทัดที่ ๑๑ ว่า "เพราะอ้ายเจ้าเมือง ๓ คน ไส้ของเราเป็นหนอน เบ้งเฮ็กจึงมารบแดนเรา" เจ้าเมืองคือ ยงคี เจ้าเมืองเกียมเหลง จูโพ เจ้าเมืองโคกุ้น โกเตง เจ้าเมืองอวดจุ้น และเจ้าเมืองเองเฉียง คงเป็นไทยเช่นเบ้งเฮ็ก และหน้า ๑๕๕๓ บรรทัดที่ ๒ ว่า "เบ้งเฮ็กจึงว่า เมืองเองเฉียงนั้นมิใช่ของท่าน เมืองของผู้อื่นต่างหาก แต่ท่านกล้าแข็งก็ไปหักหาญชิงเอาของเขาไว้ แล้วยกมาตีเอาเมืองมันอ๋องข่มเหงเรา" นี่แสดงว่าเมื่อเล่าปี่เข้ามาตั้งตัวในเสฉวนนั้น พวกไทยยังไม่ยอมกลายเป็นจีนมีมาก แม้พวกเล่าปี่จะรับวัฒนธรรมจีนแล้วก็ดี

(ข) เมืองเสฉวนเปลี่ยนเป็นเชียงตู้ (ดูพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๖๒)

เหตุที่ต่างพวกต่างก็หากำลังในการทำสงคราม ราษฎรจึงไม่เป็นอันมีเวลาได้ทำมาหากินเป็นปกติสุข พวกไทยที่อยู่ในที่ต่าง ๆ จึงหนียุทธภัยเลื่อนลงมาทางใต้เป็นคราวใหญ่อีกครั้งหนึ่ง

อนึ่ง พวกไทยที่แต่ก่อนก็แตกแยกกันอยู่แล้ว ครั้นได้แยกย้ายกันลงมาอย่างกระจัดกระจาย ก็ยิ่งถูกเรียกขานให้มีชื่อต่าง ๆ กันยิ่งขึ้น เริ่มตั้งแต่แยกอ้ายลาวเป็น ๖ อ้ายลาวในอาณาจักรเดียวกันให้เป็นอีกพวกหนึ่งแล้ว ก็ค่อย ๆ มีชื่อเรียกมากขึ้น ๆ เป็นลำดับ จนที่สุดเมื่ออาณาจักรน่านเจ้าเสียแก่กุบไลข่านแม่ทัพมองโกล ซึ่งนับว่าเป็นอวสานกาลของไทยในจีน[4]

เมื่อขงเบ้ง[5] มีชัยชนะเบ้งเฮ็กแล้ว(ก) จึงตั้งนงเยาวน(ข) เป็นเจ้าครองดินแดน ๖ อิสรนคร ซึ่งถูกเปลี่ยนชื่อใหม่ว่าเกียนนิ่ง(ค)

ลุ พ.ศ. ๘๐๖ สุมาเจียวเชื้อกษัตริย์ราชวงศ์จินปราบราชวงศ์เล่าปี่ก๊กเสฉวนลงได้แล้ว สุมาเอี๋ยมหรือสุมาเอี๋ยนบุตรสุมาเจียวกำจัดราชวงศ์อุยได้ใน พ.ศ. ๘๐๘ อีก จึงประกาศพระองค์ขึ้นเป็นฮ่องเต้ ทรงพระนามว่าบู๊ตี่หรือวู่ตี่ ประทับ ณ กรุงลกเอี๋ยงสืบราชวงศ์มาถึงพระเจ้าอายตี่ เมืองจีนจึงได้

(ก) เบ้งเฮ็กเป็นหัวหน้าคนไทยคนสำคัญใน ๖ อิสรนคร ซึ่งอยู่ใต้แคว้นเสฉวนลงมา เหตุฉะนั้นเมื่อขงเบ้งชนะเบ้งเฮ็ก จึงตั้งเจ้าครองแคว้นขึ้น เบ้งเฮ็กคงเป็นเจ้าเมืองก็เพียงเมืองเล็ก ๆ ซึ่งอยู่ใต้อำนาจของเจ้าครองดินแดนของจีน

เบ้งเฮ็กน่าจะตรงกับคำไทยว่า เมืองเล็ก (คือจีน เขาว่าเล็กกว่าพวกเสฉวน ซึ่งถือเอาเป็นพวกของเขาแล้ว) เบ้งหรือเม้ง คือเมือง เฮ็ก ก็คือเล็ก

(ข) หนังสือไทย—จีน หน้า ๑๓๓–๑๓๔ ว่า นงเยาวนเป็นเหล่ากอของเซนกะ สืบวงศ์มาแต่พระเจ้าอโศกมหาราช ชั้นที่ ๑๕ นามสกุลว่า "จ๊าง" กวางตุ้งออกเสียงเป็น จ๊อง แต้จิ๋วเตีย สกุลนี้เวลานี้ได้เป็นประมุขของจีน คือ "เตียไกเช็ค"

(ค) เกียนนิ่ง คือแคว้นอ้ายลาว หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๙ และหนังสือไทย—จีน หน้า ๑๓๓ ว่า "ขงเบ้งยกมาตีเบ้งเฮ็ก และฆ่ายงคี เพราะเหตุยงคีไปขอออกแก่ซุนกวน เจ้า[illegible] ซึ่งเป็นศัตรูกับพระเจ้าเล่าเสี้ยน เวลานี้จีนได้รู้จักท่านเจ้าในนามของเกียนนิ่ง

เกิดการจลาจลไม่มีความสงบสุขอีก พวกไทยภาคตะวันออกซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ในมณฑลอันฮุย และเกียงสีทนความยุ่งเหยิงของจีนไม่ได้ ก็อพยพหนีมาทางตะวันตกเข้าในเขต ๖ อิสรนคร ส่วนพวกที่กระจายตามพวกพอง ซึ่งอพยพมาทางใต้แต่เมื่อครั้งก่อน ๆ นั้นก็มี

กษัตริย์ราชวงศ์จินสืบราชวงศ์ ลงมาถึงพระเจ้ากยง (กะหยง) ตี่ เล่าหยูขุนนางรับราชการอยู่ในราชวงศ์จินเป็นกบฏ จับพระเจ้ากยงตี่ได้ ปลงพระชนม์เสีย ใน พ.ศ. ๙๔๙

คนสำคัญอีก ๔ คน ต่างไม่ยอมลงเล่าหยู ตั้งตนเป็นใหญ่ขึ้นบ้าง จีนจึงแตกแยกกันออกเป็น ๕ ก๊ก เป็นเวลา ๒๐๐ ปี (สมัยน่ำปั๊ก ตั้งแต่ พ.ศ. ๙๖๒ ถึง พ.ศ. ๑๑๖๑)

ซ้าน-ซ้าน หรือชานชาน ที่จีนได้รู้จักเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๓ คือไทย ก็ถูกพวกจีนวงศ์สุยหรือซุยก๊กหนึ่งของสมัยน่ำปั๊กนี้ ยกเข้าย่ำยีใน พ.ศ. ๑๑๓๗ เป็นเหตุให้ต้องย้ายเมืองไป(ก)

ครั้นเมื่อหลีเจี่ยง ได้ทำการกำจัดพวกวงศ์ซุยและวงศ์เลี้ยงซึ่งก่อนนั้นพวกวงศ์ชีและวงศ์ตั้งได้ถูกปราบให้รวมเข้าในพวกน่ำปั๊ก สงบเรียบร้อยลงแล้ว จึงประกาศตนขึ้นเป็นฮ่องเต้ เมื่อ พ.ศ. ๑๑๖๑ ทรงพระนามว่าพระเจ้าถังเกาโจ๊อ่องตี่หรือถังเกาจงฮ่องเต้เป็นรัชกาลที่ ๑ ในราชวงศ์ถัง (พ.ศ. ๑๑๖๑ ถึง พ.ศ. ๑๔๕๐)

(ก) หนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีนหน้า ๔๒ บรรทัดที่ ๗ และหนังสือพิมพ์วารสารศิลปากร เล่ม ๒ หน้า ๖๘ บรรทัดที่ ๒๘ ว่า "เล่าหยูที่ปลงพระชนม์พระเจ้ากยง (กะยง) ตี่ แล้วขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าส่ำบู๊ตี่พระองค์นี้ ตำนานว่าไม่ใช่จีน เป็นมองโกล" แต่ข้าพเจ้าออกสงสัยว่า จะเป็นไทยด้วยซ้ำไป เพราะเล่า คือลาว กระมัง และไทยก็เป็นมองโกลสาขาหนึ่ง อนึ่ง ทุกคราวที่ยุ่งเหยิงในจีน จะต้องมีไทยนิยมจีนเข้าเกี่ยวข้องด้วยเสมอทุกสมัย

ฉบับโรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา

ความไม่สงบปั่นป่วนในประเทศจีนครั้งนั้น ได้เป็นโอกาสอำนวยให้ไทยใน ๖ อิสรนครเดิม กลับตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เรียกว่าหลกเจ้า คือ เจ้า ๖ ก๊ก ได้แก่ ๑. หมุ่งไซวั้เจ้า ๒. หยี่ก๊ซกเจ้า ๓. หล่องกุงเจ้า ๔. เถ่งหยิมเจ้า ๕. ซีล่องเจ้า (เจ้าแห่งก๊กเมืองหนองแส) ๖. หม่องเซเจ้า[6] (เจ้าแห่งก๊กเมืองแส)

ใน พ.ศ. ๑๑๖๑ ปีที่หลีเจียงได้ประกาศตนขึ้นเป็นพระเจ้าถังเกาโจ๊ฮ่องเต้นั้น ทางไทยก๊กเมืองหนองแส[ก] ก็ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ได้ เพราะเมืองหนองแสเป็นก๊กใหญ่ ก๊กอื่น ๆ มีความยำเกรงอ่อนน้อม เรียกหัวหน้าก๊กว่าขุนเมืองหนองแส นับเป็นรัชกาลที่ ๑ ปฐมกษัตริย์ที่ครองเมืองหนองแสรัชกาลที่ ๒ มีพระนามว่า มงกาต๊ก (ขุนเมืองคำตก)

ภายหลังก๊กเมืองแสเจ้า ได้มีอำนาจเป็นประมุขประวัติเมืองแสเจ้าจะเป็นใหญ่ขึ้นได้นั้น มีว่า สีห์นร[ข] (สินุโลหรือไซโน่วหล่อ) เกิดที่เมืองเวงเชียง เมื่อ พ.ศ. ๑๑๕๙ เวลานั้นที่เมืองเวงเชียงมีกษัตริย์ปกครอง แต่สืบมาจากพวกที่จีนตั้งให้ดูแลแคว้นอ้ายลาว (พวกไทยปกครองไทย) เมื่อก่อนนั้น ครั้นก๊กเมืองหนองแสซึ่งเป็นก๊กใหญ่กว่า ๕ ก๊ก ที่ตั้งขึ้นได้ภายหลังได้มีกำลังอำนาจขึ้น จึงกู้อิสรภาพจากอำนาจของจีน เข้าปราบกษัตริย์เมือง

(ก) หนังสือหลักไทย หน้า ๖๑ ว่า พระเจ้าเมืองแสหลวงครอบครองนครหนองแสข้างฝ่ายใต้

(ข) ข้าพเจ้าอาศัยหนังสือและวินิจฉัยดังได้กล่าว รวมทั้งวิจารณ์วารสารศิลปากร เล่ม ๒ หน้า ๖๙ เข้าด้วย

พระเจ้าสีห์นรที่ทางจีนเรียกไซโน่วหล่อนี้ พระราชพงศาวดารฉบับพระเรเซหัตถเลขา เรียก สินุโล หนังสือประวัติศาสตร์ชาติไทย ของ นายชัย เรืองศิลป เรียก ขุนลอ หนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๔๖ บรรทัดที่ ๑๓ ว่า ขุนหลวง แต่ข้าพเจ้าเรียกตามหนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๖ ทัดเมืองออกว่า สีห์นร ซึ่งเห็นตรงกับสินุโลและไซโน่วหล่อ

เวงเชียงที่จีนแต่งตั้งให้เป็นผู้กำกับดูแล กษัตริย์ไทยเมืองเวงเชียงสู้อำนาจก๊กเมืองหนองแสไม่ได้ จึงพาสีห์นร พระโอรสมาอยู่กับกษัตริย์ไทยพวกเดียวที่เมืองหนึ่ง ไกลจากเมืองเวงเชียงมาทางตะวันออกเฉียงใต้

ต่อมาไม่ช้า สีห์นร ก็ได้รับตำแหน่งเป็นนายทหารใหญ่ แล้วได้ครองเมืองหัว เมื่อสีห์นรมีอายุได้ ๓๓ ปี (พ.ศ. ๑๑๑๑) ก็ได้เป็นกษัตริย์ แต่คงประทับที่เมืองหัว ปีรุ่งขึ้นจึงได้สร้างเมืองแส ซึ่งอยู่เหนือสิบสองจุไทยตะวันออกของแม่น้ำดำ แล้วประกาศชื่อประเทศว่า ไทยเมือง ใน พ.ศ. ๑๑๙๒ พระองค์เป็นวีรกษัตริย์อย่างน่าอัศจรรย์ มีพระราชฤทธาภินิหาร รวบรวมเอานครทั้ง ๖ ให้เข้ารวมอยู่ในพระเดชานุภาพได้ในปีนั้น อาณาเขตพระเจ้าสีห์นรปกครอง คือ รวมดินแดนทางตังเกี๋ยส่วนหนึ่งแล้วแล่นตลอดไปจรดเขตแดนประเทศธิเบต คือ ดินแดนที่เป็นมณฑลยูนนาน ไกวเจา กับส่วนหนึ่งของมณฑลเสฉวน และส่วนหนึ่งของมณฑลกวางซี ทิศใต้ถึงลุ่มแม่น้ำดำ แม่น้ำแดงในตังเกี๋ย

เมื่อ พ.ศ. ๑๑๙๓ พระเจ้าสีห์นรได้ทรงแต่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าเกาจงฮ่องเต้ รัชกาลที่ ๓ แห่งราชวงศ์ถัง ณ กรุงเชียงอานฟู (อยู่ในท้องที่มณฑลฮูเป) พระเจ้าเกาจงก็รับเป็นไมตรี [7] ด้วยดี และเรียกอาณาจักรไทยใหม่ว่า "น่างเจี่ยว" คือน่านเจ้า(ก)

(ก) หนังสือไทย–จีน หน้า ๘ ว่า น่านหรือนานเป็นคำในสำเนียงจีนหลวง แปลว่า ใต้ แต่เป็นหน่ำหรือหล่ำในสำเนียงจีนใต้ ส่วนเจ้าเป็นภาษาไทย แปลว่า นาย น่านเจ้า ก็แปลว่า เจ้าทิศใต้นั่นเอง

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๑ ว่า ตำนานน่านเจ้าเล่าถึงตระกูลเมืองต่อไปว่า พวกม่านเรียกผู้ใหญ่เหนือตนว่า "เจ้า" มีอยู่ ๖ คน ครองดินแดนคนละแคว้น ๖ แคว้น เจ้าตระกูลเมืองมีอำนาจกว่าตระกูลอื่น ชิงได้แคว้นทั้ง ๕ เป็นของตน รวมเป็นประเทศขึ้น เรียกตามเสียงจีนว่า ไท–โม็ง–โกวะ แปลตามตัวหนังสือจีนว่า ประเทศเมืองไทย

พระสีห์นรครองราชสมบัติมาได้ ๓๖ ปี สวรรคต พ.ศ. ๑๒๒๘ พระเจ้าโลเสง (แสหลวง) ราชโอรส เสวยราชย์แทนได้ ๕ ปี ได้เสด็จไปเมืองจีนในงานราชาภิเษกพระนางบู่โห หรือบู่เซกเทียน เมื่อ พ.ศ. ๑๒๓๓ แล้วมีกษัตริย์ครองราชสมบัติต่อมาอีก ๑ พระองค์ ถึงเผ่ยหล่อเก๊าะ หรือพีลอโกะคือขุนบรม[8]

ขุนบรมขึ้นเสวยราชย์ที่เมืองแส เป็นรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๑๒๗๒ พระชนม์ได้ ๓๑ พรรษา พระองค์เป็นวีรกษัตริย์ที่กล้าหาญ ทรงขยายเขตได้บ้านเมืองลงมาทางใต้ จึงสร้างเมืองแถง ในแว่นแคว้น ๑๒ จุไทย ประทับเป็นราชธานี เมื่อราว พ.ศ. ๑๒๗๔ แล้วโปรดให้พระราชโอรส ออกไปตั้งเมืองชวา (หลวงพระบาง) และเมืองอื่น ๆ เป็นอาณาเขตประเทศลานช้างขึ้นในราว พ.ศ. ๑๒๘๐

ขุนไสผง พระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งของขุนบรม ได้เสด็จไปสร้างเมืองสุวรรณโคมคำ ที่พวกกล๋อมทิ้งร้างไว้เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๓๐๐

ระหว่างที่ขุนบรมประทับที่เมืองแถง พวกม่านสี (คือพวกไทยเมืองหนองแส) ได้ก่อการกบฏขึ้นที่เมืองหนองแส ขุนบรมต้องเสด็จขึ้นไปปราบ ครั้นเหตุการณ์กบฏสงบลงเรียบร้อยแล้ว พระองค์จึงให้พวกม่านสีสร้างเมืองต้าหอ[9] ซึ่งอยู่เหนือเมืองหนองแส ๔๐ ลี้ ขุนบรมจึงประทับที่เมืองต้าหอเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๒๘๒ แล้วพระองค์ทรงแต่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าเฮี่ยนจง รัชกาลที่ ๖ ใน พ.ศ. ๑๒๘๖ ระหว่างนั้นได้เสด็จขึ้นไปตีบ้านเมืองในเขตประเทศธิเบตได้อีกหลายเมือง อาณาจักรน่านเจ้ามีอาณาเขตทางเหนือจรดเมืองหยิวเจ๊า ถัดเมืองหยิวเจ๊าขึ้นไปทางเหนือเป็น

เมืองยิกเจ๊า[ก] ทางตะวันตกเฉียงเหนืออาณาเขตจรดเมืองทิดขิว และประเทศธิเบต ตะวันออกจรดเมืองชุน (ต่อเขตมณฑลไกวเจา) ทางตะวันออกเฉียงใต้จรดแคว้นกาวจี๋ (ยวนแกวหรือตังเกี๋ย) ตะวันตกจรดเมืองหม่อก๊กถ่อ[ข] ใต้จดเมืองนุยห่วอง (หนึ่งอ๊วงในเสียงแต้จิ๋ว) ทางตะวันตกเฉียงใต้จรดเมืองพิ้ว[ค] และทางตะวันออกเฉียงเหนือติดต่อกับเมืองจิมหมู

อาณาจักรน่านเจ้า10 มีดินแดนกว้างใหญ่ถึงปานฉะนี้ ถ้าหากว่าไทยไม่เป็นชาติที่เจริญ และมีระเบียบการปกครองที่ดีแล้ว ก็คงจะปกครองไว้ไม่ได้ ลักษณาการดังว่านี้ จีนจึงเกรงใจ ยอมรับไมตรีกับไทยด้วยดี

ตำแหน่งข้าราชการผู้ใหญ่ ข้าราชการน่านเจ้าชั้นผู้ใหญ่เรียกว่า ต้านเจ้า โปวสิ เก๋าจ๋าน[ง] สามตำแหน่งนี้เป็นชั้นเช้งเผ่งกุน[จ] ตำแหน่งรองมามีชื่อ คือ เย่าม้อง จิงเหย่าม้อง หย่นง้อยเหย่าม้อง ได้กวั้นเจียง หยุ่นง้อยทั้งห้านี้ เป็นขุนนางตำแหน่งชั้นซี้กุ้น[ฉ]

ตำแหน่งชั้นว่าการกระทรวงมี ๙ คือ

๑. โม่วสอง[ช]–ทหาร

(ก) เอกจิ๋วในสามก๊ก

(ข) ว่าตรงกับแคว้นมคธ คือ อินเดีย

(ค) เมืองพิ้ว คือเมืองของพวกปยู่พี ภายหลังชื่อว่า ปะกันเลและพม่า อาณาเขตเวลานั้นมีเพียงปริมณฑลเมืองปะกันเล ที่พุกามเหนือขึ้นไปไม่มากนัก

(ง) ออกเสียงภาษาจีนหลวง หรือภาษากลางเป็น ถ่านเจ้า ปู้เซียะจิวจ้าน

(จ) เทียบด้วย นายกรัฐมนตรี หรือไจเสียง

(ฉ) เป็นศัพท์จีน แปลว่า ตำแหน่งข้าราชการสำรอง เมื่อมีตำแหน่งว่าง จึงจะได้รับตำแหน่งจริง

(ช) ปรากฏในคำอธิบายของผู้แปลว่า สองที่ใช้ในตำแหน่งทั้ง ๙ นี้ เป็นภาษาไทยน่านเจ้า ตรงกับคำว่า สาง ในภาษาจีน แปลว่า แผนกใหญ่ในราชการ เห็นจะตรงกับคำว่า กระทรวง จีนใช้คำว่า สาง นี้มาแต่โบราณ เพิ่งมาเปลี่ยนเป็น โบ๋ว แปลว่า กระทรวง ในราชวงศ์เช็ง ในประเทศญี่ปุ่นก็ยังใช้ว่า สอง ในคำว่า กระทรวง อยู่จนบัดนี้

๒. จุ้งสอง–สำมะโนครัว

๓. ฉี่สอง–ราชประเพณี

๔. ผั่คสอง–ยุติธรรม

๕. ฮินสอง–มหาดไทย

๖. ฮิคสอง–โยธา

๗. ม่านสอง–คลัง

๘. ยันสอง–ต่างประเทศ

๙. หว่อสอง–พาณิชย์

ข้าราชการที่ว่าการในตำแหน่งทั้ง ๙ นี้ ต้องเป็นข้าราชการชั้นเช้งเผ่งกุน แต่ข้าราชการชั้นรองมีตำแหน่ง เหย่าม้อง และตำแหน่ง ได้กวั้นเจี๋ยง ทำหน้าที่แทนตำแหน่งทั้ง ๙ นี้ได้ ยังมีข้าราชการอีกชั้นหนึ่งเรียกว่า ตุ๊กสอง มีตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีว่าการสามกระทรวง เพราะฉะนั้นจึงเป็นตำแหน่งสูงสุดในตำแหน่งทั้ง ๙ นั้นด้วย

ตำแหน่งขุนนาง ที่รองจากรัฐมนตรีลงมา คือ ๑. ฮัคเถาะ–กรมม้า ๒. หลกเถาะ–กรมวัว ๓. กุ้ยเถาะ–กรมยุ้งฉาง(ก) นอกนี้ยังมีข้าราชการประจำเก็บส่วยอากรสามตำแหน่ง คือ ๑. สองเหย่า ๒. นี่ขั้น และ ๓. ขั้นไจ่ และมีข้าราชการตำแหน่งเก็บรักษาข้อราชการลับอยู่ตำแหน่งหนึ่ง เรียกว่าบิ๊งซี้

ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายหัวเมือง คือ เจ้าเมืองชั้นเอก เรียกว่า หยินจับ ผู้ช่วย เรียกว่า หยินล่าม เจ้าเมืองชั้นโท เรียกว่าส้นยุ้ย ผู้ช่วย เรียก

(ก) คำอธิบายของผู้แปล–คำว่า เถาะ เป็นภาษาน่านเจ้า ต้นฉบับไม่ได้บ่งชัดว่าเป็นตำแหน่งอะไรแน่นอน เพียงแต่กล่าวว่าเป็นผู้อยู่ในตำแหน่งนั้น และไม่ได้แปลความหมายไว้ด้วย ข้าราชการทั้งสามนี้เป็นชั้นผู้ใหญ่เหมือนกัน จึงแปล เถาะ เป็น กรม เพื่อให้สมกับฐานะ

ว่า สั้นล่าม เจ้าเมืองชั้นตรี เรียกว่า ต่ามเหย่า ผู้ช่วยเรียก ตามล่าม เจ้าเมืองชั้นจัตวา เรียกว่า โม้วไฟ ผู้ช่วยเรียกว่า โม้วล่าม

เมืองหนึ่ง ๆ มีข้าราชการคนหนึ่ง ชื่อถ่อเหย่า ทำหน้าที่แผนกหนังสือ และอีกนายหนึ่งชื่อ ถ่อไซ้ ทำหน้าที่ตุลาการ[ฑ]

การปกครองท้องถิ่น

แบ่งออกดังนี้ ร้อยหลังคาเรือน มีหัวหน้าปกครองคนหนึ่ง เรียกว่า จ๋งจ๋อ พันหลังคาเรือนมีหัวหน้าปกครองคนหนึ่ง เรียกว่า จี้หยันกุ้น หมื่นหลังคาเรือน มีหัวหน้าปกครองคนหนึ่ง เป็นตำแหน่งโต๊วตุ๊ก (โตต๊ก)

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ได้รับที่นาพระราชทานจากพระเจ้าแผ่นดินน่านเจ้า คนละ ๔๐ ส้อง ข้าราชการชั้นรอง[ฃ] ได้รับคนละ ๓๐ ส้อง ส่วนข้าราชการผู้น้อยก็ได้รับที่นาเป็นจำนวนมากน้อยลงมาเป็นลำดับตามส่วน[ฅ]

การทหาร

ชาวน่านเจ้าที่เป็นชายฉกรรจ์เป็นทหารทุกคน ผู้มีม้าก็ให้เป็นทหารม้า ปีหนึ่ง ๆ ทางราชการแจกหนังรัดพุง เสื้อ และกางเกง

(ฑ) คำอธิบายของผู้แปล—ตำแหน่งนี้เริ่มใช้แต่แผ่นดินถัง มีหน้าที่คล้ายกับผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่ ตามธรรมดาตำแหน่งชนิดนี้มี ๒ คน แบ่งทำหน้าที่เป็น ๔ แผนก คือแผนกยุ้งฉาง แผนกทหารบก แผนกทหารม้า และแผนกอาวุธยุทธภัณฑ์ ในปัจจุบัน คำนี้แปลว่าผู้พิพากษาหรือตุลาการ เมื่อระดมทหารไปศึก ต้องหาฤกษ์ยามเสียก่อน ผู้แปลอธิบายความตอนนี้จึงดูเรื่องไม่ติดต่อกัน เห็นจะเป็นเรื่องแทรกภายหลัง

(ฃ) เรียกว่าเซี่ยงพื้ เป็นข้าราชการชั้นรองหรือเป็นผู้ที่สืบสกุลจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่

(ฅ) คล้ายลักษณะศักดินาของเรา ส้อง ผู้แปลว่า เป็นภาษาไทยน่านเจ้า ส้อง ๑ เท่ากับ ๑๐,๐๐๐ พึก เทียบ ๕ เม้าของจีน

ท้องถิ่นหนึ่งให้มีทหารจำนวน ๔ กุน ใช้ธงเป็นเครื่องหมายประจำกุนละร้อย รวม ๔ กุน[ก] มีแม่ทัพใหญ่บัญชาการคน ๑ เมื่อข้าศึกมาติดแดน เป็นหน้าที่ของแม่ทัพใหญ่ประจำดินแดนนั้นออกต่อต้านศัตรู นอกนี้ยังมีข้าราชการฝ่ายทหารใกล้ชิดพระองค์ เรียกว่า จื้อโน่วโฮ้ยจุ้ย[ข]

การเกณฑ์ทหาร

ราษฎรตามหมู่บ้าน ต้องถูกเกณฑ์เป็นทหารในกองหนึ่งใน ๔ กุน[ค]

ทหารประจำแม่น้ำลานฉอง (แม่น้ำโขง)

ทหารชาวม้องจุ้ยหม่าน[ง] ทั้งหญิงและชายอยู่ทางแม่น้ำลานฉองทางตะวันตก มีความกล้าหาญและว่องไวในการใช้หอกดาบ ขี่ม้าไม่ต้องใช้อาน มีเสื้อเกราะสั้นสำหรับป้องกันอกและท้อง บนหมวกมีหางแมว หางวัวผูกไว้ กล้าหาญในการขับขี่ม้า เวลาเข้าสู้รบก็วิ่งออกหน้า เพราะฉะนั้น ทหารชาวม้องจุ้ยหม่านนี้ จึงใช้เป็นทหารกองหน้า

(ก) กุน เป็นภาษาจีน กุน ๑ เท่ากับกำลังพล ๑,๒๕๐๐ คน ธงประจำกุน ๔ คัน แบ่งเป็น ๔ สี เป็นเครื่องหมายให้รู้ ว่าทหารของกองไหน กองหนึ่งมีทหารกุน ๑ มีธงประจำกองคัน ๑ เป็นเครื่องหมาย—ผู้แปล

(ง) จื้อ เป็นภาษาจีน แปลว่า สีแดง โน่ว แปลว่า เกาทัณฑ์ ตรงกับหน้าไม้ในภาษาไทย โฮ้ยจุ้ย เป็นคำไทยน่านเจ้า แปลว่า หนังรัดพุง (เข็มขัดหนัง) ตามประเพณีจีน สายรัดพุง เป็นเครื่องหมายบอกชั้นตำแหน่งยศ แบ่งเป็นสีต่าง ๆ —ผู้แปล

(ค) กองทหารนั้นแบ่งย่อมเป็นกองร้อย เรียกในภาษาจีนว่า ปากหยั้น แปลว่า คนหนึ่งร้อย มีนายกองควบคุม ตรงกับคำว่า หัวปาก ซึ่งแปลว่า นายร้อย ในภาษาไทยโบราณสมัยน่านเจ้าเรียกชื่อว่า หล่อจุ้ยจี้ สวมหมวกทหารสีแดง ถือโล่ทำด้วยหนังแรดแข็งแรงมาก ไม่สวมรองเท้า แต่วิ่งในที่กันดารได้เร็วมาก

(ง) เป็นชื่อชาวพื้นเมืองพวกหนึ่ง

ทหารรักษาพระองค์

ผู้ที่เป็นลูกหลานข้าราชการผู้ใหญ่ ได้เป็นทหารรักษาพระองค์ มีด้วยกันเฉพาะที่เป็นหัวหน้า ๘ นาย ทำหน้าที่เป็นองครักษ์อยู่ใกล้ชิดที่สุด

ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เวลาเข้าเฝ้าสะพายดาบไม่ได้ นอกจากหัวหน้าทหารรักษาพระองค์ ๘ นายข้างต้นนี้เท่านั้น เพราะเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้

อำนาจและหน้าที่ตำแหน่งไต้กวั้นเจียง

ข้าราชการตำแหน่งโฉ่วเจี๋ยงมี ๖ คน ถ้าได้ทำความดีความชอบ ก็มีโอกาสเลื่อนขึ้นเป็นไต้กวั้นเจียง[ก]

ตำแหน่งไต้กวั้นเจียงมี ๑๒ คน อำนาจและหน้าที่เท่ากับราชการผู้ใหญ่ชั้นเช้งเผ่งกุน[ข] นอกจากมีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาไต้กวั้นเจียงมีตำแหน่งเป็นแม่ทัพใหญ่ และอาจเลื่อนชั้นเป็นเช้งเผ่งกุนได้

ที่ปรึกษาในพระองค์

ยังมีขุนนางตำแหน่ง น่อยซินกุ๊น เป็นที่ปรึกษาอยู่ใกล้ชิดพระองค์ และขุนนางตำแหน่งซินกุ๊น เป็นผู้จดบันทึกข้อรับสั่งของพระเจ้าน่านเจ้า[ค] แล้วส่งเป็นหมายรับสั่งไปยังข้าราชการตำแหน่งโฉ่วเจี๋ยงดำเนินการต่อไป

(ก) โฉ่วเจี๋ยงในแผ่นดินถังเฉียว เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพลเรือนในราชสำนักที่ใกล้ชิดพระองค์ —ผู้แปล

(ข) คือเป็นที่ปรึกษาข้อราชการด้วยกันกับข้าราชการชั้นเช้งเผ่งกุน

(ค) เห็นจะเป็นอย่างเช่นอาลักษณ์

ชื่อขุนนางประจำตำแหน่งฝ่ายหน้า

มีราชการตำแหน่งจิดโต้ว ๖ คน เป็นขุนนางฝ่ายหน้า (ประจำการในตำแหน่งคล้ายข้าหลวงประจำจังหวัด) คือ ๑. ล้งตุ้ง ๒. เวงเชี้ยง ๓. หงั่วซึ้ง ๔. กิมชุ้น ๕. เสียกตุ้ง และ ๖. ไล่สุย กับยังมีข้าราชการตำแหน่งโต้วตึ๊ก ๒ คน คือ ๑. วุ้ยชุ้น และ ๒. ทุ้งหอย

แบ่งขั้นอาณาเขตสำหรับการปกครอง

อาณาเขตน่านเจ้าแบ่งเป็น ๑๐ ลิม(ก) คือ ๑. หวั่นหน่าม (ยูนนาน) ๒. ปากหง่าย หรือ เรียกว่า ปุคล้ง ๓. ปั้นต้าม ๔. เถ่งชุ้น ๕. หม่งเซ ๖. ไต้หลี หรือเรียกว่า สี ๗. จุ้ยแม้ หรือเรียกว่า เหยี่ยง เหยี่ยง ๘. หม่งฉิน ๙. ไต้หว่อ และ ๑๐. จิ้วชุ้น

ข้อ ๖. เมืองไต้หลีนั้น คือที่เรารู้จักกันในแผนที่ฝรั่งว่าตาลีฟู พึงสังเกตว่า เรียก สี ก็ได้ ถ้าสีตรงกับแส ซึ่งแปลว่า เมืองหลวง คำนี้จะควรแปลว่าเมืองหลวงหรือเมืองใหญ่ เพราะเมืองตาลีฟูก็เคยเป็นเมืองหลวงของน่านเจ้า นี้ก็เป็นเรื่องตกอยู่ในเดา ข้อ ๙. ไต้หว่อ ตามเสียงแต้จิ๋วเป็น ต้าหอ ในแผนที่ฝรั่ง เมืองนี้ก็อยู่ใกล้ ๆ กับเมืองตาลีฟู เยรินีว่าเมืองนี้ที่ในตำนานเรียกว่า วิเทหนคร ว่าแปลงเสียง ต้าหอ เป็น เทหะ เติม วิ เข้าข้างหน้าให้เข้ารูปเมืองวิเทหในบาลี ในตำนานเมืองล้านช้างกล่าวถึงเมืองหอแต ที่โอรสขุนบรมองค์หนึ่งไปครอง ก็น่าจะเป็นเมืองต้าหอ กลับคำกันตามรูปของภาษาเป็นเรื่องเดาอีก ที่ใกล้กับเมืองตาลีฟูมีทะเลสาบใหญ่แห่งหนึ่ง จีน

(ก) ว่าเป็นภาษาไทยใช้ในสมัยน่านเจ้า ลิม ตรงกับ เจ้า หรือ จิว ในภาษาแต้จิ๋ว แปลว่า เมือง

เรียกว่า เออรไฮ้ ลางท่านว่านี่คือหนองแส เยรินีว่า ในตำนานเรียกว่าวิเทห-สาคร ในอุรังคธาตุว่า หนองแส เป็นทางหรือปากทางที่แม่น้ำโขงไหลมา ดูจะไม่ใช่เป็นทะเลสาบเออร์ไฮ้ก็ได้ เพราะทะเลสาบนี้ อยู่ห่างแม่น้ำโขงมาก ในสามก๊กมีชื่อตำบลว่า หลงเส เสียงใกล้กับหนองแสมาก(ก) ใกล้ทะเลสาบเออร์ไฮ้ มีเมืองแส ตระกูลของกษัตริย์น่านเจ้าก็เรียกว่า หมงเซเจ้า หรือเราจะจับเอาคำแส ในที่นี้มีมาเป็นหนองแสด้วย จะใกล้กับเมืองแส เพราะใกล้กันก็มีทะเลสาบเออร์ไฮ้อยู่ ประเทศน่านเจ้ามีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง ว่า โหวเจ๊หรือหอสี เยรินี แปลว่า เมืองฮ่อ ดูก็ชอบกล เพราะเจ๊ หรือสี ก็เห็นจะตรงกับแส แปลว่า เมืองหลวง ยังมีคำว่า เหม่งหว่อหรือ เม่งฮั้วอีกเมืองหนึ่ง ว่าครั้งก่อนสมัยน่านเจ้า เรียกว่า เหม่งเฉ ดูก็จะเป็น เมืองฮ่อ เมืองแส อะไรเช่นนั้น เลยทำให้พุ้งซ่าน นึกถึงเบ้งเฮ็กว่าจะเป็น เมืองฮ่อได้บ้างกระมัง เมืองได้หว่อนี้ ครั้งโบราณมีอีกชื่อหนึ่งว่า เมืองเทียน จะเอาไว้พิจารณาที่ว่าด้วย ขุนบรม มาจากเมืองแถง เรื่องจัดระเบียบการปกครองของน่านเจ้ามีเพียงเท่านี้ ต่อไปเป็นเรื่องการทำมาหากิน และขนบธรรมเนียมประเพณีของน่านเจ้า

การเลี้ยงไหมและทอผ้า

ภูมิประเทศน่านเจ้าทางภูเขาชื่อ ขี่ลิน ด้านตะวันตก มีโรคร้ายไข้ป่าชุกชุม ถึงฤดูหน้าหนาว หญ้าก็ไม่มีเหี่ยวแห้ง ตั้งแต่เมืองคุกจิงเจ๋า ถึงเมืองถิ่นฉี ราษฎรใช้น้ำทำการเพาะปลูก ใช้ใบต้นหม่อนเลี้ยงตัวไหม เลี้ยงตัวไหมได้ ๒๐ วัน ก็ได้ใยไหมเอามาทอเป็นผ้าไหมงดงาม เมืองได้หว่อและ

(ก) ดูวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม ของประภาศิริ หน้า ๑๕ ประกอบ

เมืองขี่ลินทางตะวันตก ไม่ใคร่เลี้ยงตัวไหม แต่ใช้ใยของลูกต้นป๊อหล่อซือ[ก] ซึ่งผาออกจะมีใยใช้ทอเป็นผืนผ้าได้

บ่อเกลือ

ที่เมืองล่ามนิม มีบ่อเกลือ เกลือที่นี่เป็นชนิดขาวที่สุด ใช้เป็นเกลือเสวยของกษัตริย์น่านเจ้า โดยเฉพาะเมื่อขุดเกลือได้พอแล้ว ก็ให้เลิกเตาที่ต้มเกลือนั้นเสียสิ้น (คือห้ามไม่ให้ใครต้มอีก) ที่เมืองกว้นเหม่งเสี่ยงก็มีบ่อเกลือ ทางราชการไม่ได้เรียกเก็บภาษีอากรจากเกลือ จึงได้อาศัยเกลือบ่อนี้

ต้นไม้ที่ใช้ทำเกาทัณฑ์

เมืองเวงเซี้ยง ทางทิศตะวันตก มีต้นหม่อนเกิดแต่พื้นที่เป็นหิน ลำต้นจึงคดไปคดมา ยอดย้อยลงต่ำ ต้นหม่อนนี้ใช้ทำคันเกาทัณฑ์ ไม่ต้องใช้เอ็นสัตว์ผูกให้แน่นหนา และไม่ต้องลงสีชาด ลักษณะของเกาทัณฑ์ทนทาน เกาทัณฑ์ชนิดนี้เรียกว่า เหมงก๊ง[ข]

(ก) ต้นป๊อหล่อซือ เป็นพันธุ์ไม้มีในจังหวัดหม่านหอย มณฑลกวางตุ้ง มักปลูกกันตามวัด ตามคำบอกเล่า ว่าในสมัยราชวงศ์เหลียง พ.ศ. ๑๐๔๕ ถึง พ.ศ. ๑๑๐๐ ข้าราชการคนหนึ่งชื่อตัดได้ อยู่เมืองไซ้หวิก เป็นผู้นำต้นไม้ชนิดนี้ไปปลูก ภายหลังก็แพร่หลายออกไป ใบของไม้ชนิดนี้เหมือนใบต้นเผ็นผอ เมื่อปลูกได้ ๕–๖ ปี ขนาดสูงได้เซี้ยะหนึ่งก็ตัดยอดทิ้งเสีย ใช้เข็มแทงเข้าไปในลำต้น เพื่อให้ออกผล เวลาออกผลไม่ออกดอกก่อน มีแต่กิ่งออกมาจากลำต้นและมีผลอยู่เต็ม ถ้าไม่มีผลก็เอามีดสับต้น จะมียางสีขาวเยิ้มออกมา แต่ไม่ถึงกับไหล เพราะเหนียวข้น ลูกของไม้นี้ เรียกว่า โต้วช้างก๋อ แปลว่า ผลที่ต้องใช้มีดโต้วสับ — คำอธิบายของผู้แปล ดูจะเป็นต้นมะเดื่อ

(ข) ในภาษาไทยถิ่นต่าง ๆ เรียกคันกระสุนว่า ก๊ง เหมือนกัน ตรงกับ ก่ง ในภาษาของเรา

ภูเขาที่มีแร่ทองคำ

ภูเขาต่าง ๆ ที่มีอยู่ในเมืองเฉียงชุ้น มีแร่ทองคำ ลางทีหาได้ที่ในทรายก็มี

จังหวัดไล่สุย มีแร่ทองคำชนิดกลางมาก[ก]

ม้าพันธุ์ดี

เมืองหยิดยึม อยู่ทางทิศตะวันตก มีป่าหญ้ากว้างใหญ่สำหรับเลี้ยงสัตว์ มีม้าชนิดดี มีชื่อเสียงจนเรียกว่า หยิดยึมจุ้น (ม้าวิ่งเร็วของเมืองหยิดยึม) เมื่อคลอดออกมาใหม่ ๆ ขนาดของมันเล็กเหมือนลูกแกะ ระหว่างอายุปีหนึ่ง ใช้หญ้าชนิดหนึ่งผูกมันไว้และเลี้ยงด้วยน้ำข้าว เมื่อลูกม้าอายุย่างเข้า ๗ ปี ใช้ในการขับขี่ได้ สามารถวิ่งได้วันหนึ่งหลายร้อยลี้

การเสด็จพระราชดำเนิน

เมื่อพระเจ้ากรุงหน่ามเจ้าเสด็จไปไหน มีธงปักไว้ ๘ คัน[ข] ธงทั้ง ๘ นี้ มีสีแดงแกมเหลืองบ้าง เขียวบ้าง ขาวบ้าง และมีพัดขนไก่ ๒ เล่ม ธงขนสัตว์ (ขนาดยาวเป็นพวง ๆ) ขวานด้ามยาว มีร่มทำด้วยขนนก สีแดงแกมเหลืองกำบังกั้น

ชื่อของชนนีและมเหสีพระเจ้าหน่ามเจ้า

ชนนีของพระเจ้ากรุงหน่ามเจ้า เรียกว่า ซันหม่อ หรือเรียกว่า เก๋าหม่อ มเหสี เรียกว่า จันโมซันหม่อ เมื่อชนนีและมเหสีเสด็จไปไหน ก็มีธงสีแดง ๘ คันปักไว้

(ก) ภาษาจีนว่า ก้ำฟู เป็นแร่ทองคำทราย แต่ไม่หนักเท่าทองคำตามธรรมดา จึงได้แปลเป็นทองคำชนิดกลาง—ผู้แปล

(ข) ธงนี้จะปักไว้ในที่ใด ต้นฉบับไม่กล่าว เข้าใจว่าคงปักไว้ในที่ประทับ และทำไมจึงมี ๘ คัน ก็ไม่แจ้ง ถ้าเป็น ๙ ก็จะดี จะเข้ากับฉัตร ๙ ชั้นได้

เครื่องแต่งกายข้าราชการ

ข้าราชการตั้งแต่ตำแหน่งโฉ่วเจี่ยงลงมา ใช้ผ้ารัดพุงสีแดง ตำแหน่งที่สูงกว่าโฉ่วเจี่ยง ใช้ผ้ารัดพุงสีแดงแกมเหลือง ข้าราชการที่ทำความดีความชอบ ได้เลื่อนชั้นผ้ารัดพุง ซึ่งทอด้วยเงินแล่ง ทองแล่ง ถ้าทำความดีอีก ได้เลื่อนให้ใส่หนังเสือ (คลุมร่างกาย) ข้าราชการที่ทำความดีความชอบน้อย ใส่เสื้อชนิดสั้นไม่มีแขน ต่ำอีกชั้นหนึ่งให้ใส่เสื้อชนิดเดียวกัน แต่ก็มีด้านหน้าเท่านั้นที่เป็นเสือบอกยศ ส่วนด้านหลังใช้ผ้าตามธรรมดาเท่านั้น

ลักษณะหญิงหน่ามเจ้า

ผู้หญิงไม่ใช้ฝุ่นผัดหน้า และไม่เขียนคิ้ว แต่ใช้น้ำซึ่งกลั่นจากต้นหม่อนทาศีรษะ หญิงผู้ดีนุ่งผ้าซิ่นทำด้วยไหม บนผ้าซิ่นมีผ้าไหมประดับอีกผืนหนึ่ง ผมถักเป็นเปียห้อยลงมาทั้งสองข้าง แล้วมุ่นขมวดเป็นมวยผม (อยู่กลางหลัง) หูประดับด้วยไข่มุกทับทิมชนิดหนึ่ง หรืออำพัน

ประเพณีแต่งงาน

หญิงสาวและแม่ม่ายจะคบหากับชายใด ไม่ถือว่าเป็นการผิดประเพณี ในคืนวันแต่งงานจะส่งของให้แก่กันและกันโดยปิดบัง ส่วนหญิงที่มีสามีอยู่แล้ว ถ้าไปมีชู้กับชายอื่น มีโทษถึงตาย

ฤดูเดือน

ชาวบ้านใช้หยั่นเป็นเดือนอ้าย ฤดูกาลทั้ง ๔ ฤดูผิดเพี้ยนกับจีนไม่มาก[ก]

(ก) หยั่น เป็นชื่อเดือนอ้ายของจีนโบราณ ตรงกับเดือนมกราคม—ผู้แปล

อาหารที่ปรุงขึ้นด้วยปลา

ปลาหั่นเป็นชิ้นๆ ชิ้นหนึ่งยาว ๑ นิ้ว ปรุงด้วยผักเหลืองชนิดหนึ่ง พริกและผักโหมขาว อาหารชนิดนี้เรียกว่า หง่อขิด

ดนตรีและการเลี้ยงแขก

ชาวหน่ามเจ้าใช้เป่าดนตรีชนิดหนึ่ง ทำด้วยแตงชนิดหนึ่ง (เห็นจะเป็นน้ำเต้า) กับไม้ เรียกว่า ผิ่วซั้ง ผิ่วซั้งนั้นมีรูสำหรับนิ้วกด ๔ รู เมื่อเอาเหล้าเลี้ยงแขก ใช้ผิ่วซั้งรองถ้วยเหล้าไว้แล้วขอให้แขกดื่ม

สินค้าขายแลกเปลี่ยนในตลาด

ผ้าไหมธรรมดาชนิดมีสี ผ้าไหมชนิดดีสีขาว กับเปลือกหอย ขายแลกเปลี่ยนในตลาด ขนาดของเปลือกหอยใหญ่เท่านิ้วมือ ๑๖ อันเป็น ๑ หมัด

วินัยทหาร

ในเวลาออกทัพจับศึก ทหารคนหนึ่งได้รับเสบียงอาหารยัดเต๋าอี้อี้ซิ้ง กองทัพหนึ่งมีกำลังทหาร ๒,๕๐๐ คน เมื่อออก ศึกทหารที่ได้รับบาดเจ็บตามร่างกายข้างหน้า ได้รับการพยาบาล (เพราะพื้นผ่าข้าศึกออกไป จึงถูกบาดเจ็บข้างหน้า) ถ้าบาดเจ็บตามร่างกายข้างหลัง ให้ฆ่าเสีย (เพราะคงวิ่งหนีข้าศึก จึงถูกทำร้ายร่างกายข้างหลัง)

การไถนา

การไถนา ใช้วัวตัวหนึ่งมีคนจูงวัวที่ข้างหน้า ๓ คน ผูกวัวให้แน่นเข้ากับคันไถในตอนกลางตัวของวัว ดันข้างหลัง ราษฎรมีอาชีพทางกสิกรรมเป็นพื้น ราษฎรทุกคนไม่เลือกชั้น ปลูกข้าวทั้งสิ้น ไม่ถูกเกณฑ์

เอาไปใช้งานโยธา คนหนึ่งส่งข้าวจำนวนสองเต๋าให้ฝ่ายปกครอง แทนค่าภาษีค่านาของปีหนึ่ง ชาวนาคนหนึ่งฝ่ายปกครองให้นาทำ เมื่อปลูกข้าวจนเก็บเกี่ยวได้ผลแล้ว จึงส่งข้าวเป็นค่านาให้แก่เจ้าพนักงาน

เรื่องการปกครอง ขนบธรรมเนียมประเพณี และการทำมาหากินของประเทศน่านเจ้า ตามที่เล่ามาข้างต้น จะเห็นได้ชัดว่า ประเทศน่านเจ้ามีความเจริญมาก นี่แหละที่จีนเรียกว่าเป็นชาติป่าเถื่อน แต่ก็ช่างเถิดเพราะนิสัยจีนย่อมเรียกชาวต่างประเทศทั้งหมดว่าชาติป่าเถื่อน ไม่ไว้หน้าใคร เรียกว่าป่าเถื่อนยังดี ซ้ำเรียกว่าผีเสียด้วย เช่นเรียกฝรั่งว่า อั้งม่อกุ๊ย แปลว่า ผีผมแดง อย่างไรก็ดี ควรขอบใจจีนผู้จดที่เอื้อเฟื้อจดเอาไว้อย่างละเอียดลออตรงไปตรงมา ไม่ได้ป้ายสีดำให้มากนัก จึงทำให้เราเห็นว่าน่านเจ้าไม่เป็นชาติป่าเถื่อนยิ่งไปกว่าจีน ถ้าเรามีพงศาวดารหรือจดหมายเหตุที่น่านเจ้าจดไว้เอง ลางทีอาจได้ทราบว่า จีนได้แบบอย่างแห่งความเจริญในศิลปวิทยาการไปจากไทยเหมือนกัน(ก)

ขุนบรมเสวยราชย์ได้ ๑๙ ปี มีพระชนม์ ๕๐ พรรษา ก็สวรรคตที่เมืองต้าหอไก พ.ศ. ๑๒๙๑

พระเจ้ากาลหงส์ ราชโอรส พระชนมายุ ๓๖ พรรษา ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ที่เมืองหนองแส ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ ๗ พระเจ้าซกจงแห่งราชวงศ์ถัง พระเจ้าซกจงนั้นได้มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากาลหงส์ ครั้นอยู่มาพระเจ้ากาลหงส์ได้เสด็จเลียบหัวเมือง ตามเขตแดนตอนเหนือที่ติดต่อกับจีน เจ้าเมืองฮุนหน้าซึ่งเวลานั้นได้ตกเป็นของจีน ไม่แสดงความเคารพรับรองตามประเพณีประเทศที่มีไมตรีต่อกัน พระเจ้ากาลหงส์ได้ฟ้องจีน ๆ ก็ไม่ลงโทษ จึงเสด็จ

(ก) เขียนตามที่กล่าวไว้ใน Wood: A history of Siam, P. 37

ยกกองทัพไปตีเขตแดนจีน แล้วจับตัวเจ้าเมืองฮุนหนำได้ให้ประหารชีวิตเสีย ในครั้งนั้นปรากฏว่าตีได้เมืองใหญ่น้อยของจีนได้ถึง ๓๒ เมือง

จีนจึงยกกองทัพใหญ่จะมาตีเอาเมืองเหล่านั้นกลับคืน ใน พ.ศ. ๑๒๙๔ เมื่อพระเจ้ากาลหงส์เห็นศึกใหญ่เช่นนั้น จึงแต่งราชทูตส่งไปเจรจากับแม่ทัพจีน ว่าจะยอมคืนหัวเมืองเหล่านั้นให้บ้าง แต่แม่ทัพจีนไม่ยอมตกลงด้วย แล้วจับราชทูตไทยขังไว้ จีนจึงยกกองทัพเข้ามาตีเมืองผาไย ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ของเบ้งเฮ็กในสมัยสามก๊ก และเป็นราชอาณาเขตของอาณาจักรน่านเจ้า สงครามครั้งนั้นได้ต่อสู้กันอย่างทรหดเหี้ยมหาญ ในที่สุดพระเจ้ากาลหงส์ตีกองทัพจีนแตกพ่ายยับเยินกลับไป จึงทรงย้ายราชธานีจากเมืองหนองแสเสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองต้าหออันเป็นเมืองหน้าด่านชั่วคราว เช่นอย่างสมเด็จพระชนกนาถของพระองค์ จีนก็ยกกองทัพมาตีอีกหลายครั้ง แต่ก็ต้องแตกพ่ายยับเยินกลับไปทุกครั้ง พระเจ้ากาลหงส์ทรงเห็นว่า จะต้องทำสงครามกับจีนอีกต่อไป จึงทรงแต่งราชทูตให้ขึ้นไปทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับกษัตริย์ประเทศธิเบต เพื่อหวังจะได้กำลังประเทศธิเบตมาช่วยทำสงครามกับจีน

ลุ พ.ศ. ๑๒๙๗ จีนยกกองทัพใหญ่ลงมาตีอีก พระเจ้ากาลหงส์ ทรงใช้ยุทธวิธีล่อให้กองทัพจีนยกล่วงเข้ามาจนกระทั่งถึงเมืองต่าฮ่อเซง แล้วซุมทัพกักทางไว้โดยรอบ กองทัพจีนต้องตกเข้าอยู่ในที่ล้อม ขาดเสบียงอาหาร ทั้งเกิดอหิวาตกโรคขึ้นในกองทัพด้วย แม่ทัพจีนจึงจำต้องถอยทัพ ตีหักออกจากที่ล้อม พระเจ้ากาลหงส์ก็ยกกองทัพใหญ่ออกตามตีซ้ำเติม กองทัพจีนแตกพ่ายยับเยินเสียทหารถึง ๒๐๐,๐๐๐ คน การที่จีนได้แพ้ไทยครั้งนั้นถือว่าเป็นเหตุให้ราชวงศ์ถังเริ่มเสื่อมอำนาจลง[ก]

(ก) หนังสือไทย—จีน หน้า ๙ และหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๕๐ บรรทัดที่ ๑๕ ข้าพเจ้าถือนามกาลหงส์ ตามวารสารศิลปากร เล่ม ๒ หน้า ๗๕

พระเจ้ากาลหงส์ ได้ยกกองทัพไปปราบบ้านเมืองใกล้เคียง ขยายอาณาเขตออกไปทางตะวันตกอีกมาก ได้ตลอดจนดินแดนพม่า พระองค์มีพระราชโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระรัชทายาททรงพระนามว่าเจ้าพุ๋งก๊าหยี่ และได้ทิวงคตเสียก่อน จึงทรงตั้งเจ้ายี่โหม่วฉ่ำ อันเป็นพระโอรสเจ้าพุ๋งก๊าหยี เป็นรัชทายาท ซึ่งเป็นราชประเพณีของไทย ที่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้เป็นรัชทายาทแล้ว พระโอรสของพระรัชทายาทจะได้รับตำแหน่งของพระราชบิดา หากพระราชบิดาได้ทิวงคตเสียก่อน[ก]

ส่วนพระเจ้าสิงหนวัติกุมาร พระราชโอรสองค์น้อยนั้น พระเจ้ากาลหงส์ก็ได้ทรงจัดให้เสด็จลงมาครองเมืองนาคพันธุ์สิงหนวัติ (เชียงแสน) เมื่อ พ.ศ. ๑๓๑๖ เป็นต้นพระราชวงศ์กษัตริย์สมัยโยนก เชียงแสน (เป็นเหตุการณ์ก่อนพระเจ้ากาลหงส์สวรรคต)

เมื่อพระเจ้ากาลหงส์ ได้เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๑๒๓๒ แล้ว เจ้ายี่-โหม่วฉ่ำ หรืออิเมาซิน (อ้ายเมืองสูง) ก็ได้ขึ้นเสวยราชย์ เมื่อพระองค์มีพระชนมายุ ๒๔ พรรษา

ในปีที่พระองค์เสวยราชย์นั้น พระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำได้เสด็จยกกองทัพมีกำลังทหาร ๒๐๐,๐๐๐ และมีกำลังทัพธิเบตสมทบ ยกขึ้นไปตีเมืองเสฉวน ตีได้เมืองต่าง ๆ ตามระยะทางเข้าไป แต่ยังหาทันตีเอาเมืองเสฉวนได้ไม่ ก็พอดีจีนแต่งกองทัพหลวงให้ยกออกมาสมทบกับกองทัพหัวเมือง คราวนี้กองทัพจีนได้สู้รบกับกองทัพน่านเจ้าอย่างทรหด กองทัพน่านเจ้าแพ้เสียทหารและได้รับบาดเจ็บเป็นอันมาก

(ก) ดูกฎมณเฑียรบาลคราเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๑ สมเด็จพระราเมศวรเป็นพระรัชทายาทสมเด็จพระพรรณเมศวร โอรสของพระรัชทายาท ก็เป็นตำแหน่งรับสนองร่องลงมา มิยอมให้สืบต่อทางพระอนุชา

ฝ่ายประเทศธิเบตนั้น นับแต่พระเจ้ากาลหงส์ไปทำไมตรีด้วย ก็ถือเหมือนอาณาจักรน่านเจ้าเป็นเมืองขึ้น จึงส่งข้าราชการ และ ทหารเข้ามาสอดส่องแทรกแซง พระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำทรงขุ่นเคืองพระราชหฤทัยนัก ขณะนั้นมีข้าราชการของไทยแต่เป็นจีนคนหนึ่ง ชื่อเจี๊ยงหวุ่ย ๆ เป็นเชลยถูกกองทัพน่านเจ้ากวาดต้อนพามาจากเมืองไขว่เจ๊า พระเจ้ากาลหงส์ทรงชุบเลี้ยงเจี๊ยงหวุ่ยให้ทำราชการ เป็นอาจารย์ถวายอักษรจีนแก่ราชโอรสและราชธิดาของพระองค์ ต่อมาได้รับยศเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ สืบมาถึงรัชกาลพระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำ

เจี๊ยงหวุ่นได้ถวายคำแนะนำให้ไทยผูกไมตรีกับจีน เพื่อถ่วงอำนาจของธิเบต พระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำ จึงแต่งราชทูตไปทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าเต๊กจงใน พ.ศ. ๑๓๓๓ แต่ปกปิดเป็นความลับ มิให้ทางธิเบตทราบ

ต่อแต่นั้นมาประมาณ ๗ ปี ธิเบตจะไปตีจีน มีหนังสือขอกองทัพไทยให้ไปช่วย พระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำส่งพลที่อ่อนแอไปให้ ๕๐๐๐ คน แล้วพระองค์ยกชายฉกรรจ์ ๒๐,๐๐๐ คน ตามไป ครั้นเป็นทีก็จับขุนนางธิเบต อันคุมเชิงอยู่ในอาณาเขตฆ่าเสีย ตีกองทัพธิเบตปราชัยไป ได้รบกันเป็นมหายุทธนาการตรงสะพานข้ามแม่น้ำโก่ง (คง) ข้างใต้ ไทยได้หัวเมืองธิเบต ๑๖ เมือง

จีนส่งราชทูตเข้ามาเมืองไทย เพื่อแสดงความยินดีในการที่ไทยปราบธิเบตซึ่งเป็นศัตรูของจีน ต่อมาพระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำขยายเขตไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ได้หัวเมืองไทยใหญ่อีก ๖ เมือง และเขตพม่าด้วย

จีนกับไทยได้มีไมตรีต่อกันยิ่งขึ้น ถึงพระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำส่งพระราชโอรสไปทรงศึกษาวิชาที่เมืองเชงตู หรือ เส่งโต๊ว เมืองหลวงของมณฑล

เสฉวน ธิเบตได้ยกกองทัพมารบกับไทยอีกครั้งหนึ่ง แต่ถูกกองทัพไทยตีแตกพ่ายกลับไป แต่นั้นธิเบตก็ไม่กล้ามาทำสงครามกับไทยอีก

พระเจ้ายี่โหม่วฉ่ำอยู่ในราชสมบัติ ๒๙ ปี (พ.ศ. ๑๓๒๓-๑๓๕๒) ก็สวรรคต พระราชโอรสได้เสวยราชย์แล้ว พระเจ้าฮินหล่งเส่งราชนัดดาได้สืบสมบัติต่อมา พระเจ้าฮินหล่งเส่งประพฤติพระองค์เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎร ก็ถูกขุนนางสำเร็จโทษ แล้วยกพระอนุชาของพระเจ้าฮินหล่งเส่งขึ้นเสวยราชย์ ทรงพระนามว่าพระเจ้าอินลี่ พระเจ้าอินลี่สวรรคตใน พ.ศ. ๑๓๖๗ พระเจ้าพึ่งเหย่าหรือฝงเอี๊ยว (อ้ายฟ้า) ได้สืบราชสมบัติ มีไมตรีดีกับจีน ต่อมาได้ ๖ ปี ก็เกิดบาดหมางกับจีนขึ้น เพราะทัพจีนบุกรุกเข้าไปในเขตน่านเจ้า พระเจ้าพึ่งเหย่าแจ้งไปยังจีน พระเจ้าแผ่นดินจีนก็เฉยเสีย พระเจ้าพึ่งเหย่าจึงยกกองทัพไปรุกดินแดนเสฉวน ตีได้เมืองหง่องเจ๊า หย่งเจ้าไขว่เจ๊า แล้วยกกองทัพประชิดเมืองเส่งโต๊ว เมืองหลวงของมณฑลเสฉวน ตั้งทัพอยู่ ๑๐ วันก็ยกทัพกลับ ได้กวาดต้อนพลเมืองลงมามาก

ต่อมาอีกปีหนึ่ง จีนกับไทยก็กลับเป็นไมตรีกันอีก ลุ พ.ศ. ๑๔๐๑ เจ้าเมืองญวน ซึ่งเป็นเมืองประเทศราชของจีน มีความโลภ รับซื้อฝูงม้าวัว ควาย จากพวกโจรที่ทำการโจรกรรม เอาไปจากเขตอาณาจักรน่านเจ้า พระเจ้าฝงเอี๊ยวทรงพระพิโรธ จึงยกกองทัพลงมาตีเมืองอ้อนหน่ามโต๊วฮู้[ก] แล้วเก็บริบทรัพย์สมบัติ กับกวาดต้อนเอาพลเมืองที่สมรู้ร่วมคิด ในการร้ายขึ้นมาในอาณาจักรน่านเจ้า แต่ก็ยังคงแต่งทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับจีนอยู่[ข]

(ก) เมืองซึ่งตั้งสำนักงานปกครองเมืองอันหน่ำในเวลานั้น

(ข) จากหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๕๒ บรรทัดที่ ๑๐ และหนังสือเรื่องของชาติไทย ส่วนข้อความ ข้าพเจ้าเก็บจากหนังสือทั้งสองร่วมกัน สุดแต่ข้อความตอนใดจะมีเหตุผลดีกว่า

พระเจ้าฝงเอี้ยว (อ้ายพ้ำ) สวรรคตแล้ว พระเจ้าไซหล่ง (หนองแส) หรือเอี่ยวโล่ว (หลวงอ้าย) ราชโอรสขึ้นเสวยราชสมบัติ กษัตริย์จีนทรงตั้งความรังเกียจว่า พระเจ้าเอี่ยวโล่งใช้พระนามพ้องกับพระเจ้าแผ่นดินถังพระองค์ ๑ เพราะฉะนั้น จึงไม่แต่งราชทูตให้เข้ามาคำนับพระศพของพระเจ้าฝงเอี้ยว พระชนกตามพระราชประเพณี ที่ได้มีทางพระราชไมตรีต่อกัน ด้วยเหตุนี้ พระเจ้าเอี่ยวโล่งจึงทรงพระพิโรธพระเจ้าซวงจงเป็นอันมาก จึงเสด็จยกกองทัพไปตีเอาเมืองปอจิวมาเป็นเมืองขึ้นอาณาจักรน่านเจ้าเสีย

ลุ พ.ศ. ๑๔๐๓ มีโจรพวกหนึ่งหนีเข้าไปอาศัยอยู่ในเขตเมืองปอจิว กองทัพจีนก็บังอาจยกกองทัพตามเข้ามา พระเจ้าเอี่ยวโล่งทรงพระพิโรธ จึงเสด็จยกกองทัพเข้าไปตีเอาเมืองยองจิว ในเขตกวางตุ้ง แต่จีนต้านทานไว้ได้

พระเจ้าเอี่ยวโล่ง ทรงทำสงครามกับจีนอยู่หลายปี แต่ครั้งที่สำคัญนั้น ได้เกิดเรื่องขึ้นทางประเทศญวน เพราะพลเมืองในอาณาจักรน่านเจ้าตอนใต้ถูกเจ้าพนักงานจีนที่กำกับประเทศญวนทำการกดขี่ไม่เป็นธรรม พระเจ้าเอี่ยว-โล่งทรงทราบ ก็ยกกองทัพไปประชิดเมืองยานจี่ (ตังเกี๋ย) กองทัพไทยตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒ เดือน ก็ตีได้ ทหารจีนที่ตายลงในสงครามครั้งนั้นกว่า ๔๐,๐๐๐ คน

ครั้นแล้วพระเจ้าเอี่ยวโล่ง จึงทรงสถาปนาพระยศขึ้นเป็นฮ่องเต้เปลี่ยนนามอาณาจักรว่า "ไต้ไล่ก๊ก"

เมื่อมีชัยแก่ที่จีนเมืองตังเกี๋ยแล้ว โปรดให้ข้าราชการน่านเจ้า นำจดหมายไปให้ข้าหลวงใหญ่จีนที่มณฑลเสฉวน เมื่อ พ.ศ. ๑๔๐๙ ข้าราชการน่านเจ้าไม่ยอมคุกเข่าเคารพข้าหลวงจีน เพราะถือว่าสองประเทศมีศักดิ์เท่ากัน ข้าหลวงจีนสั่งจับขุนนางน่านเจ้าเฆี่ยนและจำขัง พระเจ้าอี๋จงหรือ

ถังยี่จึงทรงทราบก็โปรดให้ย้ายข้าหลวงคนนั้น และปล่อยขุนนางน่านเจ้าโดยจัดพิธีส่งให้เป็นเกียรติยศเป็นการทำขวัญ

เมื่อพระเจ้าไซหล่งทรงทราบ ก็พอพระทัยแต่งทูตไปขอบคุณ ใน พ.ศ. ๑๔๑๒ เมื่อทูตเดินทางถึงเขตแดนเสฉวนก็ถูกแม่ทัพจีนฆ่าเสีย พระเจ้าไซหล่งทรงพิโรธ จึงเสด็จยกทัพไปตีแคว้นเสฉวน ใน พ.ศ. ๑๔๑๓ ตีได้หัวเมืองรายทางเป็นลำดับจนประชิดเมืองเส่งโต๋วเมืองหลวงของเสฉวน จวนจะได้เมืองอยู่แล้ว พอตีทัพจีนเมืองหลวงยกมาช่วยทัน น่านเจ้าเห็นจีนมีกำลังมากกว่าก็ล่าถอยมา แล้วต่อมาก็ยกไปรบจีนอีก ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะแล้วการศึกก็เลิกร้างมา

ลุ พ.ศ. ๑๔๒๑ พระเจ้าไซหล่งสวรรคตลง พระเจ้าฟะหรือฟ้ด (ฟ้า) หรือหลงจุ่น พระราชโอรสได้เสวยราชย์ พระองค์ไม่เอาพระทัยใส่ในการบ้านเมือง การงานตกแก่ข้าราชการผู้ใหญ่เป็นผู้ดูแล ในระหว่างนั้นก็มีหลวงจีน[ก] ได้เดินธุดงค์เข้ามาในอาณาเขตไทยรูปหนึ่ง พระเจ้าฟะทรงรับรองด้วยดี หลวงจีนแนะให้พระเจ้าฟะ ขอราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินจีนมาเพื่ออภิเษกสมรสกับพระราชโอรส พระเจ้าฟะก็จัดแต่งราชทูตไปขอราชธิดาพระเจ้าแผ่นดินจีนใน พ.ศ. ๑๔๒๓ น่านเจ้าจึงได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าฮีจง แล้วพระเจ้าฮีจงได้ยกพระราชธิดาองค์ ๑ มีพระนามว่าเง็ง

(ก) หลวงจีนรูปนี้ เชื่อว่าพระเจ้าฮีจงใช้ให้เป็นจารบุรุษลงมา เพราะเวลานั้นจีนกำลังเสื่อมโทรม ไม่มีทางใดดีกว่าที่จะมัดไทยไม่ให้รุกราน ด้วยวิธีให้พระราชธิดาแก่พระราชโอรสกษัตริย์ไทย ข้าพเจ้าเชื่อว่ามีการฆ่าทูต เพราะเวลานั้นจีนต้องทำการดีต่อไทย เพื่อเอาเป็นพวก ขอให้ดูเรื่องให้ราชธิดาของจีนแก่ไทยในรัชกาลต่อไปอีก

อนึ่ง พระนามฟะหรือฟ้ด ก็คือ ฟ้า จีนเรียกไม่ชัด และพระนามนี้เป็นเหตุให้มีตำแหน่งเจ้าฟ้าเกิดขึ้นทางไทยใหญ่

สวนให้อภิเษกกับพระราชโอรสของพระเจ้าฟะ การศึกสงครามระหว่างไทยกับจีนจึงเป็นอันยุติแต่เท่านี้ เพราะทางจีนก็เป็นสมัยที่เสื่อมอำนาจ

พระเจ้าฟะสวรรคต ซุ้นฟ้าราชโอรสเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ใน พ.ศ. ๑๔๔๑ นัยว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ที่เหลวไหลและโหดร้าย สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๔๔๖ แจงหมายสือ ขุนนางตำแหน่งทหารเป็นกบฏ จับพระราชโอรสของพระเจ้าซุ้นฟ้า ซึ่งมีพระชนม์ ๘ พรรษาสำเร็จโทษเสีย แล้วตั้งตนเป็นกษัตริย์น่านเจ้า เปลี่ยนวงศ์ใหม่

ราชวงศ์เมืองแส ซึ่งมีพระมหากษัตริย์สืบราชสันตติวงศ์แต่พระเจ้าสีห์นรมาได้ ๒๕๕ ปี ก็สุดสิ้นราชวงศ์ลง แต่ทว่าพระราชวงศ์นี้ ได้แยกลงมาเจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรโยนก เชียงแสน อาณาจักรสุโขทัย และศรีอยุธยา กระทั่งถึงสมัยศรีอยุธยาตอนกลาง สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชใน พ.ศ. ๒๒๓๑ เพราะพวกกบฏได้ทำลายล้างเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์โบราณ ที่เป็นชายลงในครั้งนั้นหมด

ฝ่ายราชโอรสของแจงหมายสือ รัชกาลที่ ๒ ของน่านเจ้าก็ขอราชธิดาจีนวงศ์ฮั่น (ใต้) ซึ่งเวลานั้นตั้งประเทศอยู่มณฑลกวางตุ้ง (ภาค ๑ ของสมัยโหงวโต๊) มาอภิเษกเป็นมเหสี พ.ศ. ๑๔๗๑ จาวสานแจงเป็นกบฏ ฆ่าแล้วแย่งครองประเทศ

จาวสานแจง ครองน่านเจ้าได้เพียง ๑๐ เดือนก็ถูกพวกที่คิดกบฏด้วยกันฆ่าตาย

ยางกันเจน ผู้ร่วมคิดกบฏกับกาวสานแจง ขึ้นครองน่านเจ้าได้ ๘ ปี ประพฤติตนโหดร้าย ตวันซื่อเพงชิงสมบัติได้ บังคับให้ยางกันเจนบวช นัยหนึ่งว่าสำเร็จโทษเสียภายหลัง

ตวันชื่อเพง เป็นเหล่ากอทหารราชวงศ์เมืองแสขึ้นครองน่านเจ้า เมื่อ พ.ศ. ๑๔๘๐ สืบราชวงศ์ได้ ๑๕๐ ปี กษัตริย์องค์สุดท้ายเหลวไหล ขุนนางจึงเชิญข้าหลวงประจำเมืองสานสานขึ้นเป็นเจ้าเมือง ใน พ.ศ. ๑๖๓๗

เก้าแสงไท ข้าหลวงประจำเมืองสานสาน ครองน่านเจ้าได้ ๒ ปี ก็ตาย ก่อนตายสั่งให้คืนราชสมบัติแก่ตระกูล "ตวัน" ตามเดิม

ตวันแจงส่วน น้องเจ้าตระกูลตวันองค์สุดท้ายที่ถูกถอด ได้ครองรัฐต่อไป ตั้งบุตรเก้าแสงไทยเป็นอุปราชสืบวงศ์ ต่อมาจนกระทั่งเสียอาณาจักรน่านเจ้าแก่กุบไบลข่าน

เหตุการณ์ทางจีน ก่อนที่แจงหมายสือเป็นกบฏทางไทยได้มีกษัตริย์ปกครองต่อมา ๒ พระองค์ คือเจียวจงแลงเจียวซวงจงในรัชกาลหลังนี้ครองราชย์ได้เพียง ๓ ปี ก็ถูก จูอุ้น เป็นกบฏจับสำเร็จโทษ ใน พ.ศ. ๑๔๕๐ แล้วประกาศตนเป็นพระเจ้าแผ่นดินภาค ๑ ส่วนอีก ๔ ภาค ไม่ยอมลงจูอุ้น จีนจึงแบ่งแยกออกเป็น ๕ ภาค เรียกว่าสมัยโหงวโต้ (พ.ศ. ๑๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๑๕๐๓) เป็นสมัยที่จีนรบราฆ่าฟันกันเองอย่างยุ่งเหยิง ในระหว่างจีน ๕ ภาคอยู่ ๕๓ ปี พลเมืองแตกฉานซ่านเซ็นหนีเข้ามาอยู่ในอาณาจักรน่านเจ้าเป็นอันมาก ทางไทยก็มิได้ตั้งความรังเกียจเป็นทำนองเดียวกับที่นครปาในอาณาจักรไทยมุง ยุคต้น ๆ นั้น

ลุ พ.ศ. ๑๕๐๓ เตียงคังเอี๊ยงจึงได้กำจัดพระเจ้ากยงตี่วงศ์เอ่าจิว ซึ่งกษัตริย์องค์นี้ได้กำจัดและรวมเขตของกษัตริย์ ๔ ภาคเข้าไว้ในอำนาจนั้นได้แล้วขึ้นเสวยราชย์ทรงพระนามว่า พระเจ้าส่งไท่โจ๊ ปฐมกษัตริย์ราชวงศ์ส่ง หรือซ้อง หรือซุง หรือนำซอง (พ.ศ. ๑๕๐๓ ถึง ๑๘๑๙) กษัตริย์พระองค์นี้ได้สร้างนครหลวงขึ้นใหม่ที่เมืองไคเฟง หรือไคฟอง ในเขต

มณฑลฮูนาน ราชวงศ์นี้เอง ไทยต้องพ่ายแพ้แก่จีน เมื่อ พ.ศ.๑๕๙๖ ณ กวางนานฟู ซึ่งเดิมมีชื่อเป็นไทย แต่บัดนี้ไม่ปรากฏ นับว่าอาณาจักรน่านเจ้าถูกร่นเส้นเขตแดนที่เป็นเขตของมณฑลกวางซี และไกวเจาแต่ครั้งกระนั้นเข้ามา(ก)

ลุ พ.ศ. ๑๖๕๗ พวกกิม (คือพวกแมนจู) ก็เข้ารุกรานจีน แล้วยึดเอาเมืองปั๊กกิ่ง ขณะนั้นมีชื่อว่า เยียนจิง ได้แล้วเปลี่ยนชื่อเสียใหม่ว่า จุงตู

ล่วงเวลา ๑๓ ปี พวกตาด (โบตาตา หรือ ฉยงนู้) ได้ยกเข้ามาตีจีนอีก ขับไล่พวกราชวงศ์ซ้อง เตลิดจากเมืองไคฟองราชธานี หนีข้ามแม่น้ำแยงซีเกียงลงมาตั้งเมืองหลวง ที่เมืองฮั่วจิวอยู่ริมทะเลสาบในมณฑลซีเกียงเมื่อ พ.ศ. ๑๖๗๐

ครั้นถึง พ.ศ. ๑๗๕๘ ยงกิสข่าน กษัตริย์มองโกล ก็แย่งเอาเมืองจุงตูได้จากพวกกิมอีกทอดหนึ่ง ยงกิสข่าน สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๑๗๗๐ โกไตข่านราชโอรส เป็นกษัตริย์แทนแล้วเมิ่งเกอข่าน กูบไบลข่าน ๒ พระราชโอรส ได้ทำสงครามกับจีนต่อมาอีก ๒๕ ปี พวกมองโกลก็ชนะจีนในรัชกาลของเมิ่งเกอข่านเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๔ ครั้นแล้วกุบไบลข่าน ก็ยกกองทัพมองโกลลงมาตีเมืองหนองแส ราชธานีของไทยน่านเจ้าได้ใน พ.ศ. ๑๗๙๖ ตั้งแม่ทัพและนายทหารอยู่ประจำ แล้วตั้งให้เสนาบดีของกษัตริย์น่านเจ้า

(ก) จากหนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน และหนังสือเรื่องไทย–จีน หน้า ๑๓๒ และหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๖๖

กษัตริย์ไทยน่านเจ้า ต่อแต่พวกกบฏทำลายราชวงศ์เมืองแสลงแล้ว ข้าพเจ้าได้ใช้หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม ของประภาศิริ หน้า ๓๐

คนหนึ่ง นัยว่าเป็นจีนแกมไทย มียศเป็นซสวน (ซะสวน) ฟูซิเป็นผู้สำเร็จราชการเมือง และให้เป็นหน้าที่ปราบปรามบ้านเมืองใกล้เคียงต่อไป(ก)

เมื่อไทยได้เสียอาณาจักรน่านเจ้าแก่กุบไบลข่าน แม่ทัพมองโกลแล้ว พวกไทยที่รักอิสรภาพก็แยกย้ายหนียุทธภัยลงมาทางใต้ ทางตะวันตกเป็นหลายพวกหลายทาง(ข)

สิ้นรัชกาล เมิ่งเกลข่าน ใน พ.ศ. ๑๘๐๗ แล้ว กุบไบลข่านก็ขึ้นเสวยราชย์เป็นจักรพรรดิจีน มีพระนามเป็นจีนว่า พระเจ้าหงวนสีโจ๊วฮ่องเต้ สร้างเมืองจุงดูเป็นราชธานี เรียกว่าเมืองคานบาลิก (ปั๊กกิ่ง) รวบรวมเอาเขตแดนน่านเจ้าเข้าเป็นอาณาจักรจีน แล้วเปลี่ยนชื่อเรียกน่านเจ้าใหม่ว่า ซซวง-(ซะซวง) กิงก๊กครั้นต่อมาถึงกษัตริย์ ราชวงศ์มิง หรือไต้หมิง(ค)

ดินแดนที่ชนชาติไทย ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่หนาแน่นในจีนบัดนี้ ประมาณอย่างหยาบ ๆ ทิศตะวันตกเริ่มตั้งแต่แม่น้ำปะเบียนปลายแม่น้ำดำตอนเหนือในเขตจีน ทิศเหนือแต่ยวนจิกเจียงโจวทิศตะวันออกแต่เม่งสูเชียน ทิศใต้แต่ตังเกี๋ย(ง)

(ก) ปาฐกถาของ มร. วี ยี ซี บาสเตียน หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์นำลงเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ และหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๐๙

ผู้สำเร็จราชการจีน จึงจัดตั้งยศเจ้าฟ้า เอาอย่างอาณาจักรน่านเจ้ามาขึ้นในดินแดนจีน

(ข) จากหนังสือเรื่องไทย—จีน ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๙–๑๐

(ค) พ.ศ. ๑๙๑๑ ถึง ๒๑๘๗ เป็นจีนโค่นราชวงศ์มองโกลลง คราวเดียวกับสมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) แย่งราชบัลลังก์สมเด็จพระราเมศวร ในสมัยศรีอยุธยาตอนต้น

(ง) จากหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๑๕๙ พวกไทยที่อยู่ในเมืองจีน แต่ไม่ยอมเป็นจีนไปนั้น ดูสำมะโนครัวหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์ หน้า ๒๓๗–๒๓๘

ข. ไทยใหญ่

ดินแดนที่หนังสือนี้ เรียกว่า ไทยใหญ่นั้น คือแคว้นชาน มีเนื้อที่ประมาณเป็นรูปสามเหลี่ยม ฐานจรดที่ราบพม่า ใต้เมืองตาเยทมโย และตะวันออกจรดแคว้นกะเหรี่ยงตอนใต้เมืองตองอู ยอดจรดแม่น้ำโขง รวมทั้งบ่อทับทิมตอนเหนือ รวมเนื้อที่ ๕๙,๙๑๕ ตารางไมล์ และได้แยกกล่าวเฉพาะไทยอาหม และไทยมอยไว้ต่างหาก

พวกไทยได้อพยพลงมาอยู่ในถิ่นที่ว่านี้ ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑ เริ่มแต่พวกจีนหนียุทธภัยพวกตาดเข้ามาอาศัยอยู่ที่นครปา ชั้นเดิมก็อพยพลงมาคราวละน้อย ๆ ครัว ด้วยการสอดส่ายอันเป็นอาการของชาตินักรบ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕ เจ้าแคว้นจิ๋นยกกองทัพทำสงครามกับพวกไทยนครปา เสียนครปาแก่จิ๋นแล้ว พวกไทยก็อพยพลงมาเป็นคราวใหญ่ จึง พ.ศ. ๓๒๘ พวกจิ๋นตีนครเง้ียว ราชธานีสุดท้ายของอาณาจักรไทยมุงได้ พวกไทยนครเงี้ยวก็หนียุทธภัยลงมาอยู่ในที่ต่าง ๆ รวมทั้งในประเทศพม่าเป็นจำนวนมากนั้นด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๔๔๓ จีนโกรธไทยว่าไม่ยอมให้คณะสืบศาสนาของจีนเดินทางผ่านแดนแถน หรือ อ้ายลาว พระเจ้าบู่ตี่จึงเสด็จยกกองทัพลงมาตีไทย ไทยได้สู้รบติดพันอยู่กับจีนถึง ๑๓ ปี อาณาจักรแถนก็ต้องเสียอิสรภาพ ตกเป็นเมืองขึ้นจีนใน พ.ศ. ๙๕๖[11]

การสงครามครั้งนั้นผู้คนล้มตายมากมาย แล้วจีนได้ตั้งขุนนางนายทหารเข้ารักษาเมือง พวกไทยได้หนียุทธภัยอพยพบ่าลงมาทางเวิ้งแม่น้ำกิ่วหรือแก้ว (อจิระวดี หรืออิระวดี) แม่น้ำเมา (ชะเวลี) แม่น้ำคำ (หรือ

สุวรรณวารี) แม่น้ำคง (สารยูหรือสาละวิน) แม่น้ำโขง และแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นคราวใหญ่ นับเป็นครั้งที่ ๓

ในลุ่มแม่น้ำเมานั้น ได้เป็นถิ่นฐานของพวกไทยที่ได้อพยพมาตั้งอยู่ก่อน ดังเช่นพวกที่ลงมาอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนแม่น้ำโขง พวกที่ลงกันมาครั้งนี้แยกกันเป็นหลายทาง แต่ทางทิศตะวันตกได้พากันไปอยู่เป็นจำนวนมาก แล้วเข้าตั้งภูมิลำเนามีหลักฐานที่เมืองหลวง (เมา) เป็นราชธานีแห่งแรก เมืองนี้ตั้งที่ใกล้แม่น้ำเมา ซึ่งเป็นแควแยกแม่น้ำอิระวดีฟากตะวันออก และอยู่ตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองหัศดินนะปุระ เมืองที่พวกไทยเป็นพลเมืองอยู่มาก แต่กษัตริย์เป็นเชื้อสายชาวอินเดีย

เมืองหลวงนั้นก็เป็นเมืองด่านทาง เช่นเดียวกับเมืองเชียงแสน ที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือริมฝั่งแม่น้ำโขงในประเทศไทย เพราะเป็นที่พักของไทยที่อพยพลงมาอยู่ใหม่จากแม่น้ำดำ แม่น้ำอู และแม่น้ำโขง สำหรับพวกที่สมัครใจจะไปหาความเป็นอิสระในดินแดนใหม่ เมื่อได้พักพอตื่นตัวรู้จักภูมิประเทศกว้างขวางดีแล้ว ก็แยกย้ายกระจายต่อ ๆ ลงไป ในเมื่อมีโอกาสดีกว่า หรือเพราะเหตุขุกเข็ญเกิดขึ้นณที่นั้น กระจายออกทั้งทิศตะวันตกและทิศใต้ เมืองทั้งสองจึงเป็นเสมอเมืองชุมทางของชนชาติไทยในที่ต่างๆ ที่จะได้อพยพลงทางตะวันออกและตะวันตก

แรกปรากฏพระนามกษัตริย์เมืองหลวงพระองค์แรก เมื่อ พ.ศ. ๔๖๓ ว่าขุนยี่หรือขุนลาวยี่ (ลาวใหญ่) สืบขัตติยราชวงศ์ต่อกันมา[ก] ครั้นภายหลังพวกไทยได้พากันมาอยู่เพิ่มเติมมีกำลังมากขึ้น แล้วไทยพวกนี้ได้ไปตีกรุง

(ก) หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ออกพระนามลาวนำหน้าเช่นเดียวกับทางเชียงแสนตอนต้น

หัสดินนะปุระ[ก] ในราว พ.ศ. ๕๔๐ เมืองหัสดินนะปุระนี้ เป็นเมืองที่ชาวอินเดียตั้งขึ้นเมื่อเมืองหัสดินนะปุระแตกกลายเป็นท้องถิ่นชนบทแล้ว พวกไทยก็ยังตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่นั้น และถัดเมืองร้างนั้นขึ้นไป ก็มีพวกไทยตั้งอยู่ทั่วไป อาณาเขตเมาหลวงจึงขยายออกทั้งทางตะวันตกและทางใต้

แล้วมีกษัตริย์ชาวอินเดียอีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้าธัชชราชายกไพร่พลอพยพลงมาจากลุ่มแม่น้ำคงคาในประเทศอินเดีย มาสร้างเมืองขึ้นที่แม่น้ำอิรวดี ใต้แควแยกแม่น้ำชินดวินอีกเมืองหนึ่ง[ข] เมื่อ พ.ศ. ๖๕๑ มีกษัตริย์ได้ครองราชสมบัติสืบพระราชวงศ์มาได้ ๑๖ พระองค์

ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ได้มีเชื้อกษัตริย์ไทย ๒ พี่น้องพระเชษฐาทรงพระนามว่าขุนลู พระอนุชาทรงพระนามว่าขุนไล ต่างพระองค์ไม่ยอมเป็นเมืองออกต่อก๊กเมืองหนองแส[ค] จึงพาอำมาตย์กับบริวารเป็นอันมากเดินทางข้ามภูเขาทิศใต้ของยูนนาน ลงมาตั้งภูมิลำเนา ณ ลุ่มแม่น้ำเมาหรือเวิ้งหุบเขาชะเวลี ซึ่งมีพวกไทยได้ตั้งบ้านเมืองอยู่ก่อนแล้วนั้นอีก[ง]

อยู่ไม่นาน ขุนไล ก็คิดแย่งอำนาจจะเป็นใหญ่ที่เมืองหลวงเมื่อได้ต่อสู้กันถึงบ้านเมืองร่วงโรย พลเมืองแตกฉานซ่านเซ็นกระจัดกระจายลงแล้ว ขุนลูจึงพาพวกลงไปทางทิศประจิม ข้ามแม่น้ำอิรวดีไปยังตำบลหนึ่ง ใกล้

(ก) กรุงหัสดินนะปุระนี้ ไทยเรียกว่าเมืองท่าคลอง พม่าเรียกตามเสียงไทยเพี้ยนเป็นตะโก้ง อังกฤษเรียกเมืองตองเก่า อยู่แม่น้ำสายแยกตะวันตกที่ไหลลงสู่แม่น้ำอิรวดี สายเดียวกับที่ตั้งเมืองคัง (พง, โบ่ง, หรือแสนหวี) นั้น

(ข) เมืองนี้อยู่ ณ ตำบลมะริด ใกล้บ้านมวยเย็น บัดนี้เรียกว่าเมืองพุกามเก่า เขียนชื่อในแผนที่อังกฤษว่าปะกันยี

(ค) เมื่อแรกตั้งอาณาจักรน่านเจ้าขึ้นได้ที่เมืองแส

(ง) ขุนลู ขุนไล คงเป็นกษัตริย์เมืองน้อยที่ไม่ยอมอยู่ในอำนาจก๊กเมืองหนองแส และคงลงมาตั้งเป็นอิสระอยู่คนละแห่งกับพวกเก่า ซึ่งตั้งอยู่ในย่านแม่น้ำเมาด้วยกัน

แม่น้ำอยุเป็นแควน้อย แม่น้ำชินควิน สร้างนครขึ้นให้ชื่อว่าเมืองโก่งและเมืองยอง แล้วขุนลูจึงได้ยกกองทัพลงไปตีกรุงพุกามเก่า ซึ่งมีพลเมืองเป็นไทยอยู่ เช่นเมืองหัสดินนะปุระได้ขุนอ้ายลูราชโอรสองค์ใหญ่ ครองเมืองพุกามเก่า เมื่อ พ.ศ. ๑๑๑๑ ส่วนราชโอรสราชนัดดาที่รอง ๆ ลงมา ๑๑ องค์ก็ได้แยกย้ายกันครองเมืองต่าง ๆ จะกล่าวเฉพาะขุนคำแสน ได้ครองเมืองเชียงลาว (ไม่ใช่ที่เชียงแสน) บ้านหม้อ (พม่าเรียกบาโมที่แม่น้ำอิรวดีใต้เมืองคัง) เชียงเลียง เมืองยางและเมืองคัง (โป่งหรือพง คือ แสนหวี)[ก]

ส่วนขุนไลพระราชอนุชา ก็ได้สร้างนครขึ้นมีชื่อว่าเมืองรี เมืองรามอยู่ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำเมา ซึ่งเวลานั้นเมืองหลวงราชธานีทรุดโทรมลงแล้ว

ฝ่ายกษัตริย์ที่สืบราชสันตติวงศ์ต่อ ๆ กันมา ที่เมืองแสนหวี เวลานี้กลับเรียกว่าเมืองคัง อยู่ใต้เมืองท่ากลอง (หัสดินนะปุระ)[ข] ลงมานั้น ถึงขุนยี่คำแดงได้ครองเมืองแสนหวีมาได้ ๑๖ ปี ก็สวรรคต พ.ศ. ๑๖๙๓[ค]

(ก) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๗ บรรทัดที่ ๓ และ ๑๐ ว่าเป็นเมืองกลอง ข้าพเจ้าว่าเป็นเมืองคัง เพราะเวลานั้นเมืองคลอง (หัสดินนะปุระ) ได้ตกเป็นเมืองร้างแล้ว ส่วนเชียงเลียงน่าจะเป็นเมืองที่แผนที่อังกฤษเขียนว่า เซนทาวน์ อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือเมืองคังและเมืองเชียงลาวก็เชื่อว่าเป็นเมืองลา อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองนั้น

(ข) ลิงกวิสติกเซเวย์ ออฟ อินเดีย เล่ม ๒ หน้า ๖๓ ว่า พวก ขำติ เป็นพวกชานเหนืออยู่รอบเมืองคังในพม่าเหนือ เมืองคังเป็นเมืองภายหลังของพวกชานเหนือ ซึ่งถูกเรียกว่า อาณาจักรโป่งหรือพง ตั้งขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นเวลาที่เมืองหลวงหรือเมา ราชธานีเดิมทรุดโทรมไม่ได้เป็นราชธานีแล้ว

พงศาวดารโยนก หน้า ๑๕ ว่า "แว่นแคว้นเมืองแสนหวี ซึ่งภาษาจีนเรียกว่า เสหลันนันมึง ลุงเจา นั้น ในตำนานต่าง ๆ เรียกว่า โกสามพีย์ ฯลฯ ว่า เมืองดอกขาวใบใหญ่ บ้างในตำนานลำพูนเรียกว่า เมืองยศมาลา"

(ค) หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๑๔ บรรทัดที่ ๘ ซึ่งเป็นเวลาที่สร้างเมืองแสนหวีมาแล้ว ๕๐๐ ปีเศษ

ขุนยี่กางคำราชโอรสได้ครองเมืองแทน เฉลิมพระนามว่าขุนเสือขวัญฟ้า ล่วงเวลาต่อมา ๒ ปี ขุนเสือขวัญฟ้า ยกไพร่พลย้ายราชธานีจากเมืองแสนหวีขึ้นไปตั้งราชธานีประทับใหม่ ณ เมืองเชียลาบัดนี้ ในปี พ.ศ. ๑๖๙๕ เรียกว่าเมืองแสล้าน และได้สร้างเมืองเสไร ให้เจ้าสามฟ้าพระอนุชาครอง

ในปีสร้างราชธานีใหม่นั้น ขุนเสือขวัญฟ้าให้หาขุนไทปอเมืองยิน ขุนท้าวน้อยแช เมืองแสนแสร์ และเจ้าเมืองทั้งปวงในหัวเมืองของรัฐแสนหวี ให้เข้ามาอ่อนน้อมต่อพระองค์ แต่เจ้าเมืองเหล่านั้นขัดแข็งเสีย จึงยกกองทัพไปปราบเวียงน่านเมืองยิน ขับขุนไทปอกับราชบุตรออกจากบ้านเมือง ภายหลังขุนไทปอได้แต่งทูตมาขอยอมอ่อนน้อม ขอถวายเจ้านางอ้ายคำพวงราชธิดาให้ทรงอภิเศก

ปีรุ่งขึ้นขุนเสือขวัญฟ้าให้หาเจ้าไทโคน เจ้าไทคาย เจ้าไทท้าว เจ้าไทติง และเจ้าคำอ่อน เมืองมีด เขียงลาว และสุงโก ให้เข้ามาอ่อนน้อม แต่เจ้าเหล่านั้นได้ฆ่าทูตเสีย ๗ คน เหลือไล่กลับให้มาทูลขุนเสือขวัญฟ้าแต่ ๓ คน ขุนเสือขวัญฟ้าจึงยกกองทัพไปตีเมืองเหล่านั้นทรงมีชัยชนะ แต่เจ้าไทโคนผู้เดียวไม่ขอยอมอ่อนน้อม จึงให้ฆ่าเสียที่เมืองสุงโก แล้วทรงตั้งเจ้าไทคายครองเมืองสุงโก ต่อมาให้ครองเมืองมีดด้วย

ขุนเสือขวัญฟ้า พาเจ้านางอำของมเหสีเจ้าไทโคนกับเจ้านางยี่โขง[ก] กลับมายังนครแสล้าน ขุนเสือขวัญฟ้าใคร่จะทรงอภิเศกกับเจ้านางยี่โขง แต่เจ้านางอำของพระมารดาห้ามว่า เพราะเป็นสัมพันธวงศ์สนิทต่อกันไม่ควรที่จะทำการอภิเษก ขุนเสือขวัญฟ้าจึงประทานให้ทำการวิวาห์กับท้าวกางโมน[ข] อันเป็นขุนพลสำคัญในงานสงครามนั้น

(ก) ธิดาเจ้าอ้ายคำพุ (ราชบุตร)

(ข) คือ กลางเมืองเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี

เมื่อได้ฟื้นฟูอำนาจ ของอาณาจักรเมาขึ้นได้อีกดังนั้นแล้ว อาณาเขตของพระองค์ จึงติดต่อกับอาณาเขตของอาณาจักรน่านเจ้า การที่มีอาณาเขตใกล้ชิดกันก็เป็นธรรมดาที่จะต้องมีเหตุกระทบกระทั่งกันขึ้น กองทัพน่านเจ้าจึงได้ยกเข้ามาตีเมืองแสล้าน แต่ถูกกองทัพไทยเมาได้ตีแตกพ่ายไป ต่อมาขุนเสือขวัญฟ้ายกกองทัพขึ้นไป ตีเมืองแสนแส้สูงตู้ในเขตอาณาจักรน่านเจ้าได้ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๐๑ แล้วตีรุกเข้าไปเมืองหนองแส[ก] น่านเจ้าต้องยอมยกเมืองแสร์ยุ้ง เมืองสังมู เมืองออบูกัดให้ ประจวบกับกองทัพขุนเสือขวัญฟ้าได้ขัดสนเสบียงอาหารลง จึงยกกองทัพกลับเมืองแสล้าน

ต่อมาประมวลไพร่พลเสบียงอาหาร ได้พร้อมมูลแล้ว ก็ยกไปตีเมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย เมืองลานช้าง เมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง เมืองลาเมืองพง สิบสองปันนา ลื้อ เมืองโยน (ญวนแกว) ลงไปถึงเมืองลำพูนไชยนครเขลางค์ เมืองลอง เมืองปาสตองทิศตะวันออกเชียงใหม่เวลานี้[ข] ได้ทั่วทุกเมือง ครั้งนั้นชาวเมืองเชียงแสนและลำพูนไชย พากันอพยพหนีลงไปทิศใต้ ไปอยู่ในแดนเฉวียงหลวง (ศรีสัชนาลัย) และอโยธยาเป็นอันมาก อาณาจักรโยนกเชียงแสนแตกครั้งนั้นเป็นเวลาราว พ.ศ. ๑๗๐๒[12] พระองค์ชัยศิริ บุรพกษัตริย์ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ได้เป็นรัฐประมุข ครองเวียงชัยปราการ (เมืองฝาง เหนือเชียงใหม่)

(ก) พงศาวดารโยนก หน้า ๗๗ บรรทัดที่ ๙ ว่า เจ้าคำฟ้าไปตีกรุงจีน เผอิญบอกว่ากรุงจีนนั้นชื่อมิถิลาไว้ จึงได้ความว่า หาใช่ใครอื่นไม่ คือพวกไทยด้วยกันเองนั่นเอง เพราะในพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕ บรรทัดที่ ๑๑ ว่า "แว่นแคว้นฮนหนำ ซึ่งจีนปัจจุบันนี้ เรียกว่า ตาลีฟู ไทยลาวเรียกหนองแสบ้าง หอแตบ้างนั้น ในตำนานเรียกว่า มิถิลารัฐ"

เมืองแสหลวงหรือแสเจ้า ก็คือเมืองหนองแส และจะเห็นได้จากแผนที่ว่า น่านเจ้าขวางจีนอยู่ ไทยเมาจะเข้าไปรบกับจีนได้อย่างไร

(ข) เวลานั้นยังไม่มีเชียงใหม่

เมื่อขุนเสือขวัญฟ้า ตีบ้านเมืองต่าง ๆ ได้แล้ว ก็ยกกองทัพกลับ ท้าวกลางโมนอัครมหาเสนาบดี ถึงอสัญกรรม จึงทรงตั้งขุนพูคำ (เจ้าอ้ายพูคำ)[ก] ให้เป็นอัครสหาเสนาบดีแทน ดำรงยศเป็นท้าวกางโมนและเป็นเจ้าฟ้าครองเมืองโม่งตู้ด้วย

แล้วโปรดให้ประชุมพลเก้าแสน ยกไปตีเมืองเวสาลีหลวงหรือไพสาลี ราชธานีของประเทศอัสสัม (ไทยอาหม) ให้เจ้าสามหลวงฟ้า พระอนุชาธิราช ผู้เป็นเจ้าฟ้าเมืองคัง[13] เป็นจอมทัพพร้อมด้วยเสนาบดี มีท้าวเสือหาญไก ท้าวเสือเย็น เป็นปลัดทัพ กองทัพยกทะลวงถึงแดนเวสาลีหลวง กษัตริย์นครเวสาลีหลวงขอยอมออกกราบถวายบังคมเจ้าสามหลวงฟ้า ๆ ก็ให้เลิกกองทัพกลับมา ปลัดทัพทั้งสองลอบมีหนังสือยุยงขุนเสือขวัญฟ้า เจ้าสามหลวงฟ้าคิดการจะเป็นกบฏ ด้วยพระองค์ให้ทรงระแวงเจ้าสามหลวงฟ้าพระอนุชาอยู่แล้ว พระเจ้าสามหลวงฟ้า ทรงแกล้วกล้าสามารถตีได้เมืองขึ้นเป็นอันมาก ทั้งเป็นที่นับถือยำเกรง แก่บรรดาบ้านเมืองใหญ่น้อยและอาณาประชาราษฎรทั่วไป จึงให้แต่งเครื่องภักษาหาร ประกอบยาพิษส่งไปประทานพระอนุชาธิราช ๆ เสวยพระกระยาหารนั้น ด้วยรู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณ ก็สิ้นพระชนม์ที่เมืองคัง

ลุ พ.ศ. ๑๗๔๔ ขุนเสือขวัญฟ้าให้เกณฑ์กองทัพไปตีเมืองพุกาม (ปะกัน)[ข] ให้เจ้าฉ้อเบี่ยมฟ้า เจ้าโงกเฉี่ยวฟ้า (โงกเป็นคำไทย แปลว่านาค)

(ก) เจ้าอ้ายพูคำ โอรสเจ้านางอ่ำของ

ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ไม่ใช่เพิ่งแรกเกิดมีในสมัยศรีอยุธยา และเราก็ไม่ได้เอาอย่างเขมร ของไทยเรามีมาก่อน เห็นจะตั้งแต่สมัยอาณาจักรไทยมุง

(ข) พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๑๑ ว่า "เมืองพุกามใหม่ เป็นเมืองที่พระเจ้าสมุทฤทธิ กษัตริย์พม่าเลือดไทยได้สร้างขึ้น"

พระราชโอรสเป็นจอมพล พร้อมด้วยท้าวเสือเย็น ท้าวเสือหาญไก ท้าวฟ้าเปรี๋ยว เป็นปลัดทัพ ตีเมืองพุกามได้ใน พ.ศ. นั้น กษัตริย์พม่าหนีไปเวียงสะเชิง (สะกาย) ไทยตามไปตีได้เวียงสะเชิง แล้วยกข้ามลำแม่น้ำอิรวดี ตีได้เมืองบีนยาหรือบั่นยา กษัตริย์พม่าหนีไปเมืองสะเคียง

ไทยได้ปราบพม่าได้เรียบร้อยใน พ.ศ. ๑๗๔๕ เวลานั้นมอญอยู่ในอำนาจของพม่า ไทยจึงได้ทั้งมอญและพม่าสิ้นเชิง อาณาเขตของอาณาจักรเมาในรัชกาลขุนเสือขวัญฟ้า กว้างใหญ่ไพศาลยิ่งนัก คือได้ประเทศอัสสัม รัฐกาสีหรือกะแซหรือกะซา และประเทศยะไข่หรืออาระกันเป็นทิศตะวันตกเหยียดยาวมาทางทิศตะวันออกจนจรดอ่าวตังเกี๋ย ได้พม่าและมอญ ซึ่งมีทิศใต้จรดอ่าวเบงคอลถึงเมืองรามบุรี[14]ที่ปากแม่น้ำคงฝั่งซ้าย ทิศเหนือจรดเขตมณฑลเสฉวนของจีน เพราะอาณาจักรน่านเจ้า ก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อขุนเสือขวัญฟ้า พระมหาราชพระองค์นั้น

อาณาเขตอันกว้างใหญ่ของอาณาจักรเมานี้ สมัยเมื่ออาณาจักรน่านเจ้ามีอำนาจ ก็ได้เคยเป็นเขตแดนของอาณาจักรน่านเจ้าเช่นกัน

ขุนเสือขวัญฟ้าเสวยราชย์อยู่๕๓ปี พระชนมายุได้๗๓พรรษา สวรรคตใน พ.ศ. ๑๗๕๔

เจ้าฉ้อเบี้ยมฟ้า ราชโอรส ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติสนองพระองค์ ทรงพระนามว่า ขุนเสือเบี้ยมฟ้า ปีรุ่งขึ้นก็มีจีนแสหมอดู[ก] เดินทางมาจากเมืองจีน เข้ามาพักอาศัยอยู่ในนครแสล้านราชธานี มีผู้คนแตกตื่นนับถือว่าดูแม่นยำ ขุนเสือเบี้ยมฟ้าทรงทราบ ก็ให้หาตัวจีนแสเข้ามาเฝ้า จีนแสได้

(ก) เป็นทำนองเดียวกับหลวงจีนเดินธุดงค์ เข้ามาแนะให้กษัตริย์ไทยน่านเจ้า ขอราชธิดาจีนอภิเษกกับพระราชโอรส

กราบทูลว่า ถ้าได้ย้ายราชธานีไปตั้งห่างจากที่นี้ราว ๑๒๐ เส้น บ้านเมืองก็จะมีความเจริญรุ่งเรืองวัฒนาการ เหมือนดังตั้งอยู่ในพื้นท้องนาทองคำและเงิน เมื่อไม่เป็นความจริงดังคำทำนาย ขอถวายชีวิต เมื่อจีนแสได้กราบทูลดังนั้นก็เป็นที่พอพระทัย จึงให้สร้างนครใหม่ขึ้นที่ท่าสบอู่ใน พ.ศ. ๑๗๔๗ เรียกว่าเมืองท่าสบอู่ เข้าใจว่าตั้งที่ตรงปางน้ำคำ ประสบกับแม่น้ำเมา เป็นสามแยก ปรากฏชื่อในแผนที่ ว่าเมืองน้ำคำนั้น

การสร้างเมืองสบอู่นี้ แรก ๆ ขุดดินขึ้นก็สมคำทำนาย คือได้พบหม้อบรรจุเงินและทองคำ แล้วต่อไปก็พบแต่ความเดือดร้อน เพราะราษฎรไม่เป็นมันประกอบการทำมาหากิน พากันโกรธแค้น ขุนเสือเบี่ยมฟ้า จึงได้ถูกปลดออกเสียจากราชสมบัติ[ก] แล้วยกเจ้าไทเบี่ยมฟ้า ราชโอรสขึ้นเสวยราชย์แทน มีพระนามว่า ขุนเสือว่านฟ้า แต่กษัตริย์พระองค์นี้มีพระทัยดุร้ายอำมหิต ราษฎรต่างได้รับความเดือดร้อนหนักเข้า ก็ถูกจับปลงพระชนม์เสีย ข้าราชการจึงเชิญเจ้าโงกเฉี่ยวฟ้า พระเจ้าอา จากเมืองพุกาม[ข] ขึ้นเป็นแทน เฉลิมพระนามว่า ขุนเสือสูงฟ้า ครองราชสมบัติอยู่ไม่นานเท่าใด ถึง พ.ศ. ๑๗๕๒ ก็เสียพระจริตแล้วสวรรคต ไม่มีผู้สมควรจะสืบราชสมบัติ ข้าราชการจึงปรองดองกันปกครองบ้านเมือง ต่อมาแล้วได้ออกสืบหาพระนางกางคำเสือ พระมเหสีขุนเสือขวัญฟ้า ซึ่งได้วิวาทกับพระสวามีเสด็จหนีขึ้นไปอยู่ในเขตอาณาจักรน่านเจ้า แต่สมัยเจ้าสามหลวงฟ้าได้ยกกอง

(ก) สันนิษฐานว่า เป็นเพราะความไม่รู้เท่าหลวงจีนจารบุรุษได้ปรากฏขึ้น เพราะเมื่อไม่ได้ด้วยอำนาจก็เอาด้วยเล่ห์ ข้าราชการและราษฎรจึงพากันโกรธแค้น

(ข) กษัตริย์พม่าเวลานั้นเป็นไทย นี่แสดงว่านอกจากอำนาจไทยครอบงำพม่าแล้ว พลเมืองส่วนใหญ่ที่เมืองพุกามก็คงเป็นไทยด้วย

ทัพไปตีเมืองเวสาลีหลวง ทูตจึงติดตามไปถึงเมืองแสรุ้ง[ก] แต่ทราบว่าพระมเหสีได้สิ้นพระชนม์เสียแล้ว

เมื่อพระนางกางคำเสือ ได้เสด็จหนีออกจากนครแสล้านไปนั้น กำลังทรงมีครรภ์ ทูตสืบได้ความว่า เจ้าอ้ายพูคำ เป็นพระราชโอรสที่อยู่ในครรภ์ และได้ประสูติที่อาณาจักรน่านเจ้า จึงถวายราชสมบัติแก่เจ้าอ้ายพูคำ แต่เจ้าอ้ายพูคำไม่รับ ทรงแนะนำให้เชิญเจ้าอ้ายพู ราชบุตรของพระองค์ ซึ่งเกิดจากชายาที่ได้ทำการวิวาห์ในอาณาจักรน่านเจ้า ทูตอันเชิญเจ้าอ้ายพูกลับลงมาเสวยราชย์ ที่เมืองท่าสบอู่ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๗ มีพระนามว่า ขุนเสือร่มฟ้า แล้วเมืองท่าสบอู่ก็กลับมีชื่อเรียกตามนามเดิมว่า เมืองเมาหรือเมาหลวง ในรัชกาลนี้ด้วย โปรดให้หาเจ้าเมืองขึ้นทั้งปวงมาถวายบังคม บรรดาหัวเมืองเหล่านั้นก็ขัดแข็งเสีย จึงให้ยกกองทัพออกไปปราบ แต่ขุนเสือร่มฟ้าเองทรงประพฤติพระองค์ไม่สมควร เที่ยวข่มขืนบุตรีและภรรยาของข้าราชการ จึงถูกขุนนางเนรเทศให้ออกจากบ้านเมืองใน พ.ศ. ๑๘๑๙ ขุนเสือแถบฟ้า ราชโอรสของพระองค์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์แทน แต่เป็นเวลาล่วงเลยหมดโอกาสที่จะกู้ราชอาณาจักรเมา อันกว้างใหญ่นั้นได้เสียแล้ว เพราะเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๖ อาณาจักรน่านเจ้าต้องเสียแก่มองโกล อิทธิพลจีนได้เข้ามาประชิดอาณาจักรเมาทางเหนือ แม้ว่าอาณาจักรเมา จะยังคงตั้งเป็นอิสระอยู่ได้ ก็หมดอำนาจ นับแต่สิ้นบุญญาธิการของขุนเสือขวัญฟ้าเป็นต้นมา เจ้าแผ่นดินองค์ต่อ ๆ มาก็โลเลเหลวไหลหลายพระองค์ติด ๆ กัน ดังเล่ามาข้างต้น ซ้ำเหตุการณ์ภายในราชวงศ์ก็ยุ่งเหยิงยิ่งขึ้น ขุนเสือแถบฟ้าไม่

(ก) เรียกเมืองแสยุงซอง (ยุซัง) คือเมืองเวงเชียง อยู่ตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองหนองแส มีทำเลเป็นที่ราบ ทำนาได้มาก เป็นเมืองที่ขุนเสือขวัญฟ้าได้ยกกองทัพขึ้นไปตีได้ พงศาวดารแสนหวีเรียกว่าเมืองแสรรุ้ง ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่า ชื่อนี้เป็นชื่อของไทยที่ถูกต้องได้ใช้เรียกกัน

สามารถจะรั้งตำแหน่งเอาไว้ได้ จึงขุนคำเทพฟ้าเชื้อสายขุนโจกเฉียวฟ้าขึ้นเป็นกษัตริย์แทน เจ้าฉ้อร่มฟ้าเชื้อสายขุนเสือเบี่ยมฟ้า (เจ้าฉ้อเบี่ยมฟ้า) เห็นว่าขุนเทพฟ้าไม่สมควรเป็นกษัตริย์ ราชสมบัติควรจะตกแก่พระองค์ จึงไปขอยอมอ่อนน้อมต่อจีน พาเอาความพินาศมาสู่อาณาจักรเมา

จีนจึงให้ วังสงบิง เป็นแม่ทัพคุมทหารสามแสนมาตีบ้านเมืองคืนให้เจ้าฉ้อร่มฟ้า ใน พ.ศ.๑๘๒๒ ฝ่ายขุนคำเทพฟ้าหนีไปอยู่บ้านกางโม เมืองกรีดแล้วไปตั้งชุมพลที่ตำบลเชียงพา ในแขวนเชียงทอง ใกล้ลำแม่น้ำแตงต่อแม่น้ำสาละวิน เมื่อได้กำลังผู้คนพอแล้วก็ยกไปรบกับกองทัพจีน จีนถอยไปเมืองเชียงตู้ เมืองใหญ่ของมณฑลเสฉวน ครั้นแล้วจีนกลับยกกำลังเพิ่มเติมมาอีก ได้สู้รบกันเป็นสามารถ สู้กองทัพจีนมิได้ กองทัพจีนจึงคงตั้งอยู่ในดินแดนของอาณาจักรเมา ถึง พ.ศ. ๑๘๓๕ กองทัพจีนจึงได้เลิกทัพกลับไป

เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๓ นั้น ไทยได้ตั้งเมืองมานเมาในที่ใกล้เคียงกับเมืองบาโมในปัจจุบันนี้ ขึ้นใหม่อีกเมืองหนึ่ง[ก]

สันนิษฐานว่า ตั้งแต่อำนาจของอาณาจักรเมาได้เสื่อมโทรมลงแล้วก็มีเหตุการณ์ในราชวงศ์ยุ่งเหยิงยิ่งขึ้น เจ้าเสือแถบฟ้าไม่สามารถจะรั้งตำแหน่งเอาไว้ได้ จึงเจ้าขุนคำเทพฟ้า ซึ่งน่าจะเป็นนัดดาของขุนเสือสูงฟ้า (เจ้าโจกเฉียวฟ้า) ที่เสียสติสวรรคตขึ้นเป็นแทน ฝ่ายเจ้าฉ้อร่มฟ้าซึ่งน่าจะเป็นพระโอรสขุนเสือว่านฟ้า (เจ้าไทเบี่ยมฟ้า) ถูกสำเร็จโทษและเป็นพระนัดดาขุนเสือเบี่ยมฟ้า (เจ้าฉ้อเบี่ยมฟ้า) ที่ถูกขับไล่ให้ออกจากราชสมบัติเสียนั้น เห็นว่าเจ้าขุนคำเทพฟ้าไม่สมควรจะเป็นกษัตริย์ และพระองค์

(ก) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๐๙ และหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๘ บรรทัดที่ ๑๓

เองมีสิทธิดีกว่า จึงไปขออ่อนน้อมต่อจีน จีนจึงส่งกองทัพเข้ามาตีเมืองท่าสบอู่ราชธานี

เมืองเมาที่ว่าในพงศาวดารโยนกนี้ เรียกว่า เมืองมอ และที่จีนถอยทัพไปตั้งเมืองตูนั้น ข้าพเจ้าว่า ถอยไปตั้งที่เมืองเชียงตู้เมืองใหญ่ของมณฑลเสฉวน ไพร่พลกองทัพจีนที่ลงมาปราบก็คงเป็นไทยนั่นเอง ไม่ใช่จีนทั้งหมด

สงครามจีนกับไทยใหญ่ครั้งนี้ ได้เป็นเหตุกระทบกระทั่งขึ้นกับพม่า จีนเห็นว่าอาณาเขตไทยใหญ่เวลานั้นติดต่อกับเขตแดนอาณาจักรสุโขทัย ที่เมืองตองอู และบ้านเมืองตามลุ่มแม่น้ำสะโตงอยู่ เกรงจะเกิดบาดหมางกับไทยพวกสุโขทัยขึ้น อีกด้านหนึ่งก็จะต้องทำศึกหลายด้าน และไทยจะรวบรวมกันมีอำนาจขึ้นได้ จึงส่งราชทูตเข้าไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพ่อขุนรามกำแหงมหาราชใน พ.ศ. ๑๘๒๕ แล้วจัดให้อุเรียงกะไดเป็นแม่ทัพยกลงมาตีกรุงพุกาม ใน พ.ศ. ๑๘๒๗ กองทัพพม่าได้ขึ้นไปตั้งรับรบกันที่ตำบลงาจองยาน ใต้เมืองบาโม (บ้านหม้อ) ได้ ๓ เดือน ก็แตกถอยลงมาตั้งอยู่ตำบลมะเล (ที่บริเวณเมืองพุกามเก่า) กองทัพจีนตีได้เมืองมะเล แล้วเลยลงมาประชิดกรุงพุกาม พระเจ้าอะลองกะยอโส หรือ อลังคจอสู่ กษัตริย์พุกามลงเรือหนีล่องน้ำอิรวดีลงไปอยู่เมืองพะเซียง เตรียมเรือทะเลจะหนีไปเกาะลังกา พอกองทัพจีนเลิกกลับไป พระเจ้าพุกามจึงคงตั้งอยู่เมืองปรม[ก]

ฝ่ายเมืองท่าสบอู่ ราชธานีแห่งราชอาณาจักรเมาได้ทรุดโทรมลงเพราะพระเจ้าแผ่นดินเหลวไหลเกิดจลาจลอลหม่านบ่อย ๆ ผู้คนพลเมืองต่างระส่ำระสาย อพยพไปเสียมากต่อมาก ซ้ำพวกไทยด้วยกันเอง ยังไปชักเอา

(ก) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๘ บรรทัดที่ ๑๙ และหน้า ๘๙ และหนังสือเรื่องประเทศไทยในตำนานจีน หน้า ๙ บรรทัดที่ ๔

ศึกจีนเข้ามาในเมืองดังกล่าวแล้วอีก ผู้คนเบาบางลง จึงต้องย้ายราชธานีลงมาตั้งที่บ้านหม้อ ในปี พ.ศ ๑๘๒๘[ก]

ครั้นได้ย้ายราชธานีมาอยู่ที่เมืองใหม่แล้ว อาณาจักรเมาก็ยิ่งเสื่อมลง ไม่กลับดีขึ้นอีกได้ ด้วยเกิดแตกแยกกันออกเป็นพวกเล็กพวกน้อย ขาดความสามัคคียิ่งขึ้น จนไม่สามารถจะรวมกันได้เหมือนแต่ก่อน บรรดาหัวเมืองไทยทั้งสิ้นตอนเหนือก็เป็นของจีนสิ้น แล้วกลับย้ายราชธานีขึ้นไปอยู่เมืองท่าสบอู้อีก ซึ่งตอนหลังนี้คงได้เอานามแสนหวีมาใช้อีกนามหนึ่งด้วย

ส่วนเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง เป็นเมืองนอกแคว้นชานของอังกฤษเมื่อครั้งอังกฤษปกครองพม่า และเพราะแคว้นทั้ง ๒ เกี่ยวข้องกับอาณาจักรลานนาสมัยพระยาเมงราย ด้วยเป็นเมืองขึ้นของพระองค์ จึงจะได้กล่าวความไว้ ณ ที่นี้ด้วย เมื่ออาณาจักรลานนาเข้ารวมกับอาณาจักรศรีอยุธยาในตอนต้น ๆ นั้น หัวเมืองไทยใหญ่ที่เป็นเมืองสำคัญของรัฐ ได้ขึ้นกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ อยู่ ๓ รัฐ เป็นเมืองกษัตริย์ ถวายดอกไม้ทองเงิน คือ ๑. เชียงรุ้ง ๒. แสนหวี ๓. เขมรัฐ[15]

แสนหวีได้เสียอิสรภาพแก่พม่า ใน พ.ศ. ๑๙๖๑ แต่ก็ยังล้ม ๆ ลุก ๆ ต่อ พ.ศ. ๒๑๐๐ พม่าจึงขับไทยใหญ่ที่เข้าไปปกครองมอญ และพม่าได้หมดถึง พ.ศ. ๒๑๐๕ พระเจ้าบุเรงนองก็ยกกองทัพขึ้นมาตีบ้านเมืองไทยที่เคยรวมเป็นอาณาจักรเมา ตีหัวเมืองข้างเหนือลงมา โดยเผาเมืองสันดา เมืองลา และเมืองติดต่อกันนั้นพินาศลงก่อน แล้วจึงตีราชธานีของอาณาจักรภายหลัง กษัตริย์ไทยที่ครองราชธานีต้องยอมเป็นเมืองออกต่อพม่า และยอมถวายเจ้าหญิงไทยใหญ่ พม่าจึงเดินรัฐประศาสโนบายจัดให้มีผู้สั่งสอนพุทธศาสนา

(ก) หนังสือไทย—จีน ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๔๐

แก่พระสงฆ์ไทยใหญ่ เปลี่ยนความนับถือของเจ้านาย และพลเมืองที่เคยรับนับถือพระพุทธศาสนา และประเพณีของไทยอยู่ก่อนในครั้งนั้น ให้หันไปประพฤติตามอย่างศาสนธรรมเยี่ยงแบบของพม่า จึงเป็นการฝังรากวัฒนธรรมของพม่าลงไปในคราวเดียวกันด้วย ไม่ช้าพม่าก็เกณฑ์ไทยในหัวเมืองขึ้นเหล่านี้ ให้เข้าไปรบกับพวกไทยที่กรุงศรีอยุธยา กองทัพเมืองขึ้นของพม่าเป็นกำลังสำคัญของพระเจ้าบุเรงนองมาก[ก]

เมื่อสิ้นบุญพระเจ้าบุเรงนองแล้ว พม่าก็ค่อยๆ เสื่อมอำนาจ เพราะได้แพ้สงครามไทยในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา บ้านเมืองไทยใหญ่ต่างพากันกระด้างกระเดื่อง

ฝ่ายทางเมืองแสนหวี เจ้าแก้วคำไข่น้อย ได้เป็นเจ้าฟ้าแสนหวี ครั้น พ.ศ. ๒๑๔๒ คำจอ กำนันได้เป็นกบฏชิงเอาเมืองท่าสบอู (พม่าเรียกเป็นเสอู) เมืองหลวงของแสนหวีได้เจ้าแก้วคำไข่น้อยเจ้าฟ้าแสนหวี หนีไปยอมออกกรุงศรีอยุธยา ภายหลังได้กำลังกรุง ยกมาตีเอาเมืองแสนหวีคืนได้ เมืองแสนหวีก็เป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง เจ้าแก้วคำไข่น้อยได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์เมืองแสนหวีได้ ๗ ปี ถึง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระเจ้าหงสาวดีให้อุปราชาขึ้นมาตีเมืองแสนหวีได้ เจ้าแก้วคำไข่น้อย จึงหนีไปอยู่เชียงอิน แล้วกลับลงไปอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาดังเก่า ราชธานีแคว้นไทยใหญ่ครั้งอังกฤษปกครอง แบ่งเป็นจังหวัดแสนหวีใต้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงเสด็จยกกองทัพขึ้นมาตีพม่า แต่ทรงประชวรสวรรคตเสียที่เมืองหางหรือห้างหลวง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘

(ก) หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๑๘ และพงศาวดารพม่า นับว่าพระเจ้าบุเรงนองเป็นพระมหาราชองค์สำคัญอีกพระองค์หนึ่งของชาติพม่า ต่อแต่พระเจ้าอนุรุทธมหาราชมา

เมื่อเมืองแสนหวีขาดความช่วยเหลือจากไทยทางกรุงศรีอยุธยาเสียแล้ว ก็ต้องตกไปอยู่ในอำนาจของพม่า

เมืองเชียงตุงเมืองใหญ่ของไทย ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้คงเป็นอิสระอยู่ต่อมา ถึง พ.ศ. ๒๒๕๑ ก็ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า

ถึง พ.ศ. ๒๓๔๗ กองทัพพระเจ้ากาวิละ เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ สมทบกับทัพเมืองนครลำปางเมืองแพร่ เมืองเถินยกขึ้นมาตีบรรดาหัวเมืองที่เคยอยู่ในอำนาจ ของเมืองเชียงใหม่มาแต่ก่อน เดินทัพมาทางเมืองเขิน ถึงเมืองยอง(ก) เจ้าเมืองยองออกอ่อนน้อมแต่โดยดี แล้วเจ้าเมืองเชียงตุง และเขินทั้งปวง ก็ขอขึ้นกรุงเทพฯ พระเจ้ากาวิละพาเจ้าเมืองเชียงตุงและครอบครัวลงไปเมืองเชียงใหม่(ข)

ฝ่ายกองทัพเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง และเมืองเวียงจันทร์ ก็ตีได้เมืองหลวง เมืองพูคา พวกเจ้าเมืองลื้อทั้งปวง ตั้งแต่เมืองเชียงรุ้งลงมาไม่คิดต่อสู้ ยอมอ่อนน้อมหมดทุกเมือง

กรุงเทพฯ ได้หัวเมืองใหญ่น้อยถึง ๔๐ หัวเมือง ได้ครอบครัว ๖๐,๐๐๐–๗๐,๐๐๐ เศษ แล้วพาเจ้าฟ้าแสนหวีและท้าวพระยาที่ยอมสวามิภักดิ์ลงมาเฝ้า เมื่อทัพอยู่ในกรุงเทพฯ พอสมควรแก่เวลาแล้ว ก็โปรดให้กลับขึ้นมายังบ้านเมืองพร้อมทั้งครอบครัว

(ก) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕ ว่า "แว่นแคว้นเมืองยอง เรียกว่า หิยังขรัฐ สมมุติว่าเป็นเมืองมหายักษ์ ตามเค้าที่จีนเรียกว่า กุ้ยโล้ง"

(ข) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕ ว่า "เมืองเชียงตุง เรียกว่าเขมรัฐ หรือเขมราษฎร์ตามเค้าเดิมที่เป็นแดนขอม แต่พวกลาวเรียกชนชาวประเทศนั้นว่า เขิน เนื่องมาแต่คำว่า เขม หรือ ขอมนั้น"

ส่วนไทยตะวันตก ก็คงจะมีลางเมืองที่ตั้งตัวเป็นรัฐอิสระอยู่ได้ในที่ ๆ ลึกลับเข้าไป เพราะยากแก่การคมนาคม ครั้นพม่าตกไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษแล้ว บรรดาหัวเมืองไทยใหญ่ทั้งปวง ก็พลอยเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ[ก]

ค. ไทยอาหม

ในระหว่างที่เกิดความปั่นป่วนกันขึ้น ภายในเชื้อพระวงศ์ของกษัตริย์สมัยเมืองท่าสบอู่ เป็นราชธานีของอาณาจักรเมา ดังได้กล่าวมาในไทยใหญ่นั้น ขุนกาฟ้า หรือเรียกว่า ซุกาผา[ข] เชื้อพระวงศ์กษัตริย์ไทยองค์หนึ่ง ปลีกตัวพาบริวารออกจากเมืองเมาหลวง[ค] เดินข้ามภูเขาปัตคอย เข้าไปในภาคเหนือของเทือกเขาพรหมบุตร เมื่อ พ.ศ. ๑๗๗๑ ได้สู้รบกับชาวพื้นเมืองที่อยู่ในเทือกเขาอัสสัม แล้วตั้งบ้านเมืองที่แดนอัสสัม ในลุ่มแม่น้ำบุตร

(ก) อาณาจักรเมา กว้างใหญ่มาก เมื่อเมืองแสนหวีได้เป็นหัวหน้าเมืองต่าง ๆ ในสมัยหลังขึ้นอีกนั้น ก็มีอาณาเขตไม่ใหญ่โตนัก ครั้นแคว้นชานรวมทั้งเมืองเชียงตุงด้วย ได้ตกเป็นเมืองของอังกฤษ อังกฤษแบ่งดินแดนไทยใหญ่ออกเป็น ๒ แคว้น คือแคว้นฉานใต้ ที่กล่าวมาแล้วนั้น มีเมืองเชียงตุงเป็นเมืองใหญ่ แคว้นฉานตะวันตกมีเมืองลาวเฉียงเป็นเมืองใหญ่ ในแคว้นหนึ่ง ๆ มีข้าหลวงใหญ่ชาวอังกฤษอยู่ประจำแคว้นพร้อมด้วยกองทหาร ข้าหลวงรอง ๆ อยู่ตามเมืองน้อย

(ข) คำว่า "ขุน" ไทยใหญ่และไทยอาหมว่า ฟ้า

(ค) คือเมืองท่าสบอู่ คงเป็นเหตุยุ่งเหยิงแตกร้าวกันในระหว่างราชวงศ์ดังกล่าวแล้วในเรื่อง ข. ไทยใหญ่ ขุนกาฟ้าจึงอพยพไพร่พลออกจากบ้านเมืองที่เคยอยู่มาแต่ก่อน

คำว่า "ขุน" คงจะได้เฉลิมพระเกียรติยศ เมื่อขึ้นครองเมืองใดเมืองหนึ่งแล้ว เดิมคงจะเป็นเจ้าพระองค์หนึ่งเท่านั้น

ตอนเหนือ ขยายอำนาจในดินแดนตอนนั้นโดยลำดับ ขุนกาฬ้ำได้ครองเมือง เวสาลีหลวง(ก) นับเป็นเจ้าฟ้าองค์แรกของอัสสัม(ข)

ไทยอาหม(ค) ได้เป็นผู้นำความสว่างให้แก่ชาวอัสสัมในการนับถือพระพุทธศาสนา ธำรงชาติและภาษาอันเก่าแก่ ถึงรัชกาลพระเจ้าสุทธังภะ หรือบามุนิกัวร์ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๙๔๐ กษัตริย์พระองค์นี้เมื่อยังพระเยาว์ ประทับอยู่ที่ฮะบัง ได้อยู่กับครอบครัวของพราหมณ์ครอบครัวหนึ่ง ครั้นพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชย์ จึงได้พาครอบครัวพราหมณ์ พร้อมทั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาฮินดูมาด้วย ลักษิ, นารายณ์ ซึ่งเป็นที่บูชาของพราหมณ์ครอบครัวนั้น ก็ได้ประดิษฐานในพระราชวังของพระองค์ แล้วศาสนาฮินดูก็ค่อย ๆ เป็นที่นับถือของกษัตริย์ไทยอาหมขึ้นเป็นลำดับ ถึง พ.ศ. ๒๑๙๗ เมื่อพระเจ้าสุทภะธัมภะ หรือ ชยัทวัยสิงห์ ได้เป็นกษัตริย์ พระองค์ก็นับถือศาสนาฮินดู นับเป็นเริ่มแรกที่ศาสนาฮินดูเข้ามาเป็นศาสนาของไทยอาหม แต่ก็ยังไม่เป็นที่แพร่หลาย ในหมู่ประชาชนพลเมืองทั่ว ๆ ไป ต่อถึงรัชกาลพระเจ้ารุทธสิงห์และดีโอเทศ ซึ่งได้คิดดัดแปลงพิธีศาสนกิจของฮินดู ให้โอนเข้าหาประเพณีเดิมของชาวอัสสัมที่ปฏิบัติกันอยู่ ศาสนาฮินดูจึงได้แพร่หลายแก่ชาวอัสสัม

ประมาณว่าไทยอาหมได้สืบวงศ์กษัตริย์อยู่ได้เกือบ ๖๐๐ ปี ก็สูญชาติกลายเป็นแขกฮินดูไป[16]

(ก) เวสาลีเป็นมณฑลหนึ่งของประเทศอินเดีย เรียกว่ามณฑลอัสสัม อยู่ถัดพม่าไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ติดต่อกับมณฑลเบงคอล

(ข) หนังสือไทย-จีน หน้า ๔๔ ว่า "อัสสัม" เป็นคำสืบมาจากไทยอาหม และคำว่า อาหม แปลว่า ไม่มีที่เปรียบ

(ค) เรียกตัวเขาว่าไทย เช่นเดียวกับพวกไทยใหญ่ เรียกตัวเองว่าไทยฉะนั้น

ฆ. ไทยมอย

ไทยมอย อพยพเข้ามาอยู่ในแว่นแคว้นกาสีก่อนพวกไทยอาหม ถูกเรียกว่าชื่อว่า กะแซ หรือ กะซา อีกด้วย ๒ ชื่อ ไม่ค่อยมีเรื่องราวที่จะทราบได้เหมือนพวกอื่น เพราะถูกกลืนชาติหายไป อาจมีจำนวนน้อยและย่อย ๆ ไม่เหมือนไทยอาหมที่ยกพวกอพยพเข้าไปรุกราน

ง. ไทยเมืองตองอู (สาวัตถี)

ราวสมัยพุทธกาล ชาติอ้ายลาวได้อพยพลงมาอยู่ในแดนพวกกะเหรี่ยงคือบริเวณที่ตั้งเมืองตองอูเดี๋ยวนี้[17]

ณ ที่นั้นเดิม พวกกะเหรี่ยงได้สร้างเมืองขึ้นเมื่อราว ๑๗๕๐ ปี ก่อนพุทธกาล ถิ่นฐานเดิมของพวกกะเหรี่ยงอยู่ตอนใต้มณฑลไกวเจา เคยถูกเรียกชื่อตะโยกหรือตะโรก ซึ่งเป็นชื่อออกจากชื่อเมืองเตโร พวกกะเหรี่ยงแบ่งเป็น ๓ แขนง พวกที่ ๑ เรียกว่า โผ่วหรือแขนงแม่ พวกที่ ๒ เรียกว่า สะกอหรือแขนงพ่อ พวกที่ ๓ เป็นพวกใหญ่ เรียกว่า กะเหรี่ยงแดง และยังมีอีกพวกหนึ่งที่แยกเรียกภายหลังว่า ต้องสู้ คือพวกอยู่บนเขา

ได้กล่าวในตอนก่อนแล้วว่า ไทยสละดินแดนตั้งแต่นครปาและภาคกลางในลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง เพราะหนีการเบียดเสียดและยุทธภัยจากจีนลางคราว และลางคราว จีนก็หนียุทธภัยตามเข้ามาเบียดเสียดไทยด้วย ครั้นเมื่อพุทธกาลราว ๕๐ ปี ชาติอ้ายลาวได้อพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนกะเหรี่ยงในครั้งนั้นมาก เหตุเพราะไทยคุ้นเคยกับพวกนี้มาก่อน และเพราะมีการอพยพเป็นรายย่อย มาอยู่ก่อนการอพยพครั้งใหญ่บ้างแล้ว เมื่อไทยมาอยู่

เมืองกะเหรี่ยง ก็ขยายออกมาตั้งภูมิลำเนาทางตะวันออกของลุ่มแม่น้ำคง จนถึงลุ่มแม่น้ำโขงทางใต้ต่อแดนฟูนัน ที่แก่งลีผี[ก] พวกที่มาตั้งในที่ว่างเปล่าก็เป็นอิสระ ที่มาอยู่ในที่ๆ มีผู้ปกครองบ้านเมือง ก็ยอมอยู่ในบังคับบัญชาเป็นไพร่บ้านพลเมืองของเมืองนั้นๆ นานเข้าชาติไทยก็อพยพตามกันลงมาอยู่มากขึ้น ส่วนพวกที่ลงมาทางลุ่มแม่น้ำคง ก็ได้สลัดอำนาจออกจากกะเหรี่ยงได้ลางครั้งลางคราว

สมัยเมื่อเมืองศรีสัชนาลัยเป็นราชธานี ของแว่นแคว้นชะเลียง เมืองตองอูได้ตกเป็นเมืองออกของเมืองศรีสัชนาลัย เพราะเมืองตองอูได้ถวายธิดาให้เป็นชายาพระร่วงอรุณราช ครั้งนั้นพระยาตองอูมีชื่อว่านายอู[ข] เมืองตองอูได้เป็นเมืองออกของแว่นแคว้นชะเลียงอยู่ถึง พ.ศ. ๑๗๕๖ เมืองตองอูก็เสียแก่พม่าไปเป็นลางครั้ง ถึงรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราช แห่งกรุงสุโขทัย เมืองตองอูกลับคืนไปขึ้นอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๒๐-๑๘๓๐

เมื่อพม่าเสียเมืองพุกามแก่กองทัพจีน ใน พ.ศ. ๑๘๒๗ แล้ว สะโคะเม็งพญาเชื้อราชวงศ์กษัตริย์ไทยเมืองตองอู ได้ทรงสร้างกรุงอังวะหรือรัตนบุระอังวะขึ้น เป็นราชธานีของพม่า ใน พ.ศ. ๑๘๒๙ แล้วก็ขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์พม่า เมืองตองอูอยู่กับไทยจนถึงสมัยศรีอยุธยาตอนต้น คงยังเป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงินอยู่ เพิ่งตกไปเป็นของพม่าในรัชกาลหลัง[ค]

(ก) ตำนานอุรังคธาตุ เรียกว่า ฝายนาค ยังเป็นแดนธรรมชาติระหว่างเขมรกับไทยจนบัดนี้

(ข) ข้าพเจ้าว่าเป็นคนไทย จึงไม่ต้องสงสัยว่า เวลานั้นคงมีพวกไทยอยู่ที่เมืองตองอูเป็นอันมาก

(ค) กฎมณเฑียรบาล ตราในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง)

เมื่อเสร็จการสงครามระหว่างพม่ากับมอญ สมัยราชาธิราชแล้ว พม่าและมอญต่างอ่อนกำลังลงด้วยกัน แต่เป็นเมืองตองอู กลับมีผู้คนพลเมืองหนียุธภัยเข้ามาอาศัยปะปนกับพวกไทยมากขึ้น มังกินโย เป็นเชื้อราชวงศ์พม่า จึงลอบฆ่า มังสีหสุระ เจ้าเมืองตองอูเสียแล้ว ตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า พระเจ้ามหาสิริชัยสุระ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๙ เมื่อพระเจ้ามหาสิริชัยสุระสิ้นพระชนม์แล้วก็ถึงพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ ที่ยกกองทัพพม่าเข้าไปตีเอาเมืองเชียงกรานของไทยใน พ.ศ. ๒๐๘๑ ซึ่งเป็นเวลารัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช นับเป็นต้นเรื่องสงครามไทยพม่าในสมัยศรีอยุธยา

เชียงกราน-เชียงตรานก็เรียก เมืองนี้จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรียกว่าเมืองเตริน ซึ่งเข้าใจว่าเป็นชื่อเรียกเมื่อภายหลัง ทางเดินจะไปเชียงตรานไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นเมืองนี้ตกเป็นของพม่าแล้ว มอญเรียกว่าเดิงกรายน์ อังกฤษเรียก อัตรัน เห็นจะเรียกตามอย่างพม่า

จ. ไทยแถว

ญวนเป็นไทยพวกหนึ่ง ซึ่งอพยพลงมาจากถิ่นเดิมในประเทศจีน แล้วลงมาตั้งภูมิลำเนาในตังเกี๋ย[ก] เมื่อราวต้น ๆ พุทธกาล ภายหลังเรียก แกว[ข] หรือไทยแกว หรือญวนแกว ราชธานีของญวนตั้งที่กรุงลองเบียน หรือ

(ก) หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๑๗ ว่า ญวนคือ โยนก
แต่ข้าพเจ้าว่า แดนโยนกกินเข้าไปในแดนญวนด้วย หาใช่คำว่า "ญวน" คือโยนกแต่เท่านั้นไม่

(ข) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่าแกวเพี้ยนมาจากคำว่า เงี้ยว ที่พม่าเรียกพวกไทยใหญ่อีกชื่อหนึ่ง แต่ข้าพเจ้าว่า น่าจะออกจากกาวลาว ไทยพวกนี้ได้อพยพเข้ามาอยู่ในตังเกี๋ยสมัยเดียวกับพวกอ้ายลาว ที่อพยพมาตั้งเมืองเชียงลาว แล้วคำว่า กาว มาแปลเป็นแกว ลากเสียงยาวไป

ฮาโหน่ย (ฮานอย) เรียกเมืองนี้ในตำนานทางไทยว่า เมืองจุฬณีนคร[ก] ความสัมพันธ์ติดต่อของเมืองจุฬณีนคร เกี่ยวข้องอยู่กับเมือง มรุกขนคร ราชธานีของอาณาจักรโคตรบูรในตอนต้น ๆ มาก จนเห็นได้ว่าเมืองทั้งสองนี้พลเมืองเป็นพวกไทยชาติเดียวกัน ไทยพวกนี้ คือพวกกาวลาวและอ้ายลาว[ข] พวกอ้ายลาวนั้นเป็นพวกเดียวกับพวกที่ลงไปอยู่ในเชียงลาว และในอาณาจักรโคตรบูรกับตามลุ่มแม่น้ำโขง[ค]

สมัยนั้นผู้สำเร็จราชการมณฑลหนึ่ง ที่อยู่ทางใต้ของจีนชื่อ เจ้าโถ่ ได้ตั้งตนขึ้นเป็นอิสระ เรียกชื่อประเทศว่า นั่นเหยอะ[ง] ตั้งเมืองหลวงอยู่ที่เมืองกวางตุ้ง มีอาณาเขตคือ มณฑลกวางตุ้งและมณฑลกวางซีปัจจุบันนี้ ไม่ช้าก็ยกกองทัพไปตีมณฑลเสียงของจีนได้ แบ่งเขตมณฑลออกเป็นสองภาค คือ

(ก) พงศาวดารโยนก และตำนานอุรังคธาตุ อันเป็นประวัติศาสตร์ของอาณาจักรโคตรบูร กล่าวอิงพระพุทธศาสนา เรียกเมืองตังเกี๋ยว่า จุฬามณี

(ข) หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิมว่า อ้ายลาว ในตังเกี๋ยมีอยู่ในบริเวณ ถันหวา แง่อานกวางไตร

ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ ว่า "ทั้งมากาวลาวและไทย"

(ค) หนังสือไทย–จีน หน้า ๓๗ ว่า "ชาติอ้ายลาว มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในแคว้นเสฉวน ฮุเป อันฮุย เกียงซี ถูกจีนรุกราน อพยพมาทางใต้ในดินแดนตังเกี๋ย และบางทีคำว่า ลาว นั้น จะมาจากชื่อโบราณของไทยเดิม เหลือสืบมาก็เป็นได้"

คำว่า ลาว ภายหลังผู้แต่งตำนาน แผลงเป็น ลวะ เช่น ลวะจักรราช แล้วเราเข้าใจกันเอาว่า เป็นพวกละว้าเสีย เพราะวิธีแผลงคำลวะกับละว้าเข้าได้สนิท

(ง) หนังสือเรื่องอินโดจีนสมัยโบราณว่า นั่นเหยอะ เท่ากับ น่ำหวัด ในเสียงแต้จิ๋ว หรือเวียดนามในภาษาญวน แปลว่า เหยอะใต้

ข้าพเจ้าเชื่อว่า เหยอะ ออกจาก ไทยย้อ หรือย่อ ซึ่งน่าจะเป็นชื่อของพวกเมืองที่อยู่มาแต่เดิม (ดูนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๓๑๒ บรรทัดที่ ๑๕ และหนังสือไทยจุฬาฯ หน้า ๑๒๙)

โถ่ ก็เป็นไทย เวลานี้อยู่ที่ ปักกัน ในตังเกี๋ย เจ้าโถ่ก็คือเจ้าไทยนั่นเอง เพราะที่มณฑลกวางตุ้งและมณฑลกวางซี ล้วนแต่เป็นถิ่นไทยทั้งนั้น

ภาคกาวจี้[ก] และภาคเก๊าจั๋นหรือเก๊าเจ้น ญวนเรียกว่า กิ๋วเจิน กษัตริย์ราชวงศ์ฮั่น ยอมรับรองว่า นั่นเหยอะ เป็นประเทศราช แต่ล่วงมาไม่ช้า ถึง พ.ศ. ๓๖๐ เจ้าโต่ก็ไม่ยอมเป็นเมืองออก แล้วประกาศตนเป็นฮ่องเต้ นับเป็นพระมหาราชไทยสำคัญองค์หนึ่ง ที่จีนทำอะไรไม่ได้ เจ้าโต่สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๔๐๖ แต่ต่อนั้นมา ๒๕ ปี จีนก็ตีเอาประเทศนั่นเหยอะได้ในรัชกาลพระเจ้าบู่ตี่ เมื่อ พ.ศ. ๔๓๑ แล้วแบ่งแยกประเทศให้หมดกำลังออกเป็นสามแคว้น คือ ๑. กาวจี้ ๒. เก๊าจั๋น ๓. ยิดหนำ หรือเยนัน และเยหล่ำก็เรียก แคว้นหลังนี้จัดแบ่งออกเป็น ๕ แขวง ๆ ใต้ที่สุดชื่อ เซี่ยงหลินและซีก๋วน แต่นั้นอาณาเขตของญวนตอนตะวันออกเฉียงเหนือ กลายไปเป็นของจีน มีเมืองหน่ำหาย เปลี่ยนเป็นเมืองกวางตุ้ง เมืองอู๊ดเล้ม เปลี่ยนเป็นเมืองกุ่ยหลิม แล้วเป็นกวางไสหรือกังไส เมืองเทืองโง เปลี่ยนเป็นเอ๊กจิว

สมัยราชวงศ์ฮั่นของจีนนั้น พวกเหยอะและภาคเหนือตังเกี๋ย ไม่ถูกจีนกลืนชาติ จึงเกิดมีพวกญวนขึ้น[ข] แล้วได้มีวีรสตรีญวนสองพี่น้อง ชื่อ เตริงตรักและเตริงหยี มีความรักชาติอย่างแรงกล้า ได้คุมสมัครพรรคพวกเป็นหัวหน้าทำการกบฏต่อจีนขึ้น ใน พ.ศ. ๕๘๓ ข้ามลวงจีนต้องหนีเอาตัวรอด นางเตริงตรักจึงตั้งตนเป็นกษัตริย์ แต่เป็นอิสระอยู่ไม่นาน จีนให้ม้าอ้วนหรือม้ายวนเป็นแม่ทัพลงมาปราบ จับเอานางเตริงตรักได้ให้ฆ่าเสีย ญวนจึงกลับเป็นเมืองขึ้นจีนอีกใน พ.ศ. ๕๘๕

(ก) ตังเกี๋ย หรือ ภาคแกว ญวนเรียก เย้าจี้

(ข) พงศาวดารลานช้าง ปริเฉทที่ ๒ เฉพาะว่า "ช่องบั๊ว" เรื่องของชาติไทยว่า ตรงกับเจียมบา ในภาษาญวน หมายความว่า จามปา ลางทีก็เรียก โกดแท้แท่นบั๊ว โกดแท้ ได้แก่แคว้นตังเกี๋ยของจาม ส่วนแท่นบั๊วได้แก่เมืองถ้วนหว่า

เมื่อสมัยขุนบรม[ก] ให้พระราชโอรสออกไปสร้างเมืองต่าง ๆ นั้น สามจูสง ราชโอรสได้มาสร้างเมืองแกวช่องบัว คือตังเกี๋ย พร้อมกับขุนไสผงไปสร้างเมืองยวนโยนก (เชียงแสน) และขุนลอลงไปครองเมืองชวา (หลวงพระบาง) เมื่อใกล้พุทธศตวรรษที่ ๑๓ นับว่าขุนบรมได้พื้นถิ่นไทยเดิมจากจีนขึ้นได้ ตอนนี้ญวนขึ้นอยู่ในอาณาจักรน่านเจ้า ครั้นขุนบรมสวรรคตแล้ว เห็นจะไม่นานนัก ญวนก็กลับอยู่ในความปกครองของจีนต่อมาอีก จีนได้ปกครองญวนอยู่ช้านาน รวมเวลาราว ๑,๐๐๐ ปี ลัทธิประเพณีและภาษาจึงผิดแผกแปลกจากไทย เพราะญวนหันไปใช้หนังสือจีน[ข]

เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๗๖๕ นั้น ญวนกู้อิสรภาพจากจีนได้เองเป็นครั้งที่ ๓ แล้วได้ยกกองทัพออกไปตีเมืองหิรัญนครเงินยาง (เชียงแสน) ขุนชินพระบิตุลาขุนเจือง จึงขอให้ขุนเจืองยกกองทัพขึ้นไปช่วย ขุนเจืองตีกองทัพแกวแตก ต่อมาขุนเจืองยกกองทัพออกไปปราบประเทศแกว (ตังเกี๋ย) ไว้ได้ในราว พ.ศ. ๑๗๖๕ จึงขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระยาจักรราช ครองแผ่นดินแกว เมื่อราว พ.ศ. ๑๗๗๓ พระจักรพรรดิจีน ได้ทรงแต่งทูตมาพระราชทานอ๋องแก่ขุนเจืองมหาราช นับว่าขุนเจืองเป็นพระมหาราชองค์สำคัญพระองค์หนึ่ง ที่รวบรวมเขตไทยออกจากจีนได้อีกครั้งหนึ่ง เมื่อขุนเจืองสวรรคตแล้ว ท้าวอ้ายผาเรือง ราชโอรส ก็ได้ครองราชสมบัติในเมืองแกวประกัน[ค] สิ้นรัชกาลท้าวอ้ายผาเรืองแล้ว ท้าวแก่นพงศา ราชโอรสได้ขึ้น

(ก) สมัยขุนบรม ได้เสด็จไปครองเมืองแถงในสิบสองจุไทย

(ข) เหตุที่ขุนบรมมีอำนาจเหนือประเทศตังเกี๋ย พระองค์จึงให้สามจูสง ราชโอรสมาสร้างเมือง ฉะนั้นเชื่อเป็นแน่ว่า เมืองแกว เมืองชวา (หลวงพระบาง) เมืองยวนโยนก (เชียงแสน) อยู่ในอำนาจของขุนบรม สมกับที่พระองค์เสด็จลงมาครองเมืองแถง ดูแลเขตทางใต้ของอาณาจักรน่านเจ้า ด้านตะวันออกเฉียงใต้จึงตกทะเลจีน

(ค) ประกัน ก็เช่นเดียวกับ ปะกั๋น ที่ปทานุกรมไทยอาหม แปลว่า ผสม ร่วม สมพงศ์

เสวยราชย์ ต่อแต่นั้นจะมีกษัตริย์ไทยราชวงศ์แคว้นจกสืบต่อมาอีกสักกี่พระองค์ ไม่ปรากฏในตำนานที่จะสอบได้

ถิ่นญวนเดิมอยู่ทางเหนือในอ่าวตังเกี๋ย เรียกว่าญวนเหนือ คือญวนเชื้อไทย เมื่อได้กลืนเอาประเทศจัมปาทั้งคนและดินแดนแล้ว มีกษัตริย์แยกปกครองเรียกว่า ญวนกลาง หรือแคว้นอานาม คือญวนเลือดแขกจาม ภายหลังราวก่อนกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ ๒ ญวนอานามขยายเขตปกครองถึงบริเวณปากแม่น้ำโขงของเขมร มีผู้สำเร็จราชการปกครองอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน เรียกว่าญวนใต้ หรือแคว้นโกจังจีน แคว้นนี้มีจีนฮกเกี้ยนผสม นับว่าแคว้นญวนใต้ เป็นญวนเลือดจีน

เมื่อปลายสมัยกรุงธนบุรี ญวนกลางเกิดมีการกบฏขึ้น องเชียงสือ (พงศาวดารญวนเรียก องเทียนสือ) ได้หนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน แล้วเข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้กำลังกู้บ้านเมือง องเชียงสือกู้บ้านเมืองจากพวกกบฏ ตีได้เมืองเว้ เมืองตังเกี๋ยเป็นลำดับ จึงราชาภิเษกเป็นอ๋องเต้ ซึ่งเป็นครั้งที่ ๒ ในประวัติศาสตร์ของญวน ที่มีอาณาเขตแผ่กว้างขวาง เพราะได้รับความอุดหนุนจากไทย ญวนเสียอิสรภาพแก่ฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗

สรุปข้อความในบทนี้

ถิ่นฐานเดิมของไทยในยุคแรก อยู่ทิศเหนือสุดของประเทศจีน ในดินแดนที่บัดนี้เป็นมณฑลเสฉวน ฮูเป ฮูนาน อันฮุยและเกียงสี ภายหลังเลื่อนลงมาอยู่ในมณฑลยูนนาน ไกวเจา กวางซี กวางตุ้ง แคว้นชานในประเทศพม่า ลื้อ เขินและตังเกี๋ย ทั้งลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำโขง เขต

ไทยต่อมณฑลเบงคอลของอินเดียตะวันออก ตกอ่าวตังเกี๋ย ทิศใต้ลุ่มแม่น้ำโขงถึงแก่งลีผี ทางอ่าวมะตะบันถึงเมืองตะนาวศรี ตอนกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาถึงอาณาจักรสุวรรณภูมิ แล้วเลื่อนลงไปอยู่ตลอดแหลมมลายู มีอาณาจักรไทยมุงสมัย ๗ มณฑลแรกในประเทศจีน อาณาจักรแถนหรืออ้ายลาวและอาณาจักรน่านเจ้า สมัยอพยพลงไปสู่ ๔ มณฑลหลัง ก่อนตั้งอาณาจักรน่านเจ้า ไทยได้ตั้งอาณาจักรเมาเมื่ออพยพเข้ามาอยู่ในแคว้นชานและประเทศพม่า

ราชประเพณีเฉลิมพระนามกษัตริย์ที่เสวยราชสมบัติ เท่าที่ปรากฏในอาณาจักรน่านเจ้าและอาณาจักรเมา ถ้ารัชกาลก่อนมีพระนามอย่างใด พระราชโอรสที่จะสืบราชสมบัติสนองพระองค์ จะต้องมีพระนามของพระราชบิดาคำใดคำหนึ่ง จะเป็นคำหน้าหรือคำหลังในพระนามด้วยเสมอไป เช่น พระเจ้าเผ่ยหล่อเก๊าะ พระราชโอรสก็มีพระนามว่า เก๊าะหล่อพุ่ง ที่อาณาจักรเมาขุนเสือขวัญฟ้าเป็นพระชนก พระราชโอรสก็ทรงพระนามว่า ขุนเสือเขียมฟ้า เจ้านายในพระราชวงศ์ที่สัมพันธ์กัน จะทำการอภิเษกกันไม่ได้ เจ้าหญิงในพระราชวงศ์เป็นภรรยาข้าราชการได้ และยังสุดแล้วแต่กษัตริย์จะโปรดพระราชทานแก่ผู้ทำความชอบในราชการแผ่นดินได้ด้วย เจ้านายฝ่ายหน้าเมื่อทรงเห็นเป็นความดี อาจมีศักดิ์ดำรงตำแหน่งข้าราชการผู้ใหญ่ การที่เป็นได้เช่นนั้นเพราะเจ้านายไม่มีตำแหน่งหน้าที่ราชการ เมื่อทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ก็เป็นพระเกียรติยศแก่เจ้านายพระองค์นั้น จึงไม่เห็นเป็นการลดชั้น เพราะข้าราชการเป็นผู้ช่วยเหลือการงานของกษัตริย์ อนึ่ง กษัตริย์พระองค์ได้เสด็จขึ้นเถลิงราชสมบัติแล้ว พระองค์จะต้องทรงสามารถเป็นขุนพลนำทัพออกทำการต่อสู้กับอริราชศัตรูปกป้องคุ้มกันราษฎร ประดุจพระองค์ทรงสัญญา

ให้ไว้กับราษฎรว่า จะปกครองไพร่ฟ้าประชากรให้ได้รับความสุขสวัสดี ถ้าทรงประพฤติพระองค์เหลวไหล ให้เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎร ก็ต้องถูกข้าราชการและราษฎรขับไล่ให้พระองค์ออกจากตำแหน่ง เมื่อถูกขับออกไปแล้ว ก็ไม่เข้ามาเกี่ยวข้องแก่กิจการบ้านเมือง รู้พระองค์เองดีว่า เขาไม่ชอบพระองค์แล้ว หรือถ้าเหลวไหลอย่างร้ายแรงก็ถูกสำเร็จโทษ เหมือนได้ลงโทษตามโทษานุโทษของพระองค์เอง เมื่อกษัตริย์ถูกขับไล่หรือถูกลงโทษแล้ว ข้าราชการหรือราษฎรก็อัญเชิญพระราชโอรสขึ้นเป็นกษัตริย์แทน สนองพระองค์สืบราชวงศ์ต่อไป ไม่ทรงโกรธแค้นน้อยพระทัย เพราะทรงถือเป็นเรื่องส่วนรวม บางรัชกาลผู้หญิงได้เป็นกษัตริย์ เราจึงอวดชาวยุโรปได้ว่าผู้หญิงไทยก็สามารถและมีสิทธิเป็นกษัตริย์ได้เช่นเดียวกับชาย อันมีธรรมเนียมประเพณีก่อนชาติในทวีปยุโรปนานแล้ว เมื่อเจ้าชายหรือเจ้าหญิงได้เป็นกษัตริย์ ก็ทรงประพฤติประองค์เหมือนพ่อบ้านพ่อเมือง เป็นหัวหน้าครอบครัวของราษฎร มิได้ทรงถือพระองค์เป็นสมมุติเทพ ดังในสมัยศรีอยุธยาที่เราไปรับเอาลัทธิของเขมรเข้ามาใช้ ถ้าเวลาใดไม่มีผู้สมควรที่จะสืบราชสันตติวงศ์ ข้าราชการก็ประชุมกัน แล้วปรองดองรักษาเหตุการณ์บ้านเมืองแทน ดังมีผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนคร ฉะนั้น ราชประเพณีของเราแต่ในโบราณจึงเป็นแบบอย่างประชาธิปไตยโดยแท้

นอกจากผู้หญิงไทยมีสิทธิเท่าเทียมชายดังได้กล่าวแล้ว ประการสำคัญอีกข้อหนึ่งนั้น หญิงไทยยังเป็นหญิงที่มีความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว มีน้ำใจเข้มแข็งเป็นนักรบเดินเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชายมาแทบทุกสมัย

ไทยใหญ่มีหนังสือของตัวเองใช้ อักษรเหมือนหนังสือพม่า ซึ่งได้รับเอามาดัดแปลงขึ้น เหตุที่ได้ตัวอักษรไปใช้ เพราะไทยใหญ่ได้ปกครอง

พม่ามอญมาก่อน แต่ส่วนไทยในจีนนั้นไม่มีหนังสือใช้ ใช้หนังสือจีน แต่ก็เรียนรู้กันเฉพาะคนชั้นสูงเท่านั้น ส่วนราษฎรทั่วไปไม่มีใครรู้ เพราะไม่ใช่หนังสือของตัว และเรียนยาก

ข้อสำคัญที่จำต้องสังเกตและพินิจก็คือ ไทยเป็นชาติที่ชอบอิสระ เมื่อได้ปกครองจีน ปกครองพม่า เกิดมีพวกเสรีนิยมจีน เสรีนิยมพม่า ก่อกรรมทำความวิบัติ จนเป็นโอกาสที่จีนและพม่ากลับสวมรอยเข้าปกครองไทยผู้เป็นนายมาแต่เดิมได้.

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ ๕

บรรดาหมู่มากแม้น เมืองใด ก็ดี
ต่างร่วมสามัคคีใจ ต่อต้อง
จักปราศอริภัย พวกพาล อื่นแฮ
เจริญสุขเพราะเสพย์ซ้อง สิ่งข้อสามัคคี ฯ

บันทึกละเอียดท้ายเรื่องถิ่นฐานไทยเดิม

เลขที่ 1

จากหนังสือดนตรีประวัติศาสตร์ และพงศาวดารเมืองพัทลุง ของหลวงวิจิตรวาทการ กับหนังสือวารสารศิลปากร เล่ม ๒ หน้า ๖๕ ข้าพเจ้าว่าศิลปวิทยาการที่จีนว่าทำได้คิดได้ ดังที่กล่าวนั้น อาจเป็นของที่จีนได้ไปจากไทยแล้วคิดดัดแปลงแก้ไขให้ดีขึ้น อนึ่ง หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๑๐ ว่า "เรื่องราวของจีนที่ควรเชื่อถือได้ กล่าวกันว่า ตั้งแต่สมัยกษัตริย์ราชวงศ์จิว (ก่อนพุทธศก ๕๗๙ ปี ถึงพุทธศก ๒๙๗ ปี) ตอนกลาง คือ ตำนานที่ ซือม้ากวง รจนา ว่าเหนือเวลาที่ว่านี้ขึ้นไปแล้วโดยมากก็เป็นนิยาย" ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ไทยเป็นเจ้าของถิ่นมาก่อนจีนนานกว่า ๑๐๐๐ ปี หากไม่มีหนังสือของตัวเองบันทึกเป็นจดหมายเหตุให้ปรากฏไว้ หรือถ้าจะบันทึกด้วยตัวหนังสือจีนไว้ก็กลายเป็นของจีน ฉะนั้น เราจึงต้องพิจารณาอาศัยหลักฐานทางจีนที่กล่าวเป็นข้อสันนิษฐานเทียบเคียง นำมากล่าวให้ทราบไว้ ว่าที่จริงเวลานั้นไทยควรจะมีจะเป็นฉันใด ?

เลขที่ 2

จากหนังสือเรื่องราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า ๑๖–๑๘ และหนังสือ "ไทยจุฬา" หน้า ๒๓๐ หนังสือ "ไทยจีน" ว่าน่าจะเป็นพวกไทยและชื่อพวกจิ๋นนี้เองที่มากลายเป็นชื่อคนชาติจีน หนังสือพิมพ์ประมวญสาร วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่า "รัฐที่แตกแยกครั้งนั้นมากมาย"

ความเห็นของข้าพเจ้าว่า พวกจีนเป็นพวกไทยกลายเช่นเดียวกับพวกฉ้อ บั้ง ปา จก และอาจเป็นจิวอีกพวกหนึ่งด้วย รวมทั้ง แคะและกวางตุ้งในเวลาต่อมา นักประวัติศาสตร์ฝรั่งกล่าวว่า ชนชาติจีนนั้นมีเรื่องที่ทำให้ประหลาดใจแก่คนทั่วโลกว่า เมื่อได้ไปอยู่กับคนชาติอื่น หรือคนชาติอื่นได้เข้ามาอยู่ในถิ่นจีน จีนเชื่อมให้เป็นจีนไปหมด แต่ตรงกันข้าม ชนชาติอื่นจะเชื่อมให้จีนเป็นชาติของตัวไม่สำเร็จ ที่เป็นดังนี้ เขาว่าเป็นเพราะจีนเคร่งครัดในขนบธรรมเนียม จึงสามารถกลืนชาติอื่นให้เข้าเป็นพวกของตัวได้ แม้ว่าชาตินั้น ๆ จะได้มาปกครองจีนอยู่ก็ตาม นานเข้าก็ต้องรับขนบธรรมเนียมซึ่งเป็นวัฒนธรรมจีน แล้วกลายเป็นชนชาติจีนไป

ข้าพเจ้าผู้เขียนเห็นว่า โดยที่จีนมีคุณสมบัติดีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. มีความมานะอดทน

๒. มีความขยันหมั่นเพียรหาทรัพย์ เป็นนักเศรษฐกิจ

๓. รักครอบครัวและจารีตประเพณี

มีแซ่นามสกุลวงศ์ รวบรวมกันอยู่เป็นพวกเป็นค่ายเพื่อป้องกันตน แต่แล้วมากลายเป็นคุณประโยชน์อย่างสำคัญแก่ชาติขึ้น เพราะเป็นแขนงหนึ่งในการเพิ่มสำมะโนครัวและขยายเขตทำมาหากิน

ประดิษฐ์หนังสือจีน ซึ่งเป็นเพียงรูปเครื่องภาษา ไม่ใช่ตัวอักษร ดังนั้น แม้ว่าจีนจะมีชาติภาษาพูดแตกต่างกันอยู่หลายชาติหลายภาษา เช่น แต้จิ๋ว ไหหลำ ฮกเกี้ยน ฯลฯ ก็ทำให้จีนรวบรวมกันได้ด้วยตัวหนังสืออันศักดิ์สิทธิ์นี้ ส่วนการพูดที่ยังเข้ากันไม่ได้ พวกนักการเมืองก็ได้คิดต่อเติมเสริมสร้างภาษากลางขึ้นให้เรียนและพูดแทน ดังที่เขาได้พยายามปลูกฝังในเมืองต่างด้าว เช่น ที่เมืองไทยอยู่ ณ บัดนี้ ถ้าเด็กนักเรียนคนใดพูดภาษา

กลางยังไม่ได้ ก็ยอมให้พูดภาษาแต้จิ๋ว ไหหลำ ฯลฯ ซึ่งเป็นภาษาพวกของตัวได้ แต่จะพูดภาษาไทยเป็นภาษากลางไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น

ในการเซ่นไหว้บรรพบุรุษ จีนได้ทำเช่นเดียวกับไทย ตั้งแต่เมื่อตอนแรกที่จีนได้อพยพเข้ามาอยู่ในถิ่นใหม่นี้ แต่แล้วมามีคติเพิ่มเติม เพื่อให้เป็นการส่งเสริมการเมืองของประเทศเขาอย่างสำคัญในการเพิ่มพลเมือง ว่าผู้มีบุตรชายเท่านั้น จึงจะทำพิธีเซ่นไหว้ที่ฝังศพบรรพบุรุษของตนได้ ผู้ไม่มีบุตร ใฝ่หาบุตร ถึงเมียหลวงร้อนใจเลิกการกีดกัน กลับหาเมียน้อยให้สามีคนหนึ่งแล้วอีกคนหนึ่งเล่า แต่หากใครไม่มีบุตรชายก็เสียใจ เพราะไม่ได้มีโอกาสทำการเซ่นไหว้ สนองคุณบรรพบุรุษของตน เป็นการร้าย เสมือนเป็นคนอกตัญญูไป ฉะนั้น จีนคนใดที่ไม่มีบุตรชาย จึงพยายามหาซื้อเด็กชายพื้นเมืองที่ตนไปตั้งทำมาหากิน ส่งออกไปอยู่ที่เมืองจีน เพื่อเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม หรือถ้ามีบุตรชายสมประสงค์แล้ว ก็อยากให้บุตรชายมีภรรยาไว้ที่เมืองจีน ถึงกับหมั้นกันไว้แต่เล็กๆ แล้วรีบแต่งงานกันแต่อายุได้เพียง ๑๔–๑๕ ปี เขาถือเอาการมีบุตรชายเพื่อให้มีพืชพันธุ์สืบต่อสำคัญเป็นศาสนา เพื่อหาคนเซ่นไหว้ ดังเช่นการบวชพระบวชเณรของเราฉะนั้น

การเคร่งครัดในลัทธิประเพณีเซ่นไหว้นี้เอง เราจึงเห็นและได้ยินเข้าหูบ่อยๆ ว่ามีผู้หญิงไทยในเมืองเราถูกพรากเอาบุตรชายที่รักของเขาออกไปอยู่ที่เมืองจีนแต่ยังเล็กๆ โดยฝ่ายมารดาของเด็กมิได้เต็มใจให้ไปอยู่เลย ครั้นเมื่อเด็กออกไปอยู่ที่เมืองจีนแล้ว อยากจะกลับมาเมืองไทย ก็กลับไม่ได้ เพราะที่เมืองจีนไม่มีใครจะทำพิธีเซ่นไหว้บรรพบุรุษของบิดา แล้วญาติทางบิดาก็จัดให้มีภรรยาที่เมืองจีน แม้ภายหลังจะมีโอกาสกลับมาเมืองไทย ความผูกพันจะได้มีที่เมืองจีนด้วย

กล่าวเฉพาะจีนที่ไปได้หญิงไทยที่อยู่เมืองจีนเองเป็นภรรยา ลูกที่เกิดมาก็กลายเป็นจีนไปด้วย เหตุนี้ชนชาติไทยในเมืองจีนเป็นล้าน ๆ คนจึงกลายเป็นจีนไป[ก]

เลขที่ 3

หนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๗๓ ว่า เมืองนี้เขียนในหนังสือไทยเป็นต่าง ๆ กัน เป็น เปะหง่าย เพงาย ผาไย ผายอง เปงาย เดี๋ยวนี้เป็น Hung Hgai

หนังสือไทยจุฬา หน้า ๖๘ บรรทัดที่ ๑๑ ว่า จังหวัดปากอ้ายหรือโพงาย

แต่ข้าพเจ้าว่า ผา เป็นคำไทย แปลว่า ฟ้า จึงมติว่า ผาไย ซึ่งแปลว่า ฟ้าสว่างสุกใส หรือกระจ่าง ในสมัยสามก๊ก เมืองนี้น่าจะเรียกว่า เมืองงินแข เมืองหลวงของเบ้งเฮ็ก

ส่วน เปะหง่าย เป๊งาย เพงาย หรือโพงาย คือ ปากอ้าย นั้น ซึ่งเป็นราชธานี รองมาจน ผาไย คือ งินแข เวลานี้ จีนเรียกจังหวัดปากอ้ายว่า ปูเออฟู เมืองนี้ได้เป็นราชธานีเมืองแส และเมืองหนองแส แต่ภายหลังเมืองผาไย ส่วนหนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๑๘๓ ว่าเมืองปากอ้ายตั้งอยู่ฟากแม่น้ำซีเอียงตอนบน ส่วนหนึ่งอยู่ในมณฑลฮูนาน อีกส่วนหนึ่งอยู่ในมณฑลกว่างซีเหนือปากสัก (ปากแส) จังหวัดที่มีใบชารสดีขายในตลาดซึ่งเป็นใบชาของพวกไทยลื้อ ปลูกที่มณฑลไมตอย

(ก) จากหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๑๓

เลขที่ 4

ชนชาติไทยเป็นชาตินักรบกล้าหาญ·รักสงบ ชอบอิสระเป็นไทยแก่ตัว ดังนั้น จึงถูกพวกอื่นมีจีน เป็นต้น เรียกชื่อไทยที่อยู่ต่างถิ่น ซึ่งเป็นอิสระแก่กัน ให้มีชื่อต่างๆ ตั้ง ๑๐๐๐ ชื่อ จนทำให้คิดเห็นว่า ไทยมีชื่อต่างๆ เหล่านั้นเป็นคนละพวก ข้อนี้ก็สมเป็นนโยบายการปกครองไทยในจีน เพราะตั้งแต่อาณาจักรน่านเจ้าได้เสียอิสรภาพแก่มองโกล ภายหลังที่จีนเสียอิสรภาพเช่นเดียวกันแล้ว ไทยก็ไม่สามารถจะรวบรวมกันกอบกู้เอกราชของชาติกลับคืนมาได้ดังครั้งอดีตกาลนั้นอีก

หมอวิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ ว่า ไทยเป็นคนรักสงบและเป็นชาวนาอย่างดีเลิศ ที่จริงเขาไม่ใช่เป็นคนป่าเถื่อนเลย แต่มีคุณสมบัติเป็นมนุษย์ทรหดยิ่งกว่าพวกจีน ที่เห็นการไล่ยิงสัตว์และกีฬาฟุตบอลล์เป็นลักษณะของคนป่าเถื่อนเสียอีก แต่อย่างไรก็ดี พวกไทยมีนิสัยไม่กระตือรือร้นในการงานหรือถือว่าการงานเป็นของสำคัญและจำเป็น เพราะเขาพอใจแต่ในความเป็นอยู่อย่างบ้านนอก และเครื่องนุ่งห่มก็ทอใช้เอง เมื่อพูดทั่วไปแล้ว เขายังไม่เคยลืมรสความฟุ่มเฟือยอย่างอารยชน เซอร์ ยอช สก๊อต ว่า ไทยชอบแบ่งแยกพวก จึงเป็นเหตุให้เสื่อมอำนาจ

พวกไทยที่อพยพลงมาอยู่ทางใต้ๆ ได้รับแสงสว่างจากพระธรรมในพระพุทธศาสนา ก็หลักธรรมในพระพุทธศาสนาสอนเราว่า ความสัตย์เท่านั้นเป็นยอดแห่งรสทั้งหลาย ชักนำให้บุคคลใช้ตริตรองในอันที่จะประกอบกิจหลีกเลี่ยงเสียจากสรรพทุจริตที่เป็นอสัตย์ อธรรม เป็นทางได้ปัญญาในธรรมปฏิบัติให้ยิ่งๆ ขึ้น กล่าวโดยทั่วๆ ไป เป็นคนมีความพอดีอยู่ในทางแห่งสันโดษ บำเพ็ญเพียร ปฏิบัติแต่ในศีลธรรม

ส่วนอนุสัยเดิมของไทย เป็นชาติที่ชอบอิสระเสรีในความคิดเห็นที่เป็นธรรม และมีใจกว้างขวาง ดังนั้น เราจึงมักจะได้พบเห็นอยู่เสมอที่ไทยช่วยปกป้องภยันตรายแก่คนจีนที่ได้รับความเดือดร้อน แม้จะเกิดเหตุขึ้นจากพวกไทยด้วยกัน

ชื่อชาติไทยที่รับใช้และตั้งมาแต่เดิม น่าจะมีเพียง ๖ ชื่อ ตามลำดับก่อนหลัง คือ

๑. มุง (เมือง) จีนเรียกไทยแรกพบในมณฑลกันซูและเชนสี

๒. ลุง (นครลุง) ที่มาเป็น ไทยลุง ไทยหลวง ไทยจุง ไทยนุง

๓. ปา (นครปา) ที่มาเป็นชื่ออื่น ๆ ควบเข้ากับคำว่า ปา เช่น ปายี่ ก้อปายี่

๔. ชาน หรือ ฉาน ที่ถอยลงมาจากมณฑลเสฉวนและเชนสี

๕. ไต๋ ไต หรือ ไท จีนเรียกเมื่อก่อนพุทธกาล ๑๖๕๖ แล้ว

๖. อ้ายลาว ครั้นแล้วจีนแยกเรียก งอ้าย (งะอ้าย หรือ หง้าย อ่านกล้ำ) ลาว ขึ้นอีกพวกหนึ่ง จึงถึง

๗. ไท ไต สมัยชื่อ ไท ตอนหลังนี้ เป็นเวลาเริ่มต้นอาณาจักรน่านเจ้า เป็นชื่อที่ไทยรื้อฟื้นขึ้นเมื่อรวมไทยตั้งเป็นอาณาจักร

ไทย เติมตัว ย ต่อท้าย เป็นการเติมตามแบบเขียนบาลี เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๒ สมัยนางจามเทวีวงศ์ อันเป็นยุคเดียวกับการตั้งอาณาจักรน่านเจ้านั่นเอง

ข้าพเจ้าได้รวบรวมชื่อไทย ทั้งที่อยู่ในเมืองจีนและถิ่นอื่น ๆ เท่าที่ปรากฏไว้ในที่เดียวกัน เรียงลำดับตามอักขรานุกรมดังนี้ คือ

กะชา หรือ กระแซ

กะแซ คือ ไทยมอย อยู่ในประเทศพม่า

กะตาก คือ พวกผู้ไทย เรียกตามชื่อถิ่นเดิม มีทางเมืองมหาชัยกองแก้ว ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง

กะเจิง อยู่ที่เมืองมหาชัยกองแก้ว ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง

ก้อปายี่ จีนแปลว่า คนป่าลาย ก็เพราะผู้หญิงนุ่งผ้าถุงเป็นทางขวางเท่านั้น

กุหล่า พม่าเรียกไทยใหญ่ทั่ว ๆ ไป แต่ชั้นเดิมนั้นน่าจะเรียกพวกไทยเมืองกาเล (แผนที่เขียนว่าเมืองกาเลวะ) ก่อน เพราะไทยพวกนี้อยู่ลำแม่น้ำชินดวิน ใกล้กับเมืองต้นกำเนิดของชาติพม่า แล้วเสียงเรียกเพี้ยนไปเป็นโกลา กุลา และกุหล่าในภายหลัง

ไกหัวเยน หรือ ไกฮัวเย็น อยู่ในมณฑลยูนนาน ใกล้กับพรมแดนมณฑลกวางซี

ไกลาว อยู่ภาคใต้และตะวันออกของมณฑลเสฉวน ศิลาจารึกพ่อขุนรามกำแหง เรียก กาวลาว จีนเรียก งอ้ายลาว

กลอม หรือ กล๋อม คือ ขอม ราชธานีตั้งอยู่ที่เมืองสุวรรณโคมคำ (เชียงลาว คือเชียงแสน)

กาว คือ กาวลาว ในหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามกำแหง สมัยตั้งมณฑลเทศาภิบาล ได้เอาชื่อ กาว มาใช้ แต่เรียกกลับเป็นมณฑลลาวกาว เสีย

กาวลาว ที่จีนเรียกไทยอีกพวกหนึ่งว่า งอ้าย (อ่านว่า งะอ้าย หรือ หง้าย กล้ำกัน) ลาว ให้แยกออกจาก อ้ายลาว

แกว น่าจะแปลจากกาวลาว ไม่ใช่จากเงี้ยวเป็นแน่

เข คือ ไทยเข

ไขหัว ไทยในจีน ไม่มีหนังสือ

ขำติ แยกจากพวกไทยใหญ่ที่เมืองคัง (แสนหวี) ไปอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของแม่น้ำอิรวดี ในเขตพม่า และในแคว้นอัสสัม ขำติ นับถือพระพุทธศาสนา

ขำติหลวง มีภูมิลำเนาอยู่ตามแควต่าง ๆ ทางตะวันตก อันเป็นสาขาของแม่น้ำอิรวดีตอนเหนือพ้นเขตของพม่าเข้าไปในอินเดีย ใกล้พรมแดนธิเบตเชิงเขาหิมาลัย มักอยู่โดยลำพังตามพวกของตน ไม่เกี่ยวข้องกับพวกอื่น ๆ ยังดำรงขนบธรรมเนียมและภาษาเดิมของตนไว้ได้ดี

เขิน (ดูตอนกล่าวถึงไทยเขิน)

ขอม คือ กลอม หรือ กล๋อม ราชธานีอยู่ที่เมืองอุมงคเสลานคร (ฝาง) เหนือเมืองเชียงใหม่

คนใหญ่ จีนเรียกไทยในกวางหนำ และจังหวัดปูเออ (ปากอ้าย) มณฑลยูนนานและในตังเกี๋ย

งายลาว หรือ หง่ายลาว ที่ถูกจีนเรียก งอ้ายลาว อยู่ตามทิวเขาอ้ายลาว มีตั้งแต่ตะวันตกของมณฑลเสฉวน ผ่านมณฑลฮูเป ฮูนาน ไปสิ้นสุดมณฑลอันฮุย

งิว อยู่ในมณฑลเกียงสี ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง เข้าใจว่าพวกงิวนี้เอง เมื่อถูกจีนรุกราน ได้อพยพลงมาอยู่ในพม่า แล้วมากลายเป็นเงี้ยวไป

เงี้ยว คือ พวกไทยตะวันตกแม่น้ำคง (สาลวิน) ในแคว้นชาน เขตพม่า ใช้ผ้าโพกศีรษะสีฉูดฉาดเหมือนพม่า สวมหมวกใบกว้างสานด้วยหญ้า นุ่งกางเกงขาสั้น กรอมเข่า ถ้าเป็นคนงานก็นุ่งกางเกงขารัดกุมขึ้น ภาษาไม่สู้ต่างกับยวน (เชียงใหม่) และเขิน (เชียงตุง) นัก แต่ตัวอักษรคล้ายพม่า

เงี้ยวและพวกไทยอื่นๆ นอกจากแคว้นชาน ยังมีทั่วไปในจังหวัดท่าดอน (ท่าดอนเมืองรามบุรี) ย่างกุ้ง ตองอู ปยินมนา และอีกจำนวนมากที่ใกล้บาโม ทั้งลุ่มแม่น้ำตาบึงในแคว้นโมกองเก่า (ท่ากลอง) และตามลำแม่น้ำชินดวิน ซึ่งมีพวกไทยขำติรวมอยู่ด้วย

งิว กับ เงี้ยว น่าจะอพยพออกจากถิ่นเดิม (แม่น้ำแยงซีเกียงตอนกลาง) ในคราวเดียวกัน เริ่มเมื่อ ๒๐๐๐ ปีมาแล้ว ครั้งแรกคงจะมากันน้อยๆก่อน แล้วประกอบกับมีอุปนิสัยไม่ชอบอยู่ว่าง อันเป็นสันดานประจำชาติไทยนี้ จึงได้ทยอยตามกันเข้ามาภายหลัง

พวกเงี้ยว สักตามร่างกายด้วยหมึกแดง สักลงไปจนครึ่งน่อง และสักขึ้นไปสูงกว่าไทยทางใต้หรือพม่าเสียอีก บางคนสักแต่ต้นคอถึงข้อขา บางคนสักที่หน้าและหลังมือด้วยหมึกเขียว ตามปกติที่หน้าอก หลัง และแขนด้วยหมึกแดงอย่างเดียวกับพวกพม่า พวกไทยตะวันตกเป็นช่างสักที่ชำนาญมาก เช่น สักลงเลขยันต์ เป็นต้น นอกจากเป็นช่างสัก ก็เป็นคนมัธยัสถ์ มีภูมิลำเนาอยู่แถบภูเขา ทำเลหาเลี้ยงชีพไม่อุดมสมบูรณ์ เหมือนพวกอยู่ที่ราบตอนปากน้ำอิรวดี หรือเจ้าพระยา เป็นคนเพาะปลูกเก่ง แต่ค้าขายยิ่งเก่งไปกว่าอีก จึงสามารถหาอาหารและเครื่องใช้อื่นๆ ที่ไม่มีในถิ่นของตนเองได้ บ้านของพวกคนชั้นผู้ดีสะอาดและน่าอยู่ยิ่งกว่าพวกพม่าชั้นเดียวกัน

พวกไทยตะวันตก มีนิสัยและความสามารถดีกว่าเพื่อน พวกอื่นจึงริษยาและเกลียดชัง และต้องถูกแยกออกต่างหาก ทั้งในทางการปกครองและทางสมาคม ด้วยอุปนิสัยไม่ชอบอยู่ว่าง เป็นสันดานของไทยตะวันตกนี้แหละ ได้ทำให้บ้านช่องเคหสถานต่างๆ ในดินแดนของเขา ต้องเปลี่ยนแปลงโดยมีการโยกย้ายกันอยู่เสมอมิได้ขาด

ต่อมาภายหลัง ไทยตะวันตกต้องขึ้นกับพม่า เลยทำให้ผสมปนเปกับพม่า แม้แต่ดินแดนก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของพม่าไป พวกผู้หญิงก็รับแบบแต่งกาย ภาษา ตลอดจนความเคยชินอย่างพม่ามาใช้ แต่ว่าสิ่งเดียวเท่านั้นที่ทำให้ไทยตะวันตกยังดำรงตัวเป็นไทย แตกต่างกับพวกผู้ชนะเหล่านั้นอยู่ได้ช้านาน ก็คือ ความยึดมั่นอย่างมหัศจรรย์ในขนบธรรมเนียมประเพณีของตน(ก)

จูไทย มีชื่อในพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑ ว่า เจ้าไทย

เจย หรือ ผู้เจย

จงกู เรียกไทยที่อยู่ทางพรมแดนตะวันออกเฉียงใต้ในยูนนาน นับแต่มณฑลไกวเจาลงมา คือ พวกชุงในไกวเจา หรือที่เรียกว่า ชอง ในกวางซี

จุงเจีย หรือ ตุเยน หรือ ตุเรน จีนเรียกไทยในมณฑลไกวเจา ผู้ชายโดยมากเป็นชาวนา และแต่งกายอย่างเดียวกับชาวจีน ถ้าออกหน้าออกตาก็ใช้เสื้อยาวอย่างจีน ผู้หญิงนุ่งถุงใส่เสื้อคับ ใช้ภาษาพูดไทยเชียงใหม่ก็พอพูดเข้าใจกันได้ ในมณฑลไกวเจามีไทยอย่างน้อยที่สุด ๒ ล้านคน

เฉา จีนเรียก ไทยโท้ ไทยจงกา หรือ จุงเจีย ในมณฑลกวางซี และไกเจา

ฉาน หรือ ชาน ไทยปากใต้ยังออกเสียงเรียกตัวของเขาเองว่า ฉาน ไทยปากใต้นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่าเป็นพวกไทยลื้อมาแต่เดิม(ข)

ไทยลื้อ น่าจะบอกกับผู้พบปะกับเขาว่า เขานั้นเป็น ฉาน คือ ชาน แล้วคำ ฉาน ก็มาแปลงตัวกลายเป็นสรรพนาม ซึ่งได้เรียกสั้นลงว่า "ฉัน"

(ก) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๑๐

(ข) หนังสือเรื่องพระร่วงเจ้า หน้า ๓๓

แต่ก่อนนั้นเราใช้สรรพนาม กู เรา มึง สู มัน เขา ปรากฏใช้ในหลักศิลาจารึกที่ ๑ ว่า "พ่อกูชื่อขุนศรีอินทราทิตย์ ฯลฯ" นั้นเป็นคำใช้ทั่วๆ ไป เช่นเดียวกับที่ภาษาอังกฤษใช้ ไอ แก่คนทุกชั้น มิใช่ว่าพระเจ้าแผ่นดินใช้พระราชดำรัสกับราษฎร ตามที่เราเข้าใจชั้นหลังๆ เป็นที่เชื่อแน่ว่า กู จะได้ใช้มาถึงสมัยศรีอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นยุคที่วรรณคดีของชาติกำลังเฟื่องฟู และมีทาสซึ่งจัดเอาว่าเป็นคนชั้นต่ำใช้อยู่เป็นอันมาก เห็นคำ กู มึง ที่เราใช้มาแต่โบราณ เป็นคำหยาบไม่สุภาพ และไม่สมแก่ชั้นบุคคล จึงเปลี่ยน กู เป็น อัตโน[ก] ซึ่งน่าจะได้ใช้พร้อมๆ กับทางคณะสงฆ์ว่า อาตมา บุรุษที่ ๑ และ เจ้ากู บุรุษที่ ๒ ต่อมา เมื่อต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อน พ.ศ. ๒๓๔๘ ปรากฏในหนังสือสามก๊กใช้คำ ข้าพเจ้า เป็น บุรุษที่ ๑ ซึ่งแปลงตัวจากคำว่า ข้า อันเป็นคำถ่อมตัวของผู้พูด เพราะได้เลื่อนเอาคำ มึง ไปใช้แก่คนที่วรรณะต่ำ คือ พวกทาสเสียแล้วนั้นสถานหนึ่ง อีกสถานหนึ่ง คำ ข้าพเจ้า ก็เป็นคำเลียนมาจาก ข้าเจ้า ที่ใช้ทางภาคพายัพ

ส่วนคำว่า ฉัน กลับใช้ต่อภายหลัง คำ ข้าพเจ้า น่าจะเกิดในปลายรัชกาลที่ ๓ ต่อรัชกาลที่ ๔ นี้เป็นแน่ เพราะคำว่า ดีฉัน หม่อมฉัน ได้ปรากฏตัวในรัชกาลที่ ๔ ทั้งนั้น

ฉุย หรือ ผู้ฉุย

ชาน หรือ ฉาน เป็นคนชาติเดียวกับคนพื้นเมืองดั้งเดิมในยูนนานตอนใต้ และทางตะวันออกเฉียงเหนือ ใต้ยวนเชียงเจาลงมา ยิ่งมีพวกชาน

(ก) ดูจดหมายพระวิสุทรสุนทร (โกษาปาน) ถึงรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส ในประชุมพงศาวดาร เรื่องเกี่ยวกับโกษาปานไปฝรั่งเศส

มาก และมากขึ้นตลอดตั้งแต่จังหวัดกวางนานฟู จนเข้าแดนมณฑลไกวเจา และพรมแดนของจังหวัดกวางนานฟู กับมณฑลกวางซี ล้วนเป็นพวกชานทั้งนั้น จนเรียกว่า ฎูเย็น ซึ่งหมายความว่า เป็นคนพื้นเมืองดั้งเดิมได้อพยพลงมาจากฮูนานหรือนานกิง[ก]

อังกฤษเรียกชื่อตามพม่าว่า ชาน ซึ่งเขารวมเรียกพวกไทยในประเทศไทยด้วย โดยแบ่งแยกเป็นพวก ๆ ออก ๔ สาขา คือ

๑. ชานตะวันออกเฉียงใต้ อังกฤษหมายถึงพวกที่อยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำสาลวิน มี ไทย ยวน ลาว เลม ลื้อ เขิน เป็นพวกที่มีความเจริญและมีหนังสือใช้ ผิดกับพวกที่อยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำสาลวิน

๒. ชานตะวันตกเฉียงใต้ คือ พวกที่อยู่ทิศใต้ของประเทศชาน เป็นพวกที่มาอยู่แต่แรก และอยู่ในอิทธิพลพม่า ถูกเรียกให้มีชื่อว่า เงี้ยว ซึ่งเขาเองก็คงยืนยันว่าเขาเป็นไทย ชานตะวันตกนี้เขารวมทั้งพวกอาหมในมณฑลอัสสัมของอินเดีย และพวกขำติที่อยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำอิรวดีด้วย

๓. พวกชานตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ชานจีน หรือ ไทยเมา เป็นพวกที่ลงมาจากยูนนาน กระจายออกถึงแม่น้ำอิรวดี โดยมากขึ้นกับจีน มีแม่น้ำชะเวลี (เมา) อยู่ในอาณาเขตชานเมาโบราณ

๔. ชานตะวันตกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือ หรือรวมกันเรียกว่า ชานเหนือ คือ พวกชานจีน ไทยเข หรือ ไทยเหนือ

ชานจีน คือ พวกไทยเข หรือ ไทยเหนือ พวกนี้ได้อพยพข้ามแม่น้ำสาลวินจากถิ่นเดิมในมณฑลยูนนาน มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามลำแม่น้ำคำ และตามพรมแดนของแคว้นชานตอนเหนือทั้งหมด พวกนี้ยังคงยึดถือขนบธรรม-

---

(ก) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เนียม การแต่งกาย ภาษาคำพูดของตนเหมือนเมื่ออยู่ในถิ่นเดิม ใช้เสื้อผ้าสีครามแก่ และผ้าโพกศีรษะผืนใหญ่สีครามแก่เหมือนกัน เป็นเครื่องหมายให้สังเกต รับพุทธศาสนาจากพม่า ฉะนั้น วัดจึงเป็นแบบพม่าด้วย ต่างกับพวกพี่น้องที่อยู่ฝั่งแม่น้ำคงฟากตะวันออก ที่นับถือพุทธศาสนาแบบยวน (เชียงใหม่)

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิมของ ประภาศิริ หน้า ๒๔ ว่า สมัยกษัตริย์ราชวงศ์จิว ก่อนพุทธกาล ๕๗๙ ปี จีนรู้จัก สาน–สาน–โกวะ (เสียงใกล้กับคำว่า ชาน)

ชงกู จีนเรียกพวกไทยในมณฑลยูนนาน นับแต่มณฑลไกวเจาลงมา

ชุง จีนเรียก พวกชอง ไทยชอง ในมณฑลไกวเจา

ชุงเชีย เป็นไทยชาวเมืองฉ้อ อยู่ในมณฑลฮูเป

ชอง คือ ไทยชอง บรรพบุรุษของชองก็เช่นเดียวกันกับพวกไทยโท้ เมื่อได้ถูกชาติจีนรุกราน และเกิดการต่อสู้กันมาเป็นเวลานานถึง ๒๕๐๐ ปี ภายหลังจึงได้พากันอพยพลงมาอยู่ที่มณฑลอันฮุย มณฑลเกียงสี และมณฑลฮูนาน อันเป็นอาณาเขตอาณาจักรอ้ายลาว เมื่อไทยได้อพยพมาอยู่ในดินแดนทางทิศใต้ของแม่น้ำแยงซีเกียงแล้ว จีนยังตามมารุกราน ทำให้ไทยต้องแพ้ เมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๖[ก]

ชองเย็น จีนเรียก ไทยชอง ที่อยู่ในจังหวัดวูเจา จังหวัดนี้ตั้งอยู่ในดินแดนเกือบสุดทางตะวันออกของมณฑลกวางซี ค่อนไปทางทะเล เป็นเมืองท่าเรือต่างประเทศของจีนแห่งหนึ่ง ซึ่งมีชนชาติไทยมาก

(ก) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๘๗ และดูไทยชอง

ชองเรน จีนเรียก ไทยชอง ที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ตั้งแต่จังหวัดบึงเจา จนถึงจังหวัดเลียวเจาในมณฑลกวางซี และมีตั้งแต่เลียวเจาจนถึงสิเจนฟู แล้วต่อไปทางใต้จนถึงจังหวัดนานกิง

ไดออย ปทานุกรมผู้สอนศาสนาโรมันคาทอลิกในมณฑลไกวเจา เรียกไทยในมณฑลยูนนานและไกวเจา

ต้ามุง คือ ไทยเมือง จีนเรียก ต้ามุง เห็นจะตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ๑๖๕ (ดูมุงใหญ่)

ตุเยน หรือ ตุเรน ในมณฑลไกวเจา

ตุเรน จีนเรียกไทยในมณฑลเสฉวน

ตุลิ จีนเรียกไทยในมณฑลเสฉวน คือ พวกลี

ตูเชน

โตแชน

ตุงแชน

ตังยิ้น

เตวลาว ที่จังหวัดม่งเส[ก] ในมณฑลยูนนานตอนใต้ มีพวกเตวลาวมาก กับมีที่ตำบลจีไก ระหว่างจังหวัดม่งเสกับจังหวัดอันฟู ผู้หญิงเตวลาวมีอัธยาศัยดีและขยันทำการงาน

ถูเย็น ในจังหวัดกวางนานฟู มีไทยอยู่อย่างน้อย ๖ ใน ๑๐ ของพลเมือง แต่งกายอย่างเดียวกับคนจีน สังเวย โฮยสือ โฮยเมิง ทุกปี (โฮยตรงกับ โอย ในหลักศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หลักที่ ๑) โดยทำรูปเคารพไว้ในศาลเจ้า เครื่องเซ่น มี หมู เป็ด ไก่ และอาหารอื่นๆ ถ้อยคำสำนวนคล้ายไทยเชียงใหม่

(ก) เมืองแส ราชธานีอาณาจักรน่านเจ้าแห่งแรก

โฮยสือ โฮยเมิง ก็คือ ไหว้เสือ ไหว้เมือง "เสือ" ก็คือ ผู้กล้าหาญ เพราะศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า "ได้ข้าเสือกฺ (คือ ข้าศึก) ข้าเสือ (คือ ผู้กล้าหาญ นักรบ) หัวพุ่ง หัวรบ (คือ นายกองและแม่ทัพ) พงศาวดารไทยใหญ่ออกชื่อ เสือ ตำแหน่งจตุสดมภ์ว่า เสือโม เสือวู เสืออั้นพู เสือปะตู ส่วนขุนพลสำคัญมีชื่อว่า ท้าวเสือหาญไก ท้าวเสือเย็น ขุนนางผู้ใหญ่สวมเสื้อหนังเสือ แม้พระมหากษัตริย์ผู้เป็นจอมทัพก็ทรงสวม อนึ่ง ศิลาจารึกหลักที่ ๑ ก็ยังยกย่องผู้กล้าหาญว่า "แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลวกด้วยแกล้วด้วยหาญ"

"เมือง" หมายถึงชาติภูมิ คู่กับผีบ้าน (เจ้าที่พระภูมิ) ดังนั้น ผีเมืองก็คือ เทพเจ้าที่รักษาแดน เทียบอย่างพระไทยเทวาธิราช ศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า "เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผิว่ไหว้บ่ดี พลีบ่ถูก ผีในเขาอัน บ่คุ้มบ่เกรงเมืองนี้หาย" ถ้าว่าตามความเข้าใจในเวลานี้ ก็คือ ปลูกความรักชาติภูมิ และความกล้าหาญ อันเป็นหัวใจของชนชาติไทยผู้เป็นนักรบ จึงมีลัทธิประเพณีบูชาเป็นหลักเตือนใจ และแสดงความกตัญญูกตเวทีทั้งหญิงและชาย

เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก ที่เรามาเลิกประเพณีสำคัญประจำชาติของผู้กล้าหาญนี้เสีย ที่กรุงสุโขทัยประมาณว่า เมื่อพระมหาธรรมราชา ที่ ๑ (พญาเลอไท) ได้เสด็จสวรรคตแล้ว ด้วยเหตุ ๒ ประการ ๑. เพราะพระมหาธรรมราชา ที่ ๒ (พญาลิไท) ให้ไปอัญเชิญมหาสามีสังฆราชมาแต่ลังกา แล้วเสด็จออกทรงผนวชเสียเป็นเวลานานตั้ง ๘ ปี ขาดพระประมุขผู้ทรงกระทำพิธี หรือ ๒. เพราะความเคร่งครัดในพระพุทธศาสนา ด้วยกรุงสุโขทัยเข้ารวมอยู่ในอาณาจักรศรีอยุธยา แต่ปีแรกที่พระองค์เสวยราชย์

นานมา ความเข้าใจ"เสือ"และ"เมิง" ในไทยประเทศของเรา เลือนลงจนลืม จึงกลายรูปเป็นพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง แล้วเลยแถมพระหลัก

เมืองอันเรืองฤทธิ์เข้าให้ แต่เฉพาะชื่อที่ ๓ ที่เพิ่มใหม่นี้เท่านั้น ที่พอจะมีความหมายให้เข้าใจไปได้บ้าง ส่วนชื่อข้างต้นทั้ง ๒ ชื่อ ไม่รู้จะเข้าใจความหมายได้อย่างไรถูก เพราะทำไมเมืองจึงต้องมีเสื้อใส่ และทำไมจะต้องทรงเมือง ทรงเมือง คือ การครองเมืองกระนั้นหรือ

โถ่ หรือ โท้ อยู่ที่ ปั๋กกัน ในตังเกี๋ย เจ้าโถ่ ที่ตั้งตัวเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่จีน ก็คือ เจ้าไทย

โถน

ทุ หรือ ทู้ โท้ โท้และทุ หมายถึงดินแดน ในภาษาจีนเป็นคนละคำ จีนใช้เรียกไทยใน ไกวเจา กวางซี และตังเกี๋ยตอนเหนือ ทั้งนี้ ย่อมเป็นหลักฐานสนับสนุนข้อความที่ว่า ไทยเคยเป็นเจ้าของดินแดนอยู่ก่อนแล้ว

ไทย ที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ทั่วไปในมณฑลเสฉวน เรียกตัวเองว่า ไทย ไม่ชอบให้เรียกเป็นอย่างอื่น แม้จีนจะเรียกเขาว่า ตุลิ หรือ ตุเรน ก็ตาม

ไทยกะตาก อยู่ที่ห้วยหินบูร ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง บริเวณที่ตั้งอาณาจักรโคตรบูรโบราณ เป็นพวกผู้ไทย

ไทยกาเหล ปรากฏชื่อในหนังสือราชาธิราช

ไทยแกว หรือ ญวนแกว อยู่ในตังเกี๋ย เพราะในแคว้นตังเกี๋ยมีไทยอยู่ตั้ง ๓ ใน ๔ ของพลเมือง

ไทยเข น่าจะเป็นไทยเมืองงินแข ในสมัยเบ้งเฮ็กเสียเมือง ได้อพยพลงมาอยู่

ไทยไขหัว อยู่ในมณฑลยูนนานและกวางซี ไม่มีหนังสือและไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา

ไทยขำตี่ แบ่งออกเป็น ๒ พวก เพราะอยู่ในที่ต่างกัน เรียก สิงคลิงขำติ พวกหนึ่ง และ ขำติหลวง อีกพวกหนึ่ง

ไทยเขิน อยู่ต่อสิบสองพันนาไปทางตะวันตก อังกฤษเรียกว่า ชานตะวันออกเฉียงใต้ เมืองเชียงตุงเป็นเมืองใหญ่ ภาษา หนังสือ ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีเหมือนไทยลื้อและไทยยวน ลักษณะไทยเขินเป็นคนสูงงามกว่าไทยลื้อ จมูกโด่ง สันจมูกนูน เป็นคนสงบเสงี่ยม กิริยาเรียบร้อย แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีฉูดฉาด สะสวยและเข้ากันดี ผ้าโพกศีรษะและผ้าคาดเอวมีสีต่าง ๆ อย่างงาม ผ้าสีขาวเลื่อมมักชอบแต่งในงานรื่นเริง หรือในงานสำคัญ ผู้ชายนอกจากโพกผ้า สวมหมวก นุ่งกางเกงแบบเงี้ยว(ก) ผู้หญิงนุ่งผ้าถุงสีต่าง ๆ เช่น สีเขียวอ่อน สีกุหลาบ บางทีก็มีลวดลายเป็นเชิงประกอบเป็นสีเขียวแก่ บางทีก็ประดับผ้าลูกไม้ มีลวดลายปักด้วยไหมทอง

ไทยแขก คือ แปลกกว่าพวกอื่น พม่าเรียก ฉานตะยก อังกฤษเรียกชานจีน หญิงนุ่งซิ่นมีลายตั้งตามยาว ลางพวกนุ่งสูง ขมวดไว้ที่ท้ายทอยหรือแยกแสกกลาง

ไทยขาว มีภูมิลำเนาอยู่ในตังเกี๋ย ในกวางซีและยูนนาน พูดเหมือนไทยดำ ที่เรียกต่างกัน ก็เพราะเครื่องแต่งตัว สำเนียงของพวกไทยขาวไทยดำคล้ายกันมากกับภาษาเชียงใหม่แท้

ไทยแค่ มีชื่อในพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยคง อยู่ห่างแม่น้ำคงตะวันตกออกไป มีวัดพุทธศาสนาตามแบบญวน ตลอดลงไปจนกระทั่งถึงเมืองอังวะหรือมันดะเล

ไทยจีน อยู่ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง ในยูนนานตอนเหนือ

(ก) ดูตอนที่กล่าวถึงเงี้ยว

ไทยจงกา คือ ไทยโท้ หรือ จุงเจีย ในมณฑลกวางซีและไกวเจา

ไทยจุง หรือ จุงเจีย จุงเกีย อยู่ในมณฑลกวางซี ไกวเจาและตังเกีย หมอดอดด์ เข้าใจว่า จีนจะเรียกชื่อเดิมผิด เช่น อย่างเรียก ไทยนุง ซึ่งที่ถูกจะเป็น ไทยลุง

พวกจุงเจียที่เป็นชาย แต่งตัวอย่างจีน ส่วนผู้หญิงสวมเสื้อรัด นุ่งถุงยาว

ไทยเฉา ได้แก่ ไทยโท้ ไทยจงกา หรือ จุงเจีย ในมณฑลกวางซีและไกวเจา

ไทยชอง ตั้งภูมิลำเนาอยู่แพร่หลายทั่วไปในบริเวณของจังหวัดวูเจ้าสุดพรมแดนตะวันออกของมณฑลกวางซี และในจังหวัดไกวบิง ตรงแคว้นของแม่น้ำตะวันตกรวมกัน ประมาณ ๑ ใน ๔ ของทางจากตะวันออก ไปสุดเขตของจังหวัดทางตะวันตก แล้วแพร่หลายตลอดขึ้นไปตอนบนของแม่น้ำตะวันตกนั้นด้วย ส่วนที่ตอนกลางของมณฑล ยิ่งมีจำนวนมากกว่าที่อื่นๆ คือที่บิงโล ซึ่งอยู่สุดทางตะวันออก ที่เถียนโฮสิน ซึ่งอยู่ส่วนหนือของตอนกลาง ที่ปากสัก ซึ่งอยู่เกือบสุดพรมแดนตะวันตก และที่นานนิงฟู ซึ่งอยู่ส่วนใต้ของตอนกลาง ส่วนตะวันตกเฉียงเหนือของมณฑล ก็เป็นถิ่นของไทยทั้งนั้น

ไทยชอง กับ ไทยโท้ มักอยู่ปะปนกัน ที่ในมณฑลกวางซีก็เช่นเดียวกับที่ในตังเกีย แต่ในตังเกียเรียก ไทยชองนุง คือ ไทยนุง

ในมณฑลกวางซีนั้น ไทยชองตั้งภูมิลำเนาอยู่มากตอนสุดตะวันออก ส่วนไทยโท้อยู่ตอนตะวันตก ทั้งสองพวกมีลักษณะใกล้เคียงกันมาก จนยากจะสังเกตว่าต่างกันอย่างไร

ไทยชองไม่มีหนังสือของตัวเอง มีลักษณะเป็นคนเรียบร้อย ใจดี ขยันและอดทน พยายามเพาะปลูกในทำเลที่ลำบาก เช่น ขนดินไปพูนตามไหล่เขา หรือตามข้างทางขึ้นภูเขา เพื่อทำไร่ปลูกข้าว

นักปราชญ์ฝรั่ง ได้กล่าวถึงพวกชองนี้ว่า เป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิมของท้องถิ่น

ไทยเชียง มีในพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยดำ มีตลอดตั้งแต่มณฑลกวางซี ยูนนานและในตังเกี๋ย ทั้งลุ่มแม่น้ำดำ และมีที่แม่น้ำแดงมาก มีถ้อยคำคล้ายกับภาษาเชียงใหม่

ไทยแดง อยู่ในตังเกี๋ย มีถ้อยคำคล้ายกับภาษาเชียงใหม่

ไทยเดิม อยู่ตอนกลางลุ่มแม่น้ำเหลือง

ไทยตะวันตก อยู่ตะวันตกของลุ่มแม่น้ำคง คือ พวกเงี้ยว[ก]

ไทยแตน มีชื่อในพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยโถน มีชื่อในพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยโท้ หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑ ว่า ไทยโท้ หรือ ไทยทู (ไทยท้าว คือ จ้าวไทย) ไทยโท้มีมากในมณฑลไกวเจา ประมาณ ๒ ล้านคน และนอกเมืองนานนิงฟู ซึ่งเป็นเมืองหลวงใหม่ของมณฑลกวางซีออกไป มีไทยโท้ราวร้อยละ ๙๐ ของคนทั้งหมด ภาษาไทยโท้เป็นภาษาไทยพูดทั่วไป แม้พ่อค้าจีนก็จำเป็นต้องรู้จักภาษาไทยโท้ สำหรับพูดติดต่อ

ไทยโท้ มีสง่า บอกลักษณะว่าไทยแท้ การนับถือเช่นไหว้ผีปู่ย่าตายาย และไหว้รูปเคารพด้วย นอกจากมีจำนวนมากมายในมณฑลกวางซีและไกวเจาแล้ว ยังมีในมณฑลกวางตุ้ง ยูนนาน และที่ตอนเหนือ กับแถบลุ่มแม่น้ำ

(ก) ดูตอนที่กล่าวถึงฤเย็น

ตะวันตก (ดำ) ตอนใต้ในตังเกี๋ย ก็มีไทยโท้อยู่เป็นอันมาก ภาษาไทยโท้ใกล้เคียงและคล้ายภาษาเชียงใหม่มาก

ไทยเทียน มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยเนื้อ อยู่ตอนเหนือสิบสองพันนา มีลักษณะอย่างเดียวกับไทยภาคพายัพ แต่ไม่มีหนังสือใช้

ไทยโนรา เดิมมีภูมิลำเนาอยู่ตอนเหนือของพม่า แล้วอพยพเข้าไปอยู่ในแคว้นอัสสัม เมื่อราว ๑๐๐ ปีเศษ ที่ล่วงมานี้

ไทยน้ำ อยู่ตอนเหนือแม่น้ำดำ แม่น้ำแดง ในมณฑลยูนนาน จีนเรียก คนบ่าน้ำ เหตุเพราะตั้งบ้านเมืองอยู่ริมน้ำ ไม่มีหนังสือและไม่ได้นับถือพุทธศาสนา ผู้หญิงนุ่งถุงมีลายเป็นทาง ๆ

ไทยเหนือ มีเมืองสำคัญอยู่ที่เมืองบ่อ กิงม้าและเมืองชวัญ แคว้นเมืองบ่อเป็นแคว้นที่ใหญ่ที่สุด และสำคัญที่สุดใน ๔ แคว้นของไทยเหนือด้วยกันทั้ง ๔ แคว้น อยู่ในมณฑลยูนนานตอนใต้ กับมีไทยเหนืออยู่ทางทิศตะวันออกของแม่น้ำคง ในเขตพม่า ไทยเหนือมีหนังสือของตัวเองใช้ ลักษณะอักษรเช่นเดียวกับที่ใช้ในเมืองเมา(ก)

หญิงนุ่งถุงมีลายทางตรง ๆ ลงมาตามตัว ใช้ผ้าโพกและเสื้อสีครามหรือดำ ไทยเหนือนี้อังกฤษเรียกว่า ชานจีน ไทยเขิน ไทยลื้อ ไทยเมืองเล็ม ที่อยู่พรมแดนมณฑลยูนนานทางตะวันตกเฉียงใต้ และไทยเหนือนี้ก็มีลักษณะอย่างเดียวกัน

ไทยนุง อยู่ในตังเกี๋ยมาก เช่น ที่จังหวัดคองแดงต่อพรมแดนจีนนับเป็นที่ ๒ รองจากพวกไทยโท้ ภาษาของพวกไทยโท้ใกล้กับถ้อยคำของ

(ก) ดูตอนที่กล่าวถึงเงี้ยว

พวกผู้ไทย หากแต่ภาษาไทยนุงมีเสียงไปทางกวางตุ้งมาก ไทยนุง เรียกกันในตังเกี๋ยว่า ไทยลุง แต่ในจังหวัดกวางนานฟูในมณฑลกวางซีเรียกว่า ลุง อาณาเขตตังเกี๋ยติดต่อกับมณฑลกวางซีและกวางตุ้ง เพราะฉะนั้น พลเมืองส่วนมากจึงเป็นไทยโท้และไทยนุง ส่วนที่ในมณฑลยูนนานก็มีไทยนุงเหมือนกัน แต่จีนเรียก ลุง และในมณฑลไกวเจาเรียกเป็นชื่ออื่นไป

ไทยนอง

ไทยน้อย มีชื่อในหนังสือพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา

ไทยโพ มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยเมหยัน มีชื่อในหนังสือราชาธิราช

ไทยโม ก็คือ ไทยเมือง มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยเมา เป็นชื่อพวกไทยในอาณาจักรเมา

ไทยมน มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยหม่าน มีในจังหวัดเยนบาย เตียนกวาง ในตังเกี๋ย[ก]

ไทยเมือง มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑

ไทยมอย หรือ ไทยดำ หรือ กะแซ กะซา อยู่ในประเทศพม่า

ไทยย้อ คือ ย่อ หรือ ย้อ

ไทยย่า เป็นพวกที่ไม่มีศาสนาและไม่มีหนังสือใช้

ไทยใหญ่ อยู่ในแดนพม่า พม่าเรียก ฉาน ฉาน เป็นคำเรียกชาติไทยทั่วไป ในตังเกี๋ยตอนเหนือ ในมณฑลกวางซี และมณฑลยูนนาน ก็มีไทยใหญ่

ไทยโยนก คือ ยวน

(ก) ดูตอนที่กล่าวถึงม่านและหม่าน

หมดอายุ 07/05/2569

ไทยยวน หรือ ยวน คือ ไทยโยนก ในภาคพายัพกับแถบแม่น้ำคง ๓ ใน ๔ ส่วน จะเป็นพวกไทยเขิน และไทยยวนเท่า ๆ กัน ตัวหนังสือไทยยวนเนื่องมาจากอักษรขอม

ไทยย้อย มีมากมายตามต้นแควแยกของแม่น้ำซีเกียง ในมณฑลไกวเจา และจังหวัดกวางนานฟู มณฑลยูนนานตะวันออก สำเนียงไทยย้อยเหมือนคนใหญ่ที่ออกเสียงตัว ร. ได้ชัดเจน ไม่มีหนังสือใช้และไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา

ไทยรง เพี้ยนไปจาก หลง คือ หลวง ไทยรง ก็คือ ไทยใหญ่พวกหนึ่ง

ไทยลอ มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ไทยลี มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง คือ ตุลี หรือ ตะลี นั่นเอง

ไทยลี้ พวกกวางตุ้งเรียก ไหล่ แต่จีนไหหลำเรียกว่า โหล่ว อยู่กลางเกาะไหหลำ นับว่าเป็นเจ้าของเกาะไหหลำตั้งครึ่งเกาะ เป็นพวกเดียวกับไทยจุนเจีย(ก)

ไทยลื้อ เป็นไทยสาขาของพวกอ้ายลาว อยู่ในแว่นแคว้นสิบสองพันนา แคว้นสิบสองพันนานั้น อยู่ในมณฑลยูนนานตอนใต้แนวยื่นระหว่างพม่าและตังเกี๋ย ที่เรียกสิบสองพันนา แบ่งเป็นเมืองอยู่ในอาณาเขตจีน ๒๘ เมือง ฝรั่งเศสแยกเอาไปเป็นเมืองขึ้นอีกหลายเมือง เมืองหนึ่ง ๆ มีพ่อเมืองเป็นหัวหน้า ส่วนเมืองเชียงรุ้ง เชียงหลวง มีเจ้าฟ้า อยู่ภายใต้การดูแลของผู้สำเร็จราชการจีน ภาษาและขนบธรรมเนียม เป็นอย่างเดียวกับชาวเชียงใหม่ในประเทศไทย ในแคว้นเชียงตุง ในแคว้นลาว ตอนบนของฝรั่งเศสและไทยเหนือ ทางตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน ถ้าเอาพลเมืองที่ว่านี้มารวม

(ก) ดูตอนที่กล่าวถึง เหล่ย

กับพวกไทยลื้อแล้ว จะมีสำมะโนครัวประมาณถึง ๕ ล้านคน มีตัวหนังสือของตัวเองใช้ ผู้หญิงนุ่งถุงที่มีลายเป็นทาง ๆ ผู้ชายแต่งอย่างเงี้ยว ไทยลื้อนอกจากอยู่ในความปกครองของจีนเป็นส่วนใหญ่ ยังอยู่ในเขตพม่า ฝรั่งเศส ที่เมืองน่าน เชียงราย เชียงคำ เชียงแสน ในประเทศไทยด้วย

ไทยไล อยู่ในมณฑลยูนนาน

ไทยลง หรือ ไทยหลวง อยู่ในประเทศจีน ไม่มีหนังสือใช้

ไทยลุง หรือ ไทยหลวง บางทีก็เรียกว่า ผู้ไทย บ้าง คนใหญ่บ้าง พวกนี้อยู่ทางทิศตะวันออกของมณฑลยูนนาน ไม่มีหนังสือใช้ และไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา ผู้หญิงเป็นคนสงบเสงี่ยม สะอาดทั้งรูปร่างและเครื่องแต่งกาย

ไทยโลง หรือ ไทยหลวง ซึ่งหมายความว่า ไทยใหญ่ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คนใหญ่ อยู่ในท้องที่ตะวันออกสุดจังหวัดกวางนานฟู จีนจัดพวกนี้เข้าไว้ในพวกลุงเยน คือ ไทยหลวง นั่นเอง

ไทยหลวง ลางทีก็รวมกับไทยพวกอื่น ๆ ด้วย เรียกว่า ผู้ไทย อยู่ตอนเหนือของประเทศพม่า และในแคว้นอัสสัม กับทั้งในมณฑลยูนนานตะวันออกและกวางนานฟู ไม่มีหนังสือใช้ และไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา

ไทยเลิง มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ไทยล้านช้าง มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ไทยเลน มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ไทยลม มีชื่อเรียกในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ไทยลาย จีนเรียก คนบ่าลาย หญิงนุ่งถุงที่มีลายเป็นทาง ๆ คล้ายกันกับไทยเขิน ไทยลื้อ แต่สั้นกว่า ไทยลายมักอยู่รวม ๆ กันกับไทยน้ำ พูดสำเนียงคล้ายไทยเหนือ ไม่มีหนังสือใช้ และไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา

ไทยลาว อยู่ลุ่มแม่น้ำโขง สมัยประเทศไทยจัดการปกครองมณฑลครั้งแรก[ก] ภาคอุดรเรียก ลาวพวน ภาคอิสาณเรียก ลาวกาว บริเวณมณฑลนครราชสีมาเรียกว่า ลาวกลาง เมื่อฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขงตกเป็นของฝรั่งเศส ๆ เลยเรียกดินแดนผืนนั้นว่า แคว้นลาว เพื่อให้เห็นเป็นคนละพวกกับไทยเสีย

ไทยวี มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ไทยเวียง มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑ คือ พวกไทยเวียงจันทน์

ไทยอาหม อยู่ในมณฑลอัสสัม ประเทศอินเดีย มีหนังสือของตนมีตำนานและนิยายปรัมปราของตนอยู่ แต่ภาษาอาหมเป็นภาษาตาย ไม่ได้ใช้พูดกันมาตั้ง ๔๐๐ ปีแล้ว เวลานี้มีแต่ภิกษุไม่กี่รูปที่ยังรู้ภาษาอาหมดั้งเดิมของตนอยู่

ไทยอ้ายคำ เป็น ไทยชาติพวกเหนือ ภูมิลำเนาเดิมอยู่เมืองท่ากลอง (หัสดินปุระ)

ไทยอ้ายตน เป็น ไทยชาติพวกใต้ ภูมิลำเนาเดิมอยู่เมืองท่ากลอง

ไทย หรือ โท้ฮวน โท้ เป็น คำจีน แปลว่า ดิน หมายความว่าเป็นเจ้าของถิ่นนั้นมาแต่เดิม

โท้นุง

โท้เยน ในนันนิงฟู มณฑลกวางซี

นุง เป็นคำจีน หมอดอดด์ เชื่อว่า จีนคงเรียกชื่อ ลุง แต่เดิมของไทยผิดไป

(ก) ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขงยังไม่ตกเป็นของฝรั่งเศส

นอง พจนานุกรมไทยย้อย เรียก พวกไทยชอง

น้อง จีนเรียก พวกชอง

ปา หรือ ปาย อยู่ในมณฑลยูนนานตอนใต้

ปายี่ มีเป็นอันมากที่ตลาดเมืองม่งเส[ก] ชื่อนี้ จีนในยูนนานใช้เป็นสมญาเรียกพวกไทยที่อยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ในมณฑลยูนนาน และทั้งที่อยู่ในจังหวัดไขหัว หรือ ไกฮั้ว แถบแม่น้ำแดง พวกปายี่เป็นชาวพื้นเมืองดั้งเดิมที่มีจำนวนมากในลุ่มแม่น้ำนี้ และอยู่ในจังหวัดยวนเกียง และในดินแดนตอนเหนือปูเออฟู (ปากอ้าย) ภาษาและรูปร่างของปายี่ในยูนนานตอนใต้ คล้ายกันมากกับพวกปายี่หรือชานในยูนนานตะวันตก ทั้งสองพวกนี้ ตัวหนังสือก็ดี ภาษาก็ดี รูปร่างก็ดี เหมือนกับพวกไทย, ลาว และชานในพม่าทีเดียว

ปาอี

ปุละสี ไม่มีหนังสือ ใช้หนังสือจีน ชายหนุ่มหญิงสาวมีเพลงร้องเกี้ยวกันอย่างไทยในภาคพายัพ นับถือพระเจ้าแห่งความดีและความชั่ว

ปุลุงสี เช่นเดียวกับปุละสี

ไปอี้

บั๋ง อยู่ในมณฑลเชนสี ฮูนวน และ ฮูเป

ผู้ไทย มีชื่อในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๑ ว่าเมืองไทย

ผู้เจย คือ ชาน

ผู้ฉุย คือ ชาน

ผู้ไทย ผู้ไทยคำนี้เป็นชื่อชาติ ไม่ใช่ชื่อพวก เมื่อบอกว่าเป็นผู้ไทยก็คือไทย ผู้ไทยมีอยู่ในสิบสองจุไทย ชาวหลวงพระบางเรียกว่า ลาวเก่า (คือพวกอ้ายลาวเดิม) เพราะพวกผู้ไทยได้ลงมาอยู่ในแคว้นนี้ก่อน และมีใน

(ก) เมืองแสราชธานีแห่งแรกของอาณาจักรน่านเจ้า

มณฑลยูนนาน กับที่เมืองเซโปน ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง พวกลาวโซ่งหรือลาวซงดำ ที่อยู่ทางจังหวัดราชบุรี เพชรบุรี ก็คือ พวกผู้ไทย นี้

ผู้ไทยดำ มีชื่อในหนังสือพงศาวดารล้านช้าง

ผู้นอง หรือ นุง ก็คือ ชาน

ผู้เนิง หรือ ผู้นุง หรือ ผู้ลุง จีนเรียกไทยตอนสุดของพวกญูเย็นตั้งภูมิลำเนาอยู่ ผู้ เป็นคำแทน ไทย ส่วน ลุง หรือ หลวง เป็นชื่อพวก คงจะเป็นเชื้อสายพวกที่อยู่ในมณฑลอันฮุยและเกียงสี ในถิ่นใหม่ใต้ลงมา

ผู้มัน คือ ชาน

ผู้ยี คือ ชาน

ผู้ยื้อ คือ ชาน

ผู้สุย คือ ชาน

ผู้เอ็น คือ ชาน

พาเกียล ในแคว้นอัสสัม

พูนุง จีนเรียกไทยที่อยู่เหนือพวกญูเย็นขึ้นไป คำว่า พู แปลว่า ไทย

พูเนือง

พูลุง

พวน เรียกพวกไทยในแดนพวน ตะวันออกเมืองหลวงพระบางออกไป คือ ลาวพวน

มัน ไทยผู้มุ้น มันอ๋องในสามก๊ก ก็คือ กษัตริย์ไทย

มานกู ในมณฑลยูนนาน

ม่าน อยู่ในมณฑลยูนนาน ไกวเจา ครั้งสมัยจีน ๒ มณฑลนี้อยู่นอกเขตจีน จีนรู้จักดินแดนทั้งสองในนาม ขีนม่าน แปลว่า ฝูงงูใหญ่ (พญานาค)

เพราะนับถือนาค ม่าน ก็คือ พวกงูอ้ายลาว สมัยสามก๊กครั้งนครลุง นครปา ตกเป็นของจีนไปแล้ว จีนก็เรียก ม่าน[ก].

เบ้งเฮ็กก็คือเจ้าแห่งพวกม่าน ม่านในเขตพม่าอยู่บริเวณที่ราบเขากิ่วลง ใต้เมืองยงเชียง ระหว่างแม่น้ำโขงกับแม่น้ำอิรวดี เหนือพม่า ในประเทศตังเกี๋ยก็มี อยู่ในบริเวณถันหาว แง่อานและกวางไตร แต่เรียกอ้ายลาว คงจะไม่ได้สักตัวคำอย่าง งูอ้ายลาว

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๗ และหนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๒๑ ว่า อ้ายลาวสักรูปมังกรที่ร่างกาย ข้าพเจ้าว่า เห็นจะเป็น งูอ้ายลาว และสักรูปนาค เพราะไทยในอาณาจักรน่านเจ้า นับถือนาคมาแต่ก่อนพุทธกาล[ข]

ไทยพวกที่สักตัวนี้ได้ลงมาตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองตาก (ตักศิลา) เดินเข้าทางแม่สอด คือ พระเจ้าสักดำมหาราช และพระยากาฬวรรณดิส ที่เสด็จลงมาสร้างเมืองละโว้ ขยายอาณาเขตลงมาเป็นใหญ่ในไทยแว่นแคว้นได้เพราะสักพระองค์ดำด้วยกันทั้งนั้น ขุนสามชนกษัตริย์เมือง (ท่า) จอด คือมละแหม่ง ชนช้างแพ้ พ่อขุนรามกำแหงมหาราช แรกตั้งอาณาจักรสุโขทัยก็เป็นไทยพวกนี้ ส่วนผู้หญิงได้ถูกเรียกนางนาค คือ พระราชชนนีพระร่วงอรุณราช ในพงศาวดารเหนือ และข้าพเจ้าว่า การบวชนาคของไทยที่ทำญัตติจตุตถกรรม แรกเกิดที่เมือพิษณุโลก เมื่อใกล้พุทธศตวรรษที่ ๒๐ เพราะเป็นจังหวัดที่สร้างโบสถ์หลังคามีช่อฟ้าปราลี ก็คือ นาค เพื่อได้ทำสังฆกรรมก่อนเมืองมอญ เมืองพม่า แม้ที่ลังกาเมืองครูเอง และก็เข้าใจว่า เจ้านาค

(ก) หนังสือเรื่องสามก๊ก หน้า ๑๕๖๐

(ข) หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๒๕๖

คือ ไทยผู้ชายคนหนึ่ง นานมาความไม่รู้เลือนเป็นสัตว์ไม่ใช่มนุษย์ พระร่วงอรุณราช จึงต้องออกจากไข่นางนาค และพระอุปัชฌาย์ต้องถามเจ้านาคก่อนให้อุปสมบทว่า เป็นมนุษย์หรือ ?

ม่านลาว คือ มังลาว

ม่านสี จีนเรียกไทยเมืองหนองแส (ตะลีฟู) ซึ่งเป็นเมืองราชธานีของอาณาจักรน่านเจ้าครั้งหลัง ต่อจากเมืองแส (ม่งเส)

หม่าน ก็คือ ม่าน อยู่ที่ตังเกี๋ยและที่ในพม่า(ก)

แมนกู อยู่ในประเทศจีน ไม่มีหนังสือ

มินเชียง หรือ มินเชีย อยู่ที่ราบสูงตามเชิงเขา ก่อนถึงเมืองไกวยางในมณฑลไกวเจา

มังลาว คือ ม่านลาว มังมหานรธา มังสีหะสุระ พระเจ้าฝรั่งมังฆ้องคู่ศึกกับพระเจ้าราชาธิราช และ มังรายกะยอชะวา ล้วนมี มัง ออกหน้า เป็นไทยทั้งนั้น ไม่ใช่พม่า ที่ มังมหานรธา มาเป็นนามบรรดาศักดิ์ของแม่ทัพพม่าภายหลัง ก็เพราะเป็นมงคลนาม ยืมเอามาใช้ มัง มุง เมือง และเข้าใจว่า หม่อง ก็จะมาจากที่เดียวกัน คือ เมือง

มุงใหญ่ เป็นคำยกย่องไทยว่า ใหญ่ มีพวกมากกว่าจีน(ข)

เมือง เป็นคนพื้นเมืองเดิมในตังเกี๋ย บรรพบุรุษของญวน พลเมืองในตังเกี๋ย ๓ ใน ๔ เป็นไทย

ย่อ หรือ ย้อ อยู่ที่เมืองท่าอุเทนและเมืองไชยบุรี(ค) ส่วนใหญ่อยู่ที่เมืองมหาชัยกองแก้ว ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง

(ก) มอญม่านประมวญมา ในโคลงสดุดีสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็คือ พม่าได้เกณฑ์เอามอญและไทยเข้ากองทัพมา

(ข) หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๑๓๕

(ค) คนละเมืองกับไชยบุรีสมัยเชียงแสน

ยอง ไทยลื้อ ในรัฐเชียงตุง

ยวน ดู ไทยยวน

ยวนชาน พม่าเรียกไทยแต่ลุ่มแม่น้ำคงถึงตังเกี๋ย

โย้ย อยู่เมืองอากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร ถิ่นเดิมอยู่เมืองมหาชัยกองแก้ว ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

เหยอะ อยู่ในตังเกี๋ย น่าจะเป็นพวกเดียวกับย้อ

ลี อยู่ในดินแดนอันเป็นประเทศจก และท่ามกลางเกาะไหหลำ พวกที่อยู่ในเกาะไหหลำ ไว้ผมยาวเกล้าผมสูง มีหนังสือใช้ขีดเขียนอย่างหนังสือไทย ดูตอนที่กล่าวถึง ไทยลี้

ลูเฉีย พวกไทยลื้อในรัฐเชียงตุง

ลื้อ คือ ไทยลื้อ

ลงเยน ดูตอนที่กล่าวถึง ไทยลุง

ลุง หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๑๓๙ ว่า เทียบได้ไม่ไกลกับพวกที่มีหนังสือนัก พวกนี้คือพวกไทยย้อย รวมทั้ง พวกนุง ลุง และพวกที่อยู่แถบลุ่มแม่น้ำดำ แดง ตะวันตกตอนบนในตังเกี๋ยทั้งหมด และมีหนาแน่นตลอดขึ้นไปจนถึงตอนกลางของมณฑลไกวเจา

ลุงแชน

ลุง หรือ หลวง จีนเรียกชองในมณฑลยูนนาน

ลุงเยน คือ ลงเยน

โลง

ลองเยน คือ ไทยหลวง หรือ ไทยลุง

ลาว เป็นสาขาเดียวของชาติอ้ายลาว หรือไทยที่ยังคงรักษานามดึกดำบรรพ์ไว้ได้ นี้เป็นชนชาติเดียวกันกับคนพื้นเมืองเดิมในยูนนานตอนใต้ ไม่นิยมการสักตัว แคว้นลาวของฝรั่งเศส มีอาณาเขตนับแต่พรมแดนฝ่ายใต้ของจีน ในแคว้นลื้อไปจรดพรมแดนเขมรตอนเหนือ ยาว ๖๐๐ ไมล์ กึ่งเนื้อที่ตอนเหนือมีเมืองหลวงพระบางอยู่กลางนั้นประมาณ ๒๕๐ ไมล์ กึ่งเนื้อที่ตอนใต้ยาวยื่นลงไปถึงแดนเขมร มีส่วนแคบที่สุดราว ๑๐๐ ไมล์ ส่วนกว้างที่สุดอยู่ตอนบน จากเชียงแสนถึงเมืองลา อันเป็นจังหวัดของไทยดำในตังเกี๋ย

ลาวเก่า ชาวเมืองหลวงพระบางเรียก พวกผู้ไทย ผู้ไทย ก็คือ พวกอ้ายลาว เดิม เหตุเพราะอยู่ในถิ่นฐานนั้นมาก่อน จึงเรียก ลาวเก่า

ลาวโซ่ง คือ พวกผู้ไทย โซ่ง แปลว่า กางเกง ถ้านุ่งกางเกงดำก็เรียก ลาวโซ่งดำ หรือแปรเป็น ซงดำ กางเกงลายก็เรียก ลาวโซ่งลาย

ลาวเทียน คนพื้นเมืองเดิมในท้องที่จังหวัดเสเม้าและในจังหวัดม่งเสมณฑลยูนนาน

ลาวพุงขาว เรียกพวกไทยลุ่มแม่น้ำโขง โดยเฉพาะพวกเมืองหลวงพระบาง เพราะไม่ได้สักพุงเหมือนพวกไทยญวน

ลาวพุงดำ เรียกพวกไทยยวนเมื่อไม่นานนัก เพราะสักพุง

ลาวยืน หรือ เยิง

ลาว หรือ ไทยหลวงพระบาง[ก]

เลียว เรียกไทยในเมืองจีน

(ก) หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๑๗

เลียวเฉา อยู่ทิวภูเขาอ้ายลาว จากตะวันตกของมณฑลเสฉวนผ่านมณฑลฮูเป ฮูนาน มาทางตะวันออก ไปสิ้นสุดที่เทือกเขาในมณฑลอันฮุย

เหล่ย หรือ โหล่ย หรือ โหล่ อยู่ตอนกลางของเกาะไหหลำ[ก]

เสนลาว อยู่ทิวเขาอ้ายลาว จากตะวันตกของมณฑลเสฉวน ผ่านมณฑลเสฉวน ผ่านมณฑลฮูเป ฮูนาน ไปสิ้นสุดในมณฑลอันฮุย

สิงคลิงขำติ มีภูมิลำเนาอยู่ทางลุ่มแม่น้ำชินดะวินตอนบน อันเป็นสาขาของแม่น้ำอิรวดี ภูมิประเทศส่วนมากเป็นป่าสูง มีหินหยกและอำพันในถิ่นนั้น

แสก อยู่ที่เมืองอาจสามารถ จังหวัดนครพนม

สุยปายี่ จีนเรียก คนป่าน้ำ

อาหม อยู่ในแคว้นอัสสัม ประเทศอินเดีย แต่ก่อนนับถือพระพุทธศาสนา เวลานี้นับถือศาสนาฮินดู ทั้งคำไทยใช้เป็นภาษาพูดก็เหลือน้อยมาก

อ้ายตน อยู่ในแคว้นอัสสัม

อ้ายลาว และงุอ้ายลาว อยู่ในภาคใต้และภาคตะวันออกของมณฑลเสฉวน มณฑลฮูนาน และมณฑลกวางซี กับที่จังหวัดปากอ้าย หรือโพงาย แต่เขาเรียกตัวของเขาเองว่าไทยทั้งนั้น งุอ้ายลาว สักรูปนาคที่ร่างกาย ชื่ออ้ายลาว ก็เป็นคำเรียก รวมถึงเรียกตัวเอง แล้วตัดคำลงเป็น ลาว แล เล่ามีชื่อเรียก เช่น ลาวเคียง ลาวเจิง เล่าหยู เล่าต๋ำ เวลานี้เราก็ยังคงใช้คำว่า ลาว อยู่ หากออกเสียงเร็วและสั้นเข้า จึงเป็น เรา เสียงตัว ร ภาษาเดิมของเราไม่มี แม้ในปัจจุบัน ไทยพวกอื่น ๆ ก็ยังใช้เสียง ฮ ในที่เราใช้ ร เว้นแต่ไทยอาหมพวกเดียวที่ใช้ เรา และมีคำที่ใช้ ร เหมือน ๆ กับคำที่ไทยพวก

(ก) ดูตอนที่กล่าวถึงไทยลื้

เราใช้กันอยู่ ทำไมเรากับไทยอาหมจึงใช้ตัว ร และคำเหมือนกัน ทั้งนี้ เป็นเพราะไทยอาหมกับเรา ได้อยู่ในถิ่นอันเป็นละแวกบ้านเดียวกันที่เมืองหลวง (เมา) มาก่อน

ฮ่อ เรียกคนที่อยู่ในมณฑลยูนนาน รวมตลอดทั้งพวกไทยที่เป็นเจ้าของถิ่นนั้นด้วย

เลขที่ 5

ขงเบ้ง หรือ ขงเม้ง หรือ โชกูเหลียง จูกัดเหลียง ก็เรียก ภาษากลางเรียก จูเกอะซุ่งเหมิง มีภูมิลำเนาอยู่ใกล้นครปา (เมืองจุงกิง) อันเป็นราชธานีตะวันออกของอาณาจักรไทยมุงโบราณ อนึ่ง ขงเบ้งมีฉายาว่า อาจารย์ฮกหลง แซ่ จูกัด หรือ จีกัด ชื่อ เหลียง ชื่อแซ่ออกจะเป็นชื่อแปลกกว่าแซ่ของจีนพวกอื่น ๆ อยู่

ข้าพเจ้าว่า ขงเบ้งเป็นไทย มีชื่อเป็นสามัญว่า ขุนเมือง ขุนเมืองจะได้เป็นเจ้าเมืองมาก่อน หรือเมื่อมีอำนาจว่าการในเมืองเสฉวน เอาใจช่วยเล่าปี่ เพราะเป็นพวกไทยด้วยกัน ความเห็นของข้าพเจ้านี้ไปตรงกับพระดำริของ หม่อมเจ้า ทองฆทายุ ทองใหญ่ อาจารย์สอนประวัติศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ที่ข้าพเจ้ามีความเห็นเช่นนี้ ไม่ใช่ขงเบ้งอยู่ใกล้นครปา ซึ่งเป็นถิ่นไทยแต่เดิมอย่างเดียว ได้วิจารณ์ถึงการจับ เบ้งเฮ็ก ประกอบด้วย เพราะจับได้ถึง ๗ ครั้งก็ไม่ทำอันตราย ผิดวิสัยของจีนที่จะทนทานการทำเช่นนั้นได้ เพราะถ้าขงเบ้งเป็นจีนก็จะฆ่าเบ้งเฮ็กผู้เป็นไทยต่างชาติเสียทีเดียว แต่เมื่อแรกจับได้ ข้อนี้เป็นข้อสำคัญ ซึ่งแสดงว่าขงเบ้งเป็นไทยพวกเดียวกับเบ้งเฮ็ก เบ้งเฮ็กจึงไม่ถูกฆ่า

ทำไมขงเบ้งมหาอุปราชของเสฉวน จึงต้องยกกองทัพลงมาปราบเบ้งเฮ็กเอง การกระทำครั้งนั้น ก็เพื่อจะหาโอกาสลงมาทำการสมัครสมานพวกไทยด้วยกันเอง เป็นประการสำคัญนั้นเป็นแน่ ไม่มีที่สงสัยเป็นอย่างอื่น

กลองมโหระทึกนั้น จีนเรียกกลองของ "จูกัดเหลียงโก๊" แปลว่าขงเบ้ง เมื่อกลองมโหระทึกเป็นกลองของขงเบ้ง ขงเบ้งก็ไม่ใช่จีน ดังที่เราเข้าใจกันมานั้นแน่นอนยิ่งขึ้น บางทีท่านเข้าใจว่า กลองมโหระทึก เป็นของพวกละว้า ไม่ใช่ของไทย ถ้าหากเป็นของพวกละว้าจริง บ้านนี้เราคงจะได้กลองมโหระทึกที่ในป่าของพวกละว้าบ้าง เพราะพวกละว้าก็ยังมีถิ่นฐานตามชายแดนไทยอยู่หลายแห่ง เมื่อพิจารณาลักษณะและคุณสมบัติของกลองมโหระทึกแล้ว จะเห็นลักษณะพิเศษเกินมนุษยชาติที่มิได้มีอารยธรรมและวัฒนธรรมเพียบพร้อมจะมีได้เลย ก็เช่นนั้นเป็นของใคร ข้าพเจ้าว่าเป็นของคนชาติไทย และจูกัดเหลียงก็คือ ไทย

หลักฐานอีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะไม่มีจดหมายเหตุจีนบอกเลยว่า ถิ่นใกล้นครปาเป็นถิ่นของพวกละว้ามาแต่เดิม จดหมายเหตุของจีนบอกแต่ว่า พวกละว้ามีถิ่นอยู่แถวใต้มณฑลฮุนหนำลงมา เราจึงควรปลื้มใจนัก ที่ได้เห็นกลองมโหระทึกอันเป็นสมบัติวัฒนธรรมอย่างสูงครั้งอาณาจักรไทยมุง ตกทอดเป็นโบราณวัตถุชิ้นสำคัญอยู่ในปัจจุบัน

เมื่อยุติว่า ขงเบ้งเป็นไทยแล้วฉะนี้ จึงควรพิจารณาถึง เล่าปี่ ต่อไปอีกคนหนึ่ง ว่าจะเป็นจีนหรือไทย คิดว่าเล่าปี่ผู้นี้ จะเป็นเชื้อพระราชวงศ์เจ้าไทยของนครปา สืบเชื้อสายมาแต่โบราณพระองค์หนึ่งที่คิดจะกู้อิสรภาพในสมัยจีนได้เกิดระส่ำระสายขึ้นนั้น เพราะเป็นโอกาสอันดีได้มาถึงชนชาติไทยแล้ว[ก]

(ก) นายปรีดา ศรีชลาลัย ว่า เล่า หรือ ลาว ปี่ หรือ ปา ก็เป็นความเดียวกัน

เมื่อเล่าปี่อาจจะมีพระนามว่า ลาวปา ดังนั้น จึงลองเทียบเหตุการณ์ภูมิประเทศในสมัยเดียวกันดู ว่าลาวเมาเป็นกษัตริย์อ้ายลาวได้แคว้นจก คือ เสฉวน เล่าปี่ก็เป็นกษัตริย์ไทยแคว้นจก หากรับวัฒนธรรมจีน

ด้วยเหตุที่เล่าปี่เป็นไทย จึงไปเชิญขงเบ้งซึ่งเป็นไทยให้มาเป็นที่ปรึกษา และรับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีของพระองค์ ดังนั้น ลักษณาการใช้คนชาติเดียวกันเป็นที่ปรึกษาเช่นนี้ ก็เทียบได้กับอุยก๋วน ชาวเมืองเสหลงในแคว้นมันอ๋อง (สมัย ๖ อิสรนคร) ได้เป็นที่ปรึกษาของเล่าเจี้ยง เจ้าเมืองเสฉวน(ก)

เล่าเจี้ยง เจ้าเมืองเสฉวนก็เป็นไทย เพราะนอกจากหลักฐานดังกล่าวดังกล่าวแล้ว ปรากฏข้อความในหนังสือถึงเล่าปี่ว่า "สืบผู้อื่นมิเท่าแซ่เดียวกัน"(ข) เมื่อเล่าเจี้ยงเป็นไทย ชื่อจีนที่ไม่ใช่เสียงจีน ก็คือ ลาวเจียง หรือ ลาวเจือง

เหตุที่มีนามเป็นแนวอยู่เช่นนี้ กษัตริย์ไทยที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาในเชียงลาว (เชียงแสนโบราณ) จึงได้มีพระนามว่า ลาว นำหน้า เช่นเดียวกับกษัตริย์ไทยในเสฉวน(ค)

เลขที่ 6

เรื่องเมืองแสเจ้า และเจ้าเมืองแสหลวงเจ้า หรือเมืองหนองแสนี้ สมควรจะได้ทำความเข้าใจกันให้เห็นชัด มิฉะนั้นจะเข้าใจความสับสน ข้าพเจ้าจึงขอนำความในหนังสือต่าง ๆ มากล่าวไว้ด้วย ดังนี้

(ก) จากหนังสือเรื่องสามก๊ก หน้า ๑๐๙๐ บรรทัดที่ ๔

(ข) จากหนังสือเรื่องสามก๊ก หน้า ๑๐๘๙ บรรทัดที่ ๒๐

(ค) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๔ และ ๕๔๑

หนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๔๗ และหน้า ๔๘ ว่า "เว้นแต่ชื่อก๊กที่ ๖ หม่งเซเจ้า มีเหตุผลที่ควรเดาว่า เห็นจะเป็นเมืองแสเจ้า ส่วนก๊กที่ ๕ ซีหลงเจ้า ถ้าจะเดาว่าแสหลวงเจ้าก็น่าจะได้ ฯลฯ และอยากจะเข้าใจว่า เมืองหลวงแสควรจะได้แก่ชื่อของก๊กที่ ๖ เพราะเป็นที่รวมเอาอีก ๕ ก๊กมาไว้" ศาสตราจารย์ ปากเกอร์ ว่า แส เป็นคำไทยโบราณ แปลว่า ราชธานี หน้า ๕๗ ว่า "เมืองใต้หลี หรือเรียกว่า สี คือ ที่เรารู้จักกันในแผนที่ฝรั่งว่า ตาลีฟู พึงสังเกตว่าเรียก สี ก็ได้ ถ้า สี ตรงกับ แส ซึ่งแปลว่า เมืองหลวง คำนี้ควรแปลว่า เมืองหลวง หรือ เมืองใหญ่" หน้า ๖๗ ว่า "ไซโน่วหล่อ ได้เป็นเจ้าผู้ครองในวงศ์ตระกูล(ก) และประทับอยู่ ณ เมืองหม่งหวอ หรือ เม่งฮั้ว รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง พระเจ้าไซโน่วหล่อ ได้สร้างเมืองเล็ก ๆ ขึ้นเมืองหนึ่ง ให้ชื่อเมืองนั้นว่า หม่งจี๊ไซโน่วหล่อ"(ข) หน้า ๑๕ ว่า "ประเทศน่านเจ้าตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองเหยี่ยงจุ้ย แม้บัดนี้เป็นเมืองตาลีฟู"

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม ของ ประภาศิริ หน้า ๔ ว่า "เมืองหล่งซีนั้น เมื่อครั้งสามก๊ก ผู้แปลตำนานสามก๊กเป็นภาษาไทย เรียกเมืองหล่งเส แม่ทัพของประเทศจก คือ แม่ทัพของพระเจ้าเล่าเสี้ยน (ลูกพระเจ้าเล่าปี) ชื่อ เกียงอุย นำทหาร ๘๐๐๐๐ ไปตั้งกองทำนาอยู่ที่นั้น เมื่อครั้งกษัตริย์วงศ์ถัง พ.ศ. ๑๑๗๒ ได้ยกเมืองหล่งซีขึ้นเป็นแคว้น คือ จังหวัดใหญ่เรียก หล่งเหยา และเมื่อพระภิกษุฟาเหียนไปสืบพุทธศาสนาเมืองอินเดียเดินทางออกจากเมืองหลวงเชียงอาน ได้ผ่านจังหวัดนี้ก่อน ฝรั่งเขียนเป็นอักษรโรมันว่า LUNG YU หรือ LUN GHPW ตั้งอยู่เบื้องทิศตะวันออกแห่ง

(ก) เห็นจะหมายความว่า ได้เป็นเจ้าผู้ครองก๊กหม่งเซเจ้า

(ข) หม่งจี๊เห็นจะตรงกับเมืองแส คือ เมืองหลวง

หนองใหญ่ ทะเลสาบ "ซิอ๋ว่าง มู้" เดี๋ยวนี้เรียก ชิงฮ้าย "หล่งซี หล่งเส" เสียงเรียกคล้าย "หนองแส" แต่นักประวัติศาสตร์ไทยชี้เอา เมืองตาลีฟู ในเขตรัฐน่านเจ้า ซึ่งเป็นมณฑลยูนนานบัดนี้ว่า เป็น "หนองแส" เพราะมีหนองใหญ่ชื่อ "เออร์ไฮ้" และทิศใต้แห่งหนองนั้น มีแคว้นตระกูลเมืองคือเจ้า "เม่งเส" โดยกำหนดเสียง มุ่งเส เป็น หนองแส

หนังสือหลักไทย ของ ขุนวิจิตรมาตรา หน้า ๖๑ ว่า "ใน พ.ศ.๑๑๖๑ นี้เอง นครหนองแส ก็มีพระเจ้าแผ่นดินปรากฏพระนามเป็นองค์แรกว่า พระเจ้าเมืองแสหลวง (มองเซียหลง) ครอบครองนครหนองแสฝ่ายข้างใต้ นับเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์หนองแส ครั้นพระเจ้าเมืองแสหลวงทิวงคต พระโอรสทรงพระนามว่า เจ้าเมืองคำตก (มองกาต๊ก) ได้ครองสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๒ พระเจ้าเมืองคำตกทิวงคต ราชโอรสได้ขึ้นทรงราชย์สืบสันตติวงศ์ ทรงพระนามว่า พระเจ้าขุนหลวง (สีนุโล) เป็นลำดับที่ ๓ พระเจ้าขุนหลวงเป็นวีรกษัตริย์อย่างน่าอัศจรรย์พระองค์หนึ่ง พระราชฤทธาภินิหารของพระองค์ ก็คือ ทรงรวบรวมนครทั้ง ๖ เข้าไว้ในพระเดชานุภาพได้ใน พ.ศ. ๑๑๙๒ แล้วสถาปนาอาณาจักรไทยขึ้นเป็นมหารัฐใหม่ โดยใช้นามตรงว่า "ไทย" ตามนามของชาติ ไม่เรียกว่า อ้ายลาว ดังที่เคยเรียกกันมาแต่ก่อน และ หน้า ๖๐ ว่า "แต่นครม่งเส เป็นนครใหญ่ ตั้งอยู่ต่ำลงมาข้างใต้กว่านครอื่น พวกไทยนครม่งเส จึงเป็นพวกมีกำลังกล้าแข็งมากกว่าไทยนครอื่น ๆ ทั้งหมด" และตอนหนึ่งกล่าวว่า "เมืองไต้ลี้ฮู้ เป็นเมืองใหญ่แข็งแรงกว่าเมืองอื่น ๆ เมืองไต้ลี้ฮู้นี้ มีชื่อเป็นเมืองเดียวกับเมืองตาลีฟู คือ เมืองหนองแส" "เมื่อได้ความทางอื่นสนับสนุนว่า เมืองใหญ่ที่มีอำนาจในอาณาจักรไทยน่านเจ้า คือ เมืองตาลีฟู หรือ หนองแส ด้วย

ฉะนี้แล้ว ก็อาจสันนิษฐานได้ว่า เมืองม่งเส ข้างบนนั้นเป็นเมืองเดียวกับเมืองหนองแส[ก] นอกจากข้อสันนิษฐานดังกล่าว ยังมีพยานหลักฐานต่อไปอีกชั้นหนึ่งว่า เมื่อพวกไทยนครม่งเส หรือไต้ลีฮู้ ได้เป็นใหญ่ในแคว้นยูนนาน หรือ ฮุนหนำ (คือ ประเทศน่านเจ้า) แล้ว พงศาวดารไทยสมัยโบราณต่างๆ ได้เรียกแคว้นฮุนหนำนี้ว่า หนองแส และจีนก็เรียกแคว้นนี้ว่า ตาลีฟู

หนังสือประวัติศาสตร์ชาติไทย ของ นายชัย เรืองศิลป หน้า ๗๔ ว่า "ในครึ่งหลังศตวรรษที่ ๑๒ ได้มีไทยอีกก๊กหนึ่งอพยพจากเมืองบ้านช้าง มาอยู่ทางแถบภูเขาอุยเปา ในเมืองหัว แขวงเมืองมิตู หัวหน้าชาวไทยที่อพยพมาอยู่ในเมืองหัวนี้ คือ ขุนแจ้เมือง เจ้าเมืองบ้านช้าง ต้นเหตุที่เจ้าไทยองค์นี้ต้องทิ้งเมืองบ้านช้าง มาอาศัยอยู่กับเจ้าเมืองมิตู จะเนื่องจากการกบฏของชาวเมือง หรือเนื่องจากการรุกรานของข้าศึกเมืองอื่นไม่ปรากฏแน่ชัด ขุนแจ้เมืองพาโอรสมาด้วยองค์หนึ่ง โอรสองค์นี้มีชื่อว่า ขุนลอสมภพ ที่เมืองบ้านช้าง เมื่อ พ.ศ. ๑๑๕๙ เนื่องจากขุนแจ้เมือง เป็นชาวไทยเมือง เหล่ากอเดียวกันกับเจ้าเมืองมิตู จึงได้รับความอุปถัมภ์ค้ำชูจากเจ้าเมืองนี้เป็นอย่างดีจนได้ครองเมืองหัว นอกจากนั้น ในเวลาต่อมายังได้ยกธิดาองค์หนึ่งให้เป็นชายาของขุนลอ โอรสขุนแจ้เมืองอีกด้วย ขุนลอมีความประพฤติดี มีกำลังฝีมือเข้มแข็ง และมีสติปัญญาสามารถ เป็นที่โปรดปรานของพระสสุระมาก จนถึงแก่สละราชสมบัติมอบให้ขุนลอปกครองอาณาเขตแทนพระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๑๑๙๒ แต่ขุนลอคงประทับที่เมืองหัวตามเดิม เมืองนี้ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสายหนึ่ง ซึ่งเป็นแควสำคัญของแม่น้ำแดง คู่กับแควซึ่งเป็นที่ตั้งเมือง

(ก) คำว่า "ม่ง–เส" อาจเป็นชื่อที่เรียกเพี้ยนมาจาก "เมืองแส" คือ หนองแส ก็เป็นได้

มิตู เมืองหัวอยู่ห่างเมืองมิตูมาทางทิศตะวันออก ประมาณ ๒๕ กิโลเมตร แต่ต่อมาพระองค์โปรดให้สร้างเมืองหลวงขึ้นใหม่อีกเมืองหนึ่ง อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองหัว ตั้งนามเมืองหลวงใหม่นี้ว่า เมืองแส ฯลฯ อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "และเนื่องแต่รัฐนี้ต้องอยู่ใต้รัฐอื่น ๆ ทั้งหมดในแคว้น ๖ เจ้า จีนจึงเรียก ขุนลอ ว่า น่านเจ้า ซึ่งแปลว่า เจ้าแห่งทิศใต้ แล้วเลยเรียก เมืองแส ว่า ประเทศน่านเจ้า"

ในหนังสือสามก๊กมีชื่อเมืองเสียงใกล้ ๆ กับ ซีหล่งเจ้า หรือ ซีล่องเจ้า อยู่ ๒ เมือง คือ เมืองหลงเส(ก)

เมืองหลงเส เมืองนี้ ตำนานสามก๊ก หน้า ๘๘ ว่า "เมืองเก่า คือ อำเภอติต่าว มณฑลกังซก คนภายหลังครั้งสามก๊ก ชี้เอามณฑลกังซกทั้งมณฑลเป็นเมืองหลงเส"

เมืองหลงเส คือ นครลุง ที่บางแห่งเรียกเมื่อนครลุงได้ร้างลงแล้วว่า ลุงเจา ในแผนที่ก็ว่า ลุงเจา ลุง คือ หลวง จีนเรียกเพี้ยนเป็น หลง หมายความว่า เมืองใหญ่, เจา เป็นชื่อราชธานี เมื่อล่วงมาถึงสมัยสามก๊ก ได้กลายสภาพลงเป็นเมืองน้อยแล้ว จึงเรียก หลงเส

นครลุงได้เป็นราชธานีแห่งแรกของไทย ตั้งที่ต้นแม่น้ำเหลือง สายแยกทิศเหนือ และอยู่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครปา ราชธานีไทยอีกแห่งหนึ่งในสมัยใกล้ ๆ กันนั้น ซึ่งเวลานี้มีอายุถึง ๔,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว แต่นครปา (เมืองจุงกิง) ตั้งที่ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง

(ก) หนังสือสามก๊ก ฉบับพิมพ์งานพระศพ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี หน้า ๑๗๘๕ บรรทัดที่ ๙ ว่า จึงให้ งิมอุ๋ย คุมทหารพันหนึ่งเอาโคยนต์ไปขนเสบียง ณ เมืองหลงเสมิได้ขาด

อีกเมืองหนึ่งชื่อ เมืองเสหลง หนังสือสามก๊ก หน้า ๑๐๙ บรรทัดที่๕ ว่า "ขณะนั้น อุยก๋วน ชาวเมืองเสหลงเป็นที่ปรึกษา" เมืองเสหลง ก็คือ เมืองแสหลวง หรือ แสหลวงเจ้า อยู่ริมทะเลสาบเออร์ไฮ้ ที่ตำนานไทยเรียกว่า เมืองหนองแส เมืองหนองแสอยู่ในเขตเมืองมันอ๋อง (ไทย) ซึ่งเวลานั้น (สมัยสามก๊ก) เมืองงินแซ[ก] ได้เป็นราชธานีเมืองหนองแส ยังหาได้เป็นเมืองใหญ่ไม่

สรุปข้อความที่กล่าวมาแล้วแต่ต้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นดังนี้ *เมืองแสหลวงเจ้า* กับ *เมืองแสเจ้า* เป็นคนละเมือง ไม่ใช่เมืองเดียวกัน เมืองแสหลวงเจ้านั้นคือ เมืองหนองแส หรือที่จีนเรียกว่า เมืองตะลีฟู เพราะจีนเรียกคนไทยในมณฑลเสฉวนว่า ตุลิ ตะลี ตะลีฟู ก็คือ เมืองไทย

เมืองหนองแส ตั้งอยู่เหนือเมืองเวงเชี้ยง หรือ เวงซอง[ข] ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ตัวเมืองหนองแสตั้ง ณ ฝั่งทะเลสาบเออร์ไฮ้ อันเป็นชัยภูมิมั่นคงนัก เพราะอยู่กลางในระหว่างทะเลสาบกับภูเขา ภูเขาอยู่ทางตะวันตก ทะเลสาบอยู่ทางตะวันออก และภูเขากับเมืองหนองแสยังตั้งอยู่ระหว่างกลางของลำแม่น้ำ ๒ สาย ที่ไหลโอบภูเขาทางตะวันตก ส่วนสายตะวันออกไหลลงทะเลสาบ จากทะเลสาบไหลเข้าบรรจบสายตะวันตกที่ใต้เมือง ลงสู่แม่น้ำโขงอีกทอดหนึ่ง แต่กษัตริย์ไทยพระองค์ใด จะได้ตั้งเมืองหนองแสขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏ ส่วนเมืองเวงเชี้ยงนั้น เห็นจะตั้งเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๖๑๒ เพื่อความสะดวกแก่การปกครองแคว้นอ้ายลาว ที่ไปยอมออกต่อจีน คราวยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา

(ก) เข้าใจว่าเป็นเมืองเดียวกับเมืองผาไย

(ข) ฝรั่งเขียนว่า ยุงยาง หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ว่า แสยุ้ง เป็นทุ่งราบ ทำนามาก

ครั้งเมื่อไทยได้ตั้ง ๖ อิสรนคร ขึ้นเมื่อต้น ๆ พุทธศตวรรษที่ ๗ นั้น เมืองหนองแสก็น่าจะได้ตั้งเป็นบ้านเมืองมีอยู่ก่อนแล้ว อาจจะตั้งมาก่อนเมืองเวงเชี้ยงนานทีเดียว และคงมีชื่อเพียงเมืองหนอง (ทะเลสาบ) ก่อน พึ่งปรากฏนาม เสหลง ในหนังสือสามก๊ก เมื่อใกล้พุทธศตวรรษที่ ๘ เป็นปฐม ทั้งนี้ เป็นเพราะเมืองหนองจะได้ขยับฐานะขึ้นเป็นเมืองใหญ่ แต่จีนเรียก หนอง ไม่ชัด และเรียกกลับ จึงเป็น เสหลง ซีหล่ง ซีล่อง และซีหล่องเจ้า

เมืองเสหลง แสหลวง แสหลวงเจ้า คือ เมืองหนองแส แผนที่เรียก ตาลีฟู เพราะคำว่า หลวง กับ แส มีความหมายทางไทยเหมือนกัน คือ ใหญ่ หรือ ราชธานี ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเชื่อเป็นแน่ว่า ไทยมิได้เรียกเมืองแสหลวงมาแต่แรกเช่นนั้น หากเรียกว่า เมืองหนองแส คือ เมืองหนอง (ทะเลสาบ) ที่เป็นราชธานี

พยานหลักฐานเรื่องเมืองที่มีคำว่า เส ออกหน้า และไม่มีคำว่า หลวง ตาม เพราะไทยตั้งขึ้นเองนี้มีอีกเมืองหนึ่ง เป็นเมืองก่อนสมัยสามก๊กเหมือนกัน แต่ได้มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นเมืองมั่งคั่งขึ้น เมื่อภายหลัง นครลุง ที่ได้กลายสภาพเป็นเมืองน้อยไปแล้ว เมืองนี้ก็ตั้งใกล้ทะเลสาบ และริมลำน้ำสายเหนือ อันเป็นสาขาของลำแม่น้ำแยงซีเกียง แต่เป็นทะเลสาบเล็ก คือ เมืองเสฉวน เมืองเสฉวนนี้ ได้แสดงเหตุผลไว้ในหนังสือนี้แล้วว่าเป็นเมืองไทย

ฉะนั้น ชื่อจริงจึงน่าจะเป็นเมืองแสฉาน หรือ เสฉาน แต่แล้วจีนก็เรียกเป็น ซีฉวน และ เสฉวน ไป

เมื่อพระเจ้าเล่าปี่ ได้ทำการราชาภิเษกเป็นกษัตริย์ที่เมืองเสฉวน ตั้งเป็นราชธานีก๊กตะวันตกขึ้นแล้ว ได้เปลี่ยนนามเมืองใหม่ว่า เมืองเชียงตุง(ก) แต่จีนเรียกว่า เซงตู หรือ เส่งโต๋ว

(ก) ในหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๖๒

ถ้าว่าถึงการที่ไทยตั้งชื่อ เมืองหนองแส ตอนใต้ภายหลังนี้ ดูสมกับเหตุการณ์และภูมิประเทศ เพราะตั้งอยู่ริมหนองใหญ่ (ทะเลสาบเออร์ไฮ้) เวลานี้มีถนนสายย่างกุ้ง–จุงกิง (นครปา) เดินไปมาติดต่อถึงกัน โดยผ่านเมืองยุงชัง (เวงเชี้ยง) และหนองแสนี้

ส่วนเมืองแส อยู่เยื้องเมืองหัว ทางตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ ๔๐ ก.ม. และเมืองหัว อยู่เหนือเมืองแถง ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในสิบสองจุไทย เกือบเป็นเส้นตรง ราว ๓๒๐ ก.ม. เมืองแส เป็นเมืองชุมทางสำคัญ รถไฟอินโดจีนของฝรั่งเศสแล่นผ่านเมืองนี้ ข้าพเจ้าจะได้เขียนเรื่องเมืองแสในเนื้อเรื่องตามหลักฐานและความเห็นดังว่านี้

สรุปรวม ราชธานีของไทยแต่ดึกดำบรรพ์ จนกระทั่งเสียอิสรภาพแก่มงโกล มีลำดับดังนี้

๑. นครลุง ตั้งอยู่เบื้องทิศตะวันออกของทะเลสาบ ชีอ๋างมู้ เดี๋ยวนี้เรียก ชิงฮ้าย ณ ต้นแม่น้ำเหลือง อยู่ในมณฑลกันซู ตะวันตกเฉียงเหนือสุดประเทศจีน

๒. นครปา อยู่ที่แหลมยื่นตรงแม่น้ำแยงซีเกียง และแม่น้ำเกียลุง เวลานี้จีนเรียกว่า จุงกิง อยู่ในมณฑลเสฉวน ใต้มณฑลกันซูลงมา

๓. นครเงี้ยว อยู่ตอนกลางของแม่น้ำแยงซีเกียง ราวมณฑลฮูเปมณฑลฮูนาน

๔. เชียงตู้ เมืองหลวงของมณฑลเสฉวน เวลานี้เรียก เชงตู หรือเส่งโต๊ว

๕. ผาไย อยู่ทิศตะวันตกของมณฑลฮูนาน เวลานี้เรียกว่า ฮุงไง

ที่สามก็เรียก งินแข เมืองหลวงของเบ้งเฮ๊กนั้น เข้าใจว่าเป็นเมืองผาไยนี้ เมืองงินแข ตั้งที่สบแม่น้ำสามสายบรรจบกัน คือ ๑.ลกซุ้ย ๒.กังหน้ำซุ้ย ๓. ไซเฉงซุ้ย แล้วไหลลงสู่แม่น้ำแยงซีเกียง

๖. ปากอ้าย ตั้งอยู่สองฟากแม่น้ำสิเกียงตอนบน ส่วนหนึ่งอยู่ในมณฑลยูนนาน อีกส่วนหนึ่งอยู่ในมณฑลกวางซี เวลานี้จีนเรียก ปูเออฟู

๗. เมืองแส อยู่ในมณฑลยูนนานตอนใต้ เหนือเมืองแถงในสิบสองจุไทยขึ้นไป ทางรถไฟอินโดจีนผ่านเมืองนี้ จีนเรียก ม่งเส

๘. เมืองหนองแส อยู่ริมทะเลสาบ เออร์ไฮ้ ทิศตะวันตกมณฑลยูนนาน จีนเรียก เมืองตาลีฟู คือเมืองไทยนั่นเอง

เลขที่ 7

หนังสือราชประวัติย่อแห่งราชวงศ์จีน หน้า๔๖ บรรทัดที่ ๑๓ และหนังสือไทย–จีน หน้า ๙ ว่า ถ้าหากว่าไทยน่านเจ้าไม่มีกำลังและอำนาจจีนจะไม่ยอมรับเป็นไมตรีด้วยเลย เพราะจีนมีคติถืออยู่ว่า ประเทศเล็กจะต้องอ่อนน้อมยอมขึ้นประเทศใหญ่ จะมาทำไมตรีอย่างประเทศใหญ่ที่เสมอกันหาได้ไม่

ประเทศจีนเวลานั้นมีลักษณะอย่างไร หนังสือพิมพ์ประมวญสาร วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่า นายวิลเลียม เวลล์ ได้เขียนเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าไทสงไว้ว่า "พ.ศ. ๑๑๗๐ ถึง พ.ศ. ๑๑๙๒ กษัตริย์จีนองค์ที่ ๒ ของราชวงศ์ถัง ได้จรรโลงประเทศจีนไปสู่ความเจริญสูงสุดในโลก ซึ่งเวลานั้นเป็นสมัยมืดแห่งตะวันตก เกิดจากอวิชชาและความเสื่อมแห่งสมัยกลางพุทธศาสนาและลัทธิได้รับความอุปถัมภ์ค้ำชู"

ส่วนด้านการศึกษา ได้สร้างโรงเรียนอันมีระดับมหาวิทยาลัย ในนครหลวงถึง ๖ แห่ง ทางราชการได้เปิดรับนักศึกษากฎหมาย คำนวณ และเสมียนโดยไม่เลือกชั้นบุคคล ส่งเสริมการเรียบเรียงพงศาวดารด้วยความสนพระทัยยิ่ง ทิศใต้ ไทสงหวั่งตี้ แผ่อำนาจไปถึงตังเกี๋ยและญวนกลาง (คืออานาม) ทางตะวันตกถึงเปอร์เซีย และฝั่งทะเลสาบแคสเบียนทางตะวันออกถึงประเทศเกาหลี ประเทศต่าง ๆ เช่น รัฐในแคว้นอินเดีย เปอร์เซีย และจักรวรรดิไบแซนตีน(ก) ได้ส่งทูตมาเจริญทางพระราชไมตรียังสำนักซีอานฟูทั้งนั้น ส่วนญี่ปุ่นก็ส่งนักเรียนมาศึกษาวิทยาการเป็นไมตรีแก่กัน

เลขที่ 8

ข้าพเจ้าเรียกว่า ขุนบรม ตามหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ที่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสอบสวน และเหตุผลอื่น ๆ ของข้าพเจ้าอีกดังนี้

๑. เพราะเมืองแถงอยู่ใต้เมืองแส ราชธานีไม่ห่างไกลเท่าใด ฉะนั้นพระองค์จึงลงมาสร้างเมืองแถงเป็นที่ประทับ เพื่อดูแลดินแดนทางใต้และขยายอาณาเขต เมื่อพวกม่านสี (พวกไทยเมืองหนองแส) ก่อการกบฏขึ้นที่เมืองหนองแส จึงเสด็จขึ้นไปปราบ แล้วสร้างเมืองไทฮอขึ้นประทับเป็นราชธานีขยายเขตทางเหนือและทางตะวันตกอีก สวรรคตที่เมืองไทฮอ นับเป็นพระองค์แรกที่กษัตริย์ราชวงศ์เมืองแสย้ายราชธานีขึ้นไป เพราะรัชกาลก่อนนั้นไม่ปรากฏว่าได้ย้ายจากเมืองแสเลย(ข)

(ก) โรมันตะวันออก กรุงคอนสแตลติโนเปอล เป็นราชธานี เดี๋ยวนี้เตอรกีเปลี่ยนเรียกว่า อิสตันบูล
(ข) ดูหนังสือประวัติศาสตร์ชาติไทย ของ นายชัย เรืองศิลป หน้า ๙๒ บรรทัดที่ ๑๒ ประกอบ

๒. เป็นเวลาใกล้เคียง ตรงกับพงศาวดารเมืองแถง เมืองล้านช้าง และกษัตริย์ที่ลงมาสร้างเมืองแถง ก็ว่า ขุนบรม

๓. เสียงที่จีนเรียกก็ใกล้มีเค้าอยู่ ทั้งพงศาวดารล้านช้าง ก็เขียน ขุนบรม ว่า บูลม

ดังนี้ ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า ขุนบรม คือ พี่ล่อโก๊ะ ที่จีนเรียก สมทั้งเวลาเหตุการณ์ และภูมิประเทศที่พระองค์ได้ทรงขยายอาณาเขตออกว้างขวางนัก และเป็นบุรพกษัตริย์ของไทยประเทศที่ลงมาเป็นใหญ่ในแหลมทอง

เลขที่ 9

จากหนังสือหลักไทย หน้า ๗๓ บรรทัดที่ ๓ แต่ชื่อเมืองข้าพเจ้าเรียกตามหนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๖๙ ว่า ได้หว่อ ตรงกับ ต้าหอ หอว่าเป็นคำไทยน่านเจ้า แปลว่า ภูเขา ได้หว่อ แปลว่า เมืองภูเขา มีที่ราบ และหน้า ๗๒ ว่า เมืองต้าหอ ที่ขุนบรมทรงสร้างอยู่ห่างเมืองหนองแส ๔๐ ลี้[ก]

เมืองต้าหอนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่า ได้เป็นราชธานีในรัชกาลขุนบรม เพราะได้เสด็จขึ้นไปประทับเป็นเมืองด่านป้องกันข้าศึกทางเหนือ และยังไม่ทรงว่างพระราชหฤทัยในพลเมืองหนองแสนั้นด้วย เมื่อหมดความจำเป็นในการป้องกันราชศัตรู และสิ้นรัชกาลขุนบรมแล้ว ในรัชกาลหลังก็ได้เสด็จลงมาประทับที่เมืองหนองแส อันเป็นเมืองใหญ่มาแต่ก่อน

พวกม่านสีที่ก่อการกบฏนั้น ฟังดู เข้าใจเหมือนจะเป็นคนอีกชาติหนึ่งก่อการกบฏ แต่ความจริงนั้น คือ ไทยที่เมืองราชธานี ซึ่งเคยเป็นใหญ่ (ม่านเป็นคำจีนเรียกไทย สี คือ แส) เห็นขุนบรมเสด็จไปขยายอาณาเขต

(ก) ๒ ลี้ เท่ากับ ๑ กิโลเมตร

ประทับที่เมืองแถงในสิบสองจุไทย ทางเมืองหนองแสก็ทำการกบฏขึ้นทางเหนือเพื่อจะกู้อำนาจคืน อาจมีเชื้อกษัตริย์เมืองหนองแสที่สืบเชื้อพระวงศ์มาจากขุนเมืองคำตก เป็นหัวหน้าด้วยก็ได้ ขุนบรมจึงต้องเสด็จขึ้นไปปราบพวกกบฏที่เมืองหนองแส ครั้นสงบราบคาบแล้ว พระองค์จึงเกณฑ์เอาพวกเมืองหนองแสไปทำเมืองต้าหออันเป็นเมืองด่านทางเหนือ แล้วประทับที่เมืองนั้นยังไม่กล้าอยู่ประทับในเมืองหนองแส

เลขที่ 10

ความเจริญของอาณาจักรน่านเจ้ามีประการใด ข้าพเจ้าขอคัดข้อความจากหนังสือเรื่องของชาติไทย ของ เสฐียรโกเศศ มีว่าดังนี้ ประเทศน่านเจ้าตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองเหยี่ยงจุ้ยแม้[ก] เวลาน่านเจ้าอ๋องเสด็จออกขุนนาง บ่ายพระพักตร์ไปทางตะวันออก เมื่อข้าราชการเข้าเฝ้าทูลข้อราชการ ใช้เขียนใบบอกแทนทูลด้วยปาก ตรัสเรียกพระองค์เองว่า หยุ่น (หงวนในเสียงแต้จิ๋ว) ส่วนข้าราชการตรัสเรียกว่า ฉอง[ข]

Cechrane: The shans หน้า ๒๓ ว่าด้วยพระเจ้าแผ่นดินน่านเจ้าเสด็จประทับ บ่ายพระพักตรไปทางตะวันออกทำไม เหตุผลก็ไม่ให้ไว้ แต่ก็ทำความเข้าใจได้ง่าย พระเจ้าแผ่นดินเมืองฌ้อ (สมัยเลียดก๊กดังกล่าวมาข้างต้น) อาจเป็นชาติไทย และลางทีก็จะเป็นไทยแน่เสียด้วย ในครั้งกระโน้น พระเจ้าแผ่นดินฌ้อได้แผ่อาณาเขตมาทางตะวันตกตามแนวแม่น้ำยางจี๋เกียง และ

(ก) บัดนี้เป็นเมืองทาลีฟู และอยู่ที่เมืองซั้นจิ๋นฟู ไม่ทราบว่าเป็นเมืองอะไรเวลานี้

(ข) ความตอนนี้ผู้แปลอธิบายว่า ถ้าเป็นอ๋องหรือเจ้าประเทศราช เวลาออกขุนนางต้องหันหน้าไปทางตะวันออก น่านเจ้าเป็นเพียงชั้นอ๋อง มิใช่เป็นเจ้าแผ่นดินอย่างฮ่องเต้ ก็จะหันหน้าไปทางใต้ หมายความว่า เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสด็จลงมาจากสวรรค์

แม่น้ำฮั่น โดยรวมเอาดินแดนของอ้ายลาว ในมณฑลเสฉวนเข้าไว้ในอาณาเขต เพราะฉะนั้น พระเจ้าแผ่นดินฌ้ออาจเป็นเจ้าเป็นใหญ่เหนือไทยทั้งหมดในประเทศจีน ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง การที่พระเจ้าแผ่นดินน่านเจ้าบ่ายพระพักตร์ไปทางตะวันออก ก็จะสืบเนื่องเป็นประเพณีมาแต่เดิมเมื่อครั้งเจ้าผู้ครองเมืองต่าง ๆ ที่เป็นไทยขึ้นฌ้อ ก็บ่ายพระพักตร์ไปสู่แดนฌ้อ เพื่อเป็นการแสดงคารวะ

เลขที่ 11

หนังสือไทย–จีน หน้า ๔๕ ว่า ภาษาอาหม เป็นภาษาไทยเหล่าเดียวกับ คำตี่ และไทยใหญ่ ซึ่งทั้งสองพวกยังมีภาษาคงรูปเป็นของตัวอยู่ แต่อาหมหายไป เป็นที่เชื่อได้ว่า อาหมตั้งใจจะปลูกฝังภาษาไทย เมื่อมีชัยชนะอัสสัมแล้ว แต่เพราะพวกไทยที่ยกเข้าไปอยู่มีจำนวนน้อย นอกจากนั้นยังไม่ได้พาเอาบุตรภรรยาเข้าไปด้วย หรือถ้าหากว่าจะพาเข้าไปบ้าง ก็คงมีจำนวนน้อยมาก จึงได้หญิงชาวพื้นเมืองเป็นภรรยา ซึ่งเป็นการยากที่จะให้ภรรยาพื้นเมืองพูดภาษาอาหม และในกรณีเดียวกันนี้ ตัวสามีเองที่เป็นชาวอาหม กลับได้รับภาษาของท้องถิ่นจากภรรยา เพื่อความสะดวกนั้นเสียอีก

เมื่อทางราชการอาหม รับเอาลัทธิพราหมณ์เข้าแทนพุทธศาสนาไว้แล้ว ความจำเป็นที่จะศึกษาภาษาไทยอาหมก็ต้องน้อยลง ภาษาพื้นเมืองกลับเฟื่องฟูขึ้น เพราะเป็นภาษาที่ใช้ในลัทธิศาสนาด้วย ด้วยเหตุดังว่านี้ ภาษาไทยอาหมจึงค่อย ๆ เสื่อมไป จนถึงในราวร้อยปีเศษที่ล่วงมานี้ ก็มีผู้พูดได้น้อยคน จะมีอยู่ก็แต่พวกนักบวชของไทยอาหม ที่เรียกว่า เดโอดาย ซึ่งคงรักษาภาษาไทยอาหมสืบมาได้อีกราว ๕๐ ปี ถึงกระนั้น ในพวกเดโอดาย

นั้นเอง ที่ไม่รู้ภาษาไทยอาหมเสียแล้วก็มีมาก จะรู้และสืบต่อมาได้เป็นจำนวนจำกัด ได้ความว่า ราวสัก ๑๒ คนเท่านั้น เป็นอันว่าภาษาไทยอาหมได้สูญสิ้น ภาษาตายอย่างน่าอัศจรรย์ เพราะเป็นเวลาไม่สู้นานเท่าไรนัก ภาษาที่ใช้พูดกันในแคว้นอัสสัมเวลานี้ ก็คือ ภาษาอัสสัมซึ่งจะเป็นภาษาไทยอาหมปนอยู่ด้วย เห็นจะไม่เกิน ๕๐

เลขที่ 12

อาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลายนี้ ลางแห่งกล่าวว่า มอญยกมาตีที่ถูกคือ ไทยใหญ่เกณฑ์พม่ามอญมาเป็นกำลังทัพส่วนใหญ่ เพราะขณะนั้นไทยพวกนี้ได้เป็นใหญ่เหนือพม่าและมอญ เราได้รู้ความเป็นไปทางโน้นดีเห็นกองทัพส่วนใหญ่เป็นพม่าและมอญ ก็เล่ากันต่อๆ มาว่า เป็นพม่าและมอญ ตำนานสิงหนวัติ ซึ่งเข้าใจว่าเกิดภายหลัง ก็แต่งไปตามที่เล่ากัน จึงกลายเป็นกษัตริย์มอญไป ข้าพเจ้าเชื่อพงศาวดารแสนหวีและหนังสือหลักไทยหน้า ๑๐๔ บรรทัดที่ ๑๘ ซึ่งตรงกับความเห็นในพงศาวดารโยนก และตำนานไทยสังเขป

เลขที่ 13

เจ้าสามหลวงฟ้า น่าจะได้มาเป็นผู้บูรณะเมืองแสนหวีขึ้นใหม่อีก เมืองคังนั้นตั้งอยู่ฝั่งแม่น้ำก้อง (คือ กอง หรือ กลอง) เป็นเมืองที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยกกองทัพไปตี แข่งขันกับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี

เจ้าฟ้าเมืองคัง เป็นผู้ตั้งพระยศอย่างใหม่ เรียกว่า เจ้าฟ้า ซึ่งต่อมาเมื่ออาณาจักรน่านเจ้าได้เสียแก่มองโกลเข้ารวมเขตกับจีนแล้ว ผู้สำเร็จราชการของจีนได้นิยมเจ้าฟ้าไปใช้ตั้งหัวหน้ารัฐไทยต่างๆ ที่มีเขตขึ้นแก่จีนนั้นด้วย

ส่วนในอาณาจักรศรีอยุธยา พระเจ้าบุเรงนอง กษัตริย์พม่าได้ตั้งพระมหาธรรมราชา ให้เป็น เจ้าฟ้าสองแคว คราวออกไปพ้อง พระมหินทร์ ที่กรุงหงสาวดี เป็นครั้งแรกที่ปรากฏยศเจ้าฟ้าในสมัยอยุธยาขึ้นเป็นปฐม เพราะเวลานั้น พระเจ้าบุเรงนองได้เขตที่เป็นอาณาจักรไทยเมาไว้ในอำนาจหมดแล้ว จึงได้เอาแบบอย่างของไทยมาตั้งให้ไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย

เลขที่ 14

หนังสือไทย–จีน ของ เสฐียรโกเศศ ว่า เมืองรามบุรีอยู่ที่ปากน้ำคงฝั่งซ้าย

Towarod Angkor หน้า ๑๑๖ ว่า เป็นเมืองที่ชาวอินเดียได้มาตั้งขึ้น เดิมเรียกว่า ท่าดอน แล้วภายหลังเมืองรามบุรีก็ถูกเปลี่ยนชื่อว่า เมืองฉอด ครั้นพ้นอำนาจสุโขทัย มอญเรียกเมืองนี้ว่า เมาะลำเลิง สมัยกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พระเจ้าบุเรงนองแล้ว เมืองเมาะลำเลิงเป็นเมืองร้าง กลับมีชื่อเป็นไทยเรียกว่า ท่าข้าม เพราะคำให้การขุนหลวงหาวัด หน้า ๖ บรรทัดที่ ๔ ได้กล่าวว่า "พระนเรศวรได้ยกกองทัพจากพม่า แล้วมาทางเมืองมัตมะแล้วจึงถึงท่าข้ามน้ำพลันจึงยกมาทางอัตรัน (เมืองเชียงกราน) ครั้นถึงสมิแล้วก็รีบยกมาถึงพระเจดีย์สามองค์"

ก่อนที่ชาวอินเดียมาตั้งเมืองรามบุรี มีชื่อว่า ท่าดอน ก็ดี หรือเมื่อเมืองเมาะลำเลิงร้างแล้วมีชื่อว่า ท่าข้าม ก็ดี แสดงให้รู้แน่ว่า ที่ตั้งเมืองนี้แต่เดิมหาใช่ถิ่นของชาติอื่นใดไม่ เป็นที่อยู่ของพวกไทยมาแต่ก่อน สมกับที่เป็นเมืองด่านทางตะวันตกของพระเจ้ากรุงละโว้ อันมีความสำคัญที่ต้องแยก

พระสวามีของนางจามเทวีวงศ์ให้อยู่ครอง ซึ่งเราเข้าใจกันแต่ก่อนว่า พระสวามีของพระนางเป็นรามัญ

ที่ว่าเมืองรามบุรีเป็นถิ่นไทย นอกจากเดิมมีชื่อ ท่าดอน ท่าข้าม อีกข้อหนึ่งนั้น ก็เพราะเมืองทวายที่อยู่ถัดเมืองรามบุรีลงไป ก็เป็นเมืองที่ไทยได้ลงมาสร้างแต่แรก

เลขที่ 15

กฎมณเฑียรบาล ตราในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑

พงศาวดารโยนก หน้า ๑๕ บรรทัดที่ ๑๘ ว่า เมืองเชียงตุง เรียกว่า เขมรัฐ หรือ เขมราษฎร์ ตามเค้าเดิมที่เป็นแดนขอม

หนังสือมหาวิทยาลัย เล่ม ๘ ตอน ๒ พ.ศ. ๒๔๗๓ หน้า ๓๕๕ บรรทัดที่ ๒๓ ว่า ขอม คือ เขมรโบราณ สร้างเมืองเขมราช (เชียงรุ้งเก่า) เป็นราชธานี

ข้าพเจ้าว่า เขตขอมติดต่อกับแดนน่านเจ้า จึงเชื่อว่า เชียงรุ้งเก่า คือ เขมรัฐ แต่ทว่าเชียงรุ้งไม่ใช่เป็นราชธานีของขอม ราชธานีอยู่ที่เมืองสุวรรณโคมคำ และเมืองอุมงคเสลา และขอมก็ไม่ใช่เขมรโบราณ หากเป็นไทยพวกแรกที่รับวัฒนธรรมอินเดีย

เลขที่ 16

พงศาวดารเหนือเรียกเมืองตองอูว่า เมืองสาวัตถี หนังสือ BRITISH RURMA CAZETTEER หน้า ๘๐๖ ว่า มีเมืองสาวัตถีอยู่ในบริเวณเมืองตองอู เมืองตองอูตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกลำแม่น้ำจิตกอง (แม่น้ำสะโตง) เมืองสาวัตถีอยู่ทางใต้ ในตำบลตองอู คือ ในตำบลที่ตั้งเมืองตองอูนั้นเอง

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๗ เรียกแว่นแคว้นเมืองตองอูว่าแว่นแคว้นสาวัตถี

เมืองสาวัตถี เป็นชื่อพ้องกับเมืองสาวัตถี ในอินเดียสมัยพุทธกาล พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม) ผู้นิพนธ์พงศาวดารโยนกว่า เก็บจากตำนานพระพุทธรูป และสันนิษฐานไว้เป็นใจความว่า ผู้เรียบเรียงตำนานพระพุทธศาสนาสมัยนั้น นิยมใช้ภาษามคธ เพื่อให้ขลังหรือเคารพในตำนานยิ่งขึ้น หรือเพื่ออ้างว่าเป็นดินแดนที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริก หรือได้รู้เห็น หรือได้พยากรณ์ไว้ จึงมักโอนเรื่องขึ้นไปให้ทันพุทธกาล และต้องโอนชื่อคนชื่อเมืองต่าง ๆ ขึ้นไปหาครั้งพุทธกาลด้วย แม้ชื่อคน ชื่อเมืองที่จะแปลงให้ตรงชื่อพุทธกาลไม่ได้ ก็พยายามแปลงให้เป็นภาษามคธ เพื่อให้ขลังหรือเข้าเรื่องกัน ดังนี้ ข้าพเจ้าเห็นพ้องด้วยกับคำสันนิษฐานนี้

เลขที่ 17

หนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ หน้า ๗๕ คำว่า ยวน โยวนะที่เราใช้ภายหลังนี้ น่าจะมาจากชื่อ นงเยาวน แล้วจึงกลายเป็น ยุน ยวน

ลางแห่งก็ว่า ยวน มาจาก หยุ่นลาว ซึ่งเป็นชื่อไทยก๊กหนึ่ง และยูนนานที่จีนได้เอามาเป็นชื่อมณฑลหนึ่งเวลานี้ เมื่อเราได้ภาษามคธมาใช้เกี่ยวด้วยทางพระพุทธศาสนา จึงแผลง ยวน เป็น โยนก เอาอย่างชื่อชาวกรีกที่ตกค้างอยู่ในประเทศอินเดีย

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม ของ ประภาศิริ หน้า ๑๗ ว่า ยวน คือ โยนก ฝ่ายจีนหมายความว่า เหยาะ คือ ญวน หนังสือเลียดก๊กฉบับภาษาไทย ผู้แปลอ่านออกเสียงว่า อวด แต่ญวนออกเสียงว่า เวียด

มณฑลฮกเกี้ยน มณฑลกวางซี ทั้งสอง และประเทศญวน ถูกจีนเรียกเป็น อูด เป็นอวด เป็นเหยาะ มาแต่ครั้งสมัยกษัตริย์วงศ์จิว แต่หนังสือนิทานโบราณคดี หน้า ๑๒ ว่า เหยอะ จะเป็นมูลของคำว่า "ย้อ" คือ หมายความว่า พวกญวนตังเกี๋ยแต่เดิมนั้นมาจากพวกไทยย้อ ซึ่งเวลานี้ยังมีเชื้อสายอยู่ทางภาคอิสาณ

หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๒๖ บรรทัดที่ ๙ ว่า "พม่ายังคงเรียกดินแดนตะวันออกแห่งแม่น้ำสาลวินว่า ยวน และพวกที่มีภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นยวนนี้ว่า ยวนชาน เวลาได้ล่วงมาตั้ง ๒,๒๐๐ ปีแล้ว"

ดังนั้น ญวนแกว ก็เป็นพวกเดียวกับ ยวนชาน คือ ไทย นั่นเอง จึงเป็นอันรู้แน่ว่า ที่พม่าเรียกดินแดนตะวันออกแห่งแม่น้ำสาลวิน ว่า ยวน นั้น คือ รวมทั้งดินแดนในตังเกี๋ยด้วย

เมืองแกวประกัน ก็เช่นเดียวกับที่ไทยเรียกชื่อพม่าเมื่อก่อนว่า ปะกัน นั่นเอง

การที่มาเกิดมีความหมาย เพราะการแยกเขียน ยวน ว่าเป็นไทยในโยนกด้วยตัว ย. แล้วเขียนญวน ญ. ใหญ่ ให้เห็นเหมือนเป็นชื่อเรียกคนอื่นอีกชาติหนึ่งนี้ เกิดขึ้นในสมัยหลัง.

เมืองโคตรบูร

ดินแดนผืนใหญ่สองฝั่งลำแม่น้ำโขง ที่เป็นเขตอาณาจักรโคตรบูรโบราณนี้ สมควรจะแบ่งกล่าวเพื่อให้เข้าใจความง่าย แยกเป็น ๔ เมือง คือ

๑. เมืองโคตรบูร

๒. เมืองเวียงจันทน์

๓. แว่นแคว้นสิบสองจุไทย

๔. เมืองหลวงพระบาง

๑. **เมืองโคตรบูร** ราชธานีของอาณาจักรโคตรบูรนั้น[1] เวลานี้เป็นเมืองร้าง อยู่ที่บ้านม่วงสุก เหนือลำน้ำเซบั้งไฟ ใต้เมืองท่าแขก (ชื่อเก่าเรียกว่า พูวิน) ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง

ภายหลังเกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้นที่เมืองโคตรบูร จึงย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองมรุกขนคร ที่บ้านหมากนาวหรือขนาย อยู่ระว่างลำน้ำเซบั้งไฟกับเซบางเหียง ใกล้ๆ กับเมืองโคตรบูร หลังเมืองสุวรรณเขตเข้าไป ราษฎรเรียกกันว่า เมืองสามแท

เมืองโคตรบูร ราชธานีของอาณาจักรโบราณนี้ สร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๐๐ ถึง พ.ศ. ๒๒๑[2]

ในอาณาจักรนี้มีปูชนียสถาน คือ พระธาตุพนม ที่จังหวัดนครพนม

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองโคตรบูร ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๒๑ และมีศิลปชิ้นสำคัญของไทย คือ การทำเครื่องถ้วยชามใช้มาแต่โบราณอีกแห่งหนึ่ง[ก]) .

เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ได้มีการอพยพใหญ่ของชาวอินเดียพวกหนึ่ง ซึ่งเป็นชาวแถบแตกกัน ถือศาสนาพราหมณ์ พากันเข้าไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองจำปานคร หรือที่เรียกว่า เมืองจาม อยู่ริมทะเลใต้เมืองเว้แห่งหนึ่ง กับที่ริมทะเลสาบ[ข] ในแขวงเมืองเสียมราฐอีกแห่งหนึ่ง

ถึงราว พ.ศ. ๗๐๐ มีพวกพราหมณ์ ซึ่งต่อมาได้นามว่า พวกจินละ มีอิทธิพลมาก รุกข้ามแก่งลีผีเข้ามาตั้งบ้านตั้งเมืองขึ้นที่ภูสระหัว หลังเมืองนครจัมปาศักดิ์[3] (เก่า) แต่จินละต้องขึ้นกับประเทศฟูนัน เนื่องจากพราหมณ์พวกจินละ เป็นผู้เข้ามาตั้งเมืองนี้ จึงเป็นต้นเดิมของพวกจินละนับถือศาสนาพราหมณ์ และนับว่าเป็นครั้งแรกที่จินละได้รุกล้ำอาณาจักรโคตรบูรของไทยเข้ามาตั้งเมือง[ค] เพราะแก่งลีผี ซึ่งเป็นเขตทิศใต้ของอาณาจักรโคตรบูรนั้นอยู่ใต้เมืองนครจำปาศักดิ์ลงไป

(ก) หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของ พระยานครพระราม หน้า ๕๔ ว่า "เมืองนครพนม หรือโคตรบูร แต่โบราณเข้าใจว่า คงมีเตาทำเครื่องถ้วยใช้เหมือนกัน เพราะมีผู้ได้กะโถน ชาม และหม้อน้ำ ในเมืองสกลนคร และที่นครพนมหลายอย่างหลายชิ้น ฯลฯ รูปทรงและการเผาแตกต่างกันกับของจีนหรือแห่งอื่น เมืองนี้เสียแก่ขอมเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑

ฉะนั้น อายุของการทำชามที่เมืองโคตรบูรนี้ ก็จะมีการทำอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ขึ้นไป อาจเป็นสมัยเดียวกับการทำถ้วยชามที่เวียงกาหลง ในแว่นแคว้นยวนเชียงนั้น

(ข) ทะเลสาบนี้ พระยาราชโยธา ท่านได้ให้ความคิดเห็นว่า เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๐๐๐ ขึ้นไป จะมีขอบเขตใหญ่กว่านี้อีกมาก จนแบ่งคนที่อยู่ถิ่นนครธมขึ้นไปถึงขุขันธ์ สรินทร์ พิมาย ว่า เขมรสูง พวกที่อยู่ใต้ลงไปว่า เขมรต่ำ บริเวณเขมรต่ำ ก็คือ บริเวณทะเลสาปแห่งนี้ แม้ที่ได้ชื่อว่า จินละ (บก) จินละ (น้ำ) สมัยโบราณก็คงทำนองเดียวกัน ?

ทางทิศเหนืออยู่ราวๆ นครธม ทางทิศใต้ราวพนมเปญ หรือออกทะเล ทางทิศตะวันออกจรดลำแม่น้ำโขง ทางทิศตะวันตกจรดภูเขาสระบาป แม้สมัยรัตนโกสินทร์ เมืองที่ได้ชื่อ กำปง ยังมีน้ำทะเลขึ้นถึง เรือรบใหญ่ๆ เข้าไปรบกันได้สบาย

(ค) ข้าพเจ้าเชื่อพงศาวดารโยนก ว่าเป็นเมืองของกษัตริย์จินละ (เขมร) ประกอบกับข้อความของตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น

ต่อมาอาณาจักรโคตรบูรตกอยู่ในอำนาจฟูนัน เช่นเดียวกับแว่นแคว้นจินละ ถึง พ.ศ. ๑๐๙๓ แว่นแคว้นจินละเป็นกบฏ ชิงเอากรุงฟูนันได้ และอาณาจักรโคตรบูร ก็ปลีกตัวออกจากอำนาจของฟูนันได้เช่นเดียวกัน

ครั้นภายหลัง จินละ ได้ปราบปรามเหตุการณ์ทางฟูนันได้เรียบร้อยแล้ว ก็แผ่อำนาจเข้าไปในอาณาจักรโคตรบูร ในระหว่างที่อาณาจักรโคตรบูรอยู่ในอำนาจของจินละนี้ ได้เกิดชาติ กล๋อม แยกจากจินละ ขึ้นไปตีเมืองเชียงลาว และเมืองฝาง ในแว่นแคว้นยวนเชียง แล้วตั้งเมืองสุวรรณโคมคำและเมืองอุมงคเสลาขึ้น

ส่วนราชธานีของจินละ ในประเทศจินละ (บก) ที่พวกกล๋อมแยกตั้งชาตินั้น ตั้งที่ปากห้วยหินบูร มีนามว่า เมืองโพธิสารหลวง[ก] เมื่อประเทศจินละได้รวมการปกครองเข้าเป็นประเทศเดียวได้แล้ว ก็ทิ้งเมืองโพธิสารหลวง ที่ปากห้วยบูรให้เป็นเมืองร้างไป

จินละทำสงครามในระหว่างพวกเดียวกัน และประเทศจามปา แล้วมีชวาเข้ามาแทรกแซงอย่างอลวน เพราะแต่เดิมเขมรใช้ภาษามลายู พลเมือง

(ก) เมืองโพธิสารหลวงนั้น หนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ หน้า ๑๐๕ บรรทัดที่ ๑๕ ว่า พระเจ้าภวมันนั้นแกล้วกล้าสามารถในการสงคราม เป็นวิชัยกษัตริย์ ได้เสด็จไปปราบปรามพวกหัวหน้าชาวป่า ชาวเขาต่าง ๆ มีชัยชนะ ขับไล่ข้าศึกขึ้นไปถึงยอดเขา

แผนที่ ม. ปาวี ว่า เมืองสมโบร์ ตั้งที่ปากห้วยหินบูร เหนือแก่งลี่ผีขึ้นมา

ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า เมืองสมโบร์ นั้นคือ เมืองโพธิสารหลวง เพราะตำนานสุวรรณโคมคำ ว่า น้ำท้นพาเรือนางอสุรา และกุมารลอยทวนกระแสน้ำขึ้นไปจนถึงท่าสุวรรณโคมคำ (ถูกพายุ ?) เมืองโพธิสารหลวงกับเมืองสุวรรณโคมคำ จะต้องอยู่ริมฝั่งแม่น้ำด้วยกัน เรือจึงจะไปมาติดต่อกันได้ดังนั้น และต้องอยู่เหนือแก่งลี่ผีขึ้นมาด้วย ฉะนน ตำนานสุวรรณโคมคำ จึงไม่ใช่เป็นเรื่องของเขมร

ที่เป็นเมืองออกของจินละ โดยเฉพาะพวกไทย ได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก ด้วยถูกจินละกะเกณฑ์ให้ไปช่วยรบกับศัตรูของจินละ พลเมืองแตกแยกกระจัดกระจายไปอยู่ต่างถิ่นเสียก็มาก บ้านเมืองไทยในอาณาจักรโคตรบูร จึงเป็นเมืองร้างทั่ว ๆ ไป

พ.ศ. ๑๓๔๕ ถึง พ.ศ. ๑๓๙๖ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ให้เอาเมืองพิมายตั้งขึ้นเป็นเมืองลูกหลวง ปกครองเขตในลุ่มแม่น้ำโขง คือ อาณาจักรโคตรบูรเดิม อยู่ช้านาน แต่ยังไม่ได้สร้างปราสาทหิน ปราสาทหินพิมายพึ่งสร้างแล้วบริบูรณ์ใน พ.ศ. ๑๖๕๑ ทั้งนี้เป็นเพราะเหตุ ๒ ประการ ประการที่หนึ่ง เพราะไทยโคตรบูรเสียราชธานีของอาณาจักรเป็นเวลานาน จนบ้านเมืองกลายสภาพรกร้าง ประการที่สอง เพราะเขมรปล่อยให้ไทยปกครองกันเอง เป็นแต่ต้องส่งส่วยพอเป็นพิธี ความเดือดร้อนที่จะคิดกู้ชาติย่อมมีน้อย ต่อเมื่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราด (ก่อน พ.ศ.๑๘๐๐) ได้รับอำนาจเขมรให้ปกครองและมีเพื่อนคู่คิดเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์คนสำคัญ คือ พ่อขุนบางกลางท่าวจึงทำการกู้อิสรภาพขึ้นได้

ถึงก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ พ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราด (ศรีเทพ) ได้รับอำนาจเขมร ให้ดูแลบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำโขง โดยพระองค์ได้พระราชธิดาของกษัตริย์เขมร เป็นพระมเหสี จึงได้พระขรรค์อาชญาสิทธิ์ คือ พระขรรค์ชัยศรี ในสมัยนั้นเขมรปกครองไทยอย่างอ่อน จึงเดินนโยบายให้ไทยปกครองไทย เป็นทำนองเลี้ยงเสือไว้ข่มเสือ ให้พระราชธิดาบงการอยู่ภายหลังฉาก คงจะได้กำชับกันแข็งแรงแล้ว จึงกล้าให้พระขรรค์อาชญาสิทธิ์

ตอนนี้เขมรได้เลิกใช้เมืองเมืองพิมายเป็นเมืองอุปราช หรือเมืองลูกหลวง ดูแลบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำโขง แต่ใช้เมืองราดแทน ควบคุมบ้านเมือง

ทางลุ่มแม่น้ำโขง เปลี่ยนเอาเมืองราดที่อยู่ในแม่น้ำป่าสัก ดูแทนเมืองพิมาย เหตุที่เปลี่ยนแปลงเช่นนี้ เพราะปรากฏว่าไทยทางแว่นแคว้นชะเลียง และอาณาจักรโยนกเชียงแสน (ก่อนที่ถูกพวกไทยเมาทำลาย) เข้มแข็ง และเมืองอุมงคเสลา (ฝาง) เมืองของขอมได้ตกเป็นของไทยเสียแล้ว

ครั้นพ่อขุนบางกลางท่าว และพ่อขุนผาเมือง กู้อิสรภาพขึ้นได้ที่เมืองสุโขทัยแล้ว พ่อขุนผาเมืองก็คงปกครองบ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำโขงต่อมาจนเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๓๕ พ่อขุนผาเมืองสวรรคตแล้ว และพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ราชบุตรเขย ได้เสวยราชย์ที่เมืองสุโขทัย ต่อรัชกาลพ่อขุนบาลเมือง บ้านเมืองไทยทางลุ่มแม่น้ำโขงจึงเข้ารวมอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย ในฐานะเป็นพระราชมารดาของพระมเหสีของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช

ครั้นถึงสมัยศรีอยุธยา ปรากฏว่าเมืองศรีสัตนาคนหุต (ล้านช้าง หรือหลวงพระบาง) และเมืองโคตรบอง ได้กลับเป็นเมืองกษัตริย์ ถวายต้นไม้ทองเงิน เมืองโคตรบองเป็นเมืองต่อมาไม่นานก็ร้างอีก ร้างลงก่อนเวลาที่พระเจ้าไชยเชษฐามาตั้งราชธานีขึ้นที่เมืองเวียงจันทน์(ก)

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกในครั้งที่ ๑ แล้ว พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์พระองค์หนึ่ง มีพระประสงค์จะให้พระราชโอรสของพระองค์ ซึ่งทรงพระนามว่า เจ้าโคตะ ครองเมือง จึงให้สร้างเมืองขึ้นเมือง

(ก) ข้าพเจ้าเชื่อว่า เมืองโคตรบองที่กล่าวนี้เป็นเมืองตั้งขึ้นใหม่ ตั้งอยู่ที่ปากห้วยหินบูร อันเป็นเมืองที่จินละ (เขมร) เคยตั้งเมืองโพธิสารหลวง ราชธานีของประเทศจินละ (บก) นั่นเอง ไม่ใช่โคตรบูรโบราณ เป็นเวลาภายหลังเมืองโคตรบุร และมรุกขนครโบราณ ซึ่งได้ทิ้งร้างไปเสียนานแล้ว

ถ้าคะเนอายุสร้างเมืองโคตรบองตอนหลังนี้ ก็ราวต้นสมัยศรีอยุธยานั้นเอง เพราะศิลาจารึกของพ่อขุนรามกำแหงไม่มีชื่อเมืองนี้ มีแต่ชวา เวียงจันทน์และเวียงคำ

หนึ่งที่ปากห้วยหินบูร ให้ชื่อว่า เมืองศรีโคตรบูร เป็นเมืองลูกหลวง ขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ เจ้าโคตะ จึงเป็น พระยาศรีโคตรบูร สืบต่อถึงองค์ที่มีฤทธิ์ด้วยกระบอง ทรงพระนามว่า พระยาศรีโคตบอง ย้ายพระนครมาตั้งที่บ่าไม้รวก ปากห้วยศรีมัง อยู่ฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง ใต้เมืองท่าแขกเดี๋ยวนี้ เมื่อสวรรคตแล้ว เจ้าสุมินท ราชโอรสพระยาศรีโคตบองครองราชสมบัติแทน ทรงพระนามว่า พระยาสุมิตธรรมราชาๆ สวรรคตแล้ว เจ้าโพธิสาร ราชโอรสครองราชสมบัติแทน[4]

๒. **เวียงใต้ ไม้จันทน์** ต้าย คือ ระเนียดที่ทำด้วยจันทน์ ภายหลังคำว่า ต้ายและไม้ หายไป คงเรียกแต่เมืองเวียงจันทน์ ศิลาจารึกพ่อขุนรามกำแหง เขียนเวียงจันทน์ ตัว ร. การันต์ จึงไม่ตรงความหมายเดิมของนามเมืองนี้ เมืองเวียงจันทน์สร้างขึ้นภายหลัง พ.ศ. ๒๒๑[5] สมัยเมื่ออาณาจักรโคตรบูรตกเป็นของจินละ (เขมร) นั้น เมืองนี้ยังไม่ร้างเช่นตัวราชธานีของอาณาจักร ฉะนั้น เมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราช รวบรวมบ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำโขงได้ จึงได้มีชื่อเมืองเวียงจันทน์ในหลักศิลาจารึก ว่าเป็นเมืองขึ้นแล้วต่อมาเมืองเวียงจันทน์เดิม (คือ ที่บัดนี้เรียกว่า เมืองซายฟอง) ต้องร้างไปครั้งหนึ่ง เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ย้ายราชธานีลงมาจากเมืองหลวงพระบาง จึงได้มาตั้งเวียงจันทน์ขึ้นใหม่

๓. **แว่นแคว้นสิบสองจุไทย**[ก] แว่นแคว้นสิบสองจุไทยเป็นแว่นแคว้นสำคัญ เพราะเป็นชุมทางเดินของชนชาติไทย ที่เคลื่อนจากถิ่นเดิมเข้ามาตั้งพำนักอาศัยทั้งในสิบสองจุไทยและตังเกีย โดยลงมาตามแม่น้ำแท้-

---

(ก) จุไทย ก็คือ เจ้าไทย และคำว่า ท้าวไทย มาจาก เจ้าไทย ได้ไหม ? หนังสือที่แต่งลางแห่งใช้ว่า เจ้าไทย ในที่ความหมายเป็น ท้าวไทย ก็มีมาก

หลวง เดี๋ยวนี้ญวนเรียก ซงกอย หรือแม่น้ำแดง และแม่น้ำแท้น้อย หรือแม่น้ำม่วง เดี๋ยวนี้ญวนเรียก ซงโบ หรือแม่น้ำดำ ซึ่งมีเมืองแถงเป็นเมืองใหญ่ด้านตะวันออกเช่นเดียวกับเมืองหลวง (เมา) เมืองสำคัญในลำแม่น้ำดำที่พวกไทยอพยพลงมาอยู่ทางทิศตะวันตก ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องถิ่นฐานไทยเดิม ฉะนั้น

พวกไทยที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาในลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นพวกที่เดินลงมาตามลำแม่น้ำดำ และแม่น้ำอูด้วย พวกนี้แหละที่พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เรียกว่า ไทยน้อย คู่กับพวกที่ลงทางลุ่มแม่น้ำดำ แล้วจากเมืองหลวงลงมาตามลำแม่น้ำตง ไปทางใต้และตะวันตกต่อไปนั้น เรียกว่า พวกไทยใหญ่

พวกไทยน้อย นับว่าเป็นบรรพบุรุษของไทยในแหลมทองสายใหญ่สายหนึ่ง และนับว่าเป็นบรรพบุรุษของพวกไทยพวน ไทยเวียง ไทยลื้อ ไทยเขิน คือ พวกเชียงรุ้ง ในสิบสองพันนาและเชียงตุงนั้นด้วย

เมืองที่ตั้งเมืองแถงเดิม ได้ตั้งมานานทีเดียว เทียบอายุกับเมืองหลวงลุ่มแม่น้ำดำ ก็ราวต้นพุทธกาล แล้วภายหลังบ้านเมืองที่ตั้งนั้นได้ร่วงโรยไป ขุนลอคำ จึงอพยพไพร่พลลงมาตั้งเมืองแถง(ก)ขึ้นที่ตำบลสามหมื่น

เมื่อขุนลอคำ สวรรคตแล้ว ขุนบรมก็ได้ลงมาเป็นใหญ่ในเมืองแถง[6] ตั้งเป็นราชธานีทางทิศใต้ขึ้น เมื่อราว พ.ศ. ๑๒๗๔ พระราชโอรสขุนบรม

(ก) เมืองแถงนั้น เป็นเมืองที่ไทยตั้งมาก่อนแล้ว หนังสือฝรั่งเศส ชื่อ ตองเป๋า กล่าวเรื่องเมืองจีนเมืองไทย หอสมุดสำหรับพระนครได้แปลไว้ แต่ยังไม่ได้พิมพ์ กล่าวว่า เมื่อ พ.ศ. ๖๑๔ ไทยได้แยกอาณาจักรขึ้น ๖ แห่ง มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้นโดยทางยาว แต่ตะวันตกถึงตะวันออก ๔,๐๐๐ ลี้ แต่เสฉวนทิศเหนือถึงทิศใต้ ๒,๙๐๐ ลี้ เมืองนี้นับว่าสำคัญ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก เขตทิศใต้อยู่ติดกับเมืองตังเกี๋ย ทิศตะวันตกเฉียงเหนือติดกับธิเบต เมืองซี (กษัตริย์เป็นผู้ปกครอง)

ชื่อ ขุนลอ ได้ลงมาแย่งเมืองจาก ขุนกันฮาง ซึ่งเสวยราชย์อยู่ก่อนได้ จึงขึ้นครองเมืองชวา (เมืองหลวงพระบาง)[ก]

เขตแดนเมืองแถง ทางทิศใต้ตั้งแต่เมือง เปวซ่อน เหียมกูด บั่นลอ ซำใต้ ซำเหนือ สบแอด เชียงค้อ หัวพันห้าทั้งหก ทิศเหนือตั้งแต่เมืองไฮ่ (ไล่) ซอ, ลา, จัน จรดเขตแดนจีน ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งเมืองอู่ พูฝาง โพน ไซ อุย เป็นเขตแดนขึ้นเมืองแถงทั้งสิ้น

ชั้นเดิมแว่นแคว้นสิบสองจุไทย ขึ้นในอาณาจักรน่านเจ้า แล้วภายหลังจึงขึ้นแก่อาณาจักรโยนกเชียงแสน เมื่ออาณาจักรโยนกเชียงแสนได้ถูกพวกไทยเมาทำลายลงแล้ว ตอนต้นๆขึ้นแก่แว่นแคว้นหิรัญนครเงินยาง ซึ่งภายหลังได้เป็นอาณาจักรลานนา แล้วภายหลังขึ้นอาณาจักรสุโขทัย ในรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราช

ครั้นอาณาจักรสุโขทัยได้เสื่อมอำนาจลงแล้ว ในตอนต้นสมัยศรีอยุธยา แว่นแคว้นสิบสองจุไทยถูกแบ่งแยกออกเป็น ๒ ภาค คือ

๑. ภาคที่ติดต่อกับพม่าและจีน เรียกว่าแว่นแคว้นสิบสองปั่นนา คือพวกไทยลื้อ[ข] พันนา (ทุ่งข้าว) แรกทีเดียวแบ่งการปกครองเป็นหัวพัน คือที่พันหนึ่ง มีหัวหน้าคนหนึ่งดูแล[ค]

(ก) หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๕๙ บรรทัดที่ ๑๓

หนังสือหลักไทย หน้า ๗๒ บรรทัดที่ ๕ ว่า "ขุนบรมเป็นกษัตริย์ ครองนครหนองแส (ตาลีฟู) ราชธานีอาณาจักรน่านเจ้า ความจริงนั้น เมื่อขุนบรมเสด็จมาตั้งเมืองแถงเป็นราชธานีทางทิศใต้ พระองค์ยังไม่ได้ครองนครหนองแส หากครองเมืองแสอยู่ก่อน เมืองแสกับเมืองหนองแสนั้น เป็นคนละเมือง ห่างกันมาก

ข้าพเจ้าว่าขุนบรมแผ่อำนาจลงมาในสมัยจินละ (เขมร) เกิดผันผวนการเมืองภายใน

(ข) ปั่นนา พันนา น่าจะวินิจฉัยว่า ทำไมเรียกเช่นนั้น จะกลายมาเป็นศักดินาในภายหลังได้หรือไม่

(ค) ดูหนังสือไทยรุษา ว หน้า ๒๗

๒. ภาคที่ติดต่อกับจีนและญวน คงเรียกว่าแว่นแคว้นสิบสองจุไทย

เขตแดนญวน ทางตะวันออกต่อลงมา เรียกว่า แดนพวน ส่วนเมืองท้าวพระยาของเมืองหลวงพระบาง ซึ่งอยู่ระหว่างดินแดนพวนทางเหนือ และแว่นแคว้นสิบสองจุไทยทางใต้ กษัตริย์เมืองหลวงพระบางได้แต่งตั้งท้าวพระยา ให้ออกไปเป็นตำแหน่งหัวพันปกครอง เดิมมีอยู่ ๕ เมือง ภายหลังเพิ่มขึ้นอีกเมืองหนึ่ง จึงเรียกว่า หัวพันห้าทั้งหก

สมัยที่แว่นแคว้นสิบสองจุไทย ได้ตกมาเป็นเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบางนี้ แว่นแคว้นสิบสองพันนาไม่ได้มาขึ้นอยู่ด้วย ครั้นถึงสมัยอาณาจักรล้านช้าง เกิดแตกแยกแบ่งการปกครองออกเป็น ๒ นคร เมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๕ แว่นแคว้นสิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหกขึ้นเมืองหลวงพระบาง แดนพวนแยกขึ้นเมืองเวียงจันทน์

๔. **เมืองหลวงพระบาง**(ก) พวกไทยที่เดินลงมาตามลำแม่น้ำอู และแม่น้ำโขง ได้มาตั้งเมืองขึ้น ชื่อเมืองศรีสัตตนาค สร้างขึ้นภายหลังเมืองเวียงจันทน์ 7 แล้ว เมืองศรีสัตตนาคร้างไป จึงมีฤาษีสองพี่น้อง(ข)มาสร้างเมืองล้านช้างขึ้น ให้นามตามภูเขาแห่งหนึ่งว่า ภูช้าง และนัยหนึ่งว่า เชียงคง เชียงทอง และเชียงคง เพราะมีต้นทองเป็นดง ต่อมามีพ่อค้าผู้หนึ่งอยู่เมืองเวียงจันทน์ ขึ้นไปค้าขายถึงเมืองเชียงคง เชียงทอง ราษฎรเห็นเป็นผู้มีบุญยกขึ้นเป็นกษัตริย์ เหตุเพราะได้บริจาคทรัพย์ให้แก่คนยากจนหมด ครั้นขุน

(ก) หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของ พระยานครพระราม หน้า ๓๐ บรรทัดที่ ๒๐ ว่า ฟูเนโร เขียนไว้ในหนังสือเรื่องสยามโบราณ หน้า ๕๒ ประกอบแผนที่ ฉบับที่ ๒๐ จุดตั้งเมืองตรงกับหลวงพระบาง ได้มีอยู่แล้วแต่ ค.ศ. ๖๓๑ หรือพุทธศักราช ๑๑๗๔ แต่เรียกว่า โยวนะ

โยวนะ คำนี้น่าจะมาจาก นงเยาวน ที่ขงเบ้งตั้งให้เป็นเจ้าครองเกียนนิง ด้วยเหตุที่พวกอ้ายลาวมาอยู่ในลุ่มแม่น้ำโขง จึงนำเอาโยวนะมาใช้ แล้วกลายเป็น ยุน ยวน และโยนกไป

(ข) หนังสือเรื่องฤาษีสร้างเมือง

ชวาได้เป็นกษัตริย์ จึงเปลี่ยนชื่อว่าเมืองชวา[8] สืบวงศ์กษัตริย์ต่อมาอีก ๔ พระองค์ จนถึงขุนกันฮาง

เหตุการณ์ทางแว่นแคว้นสิบสองจุไทย เมื่อขุนบรม[ก]ได้ลงมาเป็นใหญ่ จึงให้ขุนลอ พระราชโอรสลงมาครองเมืองชวา เมื่อขุนลอไปถึงเมืองเวลานั้น ขุนกันฮางยังครองเมืองอยู่ แต่ทรงชรา มีพระชนมายุมาก บุตรหลานเหลนอยู่ร่วมกัน บุตรชื่อชื่อขุนกลลิง หลานชื่อระวัง เหลนชื่อยี่ผง ขุนลอยกทัพรบขุนกันฮาง ขุนกันฮางสู้ไม่ได้ จึงยกครอบครัวหนีไปอยู่ผาน้ำทา ขุนลอก็ขึ้นครองเป็นกษัตริย์

ขุนบรมขยายอาณาจักรน่านเจ้าลงมาทางใต้ ราว พ.ศ. ๑๒๘๐[ข] เชื้อสายกษัตริย์ราชวงศ์เมืองแส สืบต่อขุนรองลงมาอีกหลายชั่วคน ถึงพระยาสุวรรณคำผงได้ครองเมืองเซ่า เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๕๙ พระองค์มีพระราชโอรสพระองค์หนึ่งชื่อขุนยักษ์ฟ้า ขุนยักษ์ฟ้าทำชู้กับภรรยาน้อยพระยาสุวรรณคำผง

(ก) หนังสือพงศาวดารหลวงพระบาง ปริเฉทที่ ๒ ว่าตั้งแต่ แถน (เทพยดา หมายถึง ไทยเทียนก่อนตั้งอาณาจักรน่านเจ้า) ให้ปู่ลางเชิง ขุนเค็ก ขุนคาน มาสร้างบ้านเมือง ฯลฯ ต่อมามีคนมาอยู่มาก คนทั้งสามว่ากล่าวราษฎรไม่เชื่อฟัง จึงไปบอกแก่พระยาแถนหลวง (กษัตริย์ไทยเทียน) จึงให้ขุนครู ขุนครอง คือ ขุนบรมราชา ลงมาปกครองแทน สร้างเมืองขึ้นที่นาน้อยอ้อยหนู อันเป็นลุ่มแห่งเมืองแถนหรือแถง ขุนบรมมีพระราชโอรส ๗ องค์ ให้ขุนลอไปสร้างเมืองชวา

ลำดับกษัตริย์เมืองหลวงพระบางแต่ขุนบรม เรียกคำนำพระนามว่า ขุน ๑๕ องค์ แล้วเป็นท้าว ๖ องค์ เป็นพระยา ๑๖ พระองค์ (ลางแห่งเรียก เจ้าพระยา หรือพระเจ้า หรือพระก็มี เป็นลางพระองค์

(ข) หนังสือหลักไทย ของ ขุนวิจิตรมาตรา หน้า ๖๘ ว่า พงศาวดารญวนยังเรียกนครหลวงพระบางว่า นามเจี๋ยว คือ น่านเจ้าด้วยเหมือนกัน

พระยาสุวรรณคำผงขับไล่ให้ออกจากบ้านเมือง ขุนยักษ์ฟ้าพาภรรยาและท้าวฟ้างุ้มบุตร ลงไปอยู่เมืองอินทปัตนคร (คือ เมืองเขมร)[ก]

ท้าวฟ้างุ้มไปได้ราชธิดาเจ้าเมืองอินทปัตนครเป็นพระชายา จึงได้กองทัพเมืองอินทปัตนคร ยกขึ้นไปเมืองเซ่า ครั้งนั้น ท้าวคำย่อบุตรเจ้าเมืองพวน ก็ทำชู้กับภรรยาน้อยของบิดาเหมือนกัน กลัวบิดาจะลงโทษ จึงหนีเข้าหาฟ้างุ้มขอให้ยกกองทัพไปตี ท้าวฟ้างุ้มก็ยกทัพไปตีเอาเมืองพวนได้ แล้วจึงยกทัพกลับไปตีเมืองเซ่า พระยาสุวรรณคำผงสู้ไม่ได้ก็ผูกคอตาย ท้าวฟ้างุ้มได้ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าเมืองอินทปัตจึงยกเขตแดนตั้งแต่ลี่ผีลงไปให้ขึ้นกับเมืองเซ่า และให้เชิญพระบาง[ข]ขึ้นไปไว้ด้วย เมื่อเชิญมาถึงเมืองเวียงคำ[ค] พระยาเวียงคำขอไว้บูชา ภายหลังได้ขึ้นไปประดิษฐานที่เมืองเซ่า จึงเปลี่ยนนามเมืองชื่อ พระบาง มาจนบัดนี้

สรุปข้อความบทนี้

ไทยลุ่มแม่น้ำโขงเดินลงตามแม่น้ำดำ แม่น้ำอูและแม่น้ำโขง ตั้งเมืองโคตรบูรเป็นราชธานีของอาณาจักรโคตรบูร เขตอาณาจักรทิศเหนือถึงเขต

(ก) ชื่อเมืองอินทปัตรนครนี้ เขมรเพิ่งมาเรียกเมื่อภายหลังเมืองอินทปัตโบราณของไทย ได้ร้างไปแล้ว พระยาราชโยธา ท่านว่า ต่างคนต่างตั้ง เพราะอยู่ในบริเวณที่ราบเทียบด้วยอินทปัตในอินเดีย ซึ่งเรียกว่า อินทปัตกูรรัฐ คือ ที่ราบทุ่งกุรุเกษตรที่มหาภารตะรบกันครั้งโบราณ และผู้ตั้งชื่อ อินทปัต ก็เป็นพวกอินเดีย หรือศิษย์ชาวอินเดีย

(ข) พระบางเป็นพระสำคัญของเมืองอินทปัตโบราณ น่าจะคู่กับพระแก้วมรกตมาแต่เดิม เพราะพระแก้วมรกตก็เป็นพระประจำเมืองอินทปัตมาก่อน เพราะฉะนั้น พระแก้วมรกตจะต้องเป็นพระไทย ไม่ใช่แขกทำดังตำนานว่า เมื่อเมืองอินทปัตตกเป็นเมืองขึ้นของเขมรสมัยหนึ่ง พระบางจึงได้ตกอยู่กับเขมร เหตุที่พระบางได้ไปประดิษฐานในเมืองหลวงพระบาง ก็เพราะท้าวฟ้างุ้มเป็นราชบุตรเขยกษัตริย์เขมรนั้นอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่ง เพราะเป็นพระพุทธรูปของพวกหลวงพระบางแต่โบราณ ครั้งเมืองอินทปัตยังเป็นบ้านเมืองที่สำคัญอยู่ทางใต้ หรือว่าจะเป็นเมืองท่าเรือของไทยลุ่มแม่น้ำโขงก็น่าจะกล่าวได้

(ค) เดิมเรียกว่าเมืองไผ่หนาม

ไทยในจีนตะวันออกเฉียงเหนือต่อตังเกี๋ย ตะวันออกต่อภูเขาแดนลาว ทิศใต้ต่อประเทศฟูนันที่แก่งลี่ผี ตะวันตกต่ออาณาจักรสุวรรณภูมิ ที่เมืองนครราชสีมา ตะวันตกเฉียงเหนือต่อแว่นแคว้นชะเลียง แถวลุ่มแม่น้ำสัก ต้องเป็นเมืองขึ้นฟูนัน แล้วเสียอิสรภาพแก่จินละ เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ จินละตั้งเมืองโพธิสารหลวงที่ปากห้วยหินบูร เป็นราชธานีของจินละบก เกิดมีชาติกล่อมเป็นกบฏ แล้วยกกำลังขึ้นไปตีได้แว่นแคว้นยวนเชียง

เมื่อประเทศจินละรวมประเทศจิน (บก) จินละ (น้ำ) เข้าเป็นประเทศเดียวได้แล้ว เมืองโพธิสารหลวงก็ถูกทิ้งร้าง บ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่งต่อมาได้อยู่ในความดูแลของอุปราชเขมร ที่เมืองพิมาย แล้วย้ายจากเมืองพิมายมาตั้งที่เมืองราด (ศรีเทพ) อยู่ในความดูแลของพ่อขุนผาเมืองราชบุตรเขย ซึ่งเป็นอุปราชองค์สุดท้าย อาณาเขตโคตรบูรได้เข้ารวมกับอาณาจักรสุโขทัย ในรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ราชบุตรเขยพ่อขุนผาเมือง เมื่อพ่อขุนผาเมืองได้สวรรคตแล้ว.

รักชาติบ้านเมือง

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

เราเกิดมาแล้วชาติหนึ่ง ควรคำนึงถึงชาติศาสนา
ไม่ควรให้เสียทีที่เกิดมา ในหมู่ประชาชาวไทย
แม้ใครตั้งจิตคิดรักตัว จะมัวนอนนิ่งอยู่ไฉน
ควรจะร้อนอกร้อนใจ เพื่อให้พรั่งพร้อมทั่วตน
ชาติใดไร้รักสมัครสมาน จะทำการสิ่งใดก็ไร้ผล
แม้ชาติย่อยยับอับจน บุคคลจะสุขอยู่อย่างไร ฯ

บันทึกละเอียดท้ายเรื่อง เมืองโคตรบูร

เลขที่ 1

เราเข้าใจกันแต่ก่อนว่า อาณาจักรโคตรบูรเป็นอาณาจักรของชนชาติละว้า เพราะได้มีหนังสือ อาทิเช่น เที่ยวตามทางรถไฟ และเรื่องสยามในอดีตของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หนังสือพิมพ์ไทย ฉบับวันที่ ๒๐ –๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๓ นำลง กล่าวว่า "อันดินแดนสยามประเทศนี้เดิมเป็นภูมิลำเนาของชนชาติลาว ซึ่งเรียกกันว่า ละว้า หรือ ลัวะ อาณาเขตด้านทิศตะวันออกติดต่อกับประเทศเขมร ด้วยเหตุที่ชาติละว้าไม่มีความเจริญและสามารถเท่าใดนัก จึงมักตกเป็นประเทศราชของขอมและชาติอื่นเป็นหลายคราว จนที่สุดเมื่อไทยอพยพมาถึง จึงแผ่อำนาจเข้ายึดดินแดนละว้าไว้เป็นกรรมสิทธิ์สืบมา" หนังสือเรื่องนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๓๑๖ ว่า "ดูเหมือนพวกที่เรียกกันว่า "ละว้า" หรือ "ละวะ" จะเป็นลาวเจ้าของถิ่นเดิมทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และพวกข่า น่าจะเป็นลาวเจ้าของถิ่นเดิมทางลุ่มแม่น้ำโขง นักปราชญ์โบราณคดีกำลังค้นหาหลักฐานอยู่"

อาณาจักรโคตรบูร เจริญรุ่งเรืองมาถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ก็เสียอิสรภาพแก่จินละ (เขมร) ครั้นไม่นานนัก เกิดพวกกล๋อมยกขึ้นไปตีได้แว่นแคว้นยวนเชียง รัฐใต้ของอาณาจักรอ้ายลาว

เรื่องเรียกชื่ออ้ายลาวว่าเป็น ละว้า หรือ ลัวะ นี้ เราจะหมดสงสัยเมื่อได้อ่านตำนานอุรังคธาตุ เพราะทราบว่าในระหว่างเวลาที่กล่าวในตำนาน

อุรังคธาตุเป็นเรื่องราวของอาณาจักรไทย หาใช่บ้านเมืองของละว้าหรือละวะไม่ ข้าพเจ้าขอถอดเอาข้อความในตำนานอุรังคธาตุ หน้า ๖๒-๖๔ ว่า "กาลนั้น นางศรีรัตนเทวีของพระยาสุริยวงศาธรรมิกราชาธิราชเอกราช เมืองร้อยเอ็ดประตู ได้ทรงนิมิตว่า เทวดานำหอยสังข์ขาวบริสุทธิ์มาให้ แล้วบ้านเมืองก็เกิดเป็นป่าดงเสื่อมสูญไป ครั้งนั้นพระยานนทเสน กษัตริย์เมืองโคตรบูรได้สวรรคต จึงไปปฏิสนธิในครรภ์แห่งนางศรีรัตนเทวี นางศรีรัตนเทวี ประสูติเป็นพระราชกุมาร พระนามว่า เจ้าสังขวิชกุมาร อยู่ต่อมาได้ ๗ วัน พระนางก็สิ้นพระชนม์ ไปเกิดในครรภ์แห่งนางผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระยาติโคตรบูร เมื่อนางคลอดธิดา พระบิดาจึงให้ชื่อว่านางแก้วเกศี

ทางเมืองโคตรบูร เมื่อได้ทำการพระราชทานเพลิงศพพระยานนทเสนเสร็จแล้ว เสนาอำมาตย์ทั้งหลายได้ประชุมตกลงกันว่า เกิดโรคภัยไข้เจ็บยิ่งนัก ควรจะย้ายเมืองไปตั้งที่ป่าไม้รวก แล้วราชาภิเษกพระอนุชาของพระยานนทเสนขึ้นเป็นกษัตริย์ มีพระนามว่า พระยามรุกขนคร พระยามรุกขนครได้ขอเอานางแก้วเกศีมาเลี้ยงเป็นพระราชธิดา และให้เรียกเมืองนั้นว่า "มรุกข"

เหตุการณ์ทางเมืองร้อยเอ็ด พระยาสุริยวงศาธรรมิกราชาธิราชเอกราชก็สวรรคตไปเกิดในครรภ์ราชเทวีแห่งเมืองมรุกขนคร เมื่อประสูติ พราหมณ์กราบทูลพระราชบิดาว่า พระกุมารนี้เป็นเชื้อหน่อพุทธพงศา พระราชบิดาจึงขนานพระนามว่า เจ้าสุมิตตวงศากุมาร เมื่อเจ้าสุมิตตวงศาขึ้นเสวยราชย์แทนพระราชบิด ได้ทรงพระนามว่า พระยาสุมิตตวงศามรุกขนคร จึงเอานางแก้วเกศีมาอภิเษกเป็นราชเทวี"

ความตอนนี้เมื่อตัดเอาฝอยออก เช่น ความฝัน การกลับชาติ และอื่น ๆ ที่ไม่อาจเป็นไปได้ออกเสียแล้ว คงได้ความว่า ในภูมิภาคส่วนนี้ เคยมีถิ่นฐานบ้านเมืองและสัมพันธ์กันเป็นหลักฐานมั่นคง และสุขสมบูรณ์มาแล้ว ยังมีถาวรวัตถุและชื่อถิ่นฐานภาษาไทยเป็นพยานปรากฏอยู่จนบัดนี้

หน้า ๖๕ แต่บรรทัดที่ ๑๕ ถึงหน้า ๖๗ บรรทัดที่ ๑๕ ของตำนานอุรังคธาตุ อาณาจักรโคตรบูรแผ่อำนาจตีได้เมืองร้อยเอ็ดประตู ชาวเมืองล้มตายมากนัก เขตแดนของอาณาจักรจึงขยายออกทั้งสองฝั่งลำน้ำโขง เมืองร้อยเอ็ดประตูเป็นเมืองใหญ่และสำคัญมาแต่โบราณ คงจะเป็นเมืองในสมัยเดียวกับเมืองเชียงลาว ในแว่นแคว้นยวนเชียง

อาณาจักรโคตรบูร มีอาณาเขตจะทราบได้จาก หน้า ๘๔-๘๕ ของตำนานอุรังคธาตุ อีกแห่งหนึ่งว่า ครั้งนั้นพระยาร้อยเอ็ดพระนคร ได้นำราชธิดาเมืองละองค์พร้อมทั้งบริวาร.....เป็นเครื่องราชบรรณาการนำเข้ามาถวาย ครั้นถึงฤดูกาลออกพรรษาสังขารปีใหม่ พระยาร้อยเอ็ดพระนครจึงแต่งให้อำมาตย์จำทูลพระราชสาส์น พร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการดอกไม้เงินทอง เข้ามาถวายพระยาสุมิตตวงศาราชมรุกขนคร อาณาเขตทางทิศเหนือจึงขยายขึ้นไปจรดเขตไทยในเมืองจีน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือจรดตังเกี๋ย ทิศใต้ถึงแก่งลี่ผี

ตอนนี้เป็นหลักฐานให้เห็นความกว้างใหญ่ไพศาลของอาณาจักรโคตร-บูร ว่าสำคัญมาแต่โบราณเพียงใด ส่วนเมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นเมืองอยู่ในอาณาจักรโคตรบูรเล่า ก็เคยรุ่งเรืองมาแล้ว ปรากฏในปฐกถาของผู้แทนราษฎรจังหวัดร้อยเอ็ด จากหนังสือเรื่องสภาพจังหวัดต่าง ๆ (กรมประชาสัมพันธ์) หน้า ๑๗๔ ว่า "จังหวัดร้อยเอ็ด ครั้งพุทธศักราชล่วงไป ๑๐๐ ปีเศษ ร้อยเอ็ดเป็นเมืองที่เจริญมาก"

ฉะนั้น เมืองโคตรบูร ถ้าจะสร้างภายหลังเมืองร้อยเอ็ด ก็คงไม่ก่อน พ.ศ. ๑๐๐ เท่าใดนัก

เลขที่ 2

ตำนานอุรังคธาตุว่า พระมหากัสสปเถระเป็นผู้ก่ออุโมงค์และประดิษฐานพระอุรังคธาตุที่พระธาตุพนม แต่ไม่ปรากฏว่าสร้าง พ.ศ. ใด หนังสือที่ระลึกแสดงสินค้าจังหวัดนครพนมว่า สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๒๑

จึงเชื่อแน่ได้ว่าอาณาจักรโคตรบูรนั้น รับพระพุทธศาสนาจากอาณาจักรแถนหรืออ้ายลาว เพราะพระธาตุพนมเป็นเจดียสถานสร้างก่อนจินละ (เขมร) เข้ามามีอำนาจ ฉะนั้น อายุของเมืองโคตรบูรจะต้องสร้างขึ้นก่อน พ.ศ. ๒๒๑ อาจเป็นสมัยเดียวกับอ้ายลาวในแคว้นจก ที่ได้ลงมาตั้งเมืองเชียงลาว เมื่อราว พ.ศ. ๕๐ นั้น

การที่พวกไทยในอาณาจักรโคตรบูร นับถือศาสนาพุทธ ก็เพราะที่อาณาจักรแถนหรืออ้ายลาวได้นับถือพระพุทธศาสนา เหตุนั้นพวกไทยที่อยู่ในเมืองเดิม จึงได้นำพระพุทธศาสนาลงมาเผยแพร่กับพวกของตัวที่ได้อพยพลงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ทางใต้ แบบศิลปะของพระธาตุพนม จึงได้แตกต่างกับของฟูนัน จินละ หรือเขมร และเป็นเวลาก่อนที่เขมรนับถือพุทธศาสนานานทีเดียว

เลขที่ 3

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๑๘ บรรทัดที่ ๑๘ และหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของ พระยานครพระราม หน้า ๕๖ บรรทัดที่ ๒

พงศาวดารโยนก หน้า ๖๒ บรรทัดที่ ๑๕

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเมืองจำปานคร พงศาวดารโยนก หน้า ๖๗ เรียกแว่นแคว้นกาลจามบาก หรือจำปานคร เหมือนกัน และว่าเดิมมีพระมหากษัตริย์ครอบครองเมืองต่อมา แล้วก็ขาด วงศ์ตระกูล ท้าวพระยาผู้หนึ่งพระนามว่า ท้าวคัชนาม ได้ครอบครองเมือง จำปานคร ครั้นท้าวคัชนามทิวงคตแล้ว ก็ว่างผู้ครองเมือง ภายหลังมีพระยา กำมะทา เป็นเชื้อแขก ยกไพร่พลแขกจามขึ้นไปสร้างเมืองที่เมืองจำปานคร แต่พระยากำมะทาสร้างเมืองที่ริมฝั่งแม่น้ำของฟากตะวันตกของเขาหนองสระ ลงไป ส่วนที่บนเขาหนองสระ พระยากำมะทาได้สร้างปราสาทและเรือน สนมกำนัล ถนนและกำแพงแก้ว มีป้อมอยู่ตามเนินเขา ล้วนแล้วไปด้วย ศิลาทั้งสิ้น คือ ปราสาทหิน แล้วพระยากำมะทาให้ช่างปั้นรูปของตนทำด้วย ศิลา แต่งตัวสวมเทริดใส่สังวาลเหมือนอย่างคนตีโมงครุ่ม ตั้งไว้ที่หน้าปราสาท บนเขาหนองสระนั้น

พระยาราชโยธา ท่านสนใจว่า ปั้น หรือ สลัก แน่ ถ้าปั้นรูปทำด้วย ศิลา ก็ต้องหมายความว่า ผสมปูนปั้น ภายหลังกลายเป็นศิลาวิทยาศาสตร์ ซีเมนต์ดีถึงขนาดดีกว่าเดี๋ยวนี้ รูปปราสาทหินก็ดี ปรางค์ก็ดี รูปอื่น ๆ ที่เห็น ทำด้วยหินในเขมรและเมืองไทย เช่น ที่ลพบุรี พิมาย ฯลฯ เหล่านี้ สงสัย นักว่า ไม่ใช่สลักจากหินอย่างที่เข้าใจกัน จะสร้างขึ้นด้วยปูนซีเมนต์ผสม นานเข้ากลายเป็นหิน เพราะลวดลายละเอียดและเรียบร้อยเกินกว่าเครื่องมือ ในสมัยนั้นจะทำได้ แต่วิชาซีเมนต์ชนิดนั้นจะสูญเสียไม่ตกทอดมาถึงพวกเรา

ข้าพเจ้าได้ใฝ่ใจในเรื่องนี้มากเหมือนกัน เคยจับได้ว่า พระพุทธรูป สมัยลพบุรี ทำด้วยทรายผสมแล้วกลายเป็นหิน เพราะข้าพเจ้าได้พบพระ

พาหาหัก ได้เอามือไปถูๆ มีทรายร่วงหลุดออกมา และที่โคนพระชานุ ยัง มีรอยสกัดปูนให้หลุดจากฐานที่รองนั้น บางองค์มีรอยแบบประสานต่อนั้น ข้าพเจ้าก็เพียรได้ถามว่า คนโบราณได้ยาอะไรมาผสมทรายผสมปูน ไปได้ความจากพัศดีท่านหนึ่งบอกว่า เมื่อทำงานอยู่ที่จังหวัดนครพนมได้ให้นักโทษทำเตาหุงข้าว นักโทษได้เอาเปลือกย่างบงมาแช่น้ำมียางออกเหมือนยางต้นหางจระเข้ ได้ผสมกับทรายก่อเตา มีผลดีเท่าปูนซีเมนต์ และกล่าวต่อไปว่าถ้ายาโลงผีให้เอายางบงผสมกับดินยาได้ดียิ่งกว่ายาด้วยชัน ข้าพเจ้าจึงแน่ใจว่าคนโบราณใช้ยางบงนี้อย่างหนึ่ง ในการทำดินให้เป็นหิน ขอให้ท่านสังเกตก่อนที่จะดูปราสาทหินว่า ทุกแห่งที่มีปราสาทหิน จะต้องมีบ่อหรือคูคลองที่ได้ขุดเอาดินขึ้นมาผสม ถ้าจะทำลวดลายให้วิจิตรงดงาม อาจใช้น้ำหนังหรืออ้อยผสมด้วยก็ได้ การที่เขียนมาในที่นี้ด้วยก็เพื่อฝากไว้แก่อนุชนรุ่นหลังได้คิดค้นกันต่อๆ ไป เป็นการรักษาวิชาโบราณไว้ เพราะไม่ใช่เป็นวิชาที่พวกเขมรทำได้เท่านั้น ไทยก็ทำได้ และทำได้ก่อนเขมรด้วยซ้ำไป แต่ของเราไม่ชอบทำเป็นการใหญ่ ขอให้ดูกู่ต่างๆ ตามภาคอิสาณ

เลขที่ 4

หนังสือที่ระลึกการแสดงสินค้าของจังหวัดนครพนม พ.ศ. ๒๔๘๒ กล่าวถึงเมืองที่ปากห้วยหินบูรว่า เมืองศรีโคตรบูร ในการสร้างเมืองนี้ได้กล่าวอ้างตำนานภาคอิสาณไว้ ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าข้อความตอนนี้เป็นเรื่องใหม่ แต่ผู้แต่งจะไล่เวลาให้ทันตำนานอุรังคธาตุ อันเป็นตำนานที่กล่าวถึงประวัติศาสตร์อิงพระพุทธศาสนาอยู่ในท้องเรื่อง เช่นมีชื่อพระยาสุมิตตวงศาในตำนานอุรังคธาตุเป็นต้น

เผอิญไปจับเค้าได้ความจริง ในหนังสือที่ออกชื่อศรีสัตนาคนหุต อันชื่อว่าศรีสัตนาคนหุตนั้น พึ่งมาปรากฏนามภายหลังหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามกำแหงมหาราช เป็นเวลาภายหลัง พ.ศ. ๑๘๓๕

ส่วนศักราชที่ว่า พ.ศ. ๘๘๒ นั้นเล่า ก็สูงกว่าท้องเรื่องตั้ง ๑,๐๐๐ ปี แต่ถ้าหากกลับเอามาเป็นปีที่พระยาสุมิตตวงศาในตำนานอุรังคธาตุ และว่าพระองค์สวรรคตในปีนั้น ไม่ใช่พระสุตตธรรมราชา ก็พอจะพึ่งได้ เพราะเป็นเวลาใกล้กับความจริง

ข้าพเจ้าจึงว่า เมืองศรีโคตรบูร ต้องเป็นเมืองใหม่สร้างขึ้นภายหลังเมืองโคตรบอง คะเนอายุว่าจะได้สร้างขึ้นต่อภายหลังรัชกาลพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ซึ่งเป็นเวลาที่เมืองเวียงจันทน์กลับเป็นราชธานีแทนเมืองหลวงพระบาง

เลขที่ 5

ตำนานอุรังคธาตุ หน้า ๖๘ ว่า "ครั้งนั้นยังมีพระอรหันต์ ๒ องค์ มาจากเมืองราชคฤห์ องค์หนึ่งชื่อ มหาพุทธวงศา มาอยู่ที่ริมน้ำบึง องค์หนึ่งชื่อมหาสัชชดี มาอยู่ป่าโพนเหนือน้ำบึง ครั้งนั้นยังมีกระทาชายผู้หนึ่งชื่อคำปูม (ท้อง) ใหญ่ มีใจประกอบไปด้วยการกุศลยิ่งนัก ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ห่องสะแกห่างหนองคันแทเสือน้ำ ออกมาประจบที่บึงนั้น เป็นผู้อุปฐากพระอรหันต์ทั้งสององค์ ด้วยข้าวบิณฑบาตและข้าวสงฆ์เป็นปกติ พระอรหันต์จึงกล่าวว่า ปูมหลวงนี้เป็นคนมีศรัทธาบำเพ็ญบุญ ท่านจึงใส่ชื่อให้ปรากฏไว้ว่า บุรีจันอ้วยล้วย"

คนทั้งหลายที่เป็นวงศ์ญาติ และที่อยู่ร่วมบ้านเดียวกัน จึงอุปโลกให้เป็นครูอาจารย์สั่งสอนเขาทั้งหลายที่บ้านที่บุรีจันอ้วยล้วยอยู่ เห็นจะอยู่ในเขตเมืองสุวรรณภูมิของท้าวม้าบาง (ก) ซึ่งเป็นเมืองขึ้นเมืองมรุกขนคร

เทวดาอุ้มบุรีจันอ้วยล้วยมาวางไว้ ในปรางค์ปราสาทกับด้วยนางอินทสว่างลงฮอด (ข) ได้เป็นภรรยาสามีกันตั้งแต่นั้นมา เหตุเพราะนางอินทสว่างลงฮอดรักบุรีจันอ้วยล้วยอยู่แล้ว แม้ว่าท้าวคำบางบิดา เตรียมที่จะนำนางไปถวายพระยาสุมิตตวงศา นางก็มิได้มีใจสมัครยิ่งกว่าบุรีจันอ้วยล้วย

ท้าวคำบางดีใจ จึงทำการพิธีอภิเษกสมโภชบุรีจันอ้วยล้วยขึ้นเป็นเจ้าบุรีจัน พร้อมทั้งมอบเวนบ้านเมืองให้เขาทั้งสอง ว่ามีเขตขึ้น ๕ แห่ง ที่นาใต้แห่งหนึ่ง ที่นาเหนือแห่งหนึ่ง ที่พันท้าวแห่งหนึ่ง ที่หาดทรายผ่อหล่ำแห่งหนึ่ง ที่คกคำแห่งหนึ่ง (ค) สร้างเวียงแลต้าย ไม้จันทน์หอมรอบพระนครทั้ง ๔ ด้าน (ง) เมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรโคตบูร (จ) จึงตกแต่งเครื่องบรรณาการพร้อมทั้งข้าวของต่าง ๆ นำไปถวายพระยาสุมิตตวงศามรุกขนคร

และอุรังคธาตุ หน้า ๘๕ ว่า ครั้งนั้น พระยาสุมิตตวงศา........จัดนางสองนางไปประทานบุรีจันนางหนึ่งชื่อมงคลกตัญญู เป็นเชื้อพระวงศ์ชาวจุฬาณี (ชาวตังเกี๋ย) เพราะพงศาวดารโยนกว่า จุฬณีคือตังเกี๋ย จึงสันนิษฐานว่าอาณาเขตโคตบูรด้านตะวันออก ถึงเมืองตังเกี๋ย อีกนางหนึ่งชื่อ

(ก) หนังสืออุรังคธาตุ หน้า ๘๓ บรรทัด ๕ และหน้า ๖๗ ว่า เมืองสุวรรณภูมิตั้งที่ห้วยเก้าเลี้ยว

(ข) หนังสืออุรังคธาตุ หน้า ๗๘ บรรทัด ๒

(ค) หนังสืออุรังคธาตุ หน้า ๗๙ บรรทัด ๕

(ง) หนังสืออุรังคธาตุ หน้า ๘๐ บรรทัด ๑๐

(จ) หนังสืออุรังคธาตุ หน้า ๘๓

มังคลทะปาลัง เป็นเชื้อวงศ์ชาวราชคฤห์ (เมืองหนองแส) สันนิษฐานว่า อาณาเขตโคตบูรด้านเหนือจรดไทยในจีน พร้อมทั้งทรัพย์สมบัติและบริวาร จึงคะเนอายุเมืองเวียงจันทน์เมืองแรกสร้าง คงสร้างขึ้นเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๒๒๑

เลขที่ 6

พงศาวดารเมืองแถง เป็นพงศาวดารของผู้ไทย ได้กล่าวไว้เป็นทำนองเดียวกับพงศาวดารเมืองหลวงพระบางว่า เดิมมีเทพบุตร ๕ เทพธิดา ๕ รวม ๑๐ องค์ ตกลงกันว่าจะลงมาเกิดในมนุษย์โลก จึงพากันเข้าไปอยู่ในผลน้ำเต้านิมิตผลหนึ่ง ลอยมาตกบนภูเขาที่ทุ่งนาเตา ห่างจากที่ตั้งเมืองแถงทางเดินเท้า ๑ วัน เมื่อน้ำเต้าแตกออก เป็นมนุษย์รวม ๑๐ คน ข่าแจะออกมาเป็นที่ ๑ ผู้ไทยดำเป็นที่ ๒ ลาวพุงขาวเป็นที่ ๓ ฮ่อเป็นที่ ๔ แกวเป็นที่ ๕ เมื่อชายออกมาทั้ง ๕ คนแล้ว หญิงก็ออกมาอีก ๕ คน รวม ๑๐ คน จึงได้กันเป็นคู่ๆ สืบพันธุ์ต่อกันมาแล้วจึงกล่าวว่า ขุนลอคำได้สร้างเมืองที่ตำบลสามหมื่น เรียกว่าเมืองแถง

ผู้ไทยดำ ที่เรียกกันแถวเมืองเพชรบุรี ราชบุรีว่า ลาวโซ่ง โซ่งแปลว่า กางเกง ผู้ไทยดำ ก็คือลาวโซ่งดำ เพราะนุ่งกางเกงดำ โซ่งขาวเพราะนุ่งกางเกงขาว โซ่งลาย เพราะนุ่งกางเกงลาย

ลาวพุงขาว คือไทยเมืองหลวงพระบาง เพราะไม่ได้สักพุงเช่นทางพายัพ ที่เรียกคู่กันว่าลาวพุงดำ

ฮ่อในที่นี้ไม่ได้แปลว่าจีน คือไทยน่านเจ้า ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๕๖ ว่า "ยังมีมหากษัตริย์ฮ่อตนหนึ่งชื่อ เทวกาล ว่าอั้น เป็น

ใหญ่กว่าไทยทั้งหลาย อยู่เสวยราชสมบัตินครไทยเทศ คือว่าเมืองราชคฤห์นครหลวงนั้นแล" เมืองราชคฤห์นครหลวง คือ เมืองหนองแส (ตาลีฟู) แต่เหตุไฉนจึงไม่เรียกว่า กษัตริย์ไทย คิดว่า คำว่า ฮ่อนั้นเมื่อแต่งตำนานนี้หมายถึงไทยด้วย พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๕๘ บรรทัด ๘ ว่า ที่เรียกฮ่อ ก็คือไทย พระยาอนุมานราชธน ท่านว่าบรรดาคนที่ลงมาจากมณฑลยูนนานนั้นพวกชาวเหนือ เรียกว่า ฮ่อ ทั้งนั้น

แกว เรียกเสียงเพี้ยนมาจาก กาว และ โก คือกาวลาว และ โกลาว ไม่ใช่จากคำว่าเงี้ยว แกวก็คือไทย ที่บัดนี้เรียกว่าญวน หรือญวนแกวนั้น

ชื่อเมืองแถง มาจากคำว่า แถน หรือ เทียน คือฟ้า เรื่องไทยสมมติเป็นเทพบุตร เทพธิดาลงมาจากฟ้านี้

เมืองแถงอยู่ใต้เมืองแสซึ่งเวลานี้จีนเรียกม่งเส ถ้าประมาณระยะเมืองแส อยู่เยื้องเมืองหัวทางตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ ๔๐ ก.มี. และเมืองหัวอยู่เหนือเมืองแถง เกือบเป็นเส้นตรงราว ๓๒๐ ก.ม. เมืองแสเป็นชุมทางสำคัญ รถไฟอินโดจีนของฝรั่งเศส จากฮานอยแล่นเข้าไปในมณฑลยูนนานในประเทศจีนผ่านเมืองนี้

คำว่า ขุนบรม อาจทำให้ผู้ศึกษาฉงนได้ เพราะคำไทยโบราณไม่มีเสียงตัว ร. ขออธิบายว่า เมื่อสมัยขุนบรมครอบครองเมืองนั้น เป็นเมืองในแดนวัฒนธรรมขอม ซึ่งภาษาขอมพื้นเมืองมีเสียงตัว ร. ใช้แล้ว ขอมได้เข้ามามีอำนาจ แพร่วัฒนธรรมปะปนในถิ่นไทย จนลางถิ่นได้ยอมรับใช้ภาษาขอม เพื่อความสะดวก ควบไปกับภาษาเดิมของตนด้วย จึงมีเสียงตัว ร. ใช้สืบมา และคงรู้คำ บรม แปลว่าอะไรด้วย จึงเฉลิมพระนามเช่นนั้น

เลขที่ 7

– ไทยนับถือนาค ชื่อเมืองที่พระเจ้าสิงหนวัติสร้าง ก็มีนาค

ตำนานอุรังคธาตุว่า พระอมรฤาษีและโยธิกฤาษี ได้สร้างเมืองขึ้นที่ดอยนันทกังรี เหตุที่เรียกเมืองศรีสัตตนาค ก็เพราะนาคตัวหนึ่งมี ๗ หัวมี ที่อยู่ที่เมืองนั้น เมื่อตั้งเป็นเมืองแล้วก็ขยายเขตได้บ้านเล็กเมืองน้อยมาก จึงเป็นบ้านเมืองใหญ่โตขึ้น และได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาไว้บนดอยนันทกังรีศรีสัตตนาค พงศาวดารหลวงพระบางปริเฉทที่ ๑ กล่าวเป็นนิยายว่า เดิมกษัตริย์เป็นยักษ์มาแต่เมืองลังกา ชื่อนันทา พระมเหสีชื่อ พระมหาเทวี มีธิดาชื่อนางกางฮี (เมรี) หนังสือประวัติจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ว่า มีสวนแถน มีธาตุเมรี เป็นพระเจดีย์เก่าแก่อยู่ในสวนนั้น ชาวเมืองเคารพนับถือว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์มาก เมื่อเมืองหลวงพระบางต้องตกเป็นของฝรั่งเศส ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ แล้ว ฝรั่งเศสกรื้อพระเจดีย์นี้เสีย กล่าวว่ามีทรัพย์สมบัติบรรจุอยู่ในพระเจดีย์มาก

เจ้านันทาผัวตายก่อนเมีย ได้มาครองเมืองอินทปัต (คือตายแล้วไปเกิด) มีพระราชโอรสองค์หนึ่งชื่อ พุทธเสน (พระรถ) ได้ทำการอภิเษกกับนางฮี สืบกษัตริย์เมืองหลวงพระบางต่อ ๆ มาอีกหลายพระองค์

พระมหาเทวีได้ยักษ์นี้ พระมหาเทวีน่าจะทรงครอบครองบ้านเมืองเป็นกษัตริยาณีอยู่ก่อนแล้ว จึงได้พระสวามีเป็นชาวลังกาเรียกยักษ์ หนังสือรามายณเรียกเจ้าเมืองลังกาว่าราพณ์ เป็นกษัตริย์ยักษ์ (ทศกรรฐ์) พวกที่มาจากลังกาแม้เป็นเวลาภายหลัง จึงถูกเรียกว่ายักษ์ดังนี้จะใช่หรือไม่ การที่พระนางได้พระสวามีเป็นชาวอินเดียภาคใต้ ย่อมมีแบบอย่างในประวัติศาสตร์ทั้งของฟูนัน จามและญวน ส่วนนางกางฮีพระธิดา เพราะพระนางได้เป็น

รัชทายาทของเมืองหลวงพระบาง เมื่อพรานางสิ้นพระชนม์ลงแล้ว จึงได้บรรจุธาตุไว้เป็นอนุสาวรีย์ เรียกว่า ธาตุเมรี ในตำนานอุรังคธาตุ ได้กล่าวถึงเมืองอินทปัตนคร เพราะมีการติดต่อเป็นสัมพันธไมตรีอย่างบ้านพี่เมืองน้อง แต่ไม่ปรากฏแน่ว่า เมืองอินทปัตนครอยู่ที่ใด ในเขตอำเภอพนัสนิคมมีเมืองร้างอยู่เมืองหนึ่ง ชื่อว่าเมืองพระรถ ในอำเภอเมืองชลบุรี มีอีกเมืองหนึ่ง เรียกว่าเมืองศรีพโร เมืองใดเมืองหนึ่งในสองเมืองนี้ จะเป็นเมืองอินทปัตนครได้หรือไม่ เวลานี้พลเมืองที่เมืองพระรถ ก็มีเชื้อสายเป็นชาวเมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์ อพยพเข้ามาอยู่แต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ แล้วตั้งเป็นเมืองพนัสนิคมขึ้นในรัชกาลนั้น ซึ่งเชื่อเป็นแน่ว่า เดิมจำจะต้องมีพวกชาวเมืองทั้งสองได้อาศัยอยู่ที่นั้นมาก่อนแล้ว

ถ้าเมืองพระรถหรือเมืองศรีพโรคือเมืองอินทปัตนครแล้ว พระบางซึ่งเป็นพระพุทธรูป ศักดิ์สิทธิ์องค์สำคัญของเมืองหลวงพระบาง ก็น่าจะได้ถูกเชิญจากเมืองอินทปัตนครนี้ ลงไปอยู่ในเมืองเขมร จากเมืองเขมรจึงได้ขึ้นไปอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง

ประวัติพระบางนั้นว่า พระจุลนาคเถร ไปบวชอยู่ในลังกาทวีป หล่อพระบางขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๔๑๗ พระบางตกมาอยู่ที่เมืองอินทปัตนคร ก็เพราะชาวลังกาหรือเชื้อสายชาวลังกา ที่อยู่ทางเมืองนี้ได้อัญเชิญเอามาไว้บูชา แต่ตำนานว่า พระยาศรีจุลราชกษัตริย์เมืองอินทปัตนคร ได้แต่งทูตทูลขอพระบางต่อพระเจ้าสุบินราชเจ้าแผ่นดินลังกา เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๙๙

เลขที่ 8

เมืองชวานั้น พงศาวดารโยนกว่า จีนเรียกเลาซัว ลันเจียงก็คือล้านช้าง หรือ ลานช้าง พงศาวดารล้านช้างของพระยาประมวลวิชาพูล ว่า

เพราะลำแม่น้ำโขงในประเทศจีนตอน ๑ ที่ชนชาติไทยอยู่นั้น จีนเรียกว่า ลันฉอง ไทยถิ่นนั้นจะได้อพยพลงมาอยู่ พาเอาชื่อนั้นมาเรียกชื่อเมืองตามชื่อลำแม่น้ำตอนนั้นก็คงเป็นได้ ซึ่งธรรมเนียมเอาถิ่นเป็นชื่อเมือง หรือชาวเมืองนี้ ก็ยังปรากฏเรียกอยู่ในหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามกำแหงว่า เมืองใต้หล้าฟ้าไทย ชาวอู ชาวของ มาออก ดังนี้

ตำนานสิงหนวัติ เรียกดินแดนถิ่นนี้ว่า ลานช้าง เพราะเหตุมีช้างชุมหรือเป็นที่ที่มีช้างอาศัยอยู่มาก แต่ที่จริงนั้น เป็นเพราะไทยที่อยู่แม่น้ำโขงตอนเหนือในมณฑลยูนนาน ซึ่งจีนเรียกแม่น้ำตอนนั้นว่าลานฉางลันฉลองนั้น

แบบศึกษาของฝรั่งเศส สำหรับใช้ตามโรงเรียนประถมศึกษา ณ ประเทศลาว ลงวันที่ ๑๐ เมษายน ค.ศ. ๑๙๒๖ ว่า "ไทยจำพวกตะวันตกลงมาตั้งบ้านเมืองรวมกันเป็นประเทศสยาม ไทยจำพวกตะวันออกลงมาตั้งบ้านเมืองรวมกันอยู่เป็นประเทศลานช้าง" เขาใช้ลานช้าง เช่นเดียวกับที่เรียกในตำนานสิงหนวัติ จึงเป็นอันยุติว่า "ลานช้าง"

ในสมัยพ่อขุนรามกำแหงนั้น เมืองหลวงพระบางยังมีชื่อเรียกว่าเมืองชวา เป็นเมืองออกกรุงสุโขทัย ต่อมาภายหลังเรียกลานช้าง แล้วเพี้ยนมาเป็นล้านช้าง จึงคิดประดิษฐ์ศัพท์เป็นภาษาบาลีขึ้นว่า ศรีสัตนาคนหุต ศรี คือ งาม สง่า สัต–ร้อย นาค แปลว่า ช้าง นหุต–๑๐๐๐๐ เมืองศรีสัตนาคนหุต เป็นเมืองออกกรุงศรีอยุธยา ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) ว่าเป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงิน

ภายหลัง พ.ศ. ๑๘๕๙ รัชสมัยท้าวฟ้างุ้มเป็นกษัตริย์ครองเมืองล้านช้าง กษัตริย์เขมรผู้เป็นพ่อตา ได้ยกเขตตั้งแต่ลี่ผีลงมาให้ขึ้นกับเมืองล้านช้าง แล้วให้เชิญพระบางขึ้นมาไว้ด้วย จึงได้นามเมืองว่า เมืองหลวงพระบางแต่นั้น

บทพิเศษ

เรื่องฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกเป็นของฝรั่งเศส

ข้าพเจ้าขอลงบทความพิเศษนี้ก่อน เพราะเป็นเรื่องที่ท่านควรรู้ติดต่อกับเรื่องของเมืองโคตรบูร จะได้ทราบว่าฝั่งซ้ายตกเป็นของฝรั่งเศสโดยลักษณะอย่างไร เมื่อไร เพื่อให้สมบูรณ์แก่ท่านที่อ่านพงศาวดารชุดนี้ ดังจะได้เริ่มเรื่องนี้ต่อไป

ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ฝั่งซ้ายเป็นดินแดนผืนใหญ่ มีอาณาเขตกว้างขวาง กล่าวเฉพาะสมัยศรีอยุธยา เคยเป็นที่ตั้งแห่งแว่นแคว้นต่าง ๆ ๕ แว่นแคว้น คือ:-

๑. แว่นแคว้นสิบสองจุไทย

๒. แว่นแคว้นโคตรบอง

๓. แว่นแคว้นลานช้าง

๔. แว่นแคว้นเวียงจันทน์

๕. แว่นแคว้นนครจำปาศักดิ์

มีอาณาเขตทิศเหนือ ตั้งแต่ยอดเขาต้นลำแม่น้ำอูต่อมณฑลยูนนานของจีน ทิศตะวันออกจรดตังเกี๋ย และภูเขาแดนลาว ทิศตะวันตกต่อสิบสองปันนา และลำแม่น้ำโขง ทิศใต้สุดเขตเมืองเชียงแตงต่อประเทศเขมร ดินแดนที่ว่านี้เป็นที่อยู่ของไทยมาแต่ต้นพุทธกาล

ทำไมหนังสือนี้จึงเรียกฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง ว่าเป็นที่อยู่ของไทย ไม่เรียกว่าลาวตามอย่างฝรั่งเศส ๆ เขาเรียกว่าแคว้นลาวอยู่ ณ บัดนี้ เพราะหนังสือนี้มิได้เรียกชื่อเกี่ยงแย้งเพื่อการเมือง หากเรียกชื่อดังนั้นตามหลักฐานในทางเชื้อชาติ และประวัติศาสตร์ซึ่งปรากฏความข้อนี้ในหลักศิลาจารึกของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๑๗ "ไทยชาวอู ชาวของ" คือไทยลุ่มแม่น้ำอู ลุ่มแม่น้ำโขง

เรื่องที่จะเสียดินแดนฝั่งซ้ายแก่ฝรั่งเศสนี้ จำจะต้องเล่าเหตุการณ์ของดินแดนที่ใกล้เคียงแต่ย่อ ๆ พอเป็นเค้าเงื่อนด้วย เมื่อไทยจะทำสัญญาภาษีร้อยชัก ๓ กับ เซอร์ยอน โบวริง ครั้งนั้นราชทูตอังกฤษอ้างเหตุผลที่จะขี่เรือที่เขาโดยสาร แล่นเข้ามาอวดอำนาจเพื่อการเจรจากับฝ่ายเราจนได้ เขาทอดสมอจอดเรือรบเหล็กอันทันสมัยในครั้งนั้น ถึงท้ายพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อเราได้ทำสัญญากับอังกฤษเสร็จแล้ว รัชกาลที่ ๔ ทรงหวาดเกรงอังกฤษจึงขอให้ราชทูตช่วยแจ้งแก่รัฐบาลฝรั่งเศสให้ทราบความประสงค์ว่า ใคร่จะทำสัญญากับฝรั่งเศสเช่นเดียวกัน ส่วนที่พูดตรงกับฝรั่งเศส ก็ได้ทรงชักชวนไปยัง ม. แซโย กงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองสิงคโปร์ ให้ฝรั่งเศสเข้ามาทำการค้าขายที่กรุงเทพ ฯ ด้วยมุ่งพระราชหฤทัยจะให้ดุลย์อำนาจกัน รัฐบาลฝรั่งเศสจึงให้ ม. ชาร์ลส์ หลุยส์ นิโคลาส์ แม็ก สิมีเลียน เดอ มอง ตินยิ กงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองเซี่ยงไฮ้ เป็นเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีใน พ.ศ. ๒๓๙๙ ฝ่ายเราจึงได้กำหนดในข้อสัญญากับฝรั่งเศส ซึ่งเห็นเป็นข้อสำคัญในเวลานั้นนัก โดยบรรจุความลงไปในข้อ ๑๕ แห่งหนังสือสัญญานั้นว่า "เรือรบฝรั่งเศส จะเข้ามาจอดอยู่ได้แต่เพียงหน้าด่านเมืองสมุทรปราการ ถ้าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ ให้บอกท่านเสนาบดีฝ่ายไทยให้

รู้ก่อน ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้ขึ้นมาจอดอยู่ที่ไหน ก็ขึ้นมาจอดได้" เพราะเราประสงค์จะอุดช่องโหว่ ในคราวทำสัญญากับอังกฤษเมื่อปีกลายนั้น แต่แล้วความสำคัญข้อนี้ เรามาลืมกันเสียเมื่อคราวสร้างป้อมพระจุลจอมเกล้า จึงไม่ยอมให้เรือรบฝรั่งเศสผ่านป้อมนั้นเข้ามาในกรุงเทพฯ อันเป็นเหตุให้เราต้องเสียดินแดนฝั่งซ้าย ซึ่งจะได้กล่าวให้ละเอียดต่อไป

เมื่อเราได้ทำสัญญากับฝรั่งเศสสมพระราชประสงค์แล้ว ก็มีเสียงกล่าวขึ้นทางฝ่ายฝรั่งเศสว่า "ไทยหวาดเกรงอังกฤษ เอนตัวเข้ามาในอ้อมแขนของเรา ถ้าเราไม่มีเรื่องยุ่งยากพัวพันกับอังกฤษ และใช้ความไหวพริบอีกนิดหน่อย แน่นอนทีเดียว ไทยและลาวก็จะต้องอยู่ในร่มธงของเรา" (นี่คือโฉมหน้ามิตรที่เราชวนเขา)

ปีรุ่งขึ้น เผอิญมีเหตุเพราะพวกญวนฆ่าบาทหลวงฝรั่งเศสและสเปญตาย เรือรบฝรั่งเศสจึงเข้ายึดอ่าวตุรัน และเมืองเว้ราชธานีของญวนไว้ เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๐ แล้วฝรั่งเศสร่วมกับสเปญยึดเมืองไซ่ง่อนได้ใน วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๑ แต่เวลานั้นฝรั่งเศสกำลังติดการรบพุ่งอยู่กับอังกฤษ ฝรั่งเศสจึงมีหนังสือกล่าวลวงญวนว่า ที่ทำดังนั้นมิได้คิดจะเอาบ้านเมือง จะขอพักอาศัยเป็นทางไมตรีต่อไป ญวนตายใจฝรั่งเศส เหตุการณ์ก็สงบอยู่

พ.ศ. ๒๔๐๒ ฝรั่งเศสก็ส่ง ม. มูโฮเข้ามาสำรวจภูมิประเทศ มูโฮเขียนว่า อาณาจักรไทยนั้นกว้างใหญ่ มีพื้นที่ราว ๔๘๐,๐๐๐ ตารางไมล์ มูโฮไปตายที่เมืองหลวงพระบางใน พ.ศ. ๒๔๐๔

พอเขาสำรวจรู้หลักแหล่งแปลงที่ว่า จะเอาที่ไหนก่อนหลังแล้ว เขาก็เริ่มงานเข้าตีญวนได้จังหวัดมิถ่อที่บริเวณปากแม่น้ำโขง เมื่อวันที่ ๑๔

เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๔ ถึงจังหวัดหนึ่ง เป็นการเจาะช่องทางเข้าลำแม่น้ำโขง ถึง วันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ญวนต้องทำสัญญาสันติภาพกับฝรั่งเศส และสเปญยอมยกเมืองไซ่ง่อน เบี่ยงหว่า มิถ่อ เกาะปุโลกอนดอรให้ฝรั่งเศส แต่ยังไม่ทันจะได้ลงนามในสัญญากัน ฝรั่งเศสใช้อำนาจบาทใหญ่เกินไป ก็เกิดจลาจลขึ้น ฝรั่งเศสจึงเข้าทำการปราบยิงทำลายป้อมค่ายในเมืองไซ่ง่อน เบี่ยงหว่าหมด ถึงวันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ ญวนจึงลงนามในสัญญาที่ทำค้างให้แก่ฝรั่งเศส ๕ เดือนเศษ ต่อแต่นั้นมา ม. ลากรังดิแอร์ก็แล่นเรือเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระนโรดม ๆ ถูกฝรั่งเศสขู่เข็ญจำต้องลงพระนาม ยอมอยู่ในความบำรุงของฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ครั้นแล้วฝรั่งเศสก็ส่งคณะกรรมการตรวจภูมิประเทศ ให้เดินทางขึ้นมาจากเมืองไซ่ง่อน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ คณะกรรมการเที่ยวตรวจดูลำแม่น้ำโขงและสาขาของลำแม่น้ำนั้น จนกระทั่งถึงประเทศจีน ได้จดประวัติศาสตร์บ้านเมืองและเหตุการณ์ทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้พบเห็น เสร็จการสำรวจใน พ.ศ. ๒๔๑๑

เมื่อฝรั่งเศสเปิดปากลำแม่น้ำโขงได้แล้ว ก็ตีเมืองวินเล้ง โจดก และฮาเตียนได้เมื่อวันที่ ๑๘–๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๐ ครั้นถึงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ปีนั้น ไทยจำต้องยกประเทศเขมรให้เป็นสิทธิ์แก่ประเทศฝรั่งเศสโดยเด็ดขาด แล้วฝรั่งเศสไปวิวาทรบกับเยอรมันใน พ.ศ. ๒๔๑๒ เข้าปีรุ่งขึ้นก็ต้องยอมแพ้ ถูกเยอรมันปรับ กำลังโรยแรง หิวกระหายจากเหตุการณ์ของตน ในทวีปยุโรปมาก็เข้าตีเมืองฮานอยได้ เมื่อ วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๖ ว่าจะให้เปิดการค้าขาย ด้วยรู้จากกรรมการสำรวจว่าจะเอาเรือขึ้นตามลำแม่น้ำโขงเข้าไปในประเทศจีนไม่ได้ จะเข้าได้ก็ทางลำแม่น้ำ

แดง เมื่อฝรั่งเศสปราบญวนและคุกคามจีนได้เรียบร้อยแล้ว ก็ผลีผลามตะครุบสิบสองจุไทยของไทยไป

เซอร์ เฮนรี่ นอร์แมน ชาวอังกฤษ เขาเขียนไว้ในหนังสือ บีเบิล แอนด์โปลิติค ออฟที ฟาร์อีสต์ ว่ารัฐบาลสยามน่าจะได้อ่านคำแถลงการณ์ของ ม. ลาเนส์ซังในหนังสือชื่อ การขยายเมืองขึ้นของฝรั่งเศส พิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ (ก่อนได้ดินแดนสิบสองจุไทย ๒ ปี) เขากล่าวว่าทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของ (เมือง) ลาวกาย อาณาเขต (ของฝรั่งเศส) ระหว่างยูนนานและเมืองของพม่ากับของสยามไม่แน่นอนนั้นแหละ เรามีความสนใจในการปล่อยให้เป็นไปในสถานะเช่นนี้ เพื่อที่อาจจะเอากลับคืนมาเป็นของแม่น้ำโขง (ฝรั่งเศส) ต่อไปทางทิศตะวันตกนั้นจากเขตของยูนนานจนถึงปากน้ำชีมูน (แม่น้ำมูน) อาณาเขตของอาณาจักรเราควรจะเป็นลำแม่น้ำโขง เชื่อมกับตอนเหนือของทะเลสาบ รวมทั้งจังหวัดพระตะบอง และนครวัต[ก] ซึ่งเป็นส่วนของอาณาจักรเขมร อ่าวแม่น้ำชีมูนซึ่งเป็นของอ่าวแม่น้ำโขงได้แยกจากปากอ่าวแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเรียกกันว่าสยาม โดยภูเขาและที่กันดารอันเป็นอาณาเขตตามธรรมชาติและวิทยาศาสตร์ ระหว่างปากอ่าวแม่น้ำโขง[ข] และปากอ่าวแม่น้ำเจ้าพระยา อาณาเขตภูเขานี้ ควรจะได้พิจารณาโดยฝรั่งเศสในฐานะที่เป็นสุดเขตแดนระหว่างอินโดจีนต่อสยาม เมื่อได้เอาจังหวัดต่างๆ ชายทะเล ซึ่งแต่ก่อนขึ้นกับเขมร และปากอ่าวแม่โขง และชีมูน เราควรใช้นโยบายนอบน้อมอะลุ้มอล่วยและถ้าจำเป็นก็ป้องกันเอกราช

(ก) ได้เขมรไป ไม่ได้เอาพระตะบอง และนครวัตเข้าไว้ จึงวาดความต้องการใหม่

(ข) เห็นจะหมายถึงปากน้ำมูน

ของสยามเสีย ที่จริงฝรั่งเศสมีโครงการที่จะเอาไทยเป็นเมืองขึ้นมานานแล้ว แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มองซิเออร์ลันเยส์แต่งแล้วพิมพ์ที่เมืองเวอซาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ก่อนแผนการของ ม. ลาเนส์ซังด้วยซ้ำ ม. ลาเนส์ซังอาจฟื้นโครงการเดิมมาดัดแปลง ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบันเป็นแน่ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗ หน้า ๒๐๔ ว่า "เพราะเหตุว่าต้นทางที่จะเข้าไปในประเทศสยาม คือบางกอกและเมืองมะริดก็อยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส กองทหารที่มองซิเออร์เดฟาซ์เป็นผู้บังคับการ ก็ทำให้พวกไทยที่ไม่พอใจครั่นคร้ามอยู่ ทั้งปิดหนทางมิให้ข้าศึกต่างประเทศเข้ามาทางแม่น้ำเจ้าพระยาได้ด้วย ฝ่ายมาควิศเตรานยีเล่าก็ประจำอยู่ในราชสำนักไทย เท่ากับเป็นเจ้าของพระราชวัง และวงศ์พระเจ้าแผ่นดินก็เท่ากับอยู่ในกำมือ เพราะเป็นผู้มีหน้าที่รักษาวงศ์อยู่แล้ว เพราะฉะนั้นการที่มาควิศเตรานยีเป็นทั้งผู้บังคับการ ที่ปรึกษาราชการและผู้พิพากษาใหญ่ อันมีทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนรวมอยู่ในคน ๆ เดียว จึงเป็นโอกาสอันดีให้มาควิศเตรานยีทำกิริยาภายนอกดุจเป็นบ่าวอันนบนอบและซื่อสัตย์ แต่ความจริง ต้องให้มาควิศเตรานยีจัดการให้ประเทศสยามได้เป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสให้จงได้ โดยใช้นามว่าเป็นพระราชไมตรี แต่เมื่อภายหลังพระเจ้าแผ่นดินสยามได้เกิดรู้พระองค์ขึ้นเมื่อใด ก็ให้ใช้กำลังบังคับให้ไทยได้อยู่ในอำนาจพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอานุภาพฝ่ายทิศตะวันตกให้จงได้"

ฝ่ายการคริสตศาสนา ซึ่งผสมผสานการเมืองเป็นสำคัญนั้นก็ส่งบาทหลวงฝรั่งเศส ๕ รูป แยกย้ายไปสอนคริสตศาสนาที่เมืองอุบลราชธานี เมืองอำนาจเจริญ เมืองสกลนคร เมืองนครพนมมีสังฆราชอยู่ประจำที่วัดหนองแสง จังหวัดนครพนม เป็นประธานฝ่ายคริสตศาสนาของบ้านเมือง ในลุ่ม

แม่น้ำโขงทั้งสองฝั่ง ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ บาทหลวงฝรั่งเศสอ้างว่าสังฆราชที่กรุงเทพฯ จัดให้ออกไป

เมื่อฝรั่งเศสได้สิบสองจุไทยไว้แล้ว ทางเราเกรงฝรั่งเศสจะบุกเข้ามายึดหัวเมืองอื่นๆ ต่อไปอีก จึงจัดทหารคุมเชิงไว้ในหัวพันห้าทั้งหกและในแดนพวน ฝรั่งเศสถูกขัดขวางเช่นนั้นก็ร้องขึ้นว่า ดินแดนฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขงเป็นของเขมรและของญวน เวลานี้ญวนและเขมรตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศสแล้ว ดินแดนฝั่งซ้ายจึงต้องเป็นของฝรั่งเศสด้วย ฝ่ายเราก็ร้องขอว่าเมื่อจะเป็นของฝรั่งเศสได้ดังว่าแล้ว ก็ขอให้อยู่ในการพิจารณาของอนุญาโตตุลาการ ม. ปาวี กงสุลฝรั่งเศสเมืองหลวงพระบาง พระเอกตัวสำคัญของเรื่อง ๑๑๒ ก็เป็นผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศส ได้ตกลงกับข้าหลวงที่เมืองหลวงพระบางและเมืองหนองคาย ซึ่งเป็นข้าหลวงผสม ให้คำมั่นสัญญากันเมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ เรียกว่าอนุสัญญาเมืองหลวงพระบาง ว่าไทยคงยึดแดนบนฝั่งแม่น้ำโขงในเส้นขนานแลตติจู๊ดที่ ๑๓ ถึง ๒๒.๒ (เป็นการประมาณ)

เมื่อเราเห็นความคุกคามของฝรั่งเศสดังนั้น จึงรีบส่งนายร้อยนายสิบให้ขึ้นไปตั้งกองฝึกหัดทหารอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานีใน พ.ศ. ๒๔๓๑ พอฝึกวิธียุทธ์ได้บ้างก็จัดกรมการพร้อมด้วยนายสิบ พลทหาร แยกย้ายกันออกไปตั้งรักษาด่านทางต่างๆ ตามชายพระราชอาณาเขตด้านตะวันออกแนวภูเขาแดนลาวที่กั้นกับเขตญวน ตามจุดสำคัญที่เราเคยมีการรักษากันมาแต่เดิม เป็นแต่ครั้งนี้เราใช้ทหารที่ฝึกหัดแบบใหม่ และตั้งข้าหลวงออกไปจัดราชการ อยู่ที่เมืองคอนดอนดง เมืองพิน เมืองนองเมืองพอง เมืองพลาน เมืองตะโปน เมืองลำเนา หนองปรือ รวม ๗ เมือง

ฝ่ายฝรั่งเศสก็ขอให้ ม. ปาวี กงสุลเมืองหลวงพระบางเป็นหัวหน้า พร้อมด้วยชาวฝรั่งเศสรวม ๑๕ นาย เข้ามาสำรวจแผนที่ในพระอาณาเขตที่ต่อกับแดนญวน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ฝ่ายเราก็จัดข้าราชการกรมแผนที่พร้อมด้วยข้าหลวงรักษาเมืองชายอาณาเขตทำแผนที่ และติดต่อกับข้าหลวงฝรั่งเศสด้วย

ในระหว่างที่ทำแผนที่กันอยู่นี้ อังกฤษสนใจเรื่องเมืองหลวงพระบาง เกรงว่าฝรั่งเศสจะเอาไปเสีย จึงได้เจรจากับ ม. วัตติงตอง อัครราชทูตฝรั่งเศส ประจำกรุงลอนดอน ม. วัตติงตอง ก็ให้คำรับรองเป็นทางราชการกับรัฐมนตรีต่างประเทศของอังกฤษ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๒ ยืนยันว่า เมืองหลวงพระบางนั้นขึ้นแก่ประเทศสยาม

เวลานั้นเมืองเวียงจันทน์ไม่มี เพราะรัชกาลที่ ๓ โปรด ฯ ให้ยุบเมืองเวียงจันทน์ ครั้งเจ้าอนุเป็นกบฏลงเสียแล้ว จึงให้เมืองหนองคาย ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งขวาลำแม่น้ำโขงปกครองบ้านเมืองขึ้น ของเมืองเวียงจันทน์ที่ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแทน

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ โปรด ฯ ให้จัดระเบียบการปกครองบ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำโขงใหม่ ให้ข้าหลวงนครจำปาศักดิ์ บังคับบัญชาเมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง เมืองแสนบาง เมืองสีทันดร เมืองอัตบือ เมืองสาระวรรณ เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองใหญ่ ๑๑ เมืองขึ้น ๒๑ เรียกว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี บังคับบัญชาเมืองอุบลราชธานี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองพูแล่นช้าง เมืองกมลาสัย เมืองยะโสธร เมืองเขมราษฎร์ เมืองสองคอนดอนดง เมืองนอง เมือง

ศรีษะเกษ เมืองใหญ่ ๑๒ เมืองเล็ก ๒๙ เรียกว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ข้าหลวงเมืองหนองคาย บังคับบัญชาเมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคัณหนิคม เมืองโพนพิสัย เมืองชัยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองกมุทาสัย เมืองบุรีรัมย์ เมืองหนองหาร เมืองขอนแก่น เมืองคำเกิด เมืองคำมวน เมืองหล่มศักดิ์ เมืองใหญ่ ๑๖ เมืองขึ้น ๓๖ เรียกว่าเมืองลาวฝ่ายเหนือ ข้าหลวงเมืองนครราชสีมา บังคับบัญชาเมืองนครราชสีมา เมืองชนบท เมืองภูเขียว รวมเมืองใหญ่ ๓ เมืองขึ้น ๑๒ เรียกว่าหัวเมืองลาวกลาง

ข้าหลวงใหญ่ที่ตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ ว่ากล่าวรับผิดชอบทั้ง ๔ บริเวณ เมืองขึ้นบริเวณหนึ่ง ๆ มีทั้ง ๒ ฝั่งลำแม่น้ำโขง เว้นแต่บริเวณเมืองนครราชสีมาบริเวณเดียว ที่ไม่มีเมืองถึงลำแม่น้ำโขง

ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ม. ลาเนส์ซัง ผู้วาดแผนความต้องการเขตแดนไทย ก็ได้รับการแต่งตั้งให้มาเป็นผู้สำเร็จราชการอินโดจีน, แล้วต่อมาในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. นั้น ม. ริโบต์ นายกรัฐมนตรีฝรั่งเศส ก็ได้แถลงในสภาผู้แทนราษฎรฝรั่งเศสเป็นหลักฐานยืนยันว่า ประเทศทั้งหลายทางทิศตะวันออกของลำแม่น้ำโขง ในตอนที่แยกจากจีน ต้องคำนึงว่าเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ม. ปาวี ตัวละครสำคัญในเรื่องสิบสองจุไทย ได้รับความชอบเลื่อนตำแหน่ง จากกงสุลประจำเมืองหลวงพระบางขึ้นเป็นอัครราชทูตฝรั่งเศสคนแรก เข้ามาประจำหน้าที่ ๆ กรุงเทพ ฯ ในเวลาใกล้ ๆ กันนั้น

อนึ่ง ด่านตึงเหลาและเมืองพิน ที่ฝรั่งเศสให้ญวนยกเข้ามาตั้งที่พัก

และยุ่งฉาง แต่ พ.ศ. ๒๔๒๗ นั้น คราวนี้ ฝรั่งเศสก็ปลูกโรงทหารขึ้น และจัดการรักษาด่านทางอย่างแข็งแรง

ทางกรุงเทพ ฯ จึงเกิดตระหนกตกใจกันอย่างขนานใหญ่ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้น โปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ ล้วนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอออกไปประจำดินแดนภาคตะวันออก ๓ พระองค์ คือ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่ประทับ ณ เมืองอุบลราชธานี เรียกว่าข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว มีเมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสนปาง สีทันดร สาระวรรณ อัตบือ คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ เดช อุดม ศรีษะเกษ อุบล ยะโสธร เขมราษฎร์ กมลาสัย กาฬสินธุ์ ภูแล่นช้าง สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม เมืองใหญ่ ๒๑ เมืองขึ้น ๔๓ ให้กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ครั้งเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่ประทับ ณ เมืองหนองคาย เรียกว่าข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน มีเมืองหนองคาย เชียงขวาง บริคัณหนิคม โพนพิสัย นครพนม ท่าอุเทน ชัยบุรี สกลนคร มุกดาหาร ขอนแก่น หล่มศักดิ์ เมืองใหญ่ ๑๓ เมืองขึ้น ๓๖ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ครั้งเป็นกรมหมื่น ตั้ง ณ เมืองหลวงพระบาง เรียกว่าข้าหลวงหัวเมืองลาวพุงขาว มีเมืองหลวงพระบาง สิบสองปันนา[ก] สิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหก

ส่วนความคิดอ่านที่จะใช้การมโต้ตอบกับฝรั่งเศส เราก็ต้องเตรียมจ้างมองสิเออร์ คุสตาฟ โรแลง ยัคแมงส์ ชาติเบลเยี่ยม ซึ่งเคยเป็นรัฐมนตรีประเทศนั้น ให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินคนแรก ระหว่างฉุกละหุก

(ก) สิบสองปันนาเราต้องเสียแก่จีนไปตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๗ แต่ทางเรายังไม่ทราบจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔

พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ม. โรแลง ยัคแมงส์ มีความชอบได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙

ตั้งแต่ฝรั่งเศสยึดแคว้นสิบสองจุไทยไว้แล้ว ปีรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๑ ตลอดเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ ฝรั่งเศสก็ส่งเจ้าพนักงานประเทศราช ซึ่งเป็นชาติฝรั่งเศสเอง เขามายังลุ่มแม่น้ำโขงอย่างรีบเร่ง แล้วกล่าวหาว่าไทยจะเอาฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด หนังสือด่วนของมาคีส์ออฟดูฟเฟแรง อัครราชทูตฝรั่งเศส มีถึงลอร์ดโรสเบอรี่ รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ลงวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็กล่าวหาว่าไทยรุกแดน และว่าเป็นสิทธิ์ที่สำคัญยิ่งที่จะละเสียมิได้ และจะสถาปนาอย่างดีเกินกว่าที่สยามจะยินยอม นี่เป็นอันแสดงเจตนาในการขยายดินแดนของฝรั่งเศส จากจุดประสงค์ในข้อเสนอเดิมที่หวังกันอยู่ว่า จนกว่าจะได้ตั้งคณะข้าหลวงขึ้นชี้ขาด นั้นเสียแล้ว

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้าทำการรุกไล่ไทย ม. เดลคาสเซ ปลัดกระทรวงการเมืองขึ้น ได้แถลงต่อสภาผู้แทนราษฎร หาว่าไทยเข้าฉวยโอกาสเข้ายึดดินแดนตั้งกองทหารไว้ ห่างเมืองเว้ประมาณ ๔๐ กิโลเมตร ฝรั่งเศสจะปล่อยให้ไทยละเมิดสิทธิ์ของเขาเช่นนั้นไม่ได้ จึงสั่งให้ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนยกกำลังเข้าครอบครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

วันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖ เรสิดังบั้สตาพร้อมด้วยเรือเอกโทเรอ คุมกำลังทหารญวนเมืองไซ่ง่อนและเขมรเมืองพนมเปญ ลงเรือ ๓๓ ลำ พร้อมด้วยศัสตราวุธยกเป็นกระบวนทัพขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง เข้าไล่หลวงพิพิธสุนทร (อินทร) ข้าหลวงเมืองเชียงตุง (เดี๋ยวนี้เรียกสตรึงแตรง) และร้อยโทคร้ามกับพลทหาร ๑๒ คน ซึ่งอยู่รักษาเมืองเชียงแตง ให้ข้าม

ไปอยู่เมืองธาราบริวัตร ซึ่งอยู่ตรงข้ามทางฝั่งโขงตะวันออก แล้วยึดด่านสงขลาและเสียมโบกไว้ทั้งสองตำบล

เมืองเชียงแตงนับว่าเป็นเมืองด่านปากประตูแม่น้ำโขงที่สำคัญของเราแห่งหนึ่งมีภูมิฐานดีที่สุด เมื่อฝรั่งเศสได้เมืองเชียงแตงแล้ว ก็ยกกำลังขึ้นมาถึงแก่งลี่ผี แล้วขึ้นเดินบกมาที่เกาะโดน (สีทันดอน) เป็นเกาะใหญ่ที่สุดเกาะหนึ่งที่อยู่ในลำแม่น้ำโขง แม้ว่าฝรั่งเศสจะระดมยิงไทยในตอนแรก ๆ ก่อน ฝ่ายไทยก็มิได้ทำการต่อสู้ โดยถือว่าไทยกับฝรั่งเศสยังมิได้ขาดทางพระราชไมตรีต่อกัน ทางเราพยายามทุกวิถีทาง ที่จะมิให้เกิดความบาดหมาง แม้จะได้ทำการนอบน้อม เช่นให้มีหนังสือห้ามปรามแต่โดยดีก็ดี ฝรั่งเศสก็กลับให้ทหารระดมยิงปืนใหญ่น้อยมายังไทย จนไม่สามารถจะอดกลั้นได้ จึงยิงตอบออกไปบ้าง ฝรั่งเศสก็รุกไล่เข้ามา ไทยจึงจำใจต่อสู้เพื่อป้องกันตัว ทั้งสองฝ่ายเข้าประชันหน้ากันอยู่ ณ ดอนสาคร ฝรั่งเศสก็ส่งกำลังหนุนมาอีกพันเศษ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระ ก็ให้เลิกค่ายท้ายดอน ไปรวมตั้งรับที่ดอนสดำ และเลิกค่ายหัวดอนดอนไปตั้งรับ ณ ค่ายดอนเดชในวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ฝรั่งเศสก็เข้ามาตั้งที่บ้านเวินยาง ตรงค่ายไทยที่ดอนสดำ แล้วระดมยิงปืนใหญ่น้อยกระสุนแตกตกที่ค่ายไทยมาก ไทยจึงถอยเข้ามาตั้งรับที่ดอนโสม วันที่ ๒๖ เดือนนั้น ฝรั่งเศสก็ยกเข้ามาประชิดค่ายไทยอีก แล้วระดมยิงเข้ามา ไทยยิงตอบไปบ้าง ฝรั่งเศสก็แตกถอยกลับไป

โกรส์กูแรงนายทหารฝรั่งเศสถูกไทยฆ่าตาย เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน แต่ฝรั่งเศสหาความว่าป่วยอยู่ในค่ายที่ตำบลเก่งเกียดจึงถูกฆ่า เขาขอให้ลงโทษผู้ผิดทันที แล้วยังให้ไทยจ่ายค่าทำขวัญให้แก่ครอบครัวทหารฝรั่งเศส

ญวน เขมร ที่ถูกทหารไทยฆ่าตาย กับให้ไทยปล่อยเรือเอกโทเรอ ไทยตอบฝรั่งเศสว่า ต้องการจะตกลงด้วยเสมอ แต่ขอให้นำข้อพิพากขึ้นสู่อนุญาโตตุลาการวินิจฉัย ฝรั่งเศสก็เฉยเสีย แล้วหาว่าไทยไม่ปฏิบัติตามคำขอ

เมื่อจะเริ่มเกิดเหตุขึ้นในลำแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสก็ส่งเรือรบลูตัง ให้เข้ามาจอดประจำอยู่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ อ้างว่าเพราะเกิดรบกันขึ้นที่ทุ่งเชียงคำและคำมวน จึงขอให้เรือรบลูตังเข้ามาป้องกันคนในบังคับ ไทยก็ยอม แล้วยอมให้เรือรบอังกฤษชื่อสวิฟท์เข้ามาจอดในกรุงเทพฯ หนึ่งลำด้วย

เสนาบดีว่าการต่างประเทศของเราได้โทรเลขไปถึงราชทูตไทยที่ลอนดอน เพื่อเสนอลอร์ด โรสเบอรี่ เสนาบดีต่างประเทศของอังกฤษว่า "ข้อเสนอของสยาม ฝรั่งเศสตอบปฏิเสธ และยืนยันจะให้สยามถอนกองทหารและที่ทำการจากฝั่งตะวันออกของลำแม่น้ำโขง แล้วญวนจะเข้าแทนที่ และการถือเอาของฝรั่งเศสกำลังก้าวหน้าอยู่ รัฐบาลสยามไม่อาจจะตกลงได้ คงยืนยันให้เสนอยังอนุญาโตตุลาการสากลพิจารณา เรือปืนของฝรั่งเศสอยู่ที่กรุงเทพฯ เดี๋ยวนี้ และตั้งใจว่าจะพักอยู่ที่นั้น และเรือปืนอื่นก็กำลังแล่นเข้ามา จะถึงวันที่ ๘ เดือนนี้ (เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖) ถึงแม้จะเป็นมิตรกันก็ตาม แต่เหตุการณ์เป็นทำนองบังคับให้ตกลงอย่างขู่เข็ญ แต่รัฐบาลสยามได้ตกลงจะต่อสู้จนที่สุด"(ก) เซอร์ เฮนรี่ นอร์แมน ว่าในยามคับขันเช่นนี้ สยามมีทางเลือกได้อีกวิธีหนึ่ง, คือยอมตามคำขอของฝรั่งเศส ซึ่งบางทีอาจอุทธรณ์ต่ออนุญาโตตุลาการได้

(ก) เพราะเราเห็นปฏิกิริยาของอังกฤษ ในเรื่องเมืองหลวงพระบาง

ตั้งแต่เรือลูกังของฝรั่งเศสเข้ามาจอดที่กรุงเทพฯ ป้อมที่เมืองสมุทรปราการก็ได้เตรียมอาวุธ และบรรจุคนประจำหน้าที่ไว้พร้อมสรรพ แล้วจัดสร้างป้อมพระจุลจอมเกล้าฯ ขึ้นอีกป้อมหนึ่ง รวมทั้งซื้ออาวุธประจำป้อมใหม่นี้ สิ้นเงินประมาณ ๑๐,๐๐๐ ชั่ง ที่ปากน้ำก็ให้ขึงโซ่และเครื่องกีดขวางเพื่อปิดทางเข้า แล้วจมเรือบรรทุกอิฐบรรทุกหิน ขวางร่องน้ำทางเข้าที่สันดอนไว้ ส่วนตินระเบิดเราก็ได้แต่งคนไปกว้านซื้อเอาเข้ามาจากสิงคโปร์

นายพิปป์อัครราชทูตอังกฤษประจำปารีส มีหนังสือด่วนถึงเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอังกฤษว่า เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน เวลาเย็น ม. เดอแวลส์ (ก) กล่าวว่า เขาให้สัญญาได้ว่า รัฐบาลฝรั่งเศสไม่มีนโยบายจะรุกรานราชอาณาจักรสยาม (สดๆ ร้อนๆ ทีเดียว) แต่ฝรั่งเศสมีข้อที่เสียใจอยู่ ๓ ข้อ ซึ่งต้องตกลงกัน ๖ เดือนล่วงมาแล้ว ทรัพย์สมบัติราคา ๘๐,๐๐๐ แฟรงค์ ของพ่อค้าชาวฝรั่งเศสถูกยึดและขายเสีย โรงอุตสาหกรรมฝรั่งเศสถูกทำลาย (หาความ) และข้อสุดท้ายกัปตันโทเรอถูกจับโดยคนไทยและยังไม่ได้ตัวคืนมา และมีการฆาตกรรม ม. โกรส์กูแรง โดยข้าราชการไทย (คดีพระยอดเมืองขวาง)

เสนาบดีต่างประเทศ ได้แจ้งแก่ผู้แทนประเทศสยามว่า ถ้าสัญญาที่ทำกันขึ้นสดๆ ร้อนๆ นี้ต้องถูกทำลาย อนุสัญญาเมืองหลวงพระบาง พ.ศ. ๒๔๓๑ ใครกัน? เป็นผู้รุกแดน) และไม่ทำความตกลงในเรื่องที่กล่าวแล้ว ก็จะต้องมีการถอนทูตฝรั่งเศสจากกรุงเทพฯ และเจ้าวัฒนานุวงศ์ (กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์) ก็จะได้รับหนังสือเดินทางกลับสยามเช่นกัน และถ้ากัปตันโทเรอไม่ถูกส่งตัวคืน ฝรั่งเศสจะบังคับด้วยกำลังอาวุธ

(ก) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส

ระหว่างนั้นผู้บัญชาการทหารเรืออังกฤษที่ประเทศจีน ก็ได้ไปยังกรมการทหารเรือว่า ผู้บังคับการเรือฝรั่งเศส อยู่ในเรือรบทริออมพั่งต์ แล้วเรือทริออมพั่งต์ แองกองสตังต์ โคแมต ลิออง แล่นจากฮ่องกงไปทางใต้ บางทีจะไปสยาม

ทางลอนดอนก็ได้ทราบข่าวลือขึ้น เมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคมว่า ฝรั่งเศสบังคับสยามให้ถอดเสาเขตแดนใกล้ภูเขาแดนลาว ตั้งต้นแต่ที่คำมวน แล้วหนังสือพิมพ์ที่อังกฤษก็ลงข่าวว่า ฝรั่งเศสโกรธไทยให้กองเรือรบเข้ามาในกรุงเทพ ฯ

ทางรัฐบาลอังกฤษจึงแจ้งแก่สภาว่า อังกฤษจะต้องปกปักรักษาคนบังคับอังกฤษ ได้ส่งเรือรบเข้าไปในลำแม่น้ำเจ้าพระยาลำหนึ่ง แล้วอีกลำหนึ่งก็กำลังเดินทาง ลำที่ ๓ เตรียมพร้อมที่จะส่งให้ไปรวมอยู่กับ ๒ ลำแรก

เมื่อฝรั่งเศสทราบข่าวการแถลงในสภาเช่นนั้น ก็หวาดเกรงอังกฤษ เพราะถ้าอังกฤษทำดังนี้ ก็เหมือนกับอังกฤษให้คำมั่นกับไทยว่า อังกฤษจะช่วยไทยเป็นการแนะทางไม่ให้ไทยรับรองข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส แล้วสั่งให้ทูตที่ลอนดอนรับคำแถลงเรื่องส่งเรือรบจากเสนาบดีต่างประเทศอังกฤษ และให้แจ้งว่า "ฝรั่งเศสอยู่ในฐานะจำเป็นที่จะป้องกันมิให้ไทยรุกล้ำอาณาเขต มีลักษณะความสงบโดยแท้ (ล่อน ๆ) จากคำบังคับที่ผู้แทนฝรั่งเศสในอินโดจีน แจ้งไปยังไทย ๆ ก็ได้ถอนทหารส่วนมากบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปแล้ว (ไม่จริง) แต่ระหว่างที่กรุงเทพ ฯ ให้คำมั่นสัญญากับเรา แสดงว่าจะตกลงกันฉันมิตร ทหารฝรั่งเศสที่ตั้งมั่น (รุกเข้ามา) อยู่ที่เกาะโขง (สีทันดอน) กลับถูกไทยโจมตี แล้วนายเรือเอกโทเรอ ก็ถูกจับเป็นเชลย ไม่ช้าขุนนางไทยประจำคำมวนได้ฆาตกรรมผู้แทนของเราคนหนึ่ง ทั้งฆ่าพ้น

ทหารอาสาล้มตายอีก (ฝรั่งเศสยิงทหารไทยตายก่อน ทำไมไม่บอกอังกฤษด้วย) การเรียกร้องให้ไทยทำขวัญก็ไร้ผล (ไทยท้าให้นำเรื่องเสนออนุญาโตตุลาการ, แต่ฝรั่งเศสเฉยเสีย) ขอให้อังกฤษเห็นความจำเป็น ซึ่งเชื่อว่าจะไม่เอาธุระในเรื่องฝรั่งเศสกับสยาม" ทางอังกฤษก็ตอบว่า "อังกฤษมิได้ส่งเรือรบไปสนับสนุนไทย แต่เพื่อจะรักษาคนสังกัดชาติอังกฤษเท่านั้น"

เสนาบดีต่างประเทศฝรั่งเศสจึงสั่ง ม. ปาวี ว่าอังกฤษส่งเรือรบหลายลำไปกรุงเทพฯ เพื่อป้องกันชนชาติอังกฤษ ฝรั่งเศสต้องเพิ่มกำลังทางเรือบ้าง ให้แจ้งแก่ไทยล่วงหน้าว่า เรือรบฝรั่งเศสจะไปรวมอยู่กับเรือลูตัง ม. ปาวี แจ้งให้รัฐบาลของเราทราบ เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม ว่าฝรั่งเศสจะส่งเรือรบเข้ามาอีก ๒ ลำ เราก็คัดค้านไปยังฝรั่งเศสไม่ยอมให้ส่งเรือรบเข้ามา รุ่งขึ้นวันที่ ๙ นั้น ม. ปาวีก็โทรเลขไปยังปารีส แจ้งว่ามีเรือปืนฮอลันดาเข้ามากรุงเทพฯ ๑ ลำ มีผู้แจ้งว่าเรือปืนอังกฤษอีกลำหนึ่งจอดอยู่ที่เกาะสีชังเป็นอันว่าเรือรบอังกฤษอยู่ในน่านน้ำสยาม ๓ ลำ และลำที่ ๔ ที่ปากน้ำ ทูตเยอรมัน ก็ขอเรือปืนมากรุงเทพฯ ๑ ลำ จะถึงวันที่ ๑๐ (เร่งรัฐบาลของเขาให้เห็นว่าคับขันหนัก) แล้ว ม. ปาวี ก็ทูลเสนาบดีต่างประเทศของของเราว่า วันที่ ๑๐ เรือลาดตระเวนฝรั่งเศสชื่อแองกองสตังต์ และโคแมตกำลังเดินทางจะมาถึงสยามและว่าเพื่อปฏิบัติการให้เป็นไปตามหนังสือสัญญา[ก] พลเรือตรีฮูมันน์ ผู้บัญชาการเรือรบ ได้มีคำสั่งให้เรือรบทั้ง ๒ ลำแล่นข้ามสันดอนในเวลาเย็นวันพฤหัสบดีที่ ๑๓ ซึ่งการนี้ต้องการผู้นำร่องจะให้นำเรือเข้ามาด้วย[ข] ฝ่ายเราตอบไม่อนุญาตให้จอดที่ปากน้ำ (เมืองสมุทรปราการ)

(ก) สัญญาไทย–ฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ ข้อ ๑๕

(ข) เข้ามาในเวลาวิกาลและขอผู้นำร่อง จะยั่วให้ขัดข้องเพราะข้อ ๑๕ นี้ เขามีสิทธิ์จะเอาเรือรบเข้ามาจอดได้ถึงหน้าด่านเมืองสมุทรปราการ ซึ่งอยู่ภายในป้อมพระจุลจอมเกล้า ฯ เข้ามาและไม่ต้องบอกด้วย เพราะป้อมพึ่งสร้างในเวลาฉุกละหุกนั้น

เพราะในสถานการณ์เช่นนี้ ย่อมไม่ปลอดภัย ทั้งทางเราก็ไม่ได้รับข่าวจากอังกฤษ ว่าจะส่งเรือรบมาอีกคราบใดที่ประเทศอื่นยังไม่มีเรือรบเกินกว่า ๑ ลำ ก็จะไม่อนุญาตให้เรือรบฝรั่งเศสเข้ามา ม. ปาวี ได้ทีจึงโทรเลขไปปารีสเมื่อวันที่ ๑๑ อีกว่า ไทยคัดค้านว่าไม่สามารถให้ประเทศใด, มีเรืออยู่ในลำแม่น้ำเจ้าพระยาเกินกว่า ๑ ลำ ในเวลาเดียวกันนั้นมีโทรเลขฉบับอื่น ๆ [ก] แจ้งไปที่ปารีสว่า ที่กรุงเทพ ฯ เกิดการอลหม่านใหญ่โต เป็นที่น่าหวาดเกรงว่า ที่จะให้เรือรบเข้ามาอีกนั้น อาจเกิดการวุ่นวาย รัฐบาลสยามได้ตบแต่งสถานที่เตรียมรบไว้ในพระนคร และในลำแม่น้ำโดยด่วน ป้อมทางเข้าปากน้ำและที่เมืองสมุทรปราการ ก็ติดปืนคาลิเบอร์ขนาดใหญ่ กองเรือ ๗ ลำของไทยในบังคับบัญชาพลเรือพระยาชลยุทธโยธินทร์ (เดอริชลิว) และนายทหารเดนมาร์ค ได้ไปทอดสมออยู่ข้างในสันดอนกับได้วางทุ่นระเบิดและตอร์ปิโดไว้ในลำแม่น้ำโดยอาศัยความช่วยเหลือของทหารเรืออังกฤษในฐานะรูปการณ์เช่นนี้ จำต้องระมัดระวังอย่าให้ต้องกระทบกระเทือนขึ้นได้ จะมีเหตุเภทภัยร้ายแรงยิ่งนัก อังกฤษจะเลยหาเหตุเข้าช่วยด้วย อีกประการหนึ่งการที่เรา (ฝรั่งเศส) จะรุกรบอย่างใด ๆ ด้วยเรือสลุบลำหนึ่ง และเรือปืนอีกลำหนึ่ง เช่นเรือแองกองสตังต์ และเรือโคแมตนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ เป็นต้นในเวลาที่ระดับน้ำที่สันดอนลด จะให้เรืออื่นผ่านสันดอนเข้าไปทำการช่วยเหลือก็ไม่ได้ มีกำหนดเป็นเวลาถึง ๑๕ วัน

เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสได้รับข่าวแย้งนี้ จึงเลิกล้มความคิดที่จะส่งเรือรบเข้ามา เมื่อวันที่ ๑๓ เวลาเช้านั้น ม. ปาวี ก็ได้รับโทรเลขจากเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสว่า ราชทูตไทยได้มาแจ้งความกับข้าพเจ้า

(ก) คือพวกฝรั่งเศสที่ไม่เห็นด้วยกับ ม. ปาวี

อย่างเดียวกับที่ท่านบอกมา เมื่อวันที่ ๑๑ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ได้แจ้งมาให้ทราบต่อไปว่า ตามร่องน้ำได้วางลูกตอร์บีโดเตรียมไว้ ให้บอกสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ ครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหลวง ฝรั่งเศสไม่ยอมให้ไทยคัดค้าน เพราะมีสิทธิ์อันชอบตามข้อ ๑๕ หนังสือสัญญา และให้บอกกองเรือรบฝรั่งเศสกลับ รัฐบาลยังไม่ให้เรือลำใดข้ามสันดอนเข้าไปก่อน ถ้าประเทศอื่นมีเรือรบเกิน ๑ ลำ ในลำแม่น้ำแล้วฝรั่งเศสไม่เปลี่ยนความคิด ให้บอกพลเรือตรี ฮูมันน์ ว่ายังสงวนสิทธิ์ที่มีอยู่ในข้อ ๑๕ แห่งสัญญาอย่างเด็ดขาด

ส่วนคำสั่งทางกรุงปารีสก็เช่นเดียวกัน ได้สั่งไปยังผู้บัญชาการทัพเรือที่ไซ่ง่อน เมื่อวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ซึ่งเวลานั้นเรือรบ แองกองสตังต์และโคแมต ได้เดินทางเข้ามายังอ่าวสยามเสียแล้ว ม. ปาวี จึงส่งจดหมายบันทึก พร้อมด้วยคำบอกกล่าวของเสนาบดีต่างประเทศ ว่าอัครราชทูตไทยที่ปารีส ได้รับคำมั่นสัญญาจาก ม. เดอแวลส์ เสนาบดีต่างประเทศฝรั่งเศสแล้วว่า เรือปืนของฝรั่งเศสจะไม่แล่นเข้าไปในลำแม่น้ำเจ้าพระยา คำสั่งนี้ควรจะถึงมือผู้บังคับเรือแองกองสตังต์ แต่ในเวลาสาย ๆ หรืออย่างช้าก็เวลาเที่ยงเศษ แต่ ม. ปาวี ส่งให้ผู้บังคับการเรือต่อเวลาบ่าย ๔ โมง ๔๕ นาที-จึงไม่ต้องสงสัยว่าเหตุที่เปลี่ยนแปลงจากคำสั่งของรัฐบาลฝรั่งเศสเสียได้นี้ ม. ปาวี จะงดมิถูกรับความชมเชย ว่าเป็นตัวตลกเอกและพระเอกของเรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ นั้นเสียได้

ครั้งนั้น อาร์ช ดุ๊กฟรานส์ เฟอร์ดินาน รัชทายาทแห่งออสเตรีย จะเข้ามาเยี่ยมเมืองไทย รัฐบาลจึงถือโอกาสส่งเรือรบ อัคเรสร์ มกุฎราชกุมาร มูรธาภิเษนทร์ หาญหักศัตรู ออกไปจอดรายคอยอยู่นอกสันดอน ครั้น

เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที เรือรบอัคเรสร์ ซึ่งจอดอยู่ข้างนอกเป็นลำต้นให้สัญญาณว่า เรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามา ๒ ลำ มิช้าก็เห็นเรือโดยสารฝรั่งเศส เย บี เซ ซึ่งเดินประจำท่ากรุงเทพฯ กับเมืองไซ่ง่อนแล่นนำหน้า เรือรบแองกองสตังต์แล่นตาม ทางไทยจึงถือว่า เรือรบฝรั่งเศสไม่ได้รับอนุญาตจากไทย ทั้งเป็นการฝ่าฝืนผิดต่อคำสั่งรัฐบาลฝรั่งเศสนั้นด้วย จึงบอกสัญญาณให้เรือแล่นกลับไป โดยป้อมพระจุลจอมเกล้าฯ ยิงปืนใหญ่มิได้บรรจุกระสุนออกไป ๓ นัด แต่เรือรบฝรั่งเศสก็คงแล่นเรื่อยเข้ามาอีก หาหยุดหรือถอยกลับออกไปไม่ จึงบังคับโดยยิงด้วยลูกกระสุนปืนจริง ไปยังเรือแองกองสตังต์นัดหนึ่ง เรือแองกองสตังต์ ทำท่าเหมือนจะหยุด แต่หากหยุดเพื่อรอเรือโคแมต เมื่อเรือโคแมตแล่นมาทันกันแล้ว ทั้ง ๒ ลำก็ชักธงฝรั่งเศสขึ้นพร้อมกัน แล้วช่วยกันกระหน่ำยิงป้อมพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อเวลาย่ำค่ำ ๔๓ นาที ทหารบนป้อมพระจุลจอมเกล้าฯ ป้อมผีเสื้อสมุทร และเรือรบอีก ๒ ลำ ช่วยกันยิงตอบเรือรบฝรั่งเศสบ้าง เรือ เย บี เซ ถูกยิงทะลุต้องแล่นเกยตื้นอยู่ริมฝั่งบริเวณป้อมพระจุลจอมเกล้าฯ นั้นเอง ส่วนเรือแองกอง-สตังต์กับโคแมตคงแล่นเข้ามาถึงสถานทูตฝรั่งเศสเวลายามหนึ่ง เข้าทอดสมอเคียงกับเรือลูตัง กองเรือรบของเราก็แล่นตามขึ้นมา แล้วไปจอดอยู่ทางเหนือน้ำ เรือรบฝรั่งเศส ๒ ลำนี้เป็นเรือทำด้วยไม้ มีพลทหารอยู่ประจำเรือ ๒๒๐ คน ฝ่ายฝรั่งเศสตาย ๓ คน ม. ปาวี ให้ฝังศพทหารฝรั่งเศสไว้ที่หน้าสถานทูต

ทางไทยมิได้มีความประสงค์จะก่อการวิวาท จึงมิได้ทำการรบพุ่งต่อไป การรบที่ปากน้ำครั้งนั้น ฝ่ายไทยตาย ๘ บาดเจ็บ ๔๑ หายไป ๑ พลเมืองบนฝั่งถูกปืนตาย ๑ คือนางทิพดารา (เยื่อน) ภรรยาหลวงทิพดารา

ฝรั่งเศสว่า การที่เรือรบทำผิดพลาดจากคำสั่งของรัฐบาลของเขา ก็เพราะเมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๓ โมง เรือแองกองสตังต์และเรือโคแมตมาถึงนอกสันดอน ได้มีนายทหารพรรคนาวิกโยธินประจำเรือลูตังคนหนึ่ง ซึ่ง ม. ปาวี ส่งไปจากกรุงเทพฯ นายทหารผู้นั้นนำโทรเลขของพลเรือตรีฮูมันน์ ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ที่ส่งมาจากไซ่ง่อน สั่งให้ผู้บังคับการนำเรือรบเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการฉบับหนึ่ง เพราะวันโทรเลขนั้นยังไม่ทราบคำสั่งงดของเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ อีกฉบับหนึ่งเป็นจดหมายของ ม. ปาวีว่า เนื่องจากคำสั่งที่ได้รับจากกรุงปารีส เรือรบจะต้องทอดสมออยู่ที่นอกสันดอนก่อน เมื่อนาวาโทโบรี่ ผู้บังคับการเรือรับคำสั่ง ๒ ฉบับ ที่มีข้อความแตกต่างกันและในจดหมาย ม. ปาวี ระบุไปว่ามีตอร์ปิโดวางอยู่ในลำแม่น้ำจึงเข้าใจว่าการห้ามไม่ให้ผ่านสันดอน ไม่ใช่เนื่องจากผลที่ตกลงแห่งการเจรจากันทางการทูต แต่เพราะเกรงอันตรายว่าจะถูกทุ่นระเบิด เซอร์ เฮนรี่ นอร์แมน ว่าอย่างไรก็ดี เหตุการณ์นี้อาจเป็นเพราะการกระทำของนายทหารเรือฝรั่งเศสเอง แต่ลอร์ดโรส เบอรี่ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษว่าทำโดย "นอกคำสั่งและไม่เชื่อฟัง" แล้วฝรั่งเศสก็หาความเราต่อไปอีกว่า โทรเลขของพลเรือตรีฮูมันน์ ที่สั่งให้เรือรบจอดนอกสันดอน ก็เป็นโทรเลขผ่านสายโทรเลขของไทย แต่พึ่งถึงมือผู้บังคับการ โบรี่ เมื่อวันรุ่งขึ้น (ก) ส่วน ม. ปาวี ก็ว่า ได้มีจดหมายบอกล่วงหน้าไปถึงเรือ ๒ ลำว่า อย่าให้ทำอะไร ๆ ที่เป็นเหตุยุ่งยากขึ้น แต่เผอิญจดหมายนั้นก็ไปจมอยู่ในห่อไปรษณีย์วัตถุ ซึ่งกว่าจะได้อ่านก็สายเสียแล้ว (ข)

(ก) จะถึงมือได้อย่างไร แม้จดหมาย ม. ปาวี ยังถึงเมื่อบ่าย ๔.๔๕ น.

(ข) จดหมายท่านราชทูตก็เผอิญเป็น แต่ยัง ยังไม่สายทีเดียว นายทหารเรือที่ถือหนังสือพออธิบายและแสดงความประสงค์ของท่านได้ดี

เมื่อเรือรบฝรั่งเศสจอดที่หน้าสถานทูต ภายหลังเกิดยิงกันแล้ว ทางเราก็รีบตระเตรียมป้องกันพระบรมมหาราชวังกันอย่างรีบด่วน เพราะไม่ทราบว่าฝรั่งเศสจะคิดการอย่างไรต่อไปอีก เซอร์ เฮนรี นอร์แมนว่า ฝ่ายเราได้รับคำแนะนำจากนายทหารเรือไทยชาติเดนมาร์ค ให้ส่งเรือพร้อมด้วยปืนและคนอย่างเงียบ ๆ เข้าทำลายเรือปืน ๓ ลำ ในเวลากลางคืน แต่อาจเป็นเพราะกลัวหรือมีหิริโอตัปปะ ภายหลังที่ได้ตกลงใจกันเป็นเวลา ๕ ชั่วโมง ความชุลมุนที่เกิดจากความตกใจก็หายไป เพราะทางเราได้รับจดหมาย ม. ปาวี แจ้งว่าฝรั่งเศสมิได้คิดทำการรบ และว่าข้าพเจ้าจะไปศาลาว่าการต่างประเทศในเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น (ก)

วันที่ ๑๔ ผู้รักษาป้อมพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ยึดหนังสือสำหรับเรือเย บี เซ แล้วส่งกัปตันเรือที่นำร่อง นายช่างกล กลาสี รวม ๓๒ คนเข้ามากรุงเทพฯ แต่รัฐบาลของเราก็มิได้ถือว่าเป็นผิด ปล่อยตัวไป ในวันที่ ๑๕ ฝรั่งเศสก็หาความเฉพาะกรณีนี้ว่า ทหารเรือของเราได้ทำการชกชิงเรือเมล์เย บี เซ แล้วได้ยึดเรือยนต์ของเรือรบฟอร์เฟ่ต์ไว้

เมื่อข่าวเกิดยิงกันทราบถึงกรุงปารีส เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของฝรั่งเศสก็โทรเลขมายัง ม. ปาวี ให้ขอคำอธิบายจากเราทันที เพราะฝรั่งเศสได้ตั้งใจสงบแก่สยามแล้ว มิใช่ไม่รู้เมื่อไร ได้สั่งมายังพลเรือตรีฮูมันน์ให้เรือรบหยุดที่สันดอน และก็ได้ทูลให้พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ทรงทราบเองด้วย กลับหาว่าเหตุเกิดครั้งนี้เป็นกลอุบายของไทย จะหาเหตุผลมาพิสูจน์ไม่ได้ (ข) สั่งให้คัดค้านเต็มที่ยกความรับผิดในเหตุการณ์ ว่าเป็นการเริ่มคิด

(ก) ม. ปาวี ต้องการสงบเพียงนั้น เกินไปก็ไม่ได้ เพราะเท่านี้ก็ผิดคำสั่ง

(ข) ถาม ม. ปาวี ดูก็รู้ว่าเป็นอุบายของใคร ?

ของรัฐบาลสยามดำเนินการขึ้นแล้ว สั่งให้เรือรบยิงได้ถ้าถูกไทยโจมตีอีก แต่การที่จะสู้ไทยต่อไปนั้น นาวาโท โบรี่ ก็มิได้คิดที่จะทำการยิงดังสั่งต่อไปอีก เพราะกำลังไม่พอจะต้านทาน ปรากฏจากโทรเลขของพลตรีฮูมันน์ มีไปถึงเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ ว่าเรือแองกองสตังต์อยู่ในฐานะน่าวิตกมาก เหตุต้องรอเวลาระดับน้ำที่สันดอน จะข้ามออกไปไม่ได้ก่อนวันที่ ๒๖

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศส มีหนังสือถึง ม. ปาวี ว่า ณ บัดนี้ ข้าพเจ้าพอจะรู้สึกได้ว่าเหตุการณ์อันเกิดขึ้นใหม่นี้ร้ายแรงเพียงใด รัฐบาลสยามจะต้องรับผิดยิ่งขึ้นอย่างไร นอกจากที่ได้เคยทำมากับเราแล้ว เราควรคำนึงตามที่ชอบด้วยว่า หน้าที่รัฐบาลสยามจะต้องรีบคิดจัดการแก้ไขฐานะความเป็นไปนี้เสียโดยเร็ว แต่ตรงกันข้ามรัฐบาลสยามยังขืนทำโอ้เอ้ ขัดต่อการที่เราเรียกร้องไปตามความสมควร เราจะปล่อยให้เป็นไปดังนี้ต่อไปอีกไม่ได้ ในฐานะรูปการณ์ดังกล่าวนี้ ให้ไปเฝ้ากรมหลวงเทววงศ์ ชี้ให้เห็นเป็นครั้งสุดท้าย ถึงข้อร้ายแรงแม้ความสัจจริงเรามิได้คิดจะขู่เข็ญความเป็นอิสระของสยาม ก็อาจจะทำให้สยามหมิ่นต่ออันตราย หากไม่ยอมตามที่เราเรียกร้องไปโดยทันที ให้นำข้อความดังนี้ไปแจ้งให้ทราบ

รัฐบาลฝรั่งเศสบังคับดังต่อไปนี้

๑. ให้เคารพสิทธิของญวนและเขมร ในดินแดนเหนือฝั่งแม่น้ำโขงและเกาะต่าง ๆ ในลำแม่น้ำนี้

๒. ให้ถอนกองทหารที่ตั้งมั่นอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ให้เสร็จสิ้นภายในเวลาไม่ให้เกินกว่า ๑ เดือน

๓. ให้เสียค่าปรับไหมแก่ฝรั่งเศส ในเหตุอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำและคำมวน และทั้งในการที่ได้ทำอันตราย และทำความเสียหายแก่เรือและพวกกลาสีเรือฝรั่งเศส ในลำแม่น้ำเจ้าพระยา

๔. ให้ลงโทษผู้กระทำผิด และเสียค่าทำขวัญแก่ครอบครัวผู้ที่ต้องเสียชีวิตไป

๕. ให้ใช้เงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ แฟรงก์ ค่าที่ทำความเสียหายแก่ชนชาติฝรั่งเศส

๖. ให้จ่ายเงินจำนวน ๓,๐๐๐,๐๐๐ บาททันที มัดจำการที่จะชดใช้เงินค่าเสียหาย และเงินค่าทำขวัญรายต่าง ๆ หรือถ้ามิสามารถก็ต้องยอมให้รัฐบาลฝรั่งเศสถือสิทธิ์เก็บค่าส่วยสาอากร และสมพัตสร ในมณฑลพระตะบองและเมืองเสียมราฐ

ให้รัฐบาลสยามแจ้งให้ทราบภายใน ๔๘ ชั่วโมง ว่าจะรับรองปฏิบัติตามนี้ ได้หรือมิได้ ในกรณีนี้ เมื่อมีการตกลงอย่างไร ในระหว่างอัครรัฐทูตกับกรมหลวงเทววงศ์ จงทำเป็นหนังสือไว้ ถ้าแม้รัฐบาลสยามไม่ตอบหรือผัดเพี้ยนไม่ยินยอม เมื่อสิ้น ๔๘ ชั่วโมงแล้ว ให้อัครรัฐทูตออกจากกรุงเทพ ฯ แล้วขึ้นพักบนเรือรบฟอร์เฟต์ (ที่คอยอยู่นอกสันดอน) ไปพลางก่อน แล้วจึงทำการปิดอ่าวประเทศสยามโดยทันที สำหรับหน้าที่อัครรัฐทูต เมื่อ ๔๘ ชั่วโมงล่วงไปแล้ว ก็ยังไม่ได้รับคำตอบจากรัฐบาลสยามอันเป็นที่พอใจตามหัวข้อ ดังได้กล่าวมาในลำดับข้างต้นนั้น ให้ท่านมอบหมายการปกปักรักษาชนชาติฝรั่งเศสไว้แก่กงสุลเยเนราลฮอลแลนด์ และการอันใดที่จะพึงปฏิบัติแก่รัฐบาลสยามสถานใดนั้นเห็นสมควรอย่างไรก็จงสั่งเสียผู้ที่ร่วมการงานในครั้งนี้ ให้ทราบทั่วถึงกัน แล้วให้อัครรัฐทูตกับเรือปืน

๓ ลำ ไปรวมอยู่กับเรือรบฟอร์เฟต์ และให้แจ้งไปให้พลเรือตรีฮูมันน์ทราบไว้ ส่วนพลเรือตรีฮูมันน์ จะได้รับคำสั่งอันจำเป็นอีกต่างหาก ข้าพเจ้ามั่นใจว่า อาศัยความชำนิชำนาญของท่าน ความเสียสละแก่ชาติคงจะเป็นปัจจัยช่วยให้ท่านปฏิบัติการตามหน้าที่ๆ จะสงวนประโยชน์ที่มีอยู่ในโอกาศเช่นนี้ไว้ได้ด้วยความพินิจพิจารณาสามารถของท่าก ม. ปาวี ได้ยื่นคำขาดนี้ให้ฝ่ายเราทราบ เมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม

กรมหลวงเทววงศ์ได้ให้คำตอบแก่ ม. ปาวีในวันที่ ๒๓ กรกฎาคมว่า เพื่อตอบสนองหนังสือท่านที่ได้ยื่นมายังข้าพเจ้าตามคำสั่งรัฐบาลฝรั่งเศสเมื่อวันพฤหัสดีเวลาย่ำค่ำ ๔๕ นาทีนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา โปรดฯ ให้ข้าพเจ้าแถลงแก่ท่านดังนี้

๑. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกเสียพระทัยที่ยังไม่ได้รับคำอธิบายอย่างแจ่มแจ้งของประโยคที่ว่า "สิทธิของอาณาจักรญวนและเขมรเหนือดินแดนบนฝั่งซ้ายน้ำโขง และเกาะต่างๆ" ในข้อนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยอยู่เหมือนกันว่า จะยอมโอนกรรมสิทธิ์ดินแดนทุกๆ แห่งให้ ถ้าหากได้แสดงให้เห็นโดยเด่นชัดว่ามีสิทธิ์อันชอบอยู่ เหนือดินแดนนั้นอย่างไร ทั้งนี้เป็นเวลา ๕ เดือนมาแล้วที่รัฐบาลสยามขอร้องให้นำกรณีพิพาทนี้ขึ้นสู่อนุญาโตตุลาการ อย่างไรก็ดี ในเวลานี้เนื่องด้วยความหวังที่จะให้สันติเกิดแก่อาณาประชาราษฎร และให้ความปลอดภัยแก่ผลประโยชน์ทางพาณิชย์ การที่ต่างประเทศได้กระทำอยู่ในประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงยอมรับว่า ให้การปักปันเขตแดนระหว่างสยามกับเขมรนั้น บรรดาดินแดนบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่อยู่ทางใต้เส้นขีดตรงจากกองทหารไทยที่อยู่เหนือที่สุด ซึ่ง ณ บัดนี้ทหารฝรั่งเศสกับญวนยึดไว้

นั้น จนถึงตำบลหนึ่งที่ตั้งในแลต. เดียวกัน คือ แลต. ๑๘ เหนือ รัฐบาลสยามยอมยกให้เป็นดินแดนของญวนและเขมร ส่วนแม่น้ำตอนใต้แลต. ๑๘ เหนือ จนถึงตอนที่ไหลเข้าไปในดินแดนเขมรให้ถือเป็นเส้นปันเขตแดน และที่จะอาศัยเกาะเหล่านี้เพื่อประโยชน์ในการเดินเรือนั้น ควรให้ใช้ร่วมกันทั้ง ๓ ประเทศ คือ ไทย ญวน เขมร

๒. กองทหารไทยที่ตั้งอยู่ในดินแดน ที่ระบุไว้ในข้อ ๑ จะได้ถอนกลับมาให้สิ้นภายใน ๑ เดือน

๓. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอแสดงความเสียพระทัยด้วย ในกรณีอันนำมาซึ่งความเสียหายร่วมกันแก่ฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำและที่คำมวน (แก่งเกียด) และทั้งที่ได้เกิดกระทบกระทั่งกันที่ปากน้ำด้วย

จะได้ปล่อยตัวบางเบียนไป และปฏิบัติตามคำเรียกร้องของรัฐบาลฝรั่งเศสอื่น ๆ ด้วย ถ้าเห็นว่าจำเป็นโดยอนุโลมตามลักษณะธรรมดาแห่งความยุติธรรม และตามความเป็นอิสระของประเทศสยาม ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสรับว่าจะเป็นการเคารพนั้น

๔. บุคคลที่ต้องหาว่าได้ทำการย่ำยีชนชาติฝรั่งเศสเป็นการส่วนตัวในคดีใดก็ดี อันเป็นกฎว่าละเมิดต่อกฎหมายบ้านเมืองหรือกฎหมายระหว่างประเทศก็จะลงโทษตามรูปคดีนั้น ๆ หรือหากว่าสมควรจะชดใช้เป็นค่าทำขวัญ ก็จะได้ชำระให้ครอบครัวผู้เสียชีวิตนั้นให้เสร็จสิ้นไป

๕. รัฐบาลฝรั่งเศส กับรัฐบาลสยามได้โต้แย้งกันมาเป็นเวลานานในเรื่องที่เกี่ยวกับชนชาติฝรั่งเศสข้อเรียกร้อง ให้ชำระเงินตามที่ตนได้รับความเสียหาย เพราะข้าราชการไทยดำเนินการผิดนั้นในข้อนี้ ในนามแห่งรัฐบาลสยาม ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่า ไม่ใช่ความผิดของข้าราชการนั้น ๆ

บัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระวิจารณ์ดำริจะดำเนินอย่างข้างต้นนั้น จึงยินยอมโดยไม่คิดยึดหลักอันใดมาคัดค้าน ยินดีชำระเงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ แฟรงก์ ให้แก่บุคคลผู้ที่ได้รับความเสียหายในกรณีที่ได้ระบุมาแต่ข้างต้นนั้น รัฐบาลสยามมีความเห็นว่า โดยไม่ต้องมีเงื่อนไขบังคับ ชอบที่จะจัดตั้งคณะอนุกรรมการผสมพิจารณาค่าเสียหาย และเทียบตัวเงินที่จะจ่ายชดใช้ เป็นค่าเสียหายในกรณีที่อ้างมาในข้อ ๔ นั้น

๖. ที่ให้จ่ายเงินจำนวน ๓,๐๐๐,๐๐๐ บาท เป็นเงินทันที เพื่อมัดจำในการที่จะชดใช้ ค่าเสียหายที่กล่าวมา และค่าปรับไหมนั้นจะจ่ายให้พร้อมในเวลาแลกเปลี่ยนเอกสารข้อตกลงในระหว่างรัฐบาลทั้ง ๒

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าพระทัยว่า เงินจำนวน ๓,๐๐๐,๐๐๐ บาทนั้น เกินกว่าจำนวนค่าชดใช้ค่าเสียหายและค่าปรับไหม ดังนี้ ถ้าได้พิจารณาให้ละเอียดเป็นราย ๆ ตามควรแก่การแล้ว รัฐบาลสยามเชื่อในความยุติธรรมของรัฐบาลฝรั่งเศส จะได้รับเงินจำนวนที่เหลือจากที่ได้จ่ายไปเท่าที่ได้เรียกร้องในกรณีทั้งปวงโดยครบถ้วนคืนให้

เท่าที่ได้ยินยอมไปตามรัฐบาลฝรั่งเศสเรียกร้องมา อันเป็นผลสุดท้ายพึงเห็นได้ตามคำแถลงคารมข้างบนนี้ รัฐบาลสยามมั่นใจว่าคงจะพอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดว่า รัฐบาลสยามยังมีความปรารถนา ที่จะอยู่ในความสามัคคีกับประชาภิบาลฝรั่งเศส และให้ข้อพิพาทในรัฐบาลทั้งสองที่คั่งค้างอยู่สำเร็จเสร็จสิ้นไปโดยสมบูรณ์

คำตอบของรัฐบาลเรา ม. คุสตาฟ โรแลง ยัคแมงส์เป็นผู้ร่าง เหตุที่ ม. คุสตาฟ โรแลง ยัคแมงส์ได้สัมภาษณ์กับกงสุลอังกฤษ ก็ถูกฝรั่งเศสหาว่าอังกฤษเป็นผู้แนะนำข้อจำกัด อันกำหนดไว้เพียง ๑๘ แผ่นดินที่อยู่ใต้เส้นไทย

ยอมให้ญวนและเขมรกับให้สิบสองจุไทย . หัวพันห้าทั้งหกเมืองพวนคำเกิดคำมวน คงเว้นแต่เมืองหลวงพระบาง ที่ฝรั่งเศสได้ให้คำรับรองไว้แก่อังกฤษ ไทยได้ขอร้องต่อมหาประเทศที่เป็นกลางเมื่อห้าเดือนมาแล้ว ให้ช่วยพิจารณาหากฝรั่งเศสไม่ปรารถนาจะตั้งอนุญาโตตุลาการแล้วเข้ารุกแดนไทย คือ เรื่องที่เกิดขึ้นนี้

สัมพันธภาพระหว่างปารีสกับลอนดอนเวลานั้นก็ตึงเครียดขึ้น เพราะฝรั่งเศสเรียกร้องเอาเมืองหลวงพระบางด้วย ลอร์ดโรส เบอรี่ตำหนิการกระทำของฝรั่งเศสแก่บารอนเดสตูร์แนลส์ เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอนอย่างรุนแรง ในวันที่ ๒๔ กรกฎาคมว่า "นี่ท่านต้องการได้เมืองหลวงพระบางอีกหรือ เราจะยอมให้ท่านทำเช่นนั้นไม่ได้ เราจะได้นัดประชุมคณะรัฐมนตรี และพิมพ์เอกสารทางการเมืองขึ้น และจะเปลี่ยนแปลงคำมั่นสัญญาบางข้อ แล้วจะคิดดำเนินการกันให้หนักหน่วงเต็มที่" ส่วนทางปารีสลอร์ดดัฟเฟอริน เอกอัครราชทูตอังกฤษประจำปารีสก็พื้นความจำว่า ฝรั่งเศสรับรองว่าเมืองหลวงพระบางขึ้นแก่สยามเป็นทางราชการแล้ว และแจ้งไปยังลอร์ดโรส เบอรี่ว่า ข้าพเจ้าได้ชี้ให้เห็นว่า การที่ฝรั่งเศสจะริบเอาเมืองหลวงพระบางกับเขตใกล้เคียงนั้น ก็เท่ากับว่าฝรั่งเศสรวบเอาดินแดนมีเนื้อที่ถึง ๑๐๐,๐๐๐ ตารางไมล์ ซึ่งถือว่าเป็นดินแดนโดยชอบธรรมของสยามอยู่ส่วนหนึ่ง ข้าพเจ้าขอให้ ม. เดอแวลส์ พิจารณาตามคำสั่งของท่านมิให้ฝรั่งเศสริบเอาดินแดนซึ่งผิดไปจากคำมั่นสัญญา ข้าพเจ้าจึงลงความเห็นแสดงให้ ม. เดอแวลส์เข้าใจด้วยวาจาอันหนักแน่นว่า ฐานะรูปการณ์อาจจะยังให้เกิดอันตรายอย่างยิ่งขึ้น ถ้าการบังคับสยามให้ทำความพอใจให้นั้นเกินกว่าขีดที่ถูก

ที่สมควร และเป็นความเสื่อมเสียกระทบกระทั่งต่อผลประโยชน์อันชอบธรรมของประเทศอื่น

การเอาดินแดนอย่างดื้อ ๆ ซึ่งฝรั่งเศสเองก็รับรองแล้วว่า ฝรั่งเศสไม่มีสิทธิอันใด (เมืองหลวงพระบาง) เพราะฉะนั้น ควรแล้วหรือที่จะทำให้เกิดความยาก ซึ่งจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ทั้งนี้ขึ้น หากว่าการเรียกร้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทำกันตามพลการและโดยไม่มีข้อยกเว้นอย่างใด ข้าพเจ้าได้กล่าวต่อไปอีกว่า ในกรณีทั้งหลายแหล่เหล่านี้ ม. เดอแวลส์พึงเข้าใจด้วยว่าชั้นต้นที่ฝรั่งเศสพิพาทกับสยามรัฐบาลอังกฤษถือว่า ความเข้าใจผิดระหว่างสยามกับฝรั่งเศสนั้น เกิดขึ้นด้วยการบั่กบั่นเขตแดนทางแม่น้ำโขงตอนใต้ ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับอังกฤษ แต่เวลาต่อมาสภาพการณ์นั้นกลับเปลี่ยนรูปลักษณะไป ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสนั้นกระทบต่อบุรณภาพของอาณาจักรสยาม ทำให้ดินแดนของฝรั่งเศสล้ำมาอยู่ใกล้กรุงเทพ ฯ ถึงครึ่งเท่าตัวและดินแดนนี้ก็ยังเข้ามาประชิดกับดินแดนของอังกฤษด้วย การเรียกร้องดังกล่าวนี้ สมจะยังความตื่นเต้นขึ้นในอังกฤษ และทำให้รัฐบาลต้องวิตก

เมื่อ ม. เดอแวลส์ ได้ฟังคำร้องทุกข์ของฝ่ายอังกฤษโดยสุภาพแล้ว ก็ตอบว่าข้อความแห่งคำขาดได้ประกาศเปิดเผยเสียแล้ว และใคร ๆ ก็รู้ทั่วประเทศฝรั่งเศส ไม่สามารถจะแก้ไขใหม่ เป็นต้นว่า ถ้าเป็นการบังคับของฝ่ายฝรั่งเศสโดยชัดแจ้ง ม. เดอแวลส์ กล่าวต่อไปอีกว่า ประชาชนในฝรั่งเศสก็ตื่นเต้นเหมือนกัน เพราะไทยผิดพลาดไว้หลายสถาน ทำผิดไว้กับคนในบังคับฝรั่งเศสมากมาย ได้ยิงเรือรบที่ชักธงของฝรั่งเศส และด้วยเหตุการณ์

อย่างนี้ ฝรั่งเศสจึงจำต้องดำเนินการไปโดยไม่ต้องกริ่งเกรง และซึ่งถึงแม้อังกฤษเอง ถ้าได้ตกอยู่ในฐานะอันเดียวกัน ก็จะต้องทำอย่างเดียวกัน

เมื่อก่อนที่ฝรั่งเศสบีคอ่าว เอกอัครราชทูตอังกฤษไปหา ม. เดอแวลส์ ก็ไม่ได้รับคำตอบที่พอใจ ก่อนจะกลับ เอกอัครราชทูตอังกฤษได้ถามว่า ฝรั่งเศสได้ตั้งใจจะทำอย่างไร ถ้าไทยไม่ยอมรับคำขาด ม. เดอแวลส์ตอบว่า อัครราชทูตฝรั่งเศสก็จะโดยสารเรือรบที่ทอดสมออยู่ในกรุงเทพ ฯ ส่วนกองเรือรบก็จะเดินทางมาถึงสันดอนปากน้ำ แล้วทำการบีคอ่าว เอกอัครราชทูตอังกฤษว่าถ้าทำเช่นนั้น จะทำให้ผลประโยชน์ของอังกฤษและเยอรมันเสียหายมาก แต่ฝรั่งเศสจะไม่เสียหายอะไรด้วยเลย ม. เดอแวลส์ตอบว่าไม่ทราบว่าจะแก้ไขอย่างใด ว่าเป็นอุบัติเหตุแห่งสภาพการที่น่าเสียใจอย่างยิ่ง แล้วได้สัมภาษณ์กันอีกเป็นครั้งที่ ๒ ว่า เป็นความจริงหรือที่หนังสือพิมพ์บางฉบับกล่าวว่า ฝรั่งเศสจะยึดเอามณฑลพระตะบองและนครวัดไว้ ถ้าเป็นความจริงเอกอัครราชทูตอังกฤษจะลาออกจากกรุงปารีสโดยทันที ม. เดอแวลส์ ตอบแต่เพียงว่า ฝรั่งเศสยังไม่ได้คิดถึงหนทางที่ควรกระทำ ในข้อที่ฝ่ายไทยจะขัดขืนไม่ยอมรับคำขาด

เมื่อ ม. ปาวี อัครราชทูตฝรั่งเศสได้รับคำตอบฝ่ายเรา เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคมแล้ว ก็ตอบกรมหลวงเทววงศ์ในวันรุ่งขึ้นว่า "ข้าพเจ้าขอกราบทูลให้ปราศจากการโต้แย้งใด ๆ ในข้อซึ่งข้าพเจ้าได้บันทึกส่งให้ทรงพิจารณาในเรื่องฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำโขง และข้าพเจ้าขอกราบทูลว่า ตามคำสั่งของรัฐบาลข้าพเจ้าขอมอบการป้องกันชาติและคนฝรั่งเศส ไว้ต่อกงสุลเยเนราลฮอลันดา และข้าพเจ้าจะลงเรือแองกองสตังต์ ในวันที่ ๒๖ กรกฎาคม"

กรมหลวงเทววงศ์ ได้ทรงตอบแสดงความเสียพระทัยในวันรุ่งขึ้น และทรงประหลาดพระทัยในการตกลงใจของฝรั่งเศสอย่างไม่นึกฝัน ในวันจันทร์ที่ ๒๔ อัครราชทูตฝรั่งเศสมิได้ชักธงขึ้นที่เสาในสถานทูต ครั้นตอนบ่ายวันที่ ๒๕ ทั้งที่กระแสน้ำไม่อำนวย ม. ปาวี ก็ได้ออกจากกรุงเทพ ฯ พร้อมกับเรือรบของฝรั่งเศสทั้ง ๓ ลำ

วันที่ ๒๖ ผู้บังคับการเรือรบฟอร์เฟต์ ก็ส่งทหารเข้ายึดเกาะสีชังเป็นฐานทัพเรือ มีเรือรบเข้าประจำ ๘ ลำ แล้วก็ประกาศปิดอ่าวเวลา ๑๖ น. คงอนุญาตให้เรือต่างประเทศทั้งเรือรบมีเวลาออกไปให้พ้นอ่าวภายใน ๓ วัน แต่เรือรบอังกฤษไม่ออกจากท่ากรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๘ พลเรือตรีฮูมันน์ ได้มาจากไซ่ง่อน เข้าบัญชาการปิดอ่าว ทางเราก็รีบทำการปิดทางเดินเรือในลำแม่น้ำอย่างถาวร โดยบรรทุกอับเฉาจมเรือเก่า ๆ และเตรียมพร้อมเพื่อรับการรุกรานของฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่ง

ฝรั่งเศสคุยว่า เขาไม่ได้เปลี่ยนรูปการณ์ไปตามคำค้านของอังกฤษ คงรักษาคำขาดไว้ได้ทุกข้อทุกกระทง เมื่อความไม่ผ่อนผันของคณะรัฐบาลชุด ม. ดูปุย ได้เปิดเผยออกแล้ว บรรดาหนังสือพิมพ์ในกรุงลอนดอน ก็ได้ตำหนิติเตียนฝรั่งเศสหนักยิ่งขึ้น พวกที่ให้ตัดทางไมตรีเด็ดขาด ก็หาว่าอังกฤษทำการเฉื่อยชา จนลอร์ดโรสเบอรี่ ตัดสินจะเสี่ยงอันตรายในการสงครามครั้งนั้น

ในการประกาศปิดอ่าว ก็เป็นเหตุให้สภาพาณิชย์คัดค้านอย่างเต็มที่ เพราะเกิดเป็นปัญหาสำคัญในทางกฎหมายระหว่างประเทศ ด้วยผู้บังคับการเรือรบฟอร์เฟต์ประกาศปิดอ่าว มิได้คอยพลตรีฮูมันน์ ซึ่งได้รับคำสั่งอันแน่นอนให้ดำเนินการเรื่องนี้ ซ้ำยังห้ามเรือรบอังกฤษนั้นด้วย อังกฤษหาว่า

ฝรั่งเศสทำเกินอำนาจ ด้วยเหตุว่าการปิดอ่าวจะทำได้ ก็ต่อเมื่อได้ประกาศให้ประเทศอื่นทราบเสียก่อน แล้ววางกำหนดเวลาบังคับไว้ในประกาศนั้น ในวันรุ่งขึ้นของวันประกาศปิดอ่าว เกือบจะเกิดปะทะกันในเรื่องที่จอดเรือรบอังกฤษ แรกที่ได้ทราบเหตุการณ์นี้ รัฐบาลอังกฤษได้ร่างข้อความเป็นบันทึกกล่าวโทษ มีนัยคล้ายกับจะบอกประกาศสงคราม และกองทัพเรืออังกฤษก็เตรียมพร้อมที่จะเข้าการรบ หากควีนวิคตอเรีย (พระราชินีอังกฤษ) สะดุดพระทัยไม่ทรงเห็นพ้องด้วย (เพราะระแวงเยอรมัน) บันทึกนั้นจึงถูกเปลี่ยนแปลงไป

หนังสือพิมพ์ต่างประเทศ ว่าที่อังกฤษตกลงใจจะประกาศสงครามกับฝรั่งเศสคราวนี้ ก็เพราะเชื่อมั่นในความช่วยเหลือของเยอรมันด้วย เมื่อเอมเปอเรอร์วิลเลียมที่ ๒ ทรงทราบจากเอกอัครราชทูตเยอรมันที่กรุงลอนดอนทูลไป ก็ทรงร้องว่า "อย่าเลย" แล้วเสด็จขึ้นให้ประทานโทรเลขไปทูลควีนวิคตอเรียว่า พระองค์ท่านไม่ทรงยินยอม ที่จะให้ทำการรุกรบกันขึ้นกับฝรั่งเศสในครั้งนี้ [ก] ฝรั่งเศสว่าความรู้สึกทางทะเลภาคตะวันออก เป็นคนละอย่างกับเหตุการณ์ทางยุโรป การประกวดประขันซึ่งฝรั่งเศสทำแก่อังกฤษ ทำให้ประเทศที่แม้เป็นปรปักษ์กันอยู่ในยุโรป ก็กลับกลายเป็นญาติสนิทกันไปได้ [ข] ที่ฝรั่งเศสสัมพันธ์กันได้นั้น จะเนื่องด้วยผลประโยชน์ของฝรั่งเศสก็หามิได้ เป็นเพราะความขู่เข็ญของอังกฤษนั้นเอง จึงทำให้กลมเกลียวกับเยอรมัน และก็เพราะเอมเปอเรอร์วิลเลียมที่ ๒ พระองค์เดียวที่ทรงห้ามอังกฤษไว้ เพราะเข้าพระทัยดีว่า ถ้าฝรั่งเศสปราชัยทางทะเล ความ

(ก) จะให้ฝรั่งเศสมีอำนาจทางตะวันออก สมดุลย์กับอังกฤษ ๆ กับเยอรมัน ชิงเล่ห์เหลี่ยมกัน

(ข) ฝรั่งเศสแพ้สงครามเยอรมัน ถูกปรับและเสียมณฑลอัลซ์ซาสลอร์เรนไปใน พ.ศ. ๒๔๑๓

ฝ่ายแพ้ของเยอรมันเองก็จักเดินตามมาในไม่ช้า แต่เหตุการณ์คราวนั้นนับว่าเป็นของควีนวิคตอเรียโดยแท้ ที่ไม่ให้อังกฤษกับฝรั่งเศสต้องทำสงครามกันขึ้น

เซอร์ เฮนรี่ นอร์แมนว่า ทางฝ่ายไทยก็เป็นเคราะห์ดีที่ต่อมากรมหลวงเทววงศ์ เห็นความจริงถึงสภาพของป้อมและเรือรบ ทั้งอัครราชทูตอังกฤษก็ได้มาแสดงว่า อังกฤษจะเป็นกลาง ถ้ารีรอไปคำขอของฝรั่งเศสจะมากขึ้น จึงไม่คิดที่จะขัดขืนต่อไป ทรงมีหนังสือถึง ม. ปาวี ที่เกาะสีชัง เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของสยาม โดยที่ระลึกถึงมิตรภาพอันแน่นแฟ้นต่อฝรั่งเศส ยินยอมตกลงตามคำขอของรัฐบาลแห่งริปับลิคโดยไม่มีเงื่อนไข และในวันเดียวกันนี้ก็สั่งให้พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์อัครราชทูตไทยที่กรุงปารีส ให้ยอมตามคำขอของฝรั่งเศสทั้ง ๖ ประการโดยมิได้มีเงื่อนไขอย่างใดอีก มีข้อความดังต่อไปนี้ คือ:-

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยาม ทรงเสียพระทัยอย่างยิ่งเมื่อได้ทรงวิจารณ์เห็นว่า คำตอบของรัฐบาลสยามต่อคำขอของรัฐบาลฝรั่งเศสซึ่งได้ยื่นมาในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ที่แล้วมา และข้อไขต่าง ๆ ที่บังคับมานั้น ถือเสมือนหนึ่งว่ายังไม่ให้ความพอใจแก่มหาชนรัฐฝรั่งเศสเท่าที่ร้องขอมา ข้าพเจ้าจึงได้รับคำสั่งจากรัฐบาลของข้าพเจ้าให้แจ้งแก่ท่านว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงอนุสรณ์คำนึงถึงการที่จะรักษาสัมพันธไมตรีแก่ฝรั่งเศสให้ดียิ่งขึ้นไว้ จึงทรงรับคำขอร้องของรัฐบาลฝรั่งเศส โดยไม่มีข้อไขอย่างไร

ข้าพเจ้าขอเสนอเอกสารนี้มาเป็นหลักฐานตามข้อความที่ท่านให้โอกาสแก่ข้าพเจ้า ให้ได้ทำสัมภาษณ์กับท่านเมื่อเช้านี้ และขอแสดงให้ท่านเห็น

อย่างชัดเจนที่จะเป็นได้ว่า เหตุผลที่ยังให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสนั้นมีอยู่ดังนี้

๑. เพื่อระงับและขจัดเหตุวุ่นวายที่นับวันจะมียิ่งขึ้นในหมู่ประชาชนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งอาจทำให้ชีวิตและทรัพย์สมบัติของอาณาประชาราษฎร์ และชนชาวต่างประเทศเป็นอันตรายได้

๒. เพื่อความสงบและสันติของพลเมือง

๓. เพื่อรักษาสันติภาพไว้

๔. เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการพาณิชย์

๕. เพื่อผูกความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ในทางการทูตที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งต้องขาดสะบั้นลงอย่างน่าสลดใจนั้น

๖. เพื่อให้สัมพันธไมตรี และความสนิทชิดเชื้ออันมีมาแล้วฐานที่เป็นประเทศใกล้เคียง และผลประโยชน์ของประเทศทั้ง ๒ คงเป็นอยู่ดังเดิม

ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติยศอย่างยิ่ง ที่ได้นำข้อความดังกล่าวแล้วมาเรียนท่าน และข้าพเจ้าหวังใจว่าทางรัฐบาลฝรั่งเศส เพื่อจะให้ข้อพิพาทซึ่งเกิดขึ้น ในระหว่างสยามกับฝรั่งเศส คงจะเปลี่ยนคำสั่งที่สมควรอันเดียวกับที่กองทัพเรือฝรั่งเศส ทำการปิดอ่าวสยามอยู่ในเวลานี้

เซอร์ เฮนรี่ นอร์แมน ว่า แม้ฝ่ายสยามจะได้อ่อนน้อมยอมตามฝรั่งเศสโดยดีทุกประการแล้วก็ตาม แต่ฝรั่งเศสก็ยิ่งเอารัดเอาเปรียบฉลาดหนักยิ่งขึ้นค้นพบถึงค่าแห่งถ้อยคำในสัญญาที่เกี่ยง หรือยอมรับปฏิบัติ ดังนั้น จึงขอหลักประกันในวันรุ่งขึ้นที่ ๓๐ กรกฎาคม เพิ่มเติมที่กรุงเทพ ฯ อีกว่า

๑. การอยู่ของกองทหารฝรั่งเศสในแม่น้ำ และป้อมที่จันทบูร ยังคงอยู่กว่าสยามจะจัดการโยกย้ายกองทหารจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง

๒. ห้ามกองทหารของสยาม ตั้งอยู่ในเขต ๒๕ ก.ม. จากแม่น้ำโขง

๓. ห้ามเรือรบหรือเรือมีศัสตราวุธของไทย จอดที่ในทะเลสาบ (เขมร) และต้องไม่มีกำลังทหารที่เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ

๔. ฝรั่งเศส มีสิทธิ์ในการตั้งสถานกงสุลขึ้นที่เมืองน่านและโคราช

แม้ดังนั้น ทางฝรั่งเศสยังกล่าวต่อไปว่า คำตอบของรัฐบาลสยามแก่คำขาดลงวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ซึ่งมีข้อความอันเย่อหยิ่งที่ได้เขียนขึ้นไว้นั้นชอบที่จะทำให้คณะรัฐบาลชุด ม. ดูปุย ตื่นเต้นและโกรธมาก เพราะเรามีสิทธิ์พอที่จะทำการโดยเด็ดขาด ไม่มีโอกาสครั้งใดที่จะปลอดโปร่งเช่นนี้แล้ว ผู้ใฝ่ใจในกิจการทางประเทศราชจึงเห็นควรตัดสินใจที่จะขาดไมตรีกันเสียเลย แล้วคิดรวมเอามณฑลนครวัด (เสียมราฐ) และพระตะบอง ซึ่งตามสัญญา พ.ศ. ๒๔๑๐ ฝรั่งเศสได้ทิ้งเสียแล้วนั้นเข้ารวมไว้ เขากล่าวว่าเป็นการง่ายเพียงยกมือขึ้นนิดเดียว สยามก็จะต้องยอมยกมณฑลเหล่านั้นให้แก่เรา แต่ฝ่ายที่มีความเห็นร่วมกับรัฐบาลว่า การที่ต้องเปลี่ยนแปลงแก้ข้อความแห่งคำขาด เว้นมณฑลพระตะบองไว้ โดยเกรงอังกฤษจะประกาศสงครามขึ้นนั้น คณะรัฐบาลชุด ม. ดูปุย ก็มิได้ทำผิดแต่อย่างใด แต่ทว่าในเวลาเดียวกันนั้นก็ได้บังคับสยามทวีขึ้นโดยขอเพิ่มข้อรับรอง การรับรองทั้งนี้ได้แก่ความมุ่งหมายที่จะปกปักรักษาสิทธิ์ และผลประโยชน์ของฝรั่งเศส และทั้งนี้ก็เป็นวิธีการที่จะเลี่ยงเสีย ซึ่งความเอาใจใส่ของประเทศอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี

ข้อความแห่งคำขาดนี้ ทำให้พระเจ้าแผ่นดินสยามเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในมณฑลพระตะบอง และเสียมราฐแต่ในนาม เพราะบริเวณนี้กลายเป็นเขตกลางสำหรับการเศรษฐกิจและการทหาร ซึ่งเป็นการทำงานให้แก่ฝรั่งเศสแผ่อำนาจหรือทวีอำนาจขึ้นได้ ณ ที่นั้น โดยไม่มีอุปสรรคขัดขวาง แล้วเขาก็

ชมชาติของเขาเองว่าดำเนินนโยบายได้อย่างสุขุม ชวนให้นึกถึงการขบขันของนักการทูตชาวต่างประเทศ (อังกฤษ) มีที่อยู่ในเรื่องที่เขาดำเนินการครั้งนี้ว่า รัฐบาลฝรั่งเศสทำเหมือนแม่ทัพ ที่หยุดการเดินทัพ แต่แล้วก็ส่งกองหน้าขึ้นไปเตรียมที่อยู่ไว้สำหรับรับกองทัพ [ก]

การที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรไว้นั้น เพราะถ้าเกิดรบพุ่งขึ้นกับไทยในภายหน้า เขาจะใช้เป็นฐานทัพอย่างดีสำหรับกองทัพบก กองทัพเรือของฝรั่งเศส ทั้งเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์พืชผลเป็นอย่างดี เป็นหนามยอกอยู่ในอกคนไทย เพราะจะตรึงตราและเป็นข้อพิสูจน์ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราไม่มีอำนาจอธิปไตยภายในพระราชอาณาจักรของพระองค์ และอยู่ในความกรุณาของฝรั่งเศส

ลอร์ดโรส เบอรีได้โทรเลขมาถึงกัปตันโยนส์อัครราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม ว่า "เพื่อที่จะให้ฝรั่งเศสไม่มีโอกาสกระทำหรือขอดินแดนอีก สยามควรจะเร่งร้อนในการปฏิบัติ" ผลสุดท้ายคำขาดทุกๆ ข้อสุดแต่ฝรั่งเศสต้องการ จึงเป็นอันตกลงในวันที่ ๓ สิงหาคม ฝรั่งเศสได้เลิกการปิดอ่าว ครั้นวันที่ ๗ สิงหาคม ม. ปาวีก็ได้กลับเข้ามาในกรุงเทพฯ โดยเรือรบอาลูแอกต์ของฝรั่งเศส และชักธงฝรั่งเศสที่สถานทูตต่อไป ด้วยความนบนอบของราชนาวีสยามจัดให้เป็นเกียรติยศแก่ฝรั่งเศสด้วย เรือเอกคาร์ติช คีฟูเนต์ ผู้บังคับการเรือโคแมตจดหมายเหตุรายวันว่า ม. ปาวีถึงสันดอน เรือไทยจะคอยรับที่นั่น กับทั้งจะได้ทำพิธีคำนับ ม. ปาวีกับเรืออาลูแอกต์ด้วย และเมื่อธงฝรั่งเศสชักขึ้นเสาที่สถานทูตก็มีการยิงสลุตไม่น้อยกว่า ๑๐๐ นัด แล้วเรือลูตังก็ไปทำการยึดเมืองจันทบุรีไว้

(ก) ก็เป็นนิสัยสืบสันดานฉลาดอย่างนี้มา

ม. เลอ มีร์ เดอวิลลิเอร์ส์ ข้าหลวงของโคชินไชน่า ก็ได้ถูกแต่งตั้งให้เป็นอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็ม เข้ามาทำสัญญาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม อัครราชทูตพิเศษผู้นี้ แรกรัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งให้เดินทางเข้ามาทำความตกลงกันอย่างฉันท์มิตร มีข้อสำคัญเพียง ๒ ข้อ

๑. ให้สยามรับรองข้อเรียกร้องดินแดนของฝรั่งเศสบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

๒. ให้ใช้ค่าเสียหายกับค่าปรับไหมด้วย โดยหาว่าไทยหมิ่นประมาทธงฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ และขับไล่ ม. เอสคีลาต์ กับ ม. ชัมเปอนัวส์ ให้ได้รับทุกข์ที่ท่าอุเทนเมื่อปีกลาย ข่มขี่ ม. บาโรตอง จับเรือเอกโทเรอส์ ให้พิจารณาโทษข้าหลวงไทยประจำคำมวน (คือพระยอดเมืองขวาง) ในเรื่องฆาตกรรม ม. โกรส์กูแรง ถ้าไทยไม่ยอม ถึงกำหนดให้นำธงออกจากกรุงเทพฯ พร้อมด้วยเรือรบ แล้วแจ้งให้ผู้บัญชาการเรือรบปิดอ่าว แต่ให้พยายามโน้มน้าวสยามให้ยอมทำตามความพอใจ ครั้นเมื่อเกิดยิงกันขึ้นแล้วจึงได้มอบหมายให้เข้ามาทำตามคำขาด และข้อเสนอเพิ่มเติม สุดแต่จะฉวยโอกาสให้ได้ประโยชน์มากที่สุด

เซอร์ เฮนรี่ นอร์แมน ว่า เวลานั้นพระมหากษัตริย์ไทยไปประทับพักผ่อนยังพระราชวังฤดูร้อน (บางปะอิน) ระยะทางตามลำแม่น้ำขึ้นไปประมาณ ๖๐ ไมล์ ด้วยไม่สบายพระทัย ซึ่งได้รับจากการสละดินแดนและการผันผวนที่ได้ผ่านพ้นไป ม. เดอวิลลิเอร์ส์ ทราบว่าจิตใจของประชาชนพยายามจะลบล้างอำนาจของอัครรัฐทูตผู้มีอำนาจเต็ม เพราะทำให้พระมหา-กษัตริย์ค้อยไป ดังนั้น เขาจึงปฏิเสธที่จะพักที่บ้านพักร้อน แล้วแย้งว่า ในฐานะที่เขาได้เข้ามาเป็นผู้แทนประเทศฝรั่งเศส เขาต้องได้เกียรติยศที่จะเข้า

พักในพระราชวังที่กรุงเทพฯ นี่หมายความว่า พระเจ้าแผ่นดินจำต้องเสด็จกลับเข้ามาเพื่อการนี้ เป็นการขมขื่นต่ออำนาจของราชอาณาจักรเอกราช ถึงดังนั้น รัฐบาลสยามก็เห็นว่าจำต้องยอม แต่ไม่ให้ฝรั่งเศสรู้ว่าเล่นสกปรก โดยแจ้งว่าไม่ว่างและมีที่พักอยู่ที่หนึ่ง อันมีไว้สำหรับพระราชาพักเช่นกัน เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จกลับแล้ว จึงโปรดให้อัครรัฐทูตพิเศษเป็นแขกพักในวังหลวง ในตอนบ่ายวันที่ ๒๐ สิงหาคม ถ้าพระเจ้าแผ่นดินไม่รีบเสด็จกลับเข้ามา จะให้ทูตฝรั่งเศสเข้าไปอยู่ในวังโดยไม่มีในหลวงก็ไม่ได้ เพราะจะเป็นการข่มอำนาจ และราษฎรจะเกิดการเข้าใจผิด เสนาบดีต่างประเทศจึงออกอุบายถ่วงเวลาคอยให้พระองค์ท่านเสด็จกลับมาเสียก่อน

ม. เลอมีร์ เดอวิลลิเอร์ส์ ปฏิเสธที่จะพบปะกับ ม. กุสตาฟโรแลงยัคแมงส์ เป็นทางราชการหรือด้วยกิจธุระใดๆ การกระทำดังนี้ถูกคัดค้านโดยรัฐบาลอังกฤษ หาว่าละเลยไม่เคารพต่อเอกราชของสยาม แต่บางทีจะเป็นหนทางเดียว ที่ฝรั่งเศสคิดเห็นว่าเหตุการณ์จะสิ้นสุดลงได้ เรื่องเงินค่าปรับนั้นสำเร็จได้โดยง่าย เพราะสยามมีเงินเก็บอยู่ในคลังแล้ว ในวันที่ ๒๒ สิงหาคม เงิน ๒,๕๐๐,๐๐๐ บาท ก็ถูกส่งไปยังสถานทูตฝรั่งเศส แล้วอีกครึ่งล้านได้จ่ายให้เป็นเช็คที่เมืองไซ่ง่อน แต่ความยากและเงื่อนไขในกิจการมีมากมาย ม. เดอ แวลส์ ได้แจ้งไปยัง ลอร์ดโรส เบอรี่ เมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน ว่า กิจการเหล่านี้ไม่ควรเกินกว่า ๗ วัน หรืออย่างมาก ๑๐ วัน แต่สยามขอผ่อนไปเป็น ๖ อาทิตย์ ภายหลังที่ได้เยี่ยมเยียนทำความเข้าใจกัน แต่ไม่มีผล กรมหลวงเทววงศ์ได้เสด็จไปเฝ้าพระมหากษัตริย์ยังพระราชวังประทับร้อน (บางปะอิน) ระหว่างต้นเดือนกันยายน และเมื่อพบว่าหมดการไร้ผลแล้ว ก็ได้หยุดพักผ่อนที่วังระหว่างกลับถึงกรุงเทพฯ เสียเกือบ ๓

อาทิตย์โดยป่วยเป็นไข้ ข้าราชการสำนักทั้งหมดขึ้นไปอยู่ที่บางปะอินมีมหรสพ จุดโคมไฟ ฯ ล ฯ เพราะได้รับช้างเผือกใหม่ และฉลองวันประสูติครบ ๔๐ ปี กำลังมีงานการสนุกสนาน ในขณะเดียวกับผู้แทนประเทศฝรั่งเศส คอยชิงโชคชะตาของประเทศสยามอยู่ ดังนั้น ม. เลอ มีร์ เดอวิลลิเอร์ส์ มาสยามโดยไม่มีอะไรจะทำ กรมหลวงเทววงศ์ก็ไม่ได้มาทำงาน จนกระทั่งวันที่ ๒๖ กันยายน จึงมีข่าวลือว่าฝรั่งเศสจะเพิ่มค่าขอขึ้นอีก ซึ่งสถานการณ์กลับเป็นความร้ายอย่างเดิมอีก เพราะ ม. เลอ มีร์ เดอวิลลิเอร์ส์ ไม่มีความอดทนต่อไปอีกได้ ทางรัฐบาลฝรั่งเศสก็ตั้งต้นจะเรียกร้องเอาเต็มที่ เมื่อ ม. เลอ มีร์ เดอวิลลิเอร์ส์ ได้มายังศาลาว่าการต่างประเทศในวันที่ ๒๗ กันยายน เขานิ่งฟังคำอธิบาย ฯ ล ฯ ต่าง ๆ ครั้นแล้วจึงยื่นอนุสัญญาต่อกรมหลวงเทววงศ์ ร่างโดยเสนาบดีว่าการต่างประเทศฝรั่งเศสในปารีสว่า "คำชี้แจงข้อสุดท้ายของการเปลี่ยนแปลง และสภาพทั้งหมด ซึ่งฝรั่งเศสประสงค์จะตกลงด้วย" แล้วกล่าวแก่กรมหลวงเทววงศ์ว่า ข้าพเจ้าจะได้จากสยามเมื่อครบ ๔ วัน ไม่ว่าสภาพการณ์จะตกลงหรือไม่ก็ตามและจะกลับมาใหม่ในวันอาทิตย์ที่ ๑ เพื่อจะฟังข้อตกลงของท่าน สัญญาจะทำขึ้นเพื่อคอยได้ แต่อนุสัญญาไม่สามารถจะคอยได้ จึงนับว่านี่มีเหตุผันผวนกันถึง ๓ ครั้ง และสถานการณ์ครั้งสุดท้ายดูเหมือนว่าจะเป็นภยันตรายอย่างใหญ่หลวงใกล้เข้ามาทุกที เรือปืนอาลมิค เตรียมมีสตีมแต่เช้าตรู่วันอาทิตย์พร้อมนำร่องจะแล่นออกเมื่อได้รับคำสั่ง ผลสุดท้ายสยามก็ยินยอม ได้ลงนามในสัญญาและอนุสัญญาต่อกัน ในวันที่ ๓ ตุลาคม แล้วได้มีการเพิ่มเติมใจความขยายขึ้นอีก ตามความพอใจของฝรั่งเศสภายใน ๕ เดือน ฝรั่งเศสได้เงินจากสยาม ๓,๐๐๐,๐๐๐ บาท อาณาเขต ๒,๒๕,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ได้สิทธิจำกัดในการพาณิชย์ และ

คนในบังคับบัญชาเพิ่มขึ้นแล้ว ยังคงมีทหารอยู่ที่เมืองจันทบุรอันเป็นเมืองท่าที่ ๒ ของสยามด้วย นับว่าเป็นประวัติการณ์ในการขยายตัวของฝรั่งเศสอย่างรวดเร็ว ความพอใจของฝรั่งเศสก็มีแต่ระยะเวลาแรก ๆ ความโลภที่เคยได้ง่ายจนเคยตัว ทำให้คณะรัฐบาลชุด ม. ดูปุย ถูกหาว่า มิได้บังคับให้ประเทศสยาม อยู่ภายใต้ความอารักขาของฝรั่งเศส ไม่อ้างแผนการขึ้นให้วินิจฉัยเสียในเวลานั้น รัฐบาลก็แถลงว่า มีเหตุผลสำคัญจึงมิได้บังคับประเทศสยามให้หนักกว่านี้ข้อมัดจำดังกำหนดในคำขาดเป็นการมักน้อยจนเกินขีดไปก็ตาม แต่การปฏิบัติของ นาวาโท โบรี่ ผู้นำเรือผ่านเข้ามาจนเกิดยิงกันนั้นทำให้รัฐบาลอยู่ในฐานะที่ดีแล้ว

กองทัพเรือฝรั่งเศสประจำทะเลจีนเวลานั้น มีเรือลาดตระเวนหุ้มเกราะ ๑ ลาดตระเวน ๑ เรือสลุบ ๒ เรือปืน ๓ ด้วยกำลังเพียงเท่านี้ เราจะโจมตีป้อมให้พินาศและระดมยิงกรุงเทพ ฯ ก็ได้ แต่ก็มีความจำเป็นจะต้องให้การกระทำของกองทัพเรือ ได้รับการช่วยเหลือจากกองทหารที่ลำเลียงขึ้นบกด้วย การวุ่นวายที่เกิดขึ้นทางใต้ของตังเกี๋ย ทำให้ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน ต้องส่งกองทหารทั้งหมดไปปราบกองทหารที่ส่งมาเพิ่มเติมจากฝรั่งเศสก็เพิ่งลงเรือจากเมืองโบนและตูลองในวันที่ ๘ กรกฎาคม และจะถึงอินโดจีนได้ราวสิ้นเดือนสิงหาคม กำลังทหารที่ไซ่ง่อนก็มีเพียง ๘๐๐ คน เป็นกองพันทหารที่เกณฑ์จากประเทศเขมร นี่แหละเป็นกำลังที่เราสามารถจะนำเข้าสู่สนามรบได้ไม่เป็นปัญหา แน่ละที่ว่าทหารไทยซึ่งรวบรวมถืออาวุธขึ้นนั้น คงจะไม่สามารถรับการโจมตีของกองทหารชาวยุโรปไว้หยุด แต่ถึงกระนั้นที่โคชินไชน่า ก็ไม่ดูหมิ่นว่าเป็นพวกที่น่าละเลย เมื่อเดือนพฤษภาคมที่แล้วมา มีข่าวว่ากองทัพไทยได้ยกกันเข้ามาใกล้ แล้วพลเมืองที่ไซ่ง่อนได้พากันไปชุม

นุมอยู่ที่ตึกผู้ว่าราชการร้องขออาวุธ เพื่อจะเอาใจราษฎรไว้ เจ้าหน้าที่จึงต้องตระเตรียมการป้องกันไว้ในลำแม่น้ำ ส่วนบนเมืองก็ขุดสนามเพลาะ สร้างเครื่องกีดกั้น วางปืนไว้ตามถนนสายสำคัญๆ แล้วในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนได้โทรเลขจากฮานอยมาว่า มีเสียงลือกันว่าไทยได้เตรียมพร้อมจะโจมตีไซ่ง่อน ข้าพเจ้าไม่เชื่อ แต่เพื่อให้ไซ่ง่อนเป็นปกติ ควรส่งเรือประจำทะเลจีนมา ๑ ลำ ทหารไทยไม่น่าเกรงขามอย่างเหตุการณ์อันขบขัน ทำให้หวาดกลัวนั้นเลย แต่ไทยถือตนว่าเป็นชาติเหนือกว่าญวนและเขมร ซึ่งไทยได้เคยตีพ่ายแพ้ครั้งรบพุ่งกันทุกคราว เพราะฉะนั้นจึงจำต้องระวังเอาแต่ทหารชาวยุโรปต่อต้านด้วย แต่ท่าจะต้องได้ทหารพวกที่ว่านี้ให้มากพอที่จะยึดกรุงเทพ ฯ ไว้ได้ กรุงเทพ ฯ มีพลเมืองถึง ๔๐๐,๐๐๐ คน มีทหารหลายชาติหลายภาษา ส่วนมากมีจีนและชาวต่างประเทศตั้งภูมิลำเนาอยู่ในรายงานของ ม. ปาวี เคยแจ้งมาว่า มีการวุ่นวายอยู่ภายนอกเมืองจีนหลายพันเตรียมพร้อมที่จะเป็นกบฏ หาโอกาสสำหรับฉกชิงบ้านช่องที่อุ่นหนาฝาคั่งของบรรดาพ่อค้าพาณิช ฝ่ายนายพลอูมันน์เมื่อมาถึงปากน้ำก็ได้โทรเลขมาเช่นเดียวกันว่า สิ่งที่ ม. ปาวี ใฝ่ใจก็คือได้ประมาณถึงการวุ่นวายในขณะแตกหัก เมื่อเข้ากระทำการเท่านั้น

ในเหตุการณ์อันยุ่งยากนี้ ม. ปาวี ได้แสดงให้เห็นความเยือกเย็นความกล้าหาญของเขาหลายครั้งหลายครา ฉะนั้น เราจึงไม่มีความเชื่อในอันตรายต่างๆ หากสิ่งที่เกรงทั้งนี้เกิดขึ้นแล้วไซร้ทหารเรือฝรั่งเศสจำนวนเล็กน้อย ก็จะไม่พอปราบปรามพวกก่อการวุ่นวายทำให้มีความเรียบร้อยได้ เรือรบที่ประเทศต่าง ๆ ส่งมาเพื่อป้องกันรักษาชนชาติของเขา ก็ได้ทอดสมออยู่ที่ท่ากรุงเทพ เหตุนี้เราคงจะต้องขอความช่วยเหลือต่อเขา และการมีทหารเรือ

อังกฤษเข้ามาช่วยอยู่ด้วย ก็จักไม่ทำให้เราสามารถตกลงทำสัญญาใดๆ ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศฝรั่งเศสได้เลย อีกสถานหนึ่ง ข้อยากก็คงมีมากขึ้น ถ้าแทนที่เราจะขู่กรุงเทพฯ กลับไปยึดมณฑลพระตะบองมัดจำไว้ การยึดตำบลนี้ซึ่งตั้งอยู่ห่างไซ่ง่อนประมาณ ๔๐๐ ก.ม. จะต้องทำให้ต้องยกรี้พลกันอย่างจริงจัง และโอกาสที่จะทำก็ไม่ปลอดโปร่งนัก ไทยได้ชุมนุมทหารดีๆ ไว้ที่นี่เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน ม. เดอ ลาเนส์ซังก็บอกมายังรัฐมนตรีว่าการเมืองขึ้นว่า ไทยได้สะสมอาวุธและกระสุนดินปืนไว้ที่นี่ และว่าถ้าเห็นสมควรจะทำการทางนี้แล้วจะให้รับความสำเร็จ ก็จำเป็นจะต้องคอยฤดูน้ำเกิดในเดือนกันยายน

ตามข้อความที่กล่าวนี้ คณะรัฐมนตรีชุด ม. ดูปุยจะต้องรับผิดชอบอย่างไร ถ้าไม่ใฝ่ใจในข่าวที่ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน และอัครราชทูตฝรั่งเศสบอกมาเราไม่กล่าวซ้ำให้มากความ ทางปฏิบัติการซึ่งพอจะทำได้ในเดือนกรกฎาคม ๒๔๓๖ ไม่เปิดโอกาสให้การเรียกร้องต่างๆ ได้อาศัยกำลังทหารเป็นน้ำหนักเลย กำลังทหารนั้นต้องรออีกถึง ๒ เดือน เพราะฉะนั้นความระมัดระวังจึงสอนไม่ให้ทำการให้สุดขีดสิทธิ เกิดความพลาดพลั้งลงไปย่อมร้ายยิ่งกว่าทำการไม่สำเร็จ รัฐบาลมีหน้าที่ต้องเตรียมการเผชิญหน้าต่ออุปสรรคที่จะอุบัติขึ้นทุกอย่าง เหตุการณ์ก็ได้แสดงให้เห็นชัดว่า ไม่ใช่แต่ประเทศสยามเท่านั้นที่อยู่ข้างหน้าเรา เพราะนายพลเรือฮูมันน์ได้โทรเลขมายังรัฐมนตรีกระทรวงทหารเรือว่า กองทพเรืออังกฤษรวมกำลังกันพร้อมที่ฮ่องกงแล้ว

ม. เดอลอง กล่าวในสภาเซเนตและดิบิวตี้ว่า การเคารพสิทธิของเราบนลุ่มแม่น้ำโขง เป็นอวสานแห่งการรุกล้ำอาณาเขตอันอยู่ในอารักขาของเรา

จากฝ่ายไทย ญวน และตังเกี๋ยคงได้ครอบครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตลอดขึ้นไปจนจรดเขตแดนจีน การเดินเรือในลำแม่น้ำโขง ก็ตกอยู่ในความดูแลของฝ่ายเราแต่ฝ่ายเดียว น่านน้ำในลำแม่น้ำโขงและทะเลสาบเขมร ก็เป็นของฝรั่งเศสโดยเฉพาะ ประเทศสยามจะต้องรื้อถอนป้อมค่ายและไม่ตั้งกองทหารหรือก่อสร้างสถานสำหรับการทหารใด ๆ ในมณฑลพระตะบอง เสียมราฐ และเขตที่อยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ๒๕ กิโลเมตร บริเวณนี้กับมณฑลพระตะบองและเสียมราฐ จะปลอดจากการเก็บภาษีจนกว่าจะได้ทำสัญญาการค้าขายกันใหม่ ผู้ร้ายที่ทำการฆาตกรรมฆ่าพื้นผู้แทนและทหารของเราจะถูกลงโทษ ในที่สุดรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้ยึดเมืองจันทบุรีไว้ จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามคำมั่นสัญญาที่ได้ทำแก่เราโดยสมบูรณ์ ไม่จำจะต้องแสดงถึงข้อความสำคัญอื่น ๆ แห่งสัญญาที่ได้ปรับไหมให้เป็นประโยชน์แก่เรา ยังทำให้เคารพสิทธิของเราอย่างแท้จริง มีเงื่อนไขข้อรับประกันพอเพียง สุดท้ายเขากล่าวว่า เราได้รับประโยชน์อย่างมากน่าพึงใจ เขาทั้งหลาย (ฝรั่งเศส) ตระหนักอยู่แล้วว่าความยากและอุปสรรคที่ต้องเผชิญกับอังกฤษนั้น น่าวิตกเพียงใดระหว่างฝรั่งเศสวิวาทกับไทยสัมพันธไมตรีฝรั่งเศสกับอังกฤษตึงเครียดที่สุด เข้าใจกันว่า อังกฤษเข้าข้างไทย เพราะอังกฤษใฝ่ใจจะแผ่อำนาจในอินโดจีนอยู่

ภายหลังการลงนามในหนังสือสัญญากันแล้ว พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงเมืองคำมวน ก็ถูกศาลผสมซึ่งมีกงสุลฝรั่งเศสขึ้นนั่งพิจารณาด้วย พระยอดเมืองขวางจึงถูกตัดสินให้จำคุก ๒๐ ปี ฝรั่งเศสตั้งเมืองเวียงจันทน์ขึ้นใหม่ มีเรสิดังสุเปริเอ เป็นตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลแคว้นลาวประจำอยู่ที่เมืองนี้ ส่วนที่เมืองหลวงพระบางคงเป็นเมืองมีกษัตริย์ประจำอยู่ตามเดิม

แล้วสร้างรูป ม. ปาวีให้นุ่งผ้าสวมเสื้อหมวกแบบไทย ยื่นหนังสือหมายถึงความสุข อิสรภาพ แก่ราษฎรซึ่งหมอบชูพานดอกไม้เป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่เมืองเวียงจันทน์ เขาเขียนคำเชิดชูเกียรติ ม. ปาวี ไว้ในหนังสือแบบศึกษาประเทศลาวเพื่อให้ฝังลงในจิตใจพลเมืองว่า

"ท่านปาวี เอาประเทศลาวขึ้นแก่ ฝรั่งเศสโดย ความพร้อมเพรียง ของราษฎรเมื่อก่อนนั้น ดูดาเดอลาเกล เพียงแต่ได้ก่อต้นเที่ยวดูประเทศบ้านเมืองเท่านั้น การที่กระทำกิจส่วนนี้ให้สำเร็จเป็นดีแท้นั้น ได้ยกไว้ให้เป็นเกียรติยศของท่านปาวี ท่านปาวีได้กระทำการนี้ด้วยความสามารถฉลาดเฉลียวพร้อมทั้งสติปัญญาอันสมแก่ความชมเชยทุกอย่าง ทั้งผลแห่งความสำเร็จนั้นก็ได้เกิดความคาดหมายของประชาชน ด้วยความสามารถของท่านปาวีนี้เองจึงได้ทำแผนที่ประเทศอินโดจีนนี้ได้ แต่คุณประโยชน์อันยิ่งใหญ่แท้ของราชทูตผู้นี้ คือการที่ท่านได้แผ่อาณาเขตของอินโดจีนฝรั่งเศสให้กว้างขวางออกอีก คือท่านได้ทำให้ประเทศลาวเป็นของฝรั่งเศส โดยความยินยอมของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ต่อไปก็สรรเสริญบุญบารมีฝรั่งเศส ฯลฯ พวกเรา (ไทยฝั่งซ้าย) ก็มีความยินดีรับเอาประเทศฝรั่งเศสเท่านั้นที่อาจจะช่วยเหลือ ให้ความทุกข์ยากลำบากใจของพวกเราสูญหายไปได้ ฯ ล ฯ"

ล่วงได้ ๒ ปี ฝรั่งเศสไปมีโชคลาภใหม่อีก เพราะได้ทำสัญญากับจีนที่กรุงปักกิ่ง ในวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๘ จีนยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ที่อยู่เหนือดินแดนของไทยขึ้นไป และต่อเขตตังเกี๋ยให้ฝรั่งเศสอังกฤษจึงประท้วงขึ้น แต่เมื่อจีนได้ยอมร่นอาณาเขตให้เป็นของพม่า ลึกเข้าไปในแดนจีนได้สมประสงค์แล้ว อังกฤษก็หันมามองเขตแดนที่ฝรั่งเศสได้ไปจากไทยเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ เพราะการกระทำของฝรั่งเศสเป็นการใช้กำลังข่มขี่

จึงทำหนังสือปฏิญญากับฝรั่งเศสที่กรุงลอนดอนว่า ต่างฝ่ายจะไม่ยกกำลังทหารบก ทหารเรือเข้าไปในที่น้ำไหลตกปากอ่าวสยาม โดยปราศจากการยินยอมของอีกฝ่ายหนึ่ง เพื่อรับผลและอำนาจเสมอกัน และถ้าเห็นเป็นการพร้อมกันที่จะรักษาความเป็นอิสรภาพของสยามไว้ด้วย (ต่างฝ่ายต่างป้องกันเขตที่ฉวยเอาและร่วมการแย่งของประเทศที่แซงเข้ามาเป็นแขกหน้าใหม่) หนังสือปฏิญญาลงนามกัน วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๘

ส่วนประวัติของแว่นแคว้นสิบสองจุไทย จะได้กล่าวต่อไปในเรื่อง "สิบสองจุไทย" บทต่อไปนี้จึงจะกล่าวประวัติแว่นแคว้นโคตรบอง และ ฯลฯ

แว่นแคว้นโคตรบอง เป็นที่ตั้งราชธานีของอาณาจักรโคตรบูรโบราณ ราชธานีชื่อว่าเมืองโคตรบูร แล้วย้ายมาเมืองมรุกขนคร อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใต้เมืองท่าแขก และหลังเมืองสุวรรณเขตเข้าไป ซึ่งทั้ง ๒ นครนี้เป็นเมืองร้างแล้ว เดิมมีอาณาเขตทั้ง ๒ ฝั่งลำแม่น้ำโขง เหนือต่อแดนจีน ตะวันออกต่อตังเกี๋ย ใต้ถึงแก่งลี่ผี ตะวันตกไม่ปรากฏ เมืองโคตรบูรแรกสร้างเมืองก่อน พ.ศ. ๒๒๑ แล้วได้มีพวกพราหมณ์ ซึ่งต่อมาได้นามว่าจินละ เข้ารุกเขตอาณาจักรโคตรบูร ตั้งเมืองที่ภูสระหัวหลังเมืองนครจำปาศักดิ์ (เก่า) ขึ้นประเทศฟูนัน แล้วอาณาจักรโคตรบูรก็ตกอยู่ในอำนาจฟูนัน เมื่อแว่นแคว้นจินละเป็นกบฏตีฟูนันได้ อาณาจักรโคตรบูรปลีกตัวเป็นอิสระ

ครั้นจินละ ปราบเหตุการณ์ทางฟูนันได้เรียบร้อย ก็แผ่อำนาจเหนืออาณาจักรโคตรบูร ตั้งราชธานีที่ปากห้วยหินบูร มีชื่อว่าเมืองโพธิสารหลวง เกิดชาติกล้อม แยกจากจินละขึ้นไปตีเมืองเชียงลาว และเมืองฝาง ตั้งเมืองสุวรรณโคมคำและอุมงคเสลา

เมื่อจินละรวมเป็นประเทศเดียวได้ ก็ทิ้งเมืองโพธิสารหลวงที่ปากห้วยหินบูรเป็นเมืองร้าง สมัยศรีอยุธยาต้น ๆ เมืองโคตรบองได้ถูกสร้างขึ้นและเป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงิน ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) แล้วเมืองโคตรบองก็กลับเป็นเมืองร้าง ก่อนที่พระเจ้าไชยเชษฐาลงมาตั้งราชธานีที่เมืองเวียงจันทน์

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกในครั้งที่ ๑ แล้ว พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตลานช้างเวียงจันทน์พระองค์หนึ่ง มีพระราชประสงค์จะได้ราชโอรสของพระองค์ครองเมือง จึงสร้างเมืองขึ้นปากห้วยหินบูร ชื่อว่าเมืองศรีโคตรบูรเป็นเมืองลูกหลวง ภายหลังย้ายมาอยู่ที่ปากห้วยศรีมังใต้เมืองท่าแขก

แว่นแคว้นลานช้าง ราชธานีเดิมมีชื่อว่าเมืองศรีสัตนาค เป็นเมืองขึ้นอาณาจักรโคตรบูร เมื่ออาณาจักรโคตรบูรได้แตกสลายไปแล้ว ราวพุทธ-ศตวรรษที่ ๑๒ เมืองนี้ได้ขึ้นกับเมืองแถงราชธานี ภายใต้ของอาณาจักรน่านเจ้า ครั้นเมื่อสิ้นรัชกาลขุนบรมไม่นานนัก แว่นแคว้นนี้และแว่นแคว้นสิบสองจุไทยก็ตกอยู่ในอำนาจของอาณาจักรโยนกเชียงแสน

เมืองศรีสัตนาคสร้างขึ้นภายหลังเมืองเวียงจันทน์ เมื่อเมืองศรีสัตนาคร้างแล้ว จึงมีฤาษีสองพี่น้องได้มาสร้างเมืองขึ้นใหม่ให้ชื่อตามภูเขาแห่งหนึ่งว่าภูช้าง

นัยหนึ่งว่าเชียงคงเชียงทองและเชียงดง เพราะมีต้นทองเป็นดง ต่อมามีพ่อค้าผู้หนึ่งอยู่เมืองเวียงจันทน์ ขึ้นไปค้าขายถึงเมืองเชียงคง เชียงทอง ราษฎรเห็นเป็นผู้มีบุญจึงยกขึ้นเป็นกษัตริย์ ครั้นขุนชวาได้เป็นกษัตริย์ จึงเปลี่ยนชื่อว่าเมืองชวา แล้วเปลี่ยนเป็นเมืองเซ่า, ภายหลัง พ.ศ. ๑๘๕๙ ในรัชกาลท้าวฟ้างุ้มครองสมบัติ กษัตริย์เขมรผู้เป็นพ่อตาจึงยกเขตตั้งแต่ลี่ผีลงมา

ให้ขึ้นกับเมืองเซ่า แล้วให้อัญเชิญพระบางขึ้นมาไว้ด้วย จึงได้นามเมืองว่า เมืองหลวงพระบาง สมัยศรีอยุธยาต้น ๆ เรียกว่าเมืองศรีสัตนาคนหุต ด้วยคำว่าศรีสัตนาคนหุตแปลออกจากล้านช้าง ซึ่งเนื่องจากราษฎรที่อยู่แม่น้ำโขงตอนในประเทศจีน ได้อพยพลงมาอยู่ภายหลัง หรือแต่ก่อนนั้น แม่น้ำตอนนั้นจีนเรียกว่า ลานฉองเกียง เมื่อราษฎรพวกนั้นลงมาอยู่ จึงเรียกชื่อตามแม่น้ำตอนนั้นว่า ลานช้าง เมื่อจะเข้าศัพท์ศรีสัตนาคนหุตจึงเป็นล้านช้าง

อาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลาย ลานช้างและสิบสองจุไทยก็ขึ้นอาณาจักรสุโขทัย ครั้นเมื่ออาณาจักรลานช้างมีอำนาจขึ้น ก็เป็นใหญ่เหนือสิบสองจุไทย ก่อนกรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่ ๑ ไม่นานนักนั้น พระเจ้าไชยเชษฐาฯ เสด็จมาสร้างเมืองเวียงจันทน์เป็นราชธานีขึ้นใหม่ เมืองหลวงพระบางก็กลายเป็นเมืองน้อยของกษัตริย์เวียงจันทน์ไป ต่อ พ.ศ. ๒๒๕๕ จึงได้เป็นเมืองกษัตริย์ขึ้นใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

แว่นแคว้นเวียงจันทน์ เมืองเวียงจันทน์สร้างขึ้นภายหลัง พ.ศ. ๒๒๑ เป็นเมืองในอาณาจักรโคตรบูร เดิมมีชื่อว่า เวียงต้ายไม้จันทน์ "ต้าย" คือระเนียดที่ทำด้วยไม้จันทน์ ภายหลังต้ายกับไม้หายไป คงเหลือแต่เวียงจันทน์ เมืองเวียงจันทน์ได้สร้างราว พ.ศ. ๑๘๖๐ ถึงก่อน พ.ศ. ๑๙๐๑ (ก) เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาย้ายราชธานีลงมาจากเมืองหลวงพระบาง จึงมาตั้งเมืองเวียงจันทน์ขึ้นใหม่ เมื่อก่อนกรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่ ๑ เมืองหลวงพระบางก็เป็นน้อย และนำเอาชื่อศรีสัตนาคนหุตมาใช้ด้วย ถึง พ.ศ. ๒๒๕๕ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ การปกครองแยกเป็น ๒ นคร แว่นแคว้น

(ก) เมืองร้างนี้ ที่บัดนี้เรียกว่าเมืองซายฟอง

สิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหกขึ้นเมืองหลวงพระบาง แดนพวนแยกขึ้นแว่นแคว้นเวียงจันทน์

เมืองเวียงจันทน์ เป็นเมืองอยู่จนเจ้าพระยาบดินทรเดชาครั้งเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีออกไปปราบเจ้าอนุเป็นครั้งที่ ๒ จึงให้ทำลายเสีย เลิกเป็นเมืองประเทศราชแต่นั้น

แว่นแคว้นนครจำปาศักดิ์ เมืองนครจำปาศักดิ์ตั้งขึ้นภายหลังเกิดเหตุยุ่งเหยิง ภายในพระราชวงศ์กษัตริย์ที่เมืองเวียงจันทน์จนต้องแยกการปกครองออกเป็น ๒ นคร พวกราษฎรต่างพากันหนีอพยพลงมาอยู่ทางใต้มากขึ้นเริ่มแต่เมื่อราว พ.ศ. ๒๑๖๕ ปีพระหน่อแก้วสิ้นพระชนม์ แล้วตั้งเมืองขึ้นที่บ้านกระดึบเมืองกลางหน้าพูสระหัว ขนานนามเมืองว่าพระนครกาละจำบากนาคบุรีศรี กษัตริย์ไทยที่ครองเมืองเป็นไมตรีติดต่อกับกษัตริย์เขมรมีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าสุทัศนราชาๆ ได้ครองเมือง ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๑๘๑ ก็สิ้นพระชนม์ลง ไม่มีผู้สืบราชสมบัติ ราษฎรจึงยกชายมีตระกูลคนหนึ่งขึ้นครองเมือง อยู่ได้ ๖ ปีก็ถึงแก่กรรม นางแพงบุตรี นางเภาหลานได้ช่วยอำนวยการบ้านเมืองต่อมา

ฝ่ายเหตุการณ์ที่เมืองเวียงจันทน์เวลานั้น พระเจ้าสุริยวงศากษัตริย์เมืองเวียงจันทน์สิ้นพระชนม์แล้ว พระยาเวียงจันทน์ ราชบุตรเขยเป็นกบฏใน พ.ศ. ๒๒๔๔ แล้วขึ้นครองเมือง พระยาเมืองจันทน์จะเอาชายาเจ้าชมพูโอรสของพระเชษฐาพระเจ้าสุริยวงศา ซึ่งนางกำลังมีครรภ์อยู่ไปเป็นภรรยานางไม่ยอมจึงพาเจ้าองค์หล่อหรือพระชัยองค์เว้ หนีมาอาศัยอยู่กับพระครูวัดโพนเสม็ด พระครูจัดส่งนางกับเจ้าองค์หล่อไปอยู่ตำบลพูฉะง้อหอคำ แล้วคลอดบุตรเป็นชายอีกองค์หนึ่ง คนทั้งหลายเรียกว่าเจ้าหน่อกษัตริย์

เจ้าองค์หล่อเชษฐาคิดแค้นพระยาเมืองจันทน์ จึงพาบ่าวไพร่ข้ามเขาไปอยู่เมืองญวนกลาง ซ่องสุมกำลังเพื่อคิดกู้บ้านเมืองคืน ฝ่ายพระยาเมืองจันทน์ก็โกรธพระครูวัดโพนเสม็ด คิดจะกำจัดเสีย พระครูวัดโพนเสม็ดทราบข่าว ก็รวบรวมพวกได้ ๓,๐๐๐ คน พาเจ้าหน่อกษัตริย์กับมารดา ออกจากเขตแดนกรุงศรีสัตนาคนหุต ไปถึงตำบลงิ้วพันลำโสมสนุก พระครูวัดโพนเสม็ดจึงให้เจ้าหน่อกษัตริย์กับมารดา และพวกสานุศิษย์ตั้งเคหสถานอยู่ในตำบลนั้นบ้าง เหลือจากนั้นก็พากันเดินทางต่อไป เมื่อพระครูถึงตำบลใดก็มีคนนับถือรับรองเข้าเป็นพรรคพวก ติดตามไปด้วย เข้าแดนเขมรถึงเมืองบันทายเพชร คิดว่าจะตั้งพักอยู่ในประเทศเขมร พระยาเขมรจะเรียกเก็บเอาเงินแก่ครัวเหล่านั้น ครัวละ ๘ บาท ท่านพระครูเห็นเป็นการเดือดร้อนจึงพาพวกพ้องกลับขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง จนถึงนครกาละจำบาก ฯ ก็หยุดตั้งพักในเมืองนั้น พวกศิษย์ที่เป็นไทยบ้าง เขมรบ้าง ก็แยกย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่ต่าง ๆ ปะปนกับพวกข่า ส่วย กวย

ฝ่ายเจ้าองค์หล่อซ่องสุมผู้คนได้กำลังมากแล้ว ก็ยกจากเมืองญวนจะมาจับพระยาเมืองจันทน์ แต่พระยาเมืองจันทน์ได้ถูกเจ้านันทราช จับฆ่าเสียก่อน เจ้าองค์หล่อจึงแย่งสมบัติจากเจ้านันทราช ๆ ถูกฆ่า พ.ศ. ๒๒๗๕ แล้วขึ้นครองกรุงศรีสัตนาคนหุต

เวลานั้นที่เมืองนครจำปาศักดิ์ นางแพงนางเภาผู้อำนวยการบ้านเมืองก็แก่ชราลง จึงมอบการพระศาสนาและการปกครองบ้านเมืองให้แก่พระครูวัดโพนเสม็ดได้อำนาจการบ้านเมือง ต่อมาเห็นว่าจะไม่นานเท่าใด ราษฎรในเมืองนครกาละจำบาก ฯ เกิดการวิวาท และประพฤติการโจรกรรม ครั้นพระครูวัดโพนเสม็ดจะปราบปรามทางอาณาจักร เกรงผิดวินัยของสงฆ์ เห็น

ว่าเจ้าหน่อกษัตริย์ทรงเจริญวัยพอจะปกครองบ้านเมืองได้แล้ว จึงแต่งแสนท้าวพระยาคุมไพร่พลไปอัญเชิญเจ้าหน่อกษัตริย์ กับมารดาเข้ามาครองเมืองนครกาละจำบากนาคบุรีศรี ทำพิธีอภิเษกถวายพระนามว่าพระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร แล้วเปลี่ยนนามเมืองใหม่ว่านครจำปาศักดิ์นาคบุรีศรี ตั้งข้าราชการเจ้านายระเบียบแบบแผนราชการอย่างกรุงศรีสัตนาคนหุต

เจ้าสร้อยศรีสมุทร มีโอรส ๓ องค์ ๑ เจ้าไชยกุมาร ๒ เจ้าธรรมเทโว ๓ เจ้าสุริโย ต่อมาให้แต่งทูตนำบรรณาการไปขอธิดาเจ้ากรุงกัมพูชา ณ เมืองบันทายเพชรมาเป็นชายา มีโอรสอีกองค์หนึ่งทรงพระนามว่า เจ้าโพธิสาร

แล้วให้จารหวดเป็นนายอำเภอรักษาเมืองดอนโขงในลำแม่น้ำโขง คือดอนสี่พันดอน แล้วต่อมาเรียกสีทันดอน ท้าวสุดเป็นพระไชยเชษฐ์รักษาการอำเภอบ้านทางโคปากน้ำเซกวง ฝั่งโขงตะวันออก คือเมืองเชียงแตง (เขมรเรียกสตรึงแตรง) ให้จารแก้วเป็นอำเภอรักษาบ้านทั้ง ภายหลังเรียกว่าบ้านเมืองทง คือเมืองสุวรรณภูมิ จารแก้วคนนี้ ปาฐกถาสภาพจังหวัดร้อยเอ็ด ของผู้แทนราษฎร พ.ศ. ๒๔๗๗ ว่า เมืองทุ่งอยู่ริมสระสี่เหลี่ยม ให้จันทสุริยวงศ์ เป็นอำเภอรักษาบ้านโพนสิม, เมืองตะโปน, เมืองพิน, เมืองนอง, ให้นายมั่นข้าหลวงเดิมของนางแพงเป็นหลวงเอกรักษาอำเภอบ้านโพน ภายหลังเรียกว่าเมืองมั่น คือเมืองสารวรรณ ให้นายพรหมเป็นชาบุตรโคตรรักษาอำเภอบ้านแก้วอาเฮิม ซึ่งมีเจดีย์เก่าอยู่ที่นั้น เรียกว่าธาตุกำเดาทึก ภายหลังเรียกว่าเมืองคำทองหลาง คือเมืองคำทองใหญ่ ให้จารโสมรักษาบ้านทุ่งอี๊ดกระบือ ซึ่งเป็นเมืองร้างมาแต่ก่อน เรียกว่าเมืองโสก เมืองซูง คือ ซองและเพนียด เพราะแต่ก่อนพวกเวียงจันทน์แทรก

คล้องฝึกหัดช้างเถื่อนที่นี้ เวลานี้เรียกเมืองอัตปือ ให้ท้าวหลวงบุตรพระละงุมเป็นขุนพักเฒ่า รักษาอำเภอตำบลโขงเจียม บรรดาอำเภอเหล่านี้จัดแต่งตั้งอย่างเมืองออก เพราะสืบเชื้อวงศ์ครองต่อ ๆ กันมา และเรียกเมืองเป็นต้นเดิมมา อาณาเขตเมืองนครจำปาศักดิ์ ทิศเหนือตั้งแต่ยางสามต้นอันสามขวาย หลักทอดยอดยาง ทิศตะวันออกถึงแนวภูเขาแดนลาวต่อแดนญวน ทิศใต้ไม่ปรากฏ ทิศตะวันตกต่อแขวงเมืองพิมายฟากลำน้ำกะยุง ให้เจ้าโพธิสารโอรสเป็นเจ้าเมืองควบคุมคนเขมรอยู่ ณ บ้านทุ่งบัวศรีซึ่งยกขึ้นเป็นเมือง เรียกว่าเมืองศรีจำบัง คือตำบลที่ตั้งอยู่ฝั่งลำน้ำใต้เมืองเซลำเภาทางกรุงกัมพูชา จึงได้ปันแดนให้เป็นเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ทิศใต้จับตั้งแต่ริมฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตก แต่ปากคลองน้ำจะหลีกไปตามปลายคลองถึงลำน้ำแสน ต่อแดนเมืองสทงกำพงสวาย ทางฝั่งน้ำโขงตะวันออกแต่ปุงขลาไปถึงลำน้ำปากคลองสะบา

เจ้าสร้อยศรีสมุทรสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๒๘๐ เจ้าไชยกุมารขึ้นเสวยราชย์ เรียกกันว่าพระเจ้าองค์หลวง เจ้าธรรมเทโวอนุชาเป็นอุปราช ถึง พ.ศ. ๒๓๐๑ เจ้าไชยกุมารเกิดบาดหมางกับเจ้าอุปราชขึ้น แต่ไม่คิดต่อสู้หนีไปอยู่ดอนมดแดงเขตเมืองอุบลราชธานี เจ้าอุปราชเกณฑ์กำลังไปขับไล่แต่พระมารดาห้าม และให้คืนดีกัน เจ้าไชยกุมารก็กลับมาครองเมืองตามเดิม เมืองนครจำปาศักดิ์จะขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่ พ.ศ. ใดไม่ปรากฏชัด แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๒ ช้างเผือกพลายหนีแตกโรงออกจากกรุงศรีอยุธยาไปอยู่ในป่าทางตะวันตกแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์-อัมรินทร์ โปรดฯ ให้สองพี่น้อง[ก] คุมคนออกติดตามช้างเผือกมาทางเมือง

(ก) คือรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

พิมายถึงดงฟากลำแม่น้ำมูนข้างใต้ ได้ช้างเผือกคืน ตากะจะ เชียงขัน เชียงมะ เชียงปุ่ม เชียงสี ผู้ช่วยเหลือนำติดตามช่วยคุมช้างลงมาส่งกรุงศรีอยุธยาด้วย โปรดฯ ตั้งให้ตากะจะเป็นหลวงแก้วสุวรรณ เชียงขันเป็นหลวงปราบ เชียงมะเป็นหลวงเพชร เชียงปุ่มเป็นหลวงสุรินทรภักดี เชียงสีเป็นหลวงศรีนครเตา ให้คุมพวกเขมรและส่วยในตำบลบ้านที่ตนอยู่นั้นขึ้นกับเมืองพิมาย เจ้าเมืองพิมายเห็นว่าบ้านเมืองที่หลวงสุรินทรภักดี เป็นนายกองรักษาเป็นบ้านน้อย จึงให้ยกมาอยู่ตำบลคูปทายสมัน ภายหลังพวกนายกองส่วยทั้ง ๕ ได้นำของส่วยไปส่งกรุง จึงโปรดฯ ตั้งหลวงแก้วสุวรรณเป็นพระไตรภักดีศรีนครลำดวนเป็นเมืองขุขันธ์ ให้หลวงเพชรเป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัดจะเจ้าเมืองยกบ้านโคกอัดจะ ฤๅบ้านดงยางเป็นเมืองสังขะ ให้หลวงสุรินทรภักดีเป็นพระสุรินทรภักดีศรีณรงค์จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคูปทายสมัน เป็นเมืองปทายสมันคือเมืองสุรินทร์ ให้หลวงศรีนครเตาเป็นพระศรีนครเตาเจ้าเมืองยกบ้านกุดหวาย หรือบ้านเมืองเตาเป็นเมืองรัตนบุรี ขึ้นกับเมืองพิมาย

พ.ศ. ๒๓๐๖ ท้าวมืดเจ้าเมืองทงคนต่อมาถึงแก่กรรม เมืองแสนเมืองจันทน์และกรมการจึงได้บอกไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ ขอท้าวทนน้องท้าวมืดเป็นแทนอยู่ได้ ๔ ปี ท้าวเชียง ท้าวสูน บุตรท้าวมืดวิวาทกับท้าวทนผู้อา คบคิดกับกรมการ ลงมากรุงศรีอยุธยา ขอกำลังขึ้นมาปราบท้าวทน โปรดฯ ให้พระยากรมท่า พระยาพรหม เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดการกับท้าวเชียง ท้าวสูน ท้าวทนรู้ว่าทัพกรุงศรีอยุธยายกขึ้นไป ก็หนีไปอยู่บ้านกุดจอก จึงตั้งท้าวเชียงเป็นเจ้าเมือง ท้าวสูนเป็นอุปราช เมืองทงก็ขาดจากความปกครองเมืองนครจำปาศักดิ์ เข้าอยู่ในอำนาจของกรุงศรีอยุธยาแต่นั้น ชัยภูมิ

เมืองทงยังไม่เหมาะ จึงบอกขอตั้งที่ดงท้าวสารห่างเมืองทง ๑๐๐ เส้นขึ้นเป็นเมือง เรียกว่าเมืองสุวรรณภูมิ ใน พ.ศ. ๒๓๑๙

ท้าวทนหนีไปอยู่บ้านกุดจอก จึงเข้าหาพระยาพรหม พระยากรมท่าฯ จึงมีบอกเข้ามาขอตั้งท้าวทนเป็นเจ้าเมือง ยกบ้านกุ่มซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองร้อยเอ็ดเก่าเป็นเมือง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดตั้งให้ท้าวทนเป็นพระขัตติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ใน พ.ศ. ๒๓๑๘

พ.ศ. ๒๓๑๙ พระยานางรองคบคิดกบฏกับเจ้าโอ เจ้าอิน บุตรเจ้าธรรมเทโวอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ จึงให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ เป็นแม่ทัพขึ้นไปจับพระยานางรองฆ่าเสีย เจ้าโอ เจ้าอินหนีไปเมืองนครจำปาศักดิ์ จึงจัดทัพเมืองเหนือ ให้เจ้าพระยาสุรศรี[ก] เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปสมทบ ปราบเมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตปือได้ พระยาอภัยรณฤทธิ์ ได้เป็นพระยาจักรี

พ.ศ. ๒๓๒๑ โปรดฯ ให้เจ้าโอ บุตรเจ้าธรรมเทโวอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นเจ้าเมืองอัตปือ เจ้าอินน้องเป็นอุปราช และให้เลื่อนเจ้าเมืองขุขันธ์ สังขะ สุรินทร์ ขึ้นเป็นพระยาทั้งสามเมือง

พระเจ้าองค์หลวง เจ้านครจำปาศักดิ์ ให้ท้าวคำผงบุตรพระตา ซึ่งได้นางตุ่ยบุตรอุปราชธรรมเทโวเป็นภรรยา แล้วให้เป็นนายกองใหญ่ควบคุมเลขตั้งอยู่บ้านเวียงดอนกอง คือที่เรียกว่าบ้านดู่บ้านแกบัดนี้ ๒ ปีต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระประทุมสุรราช

พ.ศ. ๒๓๒๗ ทางกรุงเทพฯ ทราบว่า เมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอัตปือเกิดวิวาทกัน จึงให้คุมตัวพระเจ้าไชยกุมาร เจ้าเชษฐ์ เจ้านู เจ้าหมา

(ก) คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

น้อย ลงมากรุงเทพฯ ทำนองสงสัยว่ายังคงภักดีอยู่หรือไม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ขึ้นครองสมบัติเปลี่ยนแผ่นดินใหม่

พ.ศ. ๒๓๒๙ ให้ตั้งนายเชียงแตง บ้านหางโค ปากน้ำเซกองฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง ผู้มีความชอบนำกองทัพเรือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ตีเมืองเวียงจันทน์ เป็นพระอุดมเดชเจ้าเมือง ยกบ้านหางโคขึ้นเป็นเมืองเชียงแตงขึ้นตรงกรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๓๓๔ อ้ายเชียงแก้ว อยู่ตำบลเขาโองฝั่งโขงตะวันออกแขวงเมืองโขง (สีทันดอน) แสดงตนเป็นผู้วิเศษ มีผู้คนนับถือมาก รู้ว่าพระเจ้านครจำปาศักดิ์ป่วยหนักอยู่ ก็ยกกำลังล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ตกใจเลยพิราลัย อ้ายเชียงแก้วเข้าเมืองได้ พระพรหมยกระบัตรเมืองนครราชสีมา ยกกองทัพขึ้นไปปราบยังมิทันไปถึง พระประทุมสุรราชผู้พี่ กับท้าวฝ่ายหน้า ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านสิงทา (เมืองยะโสธรเดี๋ยวนี้) ผู้น้องยกกำลังตีอ้ายเชียงแก้วๆ ต่อสู้ที่แก่งตะนะ อยู่ในลำน้ำมูนแขวงเมืองพิมูลพวกอ้ายเชียงแก้วแตกหนี ท้าวฝ่ายหน้าจับตัวได้จึงฆ่าเสีย โปรดฯ ให้ตั้งท้าวฝ่ายหน้าเป็นเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ ย้ายเมืองมาตั้งทางเหนือที่เรียกว่าเมืองเก่าคันเกิงบัดนี้ โปรดฯ ให้เจ้าเชษฐ์ เจ้านุ ขึ้นไปอยู่ช่วยราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ท้าวสิงผู้หลานอยู่บ้านสิงทาเป็นราชวงศ์เมืองโขง ขอตั้งให้ท้าวบุตรเป็นเจ้าเมืองนครพนม ให้พระประทุมสุรราชเป็นเจ้าเมืองอุบล โดยยกบ้านห้วยแจะละแมะขึ้นเป็นเมืองอุบลราชธานี ตามนามพระประทุมฯ ขึ้นตรงกรุงเทพฯ พระประทุมฯ จึงย้ายเมืองมาตั้งที่บ้านร่างริมลำน้ำมูน ใต้ห้วยแจะละแมะทาง ๑๒๐ เส้น คือที่ตั้งเมืองอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ โปรดฯ ให้ข้าหลวงออกไปพระราชทานเพลิงศพเจ้าน่า เจ้าผู้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ ข้าหลวงได้ไปเห็นพระแก้วผลึก มีความเห็นพร้อมด้วยท้าวพระยาเมืองนครจำปาศักดิ์ให้บอกกราบบังคมทูลถวายพระแก้วผลึก โปรดฯ ให้ข้าหลวงออกไปรับ และมีการสมโภชตามหัวเมืองรายทางเข้ามายังกรุงเทพฯ ในปีรุ่งขึ้น

ลุ พ.ศ. ๒๓๖๒ อ้ายสาเป็นภิกษุอลัชชีอยู่บ้านหลุมเลาเตาปูนแขวงเมืองสารบุรี เดินธุดงค์มาพักที่เขาเกียดโง้งฝั่งโขงตะวันออก แล้วตั้งตัวขึ้นเป็นผู้วิเศษ ยกกำลังข้ามมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์แตก เก็บริบทรัพย์แล้วเอาไฟเผาเมืองเสีย ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ ทัพเจ้าราชบุตร (โย) บุตรเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ จับพวกกบฏได้ มีความชอบจึงโปรดตั้งให้เจ้าราชบุตรเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ใน พ.ศ. ๓๓๖๕ เจ้าราชบุตรให้ขุนดินพูนทำเป็นกำแพงเมือง แล้วก่อกำแพงวังขึ้น แบบศึกษาประเทศลาวเขาเขียนว่า "ประการหนึ่งพระองค์ ได้ขอให้เจ้าโยพระราชโอรสของพระองค์ขึ้นปกครองแขวงนครจำปาศักดิ์ ในครั้งนั้นเมืองคันเกิงเป็นเมืองเจ้าแขวงของแขวงจำปาศักดิ์ คันเกิงตั้งอยู่ฝั่งขวาตรงปากเซ เจ้าอนุได้สร้างคันเกิงให้เป็นค่ายรบมีสิ่งป้องกันไว้ การที่พระองค์ได้ขอดังนี้ ก็เพื่อให้เป็นบำเหน็จสำหรับราชการ ซึ่งพระองค์ได้กระทำแก่ประเทศสยาม" แล้วสรรเสริญเจ้าอนุว่า นอกจากการซ่อมแซมบ้านเมืองให้รุ่งเรืองแล้ว เจ้าอนุยังได้ผูกไมตรีไว้รอบตัว คือพระองค์ได้ขอความช่วยเหลือจากประเทศอานาม โดยได้ถวายเครื่องบรรณาการอันมีค่าให้เป็นการแลกเปลี่ยน พระองค์ได้ชวนให้ทำสัญญาพระราชไมตรีโดยลับกับพระเจ้าแผ่นดินหลวงพระบาง แต่พระเจ้ามันธาตุราชพระเจ้า

แผ่นดินหลวงพระบางไม่รับ แต่นี้เจ้าอนุเวียงจันทน์ก็มีอำนาจปกแผ่ลงมาในแว่นแคว้นนครจำปาศักดิ์ด้วย

ส่วนเจ้าอนุและเจ้านครจำปาศักดิ์ (ราชบุตร) เป็นกบฏนั้น จงดูพิสดารในเรื่องสิบสองจุไทยบทต่อนี้ไป

พ.ศ. ๒๔๕๒ โปรดฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี ครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสิงหเทพ พร้อมด้วยข้าราชการหลายนาย ออกไปเป็นข้าหลวงหัวเมืองตะวันออก ตั้งที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ปีรุ่งขึ้นสร้างสายโทรเลขแต่เมืองนครจำปาศักดิ์ไปเมืองขุขันธ์ จากขุขันธ์ไปต่อกับสายโทรเลขที่เมืองเสียมราฐ ตั้งข้าหลวงอยู่ประจำเมืองมะโนไพร ซึ่งได้ตั้งเป็นเมืองแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ตั้งด่านบ้านจะรับบ้านแสนอกแขวงเมืองเชียงแตง และด่านบ้านคันกะโงกบ้านกรูด บ้านดองกำเบิด แขวงเมืองเซลำเพา แล้วเปลี่ยนนามเมืองเซลำเพาว่าเมืองธาราบริวัตร์ เมืองนี้อยู่คนละฝั่งแม่น้ำโขงกับเมืองเชียงแตง เมืองแรกที่ฝรั่งเศสเข้ารุกรานในเรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ นี้

รักชาติบ้านเมือง

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

เราเกิดมาแล้วชาติหนึ่ง ควรคำนึงถึงชาติศาสนา
ไม่ควรให้เสียทีที่เกิดมา ในหมู่ประชาชาวไทย
แม้ใครตั้งจิตคิดรักตัว จะมัวนอนนิ่งอยู่ไฉน
ควรจะร้อนอกร้อนใจ เพื่อให้พรั่งพร้อมทั่วตน
ชาติใดไร้รักสมัครสมาน จะทำการสิ่งใดก็ไร้ผล
แม้ชาติย่อยยับอับจน บุคคลจะสุขอยู่อย่างไร ฯ

สิบสองจุไทย

คำว่า "สิบสองจุไทย" ก็คือสิบสองเจ้าไทย เพราะแต่เดิมไทยได้แยกกันอยู่เป็นสิบสองอาณาเขต แต่พงศาวดารเมืองไลเดิมเรียกสิบสองผู้ไทย และว่าดินแดนผืนนี้ได้แบ่งแยกออกเป็นสองภาค ๆ ที่ติดต่อกับพม่าและจีน เรียกว่า สิบสองปันนา คือถิ่นไทยลื้อภาคที่ติดต่อกับจีนและญวน คือภาคที่กล่าวนี้เรียกว่า สิบสองจุไทย เป็นเมืองของผู้ไทยขาว ผู้ไทยดำ ผู้ไทยขาวอยู่เมืองไล เมืองเจียน เมืองมุน เมืองบาง ผู้ไทยดำอยู่เมืองแถง เมืองควาย เมืองดุง เมืองม่วย เมืองลา เมืองโมะ เมืองหวัด เมืองซาง

ที่เรียกว่าผู้ไทยดำ หรือผู้ไทยขาว เกิดจากธรรมเนียมการทำศพ เพราะพวกผู้ไทยขาวไม่เผา นุ่งห่มขาวทำการเซ่นไหว้ และมีฮงซุ้ยเช่นเดียวกับจีน แต่พวกผู้ไทยดำใช้ธรรมเนียมเผานุ่งห่มดำ ถ้าจำเป็นฝังก็มีบ้าง อย่างไทยภาคกลางเรา

ดินแดนสิบสองจุไทย อยู่ชายพระราชอาณาเขตข้างเหนือสุด ซึ่งมีเขตด้านเหนือแต่ยอดเขาต้นแม่น้ำอูต่อเขตมณฑลยูนานของจีน ตะวันออกต่อตังเกี๋ย ตะวันตกต่อเขตเมืองหลวงพระบาง ทางใต้ต่อหัวพันห้าทั้งหก เมืองแถงเป็นราชธานีโบราณ ตั้งอยู่ที่ลำน้ำสายแยกฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำอู เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสได้อพยพเอาญวนเข้าไปอยู่มาก แล้วเรียกชื่อใหม่ว่า เมืองเดียนเบียน ฝรั่งก็เขียนชื่อเมืองในแผนที่ตามเสียงญวน เป็นอันเลิกล้มชื่อเมืองแถงซึ่งเป็นนามราชธานีของขุนบรมนั้นเสีย

หัวพันห้าทั้งหกนั้น ทิศเหนือต่อสิบสองจุไทย ตะวันตกต่อเขตเมืองหลวงพระบาง ตะวันออกต่อแดนญวน ใต้ต่อเขตเมืองพวน แต่เดิมนั้นหัวพันห้าทั้งหก ก็เป็นเขตของแว่นแคว้นสิบสองจุไทย แต่ภายหลังได้แตกแยกขึ้นตรงเมืองหลวงพระบาง ๆ จึงแต่งตั้งท้าวพระยาออกไปครอง ว่าเดิมมีอยู่ ๕ เมือง ภายหลังเพิ่มขึ้นอีกเมือง ๑ จึงเรียกว่าแดนหัวพันห้าทั้งหก คือ เมืองเหยิม, เชียงคอ, ซำเหนือ, ซำใต้, โสย, ซ่อน พลเมืองโดยมากก็เป็นผู้ไทย

แบบศึกษาประเทศลาวที่ฝรั่งเศสเขียน เขาได้กล่าวถึงชนชาติไทยไว้ว่า "คนหลายจำพวกที่มาจากทิศเหนือ ได้เข้ามาในประเทศอินดูจีน ตามทางแม่น้ำอิระวดี แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำของ และแม่น้ำดำ ในจำพวกคนที่เข้ามาในประเทศอินดูจีนครั้งนี้ มีพวกไทยปนอยู่ด้วย ไทยจำพวกตะวันตกลงมาตั้งบ้านตั้งเมืองรวมกันเป็นประเทศสยาม ไทยจำพวกตะวันออกลงมาตั้งบ้านเมืองรวมกันเป็นประเทศลานช้าง

พวกไทยลาวอยู่กินกันอย่างไร พวกไทยในเวลาเดี๋ยวนี้อยู่ถิ่นฐานอันกว้างใหญ่ นอกจากทางแม่น้ำของและแม่น้ำเจ้าพระยา พวกไทยยังอยู่ตามส่วนหนึ่งของประเทศพม่า ของประเทศจีนภาคใต้และตามถิ่นสูงของประเทศตงแกง (ตังเกี๋ย) อีก พวกไทยลาวเป็นจำพวกสำคัญจำพวกหนึ่ง ในเชื้อชาติไทยอันใหญ่หลวงนี้ ไทยลาวแบ่งเป็นหลายพวก ต่างเครื่องนุ่งห่มขนบธรรมเนียมและภาษากัน (หมายถึงสำเนียงแปร่งและคำเพี้ยน) แต่เดิมเขาคงทำมาหากินอยู่คนละแห่ง นานมาดินฟ้าอากาศกระทำให้เขามีการทำมาหากินเหมือนกัน พวกไทยเหล่านี้จึงมีใจคอคล้าย ๆ กัน"

ก่อนสิบสองจุไทยจะหลุดมือจากเรานั้น เป็นเพราะฝรั่งเศสได้ญวนตังเกี๋ยไว้ในอำนาจ และเป็นเวลาที่ ม. ปาวีคนสำคัญเป็นกงสุลฝรั่งเศสประจำอยู่ที่เมืองหลวงพระบางแล้ว พวกฮ่อจึงกลับเข้ามาในพระราชอาณาเขตอีก แต่ครั้งนี้ได้พวกเมืองไลที่ตั้งอยู่เหนือลำแม่น้ำแท้ หรือแม่น้ำดำนอกอาณาเขตเข้าเป็นพวกด้วย ทำนองว่าไทยเอาคำสาม คำล่า บุตรเจ้าเมืองไลลงมาที่กรุงเทพ ฯ

เหตุที่เราเอาบุตรเจ้าเมืองไลลงมากรุงเทพ ฯ ครั้งนั้น ก็เพราะกองทัพพันเอกจมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสง–ชูโต)[ก] ยกขึ้นไปถึงเมืองแถง เจ้าเมืองไลให้ คำล่า คำสาม และบางเบียน ยกกำลังเข้ามาตั้งค่ายในเขตเมืองแถง ท่านแม่ทัพจึงให้จับบุตรเจ้าเมืองทั้ง ๓ คนของเมืองไล แล้วเก็บรวมเครื่องศัสตราวุธของพวกเมืองไลไว้ ท้าวขุนราษฎรชาวเมืองแถงร้องทุกข์ว่าเจ้าเมืองไลถือว่ามีกำลังมาก เข้าบังคับกดขี่เอาชาวเมืองแถงไปใช้สอย แล้วเที่ยวกะเกณฑ์ลงเอาเงินทองของต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อนนัก ไม่เป็นอันทำมาหากิน ต้องอพยพไปอยู่เสียต่างเมืองก็มาก ถ้ากองทัพยกกลับลงมาแล้ว เจ้าเมืองไลก็จะเอิบเอื้อมเข้ามาแผ่อำนาจอีก ดังนั้น ทางเราจึงได้เอาตัวคำสามคำล่ามาเป็นตัวจำนำ ในความจงรักภักดีของเจ้าเมืองไลไว้

เมื่อกองทัพไทยกลับลงมาแล้ว พวกฮ่อสมทบกับพวกเมืองไล มีกำลังประมาณ ๕๐๐ คน ก็ทำการรุกไล่พวกไทยแล้วบุกล่วงลงมาเมืองหลวงพระบางในวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๐ ซึ่งเป็นวันเดียวกันกับที่กองทัพพันเอก จมื่นไวยวรนาถล่องลงมาถึงกรุงเทพฯ วันนั้น เจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบาง ข้าหลวงไทยและ ม. ปาวี หนีลงมาอยู่ที่เมืองอุไทยบุรี (ปากลาย)

(ก) ต่อมาเป็น จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

พวกฮ่อได้ปล้นชิงทรัพย์และฆ่าราษฎร เผาคุ้มผู้ครองนครแล้ว ก็ถอยออกจากเมืองไป

ก่อนที่จะโปรดฯ ให้กองทัพไทยยกขึ้นไปปราบฮ่อเป็นครั้งที่ ๔ ซึ่งเป็นครั้งสุดท้ายนี้ กงสุลเยเนราลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ (เวลานั้นยังไม่มีราชทูต) ได้บอกรัฐบาลฝรั่งเศสที่ปารีสตามรายงานของ ม. ปาวีกงสุลฝรั่งเศสว่า ให้ฝรั่งเศสยกกองทหารมาจากตังเกีย เข้ายึดเมืองที่กองทัพไทยจะไปทำการปราบฮ่อในทันที เพราะบ้านเมืองเหล่านั้นมีความสำคัญ และเป็นโอกาสที่ฝรั่งเศสจะเข้าจัดการแล้ว

พันเอกจมื่นไวยวรนาถ มีความชอบในการปราบฮ่อคราวที่แล้ว (ครั้งที่ ๓) จึงโปรดฯ ให้เลื่อนยศและบรรดาศักดิ์เป็นพลตรีพระยาสุรศักดิ์มนตรี แล้วให้ยกกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ ๔ ในวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. นั้นอีก ฝรั่งเศสจึงส่งนายทหารขึ้นไปในกองทัพด้วย ๒ นาย เป็นทำนองว่าให้ไปช่วย ส่วนทางตังเกียก็ส่งกองทหารมา อ้างว่าจะมาช่วยตีกระหนาบปราบฮ่อทางด้านตังเกีย ฝ่ายเราคิดว่าเป็นความจริงก็ยอมให้เข้าช่วย แล้วฝรั่งเศสก็ยกล่วงเลยเข้ามาถึงเมืองซ่อน เมืองใหญ่ ในหัวพันห้าทั้งหกเข้ายึดแว่นแคว้นสิบสองจุไทยไว้ ไทยเกรงว่าฝรั่งเศสจะเลยเข้ามายึดเอาหัวเมืองอื่นๆ ต่อไปอีก จึงจัดทหารเข้าขัดตาทัพ ในแดนหัวพันห้าทั้งหก แดนพวก เมืองคำเกิด คำมวนและทุ่งเชียงคำไว้ เมื่อขัดความประสงค์ของฝรั่งเศสดังนั้นฝรั่งเศสก็ร้องขึ้นว่าดินแดนเหล่านั้นเป็นของญวนของเขมร และเจ้าอนุเวียงจันทน์ไปขอพึ่งญวน ได้ยกบ้านเมืองให้แล้ว เวลานี้ญวนและเขมรตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส จึงต้องเป็นเมืองของฝรั่งเศสด้วย รัฐบาลไทยกับฝรั่งเศสจึงได้มีการเจรจาทางทูตกัน ที่สุดยอมปรองดองกันว่า จะปักปันเขตแดน โดย

จัดตั้งข้าหลวงผสมไปสำรวจเขต ให้เป็นที่แน่นอนเสียก่อน แล้ว ม. ปาวีก็ถูกแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงทางฝ่ายฝรั่งเศส

ปีรุ่งขึ้น ม. ปาวีได้ตกลงกับข้าหลวงฝ่ายไทยที่เมืองหนองคายและเมืองหลวงพระบาง ซึ่งเป็นข้าหลวงผสม ให้คำมั่นสัญญากันในวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ เรียกว่าอนุสัญญาเมืองหลวงพระบาง ว่าไทยคงยึดดินแดนบนฝั่งแม่น้ำโขง ในเส้นขนานแล็ตติจูดที่ ๑๓ ถึง ๒๒.๒ ไว้เป็นการประมาณ

ฝรั่งเศสจึงปกครองสิบสองจุไทยไว้ ตั้งแต่ส่งทหารเข้าไปช่วยปราบนับว่าได้เสียดินแดนแต่นั้น สิบสองจุไทยมีเนื้อที่ประมาณ ๗๑,๒๑๐ ตารางกิโลเมตร โดยวิธีง่ายๆ และข้ออ้างที่ปราศจากเหตุผล

ประวัติสิบสองจุไทยตามพงศาวดารเมืองแถง ซึ่งเป็นพงศาวดารของผู้ไทย กล่าวเป็นทำนองเดียวกับพงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ว่าเดิมมีเทพบุตร ๕ เทพธิดา ๕ รวม ๑๐ องค์ ตกลงกันว่าจะมาเกิดในมนุษย์โลก จึงพากันเข้าไปอยู่ในผลน้ำเต้านิรมิตผลหนึ่ง พาลอยตกลงมาบนภูเขาที่ทุ่งนาเตา ห่างจากที่ตั้งเมืองแถงทางเดินเท้า ๑ วัน เมื่อน้ำเต้าแตกออก ก็เป็นมนุษย์รวม ๑๐ คน ข่าแจะออกมาเป็นที่ ๑ ผู้ไทยดำเป็นที่ ๒ ลาวพุงขาวเป็นที่ ๓ ฮ่อเป็นที่ ๔ แกวเป็นที่ ๕ เมื่อชายออกมาหมดทั้ง ๕ คนแล้ว หญิงก็ออกมาอีก ๕ รวม ๑๐ คน จึงได้กันเป็นคู่ๆ สืบพันธุ์ต่อมาเป็นลำดับ

ครั้นแล้วขุนลอคำได้สร้างเมืองขึ้นที่ตำบลสามหมื่น เพราะมีพรรคพวกไพร่พลอยู่สามหมื่นสามพัน เหตุดังนั้นจึงเรียกว่าตำบลสามหมื่น ภายหลังเรียกว่าเมืองแถงๆ มาจากแถนหรือเทียน แปลว่า ฟ้า ต่อมาได้มีบ้านเมืองรวม ๑๒ เมือง คือ :-

๑. เมืองแถง ๒. เมืองพางหรือผึ้ง ๓. เมืองเหมือน ๔. เมืองโปน ๕. เมืองยา ๖. เมืองควน ๗. เมืองแถน ๘. เมืองดอย ๙. เมืองแลว ๑๐. เมืองสบขบ ๑๑. เมืองวา ๑๒. เมืองลาน

ขุนลอคำเปิ่นกษัตริย์เมืองออก ทางทิศใต้ของอาณาจักรน่านเจ้า เพราะหนังสือฝรั่งเศสชื่อตองเป๊าว่าเขตไทยแต่เสฉวนถึงทิศใต้ ๒๙๐๐ ลี้ (ลี้ ๑ เท่ากับ ๕๐๐ ม.) เมืองที่สำคัญตั้งทางทิศตะวันตก ส่วนทิศใต้นั้นอยู่ติดกับเมืองตังเกี๋ย ด้านตะวันตกเฉียงเหนือติดกับธิเบต จึงเชื่อเปิ่นแน่ว่าเมืองแถงนี้แต่ก่อนก็จะเปิ่นบ้านเมืองของไทยได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว ตอนที่ขุนลอมาสร้างเมืองนั้น จะได้มาสร้างในเขตเมืองร้างแต่ก่อนนั้นเอง

เมื่อขุนบรม ได้ลงมาเปิ่นเจ้าเปิ่นใหญ่จัดการบ้านเมืองทางใต้เมื่อราว พ.ศ. ๑๒๗๔ ขยายอาณาเขตน่านเจ้าลงมาทางใต้ จึงเอาเมืองแถงเปิ่นราชธานีของอาณาจักรทางใต้ ครั้นสิ้นรัชกาลขุนบรมไม่นานนัก แว่นแคว้นสิบสองจุไทยและลานช้างก็ขึ้นอาณาจักรโยนกเชียงแสนๆ ว่าอาณาเขตหนบูรพทิศ มีน้ำแท้ (แม่น้ำดำ) เปิ่นแดน หนปั๋จฉิมทิศมีดอยรูปช้างขุนน้ำย้อยมาหาแม่คง (สาลวิน) หนอุดรทิศมีท่าง (ทางน้ำ) หนองแส (ตาลีฟู) ในประเทศจีนเปิ่นแดน หนทักษิณทิศก้ำได้มีลวะรัฐ (ละโว้) เปิ่นแดน เขตลวะรัฐ คือสบแม่น้ำระมิง (ปิง) เปิ่นแดนแล บุรพาทิศสบน้ำแม่ม้าแดนเมืองจุฬณี (ตังเกี๋ย)

เมื่ออาณาจักรโยนกเชียงแสน ได้ถูกทำลายลงใน พ.ศ. ๑๗๐๒ ก็ได้ขึ้นอาณาจักรสุโขทัย ปรากฏในหลักศิลาจารึกว่า บ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำอู (แว่นแคว้นสิบสองจุไทย) แม่น้ำของ (โขง) ได้ยอมออกต่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ครั้นพ่อขุนรามกำแหงมหาราชสวรรคตแล้ว อาณาจักร

ลานช้างได้มีอำนาจขึ้น และได้ปกครองแว่นแคว้นสิบสองจุไทยต่อมาไม่นานนัก อาณาจักรลานช้างก็ขึ้นกรุงศรีอยุธยา

ในแว่นแคว้นสิบสองจุไทยนี้ ยังมีเมืองไลอีกเมืองหนึ่งซึ่งน่าจะได้ตั้งขึ้นเมื่อภายหลัง เดิมจะมีชื่อว่าเมืองอะไรไม่ปรากฏ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๙ พงศาวดารเมืองไลว่า เดิมเมืองไลก็เป็นเมืองของผู้ไทยอยู่มาก่อน ครั้นเมื่อผู้ไทยอพยพมาอยู่เมืองไซสิ้นแล้ว ที่ตำบลนั้นก็มีแต่พวกข่าก้ออยู่ เมื่อประมาณ ๓๐๐ ปีเศษมานี้ (ก) พวกแมนจูตีได้ประเทศจีน พวกจีนที่ไม่สมัครอยู่ในอำนาจ ก็พากันอพยพหลบหนีไปอยู่ตามบ้านเมืองต่างๆ ขุนนางจีนคนหนึ่งแซ่ล่อ เรียกว่าล่อตายัน อยู่ในเมืองลิมเจา เป็นเมืองขึ้นของจีนอยู่ใกล้กับเมืองกวางตุ้ง พาพรรคพวกญาติพี่น้อง ทั้งแซ่เดียวกันและต่างแซ่ รวมคนประมาณ ๑๐๐๐ เศษ มาตั้งอาศัยอยู่ที่ตำบลใกล้ฝั่งลำแม่น้ำแท้ (แม่น้ำดำ) อยู่ในราชอาณาเขตสยามและจีนต่อกัน จีนขับไล่พวกข่าก้อให้ออกไปอยู่ตามป่าตามเขาห่างพวกของตัวออกไป แล้วปลูกบ้านสร้างเรือนอาศัยอยู่ในที่นั้น ภายหลังพวกผู้ไทยขาว ผู้ไทยดำ ที่อยู่ใกล้เคียงก็มาอยู่ปะปนกับพวกจีนบ้าง ผู้ไทยขาวจึงเรียกตำบลบ้านนั้นว่าเมืองไล่ แล้วเพี้ยนเป็นเมืองไลไป

จีนที่ตั้งที่เมืองไลแต่เดิม ไว้ผมมวยเหมือนจีนโบราณจนกระทั่งบัดนี้ พ.ศ. ๒๔๓๑ ไม่ได้ไว้เปียอย่างพวกแมนจู ฝั่งแม่น้ำแท้ทิศตะวันตกจรดเมืองแถง เป็นพระราชอาณาเขตสยาม ฟากตะวันออกเป็นเขตแดนจีน ทิศใต้ในฝั่งตะวันออกเป็นเขตแดนญวนมีแม่น้ำม้ากั้นเป็นแดน ล่อตายันสวามิภักดิ์อ่อนน้อมกับเจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบางๆ จึงตั้งให้เป็นเจ้าเมืองไล มีบุตร

(ก) นับแต่เรียงพงศาวดารเมืองไลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑

หลานสืบตระกูลต่อมา ครั้นภายหลังราษฎรเจริญทวีขึ้น แยกย้ายกันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ตามฝั่งลำแม่น้ำแท้ ข้างทิศตะวันออกในแดนจีนบ้าง แดนญวนบ้าง และพวกแมนจูที่เข้ามาครองประเทศจีนสืบมานั้น จัดการปกครองคนจีนให้ได้อยู่เย็นเป็นสุขเรียบร้อยดี เจ้าเมืองคนหลังคลายทิฏฐิมานะลง จึงแต่งคนไปอ่อนน้อมฝ่ายจีนบ้าง ญวนบ้าง เพื่อจะได้เป็นทางให้ราษฎรไปมาค้าขายได้สะดวก มิให้มีการรบกวนเบียดเบียนทั้ง ๓ ฝ่าย เจ้าเมืองไลเก็บเงินส่วยราษฎรในดินแดนทั้ง ๓ ฝ่ายนั้น ได้มากน้อยเท่าใด ก็ถวายเจ้านายทั้ง ๓ ฝ่ายดังนี้ เมืองหลวงพระบาง เงิน ๓ ปุงเศษ (ก) เป็นเงินชั่ง ๑ ม้าๆ หนึ่ง เมืองจีน ๑ ปุง เงิน ๒๕๐ บาท เพราะไม่มีม้าและเพราะเก็บเงินได้มากกว่าทางแดนหลวงพระบางและแดนญวน ทางญวนส่ง ๕ ปุง เป็นเงิน ๑๒๕ บาท ไม่มีม้าเหมือนกับทางจีน ในแดนญวนแดนหลวงพระบางนั้นเก็บได้เท่าๆ กัน

พวกจีนที่ตั้งในเมืองไลนี้ แรกๆ ก็ใช้หนังสือจีน ภายหลังอยู่ปะปนกับพวกผู้ไทยขาว ผู้ไทยดำ ธรรมเนียมจีนและภาษาจีนก็พูดกันน้อยลง พูดและใช้หนังสือผู้ไทยเสียโดยมาก แล้วก็ถูกเรียกเป็นพวกผู้ไทยขาวไปด้วยเพราะผิวพรรณและธรรมเนียมไม่ไกลกันกับพวกผู้ไทยขาว

เดิมเมืองไลตั้งริมฝั่งแม่น้ำแท้ ในพระราชอาณาเขตไทย ภายหลังเจ้าเมืองไลยกครอบครัวข้ามไปตั้งเมืองอยู่ใหม่ ฟากตะวันออกแดนจีน จีนจึงเรียกว่าเมืองไลเจา แม่น้ำตอนนั้นเวลานี้เรียกซงโบ เป็นชื่อญวนเรียก ส่วนที่ทำมาหากินยังคงอยู่ฟากตะวันตกโดยมาก มีหัวเมืองน้อยฟากตะวันตกในเขตไทย ๖ เมือง คือ:–

(ก) ปุง ๑ เงินไทย ๒๕ บาท

๑. เมืองตุง ๒. เมืองจา ๓. เมืองนายี ๔. เมืองตอง ๕. เมืองแหย ๖. เมืองภูฝาง

หัวเมืองที่ตั้งในแดนจีนฟากตะวันออก ๕ เมือง คือ:-

๑. เมืองโม้ ๒. เมืองบุม ๓. เมืองแตะ ๔. เมืองเจียงเหนือ ๕. เมืองปากตัน

หัวเมืองที่ตั้งฝั่งแม่น้ำแท้ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่แม่น้ำม้าลงไปจรดแม่น้ำฟาในแดนญวน คือ เมืองน้ำม้าแต่เมืองเดียว โดยยกตำบลบ้านเป๋าบ้านนาต่ำ รวม ๒ ตำบลขึ้นเป็นเมือง

อาณาจักรลานช้างแตกแยกแบ่งการปกครองออกเป็น ๒ รัฐ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๕ แล้วแว่นแคว้นสิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหกก็ขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง ส่วนแดนพวนขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์

เมืองเวียงจันทน์ที่ฝรั่งเศสอ้างนี้ เป็นเมืองประเทศราชของกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา มาอย่างไร ให้ดูเรื่องฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เฉพาะเรื่องนี้จะจับกล่าวแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งเป็นครั้งสุดท้าย ที่ไทยได้แสดงอธิปไตยเหนือดินแดนอันเป็นมรดกมาแต่ก่อน เมื่อกองทัพไทยยกไปตีเมืองเวียงจันทน์ได้ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ แล้วปีรุ่งขึ้นโปรดฯ ให้กองทัพเมืองหลวงพระบางไปตีเมืองหลวงพระบางไปตีเมืองทัน (ก) เมืองม่อย เมืองทั้ง ๒ นี้ เป็นเมืองของไทยซ่งดำ ตั้งอยู่เขตแดนญวนเหนือ แล้วพาครัวไทยเวียงไทยซ่งดำลงมากรุงธนบุรีในเดือนยี่ ไทยซ่งดำให้ไปอยู่เมืองเพชรบุรี ไทยเวียงให้ไปอยู่เมืองสระบุรีบ้าง เมืองราชบุรี เมืองจันทบุรีบ้าง เราได้แสดงอธิปไตยตลอดแนวภูเขาแดนลาวเหมือนเมื่อครั้งโบราณ

(ก) ญวนเรียกว่า เมืองซือหงี

กษัตริย์องค์แรกของเมืองเวียงจันทน์ ที่กองทัพไทยไปตีได้ในปี พ.ศ. ๒๓๒๑ นั้น คือ พระเจ้าศิริบุญสาร ต่อมาก็คือพระเจ้านันทเสนฯ แบบศึกษาประเทศลาวเขาเรียกว่า เจ้าหน้าองค์เป็นบุตรคนใหญ่ของเจ้าองค์บุญ[ก]

เรื่องที่ฝรั่งเศสอ้างว่า ดินแดนเหล่านั้นเป็นของญวน ของเขมร และเจ้าอนุยกบ้านเมืองให้แก่ญวนนั้น มีเรื่องที่เมืองเหล่านั้นไปใกล้ชิดกับญวน ๒ ครั้ง ๆ แรกเมื่อองค์เชียงสือที่หนีภัยเข้ามาอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ กลับออกไปกู้บ้านเมือง, ได้เป็นพระเจ้ากาวว่างเหงวียงจั๊ว แล้วทูลขอตราสำหรับเกณฑ์เสบียงอาหาร และกำลังไปยังหัวเมืองฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง โดยเฉพาะก็คือบ้านเมืองทางเวียงจันทน์ เมืองพวน เมืองหลวงพระบาง ที่อยู่ใกล้เขตแดนญวนเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๖ รัชกาลที่ ๑ ก็พระราชทานตราและเสบียงอาหารให้ เพื่อให้พระเจ้ากาวว่างเหงวียงจั๊วตีเมืองตังเกี๋ยให้ได้จากพวกกบฏไตเซินตามความประสงค์

ญวนจะทำอะไรสั่งแก่เมืองเหล่านั้นก็ได้ เพราะญวนมีสัมพันธไมตรีกับไทยอย่างสนิทมิได้จำกัดขอบเขต อนึ่ง การสู้รบกับพวกกบฏครั้งนั้น เป็นเหตุให้ญวนหนียุทธภัยเข้ามาอยู่ในแดนไทย ครั้นพระเจ้ากาวว่างเหงวียงจั๊วได้เมืองตังเกี๋ยจากพวกกบฏ สถาปนาพระเกียรติยศเป็นพระเจ้ายาลองกาวว่างเด๊จักรพรรดิญวนแล้ว ก็พยายามขยายอำนาจเข้ามาทางเมืองพวน และแว่นแคว้นสิบสองจุไทย เอาไปอยู่ในบังคับบัญชาได้เกือบหมด แดนพวนนั้นเขตตะวันออกต่อญวน ใต้ต่อเวียงจันทน์ ตกต่อเขตเมืองหลวงพระบาง เหนือต่อหัวพันห้าทั้งหก เชียงขวางเป็นเมืองใหญ่ พลเมืองมีไทยซ่งดำ ไทยซ่งขาว ไทยซ่งลาย (ซ่ง คือกางเกง) และผู้ใหญ่ที่เรียกพูไทย

(ก) พระเจ้าศิริบุญสารแปลงชื่อให้เป็นเสียงญวนทั้ง ๒ องค์

ญวนได้ใจแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ แล้วอาจเอื้อมเข้ามาจนถึงเมืองเวียงจันทน์ อุดหนุนให้เจ้าอนุเป็นกบฏขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุติดต่อกับญวนอย่างไร จะต้องเล่าเหตุการณ์ต่อแต่ต้น

พระเจ้านันทเสนฯ ครองเมืองอยู่ได้ ๑๔ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๓๘ มีผู้ฟ้องหาว่าพระเจ้านันทเสนเจ้าผู้ครองเมืองเวียงจันทน์กับพระบรมราชา (พรหมมา) เจ้าเมืองนครพนมเป็นกบฏ โปรดฯ ให้เรียกตัวลงมาสอบสวนได้ความเป็นสัตย์ รับสั่งให้ประหารชีวิต แต่สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทูลขอพระราชทานชีวิตไว้ จึงทรงตั้งเจ้าอินทรผู้น้องขึ้นเป็นแทน มีพระนามว่าพระชัยเชษฐาฯ ผู้เป็นอนุชาองค์นี้ได้มีธิดาองค์ ๑ จึงนำถวายให้เป็นสนมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ คือ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีองค์ ๑ แล้วพระมารดาก็สิ้นชีพเสียแต่เมื่อเวลาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอยังทรงพระเยาว์ พระชัยเชษฐาฯ ครองเมืองอยู่ได้ ๑๐ ปี ก็พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๔๗ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าอนุวงศ์อนุชาองค์เล็กขึ้นครองเมืองสืบต่อมา

เหตุการณ์ทางไทยในรัชกาลที่ ๑ นั้น ทรงหมดพระกังวล บ้านเมืองที่ติดต่อกับเขตญวน ซึ่งเนื่องจากเหตุที่ได้ทรงช่วยเหลือพระเจ้ายาลองกาวว่างเต๊ ถึงขนาดบ้านเมืองเหล่านั้นจึงต่างนำเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้ายาลองกาวว่างเต๊ เพื่อแสดงความยินดีที่ตีเมืองเว้คืนได้จากพวกกบฏ แล้วในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ นั้นเอง พระเจ้ายาลองกาวว่างเต๊ ก็ตีเมืองตังเกี๋ยได้ เฉลิมพระยศขึ้นเป็นจักรพรรดิ มีอำนาจยิ่งกว่ากษัตริย์ญวนแต่ก่อนๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่บ้านเมืองที่เคยติดต่อช่วยเหลือในการสู้รบจะแสดงความ

ยินดีในโอกาสนั้น ด้วยอัธยาศัยไมตรีการติดต่อกับญวนของบ้านเมืองเหล่านั้นได้ล่วงเลยมาจนถึงรัชกาลที่ ๓

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ อ้ายสาเป็นภิกษุอลัชชีอยู่บ้านหลุมเลาเตาปูน แขวงเมืองสารบุรี เดินธุดงค์มาพักที่เขาเกียดโง้งอยู่ฝั่งโขงตะวันออก ที่เรียกกันภายหลังว่า อ้ายสาเกียดโง้ง ได้ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษยกทัพข้ามมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์แตก เก็บริบทรัพย์แล้วเอาไฟเผาเมืองเสียใน พ.ศ. ๒๓๖๔ เจ้าราชบุตร (โย) บุตรเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ยกทัพลงมาช่วยปราบพวกกบฏ จับตัวอ้ายสาได้ มีความชอบจึงโปรดตั้งให้เจ้าราชบุตร เป็นเจ้าผู้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ แต่นั้นมาเจ้าอนุเวียงจันทน์ก็มีอำนาจยิ่งขึ้น

เจ้าอนุได้ลงมาช่วยในงานพระบรมศพ รัชกาลที่ ๒ ครั้นจวนจะกลับขึ้นไปบ้านเมือง จึงกราบทูลขอละครหญิงข้างในกับดวงคำไทยเวียง ซึ่งถูกต้อนครัวลงมาแต่ครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน แต่สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดพระราชทานให้ ก็เกิดความโทมนัส ประจวบกับในเวลานั้นมีข่าวว่าอังกฤษได้ผิดใจกับไทยในเรื่องเมืองไทรบุรี จดหมายเหตุของครอเฟิดที่แต่งเมื่อคราวมาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทยในครั้งนั้นว่า ได้มีเจ้าลาวคนหนึ่งไปหา ท่านองจะทราบเสียงไม่ดีจากพวกฝรั่งขึ้นก็อาจเป็นได้

แบบศึกษาประเทศลาวเขากล่าวว่า เจ้าอนุได้ขอให้บางกอกส่งครอบครัวคนลาวที่ถูกขับไล่ไปอยู่ประเทศไทย ตั้งแต่คราวสงครามครั้งก่อนๆ นั้น กลับคืนมาอยู่ลานช้างดังเก่า บางกอกไม่ยอมส่งตามความขอ เจ้าอนุจึงหาข้อผิดกับสยาม แล้วยกกองทัพ ๓ กองออกเดินตรงมาบางกอก ฯลฯ

เมื่อเจ้าอนุเดินทางกลับจากกรุงเทพฯ ถึงบ้านเมืองแล้ว ก็คิดการเป็นกบฏขึ้น ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุให้เจ้าอุปราชออกไปเกลี้ยกล่อมพวกเมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองชนบท เมืองขอนแก่น ซึ่งขึ้นตรงกรุงเทพฯ เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ไม่เข้าด้วยก็ฆ่าเสีย ราษฎรเห็นดังนั้นก็ยอมเข้าด้วย แล้วให้กวาดต้อนครัวขึ้นไปไว้เมืองเวียงจันทน์ เจ้าอนุก็มีหนังสือถึงเจ้านครจำปาศักดิ์ผู้บุตร ให้กวาดต้อนครัวเมืองเขมราษฎร์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม เมืองยโสธรขึ้นไปอีก แล้วให้ยกกองทัพไปบรรจบพร้อมกันที่เมืองนครราชสีมา หนังสือที่ระลึกการแสดงสินค้าจังหวัดนครพนมว่า พวกพี่น้องบุตรหลานของพระวอพระตา ที่ได้เป็นเจ้าเมืองกรมการได้ถูกฆ่าเสียในครั้งนั้นมาก

ครั้นจัดกองทัพพร้อมแล้ว เจ้าอนุก็ยกข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งอยู่ที่บ้านพันพร้าวตรงข้ามกับเมืองเวียงจันทน์ เจ้าราชวงศ์ก็ยกทัพล่วงหน้ามาถึงเมืองนครราชสีมาในวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ จึงขอเบิกข้าวกับกรมการเมืองนคร-ราชสีมา ว่าถูกเกณฑ์ให้มารบกับอังกฤษ ได้ข้าวแล้วก็ให้กองหน้าลงมาเมืองสระบุรีก่อน เจ้าราชวงศ์ลงมาตั้งที่ขอนคว่างในวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ กองหน้าพาเจ้าเมืองสระบุรี กับนายหมวดนายกองไปหา แล้วสั่งให้ต้อนครัวเมืองสระบุรีขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ กองทัพเจ้าอนุก็ยกมาถึงเมืองนครราชสีมาในวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ตั้งค่ายใหญ่ที่ทะเลหญ้า

เวลานั้นเจ้าพระยานครราชสีมา กับพระยาปลัดอยู่ ณ เมืองขุขันธ์ ทัพเมืองเวียงจันทน์กวาดต้อนครัวชาวเมืองนครราชสีมา เมืองสระบุรีเอาไปเมืองเวียงจันทน์ พระยาปลัดทราบข่าวรีบกลับมาร้องขอไปกับครัวชาวเมือง พร้อมด้วยพระยาพรหมยกระบัตร ครั้นแล้วพระยาปลัดอุบายขอปืน, มีด, เพื่อหา

เสบียงเลี้ยงครัวต่อนายกองที่ควบคุม เมื่อเดินไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์เมืองพิมาย คุณหญิงโม ภรรยาพระยาปลัดที่ถูกกวาดต้อนไปด้วย ก็คุมครัวออกต่อสู้พวกกบฏๆ ได้ส่งกองทัพมาตี ๓๐๐๐ ก็ถูกฆ่าตายประมาณ ๒๐๐๐ เจ้าอนุเกรงว่าจะถูกกองทัพไทยตีกระหนาบ จึงยกกองทัพหนีออกจากเมืองนครราชสีมา ในวันที่ ๒๓ มีนาคม เลิกความคิดที่จะลงมาตีกรุงเทพฯ กองทัพกรุงยกขึ้นไปใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ทัพหลวงกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพย์ถึงเมืองนครราชสีมา พ.ศ. ๒๓๗๐ เจ้าอนุถอยไปตั้งรับที่หนองบัวลำพู ทัพกรุงยกเข้าตีแตก เจ้าอนุจึงทิ้งเมืองเวียงจันทน์หนีไปเมืองล่าน้ำ ที่ญวนเปลี่ยนเรียกใหม่ว่า เมืองเง่อาน อยู่ต่อแดนพวนใต้เมืองฮานอย กองทัพกรุงจึงได้เมืองเวียงจันทน์เป็นครั้งที่ ๑ ที่ระลึกการแสดงสินค้าจังหวัดนครพนมว่า เจ้าอนุวงศ์หนีไปเมืองมหาไชย ได้ชวนพระบรมราชา (มัง) เจ้าเมืองนครพนมหนีไปด้วย แล้วเจ้าอนุได้ขอกองทัพญวนเมืองเว้ให้มาช่วย กองทัพญวนได้ยกมาถึงเมืองเง่อาน ทางอีก ๙ วันหรือ ๑๐ จันจะยกถึงเมืองเวียงจันทน์ เมืองเวียงจันทน์ก็แตกแก่กองทัพไทยเสียก่อน พอดีทางญวนได้เปลี่ยนรัชกาลใหม่ พระเจ้าตื้อตึ๊กรัชกาลที่ ๔ ราชวงศ์ยาลอง จึงให้หากองทัพญวนกลับ

เจ้าอนุหนีเข้าไปอาศัยในเมืองญวน ได้ชวนพระพรหมอาสา (จุพนี) ไปด้วย ส่วนพระบรมราชา (มัง) ยังอยู่ที่เมืองมหาไชย ครั้นกองทัพไทยยกติดตามเจ้าอนุไปถึงเมืองมหาไชยแล้ว ก็ให้กวาดต้อนครอบครัวพร้อมทั้งตัวพระบรมราชา (มัง) มายังเมืองนครพนม โปรดฯ ให้ถอดออกจากบรรดาศักดิ์ ส่วนพระพรหมอาสา (จุพนี) ไปตายเสียที่เมืองญวน

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต ครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาราชสุภาวดี ที่ออกไปตีพวกกบฏ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ จับตัวเจ้านครจำปาศักดิ์

(โย) บุตรเจ้าอนุได้ก็ส่งตัวลงมากรุงเทพฯ ครั้งนั้นพระเจ้ามันธาตุราช เจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบางมีความชอบ จึงพระราชทานเครื่องยศอย่างกษัตริย์ เป็นกษัตริย์ครองเมืองหลวงพระบาง

เมื่อปราบเมืองเวียงจันทน์เรียบร้อยแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต ก็ยกกองทัพพาตัวเจ้าอุปราชเมืองเวียงจันทน์ลงมากรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๓๗๐ ด้วย ทางเมืองเวียงจันทน์คงให้มีทหารอยู่รักษา กับท้าวเพี้ยกรมการบ้างพอสมควร เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตกลับถึงกรุงเทพฯ เดือน ๓ ได้อัญเชิญพระบางลงมาด้วย โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีตามนามเดิม พระบาง ให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตทำพระวิหารไว้ที่วัดจักรวรรดิ ปีรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรดฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต ขึ้นไปจัดการเมืองเวียงจันทน์เพราะไม่ไว้ใจญวน เกรงว่ากษัตริย์องค์ใหม่ของญวนจะให้ความช่วยเหลือเจ้าอนุ เจ้าพระยาบดินทรฯ เดินทางจวนจะถึงเมืองพันพร้าวก็พอดีญวนได้พาเจ้าอนุมาเมืองเวียงจันทน์ ว่าจะมาขออ่อนน้อม ที่ระลึกการแสดงสินค้าจังหวัดนครพนมว่า ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๑ เจ้าอนุได้กลับมายังเมืองเวียงจันทน์ พร้อมด้วยข้าหลวงและทหารญวน ๘๐ คนกับรี้พลของเจ้าอนุ ๑๐๐๐ เศษ อ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินญวนใช้ให้มาลุแก่โทษต่อแม่ทัพทางเวียงจันทน์ และว่าได้ส่งราชทูตให้ไปทูลขอพระราชทานอภัยโทษ ทางกรุงเทพฯ อีกทางหนึ่งด้วยแล้ว พระยาพิไชยสงครามผู้รักษาเมืองเวียงจันทน์อยู่ในขณะนั้นหลงเชื่อจึงให้รอเจ้าพระยาบดินทร์ฯ แม่ทัพ เจ้าอนุรออยู่ในเมืองเวียงจันทน์ ได้แสดงกิริยาเป็นไมตรีดีดังเก่า ผู้รักษาเมืองจึงนอนใจ ครั้นวันรุ่งขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๘ เวลา ๑๕ น. เจ้าพระยาบดินทร์ฯ ถึงเมืองพันพร้าวกำลังจะหาเรือข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ เจ้าอนุก็ให้เก็บเรือ

ซุกซ่อนเสียหมด พอเวลา ๑๖ น. เจ้าอนุก็คุมพรรคพวกกลุ้มรุมฆ่าพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรนุชิต และทหาร ๓๐๐ คน ซึ่งพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองแม่ทัพ กองหน้าสั่งให้ไปรักษาเมืองเวียงจันทน์ พวกทหารที่เหลือตายแตกหนี พวกเจ้าอนุก็ตามฆ่าคนที่กำลังว่ายน้ำข้ามลำแม่น้ำโขง รวมตายทั้งสิ้น ๒๕๕ คน หาย ๓ คน เหลือกลับมาฝั่งขวาหาท่านแม่ทัพใหญ่ได้เพียง ๔๕ คนเท่านั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงถอยทัพมารวมคนอยู่ที่เมืองยโสธร รวบรวมรี้พลได้พอควรแล้ว ก็ยกกลับไปปะทะกับทัพเจ้าราชวงศ์ที่บ้านบกหวาน อยู่ระหว่างเมืองอุดรกับเมืองหนองคายได้รบกันถึงตะลุมบอน ส่วนเจ้าพระยาราชสุภาวดีกับเจ้าราชวงศ์ต่างบังพุ่มไม้ เจ้าราชวงศ์เห็นก่อนก็แทงเจ้าพระยาราชสุภาวดีถูกท้องล้มลง หลวงพิพิธน้องชายเจ้าพระยาราชสุภาวดี เข้าช่วยก็ถูกพื้นตายคาที่ เจ้าราชวงศ์จะพื้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีซ้ำอีก ทหารได้เอาปืนยิงถูกหัวเข่าเจ้าราชวงศ์ล้มลง ไพร่พลจึงช่วยกันแบกหนีไปได้ เจ้าพระยาราชสุภาวดีลุกขึ้นคลำแผลที่ท้องเห็นว่าไม่ทะลุจึงเอาผ้าพันขึ้นนั่งบนแคร่ ติดตามตีทัพเจ้าราชวงศ์แตกแล้วรีบข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ ฝ่ายเจ้าอนุทราบว่าเจ้าราชวงศ์แตกหนีก็พาครัวหนีไปเมืองเชียงขวาง

เจ้าน้อยเขยเจ้าอนุผู้ครองเมืองเชียงขวาง มาขออ่อนน้อมแต่โดยดี เจ้าพระยาราชสุภาวดีเห็นเป็นโอกาส จึงบังคับให้นำตัวเจ้าอนุมาส่ง แล้วก็เลยคุมตัวเจ้าอนุและครอบครัวมากรุงเทพ ฯ เมื่อเจ้าพระยาราชสุภาวดี ยกกองทัพกลับ เจ้าแผ่นดินญวนทรงทราบว่าเจ้าน้อยทรยศต่อเจ้าอนุพ่อตา ก็ให้จับตัวไปประหารชีวิตเสีย แล้วเอาบุตรภรรยาของเจ้าน้อยไปจำไว้ที่เมืองล่าน้ำ

เหตุที่เจ้าอนุเป็นกบฏครั้งที่ ๒ นี้ รัชกาลที่ ๓ ทรงพิโรธจึงให้เลิกประเทศราชเมืองเวียงจันทน์เสีย ตัวเจ้าอนุนั้นให้เอาขึ้นขาหย่าง ใส่กรงประจานที่กรุงเทพ ฯ แต่แล้วป่วยลงโลหิตตาย พลเมืองเมืองเวียงจันทน์ที่กวาดต้อนลงมาครั้งนั้นให้อยู่เมืองลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี นครไชยศรี ส่วนพวกเมืองนครพนมให้อยู่ที่เมืองพนัสนิคม

ญวนแทรกแซงในเรื่องไทยจับเจ้าอนุ ว่าไม่บอกกล่าวจะได้ตั้งผู้ปกครองบ้านเมืองพร้อมกันทั้งสองฝ่าย กลับทำลายเมืองเวียงจันทน์และเข้ายึดบ้านเมือง แล้วอ้างว่าเจ้าอนุได้ไปยอมอ่อนน้อมยกบ้านเมืองให้ขึ้นแก่ญวนก่อนแล้ว ญวนก็จัดตั้งข้าหลวงผลัดเปลี่ยนเข้ามาตั้งรักษาเมืองเชียงขวางซึ่งเวลานี้ฝรั่งเศสเรียกแดนพวนว่า แทรนนิน ตามเสียงญวน

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ นั้น ทรงพระราชดำริว่าเมืองหัวพันห้าทั้งหกอยู่ใกล้เมืองหลวงพระบาง แต่ยังไม่ได้จัดส่งกองทัพขึ้นไปจัดการบ้านเมือง จึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมา ฯ เป็นแม่ทัพคุมคนเมืองแพร่ และทางเมืองเหนือขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบางเมื่อวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ แล้วจัดแต่งนายทัพนายกองให้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกเมืองพวก และเมืองแถง

กองทัพพระมหาเทพ จะยกขึ้นไปตีเมืองล่าน้ำ (เง่อานผ่านแดนพวนถึงด่านญวนเป็นช่องแคบว่าเดินทัพลงไปมิได้ จึงตีได้แต่เมืองมหาไชย เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร กวาดครัวข้ามฟากส่งมาเมืองนครราชสีมา ๖๐๐๐ เศษ

ฝ่ายกองทัพพระราชวรินทร์ (ขำ) เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองเชียงขวาง ซึ่งมีญวนตั้งรักษาอยู่ ๕๐๐ คน เจ้าเมืองยอมอ่อนน้อม แล้วจัดทัพสมทบฆ่าญวนตาย ๓๐๐ จับเป็นได้ ๔๑ แต่พงศาวดารญวนตอนนี้กล่าวว่า เชื้อ

พระวงศ์เจ้าน้อยคนหนึ่ง ได้นำพระพิเรนทรเทพ ยกทัพขึ้นไปยึดเอาเมืองเชียงขวางได้ จับญวนได้มาก แล้วกวาดครัวชาวเมืองเชียงขวางส่งลงมากรุงเทพฯ

ส่วนเจ้าพระยาธรรมาฯ ก็ได้จัดกองทัพยกขึ้นไปเมืองแถงเมืองใหญ่ของแว่นแคว้นสิบสองจุไทย ได้ตัวพวกเจ้านายพาลงมายังที่เมืองหลวงพระบาง ทัพไทยได้ตีค่ายของญวนที่เมืองสุย (โสย) แตกแล้ว แต่งให้คนไปเกลี้ยกล่อมพวกหัวพันห้าทั้งหกๆ ก็ยอมรับขึ้นต่อไทยโดยดี เจ้าพระยาธรรมาฯ ป่วยลง จึงกลับลงมากรุงเทพฯ ให้กวาดต้อนพวกไทยพวนและไทยดำลงมาด้วย

ปีรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๓๗๙ เจ้าพระยาธรรมาฯ ได้กลับขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบางอีกครั้ง ๑ คราวนี้ได้พาตัวท้าวเพี้ยผู้ใหญ่ทั้งหกเมือง ในแดนหัวพันห้าทั้งหกลงมาเฝ้าที่กรุงเทพฯ เมื่อได้ทรงแต่งตั้งให้มีตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์แล้ว ก็ให้กลับออกไปทำราชการขึ้นเมืองหลวงพระบางตามเดิม

ส่วนเจ้าอุปราชเมืองเวียงจันทน์ ที่พาตัวลงมากรุงเทพฯ ครั้นต่อมาก็โปรดพระราชทานอภัยโทษ ให้ไปตั้งอยู่ที่เมืองนครพนมกับพระมหาสงครามถึง พ.ศ. ๒๓๘๔ เจ้าอุปราชรับอาสาเพื่อจะแสดงความจงรักภักดี ได้ออกไปเกลี้ยกล่อมกวาดครัวราษฎรฝั่งโขงตะวันออกเข้ามาให้สิ้นเชิง นี่แปลว่าไทยไม่อยากจะปะทะกับญวนทางนี้ หรือไม่อยากให้ญวนมากวาดเอาคนของเราไป เป็นนโยบายแบบเดียวกับเขตแดนทิศตะวันตกที่เมืองมลิวัน จึงเกณฑ์กองทัพ ๔ ทัพ ยกข้ามแม่โขงตีเมืองวัง ตะโปน พินระนอง เชียงรม ผาบัง ชาวเมืองเหล่านั้นไม่สู้รบได้หลบหนีไป ได้ครัว ๑,๑๗๗ คน ครั้นจะกวาดต้อนต่อไป ครัวก็อพยพหนีเข้าไปอยู่ในแดนญวนสิ้น จึงโปรดฯ ให้

รั้งรอทำเป็นการแรมปี ถ้าราษฎรออกมาหากินก็ให้จับให้สิ้นเชิง มิให้ตั้งติดไว้เป็นทางเสบียงอาหารแก่ญวน

เหตุการณ์ทางเมืองจีนในเวลาต่อมา ได้เกิดกบฏไต้เผงขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ คือพวกจีนที่รักชาติคิดจะโค่นราชวงศ์แมนจูที่เข้าปกครองจีน หัวหน้าชื่อหลีฮ่องฉาย ๑ หลีสวิเสง ๑ กับพรรคพวกเป็นอันมาก ยกเข้าตีหัวเมืองทางใต้ของจีนได้หลายเมือง กองทัพรัฐบาลยกมารบ ก็แพ้พวกกบฏเป็นหลายครั้ง ภายหลังจีนจ้างนายพันเอกกอร์ดอน นายทหารอังกฤษทำการปราบกบฏ กองทัพรัฐบาลจับหลีสวิเสงได้ แต่หลีฮ่องฉายคุมพรรคพวกหนีลงมาอยู่ในเขตญวน แล้วเข้าล้อมเมืองเชิงไต๋และเมืองเชิงนาม ญวนตีแตกหนีขึ้นไปอยู่สิบสองปันนา จีนกบฏพวกนี้ ไทยเหนือและไทยน้อยเรียกว่าฮ่อ ฮ่อเที่ยวหนีกระจัดกระจายอยู่ตามชายเขตแดนไทย แล้วยกพวกลงมาตีพระยาหลวงข้าต่อ ซึ่งเป็นหัวหน้าอยู่ในแขวงเมืองหลวงพระบาง พระยาหลวงข้าต่อสู้ไม่ได้หนีลงมาอยู่เมืองวาเมืองงาย กองทัพเมืองหลวงพระบางยกขึ้นไปตีพวกฮ่อ ฮ่อจึงแตกหนีไป

ปีนี้ญวนมีหนังสือมาถึงหัวเมืองต่าง ๆ ในสิบสองจุไทย ให้เกณฑ์คนลงไปช่วยเมืองแกว (ญวน) รบกับฝรั่งเศส ทางเมืองไลเกณฑ์ผู้ไทยได้ ๒๐๐ คน ไปช่วยเจ้าเมืองเต๋งฮึงซึ่งขึ้นเมืองหลวงแกวได้เดือน ๑ พวกญาติที่ไม่เห็นพ้องด้วยเข้าไปจ้างโปดึก (ตองซู่) ให้คุมกำลังพวกไทยลื้อพวกตองซู่ [ก] ประมาณ ๕๐๐ เข้ามาตีพวกเมืองไล ๆ สู้ไม่ได้ จึงทิ้งเมืองไลหนีไปอยู่เมืองเต๋งฮึง เจ้าเมืองเต๋งฮึงได้ว่ากล่าวไกล่เกลี่ยพวกญาติวงศ์เมืองไลให้คืนดีกัน อยู่ได้ ๕–๖ เดือน ท้าวตอมไปหาเจ้าเมืองอู ไทยลื้อ

(ก) คือพวกกะเหรี่ยง เป็นชื่อพม่าเรียกว่าคนเขา

อยู่ในแดนสิบสองปันนามีกำลังไทยลื้อและตองซู่ประมาณ ๖๐๐-๗๐๐ คน ยกไปเมืองไล ทางเมืองไลคุมกำลัง ๒๐๐ ข้ามลำน้ำแท้เข้าปะทะกับทัพเมืองอู้สู้อยู่ได้ ๑๐ วันเศษ พวกเมืองไลแตกหนีพาไพร่พลไปอยู่เมืองเจน เจ้าเมืองไลพาคำโหม คำหิน ลงไปพึ่งเจ้านครหลวงพระบางอยู่ปีเศษ ทางหลวงพระบางก็ให้กองทัพนำตัวไปเป็นเจ้าเมืองไลตามเดิมพวกปรปักษ์กับเจ้าเมืองไลก็หนีไปอยู่เมืองพูฝางซึ่งอยู่ต่อแดนเมืองอู แต่เมืองนี้ก็เป็นเมืองขึ้นของเมืองไล เมื่อกองทัพเมืองหลวงพระบางกลับแล้วได้ ๑ เดือน พวกที่เป็นศัตรูกับเจ้าเมืองไล ก็ยกกำลังมาตีเมืองไลอีก เจ้าเมืองไลจึงหนีไปตั้งที่บ้านน้ำม้าริมฝั่งลำแม่น้ำแท้ ตั้งค่ายรวมคนได้ประมาณ ๒๐๐ คนเศษ ก็เกิดแม้ว (ก) ก่อการกบฏในดินแดนสิบสองจุไทย เพราะไม่ยอมอยู่ในอำนาจของพวกผู้ไทย พวกเจ้าเมืองในแว่นแคว้นสิบสองจุไทยต่างก็มีหนังสือไปทูลเจ้าแกวๆ จึงให้กวานเหล็งคุมทหารญวนขึ้นมาตั้งที่เมืองเจน ๒๐๐ คน ปราบพวกแม้วกบฏๆ ก็ยอมอ่อนต่อกวานเหล็ง

ครั้งนั้น เจ้าเมืองไลได้คุมคนไปช่วยกวานเหล็งปราบพวกแม้วกบฏด้วย ทางค่ายบ้านน้ำม้าถูกพวกปรปักษ์โจมตี คนในค่ายจึงพากันไปอยู่บ้านท่าแฮะ พวกปรปักษ์ก็จัดให้กรมการเมืองไล คุมคนคอยตามตีอีก เจ้าเมืองไลหนีไปอยู่เมืองลา พาบ่าวไพร่ไปฟ้องเจ้าแกวๆ จึงแต่งวงหลิว วงโดยคุมญวน ๕๐๐ คน นำเจ้าเมืองไลไปส่งเมืองไล และจะชำระท้าวโดยนำ ท้าวโดยนำก็หนีไปอยู่เมืองแถ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองไลนั้นเอง

พ.ศ. ๒๔๐๘ ฮ่อประมาณ ๔,๐๐๐ คน มีหัวหน้าชื่ออ่องอาจง หนีจีนพาพรรคพวกลงมาอาศัยอยู่ที่เมืองฮานอย ญวนขอกองทัพจีนที่เมืองฮุน

(ก) สงสัยว่าจะเป็นพวกฮ่อนั่นเอง

หน้าได้ ๑,๐๐๐ คน สมทบกับญวนขับไล่ฮ่อ ๆ ต่อสู้ ที่สุดง่ออาจงหัวหน้าตายในที่รบ ฮ่อแตกหนีกลับขึ้นไปอาศัยอยู่ที่เมืองซันเทียนบนเขาชายพระราชอาณาเขตไทย ในแว่นแคว้นสิบสองจุไทย

พวกฮ่อจึงยกปวงนันซีน้องชายง่ออาจงขึ้นเป็นหัวหน้า ใน พ.ศ. ๒๔๐๙ พวกฮ่อที่อยู่ในที่ต่าง ๆ ก็รวมกันที่นั้นได้เป็นอันมาก จีนและญวนยกทัพตามมารบฮ่อ แต่สู้พวกฮ่อไม่ได้ ฮ่อตีได้เมืองลาวกายใน พ.ศ. ๒๔๑๐ แล้วพวกฮ่อเกิดวิวาทสู้รบกันขึ้นเอง จึงได้แตกกันออกเป็น ๒ พวก ลิวตายันเป็นพวกชนะ ได้ครองเมืองลาวกาย ใช้ธงดำ ปวงนันซีฝ่ายแพ้ได้หนีลงมาตั้งซ่องที่เมืองฮายาง ในแว่นแคว้นสิบสองจุไทย ใช้ธงเหลือง

ญวนเห็นพวกฮ่อธงดำมีกำลังมาก จึงเดินอุบายให้พวกฮ่อธงดำเป็นพลเมือง และได้ปกครองเมืองลาวกายเสีย แต่ต้องขึ้นกับญวน ส่วนพวกฮ่อธงเหลืองไม่มีบ้านเมืองจะอยู่เป็นหลักแหล่งก็เที่ยวพเนจรตีปล้นบ้านเมืองในแว่นแคว้นสิบสองจุไทย ล่วงล้ำลงมาถึงแดนพวน ตีได้หัวเมืองในแว่นแคว้นสิบสองจุไทย และเมืองญวนหลายเมือง

ในสิบสองจุไทย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้น พวกตองซู่ก็ได้ซ่องสุมผู้คนเป็นโจรขึ้นที่เมืองพูฝาง แล้วยกกำลังมาตีเมืองแถงจับกวานฟูฆ่าเสีย ญวนจึงให้เกณฑ์คนในสิบสองจุไทยสมทบกับญวน ทำการปราบญวนจับตัวหัวหน้าได้ พวกตองซู่จึงหนีกลับไปเมืองพูฝาง

ฝ่ายท้าวโดยนำศัตรูเก่าของเจ้าเมืองไล ที่หนีไปอยู่เมืองแต ได้คบคิดกับพระยาโลงกงแก้ว ยกกำลังมาตีเมืองไลใน พ.ศ. ๒๔๑๔ อีก เจ้าเมืองไลก็ขอกำลังญวนช่วย ญวนให้องหลิวขุนนางญวนซึ่งเป็นฮ่อคุมกำลังฮ่อธงดำมารบ พระยาโลงกงแก้วสู้ไม่ได้ก็แตกหนี

ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ ฝรั่งเศสเอาเรือรบแล่นเข้าไปในลำแม่น้ำแดง (ซงไก) อ้างว่าเพื่อจะเปิดการค้าขาย จึงเกิดการต่อสู้กันขึ้นกับญวน จีนได้เกี่ยวข้องเข้าช่วยญวนรบฝรั่งเศสยึดได้ป้อมที่เมืองฮานอย ในวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. นั้นบังคับให้ญวนเปิดการค้าขาย แล้วงดการเก็บภาษีสินค้าแก่ชาวฝรั่งเศส

การเปิดแม่น้ำแดงนั้น ฝรั่งเศสมุ่งจะบุกเข้าไปทั้งในเขตไทยและจีน เพราะเห็นเป็นขุมทรัพย์สำคัญที่จะเป็นประโยชน์แก่ฝรั่งเศส

ตั้งแต่ฝรั่งเศสได้เมืองฮานอย มีอำนาจในลำแม่น้ำแดง พวกฮ่อธงเหลืองซึ่งเป็นเพียงพวกพเนจร ไม่มีหลักแหล่งแปลงที่ก็ได้มีอำนาจกล้าแข็งขึ้น แต่ไม่แผ่เข้าไปในแดนญวน ที่ฝรั่งเศสกำลังเข้าไปเป็นเจ้าก็เจ้าการอยู่ หากยกกำลังล่วงเข้ามาตีแดนพวนซึ่งเป็นเขตไทย ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ ท้าวขันตีเจ้าเมืองเชียงขวางไปขอกำลังญวนช่วย ก็แพ้พวกฮ่อ ๆ ได้เมืองเชียงขวางและแดนพวนไว้ในอำนาจทั้งหมด จึงมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทุ่งเชียงคำ ซึ่งเป็นต้นทางที่จะเดินทัพลงมายังหัวเมืองริมแม่น้ำโขง แล้วฮ่อก็เตรียมทัพ ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ว่าจะยกเข้าทางเมืองเวียงจันทน์ข้ามลำแม่น้ำโขงมาตีเมืองหนองคายทัพหนึ่ง ยกขึ้นไปทางหัวพันห้าทั้งหก แล้วตีเมืองหลวงพระบางอีกทัพหนึ่ง

ขณะนั้นพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) ข้าหลวงที่กำลังขึ้นไปสักเลกในท้องที่มณฑลอุบลราชธานีอยู่แล้ว จึงโปรด ฯ ให้เกณฑ์คนในท้องที่ ๆ เป็นมณฑลอุบลราชธานี อุดร ร้อยเอ็ดสมทบกับทัพพระยานครราชสิมา (เมฆ) ซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาพระยามหาอำมาตย์ ให้ยกกำลังขึ้นไปป้องกันเมืองหนองคาย

ด้านเมืองหลวงพระบาง ให้พระยาพิชัย (ดิส) เกณฑ์คนจากท้องที่ ๆ เป็นมณฑลพิษณุโลก รีบยกขึ้นไปป้องกันก่อน ส่วนทางกรุงเทพฯ โปรดฯ ให้เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายกเป็นแม่ทัพ ประชุมทัพที่เมืองพิชัย ยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นแม่ทัพประชุมทัพที่หาดพระยาทศ จังหวัดสระบุรี ยกขึ้นไปเมืองหนองคาย

พวกฮ่อได้ยกเข้ามาตั้งค่ายที่เวียงจันทน์ ๓ ค่าย แล้วยกข้ามลำแม่น้ำโขงตีเมืองปากเหืองเข้ามาตั้งค่ายอีกแห่งหนึ่ง กองทัพพระยามหาอำมาตย์ยกไปถึงก่อนก็เข้าตีพวกฮ่อ ก่อนที่พวกฮ่อจะยกลงมาตีเมืองหนองคายแตกพ่ายไปในวันเดียว พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้น ซึ่งขณะนั้นกองทัพเจ้าพระยามหินทร-ศักดิ์ธำรง กำลังเดินขึ้นไปทางดงพระยาไฟ เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงทราบข่าวชัยชนะ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองหนองคายปลอดภัย จึงให้มีตราหากองทัพเจ้าพระยามหินทร ฯ กลับ

ส่วนพวกฮ่อที่จะเข้าตีเมืองหลวงพระบาง ได้ตั้งค่ายที่เวียงกัดในแดนหัวพันห้าทั้งหก กำลังเคลื่อนพลลงมา ก็ปะทะเข้ากับทัพพระยาพิชัยซึ่งเป็นทัพหน้า แต่พวกฮ่อมีกำลังมากกว่า พระยาพิชัยจึงคงตั้งมั่นรักษาด่านไว้ เวลานั้นเจ้าพระยาภูธราภัยพักทัพอยู่ที่เมืองอุทัยบุรี (ปากลาย) ใต้เมืองหลวงพระบางลงมา และอยู่คนละฝั่งลำแม่น้ำโขง ท่านแม่ทัพจัดให้พระสุริยภักดี (ก) รีบคุมพลยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง กองทัพพระสุริย-ภักดีเข้าระดมตีที่มั่นของพวกฮ่อแตกยับเยิน ท่านแม่ทัพให้พระสุริยภักดีกับพระยามหาอำมาตย์คุมกองทัพคนละกองตามพวกฮ่อลงมาถึงทุ่งเชียงคำ เมื่อ

(ก) เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (เวก บุณยรัตพันธุ์)

กองทัพไทยขับไล่พวกฮ่อไปไกลพระราชอำณาเขตแล้ว ก็โปรดฯ ให้หา กองทัพกลับ ครั้งนั้นกวาดต้อนพวกไทยพวนที่ทำการติดต่อกับพวกฮ่อ ส่ง ลงมาไว้ที่เมืองสระบุรี การปราบฮ่อครั้งนี้นับว่าเป็นการปราบฮ่อครั้งที่ ๑

ในขณะที่กองทัพไทยยกขึ้นไปปราบฮ่อ เจ้าเมืองเง่อาน (ล่าน้ำ) ก็จัดให้ญวนออกมาลาดตระเวนที่เมืองเชียงขวางด้วย ไทยจึงจับพวกทั้งนาย ไพร่ส่งลงมายังกรุงเทพฯ โปรดฯ ให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พุก) นำพวกญวนส่งกรุงเว้ทางเรือ ต่อมาญวนส่งราชทูตและบรรณาการเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีโดยเรือกลไฟ ก็มิได้ประท้วงว่าดินแดนที่ญวนเข้ามานั้นเป็นของญวนแต่อย่างใด

เหตุการณ์ทางญวน เมื่อญวนเสียเมืองฮานอย ใน พ.ศ. ๒๔๑๕ แล้ว สองปีต่อมาฝรั่งเศสก็ทำสัญญาบีบบังคับญวน ว่าญวนต้องอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส และจะต้องมีเรสิเดนซ์ฝรั่งเศสประจำราชสำนักที่กรุงเว้ด้วย ญวนไม่พอในการกระทำของฝรั่งเศส ความไม่สงบเรียบร้อยจึงมีอยู่เสมอ ๆ ฝรั่งเศสต้องทำการปราบปรามตลอดมา แล้วจีนก็ส่งทหารเข้ารักษาหัวเมืองทางเหนือของตังเกี๋ย ใน พ.ศ. ๒๔๒๑ เพราะจีนกลัวฝรั่งเศสจะเอาบ้านเมืองเหล่านั้นไปเสีย จึงรีบจัดทหารเข้ารักษาให้เป็นหลักฐานไว้

ฝรั่งเศสต้องทำการตีเอาเมืองฮานอยได้อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้วตีเมืองนำดิน ซึ่งมีกองทหารจีนอยู่รักษา กับตีเมืองไฮดวงเมืองกวางเย็นได้ ญวนก็ทำการจลาจลในแคว้นตังเกี๋ยไม่หยุด ฝรั่งเศสต้องเสียชีวิตทหารในการปราบมาก จึงตกลงใจลงมาตีกรุงเว้ราชธานีของญวนให้สิทธิ์ขาดเสียทีเดียว ครั้นแล้วก็ตีบรรดาบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ตามลุ่มแม่น้ำแดงตลอดถึงปากน้ำตาย ญวนต้องอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส และรับว่าจะไม่

เกี่ยวข้องกับจีนอีกต่อไป สัญญาลงวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ แต่ยังไม่ทันจะได้ลงนามกัน เพราะใน พ.ศ. ๒๔๒๖ นั้น ฝรั่งเศสต้องตีจังหวัดซนไต บั๊กนิน ซึ่งมีกองทหารจีนแบบเก่า และทหารจีนฝึกหัดแบบใหม่ตั้งรักษาไว้ได้ เมื่อขับไล่กองทหารจีนแตกหนีขึ้นไปถึงจังหวัดไทเวียน แล้วก็ยึดเอาไปเสีย ต่อตั้กกษัตริย์แห่งราชวงศ์ยาลองก็สิ้นพระชนม์ลง

เหตุการณ์ทางไทย ตั้งแต่อังกฤษได้พม่าใต้และมณฑลพะโคของพม่าไว้แล้ว ก็คิดจะขยายอำนาจเข้ามาในแดนไทยทางมณฑลพายัพ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ จึงทำสัญญากับไทย ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ (ก่อนพม่าเหนือตกเป็นของอังกฤษ ๖ ปี) ว่าด้วยคนไปอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน และแม่น้ำสาลวิน ฝ่ายเรามองเห็นเหตุการณ์ในอนาคตของอังกฤษ จึงจัดตั้งข้าหลวงที่ ๑ ข้าหลวงที่ ๒ ประจำเมืองเชียงใหม่ พร้อมด้วยนายและพลทหาร ๗๐ คน ขึ้นไปตั้งประจำที่เมืองเชียงใหม่ แล้วให้ขับไล่พม่าไทยใหญ่ ไทยเขิน ที่อพยพเข้ามาอยู่ แล้วจัดการปกครองกันเอง ให้ออกจากเมืองเชียงแสนไป เพราะเกรงว่าพวกนี้จะมาก่อความยุ่งยากให้เป็นสาเหตุขึ้น

๘ ปีต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๔ อังกฤษก็ขอตั้งกงสุลขึ้นที่เชียงใหม่ และจะขอสร้างทางรถไฟจากระแหง (เมืองตาก) เข้าไปที่เมืองย่างกุ้ง รัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงเห็นพ้องด้วยในการที่จะให้สร้างทางรถไฟ คงอนุญาตให้ตั้งได้แต่กงสุล เหตุที่อังกฤษตั้งกงสุลได้ ณ เชียงใหม่ครั้งนี้ จึงเป็นเหตุให้ฝรั่งเศสที่กำลังแผ่อำนาจทางตะวันออกอยู่แล้ว มีโอกาสขอตั้งกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบางบ้าง รัชกาลที่ ๕ ทรงทราบความคิดของฝรั่งเศส

จึงว่าจ้างนายแมคคาธี [ก] ชาติอังกฤษให้ขึ้นไปสำรวจดินแดนทางเมืองหลวงพระบาง หัวพันห้าทั้งหก แดนพวนและแว่นแคว้นสิบสองจุไทยให้เป็นหลักฐานไว้

ฝ่ายพวกฮ่อธงเหลืองที่แตกหนีกองทัพไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ไปจากหัวพันห้าทั้งหกและแดนพวนนั้น กลับไปรวมกันได้ที่เมืองซันเทียน แล้วเที่ยวตีปล้นบ้านเมืองในเขตจีน ญวน จีนกับญวนพร้อมกันปราบตีได้เมืองซันเทียน ปวงนันซีหัวหน้าตายในที่รบ ฮ่อก็กลับแตกแยกกันออกไปอีกเป็นหลายพวก ต่างพวกต่างก็ใช้ธงสีต่าง ๆ ฮ่อธงเหลืองก็กลับเข้าตั้งค่ายที่ทุ่งเชียงคำในแดนพวนแต่คราวนี้เข้ามาตั้งค่ายเป็นที่สำนักอาศัยอยู่ได้ตั้ง ๗ ปี ครั้นฝรั่งเศสจวนหยุดเหตุจลาจลของญวนได้ พวกฮ่อก็กำเริบกลับตีเมืองหัวพันห้าทั้งหกได้ ใน พ.ศ. ๒๓๒๖ เมืองหลวงพระบางบอกลงมากรุงเทพ ฯ

โปรดให้พระยาพิชัย (มึง) กับพระยาสุโขทัย (ครุธ) คุมพลหัวเมืองเหนือ ซึ่งเป็นท้องที่มณฑลพิษณุโลก แล้วให้พระยาราชวรานุกูล [ข] เป็นแม่ทัพใหญ่ตามขึ้นไป

กองทัพที่ ๒ นั้นทรงพระราชดำริจะให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้า กรมพระยาบำราบปรปักษ์ว่าการมหาดไทยเป็นจอมพล และให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร [ค] ซึ่งเวลานั้นทรงเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก และกำกับการกรมแผนที่อยู่ ได้เสด็จไปในกองทัพเพื่อจะได้ทำแผนที่ของสยามในครั้งนั้นด้วย แต่กองทัพที่ ๒ นี้หาได้ไปช่วยเมืองหลวง

(ก) พระยาวิภาคภูวดล

(ข) เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (เวก บุณยรัตพันธุ์)

(ค) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระบางไม่ เพียงจะให้ไปรักษาหัวเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำโขง เพราะเกรงว่าพวกฮ่อจะยกมาหลายทิศหลายทางดังครั้งก่อน ครั้นทรงทราบแน่นอนว่ากองทัพฮ่อยกมาประชิดแต่ทางด้านเมืองหลวงพระบางแต่ด้านเดียว ก็โปรดฯ ให้เลิกกองทัพนี้เสีย ส่วนการทำแผนที่คงให้พระวิภาคภูวดล (แมคคาธี) คุมพนักงานขึ้นไปทำแผนที่ตามพระราชดำริเดิม

เมื่อฮ่อทราบข่าวว่า กองทัพไทยยกกองทัพขึ้นไป ก็ถอยจากหัวพันห้าทั้งหกลงมาอยู่เสียที่ค่ายใหญ่ทุ่งเชียงคำ ไทยเข้าล้อมยิงปืนใหญ่เพื่อทำลายค่าย แต่กระสุนปืนใหญ่ไม่มีกำลังจะทำลายค่ายฮ่อได้ ด้วยค่ายฮ่อตั้งมาเสียนาน ปลูกกอไผ่บังแทนเพนียดแน่นทึบจนลำต้นชิดกัน สามารถกันกระสุนปืนใหญ่ของไทยได้ เมื่อกองทัพไทยตั้งล้อมฮ่ออยู่จนเกิดการขาดแคลนเสบียงอาหารและป่วยเป็นไข้ป่าล้มตายลง ก็เลิกกองทัพกลับลงมาเมืองหนองคาย การปราบฮ่อครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๒

ครั้นเมื่ออังกฤษตั้งกงสุลขึ้นได้ที่เชียงใหม่แล้ว เราก็ไม่สามารถจะยับยั้งการตั้งกงสุลฝรั่งเศสตามคำขอขึ้นที่เมืองหลวงพระบางได้ ดังนั้นในวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ม. ปาวี ก็ได้เป็นกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบาง ทั้งๆ ที่ไม่มีคนบังคับฝรั่งเศสเลยแม้แต่คนเดียว

ประวัติ ม. ปาวี นั้น เดิมมิได้เป็นนักการทูต แต่เป็นเพียงเสมียนโทรเลข เข้ามาอยู่ในประเทศไทยกับนายช่างฝรั่งเศส สร้างสายโทรเลขกรุงเทพฯ ไซ่ง่อน ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ ม. ปาวี มีนิสัยเป็นนักศึกษาแผนที่และประวัติศาสตร์ ใคร่ต่อการหาความรู้ ภายหลังจึงได้ย้ายเป็นพนักงานสำรวจแผนที่ของฝรั่งเศส ให้สำรวจแผนที่ลาว เขมร ทางลุ่มแม่น้ำโขงเป็นการเตรียมหาลู่ทาง เมื่อฝรั่งเศสส่างเซาธุระกับญวน และได้ตั้ง ม. ปาวี

ผู้สามารถในการค้นคว้าเป็นกงสุลขึ้นที่เมืองหลวงพระบาง สำหรับก้าวไปข้างหน้าได้แล้ว ญวนก็คุมกำลังกันเป็นหมู่ใหญ่ประมาณ ๑๐๐ คน ลุอำนาจอธิปไตยของไทย เข้ามาปลูกที่พักตั้งยุ้งฉางอยู่ ณ ด่านดึงเหลาและเมืองพิน ฝ่ายไทยเห็นญวนเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้วก็มิได้ใช้อำนาจเช่นอย่างญวนแต่ก่อน ด้วยทางการของเราสั่งตามแบบไปว่า ให้ข้าหลวงเมืองอุบล เมืองนครจำปาศักดิ์ ปรึกษาหารือจัดการ อย่าให้เป็นที่บาดหมางต่อการต่างประเทศ เพราะเรารู้ว่านี่คือการหาเรื่องกระทบกระทั่ง เป็นทำนองเกี่ยวเหยื่อตกเบ็ด ไทยเป็นผู้รักสันติภาพ ก็แสวงหาแต่ความยุติธรรมถ่ายเดียว

ฝรั่งเศสหันเข้าทำการแตกหักกับจีน จึงประกาศสงครามในวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ว่าเพราะจีนสนับสนุนญวนให้พวกฮ่อธงดำในบังคับบัญชาลิวยังฟูเข้ามารบทางตังเกี๋ย ฝรั่งเศสได้คัดค้าน จีนก็เฉยเสียนั้นขึ้นเป็นต้นเหตุ ฝรั่งเศสตีได้จังหวัดฮุงโฮ, เทียนกวาง แล้วยกกองทัพเรือไปขู่ที่เกาะไหลลำและมณฑลกวางตุ้ง จีนต้องทำสัญญาสงบศึก เรียกว่าสัญญาเทียนสิน รับรองว่าประเทศญวนอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส และจะได้ถอนทหารจีนออกจากดินแดนตังเกี๋ย แล้วฝรั่งเศสให้ญวนลงนามตามความประสงค์ที่ค้างอยู่ในวันที่ ๒๔ เดือนนั้น ครั้นทหารฝรั่งเศสไปจังหวัดลางเซิง เพื่อเข้าครองเมืองตามที่จีนให้สัญญาไว้ ก็ถูกทหารจีนตีแตกถอยลงมา ฝรั่งเศสจึงขอค่าปรับอีก ๒๕๐ ล้านฟรังค์ แต่จีนไม่ยอมให้ จึงรบพุ่งกันต่อไปอีก เรือรบฝรั่งเศสก็ระดมยิงเมืองฟูเจา แล้วตีได้เกาะฟอร์โมซาและเกาะเปสคาดอร์ ทางบกได้จังหวัดเก๊บจือ และนุยบ๊อบ ตีจังหวัดโฮโมกและเทียนกวาง จีนต้องยอมแพ้และทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน

พ.ศ. ๒๔๒๘ บังคับไม่ให้จีนมาเกี่ยวข้องในเมืองญวนอีกต่อไป แล้วคืนเกาะที่ยึดไว้นั้นให้

พอเสร็จเรื่องกับจีน ได้ความอึมเอมเป็นที่พอใจแล้ว พวกฮ่อธงเหลืองที่ระงับเหตุสงบอยู่ ณ ทุ่งเชียงคำ ก็ไหวตัวเขยื้อนกำลังเข้าในแดนหัวพันห้าทั้งหก ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น ข่าวฮ่อทราบลงมาถึงกรุงเทพฯ สมัยนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูลว่า "ข้าราชการทัพครั้งนี้ พระองค์ท่านได้ตั้งพระทัยฉลองพระเดชพระคุณโดยแข็งแรง ได้จัดกองทัพใหญ่ขึ้นไปปราบพวกฮ่อเป็นหลายคราว ทั้งนายทัพนายกองทัพใหญ่ขึ้นไปทำการฉลองพระเดชพระคุณนั้น ก็ได้ตั้งใจกระทำการโดยเต็มสติกำลังความสามารถ ได้เอาลูกปืนบ่าเหลี่ยมเท่าผลส้มเกลี้ยงสุบเผาไฟจนแดงยิงเข้าไปในค่ายพวกฮ่อเพื่อจะเผาค่ายก็ไม่เป็นผลสำเร็จลุล่วงไปได้ ราชการทัพครั้งนี้ ต้องอาศัยพระบรมเดชานุภาพจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงจัดการประการใดก็จะได้รับพระบารมีปกเกล้าฯ พร้อมกับปฏิบัติราชการฉลองพระเดชพระคุณ ให้เป็นไปตามกระแสพระราชดำรินั้น" รัชกาลที่ ๕ มีพระราชดำรัสว่า "ถ้าท่านไม่มีทางที่จะทรงจัดการได้เป็นผลลุล่วงสำเร็จไปได้แล้ว หม่อมฉันจะขอจัดกองทัพเป็นทัพใหม่ ให้ยกขึ้นไปให้ทันในแล้งนี้ เพื่อปราบปรามพวกฮ่อให้สำเร็จจนได้ คือหม่อมฉันจะจัดเป็นสองกองทัพ ทัพฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ กองทัพฝ่ายเหนือนั้น หม่อมฉันจะให้พระนายไวย (ก) เป็นแม่ทัพ ฯลฯ"

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถทราบข่าวก็ทำหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายขอรับอาสาเป็นแม่ทัพ ไปทำการฉลองพระเดชพระคุณแต่ผู้เดียว หากแต่ทรง

(ก) เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต)

ดำริเห็นสมควรให้คนอื่นไปช่วยอีกทัพหนึ่ง จึงโปรดฯ ให้พันเอก กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ผู้บังคับการกรมทหารรักษาพระราชวัง, เป็นแม่ทัพตะวันออกหรือฝ่ายใต้ ไปปราบฮ่อในแดนพวน พันเอกเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้บังคับการกรมทหารหน้า (ภายหลังเป็นราบ ๔) เป็นแม่ทัพตะวันตกหรือฝ่ายเหนือ ปราบฮ่อในแดนหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย พระราชทานธงจุฑาธุชธิปไตยแก่กองทหารแบบใหม่ทั้ง ๒ ทัพ แล้วพระราชทานโอวาทแก่แม่ทัพนายกองทั้ง ๒ ทัพ มีข้อความที่เกี่ยวแก่หน้าที่ว่า กองทัพฝ่ายใต้ให้ปราบปรามข้าศึกศัตรูและโจรผู้ร้ายในเขตแขวงเมืองพวน ตลอดลงมาจนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกกองทัพฝ่ายเหนือให้ปราบปรามข้าศึกศัตรูและโจรผู้ร้ายในหัวเมืองขึ้นเมืองหลวงพระบางชั้นใน และเมืองหัวพันห้าทั้งหก ตลอดจนถึงเมืองสิบสองจุไทย กองทัพทั้งสองยกออกจากกรุงเทพฯ เดือน ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เมื่อกองทัพฝ่ายใต้ยกไปถึงเมืองหนองคาย เสด็จแม่ทัพจัดให้พระอมรวิไสยสรเดช [ก] ยกไปตีค่ายฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ พระยานครราชเสนี (กาจ สิงหเสนี) เป็นกองลำเลียง ให้พระราชวรินทร์เป็นทัพหนุน จมื่นไชยาภรณ์ [ข] เป็นกองลำเลียง เมื่อกองทัพไทยยกขึ้นไปถึง พวกฮ่อก็พากันอพยพหลบหนีเข้าไปในเขตแดนญวน กองทัพฝ่ายใต้จึงมิได้ทำการรบกับพวกฮ่อเลย ทหารไทยได้ทำลายค่ายฮ่อที่ทุ่งเชียงคำเสีย จัดการบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็โปรดฯ ให้หากองทัพตะวันออกกลับในเดือนหก (เมษายน) พ.ศ. ๒๔๓๐

(ก) เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)

(ข) พระยาอนุชิตชาญชัย (สาย สิงหเสนี)

ส่วนกองทัพตะวันตกได้ยกขึ้นไปถึงเมืองซ่อนแดนหัวพันห้าทั้งหกใน พ.ศ. ๒๔๒๙ กองร้อยเอกหลวงดัษกรปลาศ (ก) ยกเข้าตีค่ายฮ่อบ้านนาไดบ้านนาปา แขวงเมืองสบแอด ฮ่อบ้านนาไดทิ้งค่ายแตกหนี ส่วนฮ่อบ้านนาปา เมื่อได้ทราบข่าวก็หนีอีก กองร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ (ข) ยกไปแดนพวน เดินทางอีก ๖ วันถึงเมืองจาด กองหน้าเข้าตีค่ายฮ่อแตก หนีไปรวมที่บ้านหอแขวงเมืองโสย ไทยตีแตกร่นเข้าเมือง แล้วตีเมืองโสยแตกอีก ยกเข้าตีค่ายเมืองพูน ฮ่อแตกหนีไปสิ้น ไทยตีฮ่อในแดนหัวพันห้าทั้งหกได้ทุกแห่ง ฮ่อถอยไปรวมคนได้แล้วก็กลับเข้าตีปล้นเอาเมืองสบแอด ไทยที่รักษาด่านเมืองสบแอดมีกำลังน้อย ก็ถอยมาค่ายบ้านนาได พวกฮ่อตามมาล้อมค่าย แล้วฮ่อยกธงขาวเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ยกทัพจากเมืองซ่อนไปเมืองแถง ให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตเป็นเจ้าเมืองแถง พระสวามิภักดิ์ฯ เป็นจีนเมืองกังไส (กวางไส) อยู่ที่เมืองมาช้านาน ได้ช่วยเมืองไลและช่วยญวนรบฮ่อ ญวนตั้งให้เป็นที่กายตงเป็นเจ้าเมืองแถง พระสวามิภักดิ์ฯ กลัวเจ้าเมืองไลจะฆ่า หนีมาอยู่หัวพันห้าทั้งหก เมื่อทัพไทยยกขึ้นไปจึงเข้ามาอาสา ไทยได้วางการปกครองเมืองแถงเกณฑ์คนเมืองหลวงพระบาง ไปเป็นกำลังรักษาด่านทางแล้ว ก็โปรดฯ ให้หากองทัพกลับ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงพาเอาบุตรเจ้าเมืองไล ๒ คือคำสาม คำหล้า ลงมากรุงเทพฯ ด้วยทำนองเป็นตัวจำนำในความจงรักภักดีของเจ้าเมืองไล นับว่าการปราบฮ่อครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๓

(ก) นายพันเอกพระยาดัษกรปลาศ (อยู่)

(ข) ต่อมาเป็นพระยาเทพาธิบดี (อิ่ม)

ตั้งแต่ญวนลงนามในสัญญา ยอมอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศสแล้ว เหตุการณ์ภายนอกที่เกี่ยวข้องกับจีนก็ระงับ แต่เหตุการณ์ภายในไม่เรียบร้อยเลย ฝรั่งเศสต้องหันหลังกลับทำการกำหราบญวนที่กรุงเว้อีก เพื่อจะบังคับกษัตริย์ญวนให้ช่วยระงับการจลาจลภายใน จนพระเจ้าแผ่นดินญวนทนความกดขี่ของฝรั่งเศสไม่ไหวต้องทิ้งราชบัลลังก์หนีไป ฝรั่งเศสเห็นความจำเป็นที่จะต้องจัดให้มีกษัตริย์ญวนขึ้นแทน เพราะญวนเคารพนับถือกษัตริย์ ถ้าเลิกเสียจะยิ่งลำบากในกาลข้างหน้ายิ่งขึ้น จึงเสกบุตรบุญธรรมของกษัตริย์องค์ที่หนีขึ้นเป็นแทน แต่เหตุการณ์จลาจลยิ่งร้ายแรงขึ้น ฝรั่งเศสจึงจับเวียนวันเทืองผู้สำเร็จราชการที่กรุงเว้ ไปขังไว้ที่ปุโลคอนดอร์จนตายในเกาะนั้น

เมื่อฝรั่งเศสปราบเหตุการณ์ทางญวนพอสงบเรียบร้อยแล้วก็หันมาช่วยปราบฮ่อครั้งที่ ๔ นั้น ดังกล่าวแล้วในตอนสาเหตุ

พระราชนิพนธ์
ในรัชกาลที่ ๖ จากเรื่องพระร่วง

อันพวกเราหญิงชายทั้งหลายไซร้
อยากให้ไทยชื่อชูฟูกระเดื่อง
สละชีพเพื่อผดุงความรุ่งเรือง
ให้ขึ้นชื่อลือเลื่องขจรไกล
เรายอมเสียชีวารักษาสัตย์
รักษารัฐสีมาที่อาศัย
รักษาชาติศาสนาถาวรไว้
ให้ไทยคงเป็นไทยชั่วดินฟ้า ฯ

เมืองเชียงแสน

นามเชียงแสนนั้น ที่จริงเบ็นนามภายหลังที่สุด ที่พระยาแสนภูไปสร้างเมืองขึ้นที่ซากเมืองเก่า แล้วทรงตั้งนามเมืองว่า เมืองหิรัญนครไชยบุรีศรีเชียงแสน ภายหลังจึงเรียกกันแต่คำท้ายว่า เชียงแสน แม้ว่าเชียงแสนจะเบ็นชื่อที่ได้ตั้งขึ้นใหม่ เพราะเหตุที่ท่านผู้รจนาประวัติได้ใช้เรียกกำกับนามเก่าๆ ซึ่งเบ็นนามเมืองครั้งโบราณด้วย เช่นเมืองโยนกเชียงแสน เมืองเงินยางเชียงแสนดังนี้เบ็นต้น เชียงแสนจึงเบ็นสร้อยนามครอบคลุมไปถึงราชธานีของอาณาจักรโยนกเชียงแสน อาณาจักรลานนานั้นด้วย เพื่อความสะดวกในการเรียกดังกล่าวแล้ว จึงได้ขนานนามบทนี้ว่าเชียงแสน ซึ่งจะเบ็นที่เข้าใจง่ายกว่าเรียกชื่ออื่น

ที่บริเวณใกล้เคียงเชียงแสนนี้ มีเมืองเก่าซึ่งเคยเบ็นที่ตั้งราชธานีของไทยอยู่หลายสมัย ควรที่จะแบ่งออกเบ็น ๕ สมัย เพื่อเข้าใจเหตุการณ์ได้ง่ายขึ้น

๑. สมัยเชียงลาว
๒. สมัยแว่นแคว้นยวนเชียง
๓. สมัยกล่อมตั้งเมืองสุวรรณโคมคำ
๔. สมัยเมืองนาคพันธ์สิงหนวัติ
๕. สมัยเมืองหิรัญนครเงินยาง

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองเชียงแสน ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

๑. **สมัยเชียงลาว** ท้องที่ที่ตั้งเชียงลาว เดิมเป็นที่อยู่ของพวกลัวะหรือละว้า และชาวป่าพวกอื่นๆ ครั้นเมื่อราว พ.ศ. ๕๐[1] อ้ายลาวอาจเป็นพวกที่อยู่นครปา(ก) ทนการเบียดเสียดของจีนไม่ได้ จึงได้เลื่อนลงมาตั้งเมืองเล็มและเชียงรุ้ง (ในมณฑลยูนนานของจีน) เชียงตุง เชียงลาว ริมลำน้ำแม่สาย ต่อมาละวะจักรราช[2] ลงมาตั้งเมืองที่ตำบลยางเสี่ยว ใกล้พระธาตุดอยตุง และคงเรียกนามเมืองว่า เชียงลาว เชียงดอยตุง และไชยวรนคร เชียงลาวเป็นนามใหม่ด้วย

๒. **สมัยแว่นแคว้นยวนเชียง** เชียงลาวได้มีความเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นเพราะมีพวกไทยได้อพยพลงมาอยู่ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๕ มาก ในขณะนั้นเกิดความปั่นป่วนทั้งไทยและจีน(ข) พระเจ้าหาญเสือ (เหี้ยนหลี) จึงรวบรวมผู้คนพลเมืองตั้งเป็นแว่นแคว้น เรียกว่า ยุนชาง หรือยวนเชียง เมื่อภายหลัง พ.ศ. ๕๙๐ แว่นแคว้นนี้เป็นเมืองส่วยประเทศอ้ายลาว ผู้ชายคิดเป็นเกลือกับเสื้อคนละ ๒ เสื้อ(ค) แล้วแว่นแคว้นยวนเชียงก็แยกตั้งบ้านเมืองออกไปทางตะวันออกอีกหลายเมือง เช่นเวียงกาหลง(ง) เวียงฮ่อดงเวียง เมือง

(ก) คือเมืองจุงกิงราชธานีของจีน ซึ่งหนีญี่ปุ่นไปในสงครามโลกครั้งที่ ๒ นี้

(ข) ดูหนังสือหลักไทย หน้า ๓๙-๔๐ และพระเจ้าหาญเสือ (เหี้ยนหลี) ข้าพเจ้าเรียกตามหนังสือหลักไทย หน้า ๔๓

(ค) ดูบทที่ ๑ ในเรื่องอ้ายลาว

(ง) จากหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๒๒ บรรทัด ๒๑ ว่า

"แจ้" เป็นคำไทยโบราณ เช่นเดียวกับแส ที่แปลว่า ราชธานี แจ้ห่มจะเป็นเมืองราชธานีในสมัยหนึ่ง เพราะแจ้ตาก คือเมืองตาก ก็เคยเป็นราชธานีของแคว้นเหนือ คือเมืองกษัตริย์ ดูหนังสือพงศาวดารลาลูแบร์ อักษร จ. เป็น ส. มีสนับสนุนอีกคือ จาม เป็น สาม คือ สามรัฐ สามเทศ

วัง แจ้ห่ม 3 เป็นต้น ต่อมาแว่นแคว้นยวนเชียง ก็แยกออกเป็นสองรัฐ เป็นเมืองขึ้นอาณาจักรอ้ายลาวฝ่ายเหนือ คืออาละวิรัฐ (ก) เมืองเชียงรุ้ง หรือเมืองเวงเชียง คือยุงชัง (ข) เป็นเมืองใหญ่ฝ่ายใต้ คือเชียงแสน มีอาณาเขตทิศใต้ลงมาต่อกับเมืองลำปาง แดนอาณาจักรสุวรรณภูมิ เมืองเชียงลาวเป็นเมืองใหญ่ (ค)

๓. **สมัยกล๋อมตั้งเมืองสุวรรณโคมคำ** เมื่อเมืองเชียงลาวเมืองใหญ่ของแว่นแคว้นยวนเชียง ซึ่งเป็นรัฐใต้ได้เจริญมากขึ้น กษัตริย์พระองค์หลัง ๆ จึงได้ย้ายเมืองเดิมที่ดอยตุง (ดอยทง) มาตั้งที่ริมแม่น้ำโขงฝั่งขวา (ง) ครั้งนั้นจินละ (เขมร) แผ่อำนาจขึ้นมาได้อาณาจักรโคตรบูรไว้ในอำนาจแล้ว ก็มีชาติกล๋อมขึ้นมาตีแว่นแคว้นยวนเชียง รัฐใต้ของอาณาจักรอ้ายลาว ในเวลาต่อมาเมืองเชียงลาวเมืองใหม่ ริมฝั่งแม่น้ำโขงและเมืองฝาง ได้ถูกกล๋อมทำลายพินาศ กล๋อมจึงตั้งเมืองสุวรรณโคมคำ ที่ซากเมืองเชียงลาว และพาหิรเสนา กล๋อมกำลังสร้างเมืองอุมงคเสลาที่ซากเมืองฝาง ต้นลำแม่น้ำกก ดูแลบ้านเมืองทางตะวันตกและลุ่มแม่น้ำคง

(ก) สิบสองปั๋นนาไทยลื้อ อาละวิรัฐ เขียนในพงศาวดารโยนก พระยาราชโยธา ท่านว่าได้แผลงมาจากคำเรียก "อ้ายลาว" นั้นเอง หมายความว่า รัฐของอ้ายลาว

(ข) พงศาวดารไทยใหญ่เรียก แสยุ้ง

(ค) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๓๐ บรรทัด ๑๔

เมืองหริภุญชัยเพิ่งสร้าง เมื่อราว พ.ศ. ๑๑๙๗ เพราะฉะนั้น แว่นแคว้นยวนเชียงข้างใต้จึงต่อแดนอาณาจักรสุวรรณภูมิ ซึ่งมีเขตถึงเมืองลำปาง

(ง) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๔๑ บรรทัด ๑ ว่า เชียงลาว, เชียงดอยตุง ฉะนั้น เมืองที่ถูกกล๋อมทำลายก็เป็นเมืองใหม่ครั้งที่ ๓ กล๋อมจึงตั้งเมืองสุวรรณโคมคำขึ้นที่นั่น คือ ที่ริมฝั่งแม่น้ำโขง

เมื่อกล่อมตั้งเมืองสุวรรณโคมคำแล้ว มีพวกกล่อมที่เมืองโพธิสารหลวงราชธานี พากันอพยพขึ้นมาอยู่มาก เพราะต่อมาทางเมืองกล่อมได้เกิดภัยพิบัติขึ้น (ก)

อาณาเขตสุวรรณโคมคำ ทิศเหนือถึงปากทางหนองกระแส (เมืองหนองแส) เป็นแดน ทิศใต้มีฝ่ายนาค (ลี่ผี) เป็นแดน ตะวันออกถึงแม่น้ำแตก (แม่น้ำแท้) ทิศตะวันตกถึงแม่น้ำดู (ข)

ต่อมาพระยากล่อมเมืองสุวรรณโคมคำ มิได้ตั้งอยู่ในความสัตย์สุจริต ประพฤติตนเป็นพาล พลเมืองได้รับความกดขี่บีบคั้น ก็พากันอพยพหลบหนีกระจัดกระจายไปอยู่ที่อื่น พระยากล่อมจึงพาครอบครัวและไพร่ไทยตามแต่จะได้ ไปอยู่ที่เมืองอุมงคเสลา

จากหนังสือตำนานสุวรรณโคมคำ หน้า ๗๓ บรรทัด ๑ นี่แสดงว่าพลเมืองเป็นไทย ไม่ใช่ชาติอื่นใดเลย

การที่พวกไทย ได้พากันอพยพเข้าไปอยู่ที่เมืองอุมงคเสลาเป็นอันมากเช่นนั้น เป็นข้อแน่นอนอย่างหนึ่งว่า จะต้องมีพวกเดียวกันได้อยู่เป็นพลเมืองที่เมืองนั้นแล้ว เพราะไม่เช่นนั้นก็จะไม่มีใครเลยวิ่งไปหาศัตรูของตนอีกเป็นแน่

ฝ่ายราษฎรที่อยู่ในเมืองสุวรรณโคมคำ แถบฝั่งฟากแม่น้ำทิศปัจจิมนั้นที่อพยพตามพระยากล่อมคำไปบ้างก็มี พาครอบครัวหนีไปตามวิสัยของใคร

(ก) ข้าพเจ้าว่า ราชธานีตั้งที่ปากห้วยหินบูร ในอาณาจักรโคตรบูร เพราะมีเมืองเก่า และแผนที่ ม. ปาวีเซียนว่า สมโบร์ ซึ่งข้าพเจ้าว่า คือโพธิสารหลวง ได้อยู่ที่นั่น

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๒๗ ฝ่ายนาค คือที่เวลานี้เรียกลี่ผี ตำนานอุรังคธาตุกล่าวถึงเขตอาณาจักรโคตรบูรทางใต้ว่าถึงฝ่ายนาค นี่คือ จินละ ได้รวมอาณาจักรโคตรบูรเข้าไว้ในอำนาจ

ของมันบ้างตราบเท่าถึงเมืองราชคฤห์ นครหลวงไทยเทศโน้น(ก) ก็มีมากหลาย แต่กาลนั้นมาเมืองสุวรรณโคมคำก็รกร้างไม่มีผู้คน และในเขตพระราชวังนั้นก็พังลง กลายเป็นแม่น้ำท่าหลวงไป ได้ชื่อว่า "ท่าโคมคำ"

เมืองสุวรรณโคมคำ จะตั้งอยู่ได้นานสักเท่าใดแน่ไม่ปรากฏชัด แต่เมื่อพระเจ้าสิงหนวัติลงมาสร้างเมืองนาคพันธุ์สิงหนวัตินั้น เมืองสุวรรณโคมคำเป็นเมืองร้างแล้ว

๔. **สมัยตั้งเมืองนาคพันธุ์สิงหนวัติ** ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ว่า เมื่อขุนบรมได้ลงมาสร้างราชธานีที่เมืองแถงในแว่นแคว้นสิบสองจุไทย ขยายอาณาเขตลงมาทางใต้นั้น ขุนบรมโปรด ฯ ให้พระราชโอรสออกสร้างบ้านแปลงเมืองต่าง ๆ แล้วพระองค์ได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองต้าหอ สวรรคตที่เมืองนั้น

เมื่อขุนไสผง พระราชโอรสของขุนบรม ได้มาสร้างเมืองที่บริเวณเมืองสุวรรณโคมคำร้างนั้น เป็นเวลาราว พ.ศ. ๑๓๐๐ ล่วงมา ๑๖ ปีถึง พ.ศ. ๑๓๑๖[4] ที่เมืองใหม่นี้ได้ว่างกษัตริย์ลง เจ้าสิงหนวัติกุมารหรือพระปฐมสุริยเทพฤไทยสุวรรณบพิตร ราชโอรสพระเจ้ากาลหงส์ กษัตริย์เมืองหนองแส (เป็นชั้นหลานปู่ของขุนบรม) จึงพาพวกบริวารเป็นจำนวนคนแสนครัวออกจากเมืองนครไทยเทศราชคหะ(ข) ในเดือนอาสาฬหมาส ขึ้น

(ก) เมืองหนองแส (ตาลีฟู) คือหนีกลับขึ้นไปอยู่ที่เมืองเดิม
(ข) คือเมืองหนองแส (ตาลีฟู)

จากหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๑ หน้า ๔๖ ว่า "ทีนี้จะกล่าวยังวังศาไทย เมืองหนึ่งก่อนแล" ซึ่งบางท่านว่าเป็นพวกไทยเมือง อาจมาจากอาณาจักรเมา แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นพ้องด้วย เพราะมีเรื่องชัดอยู่ในบรรทัดที่ ๔ ว่า "นครไทยเทศ คือว่าเมืองราชคฤห์นครหลวงนั้นแล"

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๙ บรรทัด ๑๙ ว่า สีห์นรกษัตริย์เป็นเจ้าตระกูลเมือง

๒ ค่ำ วันพุธ ผ่านทางเมืองหลวง (เมา) แล้วข้ามลำแม่น้ำสารยู[ก] ณ ที่แห่งหนึ่ง ลงทางหนอาคเนย์ ตรวจภูมิตามบ้านเมืองเข้ามาทางเชียงตุง เพื่อจะแสวงหาภูมิประเทศที่สมควรตั้งพระนคร แต่เสด็จสัญจรรอนแรมไปโดยอรัญวิถีได้สี่เดือน ก็ถึงแม่น้ำขละนที คือแม่น้ำโขง อันเป็นแว่นแคว้นอาณารัฐแห่งเมืองสุวรรณโคมคำ ซึ่งเป็นเมืองร้างมาแต่ก่อน เมื่อเจ้าสิงหนวัติมาถึง ก็ตั้งชุมรมพักพลอยู่ริมฝั่งแม่น้ำละว้านที คือแม่น้ำสายบัดนี้ ที่ชุมรมพักพลตั้งไกลจากฝั่งแม่น้ำโขง ๓๕๐ เส้น เมื่อก่อสร้างเมืองแล้วก็ได้นามตามพันธุนาคราชกับพระนามเจ้าสิงหนวัติรวมกันว่า เมืองนาคพันธุสิงหนวัตินคร ภายหลังเรียกนาเคนทร์นคร, นาคบุรีโยนกนาคนคร, และโยนกนครหลวง, ซึ่งต่อไปจะได้เรียกโยนกนครหลวง

เจ้าสิงหนวัติให้ระดมกำลังไพร่พลสร้างปราการพระนครและพระราชนิเวศมณเฑียรสถาน เสร็จแล้วก็ขึ้นครองราชย์เป็นปฐมกษัตริย์ โปรดฯ ให้หาขุนไทยบ้านเล็กเมืองน้อยที่อยู่ในที่ใกล้เคียงทั้งหลาย[5] มาถวายบังคม พวกหัวหน้าทั้งนั้น ก็พาบริวารมาอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่ในราชสมภารทั้งสิ้น เว้นแต่พวกขอมเมืองอุมงคเสลาหายอมมาอ่อนน้อมไม่

เวลานั้น ขอมที่เมืองอุมงคเสลาเป็นเอกราช มีอำนาจเหนือแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญชัย และบ้านเมืองขอมที่อยู่ในที่ต่างๆ ทั่วไป พระเจ้าสิงหนวัติ

(ก) จากพงศาวดาร ภาคที่ ๕ หน้า ๘๖ บรรทัด ๖ เรียกแม่น้ำสาลวินว่า สารวารี ชะรอยชื่อครั้งที่ ๒ ของแม่น้ำคงจะเรียกสารยูเป็นแน่ แล้วจึงเรียก วารวารี เป็นชื่อที่ ๓ ชื่อสาลวิน เพี้ยนเสียงมาเป็นที่ ๔ นั่นเอง

จึงเป็นอันทราบได้แน่ว่า พระเจ้าสิงหนวัติเสด็จออกจากเมืองหนองแสราชธานี ได้ผ่านทางเมืองหลวง (เมา) แล้วข้ามลำแม่น้ำคง ณ ที่แห่งหนึ่ง ตรวจภูมิฐานบ้านเมืองที่พวกไทยได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่เข้ามาทางเชียงตุง เพราะทรงผ่านลำแม่น้ำสายก่อน แล้วจึงถึงแม่น้ำโขง

ทรงพระราชดำริเห็นว่า ขอมมีกำลังเป็นปึกแผ่นและอยู่ใกล้ชิดเช่นนั้น จะเป็นภัยแก่ราชบัลลังก์ของพระองค์ในอนาคต ครั้นเสวยราชย์ล่วงได้ ๓ ปี พอจัดการปกครองเหตุการณ์ภายในบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ใน พ.ศ. ๑๓๑๘ นั้น ก็เสด็จยกกองทัพไปรบขอม ขอมสู้รบต้านทานมิได้ก็เสียเมืองอุมงคเสลา แล้วพระองค์ได้แต่งกองทัพไปเที่ยวปราบปรามบ้านเมืองขอมทั้งหลายในที่ต่าง ๆ รวมทั้งพวกขอมที่อยู่ในแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญชัย ก็ทรงตีได้หมดทุกตำบลในเวลา ๒๐ ปีต่อมา[ก]

อาณาจักรโยนกเชียงแสน ตั้งมั่นมีอาณาเขตแผ่ไพศาลเบื้องบูรพาถึงน้ำแท้ (แม่น้ำดำ) แม่ม่วงเป็นแดนต่อแดนจุฬณีนคร (ตังเกี๋ย)[ข] เบื้องปัจฉิมทิศถึงดอยรูปช้างฟากตะวันตกแม่น้ำคง (สาลวิน) เป็นแดน เบื้องอุดรถึงปากทางหนองกระแสหลวงพระยากาจก[ค] เป็นแดนต่อแดนมิถิลารัฐมหานคร (อาณาจักรน่านเจ้า) เบื้องทักษิณถึงปากน้ำแม่ระมิง (ปากน้ำโพ) เป็นแดนต่อแดนลวะรัฐมหานคร (ละโว้)[ง]

พระเจ้าสิงหนวัติ ครองราชสมบัติในโยนกนครหลวงได้ ๕๒ ปี ก็สวรรคต พ.ศ. ๑๓๖๗ แล้วมีกษัตริย์สืบสันตติวงศ์ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าอชุตราชขึ้นเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๔๕๒[6] เสวยราชย์ล่วงมาได้ ๓ ปีถึง

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๓๕ บรรทัด ๑๖ และหน้า ๑๓๖ บรรทัด ๓ ศักราชได้ล่วง ๒๐ ปี คือปีรัชกาลของพระเจ้าสิงหนวัติ

(ข) รวมแว่นแคว้นสิบสองจุไทย และแว่นแคว้นหลวงพระบางเข้าไว้ในอำนาจ

(ค) ออกชื่อจก คือแคว้นจกของไทยในเมืองจีน แต่ที่ว่านี้ไม่ลึกเข้าไปถึงแคว้นจกมณฑลเสฉวนเดิม เพราะมีอาณาจักรน่านเจ้าคั่นอยู่

(ง) ที่ปากน้ำโพ ศิลาจารึกหลักที่ ๓ เรียกแม่พิง แม่พิงเป็นนามเรียกต่อภายหลัง แว่นแคว้นมหารัฐหริภุญชัยอยู่ระหว่างเขตโยนกเชียงแสนต่อกับแดนละโว้ เมื่อปรากฏว่า ทางใต้ต่อแดนละโว้ดังนี้ มหารัฐหริภุญชัยจึงตกเป็นเขตของโยนกเชียงแสนในครั้งนั้น

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๔ พระมหากัสสปเถรเจ้าได้นำพระบรมอัฐิธาตุ พระรากขวัญเบื้องซ้ายมาถวาย นับว่าเป็นครั้งแรกที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ได้ขึ้นมาประดิษฐานที่อาณาจักรโยนกเชียงแสน

พระเจ้าอชุตราชได้สร้างพระมหาสถูป และให้ทำธงตะขาบใหญ่ยาวถึงพันวา ปักไว้บนยอดเขาดอยบู่เจ้า ภายหลังเรียกว่า ดอยธง เมื่อเชิญพระบรมธาตุเข้าบรรจุไว้ในพระมหาสถูป แล้วพระมหากัสสปเถรเจ้าก็กลับไปจากโยนกนครหลวง

สถานที่เกตุบรรพต ดอยตุง เป็นปฐมเจดีย์ในโยนกไทยประเทศ บรรดากษัตริย์ขัตติยวงศา ซึ่งครองเมืองโยนกนครหลวงสืบ ๆ กันมา ย่อมกระทำสักการบูชา และปฏิบัติบำรุงพระมหาธาตุเจ้าสืบ ๆ มาไม่ขาดสาย (ก)

ตั้งแต่พระเจ้าอชุตราช ได้พระมหาธาตุมาประดิษฐานไว้ก็ใฝ่พระราชหฤทัยแต่ในทางพระศาสนา ทรงละเลยในการป้องกันอาณาจักร ครั้นเสวยราชย์ต่อมาได้ ๑๗ ปี อาณาจักรโยนกเชียงแสนก็ต้องตกเป็นเมืองขึ้นขอมใน พ.ศ. ๑๔๗๐ แต่พระเจ้าอชุตราช มิได้ถูกปลดออกจากราชสมบัติ เป็นแต่

(ก) พระธาตุดอยตุงนั้น น่าจะเห็นเป็นเทวสถานเก่าของเขมร แล้วแปลงมาเป็นอาราม

ข้าพเจ้าว่า ขอมได้สร้างขึ้นเมื่อเข้ามาตั้งเมืองสุวรรณโคมคำ ไม่ใช่เขมรและคงไม่ใช่เทวสถาน เพราะขอมนับถือพุทธศาสนาเช่นเดียวกันกับไทย ที่สร้างเป็นอารามคงจะได้สร้างในรัชกาลพระเจ้าอชุตราชนี้เอง เพราะปรากฏว่าเป็นครั้งแรก ที่ไทยสร้างพระธาตุดอยตุงเป็นปูชนียสถานสำคัญขึ้น พระธาตุดอยตุงก็คือศรีเมือง เช่นเดียวกับพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียง และเมืองสวรรคโลก (เก่า) หรือวัดกัลยาณวนาวาส (วัดพระเจดีย์เจ็ดแถว) กลางเมืองศรีสัชนาลัย หรือพระพุทธบาทเขาสุมนกูฏเมืองสุโขทัย ในเวลาภายหลังสมัยศรีอยุธยาตอนต้นนั้น

ต้องเป็นเมืองขึ้นขอม ขึ้นขอมอยู่ไม่นานเท่าใดนัก ก็กลับกู้อิสรภาพขึ้นได้อีก (ก)

เมื่อพระเจ้าอชุตราชสวรรคตแล้ว พระเจ้ามังรายนราชโอรส พระชนม์พรรษาได้ ๔๖ ปี ขึ้นเสวยราชสมบัติ รัชกาลนี้มีพระอรหันต์องค์หนึ่ง ชื่อพระมหาวชิรโพธิเถร มีศิษย์สงฆ์เป็นบริวาร ๕๐๐ เดินทางมาสู่อาณาจักรโยนกเชียงแสน ได้นำพระบรมสารีริกธาตุ ๕๐ องค์มาถวาย พระองค์ก็ให้สร้างเจดีย์บรรจุไว้ ณ เกตุบรรพตดอยตุง ในบริเวณมหาสถูปนั้น ส่วนพระมหาวชิรโพธิเถรกับหมู่สงฆ์บริวาร ก็พากันกลับคืนยังเมืองราชคฤห์ (ข)

พระเจ้ามังรายนราช รัชกาลที่ ๔ นั้น มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ องค์ใหญ่ทรงพระนามพระองค์เชือง เมื่อพระชนม์ได้ ๕๕ ปี ได้ครองราชสมบัติแทนพระราชบิดา ณ เมืองโยนกนครหลวง โดยพระราชบิดาสวรรคต องค์น้องทรงนามพระองค์ไชยนารายณ์ พระชนม์ได้ ๔๐ ปี เสด็จไปสร้างเมืองอยู่ที่ตำบลดอนมูลในลำแม่น้ำลาว (กาหลง) พระองค์ไชยนารายณ์ได้ครองเมืองนั้น จึงมีพระนามปรากฏว่าเมืองไชยนารายณ์ (ค) พระไชยนารายณ์

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๑ ช่องหมายเหตุ "ขอมมาชนะรลอดถึงนาคปุระ (เชียงแสน)"

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๔๑ บรรทัด ๑๐

ที่ว่ามีบริวารถึง ๕๐๐ นั้น ออกจะมากอยู่ ไปถึงไหนดูจะเป็นการลำบากแก่ทายกมาก หรือจะไม่มากถึงเพียงนั้น แต่เป็นวิสัยของคนรุ่นนั้น อยากจะปลุกความเลื่อมใสของคนรุ่นหลัง หรือคนที่ไม่คิดอะไร ก็ใส่จำนวนมาก ๆ ลงไว้ทำนองเรื่องอื่น ๆ

เมืองราชคฤห์ คือเมืองหนองแส (ตาลีฟู) คือนำพระบรมสารีริกธาตุลงมาจากเมืองไทยเดิม

(ค) เวลานี้เป็นเมืองร้าง เรียกว่า ปงเวียงชัย อยู่ห่างเมืองเชียงรายทางตะวันออกเฉียงใต้ ๘ ก.ม.

เสวยราชสมบัติสืบขัตติยวงศาต่อๆมาในเมืองไชยนารายณ์หลายชั่วพระองค์จนถึงพระยาเรือนแก้ว พระสวสุระพระเจ้าพรหมมหาราช

ฝ่ายพระองค์เชือง ครองราชสมบัติในเมืองโยนกได้ ๑๑ ปี เสด็จไปสถาปนาพระสถูปเจดีย์ บรรจุพระเกศาธาตุที่ถ้ำแก้วเวียงสีทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ แล้วให้ขุดเหมืองใหญ่ต่อลำน้ำแม่สาย เพื่อทดน้ำให้ขึ้นไปหล่อเลี้ยงแคว้นซ้าย เพื่อให้ราษฎรได้ทำนาได้โดยสะดวก

ถึงพระองค์เกิงเป็นรัชกาลที่ ๘[7] แห่งโยนกนครหลวง พระมหารักขิตเถร ได้นำพระบรมสารีริกธาตุ ๙ องค์มาถวาย จึงให้แบ่งพระบรมธาตุขนาดใหญ่ ๖ องค์ สร้างพระสถูปประดิษฐานไว้ยังเกตุบรรพต (ดอยตุง) อีกส่วนหนึ่ง ๓ องค์ให้พระอุปราชาแสนเมือง นำไปถวายพระยาสมพระราชบิดา[ก] ณ เวียงไชยนารายณ์

พระยาสมกษัตริย์เวียงไชยนารายณ์ ผู้เป็นพระราชบิดาของพระมเหสี ก็ให้สร้างพระสถูปบรรจุพระบรมธาตุไว้ ณ ตำบลพูกวาง เหนือเมืองไชยนารายณ์

พระองค์เว่า รัชกาลที่ ๑๐ สร้างพระสถูปเจดีย์ไว้ ณ ที่บรรจุพระเกศาธาตุ ณ ดอยเว่า ถึงรัชกาลที่ ๑๑ พระองค์แวนให้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระเกศาธาตุองค์หนึ่ง ณ ที่ฝั่งฟากตะวันออกแห่งแม่น้ำโขง

พระองค์แก้วรัชกาลที่ ๑๒ ได้สร้างพระสถูปและอารามไว้ ณ ฝั่งฟากตะวันออกแม่น้ำของแห่งหนึ่ง พระองค์เงินโอรสครองสมบัติ ได้สร้างพระ

(ก) จากพงศาวดารโยนก หน้า ๕๒๓ พระองค์คำเป็นพระราชบิดาของพระองค์เกิง ไม่ใช่พระยาสม เพราะฉะนั้น พระยาสมก็เป็นพระราชบิดาของพระมเหสี เพราะไทยเราเรียกพ่อแม่ของเมียว่าพ่อแม่ด้วย เพิ่งมีคำพ่อตาแม่ยายต่อภายหลัง ในราวสมัยศรีอยุธยานี้เอง

สถูปและอารามหลังผารูปเต่า พระองค์ตนรัชกาลที่ ๑๔ สร้างวิหารพระพุทธบาทไว้ที่เขาผาเลือก พระองค์งามรัชกาลที่ ๑๕ สร้างพระเจดีย์ไว้ ณ จอมผาเลงโลก

พระโอรสนัดดาและปนัดดาของพระองค์งาม ได้ครองราชสมบัติสืบพระวงศ์ต่อ ๆ กันลงมาอีก ๒๗ พระองค์ ถึงพระองค์พังคราช ครั้งนั้นโยนกนครหลวงร่วงโรย ราชอำนาจหย่อนน้อยถอยลง (ก) พวกขอมเมืองอุมงคเสลากลับกำเริบตั้งแข็งเมืองขึ้น เจ้านครโยนกปราบไม่ชนะ ขอมมีกำลังเข้มแข็งมากกว่า ก็กลับยกพลเข้าปล้นเอาโยนกนครหลวงราชธานีได้ พระองค์พังคราชหลบหนีไปซ่อนอยู่ ณ เวียงสีทวงริมน้ำแม่สายทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งโยนกนครหลวง จะกลับราชธานีก็กลับไม่ได้ เพราะขอมเข้าครองเสียแล้ว ขอมจัดการบ้านเมืองเป็นใหญ่ในอาณาจักรโยนกเชียงแสนทั่วไป เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๐ (ข) แล้วขอมได้ยกกองทัพเข้าไปตีเมือง

(ก) ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้ามังรายสืบต่อมาถึงรัชกาลนี้ ๓๙ พระองค์ บ้านเมืองคงเป็นปกติ จึงไม่ปรากฏว่าได้มีเหตุการณ์สำคัญอย่างไร มีแต่การสร้างบ้านเมืองและเจดีย์สถานแทบทุกรัชกาล ศาสนาคงจะเจริญรุ่งเรืองมากอยู่ เพลิดเพลินจนไม่คิดป้องกันบ้านเมืองไว้ให้เข้มแข็ง พวกขอมที่เมืองอุมงคเสลานครเห็นเป็นโอกาสจึงชิงอำนาจได้

ในหนังสือพงศาวดารโยนกว่า ขอมได้เนรเทศให้พระองค์พังคราชไปอยู่เวียงสีทวง ถ้าเนรเทศขอมคงไม่ยอมปล่อยให้พระองค์ไปอยู่ใกล้ ๆ จึงเชื่อว่าความจริงน่าจะทรงหนีไปซ่อนอยู่เอง ภายหลังขอมเห็นว่า พระองค์พังคราชไม่ทรงมีพิษสงอะไรแล้ว จึงให้เป็นเมืองส่วย

(ข) ข้าพเจ้าคำนวณจากปีพระเจ้าพรหมเกิด หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๐ บรรทัด ๒ ว่าศักราชได้ ๒๘๓ บวกกับ พ.ศ. ๑๓๐๐ ก็เป็นพุทธศักราช ๑๕๘๓ และหน้า ๑๔๙ บรรทัด ๑๔ เมื่อหักออก ๓ ปี ขอมก็ยกทัพมาตี เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๐

ในเรื่องศักราชนี้ ข้าพเจ้าได้ชี้แจงมาแล้วในบันทึกของบทนี้ว่า เป็นศักราชตั้งโยนกนครหลวง เพราะฉะนั้น ศักราชในที่ต่อ ๆ ไป สำหรับเหตุการณ์ของอาณาจักรโยนกเชียงแสน ข้าพเจ้าก็คำนวณดังหลักเกณฑ์ที่ได้กล่าวแล้วนั้น เว้นไว้แต่ที่ได้มีชื่อปีเป็นพิเศษ จึงสอบปีให้ตรงด้วย ดังได้บอกวิธีค้นไว้ในบันทึกของบทนี้แล้ว

มอญ มอญขึ้นแก่พม่า จึงร้องขอให้พม่าช่วย พม่าได้ตีพวกขอมแตกพ่ายมา (ก)

พระองค์พังคราช ไปอยู่เวียงสีทวงได้ ๑ ปี พระอัครมเหสีก็ประสูติพระราชโอรสใน พ.ศ. ๑๕๘๑ ทรงพระนามว่า เจ้าทุกขิตกุมาร แล้วพระองค์พังคราชได้ทรงครองเวียงสีทวงเป็นเมืองส่วยขอม ต่อมาอีก ๕ ปี พ.ศ. ๑๕๘๓ พระอัครมเหสีได้ประสูติเจ้าพรหมกุมาร (ข)

เจ้าพรหมกุมารมีสิริรูปลักษณะงดงาม มีสติปัญญาสามารถกล้าหาญนักชอบเครื่องสรรพยุทธ์และวิชาการยุทธ์ทั้งปวง พอพระชนมายุได้ ๑๑ พรรษา พ.ศ. ๑๕๙๓ ก็ได้ช้างเผือกพางคำคู่พระบารมี โปรดฯ ให้ตั้งค่ายขุดคูทดน้ำแม่สาย เอาน้ำมาลงคูเมืองของเวียงสีทวง แล้วให้ชื่อเมืองนั้นใหม่ว่า เวียงพางคำ (กระดึงทอง) พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ทะนุบำรุงทแกล้วทหาร ฝึกซ้อมให้มีความชำนิชำนาญในศัสตราวุธและเชิงยุทธ์ แล้วก็แข็งเมืองไม่ยอมส่งส่วยขอม

(ก) ตำนานเมืองสะเทิมของมอญ แต่ทางพม่าว่า พระเจ้าอนุรุทธ์ให้แม่ทัพพม่ายกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ ที่ยกมาประชิดเมืองพะโคได้ชัยชนะ

เมืองเชียงใหม่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ยังไม่มี, ฉะนั้น พวกที่ไปล้อมกรุงพะโคเวลานั้นก็คือพวกขอมที่เมืองอุมงคเสลาที่ได้ครอบครองอาณาจักรโยนกเชียงแสนอยู่

เหตุการณ์ตอนนี้ เป็นเรื่องราวจวนสิ้นรัชกาลพระเจ้าอนุรุทธ์มหาราช (พ.ศ. ๑๕๕๗ พ.ศ. ๑๕๙๕) อำนาจพม่าที่ตั้งดูแลถึงสร้างเมืองระมิงขึ้นที่เหนือเมืองเชียงใหม่ เวลานั้นเห็นจะเสื่อมถอยลง

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๔๙ บรรทัด ๑๒

เจ้าทุกขิตกุมารประสูติ เอา ๑ บวก ๑๕๘๐ เป็น พ.ศ. ๑๕๘๑

เจ้าพรหมกุมารประสูติ เอา ๒ บวก พ.ศ. ๑๕๘๑ เป็น พ.ศ. ๑๕๘๓

ครั้นวันอาทิตย์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๑๕๙๙ (ก) พระยาขอมก็ยกกองทัพมาปราบ เจ้าพรหมคุมกำลังออกต่อสู้ ณ ตำบลทุ่งสันทราย ตีทัพพระยาขอมแตกพ่ายแล้วตามตีกระทั่งเมืองโยนกนครหลวง ตีหักเข้าเมืองได้แล้วก็รุกไล่ต่อไป กลับตีได้เมืองอุมงคเสลาราชธานีขอม ซึ่งตั้งมาเกือบ ๕๐๐ ปี และได้ดินแดนใกล้เคียงตลอดลงไปจนถึงเมืองกำแพงเพชร เป็นอันได้แว่นแคว้นมหารัฐหริภุญชัย แว่นแคว้นชะเลียงและได้นางปทุมเทวี ราชธิดาของพระเจ้าพสุจราชกษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัยเป็นพระชายา เวลานั้นพระเจ้าพรหมมีพระชนมายุ ๑๗ พรรษา (ข)

เมื่อพระองค์เสด็จกลับถึงโยนกนครหลวงแล้ว จึงอัญเชิญเสด็จสมเด็จพระราชบิดา กลับคืนจากเวียงพางคำให้ขึ้นเสวยราชสมบัติในเมืองโยนกนครหลวงตามเดิม ทรงยกเจ้าทุกขิตราชพระเชษฐาเป็นพระมหาอุปราช แล้วเปลี่ยนนามเมืองโยนกนครหลวงว่า เวียงไชยบุรี ส่วนเจ้าพรหมได้เสด็จไปสร้างเมืองขึ้นที่เมืองอุมงคเสลาของขอม เมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๙ เสด็จเถลิงราชสมบัติใน พ.ศ. ๑๖๐๐ ให้นามเมืองใหม่นี้ว่า เวียงไชยปราการ (ค)

ส่วนแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญชัย ก็ได้ถูกเปลี่ยนนามใหม่ว่า แว่นแคว้นลานนาไทยในครั้งนี้

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๒ บรรทัด ๑๐ ปีวอก ตรวจศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๕๙๙ พระเจ้าพรหม คือ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๒ บรรทัด ๖ ว่า พระชนมายุ ๑๖ พรรษา แต่ข้าพเจ้าว่า ๑๗ พรรษา เพราะพระเจ้าพรหม ชาตะใน พ.ศ. ๑๕๘๓ เอาปีประสูติลบ พ.ศ. ๑๕๙๙ ปีขอมมาทวงส่วย ก็ตก ๑๗ ปี

(ค) เวียงไชยปราการ (เวลานี้เรียกว่า เมืองฝาง เป็นอำเภอขึ้นจังหวัดเชียงใหม่) ดูแลอาณาเขตข้างใต้ และแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญชัย ได้เปลี่ยนนามเป็นลานนาไทยในคราวนี้

พระเจ้าพังคราช ทรงขอพระราชธิดาของพระยาเรือนแก้ว กษัตริย์เวียงไชยนารายณ์ พระราชวงศ์เดียวกัน ชื่อนางแก้วสุภามาอภิเษกสมรสด้วย พระเจ้าพรหมเกิดพระราชโอรสกับพระมเหสีพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าเจ้าไชยสิริกุมาร (ก)

เมื่อราว พ.ศ. ๑๐๖๒ (ข) มีพระมหาเถรเจ้าองค์หนึ่งชื่อพระพุทธโกสา หรือพระพุทธโกสาจารย์ เป็นชาวโกศลเมืองสุธรรมาวดี ในรามัญประเทศ ได้ออกไปศึกษาเล่าเรียนในลังกาทวีปแต่ก่อนนั้น แล้วนำพระไตรปิฎกเข้ามาสู่รามัญประเทศ และประเทศพม่าจึงได้นำพระบรมสารีริกธาตุทั้ง ๓ ขนาด รวม ๑๖ องค์ เข้ามาถวายพระเจ้าพังคราช ณ เวียงไชยบุรี (ค)

พระเจ้าพังคราช จึงแบ่งปันพระบรมสารีริกธาตุขนาดใหญ่ ๑ กลาง ๒ รวม ๓ องค์ ส่งไปให้พระยาเรือนแก้วเวียงไชยนารายณ์ พระยาเรือนแก้วสร้างพระมหาสถูปไว้ ณ ท่ามกลางเวียงไชยนารายณ์ ชื่อว่าธาตุเจ้าจอมทอง

(ก) บุรพกษัตริย์ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง)

(ข) ศักราชตรงนี้ ข้าพเจ้าไม่ได้ถือพงศาวดารโยนก เพราะพงศาวดารโยนกว่า พุทธกาลล่วงแล้วได้ ๙๕๖ พรรษา ต่ำมากไป เป็นทำนองผู้แต่งร่นเข้าไปหาพุทธกาล เพื่อให้คนรุ่นหลังเกิดศรัทธา ข้าพเจ้าถือหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๙๐ ว่าพระพุทธโกสา มาเมื่อสร้างเวียงไชยปราการแล้ว ๓ ปี เวียงไชยปราการสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๙ พระพุทธโกสามาที่เวียงไชยปราการก็เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๒

(ค) นับเป็นครั้งที่ ๒ ที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ได้เข้ามาสู่อาณาจักรโยนกเชียงแสน

ที่ว่าพระพุทธโกสาเป็นชาวโกศล ชวนจะให้เห็นเป็นชื่อของคนในแคว้นพาราณสี ประเทศอินเดียคติของเราในเรื่องศาสนา มักจะให้ทันครั้งพุทธกาลอยู่เสมอ ฉะนั้น คิดว่าตำบลโกศลมีในเมืองสุธรรมาวดี เป็นการเลียนแบบอย่างนามในอินเดีย เพราะเมืองสาวัตถีนามอย่างอินเดียนี้ ก็มีที่เมืองตองอูเหมือนกัน

และที่เข้าใจว่า เป็นพระรามัญ ก็เพราะพระพุทธศาสนาในลังกาและรามัญ ติดต่อเกี่ยวเนื่องกัน

ฝ่ายพระเจ้าพังคราช กิให้สร้างเจดีย์องค์หนึ่งบนจอมเขาดอยน้อย เรียกว่า จอมกิตติ (ก)

พระเจ้ามังรายนราชรัชกาลที่ ๔
แห่งเวียงไชยบุรี

พระองค์เชือง	พระองค์ไชยนารายณ์
พระองค์เชืองได้ครองราชสมบัติแทนพระราชบิดาสืบพระวงศ์ถึงพระองค์เกิง ได้อภิเษกกับพระราชธิดาพระยาสมเวียงไชยนารายณ์ (ลูกผู้น้อง)	พระองค์ไชยนารายณ์สร้างเวียงไชยนารายณ์และครองเมืองนั้นสืบพระวงศ์ ต่อมาถึงพระยาสม พระราชบิดาพระมเหสี พระองค์เกิง และพระยาเรือนแก้วพระราชบิดาพระมเหสี พระเจ้าพรหมมหาราช ที่สุดถึงพระยาสร้อยหล้า เสียเมืองแก่ขุนเสือขวัญฟ้า

(ก) พระเจดีย์บนดอยจอมกิตติ เป็นพระเจดีย์แบบไทยอย่างโบราณ ตั้งอยู่บนเขาลูกเตี้ย ๆ มีทางรถยนต์ขึ้นได้ถึงยอดเขา เป็นสถานที่สักการะของชาวพื้นเมือง มีพิธีไหว้ฉลองทุก ๆ ปี

พระยาเรือนแก้ว

แห่งเวียงไชยนารายณ์

- นางแก้วสุภา
  พระเจ้าพรหมมหาราช
- พระยาสร้อยฟ้า
  - พระยาสร้อยหล้า

พระองค์พังคราชรัชกาลที่ ๔๓

แห่งเวียงไชยบุรี

- พระองค์ทุกขิตราช ได้ครองเวียงไชยบุรี แทนพระราชบิดา
- พระเจ้าพรหมมหาราชได้ครองเวียงไชยปราการ แคว้นซ้าย ได้อภิเษกกับนางแก้วสุภา พระราช-ธิดา พระยาเรือนแก้ว กษัตริย์เวียงไชยนารายณ์ (ลูกผู้น้อง) เกิดพระราชโอรส คือพระองค์ไชยสิริ เสวยราชย์แล้วเสียเมืองแก่ขุนเสือขวัญฟ้า

พระองค์พังคราชเสวยราชย์ครั้งที่ ๒ ที่เวียงไชยบุรีราชธานีได้ ๓๔ ปี ก็สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๓

พระมหาอุปราชเจ้าทุกขิตราชได้เสวยราชสมบัติแทนพระองค์สืบต่อไปอีก ๑๗ ปี ถึง พ.ศ. ๑๖๔๙ พระเจ้าทุกขิตราชสวรรคต[ก]

พระองค์มหาวันราชโอรส พระชนม์ ๔๖ พรรษา ได้ขึ้นเสวยราชย์ ณ เวียงไชยบุรี แต่ในรัชกาลของพระองค์มหาวันนี้ เวียงไชยบุรีหาได้เป็นราชธานีของอาณาจักรโยนกเชียงแสนไม่ ราชธานีเปลี่ยนมาเป็นเวียงไชยปราการ ที่พระเจ้าพรหมมหาราชพระเจ้าอา ซึ่งยังมีพระชนม์อยู่ และเป็นรัฐสำคัญได้เป็นประชุม พระองค์มหาวันเสวยราชย์ได้ ๒๑ ปี ก็สวรรคตใน พ.ศ. ๑๖๙๙ พระองค์มหาไชยชนะ ราชโอรสเสวยราชย์ต่อมาได้ ๓ ปี ก็เสียบ้านเมืองในอาณาจักรโยนกเชียงแสนแก่ขุนเสือขวัญฟ้า

ฝ่ายเวียงไชยปราการ เมื่อ พ.ศ. ๑๖๔๙ ปีจอ คือปีที่เจ้าทุกขิตราชพระเชษฐาพระเจ้าพรหมมหาราชสวรรคต ถึง พ.ศ. ๑๖๕๘ ในระหว่าง ๑๐ ปีนี้ พระเจ้าพรหมมหาราช ได้เสด็จลงมาสร้างเมืองพิษณุโลก สร้างพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศาสดา จึงได้เฉลิมพระนามว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกแล้วโปรดให้เจ้าไกรสรราชพระราชโอรส ได้อภิเษกกับนางสุลเทวีพระราชธิดาพระยาศรีสัชนาลัย ให้เสด็จลงไปครองเมืองละโว้ ขยายอาณาเขตโยนกเชียงแสนลงมาทางใต้ ต่อมาเจ้าดวงเกรียงกฤษณราช (พระเจ้าสายน้ำผึ้ง) พระราชโอรสเจ้าไกรสรราช ผู้เป็นพระราชนัดดาของพระองค์ ก็เสด็จไปครองเมืองเสนาราชนครที่ปากน้ำแม่เบี้ยใต้วัดพะแนงเชิง

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑—๑๕ บรรทัด ๑๑ ศักราช ๓๔๙ คือศักราชตั้งเมือง บวกกับปีสร้างเมือง พ.ศ. ๑๓๐๐ ก็เป็น พ.ศ. ๑๖๔๙

เขตทิศใต้ของเมืองเสนาราชนคร จึงลงมาจรดปากน้ำเจ้าพระยา ต่อแดนเมืองอินทปัตนคร (ก)

อาณาจักรโยนกเชียงแสนในเวลานั้น เขตทิศเหนือต่อกับอาณาจักรน่านเจ้า ตะวันออกถึงแม่น้ำดำ ตะวันออกเฉียงใต้ติดเขตแดนอาณาจักรโคตรบูร ซึ่งเวลานั้นเป็นของจินละ (เขมร) ตะวันตกจรดอ่าวมะตะบัน (นครพัน) แล้วเลียบตามลุ่มแม่น้ำคง และแม่น้ำเมงค์

พระเจ้าพรหมมหาราชสวรรคต พ.ศ. ๑๖๕๙ (ข) มีพระชนมายุได้ ๗๗ พรรษา เสนาพฤฒามาตย์ จึงพร้อมกันอัญเชิญพระองค์ไชยศิริ ราชโอรสพระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา ขึ้นเสวยราชสมบัติในพระนครเวียงไชยปราการต่อไป (ค)

พระเจ้าไชยศิริ ดำรงราชสมบัติในนครไชยปราการ ราษฎรมีความเกษมสำราญ ล่วงมาถึงราว พ.ศ. ๑๗๐๒ (ง) ก็ได้ทราบข่าวศึกขุนเสือ

(ก) จากหนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๒๓ บรรทัด ๑๘

พ.ศ. ๑๖๔๙ ตรงกับปีจอ ปีที่ว่าในหนังสือพงศาวดารเหนือไม่ใช่ปีจอ, เพราะ พ.ศ. ๑๔๙๙ เป็นปีมะโรง

อนึ่ง ในปีนั้นพระเจ้าพรหมก็ได้เป็นใหญ่ในอาณาจักรโยนกเชียงแสน สมดังหนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๖๗ ว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก คือพระเจ้าเชียงแสน

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๑๕ บรรทัด ๑๘ พระเจ้าพรหมเกิด พ.ศ. ๑๕๘๓ พระชนมายุ ๗๗ ปี สวรรคตก็เป็น พ.ศ. ๑๖๕๙

(ค) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๕ เห็นได้ว่าที่มีการประชุมแต่งตั้งดังนั้น ก็เพราะพระเจ้าพรหมมีพระราชโอรสหลายพระองค์อย่างหนึ่ง ยังสายพระเชษฐา คือพระองค์มหาวันเวียงไชยบุรีก็อีกทางหนึ่ง เป็นการแก่งแย่ง จึงจำต้องชี้ขาดลงไป

แล้วที่สุดพระนครไชยปราการ ก็คงเป็นประมุขเมืองราชธานีของอาณาจักรต่อไปอีก

(ง) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๖ บรรทัด ๔ ว่า พระองค์ไชยสิริครองเมืองได้ ๑๑ ปี ปีข้าศึกติดเมืองก็เป็น พ.ศ. ๑๖๗๐ แต่ข้าพเจ้าเชื่อพงศาวดารแสนหวีว่า อาณาจักรโยนกทำลายเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๒ เพราะฉะนั้น พระองค์ไชยศิริ อาจครองเมืองอยู่นานกว่า ๑๑ ปี มากกว่าที่หนังสือพงศาวดารโยนกกล่าวนั้น ศึกติดเมืองเป็นเวลาที่พระองค์ทรงชรามีพระชนม์มาก

ขวัญฟ้า(ก) มหาราชแห่งอาณาจักรเมายกกองทัพเข้ามา พระองค์จึงบอกไปยังเจ้านครไชยบุรี และเจ้านครไชยนารายณ์ กษัตริย์ทั้งสามช่วยกันป้องกันพระนครเป็นสามารถ แต่งกองทัพออกต้านทานข้าศึก กองทัพไปตั้งค่ายมั่น ณ ตำบลห้วยเป้าและตำบลโป่งน้ำร้อน ช่องเขาแดนเมือง ได้สู้รบกับข้าศึกเป็นสามารถตั้งแต่เดือนเจ็ดถึงเดือนอ้าย ข้าศึกก็ยิ่งหนุนเนื่องกันหนักเข้ามา กองทัพโยนกอิดโรยอ่อนกำลังก็ถอยล่ามาทุกวัน พระเจ้าไชยศิริให้โหรดูชะตาเมือง โหรพยากรณ์ว่าชะตาเมืองตกที่สูญทั้งสามฐานเห็นว่าจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ จึงดำรัสว่าเราไม่ยอมเป็นเชลยใคร เมื่อชะตาเมืองขาด เราก็จักทำเมืองให้เป็นป่า ไปหาที่ตั้งเมืองอยู่ใหม่ เวลานั้นจะลงไปสมทบกับไพร่พลที่เวียงไชยบุรีก็ไปไม่ได้ด้วยฝนตกใหญ่น้ำในลำน้ำแม่กกขึ้นท่วมนอง ส่วนเวียงไชย-นารายณ์ก็ถูกทำลายใน พ.ศ. ๑๗๐๒ นั้น[8]

พระองค์จึงให้ป่าวร้องแก่เสนาอำมาตย์ราษฎรทั้งปวง ให้รวบรวมเสบียงอาหารทรัพย์สิ่งของแต่พอที่จะพาเอาไปได้ ที่เหลือเอาไปมิได้ก็ให้เผาไฟเสียสิ้น ไม่ยอมให้เป็นประโยชน์แก่ข้าศึกได้ต่อไปอีก แล้วพระองค์ให้อพยพครัวพลเมืองลงมาทางตะวันออกเฉียงใต้ ทางผาหมื่นผาแสน ถึงเขาชมพู คือดอยด้วน ซึ่งภายหลังเป็นที่ตั้งเมืองพะเยาแล้วเดินลงทางใต้ ตามลำแม่น้ำงาวและแม่น้ำยมสู่แว่นแคว้นชะเลียง ซึ่งเป็นบ้านเมืองอยู่ในอำนาจ

(ก) ข้าพเจ้าเชื่อตามหนังสือพงศาวดารแสนหวี ขุนเสือขวัญฟ้ามหาราชแห่งอาณาจักรไทยเมาพระ-องค์นี้ เป็นใหญ่เหนือมอญพม่า หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๙๒ ว่า ครั้งนั้นยังมีกษัตริย์ตนหนึ่งเป็นใหญ่ในเมืองสุธรรมาวดีเมืองเมง "เมง" คำนี้ หมายความถึงไทยหรือไทยเมา ไม่ใช่มอญ เวลานั้นมอญไม่มีอำนาจ (ดูบทที่ ๖ ประวัติมอญ บทที่ ๘ ประวัติมอญพม่า)

ของอาณาจักรโยนกเชียงแสนมาแต่ก่อน และยังมีพระประยูรญาติเป็นกษัตริย์ปกครองเมืองสัชนาลัยอยู่ (ก)

๕. สมัยตั้งเมืองหิรัญนครเงินยาง เมื่อข้าศึกได้ทำลายอาณาจักรโยนกเชียงแสน ราชวงศ์กษัตริย์กับไพร่พลเป็นอันมาก ได้อพยพหนีลงมาทางใต้ และพวกข้าศึกได้ยกกองทัพกลับไปแล้ว ราษฎรที่แตกกระจัดกระจายพลัดพราย ได้รวบรวมกันตั้งตัวขึ้นได้ที่บริเวณเมืองเชียงแสนสองพวก พวกไทยที่อพยพลงมารุ่นหลัง (รุ่นพระเจ้าสิงหนวัติ) ก็ประชุมเลือกสรรเอาโภชกนายบ้านผู้หนึ่ง ชื่อขุนลังขึ้นเป็นประธานาธิบดี สร้างเวียงปรึกษาแทนเวียงไชยบุรีขึ้น (ข)

ฝ่ายปู่จ้าวลาวจกเจ้าไทยพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นเชื้อพระราชวงศ์ละวะจักรราช (แคว้นจก) ปฐมกษัตริย์สร้างเมืองเชียงลาว ครั้งที่ ๒ ได้มีโอรส ๓ องค์ จึงแต่งให้ลาวหม้อโอรสองค์ใหญ่ไปครองเมืองกวานหรือควาน (คือเมืองกวาง) ลาวล้านโอรสที่ ๒ ไปครองเวียงสีทวง ลาวกลื่นโอรสที่ ๓ ไปครองเมืองเหลือกสืบราชวงศ์แคว้นจกลงมา จนได้กลับเป็นใหญ่ในลาน-

---

(ก) ดูบทที่ ๙ ตอนพ่อขุนบางกลางท่าวราชวงศ์เวียงไชยบุรีแย่งเมืองสุโขทัย กับบทที่ ๑๓ พระยาอู่ทองราชวงศ์เวียงไชยนารายณ์ ครองเมืองสุพรรณบุรี และเมืองอู่ทอง ส่วนพระเชษฐา ราชวงศ์เวียงไชยปราการครองเมืองเพชรบุรี

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๗ บรรทัด ๙ บรรทัด ๑๐ บรรทัด ๑๒ และหน้า ๑๖๐ บรรทัด ๖ ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าราชธานีแตก แล้วเวียงไชยบุรี เวียงไชยนารายณ์ เวียงพางคำจะตั้งอยู่ได้อย่างไร เวียงไชยบุรี (เมืองเชียงแสง) ก็ต้องแตกด้วยเพราะหนังสือพงศาวดารแสนหวีกล่าวความชัดว่า ตีเมืองเชียงแสนได้ในครั้งนั้น เวียงไชยนารายณ์อยู่ต้นทาง ก็จะต้องถูกตีก่อน ไม่ต้องสงสัย

ขุนลังเป็นประธานาธิบดีนี้ หมายความว่าเมืองเชียงแสนแตกแล้ว และจัดการปกครองเมืองอย่างแบบกรรมการปรึกษาราชการ คล้ายทำนองคณะรัฐมนตรี เพราะระบอบนี้เราก็มีตัวอย่างมาแล้ว (ดูบทที่ ๑ ข. หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่)

นาไทยประเทศ[9] สายลาวล้านสืบต่อถึงลาวเคียง ลาวเคียงได้ครองเมืองสีทวง[ก] แล้วได้มาสร้างเมืองหิรัญนครเงินยาง สร้างเวียงไชยปราการร้างให้ลาวครัวกาวโอรสครอง ถึงเวลาที่ว่านี้ เวียงปรึกษาที่ขุนลังเป็นประธานาธิบดีได้เข้ารวมอยู่ในอำนาจของเมืองหิรัญนครเงินยางแล้ว เพราะขุนลังมิได้เป็นเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์ไทยมาแต่ก่อน[ข]

ลาวเคียง มีพระนามปรากฏในตำนานหลายพระนามเพราะได้เรียกว่าพระยาลาวเงินหรือขุนเงินด้วย[10] มีเชื้อพระราชวงศ์สืบต่อมาถึงลาวเมง[ค] เมื่อเจ้าลาวเมงทรงพระเจริญวัย สมควรจะอภิเษกสมรส พระราชบิดาจึงสู่ขอนางอั้วมิ่งจอมเมือง ธิดาท้าวรุ้งแก่นชาย เจ้านครเชียงรุ้ง เมืองใหญ่ในแว่นแคว้นสิบสองปั่นนา มาอภิเษกเป็นชายาเจ้าลาวเมง ท้าวรุ้งแก่นชายเจ้านครเชียงรุ้งจึงเบิกบายศรี ตั้งนามราชธิดาว่า นางเทพคำขยาย ครั้นภายหลังอาวาหภิเษกแล้วมินานเท่าใด นางเทพคำขยายก็ทรงมีครรภ์ แล้วประสูติพระราชโอรสเมื่อ พ.ศ. ๑๗๘๑ ทรงพระนามว่า เจ้าเมงราย (จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๓ บรรทัด ๑๘ ชินกาลมาลินี เรียกพญามังรายราช)

(ก) ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ลาวเคียง ก่อนสร้างเมืองหิรัญนครได้ครองเมืองสีทวงอยู่ก่อน เหตุที่ว่าครองเมืองสีทวง เพราะเมืองสีทวงเป็นเมืองใหญ่ เห็นจะไม่ทรุดโทรมดังเมืองอื่นๆ

หนังสือพงศาวดาร ภาค ๕ หน้า ๙๕ บรรทัด ๑๙ "อุสยาพิเศกหื้อเป็นเจ้าแก่เมืองไทย ฯลฯ ก็บ่าวท้าวพระยาทั้งหลายมี ๙๙๘ เมือง เว้นแต่เมืองหริภุญไชยกับเมืองสุโขทัยเท่านั้น" นี้แสดงว่าเมื่อสร้างเมืองหิรัญนครเงินยางเชียงแสนนั้น ทุกเมืองรวมทั้งเวียงปรึกษาก็เป็นเมืองขึ้นแล้ว

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๒ บรรทัด ๑๘ ลาวครัวกาวคงเกิดจากมารดาที่เป็นสนม ไม่ใช่พระมเหสี จึงมิได้รับรัชทายาทครองเมืองที่พระองค์ครอง

(ค) ลาวเมือง จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๔๓ คำว่าเมง ก็แปลว่าเมืองนั่นเอง

เมื่อ พ.ศ. ๑๗๗๒ ขุนลาวเมง(ก) ได้ไปขับไล่พวกว้า (ละว้า) ชาวป่าให้ถอยร่นไปอยู่ตามเขาแล้ว จึงให้สร้างเมืองเชียงตุงขึ้นใหม่ เหตุที่เมืองเชียงตุงร้าง (ไทยสร้างมาแล้วเมื่อ พ.ศ. ๕๐ เข้าใจว่าที่ร้างจะร้างคราวเดียวกับอาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลายนั้) ก็เช่นเดียวกับที่พระองค์ต้องเสด็จไปสร้างเมืองเล็ม เมืองเล็มเป็นเมืองสมัยเดียวกันกับเมืองเชียงตุง เหตุที่ต้องไปสร้างก็เป็นผลจากยุทธภัย คราวเดียวกับโยนกเชียงแสน แล้วขุนลาวเมงก็ได้เป็นกษัตริย์ในเมืองเชียงตุง

ครั้นเจ้าเมงรายมีพระชนม์ได้ ๒๒ ปี ก็ขึ้นครองราชสมบัติที่เมืองหิรัญนครเงินยาง เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๒ พระองค์จึงให้หาพระยามหานครทั้งหลายไปถวายบังคม เมืองใดขัดแข็งมิยอมอ่อนน้อมแต่โดยดี ก็แต่งกองทัพยกออกไปปราบปราม ตีได้เมืองมอบ เมืองไร เมืองเชียงคำ ปลดเจ้าผู้ครองเมืองเสีย ไว้ขุนแห่งตนอยู่รั้งเมือง แต่นั้นหัวเมืองทั้งหลาย มีเมืองเชียงช้างเป็นต้น ก็พากันมาอ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้น เมื่อรวบรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือได้แล้ว คิดจะปราบหัวเมืองฝ่ายใต้ จึงลงไปอยู่ ณ เมืองลาวกูเต๊า อันชื่อว่าตำบลเต่าร้อย เผอิญช้างมงคลของพระยาเมงรายได้พลัดไป พระยาเมงรายเสด็จตามช้างไปถึงดอยจอมทอง ริมน้ำแม่กกนที เห็นภูมิประเทศเป็นที่ชัยภูมิดี จึงให้สร้างพระนครในที่นั้น ก่อปราการโอบเอาดอยจอมทองไว้ใจท่ามกลางเมือง ขนานนามว่าเมืองเชียงรายใน พ.ศ. ๑๘๐๕ แล้วพระยาเมงรายก็ยกจากเมืองหิรัญนครเงินยาง ขึ้นมาประทับอยู่ ณ เมืองเชียงราย ถัดมาอีก ๓ ปี พระยาเมงรายยกจากเมืองเชียงรายไปตั้งอยู่ ณ ตำบลที่เป็นเมือง

(ก) จากหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๑๘๒ ว่า ชื่อ เมิงราย เวลานั้นพระยาเมงรายยังไม่ประสูติ ที่ถูก คือ ขุนลาวเมงพระราชบิดา

ฝาง (เวียงไชยปราการ) ได้หนึ่งปี ก็ยกทัพไปตีเมืองผาแดงเชียงของ ได้เมืองเชียงของแล้ว ก็กลับมาพัก ณ ตำบลเมืองฝางอีก ต่อมาราว ๖ ปีได้เสด็จยกกองทัพไปตีได้เมืองเชิง แล้วกลับมาพัก ณ ตำบลเมืองฝางดังเก่า

อาณาเขตแว่นแคว้นหิรัญนครเงินยาง ทิศเหนือสิบสองปันนา ตะวันตกเมืองยาง เมืองสาด เมืองหาง (ห้างหลวง) น้อยยางมาน (?) ทิศใต้ต่อกับแว่นแคว้นพะเยา และแว่นแคว้นลานนาไทย ทิศตะวันออกเลยฝั่งแม่น้ำโขงฟากตะวันออกออกไป

สมัยนั้น ดินแดนในอาณาจักรโยนกเชียงแสนเดิม ตอนระหว่างแม่น้ำคงกับแม่น้ำดำ[ก] ก็ได้กลับมีแว่นแคว้นขึ้นรวม ๓ แว่นแคว้นด้วยกัน คือ :-

๑. แว่นแคว้นหิรัญนครเงินยาง ที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้น
๒. แว่นแคว้นพะเยา
๓. แว่นแคว้นลานนา

เฉพาะแว่นแคว้นลานนา ไม่ได้รับยุทธภัยจากกองทัพไทยเมา เพราะได้ยอมอ่อนน้อมแต่โดยดี ดังนั้นความเจริญรุ่งเรืองยังคงบริบูรณ์ดีอยู่ ทั้งสามแว่นแคว้นที่กล่าวนี้ ต่างก็เป็นอิสรรัฐไม่ขึ้นต่อกัน

เมืองฝางที่พระยาเมงรายประทับอยู่ ติดต่อกับแว่นแคว้นลานนา พ่อค้าพาณิชชาวเมืองหริภุญไชยไปมาค้าขายที่เมืองฝางเป็นอันมาก พระยาเมงรายทราบว่าเมืองหริภุญไชยเป็นเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ก็อยากได้ไว้ในอำนาจ จึงทรงแต่งให้อ้ายฟ้าเข้าไปเป็นไส้ศึกอยู่ในเมืองหริภุญไชย

(ก) แม่น้ำแท้น้อยหรือแม่ม่วงหรือที่บัดนี้ เรียกในแผนที่ว่า แม่น้ำซงโบนั้น

ครั้นอ้ายฟ้าไปแล้ว พระยาเมงรายจึงให้ราชบุตรองค์ใหญ่ ชื่อขุนเครื่อง ไปครองเมืองเชียงราย ขุนเครื่องเชื่อถ้อยคำขุนใสเรียง คิดการเบ็นกบฏ พระยาเมงราย จึงใช้ให้อ้ายเผียนซุ่มริมทางดักยิงด้วยหน้าไม้บืนผา (หน้าไม้อาบด้วยยาพิษ) ถูกขุนเครื่องตาย พระยาเมงรายจึงได้กลับมาครองราชสมบัติอยู่ที่เมืองเชียงรายอีก

ลุ พ.ศ. ๑๘๑๙ พระยาเมงราย ได้ยกกองทัพลงมาติดเมืองพะเยา พระยางำเมืองเห็นว่าจะสู้ด้วยกำลังมิได้ จึงยกกองทัพออกไปรับปลายแดนต้อนรับอย่างไมตรี แล้วยกตำบลบ้านปากน้ำให้แก่พระยาเมงราย พระยาเมงรายก็รับปฏิญญาณเบ็นมิตรต่อมาอีกราว ๔ บี พ่อขุนรามกำแหงมหาราช พระยาเมงราย พระยางำเมืองได้ทรงปฏิญญาณกระทำสัตย์กัน โดยทรงเอาโลหิตที่นิ้วพระหัตถ์รวมผสมกับน้ำสัตย์เสวยทั้งสามพระองค์ สัญญาว่าจะไม่เบียดเบียนกันตลอดชีวิต

๒. แว่นแคว้นพะเยานั้น ขุนจอมธรรม ราชโอรสขุนเงิน พระชนม์ราว ๒๕ พรรษา ได้อพยพไพร่พลลงมาจากเมืองหิรัญนครเงินยาง สร้างเมืองพะเยาขึ้นในราว พ.ศ. ๑๗๑๑ (ก) ซึ่งเบ็นเมืองฝ่ายใต้ ตั้งอยู่ ณ เชิงเขาชมพู คือดอยด้วน ใกล้แม่น้ำสายตา เมืองพะเยา ที่ตั้งใหม่นี้ เดิมก็เคยเบ็นเมืองเก่ามาแล้ว แต่ทิ้งร้างอยู่แรกก่อกำแพงเมือง พ.ศ. ๑๗๑๗ (ข)

เมืองพะเยามีพันนา ๓๖ พันนา พันนาเหล่านี้คือตำบลบ้านขึ้นเมืองหลวง มีเมืองขึ้น คือเมืองลอง เมืองเทิง เชียงแสง เมืองคอบจะลาว เมือง

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๕ บรรทัด ๑ ขุนจอมธรรมครองเมืองได้ ๓ บี มีพระราชโอรส คือ ขุนเจือง

(ข) จากหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๔๙ บรรทัด ๑๕ บีสร้างกำแพงเมืองพะเยาเบ็นเวลาภายหลังจากถูกยุทธภัยจากขุนเสือขวัญฟ้ามาได้ ๑๕ บี

กลาวออย แจ้เสียงหนองขวาง แจ้หลวง แจ้ห่ม เมืองวัง เขตแว่นแคว้น ลานนาไทยทิศเหนือและทิศตะวันออกต่อแคนขรราชนคร คือ เชียงของ

ขุนจอมธรรม มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงพระนามว่า ขุนเจือง[ก]

ขุนเจือง พระราชโอรสองค์ใหญ่ พระชนม์ ๒๑ พรรษา ก็ขึ้นเสวยราชย์สมบัติแทนพระชนก ในราว พ.ศ. ๑๗๓๔ นั้น[11] ครั้นเวลาล่วงมาได้ ๖ ปี ก็มีข้าศึกแกว (ญวน) มาติดเมืองหิรัญนครเงินยาง ขุนชินผู้ลุงจึงขอให้ขุนเจืองราชนัดดายกกองทัพขึ้นไปช่วย ขุนเจืองตีกองทัพแกวแตกพ่ายไป ขุนชินจึงยกนางอั้วคำคอนเมืองราชธิดา ให้อภิเษกเป็นพระมเหสี ขุนเจืองได้ราชาภิเษกครองเมืองหิรัญนครเงินยาง ในราว พ.ศ. ๑๗๔๐ เสวยราชย์สมบัติในเมืองหิรัญนครเงินยางได้ ๒๔ ปี ก็เสด็จยกกองทัพไปปราบประเทศล้านช้าง ในราว พ.ศ. ๑๗๖๓ มีชัยชนะ แล้วอยู่ครองเมืองล้านช้าง ๓ ปี จึงเสด็จยกกองทัพไปปราบชนะประเทศแกว (ตังเกี๋ย) ในราว พ.ศ. ๑๗๖๕[ข] แล้วขุนเจืองมหาราชได้ทำการปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ ครองแผ่นดินแกว ราว พ.ศ. ๑๗๗๓ ปีขาล[12] ขุนเจืองมหาราชรับอ่องจากจักรพรรดิจีนได้ ๓ ปี กับ ๙ เดือน จึงขอให้พระจักรพรรดิจีนพระราชทานตราตั้งแก่ขุนลาวเงินเรืองพระราชโอรสให้เป็นกษัตริย์ ครองเมืองหิรัญนครเงินยาง[ค]

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๖ บรรทัด ๒ ว่า ขุนจอมธรรมครองเมืองมาได้ ๒๔ พรรษา พระชนมายุได้ ๔๙ สวรรคต ก็ทราบได้ว่า เมื่อเสวยราชย์มีพระชนม์ ๒๕ เสวยราชย์ได้ ๒๔ ปี ก็สวรรคต ราว พ.ศ. ๑๗๓๔

(ข) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๘ บรรทัด ๒๐ ว่าเสวยราชย์เมืองหิรัญนครเงินยาง ๒๔ ปี ไปปราบปรามชนะประเทศล้านช้าง ครองเมืองล้านช้างได้ ๓ ปี แล้วไปปราบชนะยวนแกว

(ค) จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๗ บรรทัด ๑๑ นี่เป็นอันว่าจีนเดินนโยบายตกกระไดพลอยโจนสมประสงค์เกินค่า เพราะความเป็นเมืองออกได้ตกทอดมายังเมืองของพระราชโอรสอันจีนมิได้นึกได้ฝันมาแต่ก่อนนั้นด้วย

เมืองหิรัญนครเงินยาง

ราชวงศ์แคว้นจก

(พงศาวดารโยนก หน้า ๔๔๒-๔๔๓ เรียกราชวงศ์เมงราย ที่ถูกควรเรียกว่าราชวงศ์แคว้นจก และให้ดูบัญชีพระราชวงศ์แว่นแคว้นพะเยาหน้าต่อไปประกอบ)

ขุนเจืองมหาราช (ลาวเจิง)
นางอั้วคำคอนเมือง
ขุนลาวเงินเรือง
ขุนลาวเมืองหรือลาวเมง
นางอั้วมิ่งจอมเมือง ราชธิดาเจ้าเมืองเชียงรุ้ง
อภิเษกแล้วมีนามว่า นางเทพคำขยาย

พระยาเมงราย พ.ศ. ๑๘๐๒-๑๘๖๐

ขุนเจืองมหาราชครองเมืองแกวได้ ๒๔ [ก] ปี มีราชบุตรกับนางอู่แก้วธิดาพระยาแกว ๓ องค์ ผู้พี่ชื่อท้าวอ้ายผาเรือง ผู้กลางชื่อยี่คำหาว ผู้น้องชื่อสามชุมแสง ครั้นพระกุมารเจริญวัย จึงยกราชสมบัติเมืองแกวประกันให้แก่ลูกใหญ่ ส่วนลูกกลางให้ครองเมืองล้านช้าง ลูกน้อยให้ครองเมืองนันทบุรี (น่าน) แล้วขุนเจืองก็นำพลโยธาเที่ยวปราบปรามได้นครต่าง ๆ

(ก) จากพงศาวดารโยนก หน้า ๙ บรรทัด ๑ หน้า ๒๓๗ (และบรรทัด ๑๔ ว่า ๑๔ ปีทั้ง ๒ แห่ง แต่ไล่ปีให้ได้พระชนมายุ ๗๗ ปี ซึ่งเป็นปีที่สวรรคต (ดูพงศาวดารโยนก หน้า ๙ บรรทัด ๒) ก็ต้องเป็น ๒๔ ปี

หลายเมือง จึงเลยไปตีเมืองแกวแมนตาทอบขอบฟ้าตายืน[ก] ขุนเจืองมหาราชต้องอาวุธสวรรคตบนคอช้างพระที่นั่ง ในราว พ.ศ. ๑๗๙๐ [13] ไพร่พลนำศพกลับเมืองหิรัญนครเงินยาง ขุนเจืองเป็นพระมหาราชของไทยที่ทรงขยายเขตแดนไปทางตะวันออก จนจรดทะเลอ่าวตังเกี๋ย ราชวงศ์แคว้นจกได้สืบพระวงศ์ต่อเนื่องทั้งในลานนา ลานช้าง และเมืองแกว ทั้ง ๓ ประเทศ มีกษัตริย์ต่อเนื่องลงมา ซึ่งจะกล่าวโดยเฉพาะทางแว่นแคว้นพะเยา ถึงพระยางำเมือง พระยางำเมืองประสูติปีเดียวกับพระยาเมงราย เมื่อ พ.ศ. ๑๗๘๑ เมื่อพระองค์มีพระชนม์ได้ ๒๑ พรรษา ก็เสด็จขึ้นเสวยราชย์ ใน พ.ศ. ๑๘๐๑ เวลาทรงพระเยาว์ ได้เสด็จไปเรียนวิทยาคม ณ สำนักพระสุกทันตฤษีที่เขาสมอคอน ณ เมืองลพบุรี เป็นศิษย์ร่วมอาจารย์เดียวกับพ่อขุนรามกำแหงมหาราช

ดูสายราชวงศ์กษัตริย์ ราชวงศ์แคว้นจกต่อไป

(ก) แมนตาทอบขอบฟ้าตายืนนี้ พระยาราชโยธาท่านว่า ดูด้วยตาแทบขอบฟ้าในเมื่อดูโดยยืน คำว่า ดู กับตา เขาใช้แทนกันได้

ส่วนแกวแมน ข้าพเจ้าว่าเป็นพวกจามปา ไม่ใช่เขมรดังที่หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๗ วัน เพราะจามปาอยู่กับฝั่งทะเลจีน มองดูออกไปในทะเลจนสุดขอบฟ้านั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็เพราะไทยได้เคยยกกองทัพไปตีจามปา ในเวลาหลัง ๆ หลายครั้ง แม้ในสมัยศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๒ ก็ได้ออกไปตี

เมืองพะเยา
ราชวงศ์แคว้นจก

(พงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๘-๕๓๙ เรียงเมงราย ที่ถูกควรเรียก ราชวงศ์แคว้นจก)

ขุนเจืองหรือพระยาลาวเงินหรือลาวเคียง
เมืองหิรัญนครเงินยาง

ขุนชินเมืองหิรัญนครเงินยาง   ขุนจอมธรรมเมืองพะเยา

ขุนเจืองมหาราช มีพระมเหสี ๓ องค์ คือ   ขุนซอง

๑. นางจันทรเทวีธิดาพระยาน่าน

๒. นางแก้วกษัตรีธิดาพระยาแพร่

๓. นางอั้วคำคอนเมืองธิดาขุนชิน (บีตุลา) และ

นางอู่แก้วธิดาพระยาแกว

ขุนลาวเงินเรือง   ท้าวอ้ายผาเรือง   ท้าวยี่คำหาว   ท้าว

ครองเมืองแกวประกัน (ตังเกี๋ย)　ครองเมืองลานช้าง　สามชุมแสงครองเมืองน่าน

ขุนลาวเมือง หรือลาวเมง　ท้าวแก่นพงศา

พระยาเมงราย

๓. แว่นแคว้นลานนา แต่นี้จะได้กลับย้อนไปกล่าวถึงพระยาเมงราย ต่อแต่ตอนก่อน เมื่อพระยาเมงรายแต่งให้อ้ายฟ้าเข้าไปเป็นไส้ศึกอยู่ในเมืองหริภุญไชยในราว พ.ศ. ๑๘๑๘ แล้วถึง พ.ศ. ๑๘๒๔ พระยาเมงรายก็ยกกองทัพลงมาตีเอาเมืองหริภุญไชยได้ ทหารของพระยาเมงรายได้จุดเพลิงเผาบ้านเรือนในเมืองหริภุญไชยไหม้ทั่วไปทุกแห่ง เว้นแต่หอพระแก้วมรกตเพลิงไม่ได้ไหม้

เมื่อพระยาเมงราย ทรงขยายเขตทางทิศใต้ลงมา ได้แว่นแคว้นลานนาไว้ในอำนาจแล้ว ต่อนี้ไปก็รวมเขตเข้าเป็นอาณาจักรลานนา

พ.ศ. ๑๘๒๗ พระยาเมงรายให้สร้างเมืองฝางขึ้น (ก)

(ก) เมืองฝางคงจะเป็นเมืองรุ่นเดียวกับเวียงกาหลง ในสมัยแว่นแคว้นยวนเชียง เหตุที่เป็นเมืองด่านสำคัญ มีภูเขาล้อมเป็นกำแพง ขอมจึงตั้งเป็นอิสระเป็นเหมือนดังประเทศหนึ่งอยู่ได้ช้านานแต่ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๕๙๙ พระยาเมงรายสร้างครั้งนั้นนับว่าเป็นครั้งหลังสุด ต่อแต่ตั้งแล้วตั้งอีกภายหลัง พ.ศ. ๑๗๐๒

พ.ศ. ๑๘๒๙ พระยาเมงรายสร้างเวียงกุมกาม สร้างสะพานข้ามแม่น้ำ เรียกว่าสะพานกุมกามด้วย และยกกองทัพไปตีประเทศรามัญมีชัยชนะ เพราะเป็นเวลาที่ประเทศรามัญเกิดการกบฏ เสียเมืองเมาะตะมะ (ก) ได้รับราชบรรณาการ และนางปายโคราชธิดาของกษัตริย์มอญ (ข)

พ.ศ. ๑๘๓๒ (ค) พระยาเมงรายยกกองทัพไปตีประเทศพม่ามีชัยชนะ จึงโปรดให้รวบรวมผู้คนสร้างเมืองพุกาม (ปะกัน) ขึ้นใหม่ใน พ.ศ. นั้น เมื่อได้จัดการบ้านเมืองของพม่าเป็นที่เรียบร้อยแล้วก็พาเอาช่างต่าง ๆ ซึ่งเป็นชาวพม่า มีช่างฆ้องฝีมือดี ช่างทอง ช่างเหล็ก และช่างอื่น ๆ พระยาเมงรายก็เลิกทัพกลับคืนเวียงกุมกาม

ครั้นพวกช่างพม่ามาอยู่ที่เวียงกุมกาม ได้สั่งสอนฝึกหัดให้ชาวลานนาได้เป็นช่างชนิดเดียวกันได้แพร่หลายแล้ว จึงทรงแบ่งช่างทองไปไว้เมืองเชียงแสน ส่วนช่างเหล็ก ช่างหล่อ และช่างต่าง ๆ ไว้ที่เวียงกุมกาม (ง) แล้วโปรดให้ก่อพระเจดีย์ไว้ที่วัดกาดโถม

(ก) พงศาวดารโยนก หน้า ๒๖๑ บรรทัด ๔ และเรียกเมืองเมาะตะมะ ว่ามติมานคร

เรื่องพระยาอู่ที่พงศาวดารโยนกว่านี้ พระยาอู่มาอยู่เมือง เมาะตะมะต่อ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๕ เป็นเวลาที่พระยาเมงรายสวรรคตไปแล้วถึง ๓๕ ปี จึงคิดว่า ถ้าพระยาเมงรายไปตีเมืองหงสาวดีจริง ก็อยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๙ ถึง พ.ศ. ๑๘๓๑ เพราะต้องเป็นเวลาก่อนไปตีพม่า

(ข) ราชธิดาองค์นี้ในราชาธิราชว่า มีพระนามตละแม่ศรี

(ค) ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๓๓ ว่า พระยาเมงรายสร้างเมืองพุกาม ใน พ.ศ. ๑๘๓๒ พงศาวดารโยนก หน้า ๒๖๓ บรรทัด ๒๑ ว่า พระเจ้าอังวะให้ราชบุตรนำเครื่องราชบรรณาการ มาต้อนรับขอเป็นทางพระราชไมตรี

เวลานั้นพม่าทรุดโทรมมาก เพราะถูกกองทัพจีนยกลงมาย่ำยี

(ง) พงศาวดารโยนก หน้า ๒๖๔ บรรทัด ๗ ว่าได้ช่างมาก็แยกไป ซึ่งไม่ตรงกับพระราชประสงค์ของพระยาเมงราย ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่าที่จริงจะทรงกระทำดังข้าพเจ้ากล่าวนั้น

ในครั้งนั้นมีพระมหาเถรเจ้าหมู่หนึ่ง นำพระบรมธาตุพระพุทธเจ้ามาแต่ลังกาสิงหฬ ถวายแก่พระยาเมงราย พระยาเมงรายจึงให้บรรจุพระบรมธาตุไว้ในพระเจดีย์กาดโถมองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งบรรจุไว้ในพระเมาฬีพระพุทธรูปองค์ใหญ่

พ.ศ. ๑๘๓๔ พระยาเมงรายเสด็จประพาสถึงเชิงเขาอ้อยช้าง คือดอยสุเทพ ซึ่งเป็นอาณาเขตของเมืองหริภุญไชย เสด็จประทับที่หมู่บ้านตำบลหนึ่ง ชื่อบ้านแหน เห็นสถานที่นั้นเป็นที่ชัยภูมิดี จึงทรงพระดำริจะสร้างพระนครใหม่ ณ ที่นั้น

ปีรุ่งขึ้นพระยาเมงรายก็เสด็จมาทำที่ประทับ อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือแห่งที่ชัยภูมิ ณ เวียงเล็ก (ก) อันเป็นที่ประทับอยู่นั้นเรียกชื่อว่าเวียงเชียงมั้น ก่อนเริ่มการสร้างเมืองเชียงใหม่ พระองค์ให้เชิญพระยางำเมืองและพ่อขุนรามกำแหงมหาราช พระสหายมาปรึกษา ได้ช่วยกันทำพิธีฝังหลักเมือง ใน พ.ศ. ๑๘๓๙ ทั้งสามพระองค์จึงพร้อมกันขนานนามเมืองว่า นพบุรีศรีมหานครพิงค์เชียงใหม่ แต่เรียกกันว่า เมืองเชียงใหม่คำท้ายเช่นกับเมืองเชียงแสน (ข)

เมืองเชียงใหม่ตั้งใต้เมืองระมิง ซึ่งเป็นเมืองที่พระเจ้าอนุรุทธ์กษัตริย์พม่า ครั้งแผ่อำนาจเข้ามาได้สร้างขึ้นไว้ เพื่อจะได้ปกครองบรรดาหัวเมือง

(ก) เวียงเล็ก จะหมายความถึงที่ประทับชั่วคราว พระราชพงศาวดารว่า แรกที่สมเด็จพระรามาธิบดี (พระเจ้าอู่ทอง) สร้างกรุงศรีอยุธยาก็เสด็จมาประทับชั่วคราว ที่ตรงสร้างวัดพุทไธศวรรย์แต่เรียกเป็นเวียงเหล็ก ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่ารูปเรื่องก็จะเป็นเวียงเล็ก เวียงชั่วคราวนี้เอง ไม่ใช่เวียงเหล็กเป็นแน่ (ดูเที่ยวทางรถไฟจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ ตอน ๒ ก็เรียกเวียงเล็ก หาได้ทรงเรียกเวียงเหล็กดังพระราชพงศาวดารไม่)

(ข) คำว่าเชียงเป็นคำไทย แปลว่า เมืองที่มีกำแพงป้องกัน

ไทยทางเหนือ เวลานี้ยังมีพระเจดีย์เจ็ดยอด รูปสัณฐานทำอย่างพระปรางค์พุทธคยา ก่อด้วยศิลาแลงปรากฏอยู่

เมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราช และพระยางำเมืองอยู่ช่วยฉลองเมืองเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับ พระยาเมงรายจึงเสด็จจากเวียงเชียงมั่น หรือเวียงเล็ก ขึ้นครองราชสมบัติในเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายพระยายี่บาเจ้านครหริภุญไชย หนีไปอยู่กับ พระยาเบิกราชโอรส(ก) ยังเมืองเขลางค์นคร (ลำปาง) พระยาเบิกคุมกำลังมาตีเมืองเชียงใหม่ พระยาเมงรายจึงมีรับสั่งไปยังเจ้าขุนครามราชบุตร ผู้ครองเมืองเชียงรายได้ยกกองทัพลงมา เจ้าขุนครามรับอาสาไปรบข้าศึก กองทัพพระยาเบิกตกอยู่ในที่ล้อม พลทั้งสองสู้รบกันเป็นสามารถ พระยาเบิกไสช้างที่นั่งเข้าชนกับช้างเจ้าขุนคราม ช้างเจ้าขุนครามได้ล่าง (คำว่า ได้ล่าง เป็นภาษาใช้ในการชนช้าง หมายความว่า ช้างตัวอยู่ล่างกำลังได้เปรียบตัวอยู่บน) แทงถูกคอช้างที่นั่งพระยาเบิกเบนไป ควาญช้างที่นั่งเจ้าขุนครามเอาหอกแทงสอดไปถูกพระยาเบิก พระยาเบิกก็เกี่ยวช้างแล่นหนี เจ้าขุนครามติดตามทันทัพพระยาเบิก ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ จับพระยาเบิกได้ให้ปลงพระชนม์เสีย เมื่อพระยายี่บารู้ข่าวว่าเสียราชบุตร ก็อพยพหนีออกจากเมืองเขลางค์นครลงไปอยู่กับเจ้าเมืองพิษณุโลก(ข) เจ้าขุนครามก็ได้เมือง

(ก) จากหนังสือพงศาวดารโยนกว่า เป็นพระราชโอรสแต่ตำนานมูลศาลนาว่า เป็นพระอนุชา ข้าพเจ้าเชื่อตามหนังสือพงศาวดารโยนก

(ข) ตั้งเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๑๘๓๙ พระยาเบิกยกทัพมารบก็มารบระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๙ ถึง พ.ศ. ๑๘๔๔ คือกะว่าสร้างเมืองเชียงใหม่แล้วตอนแรก ๆ

พระยาพิษณุโลก เป็นเจ้าเมืองชั้นในของกรุงสุโขทัยเป็นเวลาที่พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ยังเสวยราชอยู่ ณ กรุงสุโขทัย และตำแหน่งพระยาสำหรับขุนนางยังไม่มีใช้

เขลางค์นคร เมื่อแต่งขุนไชยเสนา[14] อยู่รั้งเมืองแล้ว ก็เลิกทัพกลับเมืองเชียงใหม่

เมื่อเจ้าขุนครามกลับถึงเมืองเชียงใหม่ พระยาเมงรายจึงทำการสมโภชพระราชโอรส สถาปนาให้เป็นเจ้าไชยสงครามพระราชทานเครื่องราชูปโภคอย่างมหาอุปราช แล้วให้ขึ้นไปครองเมืองเชียงราย และยกเมืองเชียงดาวให้เป็นบำเหน็จอีกเมืองหนึ่ง เจ้าไชยสงครามจึงสร้างคุ้ม (วัง) ที่ประทับที่เมืองเชียงดาว

ต่อมากองทัพลานนา ได้ยกไปรุกรานอาณาเขตมอญ ใน พ.ศ. ๑๘๕๓ อีก พระยารามประเดิดกษัตริย์มอญ มิได้คิดต่อสู้

ใน พ.ศ. นี้ พระยาเมงรายทรงประชวร จึงย้ายสถานไปอยู่ที่เวียงกุมกามให้หาเจ้าไชยสงครามมาเฝ้า เจ้าไชยสงครามเสด็จลงมา ทราบว่าเจ้าขุนเครือน้องอยู่ปฏิบัติพระราชบิดา จึงยั้งทัพให้คนสนิทมาเฝ้าทูล เรื่องเจ้าขุนเครือได้เป็นชู้กับภรรยาตนที่เมืองเชียงดาวให้พระราชบิดาทรงทราบ เมื่อพระยาเมงรายทรงทราบเหตุ ทรงดำริว่า ถ้าหาบุญไม่แล้ว เกรงจะเกิดรบกันขึ้น จึงเนรเทศเจ้าขุนเครือกับทั้งครอบครัวบริวารไปอยู่เมืองกองได้ปกครองไทยใหญ่เมืองเชียงทอง[ก] และเมืองลี พวกไทยใหญ่จึงได้สร้างเมืองนายให้เจ้าขุนเครือประทับ

(ก) เมืองเชียงทอง เมืองนี้อยู่ตะวันตกเฉียงเหนือเมืองเชียงใหม่ เดี๋ยวนี้เรียกว่าเชียงตอง (พม่าเรียกกะเยียงตอง) เป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงิน ที่ปรากฏชื่อในกฎมณเฑียรบาลรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ไม่ใช่เมืองเชียงทองในจังหวัดกำแพงเพชร เชียงทองจังหวัดกำแพงเพชรเป็นเมืองในเรื่องขุนช้างขุนแผน

ครั้นเนรเทศเจ้าขุนเครือไปแล้ว จึงให้รับเจ้าไชยสงคราม ราชโอรส เข้าเวียงกุมกาม เจ้าไชยสงครามก็อยู่ปฏิบัติพระราชบิดา เมื่อหายประชวรเป็นปกติแล้ว พระยาเมงรายเสด็จกลับขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ เจ้าไชยสงครามก็ไปเมืองเชียงราย

ถึง พ.ศ. ๑๘๖๐ พระยาเมงรายได้เสด็จออกประพาสตลาด อสนียบาตได้ตกถูกพระยาเมงรายสวรรคตในท่ามกลางเมืองนั้น เมื่อพระยาไชยสงครามได้ทำการถวายเพลิงพระศพ สมเด็จพระราชบิดาเสร็จแล้ว พระยาไชยสงครามอยู่จัดการที่เมืองเชียงใหม่ ๔ เดือน ก็ทำการอภิเษกท้าวแสนภูราชบุตรองค์ใหญ่ พระชนม์ ๔๑ ปี ให้เป็นพระยาครองเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. ๑๘๖๑ แล้วพระยาไชยสงครามก็กลับไปครองเมืองเชียงรายดังเก่า เจ้าขุนเครือทราบข่าวก็ยกกองทัพเข้ามายังเวียงกุมกามก่อน พระยาแสนภูไม่คิดต่อสู้หนีไปทูลพระยาไชยสงคราม เจ้าขุนเครือก็เลยเข้านั่งเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๑๘๖๒

พระยาไชยสงครามจึงให้พ่อท้าวน้ำท่วม ราชโอรสที่ครองเมืองฝางยกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ในปีรุ่งขึ้น พ่อท้าวน้ำท่วมยกกองทัพมาตั้งที่ตำบลทุ่งหนองแสนตอ แล้วจัดทหารซ่อนอาวุธหาบคอนเข้ามาเหมือนดังคนถูกเกณฑ์ ให้มาเข้าเวรรักษาการณ์ในเมืองเชียงใหม่ ทหารปลอมของพ่อท้าวน้ำท่วมได้เข้าประจำรักษาอยู่ทุกประตูเมือง แล้วพ่อท้าวน้ำท่วมก็ซ้อนกลให้ยกกำลังเข้าเวียงราย ทำประหนึ่งจักล้อมเมืองจริงจัง เพื่อลวงให้ชาวนครเป็นกังวลในการรักษาหน้าที่ ครั้นถึงยามดีพ่อท้าวน้ำท่วมกับทหารร่วมใจก็ยกล่วงเข้าไปถึงประตูเมือง ฝ่ายทหารปลอมของพ่อท้าวน้ำท่วม ก็เปิดประตูเมืองออกรับพ่อท้าวน้ำท่วมและไพร่พลก็เข้าเมืองได้ แล้วให้จุดไฟขึ้น กอง

ทัพที่ล้อมเมืองอยู่ก็ยิงปืนโห่ร้องตีฆ้องยกกรูกันเข้าเมือง พลเมืองแตกตื่นเป็นอลหม่าน จับเจ้าขุนเครือได้

พระยาไชยสงคราม ได้เสด็จลงมาทำการราชาภิเษกพ่อท้าวน้ำท่วมเป็นพระยาครองเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. ๑๘๖๕ แล้วพระยาไชยสงครามก็เสด็จกลับเมืองเชียงราย พ่อท้าวน้ำท่วมครองเมืองเชียงใหม่ได้ ๒ ปี พระยาไชยสงคราม ทรงระแวงพระทัยว่าจะคิดกบฏ จึงให้ท้าวงั่วอนุชาของพระองค์มากุมเอาตัวพ่อท้าวน้ำท่วมส่งไปไว้ยังเมืองเชียงตุง แล้วได้เป็นพระยาครองเมืองเชียงตุง

ฝ่ายเจ้าขุนเครือที่ถูกคุมขังอยู่ ๔ ปี ได้สิ้นพระชนม์ลง พระยาไชยสงคราม จึงเสด็จลงมาจากเมืองเชียงราย ทำการพระราชทานเพลิงศพพระอนุชาเสร็จแล้ว จึงราชาภิเษกพระยาแสนภูให้ครองเมืองเชียงใหม่เป็นครั้งที่สอง พระยาไชยสงครามสวรรคตที่เมืองเชียงราย ใน พ.ศ. ๑๘๗๐ พระยาแสนภูจึงเวนสมบัติให้เจ้าคำพูโอรส อยู่ครองเมืองเชียงใหม่ ส่วนพระองค์เสด็จขึ้นมาจัดการปลงพระศพพระราชบิดาที่เมืองเชียงราย

ครั้นทรงจัดการถวายเพลิงพระศพแล้ว ก็เลยอยู่ครองราชสมบัติในเมืองเชียงรายต่อไป พระยาแสนภูครองเมืองเชียงรายอยู่มินานเท่าใด ก็มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างพระนครอยู่ใหม่จึงให้ตรวจหาที่ชัยภูมิดี อำมาตย์ตรวจหาได้ที่เมืองรอยเก่า (คือซากเมืองร้าง) ริมแม่น้ำโขง อันเป็นบริเวณเมืองโบราณของเวียงไชยบุรี จึงให้สร้างพระนครใหม่ในที่นั้น[ก] ให้ขุดคูและก่อปราการพระนครสามด้าน แต่ด้านตะวันออกเว้นไว้ เอาแม่น้ำโขง

(ก) ที่เมืองเชียงแสนมีซากเมืองเก่า เมืองเชียงลาว เมืองสุวรรณโคมคำ เมืองสิงหนวัตินคร แล้วเปลี่ยนชื่ออีกหลายชื่อ ชื่อสุดท้ายว่า เวียงไชยบุรี เมื่อเมืองแตกใน พ.ศ. ๑๗๐๒ มีชื่อว่าเวียงปรึกษา เมืองหิรัญนครเงินยาง

ที่เรียกเมืองยางนี้ ก็คือหมายถึงซากเมืองเก่า

เป็นคูปราการเวียง ตั้งพิธีฝังหลักเมือง วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ พ.ศ. ๑๘๗๑ เรียกว่าเมืองหิรัญนครไชยบุรีศรีเชียงแสนตามพระนามของพระองค์ แต่ภายหลังเรียกกันแต่เพียงเชียงแสน เช่นเดียวกับเชียงใหม่

พระยาแสนภูสวรรคต พ.ศ. ๑๘๗๗ อำมาตย์จึงเชิญพระยาคำฟู จากเมืองเชียงใหม่ขึ้นครองราชสมบัติ พระยาคำฟูจึงมอบเวนเมืองเชียงใหม่ให้ท้าวผายูโอรสอยู่รักษา แล้วก็เสด็จไปเมืองเชียงแสนเชิญพระศพพระชนกาธิราชไปประดิษฐานไว้ ณ ที่เวียงเก่าเหนือปากน้ำแม่กก ที่ตำบลท่ากาดเปลือก ขุดหลุมใหญ่ก่อกรุดี (กุด) แล้ว จึงสร้างปราสาทคร่อมปากหลุมนั้น เชิญโกศพระศพลงบรรจุในหลุมพร้อมกับเครื่องราชูปโภค อันรจนาด้วยสุวรรณและหิรัญชาติ เมื่อก่อหุ้มมั่นคงแล้ว จึงแต่งให้ขุนนางกับไพร่ ๕๐ คน อยู่ประจำรักษา(ก) แล้วพระยาคำฟู ก็ประทับเสวยราชย์ที่เมืองเชียงแสนสืบต่อไป

ลุ พ.ศ. ๑๘๘๑ พระยาคำฟูชวนพระยากาวเมืองน่าน(ข) เข้าสมทบกองทัพไปรบเมืองพระเยา ซึ่งเป็นรัชกาลของพระยาคำลือเสวยราชย์ กองทัพพระยาคำฟูเข้าเมืองพะเยาได้ก่อน ได้ผู้คนช้างม้าทรัพย์สิ่งของเป็นอันมาก ไม่แบ่งปันให้พระยากาวเมืองน่าน พระยาน่านขัดใจ จึงยกกองทัพเข้ารบกับพระยาคำฟูเสียทีต้องล่าทัพหนีกลับมาเมืองเชียงแสน กองทัพเมืองน่านยกเลยขึ้นไปตีปล้นเอาเมืองฝางได้ พระยาคำฟูยกทัพใหญ่ขึ้นไปตีกองทัพน่านยัง

(ก) จากพงศาวดารโยนก หน้า ๒๘๘ พระยากาวเมืององค์นี้เชื่อว่าเป็นเชื้อราชวงศ์แคว้นจก เวลานั้นเมืองแพร่เมืองน่าน เข้าใจว่ายังเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจแล้ว

(ข) จากพงศาวดารโยนกหน้า ๒๘๘ บรรทัด ๑๒ พระยาคำฟู จัดการพระศพพระชนกของพระองค์แปลกเหมือนจีนและญวน นี่คือลักษณาการแรกที่มีโกศบรรจุพระศพขึ้น (หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๒๖๕ และพระราชพงศาวดาร ฉบับความ สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เล่ม ๑ หน้า ๒ บรรทัด ๑๕)

เมืองฝาง กองทัพน่านสู้กำลังไม่ได้ก็เลิกทัพถอยกลับลงไปเมืองน่าน แต่นั้นแว่นแคว้นพะเยาก็รวมเข้าในอาณาจักรลานนา

ถึง พ.ศ. ๑๘๘๓ พระยาคำฟูยกกองทัพไปตีเมืองแพร่ ชาวแพร่ยกกำลังออกสู้รบเป็นสามารถ หักเอามิได้ก็เลิกทัพกลับ

พ.ศ. ๑๘๘๘ พระยาคำฟูลงสรงน้ำดำเศียรในลำแม่น้ำดำ มีจระเข้คาบเอาพระยาคำฟูไป ต่อล่วงเวลา ๗ วันจึงได้พระศพ พ่อท้าวผายูราชโอรส จึงขึ้นเสวยราชย์ที่เมืองเชียงใหม่ เป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๘๘๘ ให้อาราธนาพระมหาอภัยจุลาเถรกับศิษย์สงฆ์ ๑๐ รูปจากเมืองหริภุญไชย มาเป็นสังฆราชาครองวัดลีเชียงพระ ซึ่งพระองค์ทรงสร้างขึ้นนั้น

พ่อท้าวผายูมีโอรสเกิดแต่นางจิตราเทวี ราชบิดาเจ้าวัวเถลิง กษัตริย์แห่งเมืองเชียงของ ๒ องค์ พระเชษฐาทรงนาม พ่อท้าวกือนา, ได้ครองเมืองเชียงแสน ท้าวมหาพรหมพระอนุชาได้ครองเมืองเชียงราย รัชกาลนี้เมืองเชียงใหม่ต้องตกเป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงิน อยู่ในอาณาจักรศรีอยุธยา เมืองเชียงราย พร้อมกับเมืองเชียงแสน [ก]

สรุปข้อความในบทนี้

ไทยตั้งเมืองเชียงลาว เมื่อราว พ.ศ. ๕๐ ต่อมาได้ตั้งเมืองขึ้นอีกหลายเมือง จึงตั้งเป็นแว่นแคว้นยวนเชียง แล้วเสียแว่นแคว้นนี้แก่ขอมเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ขอมจึงตั้งเมืองสุวรรณโคมคำ และเมืองอุมงคเสลานครขึ้น ครั้นเมื่อเมืองสุวรรณโคมคำได้สร้างลงแล้ว พระเจ้าสิงหนวัติราชโอรสพระเจ้ากาลหงส์ กษัตริย์เมืองหนองแสน จึงลงมาสร้างเมือง

(ก) กฎมณเฑียรบาลตราเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๑ ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑

นาคพันธุ์สิงหนวัติ เป็นใหญ่ในอาณาจักรโยนกเชียงแสน แล้วเรียกชื่อต่อมาว่า เมืองโยนกนครหลวง, เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๐ อาณาจักรโยนกเชียงแสนต้องตกอยู่ในอำนาจขอมเป็นครั้งที่ ๒ แล้วพระเจ้าพรหมมหาราช ก็ขับไล่ขอมออกจากอาณาจักรโยนกเชียงแสน แว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย และแว่นแคว้นชะเลียง แต่นั้นมาขอมก็สูญชื่อไป

พระเจ้าพรหมมหาราช ทรงเคร่งครัดในราชประเพณี แม้สมเด็จพระราชบิดาสวรรคต พระองค์จะทรงมีพระราชอำนาจปานใด ก็มิได้ทรงรวบอำนาจการปกครองอาณาจักร คงให้พระเชษฐาผู้เป็นรัชทายาทเป็นประมุขแทนต่อไป ต่อเมื่อพระเชษฐาได้สวรรคตลงแล้ว จึงทรงดำรงตำแหน่งพระประมุขของ ๓ แว่นแคว้นพระญาติต่อมา

อาณาจักรโยนกเชียงแสน ถูกพวกไทยเมาทำลายในราว พ.ศ. ๑๗๐๒ แล้วกษัตริย์ ๔ รัฐในอาณาจักรโยนกเชียงแสนก็แยกย้ายกันลงมาตั้งตัวขึ้นได้ในอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรศรีอยุธยา

ฝ่ายเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์ไทยแคว้นจก ที่สร้างเมืองเชียงลาวเดิมก็ตั้งเมืองหิรัญนครเงินยางขึ้นได้ ขุนเจืองมหาราชแห่งราชวงศ์นี้ได้แผ่อำนาจเขตด้านตะวันออกตกทะเลจีน ต่อมาราชปนัดดาของพระองค์คือพระยาเมงรายก็แผ่อำนาจทางตะวันตก ได้ประเทศพม่าแล้ว ทรงตั้งเมืองพุกามที่เลิกร้างอยู่ แต่ครั้งพม่าหนีมองโกล ที่มีชัยแก่จีนในพม่าอยู่ครองอาณาจักรลานนาแผ่กว้างขวาง จึงตั้งเมืองเชียงรายและเมืองเชียงใหม่ ขึ้นเป็นราชธานีของอาณาจักรลานนา อาณาจักรลานนาได้เข้ารวมในอาณาจักรศรีอยุธยา เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๙๐๑

บันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองเชียงแสน

เลขที่ 1

หนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๒๖ บรรทัด ๓ ข้าพเจ้าไม่เชื่อพงศาวดารโยนก หน้า ๕๔ บรรทัด ๓ ที่วางศักราชว่า ๑ เพราะไม่บอกว่าพุทธศักราชหรือมหาศักราช และหน้า ๕๓๗ บรรทัด ๔ ที่บอกว่าจุลศักราช ๑ ทั้งสองแห่งด้วย เห็นศักราชในหนังสือเรื่องพงศาวดารสยามของเตอแปง หน้า ๓ บรรทัด ๓ ว่า ก่อนพุทธศักราชถึง ๙๐๑ ปี ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเลือกเชื่อว่าสร้างเมื่อราว พ.ศ. ๕๐ เพราะในเวลาที่ว่านี้ เป็นเวลาที่พวกจีนถูกพวกตาดรุกไล่ ได้หลบหนีเข้ามาอาศัยอยู่ในนครปา พวกไทยที่รักอิสรภาพ ก็สละดินแดนเลื่อนหนีลงมาทางใต้

เมืองเชียงลาวเดิมหรือเชียงลาว เชียงดอยตุงหรือไชยวรนครเชียงลาวทั้งสองแห่งนี้ ได้ตั้งอยู่ในถิ่นเดิมของพวกชาวป่ามีพวกละว้าอยู่เป็นต้น ต่อมาเมืองนี้ได้มีอีกชื่อหนึ่งว่าเมืองยาง เพราะในตำนานชินกาลมาลินีว่า ละวะจังคราชตั้งเมืองยางคบุรี ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่เมืองเชียงลาวโบราณเคยมีชื่อว่าเมืองยางอีกนามหนึ่ง ฉะนั้น เมื่อสมัยที่ ๕ ได้ตั้งเมืองหิรัญนครขึ้นใหม่ จึงเอา "ยาง" มาใส่ไว้ท้ายนามเมือง เรียกว่า หิรัญนครเงินยางด้วย

เลขที่ 2

เหตุเพราะอ้ายลาวมาตั้งเมืองในถิ่นของละว้า และพวกชาวป่าอื่น ๆ

อยู่ เราจึงจำต้องพิจารณาเรื่องละว้ากับลาวกันให้ตระหนักถ่องแท้ ในหัวต่อสำคัญตอนนี้ จึงจะไม่หลงเข้าใจความผิดจนไขว้เขวกันต่อไป

ตามลำดับวงศ์หิรัญนครตำนานเมืองพะเยา ว่าละวะจักราชลาวจก ส่วนตำนานเมืองเชียงใหม่ว่า ละวะจักราชเชียงลาว เชียงดอยตุง ทั้งสองตำนานออกพระนามกษัตริย์พระองค์แรกว่า ละวะจักราช

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๒๒-๒๒๓ ว่า ลาวจกเทวบุตรกับเทวธิดา รับเทวโองการแห่งสมเด็จอมรินทราธิราชเจ้า แล้วก็พาบริวารพันหนึ่งจุติจากเทวโลกลงมายังยอดเขาเกตุบรรพต (ดอยตุง) ฯลฯ อันมีในที่ใกล้ฝั่งน้ำละว้านทีคือแม่น้ำสาย ในแว่นแคว้นไชยวรนครเชียงลาว ฯลฯ ทรงพระนามว่า ลาวจักรเทวราช

เรื่องเทพยดาฟ้าดินบันดาลเหตุการณ์ของเมืองมนุษย์นี้ พระยาประชากิจกรจักร ท่านได้อธิบายความในตำนานภาคต้นว่าในพงศาวดารอื่น ๆ ก็มักจะกล่าวเลียนคล้าย ๆ กัน ในเรื่องต้นพงศาวดารล้านช้าง ก็ถูกกล่าวว่าคนขาดส่งส่วยต่อแถนคือฟ้า แถนบันดาลให้น้ำท่วมเมืองลุ่มคนตายสิ้น เว้นแต่ปู่ลางเชิงกับขุนเด็ค ขุนคานได้รู้ล่วงหน้าว่า แถนจะบันดาลให้น้ำท่วม จึงได้เตรียมแพบรรทุกครอบครัวไว้ ในเรื่องลาวจกเทวบุตร เราพอจะรู้แน่นอนได้ว่า แต่งภายหลังเรื่องแถน แต่ก็เป็นสมัยที่ไทยรุ่นนี้ได้อพยพลงมาในลักษณะเดียวกัน คือมาจากฟ้า

ดำเนินเรื่องราวจกเทวบุตรที่ลงมาจากฟ้า ในพงศาวดารโยนกต่อไปกล่าวตอนต้นอ้างถึงพระเจ้าอนุรุทธ์กรุงพุกามลบมหาศักราชเป็นจุลศักราช พระราชาทั้งหลายก็ไปประชุมพร้อมกันหมด ขาดแต่นครโยนกลานนาไทยกับกรุงสโขทัยหาได้ไปไม่ เหตุด้วยเวลานั้นขาดว่างไม่มีกษัตริย์ขัตติยราช มี

แต่โภชกพ่อบ้านว่าการเป็นขุนเมือง โดยลำดับสืบมาตั้งแต่เมืองนาคพันธุ์นคร ล่มจมแล้วเป็นต้นมา

ข้อความในพงศาวดารโยนกที่ว่านี้ กล่าวแต่แรกตั้งเมืองเชียงลาวถึงอาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลาย ผู้แต่งตำนานได้แต่งภายหลังสมัยพระเจ้าอนุรุทธ์รุ่งโรจน์ จึงได้ยกย่องบุญบารมีของกษัตริย์พม่าพระองค์นั้นไว้ และคงคิดว่าเป็นเรื่องนานมาก รัชกาลของกษัตริย์พม่าพระองค์นี้ได้เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๕๕๐ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๑๕๙๕ เมืองนาคพันธุ์นครล่มจม ก็ยังเป็นเรื่องภายหลังนั้นอีก เพราะพงศาวดารแสนหวีว่า โยนกเชียงแสนแตกเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๒ ฉะนั้น จึงเชื่อได้แต่เพียงว่าลาวจกเทวบุตรมาสร้างเมืองเชียงลาว

ส่วนที่ยกย่องว่าเป็นเทวบุตร ก็เพราะได้ลงมาจากเมืองแถนหรือเทียน คือไทยในอาณาจักรแถนหรืออ้ายลาวนั่นเอง ในต้น ๆ พุทธกาลจนถึง พ.ศ. ๒๘๒ นั้น จีนเรียกไทยว่า เทียนก๊ก หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๐ ว่า "คำว่าไทยที่มาในภาษาจีนนั้นออกจากอักษรคำว่า เทียน คือฟ้า" หน้า ๒๑ ว่า "เหตุที่ลาวใช้คำว่าไทยแทนคำว่าคนนั้น ก็เนื่องมาจากการถือชาติว่า เป็นตระกูลแถนคือเทียนในภาษาจีน แปลว่า ฟ้า คนที่มาจากตระกูลแถนย่อมเรียกว่าไทย คือ พวกฟ้า หรือพวกสว่าง พวกขาวทั้งสิ้น"

เมื่อชนชาติไทย ได้ลงมาอยู่ใกล้วัฒนธรรมของอินเดีย ได้เรื่องเทพยดาและพระอินทร์ ก็สมมติเรียกว่าเป็นเทพบุตร เทพธิดา เหตุที่ไทยอยู่ในเมืองฟ้าเป็นมูลสำคัญ

ส่วนคำว่า "ลาว" มาจากคำว่า "อ้ายลาว" ซึ่งเป็นเชื้อชาติไทยอีกชื่อหนึ่ง เมื่อจะเข้าศัพท์เป็นภาษามคธก็ตัดอ้ายออก และให้เรียกสั้นว่า ลวะ

หรือถ้าจะไม่ตัดอ้ายก็ว่า อาละวี จักราชมาจากจก คือพระราชาแคว้นจกหรือไทยจกเป็นพระราชา

เลขที่ 3

เวียงกาหลง น่าจะตั้งในสมัยตั้งแว่นแคว้นยวนเชียง เวลานี้เป็นเมืองร้างอยู่ที่ตำบลหัวฝาย อำเภอเวียงป่าเป้า ตัวเมืองตั้งอยู่บนลูกเนินริมแม่น้ำลาว (หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๓๓)

ฉะนั้น ลาวจกเทวบุตรหรือละวะจักราช หรือลาวจักรเทวราช ก็คือกษัตริย์ไทย หรือพวกไทยที่อยู่แคว้นจกในมณฑลเสฉวน

ละวะไม่ใช่มาจากคำว่า ลัวะหรือละว้า เพราะลัวะหรือละว้าเป็นคนป่า ซึ่งไม่มีวัฒนธรรมความเจริญอะไร ถึงกับจะคิดตั้งตัวเป็นกษัตริย์ได้ อย่าว่าแต่สมัยนั้นเลย แม้สมัยนี้เขาเหล่านั้นก็ยังคงเป็นพวกชาวป่าชาวเขาอยู่นั่นเอง ถ้าหากว่าละว้าเป็นชาติที่เจริญ คงจะได้ฝากร่องรอยความเจริญไว้ให้เห็นเป็นพยานบ้าง

การที่ผู้แต่งตำนานคิดแผลงคำ ได้แต่งขึ้นในชั้นหลัง เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ สมัยที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในลานนา เพราะครั้งนั้นมีพระภิกษุที่รู้ภาษามคธแตกฉาน ได้แต่งประวัติศาสตร์ไทยลานนาเป็นภาษามคธไว้มาก อาทิ มีชินกาลมาลินีเป็นต้น

เวียงกาหลงตรงกับชื่อแม่น้ำ ในเรื่องลิลิตพระลอ ทำให้เกิดความคิดขึ้นว่า ชื่อแม่น้ำลาวแต่เดิมนั้น น่าจะมีชื่อว่าแม่น้ำกาหลงในลิลิตว่า พระลอได้ครองเมืองแมนสรวง หรือเมืองสวงซึ่งเป็นอำเภออยู่ในจังหวัดแพร่

ถ้าอำเภอสวงคือเมืองสรวง ที่พระลอและนางลักษณะวดีครอง เวียงกาหลงก็มีชื่อว่าเมืองสรวงหรือเมืองสอง ที่ท้าวพิชัยพิษณุกรและนางดาราวดีพระราชบิดาของนางเพื่อนนางแพงครอง

ฉะนั้น เวียงกาหลงจึงได้ชื่อใหม่ตามชื่อลำน้ำในตอนหลัง เมื่อบ้านเมืองได้ถูกทอดทิ้งร้างลงแล้ว

เรื่องพระลอ เป็นประวัติศาสตร์ของไทยเราตอนหนึ่งที่ซาบซึ้งกินใจ ต้นเหตุเกิดจากสงครามยุทธหัตถี ระหว่างท้าวแมนสวงกับท้าวพิมพิสาคร ท้าวพิมพิสาครถูกท้าวแมนสวงฟันขาดคอช้าง ครั้นพระองค์ได้ขึ้นครองเมืองแทนท้าวแมนสวงพระราชบิดา เกิดหลงรักนางเพื่อนนางแพงหลานท้าวพิมพิสาคร จนหมดระแวงความเป็นศัตรูในอดีต จึงเสด็จติดตามมาสมสู่ในปรางค์ปราสาทเจ้าย่าผู้เป็นพระราชมารดาเลี้ยงของท้าวพิชัยพิษณุกรทรงทราบก็ใช้คนล้อมจับ แล้วปลงพระชนม์เสีย

เรื่องพระลอนี้ ประมาณเวลาไม่ได้ว่าจะเป็นเรื่องราวระหว่าง พ.ศ. ใด แต่เป็นประวัติศาสตร์ของไทยรัฐหนึ่ง ก่อนตั้งอาณาจักรโยนกเชียงแสนนั้นเป็นแน่ เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จขึ้นมาประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก เรื่องพระลอจะมีผู้เล่ากันดังนิยายหรือนิทานที่เมืองเหนืออยู่ก่อนแล้ว จึงได้มีผู้แต่งเป็นลิลิตขึ้นในรัชกาลนั้น ซึ่งเป็นวรรณคดีชิ้นสำคัญของไทย ณ บัดนี้

เวียงกาหลงมีการอุตสาหกรรมสำคัญที่มีชื่อ คือการทำเครื่องถ้วยชามแห่งแรกเมืองหนึ่ง การทำถ้วยไทยที่เวียงกาหลงนี้ นับตั้งแต่แรกจนถึงเวลาที่เมืองร้าง เห็นจะเป็นเวลาตั้ง ๑๐๐๐ ปี

ทราบกันทั่วไป ในบรรดาผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ว่า พ่อขุนรามกำแหงมหาราชได้เสด็จไปเมืองจีนสองครั้ง จึงเอาช่างจีนมาทำเครื่องถ้วยชามที่กรุงสุโขทัย เรื่องพ่อขุนรามกำแหงได้เสด็จไปเมืองจีนนี้ เผอิญมาตรงกับเรื่องในหนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๒ บรรทัด ๑๙ สมัยรัชกาลพระร่วงอรุณราชว่า "และจีนทั้งหลายก็ทำถ้วยชามถวาย จึงเกิดมีถ้วยชามแต่นั้นมา" เกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า การทำถ้วยชามที่เวียงกาหลงนั้น มีมาก่อนสมัยพ่อขุนรามกำแหงหรือเพิ่งทำในสมัยพ่อขุนรามกำแหง เพื่อพิจารณาประกอบด้วยหลักฐานอื่นสนับสนุนแล้ว ก็เห็นได้ว่าพระร่วงอรุณราชกับพ่อขุนรามกำแหงนั้นเป็นคนละองค์กัน ต่างเวลากันนาน รัชสมัยพระร่วงอรุณราช ราว พ.ศ. ๑๕๖๐ ถึงราว พ.ศ. ๑๕๙๕ และเสด็จไปเมืองจีนโดยทางเรือครั้งเดียว แต่พ่อขุนรามกำแหงดูเหมือนจะเสด็จทางบก และว่าเสด็จไปสองครั้ง เป็นเวลาห่างกับสมัยพระร่วงอรุณราชตั้ง ๓๐๐ ปี

ก่อนที่จะทราบประวัติการทำเครื่องถ้วยชาม จำเป็นที่จะทราบเรื่องทางเมืองจีนว่าเป็นมาอย่างไร หนังสือตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้นหน้า ๑ ว่า "เครื่องถ้วยเป็นของจีนคิดทำขึ้นก่อน ปรากฏในจดหมายเหตุของจีนว่า มีมาแต่ครั้งราชวงศ์ฮั่นเป็นใหญ่ในเมืองจีน เมื่อราวพุทธกาลได้ ๓๐๐ ปีเศษ ต่อมาราชวงศ์ซ้องได้เป็นใหญ่ พระเจ้ากรุงจีนแผ่นดินเก็งเต๊กเสวยราชย์ ณ เมืองเปียนกิง (ก) เป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๕๔๗-๑๕๖๑ ได้ตั้งเตาหลวงสำหรับทำเครื่องถ้วยขึ้นที่ริมแม่น้ำเซียง ตำบลหนึ่งในมณฑลกวางไส ด้วยที่ตำบลนั้นมีภูเขาบังลม เหมาะแก่การตั้งเตาเผาเครื่องถ้วยและอยู่ในทำเลที่อันจะหาสรรพสิ่งซึ่งต้องการใช้ในการทำเครื่องถ้วยได้ง่าย ให้

(ก) คือที่ตั้งอำเภอกางฝงในมณฑลฮ่อนางในปัจจุบันนี้

เรียกชื่อตำบลนั้นว่า "เก๊งเต๊กติ้น"(ก) และเครื่องถ้วยที่ทำในเตาหลวงครั้งนั้นให้เขียนยี่ห้อ "เก๊งเต๊กนี้จี่" แปลว่า ทำในแผ่นดินเก๊งเต๊กไว้เป็นสำคัญ เครื่องถ้วยซึ่งทำที่ตำบลเก๊งเต๊กติ้นนั้น ไทยเราเรียกนามตามมณฑลว่า "เครื่องถ้วยกังไส" มาจนทุกวันนี้

ได้กล่าวในบท ๑ บทนำแล้วว่า ดินแดนจีนที่เวลานี้เป็นมณฑลฮูเปฮูนาน เสฉวน อันฮุย เกียงสี เชนสี และกันซูนั้นเป็นที่อยู่เดิมของไทยที่ก่อนนี้เรียก มุง ลุง ปา และลาว จึงแน่ใจนักว่า การทำเครื่องถ้วยจะเป็นของไทย ได้เคยทำอยู่ก่อนแล้วด้วย จีนเข้ามาอยู่ในดินแดนไทยต่อภายหลัง และเตาที่ตั้งในเวลาต่อมาที่มณฑลกวางไสนั้นเล่า ก็เป็นถิ่นที่พวกไทยได้ลงมาอยู่ครั้งหลังเหมือนกัน คิดว่าน่าจะเป็นพวกไทยมาทำถ้วยชามขึ้นก่อนแล้วต่อมาแบบอย่างและลวดลายจึงกลายเป็นของจีนไป เช่นเดียวกับพลเมืองในถิ่นนั้นบางเหล่าก็ได้กลายเป็นจีนไปด้วย

หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๑๐ บรรทัด ๒๐ หมายถึงในดินแดนไทยว่า "ไม่มีแห่งใดที่จะพบเครื่องถ้วยของจีนแต่สมัยก่อนซ้องหรือสมัยซ้อง พ.ศ. ๑๕๐๓–๑๘๑๙ อยู่ภายใต้หรือลึกที่สุดเลย" นี้ต้องแปลว่า ตำบลเก๊งเต๊กติ้น ที่เป็นเตาหลวงสำหรับทำเครื่องถ้วยนั้น จีนเพิ่งลงมือทำจริงจังเป็นการใหญ่ออกหน้า ภายหลังเตาที่เวียงกาหลง ซึ่งได้ตั้งเผาช้านานเป็นเวลาตั้ง ๑๐๐๐ ปี ข้อสนับสนุนที่ว่านี้ดูความเห็น ดร. เวลส์ ในหนังสือเรื่องอินโดจีนสมัยโบราณ หน้า ๒๒๖ บรรทัด ๒ ว่า ไทยทำเครื่องปั้นที่เมืองชะเลียงได้แต่คริสต์ศตวรรษที่ ๖

(ก) คำว่า ติ้น หมายความว่าเป็นทำเลค้าขาย เมืองที่เรียกว่า "ติ้น" ถึงจะใหญ่โตเท่าไรก็ไม่ทำกำแพงเมือง

ราว พ.ศ. ๑๑๔๓ จึงเป็นที่แน่นอนว่า วิชาทำเครื่องถ้วยในไทยประเทศนี้ เป็นวิชาที่ไทยรู้จักทำมาก่อนช้านานแล้ว ตั้งแต่ครั้งอยู่ในเมืองจีน ถ้าหากไทยได้จีนเข้ามาเป็นครูทำถ้วยชามในแหลมทอง ดังพงศาวดารเหนือกล่าวบ้างแล้ว จีนจะต้องคิดทำตามแบบและลวดลายอย่างข้างจีนด้วย จะเว้นเสียมิได้เป็นอันขาด เพราะผิดปกติวิสัยของจีนไป

นาย วี ยี ซี บัสเตียนได้ปาฐกถา หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์นำปาฐกถานั้นลง เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ว่า "การทำถ้วยชามของไทย มีมาก่อนพ่อขุนรามกำแหงมหาราช" และเขากล่าวต่อไปอีกว่า "พวกตาดโบตาร์ ตาร์ (ฉยงนู้) ยกเข้ามาตีประเทศจีนในราชวงศ์ซ่องเฉียว ขับไล่ซ่องเฉียวข้ามแม่น้ำแยงซีเกียงไป ซ่องเฉียวได้พวกทำถ้วยชามติดไปด้วย จึงไปตั้งเมืองหลวงที่เมืองฮั่วจิว เมื่อ พ.ศ. ๑๖๗๐ พวกช่างถ้วยชามได้ละทิ้งเตาเดิมที่เมืองชูเจา ชิหลี แล้วหนีลงมาทางทิศใต้ (ก)

ข้อที่น่าจะสันนิษฐานว่า แต่โบราณจีนน่าจะได้แบบอย่างการทำเครื่องถ้วยชามจากไทยนั้น แม้กระทั่งสมัยหลัง คือสมัยที่ไทยมาอยู่ในแหลมทองแล้ว หลักฐานก็ได้ความจากหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๕๐ บรรทัด ๒ ว่า "ญี่ปุ่นรู้ค่าของเครื่องถ้วยสวรรคโลกจึงส่งเรือกำปั่นมาที่เกาะลูซอน (ฟีลิปปีน) บรรทุกเครื่องถ้วยสวรรคโลกไปแต่ก่อนร้อยปีที่ ๑๕ แห่งคริสต์ศตวรรษ แล้วลอกแบบทำชนิดที่มีชื่อเสียง คือชิโน การัตซู ซันโกโรกู และมิซิมา" อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "เครื่องถ้วยมีแกะสลักสวยงาม ซึ่งขุดพบในฟีลิปปีนเป็นพยานว่า จีนลอกแบบมาจากสังคโลกเป็นครั้งแรก เช่นเครื่องศิลาดอนแก้วแต่สมัยซ้อง มาจน

(ก) เมืองฮั่วจิวอยู่ริมทะเลสาบในมณฑลซีเกียง

ถึงสมัยหงวน มีแต่เคลือบทึบ ครั้นสมัยเหม็ง พ.ศ. ๑๙๑๑-๒๑๘๗ จีนจึงเคลือบอย่างแก้วใสชนิดสวรรคโลกเพื่อยึดตลาดทางอินเดีย ตะวันออกและทิศใต้ของเอเซียโดยการแข่งขัน

วิชาการทำเครื่องถ้วยของไทยในประเทศ ได้ค่อย ๆ ทรุดโทรมลงจนถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การทำถ้วยชามเป็นเลิกทำกันเสียแล้ว เพราะปรากฏในหนังสือเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้น หน้า๕๖ ว่า บาทหลวงตาชาด์ ชมกระเบื้องเคลือบสีเหลืองที่มุงหลังคาพระที่นั่งดุสิตปราสาทเมืองลพบุรี ว่างามนักทำนองจะทำแต่ของใหญ่ ๆ ที่เกี่ยวข้องแก่วัดและวัง ด้วยต่อมาก็มีวัดกระเบื้องเคลือบอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระเพทราชาสร้าง วิชาเครื่องถ้วยของไทยเจริญมาช้านาน จนถึงความเสื่อมโทรมลงแล้ว ฝรั่งในยุโรปจึงรู้จักทำเครื่องลายคราม เมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๑ แต่เขาว่าเลียนแบบอย่างจากจีน [ก]

เวียงกาหลง พระยานครพระรามว่า น่าจะถูกทิ้งร้าง เพราะพระเจ้าศรีสุริยพงศ์ธรรมราชา (ลิไทย) เสด็จไปกวาดต้อนเอาครอบครัวช่าง (ทำถ้วยชาม) ลงมาจากเชียงราย [ข]

แต่ข้าพเจ้าว่า ปีรัชกาลของพระยาลิไทย (พระมหาธรรมราชาที่ ๒) พ.ศ. ๑๘๙๐ ถึง พ.ศ. ๑๙๑๙ เรื่องท้าวยี่กุมกามวิวาทกับเจ้าสามฝั่งแกนเป็นปี พ.ศ. ๑๙๕๔ หรือ พ.ศ. ๑๙๕๕ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความเห็นว่า ถ้าหากเวียงกาหลงร้างในคราวที่ท้าวยี่กุมกามวิวาทกับเจ้าสามฝั่งแกนจริงแล้ว ก็จะต้องเป็นปีรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๔

(ก) วิทยาจารย์ เล่ม ๓๘ ตอนที่ ๒

(ข) หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๗๒ บรรทัด ๓๔

แต่ความเห็นข้าพเจ้าว่า เวียงกาหลงได้ทิ้งร้างมาก่อนพระองค์ไชยนารายณ์ เมื่อใกล้พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ในสมัยเชียงแสนรุ่นแรกนั้นแล้ว เหตุที่เข้าใจดังนี้ เพราะถ้าเวียงกาหลงเป็นเมืองบริบูรณ์อยู่ พระองค์ไชยนารายณ์คงจะได้เสด็จขึ้นไปครองเมืองนั้นในลำแม่น้ำเดียวกัน เห็นจะไม่สร้างเมืองขึ้นใหม่ข้างใต้นั้นเป็นแน่ เทียบตัวอย่างได้เช่นเมืองในลำแม่น้ำกกที่มีเมืองอุมงคเสลาแล้ว ก็มิได้มีเมืองที่เชียงรายอีก ที่มีเมืองสองเมืองในลำแม่น้ำกกคือเมืองเชียงรายและเมืองฝางนั้น เป็นเรื่องสมัยหลัง ครั้งพระยาเมงรายด้วยพระยาเมงรายสร้างเมืองเชียงรายก่อนแล้ว จึงไปบูรณะเมืองฝาง ประการหนึ่งการที่เตาเวียงกาหลงร้าง ก็เพราะถูกแข่งขันจากเตาทุเรียง เตาทุเรียงทำแล้วมีทางออกที่เมืองรามบุรีง่ายและสะดวกทั้งดีกว่า เห็นจะเป็นมูลสำคัญ

เลขที่ 4

หนังสือพงศาวดารเมืองหลวงพระบางว่า ขุนบรมให้ขุนไสผงโอรสไปสร้างเมืองยวนโยนกเชียงแสน

หนังสือพงศาวดารล้านช้าง ของพระยาประมวญวิชาพูล พิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๕ ว่า ท้าวไสผงสร้างเมืองลานนา แต่ทั้งสองแห่งมิได้บอกว่า พ.ศ. ใด

แต่หนังสือพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ของ ม. อาลูแบร์ และหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๕ บรรทัด ๑๗ ว่า พระปฐมสุริยเทพฤทัยสุวรรณบพิตรมาสร้างเมืองไชยบุรีมหานคร เมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๐

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๓๒ ว่า สิงหนวัติกุมารเป็นพระราชกุมารองค์น้อย เหตุด้วยพระองค์ทรงมีกำลังมากดุจราชสีห์ และหน้า ๑๓๘ บรรทัด ๗ ว่า พระเจ้าสิงหนวัติราช เกิดเมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๐

ข้าพเจ้าจึงวินิจฉัยหลักฐานที่มาทั้งสิ้น สรุปดังนี้ เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๓๐๐ นั้น ขุนไสผง หรือท้าวไสผง (ชัยพงศ์) ราชโอรสขุนบรม ได้สร้างเมืองขึ้นที่เมืองสุวรรณโคมคำร้าง ครองเมืองอยู่ไม่นานนักก็สวรรคต พระองค์ไม่มีรัชทายาทที่จะสืบราชสมบัติ ฉะนั้น เจ้าสิงหนวัติกุมารราชโอรสองค์น้อยของพระเจ้ากาฬหงส์ (เก้าะหล่อพุ่ง) รัชกาลของพระองค์ พ.ศ. ๑๒๙๑ พ.ศ. ๑๓๒๒ เจ้าสิงหนวัติกุมาร เป็นพระราชนัดดาชั้นหลานปู่ของขุนบรม ซึ่งเป็นพระราชวงศ์เดียวกันกับขุนไสผงผู้เป็นพระเจ้าอา พระองค์มีแววให้พระราชบิดาทรงคิดเห็นว่า เมื่อได้ครอบครองบ้านเมืองจะเป็นอัจฉริยกษัตริย์ และด้วยเหตุที่พระราชบิดาทรงมีพระสิเน่หามาก เพราะเป็นพระราชโอรสองค์น้อย แต่หากราชประเพณีจะต้องให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ได้ราชสมบัติแทนพระราชบิดาก่อน จึงทรงตัดพระทัยให้เจ้าสิงหนวัติออกมาตั้งตัวเอาที่อื่น อุดหนุนจัดคนให้ลงมาสร้างเมืองด้วยถึงแสนครัว เหตุที่พระองค์มีไพร่พลลงมามาก จึงได้ขยับขยายเมืองใหญ่โตขึ้นกว่าเก่า ดังนั้นตำนานจึงว่า พระองค์ได้ลงมาสร้างเมืองขึ้น

ปีพระเจ้าสิงหนวัติครองเมือง หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๒๓ ในบัญชีที่ ๑ ว่า ศักราชอัญชนะ ๑๗ เมื่อได้เอาปีที่ขุนไสผงสร้างเมืองใหม่มาก่อน เมื่อราว พ.ศ. ๑๓๐๐ บวกแล้วก็จะเป็น พ.ศ. ๑๓๑๗ ทั้งนี้ ข้าพเจ้า อนุโลมตามความเห็นของหนังสือ พงศาวดารโยนก หน้า ๑๑๐ บรรทัด ๕

ในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๓๔ บรรทัด ๔ ปีพระเจ้าสิงหนวัติเสวยราชย์ ว่าปีฉลู ตรวจศักราชดูแล้ว ปีฉลูตรงกับ พ.ศ. ๑๓๑๖ ข้าพเจ้าจึงยุติว่า พระเจ้าสิงหนวัติขึ้นเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๓๑๖ เมื่อพระ

ชนมายุได้ ๑๗ พรรษา พระเจ้าสิงหนวัติก็คือพระปฐมสุริยเทพฤทัยสุวรรณบพิตร ซึ่งเป็นต้นพระราชวงศ์กษัตริย์ที่ลงมาตั้งพระองค์เป็นใหญ่ที่กรุงสุโขทัย และกรุงศรีอยุธยา สืบพระวงศ์ลงมาถึงสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังสมุดจดหมายเหตุ

เลขที่ 5

ในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๓๓ บรรทัด ๑ กล่าวถึงตอนสิงหนวัติกุมารสร้างเมือง ซึ่งเป็นเรื่องของพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ภายหลังเมืองสุวรรณโคมคำร้างแล้ว ก็ว่า "สมัยนั้นมีแต่มิลักขุชนชาวป่า ชาติละว้าหรือลาว ตั้งเคหสถานเป็นหมู่ ๆ อยู่ตามแนวภูเขา มีหัวหน้าเรียกกันว่าปู่เจ้าลาวจก เหตุผู้เป็นหัวหน้านั้นมีจก คือจอบขุดดิน มากกว่า ๕๐๐ เล่มขึ้นไป สำหรับแจกจ่ายให้หมู่บริวารเช่ายืมไปทำไร่ สถานที่ซึ่งพวกปู่เจ้าลาวจกตั้งอยู่นั้น เรียกว่า ดอยสามเส้าหรือสามยอด คือดอยทาอยู่หนเหนือ ๑ ดอยย่าเถ้าอยู่ท่ามกลาง ๑ ดอยดินแดง อีกนามหนึ่งว่า ดอยปู่เจ้าอยู่เบื้องทิศใต้ ๑ ดอยหมู่นี้ ครั้นต่อมาภายหลังเรียกว่า ดอยตายะสะ บัดนี้เรียกว่าดอยตุง (หรือดอยธง) มีอยู่หนพายัพเมืองเชียงแสนระหว่างแดนต่อแดนกับเมืองเชียงตุง แม้นามเมืองเชียงตุงก็เนื่องมาแต่นามดอยนี้เหมือนกัน"

"ปู่เจ้า" คำนี้นักท่านพื้นเมืองตั้งเกี๋ยเขียนด้วยอักษรผู้ไทยมีความหมายว่า "เจ้าชาย" ปู่เจ้าลาวจกที่มีจอบมากซึ่งกล่าวไว้ในตำนาน ก็คือเจ้าชายซึ่งเป็นไทยพวกจกพระองค์หนึ่ง ที่อยู่ในที่นั้นมาก่อนเป็นหัวหน้าของพวกไทยที่นั้น ซึ่งตั้งทำมาหากินอยู่ที่ดอยตุงเมืองเชียงลาว ครั้งที่สองเท่านั้น ไม่ใช่พวกละว้า เพราะคำว่าลาวก็ออกจากคำอ้ายลาวชื่อชาติไทยแต่ก่อน จกนั้น

เป็นพวกไทยแคว้นจกในแดนเสฉวน หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิมหน้า ๑๕ ว่า เมืองจกหรือประเทศจก คือมณฑลเสฉวนของจีนบัดนี้ สมัยสามก๊ก พ.ศ. ๘๖๓ ยังคงเรียก จก ภายหลังจึงเรียกซีฉวน หรือ เสฉวน ครั้งสมัยสามก๊ก เล่าปี่ตั้งตัวเป็นเจ้าที่เมืองนี้ และเพราะเล่าปี่เป็นเชื้อกษัตริย์วงศ์ฮั่น ครั้นเป็นเจ้า ประชาราษฎรขนานนามวงศ์ว่า จกฮั่น

ปู่เจ้าลาวจก เป็นเจ้าที่สืบพระราชวงศ์ ลงมาแต่ละวาจักราช คือเชื้อสายไทยในแดนเสฉวน ซึ่งเป็นต้นราชวงศ์แคว้นจก

เมื่อพระเจ้าสิงหนวัติ พระราชโอรสกษัตริย์ไทยเมืองหนองแสในอาณาจักรน่านเจ้า ซึ่งเป็นพวกไทยอีกพวกหนึ่ง เพราะลงมาจากเมืองหนองแส อยู่ใต้มณฑลเสฉวนลงมา ได้เสด็จกรีธาพลลงมาเป็นใหญ่ในเมืองเชียงแสน มีกำลังและอำนาจมาก ดังนั้น ปู่เจ้าลาวจก แม้จะได้เป็นเจ้าสืบพระวงศ์มาแต่ก่อนก็ไม่มีอำนาจและพระองค์คงจะเห็นว่าเป็นเชื้อชาติไทยด้วยกันก็ยอมอยู่ในอำนาจของพวกใหม่ กระทั่งอาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลายลงในราว พ.ศ. ๑๗๐๒ แล้วเชื้อสายของปู่เจ้าลาวจก ซึ่งเป็นเจ้าไทยพื้นเมืองเดิม ก็กลับฟื้นฟูพระราชวงศ์ขึ้นได้อีก (ก) แล้วเรียกนามพระราชวงศ์ใหม่นี้ว่า วงศ์หิรัญนคร ตามนามเมืองซึ่งสร้างเมื่อภายหลัง (ข) ซึ่งถ้าจะเรียกให้ถูก ควรจะขนานนามพระราชวงศ์โบราณนี้ว่า ราชวงศ์แคว้นจก จึงจะถูก เพราะจะเรียกนามพระราชวงศ์ว่าเมงราย ดังพงศาวดารโยนกเช่นนั้นก็ไม่ถูกด้วยขุนเจืองผู้เป็นปู่ทวดพระยาเมงราย ก็มีเดชานุภาพยิ่งใหญ่เหมาะสมกว่า

(ก) ดูหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๒๘ บรรทัด ๑๘

(ข) ดูหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๔–๕๔๑

พระยาเมงรายเสียอีก ทำไมจึงจะเอาชื่อพระยาเมงรายเป็นนามพระราชวงศ์ดังนั้น

ด้วยเหตุที่พระราชวงศ์กษัตริย์ตอนหลัง สืบเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์ตอนแรกนี้เอง ผู้รจนาตำนานจึงเอาปีรัชกาลของกษัตริย์มาเรียงต่อกันเข้าแล้วไม่เว้นระยะเวลา เรื่องข่องขอมในตำนานสุวรรณโคมคำ และเรื่องของไทยเมืองหนองแสในตำนานสิงหนวัติ ลงพระนามกษัตริย์ซ้ำซาก แล้วกลับเร่งปีรัชกาลเข้าหากันอีก ซึ่งที่ถูกจะต้องเว้นระยะไว้ตอนหนึ่ง คือตอนแต่ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ ถึงราว พ.ศ. ๑๗๐๒

อนึ่ง ในระหว่างเวลาที่ว่านี้ เราจะสังเกตเห็นชัดในหนังสือตำนานสุวรรณโคมคำได้ว่า ชาติไทยที่ถูกเรียกอ้ายลาวนั้นได้ถูกเพิกถอนเสียนานแล้ว เห็นจะเลิกไม่เรียกกันมาแล้วแต่ที่ในเมืองจีน เพราะพวกที่ลงมาอยู่ใหม่ ที่กล่าวในตำนานสิงหนวัติล้วนแต่แสดงว่าได้ลงมาจากราชธานี มีวัฒนธรรมสูงกว่าพวกเก่าที่ตกค้างอยู่ในถิ่นนั้น จึงอาจกล่าวว่า พวกเก่าได้ถูกเหยียด ฉะนั้น ผู้แต่งตำนานจึงเรียกไทยพวกเก่าเหยียดลงว่า มิลักขุชนชาวป่าชาติละว้า หรือลาว

มิลักขุนี้ หนังสือจามเทวีวงศ์เรียกพวกไทยที่มาจากที่อื่น ๆ คือที่ไม่ใช่พวกของตัว แล้วก็เอาลงสมทบกับพวกชาวป่าด้วยทั้งสิ้น

เมื่อเมืองสุวรรณโคมคำร้างครั้งนั้น พวกไทยที่ยังคงตั้งทำมาหากินอยู่ก็คงจะยังมีมาก ไม่ใช่จะทิ้งถิ่นไปเสียหมดทีเดียว ฉะนั้น มิลักขุชนชาวป่าชาติละว้า หรือลาวนี้ก็หมายถึงไทยที่ยังอยู่ในถิ่นนั้นมาก่อนแล้วนั่นเอง

เลขที่ 6

จากพงศาวดารโยนก หน้า ๑๓๙ บรรทัด ๑๔ ว่า "ศักราชได้ ๑๔๙ ปี ฯลฯ บรรทัด ๑๕ ว่า แต่นั้นล่วงมาได้ ๓ ปี ถึงปีมะแม พระมหากัสสปเถรเจ้า นำพระบรมอัฐิธาตุ พระรากขวัญเบื้องซ้ายมาถวายพระอชุตราชเจ้าโยนกนาคนคร"

ศักราช ๑๔๘ ปี ข้าพเจ้าว่า เป็นปีแรกตั้งเมืองโยนกนครหลวงมาได้ ๑๔๘ เช่นเดียวกับปีรัตนโกสินทรศก โดยถือหลักการสอบสวนที่ข้าพเจ้าได้พบ ดังนั้นจึงเอา ๑๔๘ บวกกับปีสร้างเมือง พ.ศ. ๑๓๐๐ ก็เป็น พ.ศ. ๑๔๔๘ แต่เพราะกล่าวว่าล่วงได้ ๓ ปี ถึงปีมะแม จึงต้องตรวจชื่อปีต่อไป พ.ศ. ๑๔๔๘ ต่อไปอีก ซึ่งปีในพ.ศ. ๑๔๔๘ นั้น ไม่ใช่ปีมะแม แต่เป็นปีฉลู ก็ได้ พ.ศ. ๑๔๕๔ ซึ่งตรงกับปีมะแม ฉะนั้น ปีเสวยราชย์ก็เป็น พ.ศ. ๑๔๕๒ ปีมะเส็ง

พระมหากัสสปองค์นี้ คงเป็นพระมาจากลังกา แต่อาจจะไม่ใช่ชาวลังกา ไม่ใช่พระมหากัสสปองค์ที่ปรากฏชื่อในสมัยพุทธกาล เพราะเป็นเวลาห่างไกลกัน ๑๔๐๐ ปี ไม่มีชีวิตยืนยาวมาถึง หรืออาจไม่ใช่ชื่อนี้ก็ได้ แต่ผู้รจนาอยากให้ขลัง จึงได้ยืมชื่อพระมหาเถรผู้ใหญ่ในสมัยพุทธกาลมาใช้ก็อาจเป็นได้ ด้วยเป็นวิสัยของท่านผู้รจนาเรื่องราวครั้งกระโน้นนิยมกัน

เลขที่ 7

พระองค์เกิดเป็นราชนัดดาพระองค์เชือง พงศาวดารโยนก ๑๑๔ ว่า พระมหารักขิตเถร นำพระบรมสารีริกธาตุมาถวายพระองค์เกิง กับปีปั๋จฉิมลิขิต หน้า ๑๔๓ อ้างถึงพระเจ้าอโศกมหาราชในอินเดีย การไล่เวลาให้ทัน

เวลาพระพุทธเจ้านั้น เป็นวิธีแต่งตำนานทางศาสนาของเรา เชื่อว่าเป็นเหตุการณ์ครั้งกระนั้น เพราะยะวะนะประเทศที่พระมหารักขิตไปสืบอายุพระศาสนาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ยุติกันว่าเป็นโยนกประเทศ คือประเทศกรีก หรือแคว้นที่กรีกตีอินเดียได้ ไม่ใช่อาณาจักรโยนกเชียงแสนที่เพิ่งได้ชื่อในตอนหลังนี้ หากชื่อพระมหารักขิตเถร และชื่อโยนกประเทศมาพ้องกันเข้าเท่านั้น พระมหารักขิตเถรองค์นี้ น่าจะลงมาจากเมืองไทยเดิมอีกครั้งหนึ่ง

เลขที่ 8

จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๗ บรรทัด ๑๒ ว่าขุนเสือขวัญฟ้าเสวยราชย์เมืองแสนหวี (เมืองเสไร และเมืองคัง) เมื่อ พ.ศ. ๑๖๙๓ เมื่อพระชนม์ ๒๑ พรรษา พ.ศ. ๑๖๙๕ สร้างราชธานีใหม่ที่เมืองแสล้าน (เชียลา ดูหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๗๗ บรรทัด ๗ ลิงควิศติค เซอร์เวออฟ อินเดีย หน้า ๖๑ บรรทัด ๔๐ ดูหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๙ บรรทัด ๑) ขุนเสือขวัญฟ้าเสวยราชย์ ๕๓ ปี พระชนมายุ ๗๓ พรรษา สวรรคต พ.ศ. ๑๗๔๕ (ดูหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๑๒ และหน้า ๑๑๔ บรรทัด ๘)

ปีโยนกเชียงแสนแตกผิดกับรัชกาลที่ ๖ ที่ทรงสันนิษฐานไว้ในเรื่องท้าวแสนปม หน้า ๒๐ บรรทัด ๔ เป็นเวลา ๒๙ ปี เพราะพระองค์ว่า เมืองฝางแตก พ.ศ. ๑๗๓๑ แต่ก็นับว่าไม่ห่างกันเท่าใดนัก สำหรับนักประวัติศาสตร์ถือว่า คลาดเคลื่อนเล็กน้อยเท่านั้น ลางท่านยอมรับว่าใช้ได้

เลขที่ 9

จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๔๐ บรรทัด ๑๕ และหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๕ หน้า ๙๓ บรรทัด ๑๖

ชื่อหัวหน้าเรียก ลาวหม้อ ลาวล้าน ลาวกลื่น เราได้เคยเรียกมาแล้วในอาณาจักรอ้ายลาว ก่อนที่ไทยตั้งอาณาจักรน่านเจ้าคือเรียกว่า ลาวเมา เป็นต้น

เป็นอันทราบได้ว่า เมื่อบ้านเมืองแตกแยกกระจัดกระจายนั้นได้รวบรวมตั้งตัวขึ้นสองพวก คือพวกไทยเก่าแคว้นจก เรียกตัวว่าลาวพวกหนึ่ง กับพวกไทยใหญ่ สมัยพระเจ้าสิงหนวัติ คือพวกเมืองหนองแสพวกหนึ่ง

เวียงพางคำ ที่พระเจ้าพรหมตั้งแทนชื่อเวียงสีทวง แต่ก่อนนั้น เมื่อลาวล้านไปครอง กลับเรียกนามเมืองสีทวงตามเดิม เมืองนี้ข้าพเจ้าว่าคือเมืองเชียงคำ เพราะมีโบราณสถานสลักหักพังมาก เวลานี้เป็นอำเภอเชียงคำอยู่ในจังหวัดเชียงราย

เมืองกวานหรือควาน คือเมืองกวางนี้ ลางท้องที่แม้จนสุดเขตทางใต้ เช่นจังหวัดตราดก็ยังเรียกกวางว่า ฟาน คือ ควานนั่นเอง

เลขที่ 10

จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๔๑ เลขที่ ๙ ว่าลาวเคียงสร้างเมืองหิรัญนคร ประกอบกับความในหน้า ๒๓๒ บรรทัด ๒ ซึ่งข้าพเจ้าขอยืนยันว่า ลาวเคียงหรือพระยาลาวเงิน เป็นยงค์เดียวกัน กล่าวว่า " พระยาลาวเงินมีราชบุตรกับมเหสีสององค์ ผู้พี่ทรงนามว่า ขุนชิน ผู้น้องทรงนามว่าขุนจอมธรรม พระราชบิดาได้ตกแต่งแบ่งปันราชสมบัติให้ขุนจอมธรรม

ราชบุตรองค์น้อยไปครองเมืองพุกามยาว (พะเยา)" ครั้นถึงหน้า ๕๓๘ เลขที่ ๔๑ ว่า "ขุ่นเงิน ลูกขุนเงินชื่อขุนจอมธรรรมได้ไปตั้งเมืองพะเยา" เพราะฉะนั้นเป็นอันได้ความว่า ขุนเงินคือพระยาลาวเงิน

ทีนี้จะได้คำนวณเวลาดูว่า เมืองหิรัญนครเงินยางสร้างมาแต่เมื่อใด เราอาจคะเนเวลาได้จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๔๖ บรรทัด ๑๔ ที่ว่าพระยาแกวตนหนึ่งชื่อท้าวแก่นพงสา เป็นบุตรท้าวผาเรืองแม่นคำขา และเป็นหลานขุนเจืองบรมราชาธิราช ท้าวแก่นพงสา [ก] ได้เป็นพระยาแทนพ่อ ขึ้นครองเมืองแกวประกัน (ญวนตังเกี๋ย) ได้ทราบว่าพระยาเมงราย เป็นเชื้อสายเผ่าพันธุ์เดียวกัน จึงนำเครื่องอุศมาภิเษกเพื่อจะกระทำมุรธาภิเษกพระยาเมงรายตามราชประเพณี ฯลฯ ท้าวแก่นพงสาเป็นชั้นหลานของปู่ คือ ขุนเจือง จึงคะเนว่าจะมีระยะเวลาสัก ๕๐ ปี ก็พึงได้ว่า เมืองหิรัญนครเงินยางนั้น เป็นเมืองเพิ่งสร้างขึ้นเมื่ออาณาจักรโยนกเชียงแสนได้ถูกทำลายลงแล้ว และต้องเป็นเวลาภายหลังเวียงปรึกษา ซึ่งคงเป็นเวลาไม่ต่างกันเท่าใดนัก

ลำดับกษัตริย์แต่ลาวเคียง หรือพระยาลาวเงินหรือขุนเงินสร้างเมืองหิรัญนครเงินยาง ถึงขุนลาวเมืองหรือลาวเมง (ดูบัญชีราชวงศ์)

เลขที่ 11

จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๘ บรรทัด ๑๗ ว่าขุนเจืองเกิดในปีเถาะ จุลศักราช ๔๓๖ ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๑๗ แต่ได้ตรวจชื่อปี พ.ศ. ๑๖๑๗ ตรงกับปีขาล ไม่ใช่ปีเถาะ เมื่อขุนเจืองมีพระชนมายุได้ ๓๖ ปี

(ก) ท้าวแก่นพงสาเป็นพระเจ้าอาของพระยาเมงราย

เสวยราชย์ที่เมืองหิรัญนครเงินยางได้ ๒๔ ปี ไปปราบชนะประเทศลานช้าง ครองลานช้างได้ ๓ ปี ไปปราบชนะแกว ครองแผ่นดินแกวได้ ๑๔ ปี รับอ่องจีนแผ่นดินซ้อง เมื่อ ณ วันอังคาร ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลู จุลศักราช ๔๙๖

ถ้าคำนวณตามที่หนังสือพงศาวดารโยนกว่า ไปปราบประเทศลานช้าง มีพระชนม์ ๕๙ ปราบแกวเมื่อมีพระชนม์ ๖๑ ครองแผ่นดินแกว ๑๔ ปี รับอ่องก็มีพระชนม์ ๗๔ พรรษา เมื่อบวกกับปีเกิดก็เป็น พ.ศ. ๑๖๙๐ จึงเกินกว่าปีรับอ่องไป ๑๓ ปี และถ้าพระชนมายุ ๗๗ ไปปราบแกวแมนตาทอบขอบฟ้าตายื่น สวรรคตท่ามกลางศึก ก็เป็น พ.ศ. ๑๖๙๓

ข้าพเจ้าได้สอบสวนปรากฏสายราชวงศ์แล้วว่า ขุนเจืองนั้นเป็นปู่ทวดของพระยาเมงราย พระยาเมงรายเกิดเมื่อ พ.ศ. ๑๗๘๑ มีเวลาเพียง ๓ ชั่วคน ไม่ใช่ ๕ ชั่วราชวงศ์ถึงลาวเมง ดังหนังสือพงศาวดารโยนกหน้า ๙ บรรทัด ๖ กล่าว ข้าพเจ้าจึงพยายามคิดค้นปีเกิดของขุนเจือง ตามที่สามารถจะค้นหาหลักฐานเพื่อสอบสวนให้แน่นอนได้ ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ หน้า ๔๘ บรรทัด ๑๕ ว่า แรกก่อสร้างกำแพงเมืองพะเยา พ.ศ. ๑๗๑๗ ขุนเจืองเป็นโอรสขุนจอมธรรม ๆ เป็นผู้ไปสร้างเมืองพะเยา ฉะนั้น เมื่อขุนจอมธรรมสร้างกำแพงเมืองพะเยานั้นขุนเจืองคงจะเกิดแล้ว เพราะเป็นพระเชษฐาของขุนชอง ข้าพเจ้าจึงสอบปีในดวงชะตาขุนเจืองอีก ก็เห็นว่าปีเกิดขุนเจืองที่แท้จริงนั้น น่าจะเกิดปีเถาะ พ.ศ. ๑๗๑๔ คือเกิดก่อนสร้างกำแพงเมืองได้ ๓ ปี นั้นเป็นแน่ ผิดกับปีในดวงชะตา ๙๗ ปี (๑๗๑๔-๑๖๑๗) เพราะถ้าถือตามปีในดวงชะตา ขุนเจืองก็จะเกิดก่อนพระชนก ซึ่งเป็นความจริงไม่ได้ ด้วยหลักฐานดังว่า ข้าพเจ้ายุติว่า ขุนเจืองเกิดเมื่อ

ปีเถาะ พ.ศ. ๑๗๑๔ ในขณะที่พระชนกได้เสด็จมาเป็นกษัตริย์เมืองพะเยาได้ ๓ ปีแล้ว

เจือง แปลว่ากระไร เพราะถ้าไม่ทำความเข้าใจกันไว้ก่อน ก็ให้คิดเห็นเป็นอย่างอื่นไปได้ ข้าพเจ้าว่า เจืองกับเสืองเป็นคำพวกเดียวกัน ดังเช่นจามและสามนั้น เจืองเจิดฟ้า หมายความว่าสว่างท้องฟ้า นางเสืองพระราชชนนีพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ก็หมายความว่าสว่างสุกใสหรืองดงาม พระราชโอรสของขุนเจืองที่ครองเมืองตังเกี๋ย (แกวประกัน) มีพระนามว่าท้าวอ้ายผาเรือง ผาเรืองแปลว่าสว่างฟ้า เพราะผาคำนี้ หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่และอาหมแปลว่าฟ้า และเรืองก็พวกเดียวกันกับร่วงและรุ่งนั่นเอง

ดำเนินความต่อไป ขุนเจืองมีพระบรมเดชานุภาพและบุญญาภินิหารเป็นอันมาก ในตำนานจึงกล่าวว่าทรงได้ช้างเผือกพางคำคล้ายกับเจ้าพรหมกุมาร ท่านองผู้แต่งจะเสริมพระเกียรติยศว่า ขุนเจืองนั้นเป็นมหาราชเหมือนดังพระเจ้าพรหมมหาราช จึงเอาเรื่องอย่างเดียวกันมาชุกเข้าไว้ จนทำให้ลางท่านเกิดสงสัยว่า พระเจ้าพรหมและขุนเจืองนั้น น่าจะเป็นกษัตริย์องค์เดียวกัน และลางท่านก็เห็นเลยไปว่า ขุนเจืองคงไม่มีตัวมีตน เป็นเพียงผีเจือง (ผีคือเทวดา) ที่พวกข่าแกวทั้งหลายยังนับถือเป็นสรณะอยู่จนทุกวันนี้เท่านั้น ท่านที่เห็นเช่นนี้ เห็นไกลความจริงไปเป็นอันมาก

เลขที่ 12

จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๗ บรรทัด ๗ ข้าพเจ้าว่ากว่าจะปราบบ้านเล็กเมืองน้อยมีพระบรมเดชานุภาพเลื่องลือก็เห็นจะหลายปี จึงตรวจชื่อปีขาล ที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารโยนก เห็นปีขาล พ.ศ. ๑๗๗๓

ใกล้เคียงกับที่ไปตีเมืองตังเกี๋ยเพียงเวลา ๘ ปี สมที่ว่าได้ทรงปราบประเทศแกวได้ทั้งหมด เกียรติก็ปรากฏระบือเดชานุภาพแผ่ไปทั่วทิศานุทิศ จึงท้าวพระยาสามนตราชทั้งหลาย มีพระยาห้อชื่อเจ้าร่มฟ้าเก๊าพิมานเป็นประธานก็มาชุมนุมกันยังตำบลภูเหิดในเมืองแกวประกัน ทำการพิธีปราบดาภิเษก

พระยาห้อตรงนี้ หนังสือพงศาวดารโยนกหมายถึงจีน ทำไมพระจักรพรรดิจีนจึงเสด็จลงมาเป็นประธาน ข้อนี้ไม่น่าเชื่อ เป็นเพราะผู้แต่งเสริมมากไป แต่จีนคงส่งราชทูตผู้มีเกียรติมาแสดงความยินดีด้วยนั้น เห็นว่าเป็นความจริงไม่ต้องสงสัย เทียบได้กับจีนส่งราชทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี ต่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราชก่อน เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ ฉะนั้น และน่าพิเคราะห์ด้วยว่า ในแผ่นดินซ้องหรือหนำซอง (พ.ศ. ๑๕๐๓-๑๘๑๙) ของจีนนั้นเป็นเวลาที่จีนเสื่อมอำนาจลง จึงฉวยโอกาสเอาบุญคุณมาพระราชทานอ๋องให้ขุนเจืองมหาราชเสีย จะได้ไม่ทำความเดือดร้อนเข้าไปทำความยุ่งยากในแดนจีนต่อไปอีกนั้น เป็นสิ่งประสงค์ยิ่งของจีน และยังโอ้อวดนานาประเทศได้อีกว่า ขุนเจืองมหาราช ก็ต้องเป็นเมืองออก

เลขที่ 13

พงศาวดารโยนก หน้า ๒๓๘ บรรทัด ๑๒ ขุนเจืองเสวยราชย์เมืองพะเยา พระชนม์ ๒๑ ปี ครองราชสมบัติ ๖ ปี แล้วมาเสวยราชย์เมืองหิรัญนครเงินยาง ๒๔ ปี ครองเมืองล้านช้าง ๓๓ ปี จึงไปครองเมืองแกว (ตังเกี๋ย) ๒๔ ปี บวกกันได้ ๗๗ ปีบริบูรณ์ พอดีสวรรคตท่ามกลางศึก

ประเทศตังเกี๋ยเป็นเมืองขึ้นของจีน การที่ขุนเจืองมหาราชไปตีเอามาเป็นของไทยได้นั้น นับว่าพระองค์ทรงมีพระบรมเดชานุภาพยอดยิ่ง แต่จีน

ก็มีประศาสโนบายไม่เลวเลย เมื่อเห็นว่าจะรักษาอำนาจไว้ไม่ได้แล้ว ก็กลับทำดีต่อไทย เลยตั้งขุนเจืองให้เป็นอ๋อง เป็นทำนองว่าตังเกี๋ยยังคงเป็นเมืองขึ้นแก่จีนเสียแล้วกลับใช้ให้เสด็จไปปราบประเทศจามปา ซึ่งเวลานั้นได้ทำการกระด้างกระเดื่องต่อจีนขึ้น จีนไม่มีกำลังจะไปทำการปราบได้เพราะเป็นเวลาที่จีนเสื่อมอำนาจ ทั้งมองโกลก็ทำการรุกรานจนจีนเสียอิสรภาพดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๑ นั้น

ขุนเจืองมหาราชได้ต่อสู้กับกองทัพจามปา จนพระองค์เองต้องสวรรคตบนคอช้างพระที่นั่ง คือถูกฟันพระศอขาดบนหลังช้างทันที

เลขที่ 14

หนังสือตำนานชินกาลมาลินี หน้า ๑๖๕ ได้กล่าวเรื่องราวต่อแต่เสียเมืองเขลางค์นครว่า พระเจ้ามังรายราช (พระยาเมงราย) จึงตั้งมิลักขบุรุษละว้าคนหนึ่งให้ขึ้นเป็นใหญ่ ณ เมืองเขลางค์นคร แต่พงศาวดารโยนกหน้า ๒๗๗ บรรทัด ๑๘ ว่าตั้งขุนไชยเสนาให้ครองเมือง

ขุนไชยเสนา จึงได้ไปสร้างเมืองขึ้นใหม่อีกเมืองหนึ่ง ใน พ.ศ. ๑๘๔๔ มีพระยาสืบวงศ์มาได้ ๕๕ องค์เป็นเวลา ๒๑๕ ปี (เฉลี่ยแล้วองค์หนึ่งครองเมืองได้ ๓ ปี ๑๐ เดือนเศษ แสดงว่ามีการยุ่งยากในราชสมบัติตลอดมาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เมืองเขลางค์นครได้กลับมาอยู่ในอำนาจกรุงศรีอยุธยาได้อีกคราวหนึ่ง แล้วได้ถูกเปลี่ยนชื่อว่า เมืองนครลำปาง ภายหลังจึงเรียกว่าเมืองลำปาง)

ขุนไชยเสนาเป็นพวกไทยที่อยู่ที่นั้นมาก่อน ไม่ใช่ละว้า ท่านผู้แต่งตำนานชินกาลมาลินี ลงเอาว่าลวะจังคราชเป็นกษัตริย์ละว้าเสียแล้วแต่ในตอนต้น ๆ เพราะฉะนั้นจะเรียกเพียงมิลักขบุรุษยังไม่พอ จึงเติมคำว่าละว้าลงไปด้วย เพื่อจะให้เหตุการณ์ พ.ศ. ๕๐ กับสมัย พ.ศ. ๑๘๐๐ เศษเข้ากันได้ ซึ่งทำให้คนชั้นหลังหลงเข้าใจผิด คิดว่าบ้านเมืองทางเหนือ ๆ ครั้งกระนั้น ก็ยังเป็นเมืองของพวกละว้าไป

รักชาติบ้านเมือง

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

เราเกิดมาแล้วชาติหนึ่ง ควรคำนึงถึงชาติศาสนา
ไม่ควรให้เสียทีที่เกิดมา ในหมู่ประชาชาวไทย
แม้ใครตั้งจิตคิดรักตัว จะมัวนอนนิ่งอยู่ไฉน
ควรจะร้อนอกร้อนใจ เพื่อให้พรั่งพร้อมทั่วตน
ชาติใดไร้รักสมัครสมาน จะทำการสิ่งใดก็ไร้ผล
แม้ชาติย่อยยับอับจน บุคคลจะสุขอยู่อย่างไร ฯ

ประวัติขอม

ขอมจะเป็นชนชาติใดเมื่อก่อนนี้ ยังมีคนเป็นที่สงสัยกันอยู่หนักหนา เพราะท่านที่ค้นคว้าเรื่องชาติขอมนี้ได้มีความคิดเห็นแตกต่างกันหลายสถาน

ในหนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของเสฐียรโกเศศว่า พวกขอมนั้นน่าจะเป็นพวกตระกูล มอญ เขมร อยู่ทางเหนือภูเขาหิมาลัย อพยพเข้ามาปะปนกับพวกชาวเกาะที่เข้ามาอยู่ก่อนแล้ว เช่นชาวกูบูในเกาะสุมาตราและปูแนนในเกาะบอเนียว จึงกลายเป็นพวกขอม

หนังสือเรื่องเที่ยวตามทางรถไฟของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ละโว้คือเมืองละว้าบุรี เกิดภายหลังฟูนันเจ้าของดินแดนขอมเดิม ซึ่งภายหลังเกิดชาติขอมขึ้น โดยชาติอินเดียและละว้าผสมกัน จึงเรียกว่า ขอม แล้วไทยเคลื่อนเข้ามาอยู่ จึงเรียกว่า ไทยขอม

หนังสือเรื่องสยามในอดีต ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า "อันดินแดนสยามประเทศนี้ เดิมเป็นภูมิลำเนาของชนชาติลาว ซึ่งเรียกกันว่า ละว้า หรือ ลัวะ อาณาเขตด้านทิศตะวันออกติดต่อกับประเทศเขมร และทิศตะวันตกจรดรามัญประเทศ ด้วยเหตุที่ชาวละว้าไม่มีความเจริญ และสามารถเท่าใดนัก จึงมักตกเป็นประเทศราชของขอม และชาติอื่นเป็นหลายคราว" .

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๑ อธิบายคำว่าขอมและแกวไว้ว่า ส่วนคนที่เป็นพื้นเดิมของประเทศข้างใต้นี้เป็นพวกดำพวกมืด ซึ่งจีนเรียกว่า

กุ๊ย แปลว่า ผี ศัพท์ว่า กุ๊ย นี้กลายมาเป็นก้อ กวย แกว กาว ยังอีกคำว่า เมง แปลว่า มืด ซึ่งกลาย เป็น แม้ว หม่อย ในภาษาญวน และคำว่า ขอม ขมุ แขม เขมร ขมัง เขมอ เขมา แปลว่า สีดำ สีเขม่า มอม หมึกมืด มัว เป็นคำที่เนื่องต่อกันตลอดไปจนถึงคำว่า ขโมย คือพวกผีที่ย่องเบาเข้าลักทรัพย์ในเวลาค่ำคืน คำว่าขอมนั้นในตำนานต่าง ๆ มักใช้คำว่า ขอมดำกัมโพชพิไสยบ้าง ขอมดำเปล่า ๆ บ้าง เพราะคำว่าขอมดำนี้แล จึงกลายเป็นขอมดำดินไปก็มี

หนังสือพงศาวดารโยนกอีกเหมือนกัน หน้า ๑๒๒ บรรทัด ๙ "จึงได้เรียกแว่นแคว้นนั้นว่า กุรุรัฐและเรียกประชาชนในแว่นแคว้นนั้นว่า ชาวกล๋อม ตามมูลเหตุที่เอาหินศิลามาก่อล้อมเป็นปราการ ครั้นภายหลังมาคำที่เรียกว่า กล๋อม ก็กลายเป็นขอมไป"

เมื่อขอมสูญชาตินานตั้ง ๖๐๐ ปีมาแล้ว ปรากฏเรียกชื่อ กลัมพุชพากย์ ในหนังสือจินดามณี ซึ่งแต่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คำว่า กลัม ก็แผลงออกจากกล๋อมนั่นเอง ตำนานสุวรรณโคมคำ เรียกเมืองหลวงของกล๋อมว่า เมืองโพธิสารหลวง เรียกชาวเมืองหลวงว่า กล๋อมหลวง กษัตริย์เจ้าเมืองโพธิสารกลอมหลวงพาหิระเสนากลอมดำ ตั้งเมืองอุมงคเสลา กลอมเขตราษฎรทั่วไปว่ากลอมดำ ตำนานสิงหนวัติเรียกขอมดำ หรือ ขอม ประชุมศิลาจารึกภาค ๑ หลักที่ ๒ เรียกขอม

คำว่า "ขอม" หรือกล๋อมนี้พวกเขมรไม่รู้จัก เพราะไม่ใช่เป็นคำเรียกชื่อชาติของเขา ก็เช่นนั้นใครเป็นผู้เรียกขานชื่อนี้ขึ้น น่าจะเป็นพวกที่ปลีกตัวแยกชื่อชาติออกนั่นเอง เป็นผู้เรียกขึ้นก่อน และเชื่อว่ามาจากก่อล้อม

จริง ๆ เพราะเมื่อออกเสียงเร็วตามอาจารย์ผู้เป็นชาวอินเดียน ก็เป็นกล่อมได้ง่าย

เรื่องราวและถิ่นฐานของขอมอยู่ไหน หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๒ ว่า ราชบุตรพระยาเมืองปาตลีบุตรพาภรรยาหนีภัยเข้ามาอยู่ในป่าแขวงเมืองโพธิสารหลวง เกิดบุตรชายชื่อกุรุวงศา เมื่อกุรุวงศามีอายุได้ ๑๓ ปี บิดามารดาตายหมด จึงซ่องสุมผู้คนอยู่ในป่า มีบริวารเข้าพวกเป็นอันมาก ให้ขนเอาหินมาก่อล้อมเป็นปราการเมือง ตั้งมั่นอิสระ ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อกษัตริย์เมืองโพธิสารหลวง ขึ้นในตำบลนั้น

พระยาโพธิสารหลวง ให้อำมาตย์คุมกำลังไปจับ ก็ไปพ่ายแพ้แตกกลับมาเป็นหลายครั้ง จึงยกกองทัพออกไปจับเอง ก็ไปเสียทีแก่กุมาร กุมารจับตัวได้ พระยาโพธิสารหลวงต้องยอมยกราชสมบัติให้แก่กุรุวงศา เรื่องราวสืบต่อมาถึงนางอุรสาพระมเหสี พระยาอินทปฐม ทรงมีพระราชกุมารองค์ที่ ๗ ว่าประสูติทางพระโอษฐ์ จึงบังเกิดเหตุอัศจรรย์ต่าง ๆ ครั้นพระชนมายุได้ ๗ เดือน ก็ยิ่งมีอภินิหารแรงกล้า เกิดเหตุมหัศจรรย์ยิ่งขึ้นจนเป็นที่ปริวิตกแก่พลเมือง พาหิระพราหมณ์ปุโรหิตอำมาตย์ จึงกราบทูลขอให้ส่งเคราะห์เมือง โดยเชิญเสด็จนางอุรสากับสุวรรณมุกขทวารราชกุมารลงเรือขนาน ปล่อยไปตามกระแสน้ำในลำแม่น้ำโขง แล้วพระราชกุมารก็ได้ครองเมืองสุวรรณโคมคำ พระองค์มีบุญญาภินิหารดังนั้น แว่นแคว้นสุวรรณโคมคำจึงมีอาณาเขตทิศเหนือถึงปากทางหนองกระแส (เมืองหนองแส คือตาลีฟู) ทิศใต้ถึง ลี่ผี (ใต้เมืองนครจำปาศักดิ์) ตะวันออกถึงแม่น้ำแตก (แม่น้ำดำ) ตะวันตกถึงแม่น้ำตู

เมื่อสิ้นราชวงศ์ เจ้าสุวรรณมุกขทวาร (คือสิ้นวงศ์เลือดแขกอินเดียน) แล้ว พาหิระพราหมณ์หรือพาหิระเสนากล๋อมดำเมืองอุมงคเสลา (ฝางเหนือเชียงใหม่) ได้เป็นใหญ่ในเมืองสุวรรณโคมคำ พวกกล๋อมข่มเหงพลเมืองได้ความทุกข์ยากเดือดร้อน ฝั่งแม่น้ำโขงก็ถล่มลงแม่น้ำในเวลากลางคืน พวกกล๋อมล้มตายลงเป็นอันมาก พวกที่อยู่ทางฝั่งซ้ายพากันหนีเดินบก และลงเรือล่วงไปอยู่เมืองชวา (หลวงพระบาง) พวกที่อยู่ฝั่งขวาก็หนีไปเมืองอุมงคเสลาบ้าง กลับขึ้นไปอยู่ในเมืองหนองแสบ้าง เมืองอุมงคเสลาจึงได้เป็นราชธานีแต่นั้น

เหตุที่เมืองสุวรรณโคมคำต้องทิ้งร้าง และราชธานีขอมต้องย้ายเข้าไปตั้งที่เมืองอุมงคเสลานี้ เป็นเหตุการณ์เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๓๐๐ คือก่อนขุนไสผง และพระเจ้าสิงหนวัติมาสร้างเมืองขึ้นที่เมืองร้างนั้น

ถ้าได้พิจารณาอาณาเขตของแว่นแคว้นสุวรรณโคมคำที่ว่ามานี้ จะเห็นได้ว่าเป็นถิ่นไทยในอาณาจักรโคตรบูรตอนเหนือ และในใจกลางของแว่นแคว้นยวนเชียง ก็เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้น พระเจ้าพววรรมันกษัตริย์จินละ (เขมร) ได้แผ่อำนาจขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง แล้วได้อาณาจักรโคตรบูรไว้ในอำนาจ ไม่ต้องสงสัยว่าเจ้ากุรุวงศากุมารนั้น คือผู้กอบกู้อิสรภาพปลีกจากอำนาจของจินละ จึงเกิดชาติกล๋อมขึ้น (ก) แล้วแผ่อำนาจขึ้นไปตีได้แว่นแคว้นยวนเชียง ซึ่งมีเมืองเชียงลาวเป็นเมืองใหญ่ และเมืองน้อยอื่น ๆ รวมทั้งเมืองฝางที่อยู่ต้นลำแม่น้ำกก ได้ถูกพวกกล๋อมทำลายสิ้น

(ก) ข้าพเจ้าจะเรียกกล๋อมในบทนี้ ตั้งแต่มีชื่อชาติจนเมืองสุวรรณโคมคำร้าง แต่นั้นจะเรียกว่าขอมตามที่คิดเห็นว่าได้แปรเสียงมาเช่นนั้น

พวกกล๋อมจึงสร้างเมืองสุวรรณโคมคำขึ้นที่เมืองเชียงลาวเป็นราชธานี และสร้างเมืองอุมงคเสลาที่เมืองฝางเป็นเมืองน้อย

ชั้นแรก เมืองสุวรรณโคมคำคงเป็นเมืองพระยามหานครของเมืองโพธิสารหลวง ในประเทศจินละ (บก) แล้วจึงเป็นใหญ่แทนเมืองโพธิสารหลวง มีอำนาจไม่นานนักก็แยกกัน เพราะประเทศจินละ (บก) ได้รวมเป็นประเทศเดียวกับประเทศจินละ (น้ำ)

กล๋อมไม่ได้ขึ้นไปจับจองที่ดินว่างเปล่า ต้องไปแย่งจากพวกไทยด้วยกันที่เป็นเจ้าของเดิมมาก่อน เมื่อเป็นอิสระขึ้นได้แล้วก็แผ่อำนาจลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ได้แว่นแคว้นหริภุญไชยแว่นแคว้นชะเลียงมีเขตด้านตะวันตกถึงลุ่มแม่น้ำคง ทิศเหนือได้เชียงรุ้งสิบสองปั้นนา (เขมรัฐ) ต่อแดนเมืองหนองแส ตะวันออกถึงแม่น้ำดำ ทิศใต้ถึงปากน้ำโพ

กล๋อมมีกำเนิดในประเทศจินละ (บก) คืออาณาจักรโคตรบูร ฉะนั้นพวกที่อยู่ในเมืองสุวรรณโคมคำก็ดี ที่เมืองอุมงคเสลาก็ดี ล้วนเป็นไทยนับถือพุทธศาสนาทั้งนั้น ไม่ได้นับถือศาสนาพราหมณ์อย่างพวกจินละ (น้ำ)

การที่ไทยรับวัฒนธรรมจินละ ซึ่งมีอินเดียเป็นครูเข้าเคล้าคละปะปนกับวัฒนธรรมของตน อาทิ การรับใช้ภาษาพูดปนกับภาษาไทย ที่เรียกว่าเขมรแผลงหรือที่บัดนี้เราไม่รู้ว่า มูลที่มาเป็นคำของเขมรหรือเป็นคำของไทย การประดิษฐ์หนังสือของขอมขึ้น แล้วเขมรรับไปใช้ภายหลังนั้น นับว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญ

อนึ่ง พวกกล๋อมแต่งตัวโพกผ้าที่ศีรษะ แตกต่างกับพวกไทย ด้วยไทยสวมหมวก [ก] กล๋อมโพกผ้านี้เอง ภายหลังเรียกกันสั้นเข้า ก็เป็นกลอม

(ก) ปู่เจ้าลาวจก คือเจ้าชายหมวกทอง ไม่ใช่เป็นพวก ลั้วะ ละว้า

โพกและกลอมพอก แล้วกลายเป็นลอมพอกและตะลอมพอกในที่สุด อันเป็นความหมายภายหลังว่า หมวกสูงคือผมมวยมีผ้าโพกนั้นเอง

การโพกผ้าบนผมมวย ซึ่งไทยได้รับปฏิบัติมาแล้ว แถมนุ่งผ้าอย่างแขกอินเดียน ซึ่งเป็นอาจารย์ของกล๋อมหยักรั้งทับกางเกงเดิมของตน จนกางเกงเดิมนุ่งแลบลงมาเป็นสนับเพลานั้น ก็ได้เป็นแบบให้พวกสุโขทัยเอาอย่าง เลยลงมาถึงพวกศรีอยุธยาตอนต้น ๆ ลักษณาการของไทยและกล๋อมเข้ากันได้สนิทดังนี้ พระยาประชากิจกรจักรท่านจึงว่า "ไทยขอม" ขอมหาใช่เขมรดังที่เข้าใจกันทั่ว ๆ ไปนั้นไม่ (ก)

เมื่อผู้ชายไทยเลิกไว้ผมยาว ลอมพอกจึงได้เป็นหมวกยศของขุนนางไป (ข)

ที่ไทยตั้งชื่อปลีกตัวหาโอกาส เพื่อความเป็นอิสรภาพ ก็เพียงอาศัยเป็นขอมแต่ในนาม เพราะใครจะเรียกชื่อว่าอะไร ๆ ก็เรียกได้ ด้วยความสำคัญในเรื่องชาติที่แตกแยกกันในครั้งนั้นยังมีน้อย ดังนั้นพวกไทยที่อยู่ในถิ่นต่าง ๆ จึงมีชื่อได้มากมาย

กรณีเรื่องพวกขอมนี้ ก็เทียบได้กับพวกที่อยู่ในเมืองทวาราวดีและที่เมืองละโว้ เพราะพวกทั้ง ๒ เมืองนี้ ได้ถูกรุมเรียกเอาว่าเป็นมอญ ด้วยเหตุที่ไทยทั้ง ๒ เมืองนั้นไปรับใช้หนังสือมอญแต่เมื่อครั้งยังมีชื่อว่า อาณาจักรสุวรรณภูมิของมอญเข้า

เมื่อได้กล่าวถึงการเรียกมอญในเมืองทวาราวดี และที่เมืองละโว้แล้ว ก็อยากจะกล่าวถึงไทยในเมืองหริภุญไชยเสียด้วย เพราะมีกรณีเกี่ยวเนื่องกับ

(ก) พระราชนิพนธ์บทละครพระร่วง และหนังสือเรื่องประเทศไทยในตำนานจีน หน้า ๖ บรรทัด ๑

(ข) ดูภาพในหนังสือพงศาวดาร ลาลูแบร์

เมืองละโว้และเมืองมอญมาก จนเป็นที่สงสัยของผู้ศึกษามาแล้วอย่างอลวน ถ้าเผอิญพวกเมืองหริภุญไชยนี้จะพลอยไปมีชื่อว่ามอญเข้าด้วย ก็เป็นเพราะเหตุผลเช่นเดียวกันนั่นเอง

ขอมในประเทศ จินละ (บก) ถูกเรียกชื่ออยู่เห็นจะไม่นานเท่าใด เมื่อจินละได้รวมการปกครองเป็นประเทศเดียวกันได้แล้ว ชื่อขอมก็ค่อยเลือนหายไป เพราะขอมที่เมืองโพธิสารหลวง ไม่ได้ปลีกตัวเป็นอิสรรัฐได้ ดังเช่นพวกขอมที่เมืองอุมงคเสลา พวกเมืองโพธิสารหลวงต้องอยู่ในอำนาจของจินละต่อมาอีกช้านาน

ขอย้อนกลับไปกล่าวถึงเมืองสุวรรณโคมคำต่อไป เมื่อเมืองสุวรรณโคมคำถูกทิ้งร้างลงแล้ว ขุนไสผงราชโอรสขุนบรม ก็ได้เสด็จมาสร้างเมืองขึ้น ณ ที่นั้น ครั้นสิ้นรัชกาลขุนไสผงแล้ว พระเจ้าสิงหนวัติก็เสด็จลงมามาจากเมืองหนองแส ตั้งเมืองนาคพันธุ์สิงหนวัติขึ้นที่นั้นอีก เสด็จขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๓๑๖ ต่อมามีชื่อว่าเมืองโยนกนครหลวง โปรดให้หาตัวหัวหน้าไทยบ้านเล็กเมืองน้อยทั้งหลายมาถวายบังคม พวกหัวหน้าทั้งนั้นก็พาพวกบริวารมาอ่อนน้อมยอมขึ้นในพระราชสมภารทั้งสิ้น เว้นแต่พวกขอมเมืองอุมงคเสลาหายอมเข้ามาอ่อนน้อมไม่

เวลานั้น ขอมที่เมืองอุมงคเสลา มีอำนาจเหนือแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย แว่นแคว้นชะเลียงและบ้านเมืองที่อยู่ในที่ต่าง ๆ ทั่วไปทางด้านตะวันตกและทางทิศใต้ แต่ส่วนทางเหนือและตะวันออกถูกแบ่งแยกไปขึ้นเมืองโยนกนครหลวงเสียมาก

ถึง พ.ศ. ๑๓๑๘ พระเจ้าสิงหนวัติก็ยกกองทัพไปตีขอม ขอมต้านทานมิได้ก็เสียเมืองอุมงคเสลา แล้วพระองค์แต่งกองทัพไปเที่ยวปราบปราม

บ้านเมืองขอมในที่ต่าง ๆ รวมได้แว่นแคว้นมหารัฐภุญไชย แว่นแคว้นชะเลียงใน ๒๐ ปี ต่อแต่นั้นมา (จากหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๓๕ บรรทัด ๑๖ ศักราชล่วงได้ ๒๐ ปี คือปีรัชกาลของพระองค์ได้ ๒๐ ปีก็เป็น พ.ศ. ๑๓๓๕)

ขอมจะเป็นเมืองขึ้นอาณาจักรโยนกเชียงแสน อยู่สักกี่ปีไม่ปรากฏ ถึง พ.ศ. ๑๔๗๐ ขอมกลับเป็นใหญ่เหนืออาณาจักรโยนกเชียงแสน แว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย และแว่นแคว้นชะเลียง ครั้นเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๕๘๐ แว่นแคว้นชะเลียงอาณาจักรโยนกเชียงแสนพ้นจากอำนาจ ขอมกลับตีอาณาจักรโยนกเชียงแสนได้อีก คราวนี้ขอมเข้าจัดการปกครองอาณาจักรโยนกเชียงแสนเสียเอง เพราะพระองค์พังคราชได้หนีจากราชธานีไปอยู่เวียงสีทวง ซึ่งภายหลังเมืองนั้นก็ต้องยอมเป็นเมืองส่วยขอมด้วย

ขอมมีอำนาจเข้มแข็งขึ้น ก็ยกกองทัพเข้าไปตีเมืองมอญ มอญร้องขอให้พม่าช่วย พม่าจึงตีพวกขอมแตกพ่ายกลับมา การที่ขอมต้องปราชัยครั้งนั้นเป็นเหตุให้ขอมอ่อนกำลังลง

เมื่อสบโอกาสดังนั้น เจ้าพรหมราชโอรสพระองค์พังคราชจึงไม่ยอมส่งส่วยขอมดังแต่ก่อน ครั้นวันอาทิตย์ ขึ้น ๔ เดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๑๕๙๙ พระยาขอมก็ยกกองทัพจากเมืองโยนกนครหลวง ออกปราบเจ้าพรหม เจ้าพรหมคุมกำลังออกต่อสู้ ตีทัพพระยาขอมแตก ณ ตำบลทุ่งสันทราย พระยาขอมพ่ายหนีเจ้าพรหมก็ไล่ตามตีขอม กระทั่งถึงเมืองโยนกนคร แล้วตีหักเข้าเมืองได้จึงตามรุกไล่ขอมเข้าล้อมประชิดเมืองอุมงคเสลาราชธานี ซึ่งขอมตั้งมาเกือบ ๕๐๐ ปีแล้วนั้นด้วย พวกขอมที่ยังกระด้างกระเดื่องทำตัวเป็นศัตรูไม่ยอมอ่อนน้อมได้รุดหนีลงไป จนถึงกลางทุ่งเขตแดนเมืองอินทปัตถ์

นคร เจ้าพรหมได้เขตแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย และบ้านเมืองขอมต่างๆ พร้อมทั้งได้แว่นแคว้นชะเลียงแล้วชื่อชาติขอมก็ได้หายกลายเป็นพลเมืองของดินแดนที่หนีกระจัดกระจายลงไปนั้น เพราะขอมพูดภาษาไทยปนกับภาษาเขมร แม้พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ก็ยังใช้กมรเตงอัน ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงคล้ายพระยาเป็นคำแทนพระนามอยู่ ทางเมืองจีนสำคัญผิดคิดว่าเป็น พระนามของพระองค์ ก็ยังจดว่าเสี้ยมก๊กอ๋องกังมกติ๋ง[ก] กังมกติ๋ง ก็คือ กมรเตงอัน ไม่ใช่รามกำแหง เรื่องไทยเอาคำเขมรมาใช้แล้วแผลงคำเป็นของตนมีมาก จะพิจารณาได้จากหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาค ๑ และคำบางคำที่ไทยใช้พูดอยู่ทุกวันนี้

ส่วนหนังสือขอม ที่เราใช้ในการพระพุทธศาสนานั้นเล่าก็เพิ่งเลิกใช้ในรัชกาลที่ ๖ แห่งพระบรมราชวงศ์จักรีนี้เอง แม้ถึงกระนั้นคนไทยที่บวชเป็นภิกษุอยู่นาน ๆ ก็ยังใช้หนังสือขอมเคยชิน จดถ้อยคำเป็นภาษาไทยแทนหนังสือไทยกันได้อยู่ นี้ก็เป็นหลักฐานแสดงว่าขอมกับไทยเป็นชาติเดียวกันนั่นเอง ไม่ใช่ชาติเขมร

(ก)- หนังสือเรื่องประเทศไทยในตำนานจีน หน้า ๑๐ บรรทัด ๓

เมืองลำพูน

บริเวณเมืองลำพูน ตามตำนานว่า เคยเป็นเมืองที่ตั้งเมืองเก่ามาแต่ก่อนสี่เมือง จะเรียกชื่อเมืองตามหนังสือจามเทวีวงศ์เพราะเชื่อว่าเป็นหนังสือที่แต่งก่อนชินกาลมาลินี และตำนานมูลศาสนา คือเมืองที่ตั้ง ณ ที่ใกล้เชิงเขาว่า เมืองมิคสังฆนคร ๑ เมืองบูรณนครทางตะวันออก ๑ เมืองอวิทุร–นครทางตะวันออกเฉียงเหนือ ๑ แล้วภายหลังย้ายเมืองมิคสังฆนครมาตั้งเมืองรมยนครทางทิศใต้ อยู่มาน้ำท่วมเมืองถล่มกลายสภาพเป็นเมืองร้างไป

เมืองทั้ง ๔ ที่ว่านี้ ไม่ปรากฏในตำนานว่าใครสร้าง และสร้างมาแต่เมื่อใด แต่ถ้ามีเมืองดังว่า จะต้องมีชนชาติไทยได้เป็นพลเมืองอยู่เห็นจะเป็นอันมาก เพราะเป็นสมัยเดียวกับแว่นแคว้นยวนเชียง ที่อยู่ใกล้ชิดทางตะวันออกนั้น

ต่อนั้นมา พระวาสุเทพฤษีกับพระสุกกทันตฤษี สองพระสหาย จึงได้สร้างเมืองขึ้นใหม่ให้ชื่อว่า "ลพุน"[1] ที่ริมแม่น้ำระมิงหนตะวันตก เมื่อ พ.ศ. ๑๑๙๗[ก] แทนเมืองสุโขทัย และเมืองชะเลียง ซึ่งเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ได้ถูกยุทธภัยลงจนเป็นเมืองร้างเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้น

(ก) Siam Society ว่าสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๑๙๗ ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นความจริง เพราะเป็นเวลาก่อนหน้าที่นางจามเทวีวงศ์ขึ้นมาครองเพียง ๓ ปี เวลาที่สร้างเมืองลำพูนนี้ เมืองชะเลียงและเมืองสุโขทัย เป็นเมืองร้างแล้วทั้งสองเมือง

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองลำพูน ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

เมืองลพุนนี้ ล่างแห่งว่า เดิมชื่อ พิงคบุรี แล้วเป็นหริภุญไชยและหริภุญไชย ต่อมาต้องเป็นเมืองขึ้นขอมที่เมืองอุมงคเสลา ขอมได้เรียกชื่อแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย ชื่อหริภุญไชยนี้ภายหลังเรียกกันว่า เมืองลำพูนไชย แล้วในที่สุดก็เรียกเพียงเมืองลำพูน

เมื่อการสร้างเมืองได้สำเร็จลงแล้ว พระวาสุเทพฤษีได้จัดให้นายควาย (ก) พร้อมด้วยบริวารประมาณ ๕๐๐ คน นำบรรณาการลงไปถวายพระเจ้าจักรวรรดิเมืองละโว้กับพระสุกกทันตฤษี ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชาวเมืองละโว้ เพื่อขออัญเชิญนางจามเทวีวงศ์[2] พระราชธิดา ให้เสด็จขึ้นมาเป็นนางพระยาครองเมืองหริภุญไชย พระเจ้ากรุงละโว้ก็ทรงอนุญาต พระนามนางจามเทวีวงศ์จึงได้ไปเป็นนามเขตแคว้นของพระองค์ในภายหลังว่า สามรัฐ หรือ สามเทศ และเลื่อนลงมาใช้ถึงเขตเมืองเหนือ อันเป็นต้นเดิมของคำว่า สยามประเทศ ที่เขมรเรียกขึ้น เพราะคำว่า จาม ชาม สาม เป็นเสียงเดียวกัน

ในคราวเดียวกันนั้น พระเจ้ากรุงละโว้ก็ได้ทรงตั้งพระสวามีของนางให้เป็นอุปราชา (คืออุปราชของเมืองละโว้) ไปกินเมืองราหรือเมืองรามซึ่งตั้งอยู่ปากแม่น้ำคง เดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองมะละแหม่ง[3]

(ก) หนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์ หน้า ๖๙ บั่งฉิมลิขิตว่า "ที่จะเป็นนายควาย"

นายกะวะยะเป็นไทย เพราะหนังสือเรื่องตำนานมูลศาสนาหน้า ๑๖๓ ว่า "ด้วยเหตุว่าพระนางปฏิบัติตามพระโอวาทของพระราชบิดาทรงสั่งสอนมาทุกประการนั้นแล แต่นั้นมาบ้านเมืองก็บังเกิดความสุขกายสบายใจแก่ไพร่ไทยทุกคนแท้จริง"

เมื่อทูตเป็นไทยก็ต้องเชิญคนไทย ซึ่งเป็นพวกเดียวกันมาให้เป็นนาย เรื่องไทยเป็นเจ้าเมืองละโว้นี้ จะต้องคิดว่าอำนาจกรุงละโว้สมัยนั้นได้ครอบงำถึงถิ่นนี้

เวลานั้นพระนางทรงครรภ์ได้ ๗ เดือน เมื่อเสด็จขึ้นมาได้ทรงอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญของกรุงละโว้ขึ้นมาด้วย ๒ พระองค์ พระองค์หนึ่ง คือ พระแก้วขาว หรือพระจันทรรัตน ที่บัดนี้ มีพระนามว่าพระพุทธบุศรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย อีกองค์หนึ่งคือพระพุทธสิกขิ เป็นพระทำด้วยศิลาดำ [ก] เสด็จขึ้นมาโดยขบวนเรือ พร้อมด้วยเสนามาตย์ราชบริพารยังเมืองหริภุญไชย ได้ทรงตั้งเมืองตามระยะทางโดยลำดับ เป็นต้นว่า เมืองพระบาง [ข] เมืองคันธิกะ เมืองบุรัฐ [ค] เมืองบุราง เมืองเทพบุรี เมืองบาง

(ก) พงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๓๔๑ บรรทัด ๑๔ และหน้า ๓๖๗ บรรทัด ๑๙

ครั้งพระไชยเชษฐเป็นกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ ได้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกต และพระจันทรรัตนแก้วขาวกับพระอื่นๆ ลงไปไว้ในเมืองหลวงพระบาง

พระพุทธสิกขิถูกประดิษฐานอยู่ในวัดกู่ขาว เมืองลำปางเสียแก่กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ ครั้งยังดำรงพระยศเบนพระรัชทายาท หน่อพุทธางกูร ได้ทรงอาราธนามาไว้ยังกรุงศรีอยุธยา พระพุทธสิกขิถูกพระเจ้าบุเรงนองเอาไปเมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก พ.ศ. ๒๑๑๒

(ข) เป็นเมืองร้าง อยู่ทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำพิงค์ หลังตลาดปากน้ำโพบัดนี้

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๗๕ ว่า ประชุมพล ณ เมืองพระประบาง น่าจะเป็นปากบาง คือปากบางหมื่นหาญที่ใกล้ปากน้ำบางพุทรา

ข้าพเจ้าได้ตรวจสองฝั่งลำแม่น้ำ หน้าเมืองสิงห์บุรี เมืองอินทรบุรี ครั้งรับราชการอยู่ที่เมืองนั้นแล้ว ไม่ปรากฏว่ามีโบราณสถาน เช่นวัดเก่าๆ กว่าซากวัดร้างในลำแม่ลา การ้อง และในลำแม่น้ำวัดพระนอนจักรสีห์ ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าจะเป็นลำแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม เดิมเดินลงทางนั้นมาก่อน ไม่ใช่เดินลงทางหน้าเมืองสิงห์บุรีบัดนี้

ฉะนั้น เมืองพระบางก็หาใช่เมืองที่พงศาวดารโยนกว่า ที่ปากบางหมื่นหาญนั้นไม่

(ค) พงศาวดารโยนกว่า เมืองปุรัฐ น่าจะเป็นเมืองชัยนาทบุรี แต่ข้าพเจ้าสงสัยว่า จะไม่ใช่เมืองชัยนาท เพราะเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นั้น ลำแม่น้ำปิงต่อแต่เมืองพระบางลงมา แยกลงเป็น ๒ ทาง สายตะวันตก ลงทางแม่น้ำจระเข้สามพัน สายตะวันออกลงแม่น้ำลพบุรีทางหางน้ำสาครผ่านเขาสมอคอน ระหว่างลำแม่น้ำทั้งสอง น่าจะเป็นที่ลุ่มราบอยู่ ซึ่งก่อนนั้นคงเป็นอ่าวเมืองพระบาง เป็นเมืองกันอ่าวอย่างเมืองสมุทรปราการ เมืองละโว้ เมืองอินทรบุรีเป็นเมืองฝั่งอ่าวตะวันออก เมืองสุวรรณภูมิเป็นเมืองฝั่งอ่าวตะวันตก

เมืองชัยนาทบุรี พึ่งเป็นเมืองขึ้นในสมัยสุโขทัยตอนปลายคือ เมื่อที่ดอนมากแล้ว

พล เมืองราเสียด เสด็จโดยลำดับขึ้นมาถึงหาดทรายแห่งหนึ่ง น้ำเข้าเรือ พระนางจึงทรงเรียกสถานที่นั้นว่า หาดเสียว ครั้นเสด็จมาถึงคู (เมืองร้าง) แห่งหนึ่ง จึงให้ตั้งเมืองขึ้น ณ ที่นั้น เรียกชื่อว่าเมืองตาก พระนางเสด็จถึงเมืองลพุน ขึ้นครองเมืองเมื่อ พ.ศ. ๑๒๐๐

เมื่อจัดการทำพิธีอภิเษกพระนาง เป็นนางพระยาแล้ว ก็ให้เปลี่ยนชื่อเมืองลพุนว่า เมืองหริภุญไชย เสวยราชย์ได้เพียง ๗ วัน ก็ประสูติสองพระราชโอรสฝาแฝด ผู้พี่ทรงพระนามว่าเจ้ามหันตยศ ผู้น้องทรงพระนามว่าเจ้าอินทรวร ต่อมาเจ้ามหันตยศ พระชนม์ ๑๘ พรรษา ได้เสวยราชย์แทนพระนาง และเจ้าอินทรวรได้มาครองเมืองเขลางค์นคร (ก) ที่พระสุพรหมฤษีเนรมิตให้ ซึ่งแต่ก่อนเคยเป็นเมืองลัมภกัปปะนครมาแล้ว (ข)

พระนางได้เสด็จมาประทับที่เมืองเขลางค์นคร ๖ เดือนเสด็จกลับเมืองหริภุญไชย ก็ทรงประชวร สวรรคต พระยามหันตยศ ทรงจัดการถวายพระเพลิงพระศพแล้ว ให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิไว้ภายในเวียงหริภุญไชย เรียกว่า สุวรรณเจดีย์จังโกฏ

(ก) หนังสือตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๗๒ บรรทัด ๑๔ ว่าเจ้ามหันตยศพระชนมายุ ๗ ปี แต่พงศาวดารโยนก หน้า ๑๘๕ บรรทัด ๓ ว่า พระชนม์ ๑๘ น่าเชื่อมากกว่าหนังสือตำนานมูลศาสนา เพราะเป็นโอรสฝาแฝด

(ข) หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๑๙๐ บรรทัด ๙ ข้าพเจ้าว่า เขตของอาณาจักรสุวรรณภูมิโบราณ ถึงเมืองลัมภกัปปะนคร

เมืองลัมภกัปปะนคร ถ้าจะลองอนุมานอายุ คงได้เป็นเมืองมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นานทีเดียว ครั้นถึงใกล้สมัยนางจามเทวีวงศ์ ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย ก็ได้ทิ้งร้างลง พระฤษีจึงเนรมิตเมืองใหม่ให้เจ้าอินทรวรพระอนุชา

กษัตริย์สืบพระวงศ์ต่อมาจากนางจามเทวีวงศ์ลงมาถึงพระเจ้าอรุโณทัย รัชกาลที่ ๔ แว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย ต้องตกเป็นเมืองขึ้นอาณาจักรโยนกเชียงแสน และแต่นั้นถึงพระเจ้ากุลเทวะรัชกาลที่ ๘[ก] เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๔๓๐ ครองสมบัติได้ ๘ ปี ก็เสียเมืองแก่พระเจ้ามิลักขะไตรราช ครองเมืองหริภุญไชยได้ ๓ ปี ๓ เดือน ก็ถูกพระเจ้ามิลักขะมหาราชมาแย่งแล้วเข้าครองเมืองได้ ๑ ปี[ข]

พระเจ้ามิลักขะมหาราชนั้น เดิมครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองยศมาลามหานคร (แสนหวี เมืองยศมาลา หรือดอกขาวใบใหญ่หมายความถึงร่มขาว คือ กลดขาว หรือหมวกสีขาวใบใหญ่ คือพวกไทยเมืองแสนหวี) พลโยธาหาญฝ่ายเมืองหริภุญไชยปราชัยหนีไปอาศัยอยู่ ณ เมืองสมิงนคร (สิงค์อยู่เหนือเมืองกาญจนบุรีเก่า[ค] ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๑๙๙ เมืองสิงค หรือสมิงนคร อยู่ลำแม่น้ำน้อยแควไทรโยค เวลานี้เป็นเมืองร้าง)

พระเจ้ามิลักขะมหาราช มาได้นครหริภุญไชยหนึ่งเดือนราชโอรสพระเจ้ากุลเทวะ ซึ่งพ่ายหนีลงไปอยู่เมืองสมิงนคร ก็ได้กำลังรี้พลชาวเมืองสุวรรณภูมิ (เมืองกาญจนบุรีเก่า) เป็นอันมาก แล้วยกกองทัพขึ้นมาตีเอาเมืองหริภุญไชยคืนได้ ครองสมบัติได้ ๑ ปีกับ ๓ เดือน ต่อกษัตริย์องค์นั้น

(ก) ถือศักราชและลำดับกษัตริย์ตามหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๒๙

(ข) มิลักขะ คำนี้ข้าพเจ้าว่าผู้แต่งเรียกไทยพวกอื่นเหยียดเพราะไม่ใช่เป็นพวกอื่นเหยียดเพราะไม่ใช่เป็นพวกของตัว เรียกรวมทั้งพวกที่อยู่ก่อนและพวกที่มาใหม่ด้วย ไม่ใช่จะหมายเฉพาะชาวป่าชาวเขาแต่อย่างเดียวเท่านั้น

(ค) พงศาวดารโยนกของ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บนนาค)

มาอีกองค์หนึ่งถึงพระเจ้าพาลราชเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๔๔๒ ครองเมืองได้ ๒ เดือน ๑๕ วัน องค์อื่นได้เสวยราชย์ต่อมาอีก ๒ องค์ ถึงพระเจ้าพาลราช พ.ศ. ๑๔๕๖ อีก ครองเมืองอยู่ ๓ ปี [ก]

ถัดจากพระเจ้าพาลราชลงมาอีก ๓ องค์ ถึงพระเจ้าอัทรสัตกะ [ข] หรือพกราช เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๔๖๕ ครองเมืองได้ ๒ ปี ๑๐ เดือน ยกกองทัพลงไปจะตีเมืองละโว้ แต่มิทันถึง ฝ่ายกองทัพเมืองละโว้ได้ยกออกไปจะต่อสู้ข้าศึกที่ชายแดน ก็ถูกกองทัพพระเจ้ากรุงสะธัมนคร (สะเทิม มอญ) ซึ่งขณะนั้นได้ยกเข้ามาสกัดหลังไว้ จะกลับเมืองละโว้ก็กลับไม่ได้ จึงยกทัพบ่าขึ้นไปแย่งเอาเมืองหริภุญไชยต้องหนีเตลิดลงมาทางใต้

พระเจ้ากรุงละโว้ เคยครองกรุงหริภุญไชยอยู่ได้ ๓ ปี ในเวลาที่ครองเมืองอยู่นั้น มีพระยาองค์หนึ่งทรงพระนามว่ากัมโพช ได้ยกพยุหโยธามารบ แต่ต้องพ่ายหนีไป ทิ้งเครื่องศัสตราวุธและเครื่องม้าไว้เป็นอันมาก [ค]

เมื่อพระยาละโว้สวรรคตแล้ว พระยากลมราช รัชกาลที่ ๒๑ ได้เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๔๗๐ ในปีนี้เมืองหริภุญไชย ก็ต้องตกเป็นเมืองขึ้นขอม

(ก) พงศาวดารโยนก ของ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๒๐๐ บัจฉิมลิขิตว่า ความตอนนี้ น่าจะตรงกับในพงศาวดารเหนือ ตอนแผ่นดินพระยาพาลราชบุตรพระยากงผู้ครองกาญจนบุรี กาญจนบุรีได้เป็นใหญ่ในเมืองราชบุรีสร้างเมืองศรีวิไชยที่นครปฐมบัดนี้ และสร้างเมืองพันธุมบุรี คือ สุพรรณบุรี

(ข) หนังสือตำนานมูลศาสนาเรียก พกราช

(ค) หนังสือเรื่องตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๘๓ เรียกกษัตริย์ที่ครองหริภุญไชยว่า อุจจิตตะจักรวรรดิ แต่หนังสือพงศาวดารโยนก วิชิตทะจักรวัตราช พระยาคัมโพชที่ต้องพ่ายหนีไป ข้าพเจ้าว่าเป็นพวกขอมเมืองอุมงคเสลายกมาตี เรียกตามหนังสือจินดามณีก็ว่ากลัมพุช เห็นจะไม่ใช่เขมร เพราะเขมรเพิ่งได้กัมโพชไปใช้ในสมัยศรีอยุธยาตอนกลาง

ที่เมืองอุมงคเสลา ขอมได้เป็นใหญ่เหนือแว่นแคว้นชะเลียง และได้ตลอดจนอาณาจักรโยนกเชียงแสน

ต่อรัชกาลนี้ ก็ถึงรัชกาลพระเจ้าจุเรละ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๔๙๐ เกิดความไข้ขึ้นในเมืองหริภุญไชย มีคนล้มตายมาก ชาวเมืองได้หนีความไข้ไปอยู่เมืองสุธรรมวดีนคร (สะเทิม) เป็นอันมาก

ครั้นอยู่มาได้ ๖ ปี ความไข้นั้นระงับหายไป ผู้ที่คิดถึงบ้านเมืองเดิมก็พากันกลับยังภูมิลำเนา พวกที่ไม่อาลัยต่อบ้านเมืองเดิมก็เลยอยู่ที่เมืองหงสาวดีต่อไป [ก]

ชนทั้งหลายที่ได้กลับมายังเมืองหริภุญไชยนั้นแล้ว ระลึกถึงหมู่ญาติที่ยังอยู่เมืองหงสาวดี ถึงกำหนดปี เดือน จึงได้แต่งเครื่องสักการะลอยน้ำไปบูชาโดยทางน้ำ เรียกว่า ลอยโขมด จึงเป็นประเพณีลอยประทีปสืบมา [ข]

(ก) เพราะมีเรื่องในตำนานกล่าวว่า เมื่อชาวเมืองหริภุญไชยหนีมาอยู่เมืองสุธรรมมาวดีนครนั้น ภายหลังพระเจ้าพุกามราช มาได้เมืองสุธรรมมาวดี พระองค์ไม่ยินดี แต่ที่จะเก็บเอาบุตรีของคนในเมืองสุธรรมมาวดีเท่านั้น แม้หมู่ชาวหริภุญไชยอันทุพพลภาพก็มิได้กรุณาปรานียังเก็บเอาบุตรีของชาวเมืองหริภุญไชยเหล่านั้นด้วย ฝ่ายชาวเมืองหริภุญไชยจึงได้พากันอพยพหนีจากเมืองสุธรรมาวดี หนีต่อไปอาศัยยังกรุงหงสาวดี

หนังสือตำนานชินกาลมาลินี เรียกเจ้าพม่าองค์นั้นว่า บุญกาม ทำให้สงสัยว่า พระเจ้าอนุรุทธ์มหาราช แต่ปีรัชกาลของพระเจ้าอนุรุทธ์มหาราช พ.ศ. ๑๕๕๒–๑๕๘๕ เป็นเวลาภายหลังเรื่องที่ว่านี้ ชะรอยเหตุการณ์นี้จะเป็นเรื่องครั้งพระเจ้าอนุรุทธ์มหาราช หากแต่ท่านผู้รจนาตำนานได้เอามาบรรจุไว้ก่อนเวลาของเรื่องที่แท้จริงไป

(ข) พระยาราชโยธาให้ความเห็นว่า พิธีลอยโขมด เนื่องมาจากชาวรามัญ ได้เข้ามาปะปนอยู่ในเมืองหริภุญไชยมาก แล้วทำพิธีของเขา ชาวพื้นเมืองเห็นดีด้วย โดยยักเป็นลอยประทีปถวายพระพุทธบาท ๔ รอย

และข้าพเจ้าว่า นี่เองเป็นต้นเหตุลอยประทีปในพระราชพิธีสิบสองเดือน ที่ปรากฏในหนังสือนางนพมาศ

อนึ่งเล่า คนชาวเมืองหงสาวดีก็พากันมาอยู่ในเมืองหริภุญไชยมาก และได้นำวิธีใช้อักขระหนังสือมาใช้ในเมืองนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้ไทยที่เมืองหริภุญไชยใช้หนังสือมอญแต่นั้น[ก]

พ.ศ. ๑๔๙๖ พระเจ้าเอกุจักรวรดิราช เสด็จมาจากเมืองถมุนคร (เชียงรุ้ง) ขึ้นครองสมบัติในเมืองหริภุญไชยได้ ๙ ปี ก็สวรรคต[ข]

ต่อมาอีก ๒ องค์ ถึงพระเจ้ามลาระสุปาลนครเป็นรัชกาลที่ ๒๖ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๕๑๖ หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๒๐๖ ต่อนั้นยังมีพระมหาราชเสด็จมาจากเมืองสุปละนคร แปลว่าเมืองที่รักษาเข้มแข็ง แผลงมาจาก "สักกะบาล" กระมัง

แต่ตำนานลำพูนว่า มาจากเมืองสักกะบาล มาชิงเอาเมืองหริภุญไชยได้แล้ว ก็เข้าครองราชสมบัติในเมืองหริภุญไชยนคร หนังสือพงศาวดารโยนกว่า อยู่ล่วงวันเล็กน้อยก็ดับสูญสิ้นพระชนม์ แต่หนังสือตำนานลำพูนว่า อยู่ได้ถึง ๑๐ ปี จึงสวรรคต

ปละ ท้ายคำ สุ กับ บาล ท้ายคำ สักกะ เป็นคำเดียวกันเมืองสักกะบาลนคร คือเมืองสวรรคโลก

(ก) ข้าพเจ้าว่า ไทยที่อยู่ในอาณาจักรสุวรรณภูมิก็ดี หรือเมื่อครั้งไทยตั้งเป็นอาณาจักรขึ้นเองได้แล้วเรียกว่า อาณาจักรทวาราวดีก็ดี ตลอดจนพวกที่อยู่เมืองละโว้นั้น ไทยพวกที่กล่าวนี้ ได้ใช้หนังสือมอญมาก่อนแล้วทั้งนั้น ใช้ขึ้นมากระทั่งพวกสุโขทัย ซึ่งเป็นเวลาก่อนพวกไทยหริภุญไชย ดูหนังสือเรื่องอินเดียอารตแอนด์เลตเตอร์ เล่ม ๑๐ เลขที่ ๑ ปัจฉิมลิขิต หน้า ๔๘ และเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงที่ว่า พวกเมืองเหนือนิยมพระมอญนั้น

(ข) หนังสือตำนานมูลศาสนา ส่วนตำนานเมืองลำพูนว่า พระเจ้าจักรวรรดิราชยกพลเสนามาจากเมืองทรฆะรัฏฐนคร (เมืองยาว) หนังสือพงศาวดารโยนกว่า น่าจะเป็นเมืองเชียงรุ้ง ในสิบสองปันนา คือไทยลื้อ เพราะคำว่าเชียงรุ้ง แปลว่า ยาวและไกล

ล่วงรัชกาลมาอีก ๕ องค์ ก็ถึงรัชกาลที่ ๓๒ พระเจ้าอาทิตยธรรมิกราช พระชนม์ ๗๖ ขึ้นเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๕๘๖ [4] กษัตริย์พระองค์นี้ได้ทรงทำศึกกับกษัตริย์ละโว้ คือพระเจ้าจันทโชติ (ก) พระชนกพระนารายณ์หลายครั้ง แต่เป็นศึกแบบธรรมยุทธกรรมคือพนันก่อพระเจดีย์และขุดสระเป็นต้น

พระองค์ให้สร้างเจดีย์หลวงลำพูนสูง ๑ เส้น ๓ วา บรรจุพระบรมธาตุไว้ในนั้น แล้วให้สร้างศาลาการเปรียญศาลาใหญ่น้อย เป็นมหาอารามหลักนครหริภุญไชย (ข)

เพราะเหตุที่พระองค์ได้เป็นกษัตริย์ เมื่อล่วงมัชฌิมวัย จึงทรงขวนขวายแต่ทางธรรมเป็นที่ตั้งแม้จะต้องทำสงครามด้วยวิธีธรรมยุทธกรรม มีการพนันก่อสร้างปูชนียวัตถุในพระศาสนานั้นเป็นต้น

ส่วนปูชนียวัตถุ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่สำคัญ ที่ได้มาในรัชกาลนี้ คือพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกต ทรงอัญเชิญเสด็จขึ้นมาแต่เมืองศรี

(ก) พระเจ้าจันทโชติ พระชนกพระนารายณ์ คือพระนารายณ์ในหนังสือพงศาวดารเหนือ ที่ครองเมืองอโยธยา เป็นเรื่องก่อนสมัยศรีอยุธยา

(ข) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๒๐ บรรทัด ๔ และหน้า ๔๓๒ หมายเหตุว่า "ชนะละโว้รับพุทธศาสนามาจากมอญสร้างเจดีย์หลวงลำพูน" ความจริงรับจากไทยที่เมืองละโว้ไม่ใช่มอญ

หนังสือตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๙๒ ว่า เมื่อบุตริยะอำมาตย์แม่ทัพเมืองละโว้ยอมแพ้เข้าสวามิภักดิ์พระยาทิตตะราช ๆ ให้รี้พลทั้งสองฝ่ายสร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์หนึ่ง หนตะวันออกเมืองหริภุญไชย ครั้นต่อมาพระองค์ให้สร้างพระอารามขึ้นอารามหนึ่ง ในที่สร้างพระเจดีย์นั้นด้วย เรียกว่าวัดทุ่งมหาพล และทุ่งนาที่พักรี้พลทั้งสองฝ่ายเรียกว่าทุ่งมหาพล

อยุธยาโบราณ [ก] (เมืองอู่ทอง) พระเจ้าอาทิตย์ธรรมิกราชสวรรคต พ.ศ. ๑๕๙๐ เมื่อมีพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา [ข]

ต่อจากนี้ไปอีกหนึ่งองค์ ก็ถึงรัชกาลที่ ๓๔ พระเจ้าสรรพสิทธิราชครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๖ ครองราชย์ได้ ๓ ปี เจ้าพรหมก็รุกไล่ขอมเมืองอุมงคเสลา ลงมาได้แว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย ซึ่งขณะนั้น

(ก) พงศาวดารกรุงกัมพูชา และตำนานพระแก้วมรกตว่า เมื่อเกิดน้ำท่วมที่เมืองอินทปัต ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นเมืองพระรถหรือเมืองศรีพโร ในจังหวัดชลบุรี ไม่ใช่ที่เมืองเขมร พระแก้วมรกตได้ถูกอัญเชิญเสด็จหนีน้ำท่วม มาอยู่เมืองศรีอยุธยาโบราณ เวลานั้นเมืองอโยธยาหรือกรุงศรีอยุธยา ยังไม่ได้ตั้งขึ้นทางทางลำน้ำป่าสัก และลำน้ำลพบุรีทั้งสองแห่ง ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่านามเมืองศรีอยุธยาที่ว่านี้เป็นนามของเมืองอู่ทอง เมืองศรีอยุธยาโบราณ เป็นเมืองที่ติดต่อกับเมืองหริภุญไชย ตั้งแต่รัชสมัยพระยาพวลและก่อนนั้นแล้ว ถึงตอนพระเจ้าอาทิตย-ธรรมิกราช พระเจ้าอาทิตยธรรมิกราช ได้เป็นใหญ่ลงมาทางใต้มีอำนาจเหนือเมืองนี้ พระองค์จึงได้พระแก้วมรกตอันเป็นศรีของประเทศแล้วอัญเชิญขึ้นไปไว้ ณ เมืองหริภุญไชย

(ข) หนังสือชินกาลมาลินี หน้า ๑๕๘ หนังสือตำนานมูลศาสนา หน้า ๒๑๒ บรรทัด ๑๓ ว่า เมื่อสวรรคตมีพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา

ฉะนั้น พระเจ้าอาทิตยธรรมิกราชก็เสวยราชย์อยู่เพียง ๕ ปี สวรรคต สันนิษฐานว่าก่อนที่พระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชย์ เห็นจะทรงผนวชเป็นภิกษุ ครั้นว่างกษัตริย์ในเมืองหริภุญไชยลง ขุนนางจึงเชิญพระองค์ผู้เป็นเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์ให้ลาเพศสมณะขึ้นเสวยราชย์เหมือนพระร่วงสุโขทัย หากแต่พระร่วงเป็นราษฎรมีบุญญาธิการเท่านั้น ไม่ใช่เป็นเชื้อกษัตริย์เหมือนพระเจ้าอาทิตยธรรมิกราช เพราะฉะนั้นในรัชกาลของพระองค์ จึงเพียบพร้อมไปด้วยกิจการทางศาสนา แม้จะต้องทำการรบพุ่งกับข้าศึกก็หลีกเลี่ยงการประหัตประหารฆ่าฟัน เปลี่ยนเป็นการธรรมยุทธกรรมเกือบทุกครั้ง

เป็นเมืองออกขอมเมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๙ แล้วได้แว่นแคว้นชะเลียงด้วย เปลี่ยนนามแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชยว่า แว่นแคว้นลานนาไทย (ก)

แล้วมีกษัตริย์สืบต่อพระเจ้าสรรพสิทธิราช ลงมาอีก ๖ พระองค์ ถึงรัชกาลที่ ๔๑ พระเจ้าทาตัญญะราชเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๖๙๕ พระองค์เสวยราชย์มาได้ ๗ ปี อาณาจักรโยนกเชียงแสนก็ถูกพวกไทยในอาณาจักรเมาทำลาย แว่นแคว้นนี้ไม่ได้ถูกตียับเยินในครั้งนั้นด้วย จึงได้กลับเป็นอิสระขึ้นแต่นั้นมา

ต่อรัชกาลนี้ถึงรัชกาลที่ ๔๒ ไทยอำมาตย์เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๗๒๕ ต่อจากรัชกาลนี้ไปอีก ๖ รัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๔๙ พระยายี่ มาครองเมืองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๔ ได้ให้พระยาเบิกโอรส ไปครองเมืองนครเขลางค์ลัมภกัปปะบุรี (ลำปาง) พระยายี่มาครองเมืองหริภุญไชยได้ราว ๔ ปี พระยาเมงรายก็แต่งให้อ้ายฟ้าเข้ามาเป็นไส้ศึกอยู่ในหริภุญไชย ถึง พ.ศ. ๑๘๒๔ พระยาเมงรายก็ตีเมืองหริภุญไชยได้ รี้พลของพระยาเมงราย ได้เอาเพลิงเผาบ้านเรือนในเมืองหริภุญไชยพินาศในครั้งนั้น เว้นแต่หอพระแก้วมรกตหาได้ถูกเพลิงไหม้ไม่ ได้มีผู้ลอบอัญเชิญพระแก้วมรกตขึ้นไปไว้เสียที่เมืองเชียงราย พระยาเมงรายคงได้แต่พระแก้วขาวไปไว้ที่เมืองเชียงใหม่

(ก) หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๑๓๔ บรรทัด ๑๕ และหนังสือตำนานไทยสังเขป หน้า ๑๕ บรรทัด ๑๖ ว่า " อาณาจักรขอมได้เปลี่ยนนามเป็นลานนาไทยในคราวนี้" แต่เหตุผลนั้น เพราะสร้างเวียงไชยปราการ ปกครองเขตขอมที่ได้ใหม่ จึงเปลี่ยนนามแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย พร้อมกับชื่อเมืองที่พระองค์ครอง

ราชวงศ์กษัตริย์หริภุญไชย แต่พระเจ้าอาทิตยราช ราชวงศ์กษัตริย์สุวรรณภูมิลงมา มีเชื้อพระราชวงศ์ติดต่อกัน [ก] จนกระทั่งเสียเมือง

เมื่อเมืองหริภุญไชยถูกเพลิงเผาพินาศแล้ว ก็ได้ถูกทอดทิ้งให้เป็นเมืองร้างอยู่ถึง ๒๓๖ ปี พระเมืองแก้วราชวงศ์แคว้นจกจึงได้สร้างเมืองลำพูนขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๙ ตั้งหลักเมืองก่อปราการ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ [ข]

สรุปข้อความบทนี้

เมืองหริภุญไชย ได้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๑๙๗ พลเมืองเป็นไทย ซึ่งชั้นเดิมรับวัฒนธรรมมอญ ใช้หนังสือมอญ นางจามเทวีวงศ์ราชธิดากษัตริย์ไทยเมืองละโว้ ได้ขึ้นไปครองเป็นองค์แรก สืบกษัตริย์มาได้ ๔๙ พระองค์ ถึงพระยายี่บา ก็เสียเมืองหริภุญไชยแก่พระยาเมงราย ราชวงศ์แคว้นจก เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๔ ต้องทิ้งเป็นเมืองร้าง ถึง พ.ศ. ๒๐๕๙ พระเมืองแก้วราชวงศ์เดียวกัน จึงได้สร้างเมืองลำพูนขึ้นใหม่

(ก) หนังสือชินกาลมาลินี หน้า ๑๖๑ ได้แบ่งการสืบเชื้อพระราชวงศ์ไว้เป็น ๒ ตอน ว่าตั้งแต่สมเด็จพระอาทิตยวงศ์เป็นต้น มีสมเด็จพระเจ้ายี่บาราชบรมกษัตริย์ เป็นปริโยสานที่สุดลงโดยลำดับ ก็นับเป็นกษัตริย์ ๑๙ พระองค์ด้วยกัน ถ้าจะนับโดยปีนั้นก็ได้ถึง ๒๔๕ ปีบริบูรณ์

ตอนนี้ก็คือเชื้อราชวงศ์กษัตริย์ไทยสุวรรณภูมิ ได้เป็นกษัตริย์หริภุญไชยก่อนนั้นขึ้นไป นอกจากเชื้อสายกษัตริย์เมืองลพบุรี และสุวรรณภูมิ คือพระยาพาลแล้ว เป็นเชื้อสายราชวงศ์กษัตริย์เมืองสวรรคโลก เมืองแสนหวี เชียงรุ้ง และไทยเมืองอื่น ๆ

(ข) หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก หน้า ๕๔๕ ในบัญชีเลขที่ ๑๔ ว่า พระเมืองแก้วเสวยราชย์เป็นกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๐๓๘

บันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองลำพูน

เลขที่ 1

ตำนานมูลศาสนา

มีมากท่านที่คิดว่า ทำไมฤาษีจึงชอบสร้างเมือง ฤาษีคือใครกันแน่ ดูเป็นเรื่องใกล้ข้างวงศ์ๆ จักรๆ อยู่

สมัยนั้น การนับถือศาสนาของไทยในอาณาจักรทวาราวดีและก่อนนั้น นับถือศาสนาทั้งพุทธและศาสนาพราหมณ์ เช่นเดียวกับที่เราเพิ่งเลิกโล้ชิงช้ากัน ในสมัยประชาธิปไตยนี้ (ดูหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๒ หน้า ๒๕ บรรทัด ๑๔) พวกฤาษีหรือดาบสก็คือพวกที่ถือบวชในลัทธิศาสนาพราหมณ์ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไทย) ก่อนที่จะทรงผนวชยังต้องทรงเพศเป็นดาบส ทำนองได้เป็นนักบวชในศาสนาพราหมณ์มาแล้วก่อน ก็และพิธีการที่จะให้เป็นมิ่งขวัญเป็นมงคล เรายังใช้พิธีไสยศาสตร์คือพิธีพราหมณ์อยู่

เหตุที่จะให้บ้านเมืองที่สร้างขึ้นเป็นมงคลอันอุดมเลิศ ฤาษีจึงเป็นธุระในการสร้างสรรค์เมืองให้ ซึ่งปรากฏเพียงเมืองลำพูนและเมืองหลวงพระบาง เหนือขึ้นไปก็ไม่ปรากฏ ทั้งนี้เป็นเพราะศาสนาพราหมณ์แผ่ขึ้นไปไม่ถึง

เมืองลำพูนนี้ ควรจะได้เล่าก่อนหน้าเมืองเชียงแสน เพราะภายหลังนี้ได้เข้ารวมอยู่ในอาณาจักรลานนา แต่ที่ไม่ได้ทำเช่นนั้น เพราะเมืองหริภุญไชยสร้างภายหลังเมืองเชียงแสนอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นอาณาเขตที่ละโว้แผ่

ขึ้นไป ในสมัยเมื่อเมืองสุโขทัยเป็นเมืองร้าง จึงมีเรื่องราวติดต่อสัมพันธ์กับเมืองละโว้ เหตุนั้นข้าพเจ้าจึงได้นำมาเล่าเป็นบทที่ ๕ เมืองลพบุรีเป็นบทที่ ๗

เลขที่ 2

นางจามเทวีวงศ์ จะต้องเป็นเชื้อสายสำคัญของบ้านเมืองแถบนี้มาก่อน เช่น พระราชมารดาเป็นเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์ทางเมืองเหนือดังนี้เป็นต้น แต่ถ้าได้อ่านบทที่ ๗ ต่อไปข้างหน้านี้ ก็จะเห็นความได้เด่นชัดยิ่งขึ้น เพราะเมื่อก่อน พระยากาฬวรรณดิศ สวรรคตใน พ.ศ. ๑๐๔๓ นั้น ได้โปรดให้พระยาพาลีราชขึ้นมาครองเมืองสุโขทัย พระมารดานางจามเทวีวงศ์อาจเป็นเชื้อสายของพระยาพาลีราชก็น่าจะเป็นได้ ฉะนั้น พระฤๅษีจึงได้เจาะจงขอเอาพระนางขึ้นมาปกครองคนเมืองเหนือ คนอื่นมีถมไปทำไมจึงไม่เชิญ

พระนามนางจามเทวีวงศ์นี้ หนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์ หน้า ๙๑ ปัจฉิมลิขิตว่า เป็นจัมมเทวีก็มี ธรรมเทวีก็มี แต่เป็นจามเทวีโดยมาก

คำว่า จาม ซาม สาม เป็นเสียงเดียวกัน น่าที่จะเป็นพระโอรสธิดาในลำดับที่ ๓ ของพระเจ้ากรุงละโว้ สมัยอยุธยาตอนต้นก็ยังมีชื่อเรียกเจ้าสามพระยาเป็นพยานอยู่ด้วย เหตุที่พระนางเป็นธิดาลำดับที่ ๓ นี้เอง จึงเอาสามมาเป็นนามประเทศที่พระองค์อยู่ครอง ว่าสามเทสะ คือเป็นประเทศของนางจามเทวีและสามรัฐ ซึ่งเป็นต้นเดิมของนามที่เรียกประเทศสยามเกิดขึ้น

หริภุญไชยนี้ ท่านนักศึกษาประวัติศาสตร์ได้กล่าวกันมาแต่ก่อนว่าเป็นเมืองที่พวกขอมได้สร้างขึ้นไว้ ที่ท่านว่าขอมสร้างก็เพราะเหตุที่มีชื่อนางจามเทวีเป็นสำคัญ ก็ชื่อประเทศจามมีอยู่และตั้งอยู่ใกล้ประเทศเขมร อนึ่ง

เขมรก็ได้มีอำนาจปกครองบ้านเมืองอยู่ทางนี้ ฉะนั้น เมืองหริภุญไชยจึงเป็นเมืองที่พวกขอม (เพราะเข้าใจว่าขอมคือเขมร) ได้สร้างขึ้น

ต่อมาภายหลัง ท่านนักโบราณคดีลางท่านก็ว่าเป็นเมืองของมอญ ไม่ใช่พวกขอม (เขมร) ดังพวกแรกกล่าว เพราะเหตุที่นางจามเทวีวงศ์ขึ้นไปจากเมืองละโว้ และที่เมืองละโว้เป็นมอญก็โดยสันนิษฐานได้จากหลักศิลาจารึก ด้วยได้ศิลาจารึกอักษรมอญรุ่นแรก มีที่เมืองนั้น ฉะนั้น เมืองละโว้จึงเป็นเมืองมอญ อนึ่ง ตำนานจามเทวีวงศ์ สมัยกลางก็มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องอยู่กับมอญที่เมืองสุธรรมนคร (สะเทิม) และเมืองหงสาวดี เพราะมีพลเมืองได้อพยพไปมาถึงกันอยู่

หนังสือตำนานพระพิมพ์ หน้า ๑๔ บรรทัด ๑๖ ว่า "แต่โครงราก (วัดพระคง) เป็นของเก่า ครั้งมอญยังปกครองเมืองลำพูนอยู่ก่อน พระเจ้าเมงรายได้ขับไล่พวกมอญไป และได้เมืองลำพูนไว้ในอำนาจ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๔๐"

ที่ถูกนั้นพระยาเมงรายตีเมืองหริภุญไชยได้ ใน พ.ศ. ๑๘๒๔ กษัตริย์ที่ครองเมืองเวลานั้นก็เป็นไทยไม่ใช่มอญ ทรงพระนามว่า พระยายีบา พระยายีบาหนีไปอยู่เมืองลำปาง ซึ่งเป็นเมืองไทยขึ้นกรุงศรีสัชนาลัยมาแต่เดิม

พลเมืองของหริภุญไชย แม้ชั้นแรกที่สร้างเมืองขึ้นใหม่ ๆ ก็มีคนไทยอยู่มาก แต่แน่นอนละว่าจะต้องมีพวกกะเหรี่ยง ละว้าหรือมอญอยู่ปะปนบ้างเป็นธรรมดา เพราะปรากฏในตำนานมีเรียกว่า พวกเมงคบุตรด้วย

เมื่อได้ระลึกถึงเหตุการณ์ ที่ไทยได้เคลื่อนที่ลงมาอยู่ในแหลมทองแต่ต้นพุทธกาลดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑-๒-๓ และบทที่ ๗ บทที่ ๙ ข้าพเจ้า

เชื่อเป็นแน่ว่า เมืองหริภุญไชยเป็นเมืองไทย หากรับวัฒนธรรมของมอญเช่นเดียวกับพวกเมืองละโว้ ฉะนั้น โครงรากวัดพระคง จึงบอกลักษณะว่าเป็นของเก่าครั้งมอญสมดังที่ท่านศาสตราจารย์เซเดสกล่าวไว้

เลขที่ 3

เหตุใดพระเจ้ากรุงละโว้ จึงไม่ให้พระสวามีของนางขึ้นมาอยู่ด้วย เมืองราหรือเมืองรามเป็นเมืองสำคัญอย่างใด จึงต้องให้พระสวามีของนางเสด็จออกไปครองถึงมีตำแหน่งอุปราชดังนั้น

ในตำนานมูลศาสนาว่า นัยหนึ่งพระสวามีของนางออกบวช นางเป็นผู้ปราศจากพระสวามี พระสุกกทันตฤษี จึงได้มาขอพระนางไปจากพระราชบิดาดังนี้ก็ว่า

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๗ ว่า "เรียกเมืองราชบุรีอันเป็นที่ตั้งกรุงเก่าว่า อโยชฌิยา" ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าไม่ถูก

หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๕๒ ว่า "เมื่อก่อน ๑๓ ชั่วอายุคนในสมัยซ้อง พ.ศ. ๑๕๐๓–๑๘๑๙ จีนทำเครื่องถ้วยแต่สีเดียวจำหน่าย ครั้นอาหรับทำชนิดเขียนลายจำหน่ายมีคนนิยม จีนจึงทำบ้าง" อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงเครื่องถ้วยที่ออกจากท่ามะตะบัน [ก] ว่า "เป็นชนิดที่ดีงามแต่ก็ว่าเป็นของอาหรับเช่นกัน ซึ่งเป็นการตรงกันข้ามกับความจริง เพราะอาหรับจะส่งออกที่ท่านั้นได้อย่างไร มีแต่ของเตาชะเลียงและสุโขทัย หรือบางทีจะมีเตาเวียงกาหลงส่งไปบ้าง ด้วยเป็นท่าค้าขายที่สำคัญและติดต่อกับราชวงศ์สุโขทัยในครั้งกระนั้น โดยการส่งออกทางแม่

(ก) คือ นครพัน มอญเรียกว่า เมืองเมาะตะมะ

สอดไปลงเขตพม่าบัดนี้ แม้เครื่องสังคะโลกซึ่งขุดได้ในเกาะสุมาตราหรือพีลิปปินส์ ตามจดหมายเหตุก็กล่าวว่า ออกไปจากท่ามะตะบันทั้งสิ้น"

ที่วงเล็บเมืองเมาะตะมะนั้น หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง (ตอนต้น) หน้า ๖๖ บรรทัด ๑๒ ว่า สร้างเมืองเมาะตะมะเมื่อ พ.ศ. ๑๐๘๖ เพราะฉะนั้น เมืองท่าสำคัญของไทย ที่กล่าวในหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทยเวลานั้น ก็หาใช่ที่เมืองเมาะตะมะไม่ เป็นเมืองรามบุรีที่ภายหลังเรียกเป็นชื่อไทยว่าเมืองฉอด ฉอดก็คือจอด หมายถึงท่าจอดเรือ เมืองฉอดได้กลับเข้ามาอยู่ในอำนาจของสุโขทัย ใน พ.ศ. ๑๘๐๖

เมืองรามบุรี เป็นเมืองของพวกไทยเมา ซึ่งอยู่ที่เมืองหลวงมาตั้งภูมิลำเนาเป็นรัฐหนึ่งที่ปากน้ำคง และไทยพวกหนึ่งเป็นสายเดียวกับพวกที่เข้ามาเป็นใหญ่ที่เมืองตาก แล้วลงไปสร้างเมืองละโว้ เมื่อสมัยเมืองตากยังไม่ถูกทอดทิ้งเป็นเมืองร้าง เมืองรามบุรีได้เป็นท่าเรือสำคัญของเมืองตากและเมืองเหนือ ครั้นพระยากาฬวรรณดิส ย้ายจากเมืองตากลงมาครองเมืองละโว้เป็นราชธานีของไทยแคว้นใต้ เมืองรามบุรีจึงเป็นเมืองท่าของเมืองหริภุญไชยด้วยเวลานั้นเมืองสุโขทัยและเมืองชะเลียงเป็นเมืองร้าง และคงเป็นด่านทางด้านตะวันตกของเมืองละโว้ ความสำคัญมีดังนั้น พระเจ้ากรุงละโว้ จึงให้พระราชบุตรเขยพระสวามีของนางจามเทวีวงศ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งพระอุปราชาออกไปครอง สมัยเมื่อขอมเมืองอุมงคเสลาและอาณาจักรโยนกเชียงแสนมีอำนาจ เมืองรามบุรีก็เป็นท่าเรือของสองอำนาจนั้น ครั้นอาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลายแล้ว เมืองรามบุรีคงเป็นเมืองท่าเรือของแว่นแคว้นชะเลียงตามเดิมบ้าง เป็นของอาณาจักรเมาบ้าง เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ขึ้นครองกรุงสุโขทัย ใน พ.ศ. ๑๘๐๐ คงต้องพระประสงค์จะขยายเขตสุโขทัย เอา

เมืองท่าเรือสำคัญนี้ไว้ในอำนาจดังแต่ก่อน วิเทโศบายนี้จึงเกิดกระทบกับพ่อขุนสามชนขึ้น พ่อขุนสามชนชิงยกกองทัพล่วงเข้ามาถึงเมืองตาก แต่ต้องพ่ายหนีไปใน พ.ศ. ๑๘๐๑ นั้น

เลขที่ 4

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๒ ในบัญชีเลขที่ ๓๒ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๕๘๖ แต่หนังสือจามเทวีวงศ์ หน้า ๙๙ บรรทัด ๑๕ จุลศักราช ๔๐๙ ก็ตรงกับ พ.ศ. ๑๕๙๐ ผิดกันอยู่ ๔ ปี ซึ่งข้าพเจ้ายุติตามหนังสือพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักรว่าถูก

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๐๘ ปริจเฉทที่ ๑๐ ว่าด้วยอาทิตยราชวงศ์รามัญ ซึ่งข้าพเจ้าไม่เห็นพ้องด้วยในข้อที่ว่า พระเจ้าอาทิตยราชเป็นราชวงศ์รามัญเลย หนังสือพงศาวดารโยนกว่าเช่นนี้เห็นจะเป็นเพราะในเวลานั้น เมืองหริภุญไชยใช้หนังสือมอญ

การที่ไทยใช้หนังสือมอญ ข้าพเจ้าว่าใช้มานานแล้วตั้งแต่แรก ๆ ที่นางจามเทวีวงศ์ ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย ไม่ใช่เพิ่งมารับใช้หนังสือมอญต่อเมื่อคนเมืองหงสาวดีเข้ามาอยู่ในเมืองหริภุญไชย ถ้าชาวเมืองหริภุญไชยทั่ว ๆ ไป รับใช้หนังสือมอญแพร่หลายเพราะคนเมืองหงสาวดีเข้ามาอยู่มากในครั้งนั้น ก็เป็นเรื่องของชาวเมืองหริภุญไชย เพิ่งใช้หนังสือมอญทั่ว ๆ ไปเท่านั้น จะลงความเห็นว่าชาวเมืองหริภุญไชยเป็นมอญ เพราะเหตุที่ใช้หนังสือมอญไปเช่นนั้นหาได้ไม่ ด้วยไทยในเมืองจีนที่รับใช้หนังสือจีนก็มี แต่เขาก็ไม่ได้เป็นจีนไปด้วยแต่อย่างใดเลย

เรื่องไทยรับใช้หนังสือของชนชาติอื่น เราจะด่วนวินิจฉัยว่า เป็นชนชาตินั้นชาตินี้ไปด้วยนั้นหาได้ไม่ เพราะแม้แต่ในสมัยหลังนี้ ทั้งที่เรามีหนังสือไทยของเราใช้เองแล้ว พระยาลิไทยก็ยังจารึกอักษรขอม เพราะฉะนั้น การที่ไทยใช้หนังสือมอญหนังสือขอม จะเป็นกิจธรรมดาของเรามาก่อนแล้ว ดูหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๘๖ ว่า "จึงได้คัดไปตามตำราของครู ซึ่งอาจเป็นรามัญหรือเป็นผู้ได้ศึกษาในสำนักรามัญ เพราะในสมัยสุโขทัยโบราณนั้น นับถือพระรามัญกันมาก ว่าเป็นผู้ปฏิบัติใกล้อย่างพระในลังกาทวีป และถ้าหากจะสันนิษฐานเอาว่า เมื่อหริภุญไชยเป็นเมืองมอญ น่าที่มอญจะต้องใช้กำลังแผ่อำนาจเข้ามาในถิ่นของไทย ซึ่งมอญจะทำเช่นนั้นหาได้ไม่ เพราะเวลานั้นมอญต้องเป็นเมืองขึ้นของพม่า แม้แต่มอญจะคิดกู้อิสรภาพของตนขึ้นเองก็ยังไม่มีกำลังพอจะทำได้ ไฉนจะมีอำนาจเข้ามาคุ้มครองเมืองที่ไทยได้ปกครอง และมีไทยเป็นพลเมืองได้ ทั้งพระอาทิตยธรรมิกราชเอง ข้าพเจ้าก็ว่าเป็นไทยเชื้อพระราชวงศ์สุวรรณภูมิ

เป็นความจริงอยู่บ้างที่มอญได้มีอำนาจอยู่คราวหนึ่ง คือเรื่องของพระเจ้าสุรชิตราชกษัตริย์มอญ ที่มาครองเมืองละโว้นั้น นั่นก็เป็นเรื่องก่อนมอญ ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า และเป็นลักษณะบังเอิญเท่านั้น

หนังสือตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๙๙ ว่าพระยาทิตตะนั้นเมื่อสวรรคตไปแล้ว พระยาอาทิตยราชจึงได้เป็นพระยาเสวยราชสมบัติ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นพระยาองค์เดียวกัน เรื่องก็จะเฉลิมพระเกียรติยศว่า พระองค์ทรงมีบุญญาธิการยิ่งใหญ่ ซึ่งเป็นแบบของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยอดยิ่ง จะต้องกลับชาติ รัชกาลของพระองค์มีเพียง ๕ ปีเท่านั้นก็สวรรคต

ประวัติมอญ

มอญ เป็นพวกที่ลงมาจากภาคใต้ของประเทศจีน แต่ไม่ปรากฏถิ่นฐานเดิมแน่นอน มีชื่อเรียกในตำนานว่า เมง [1] (คือพวกแม้ว หรือแหม่วจื้อ) ซึ่งเป็นนามบรรพบุรุษของชาติมอญ [2] มาแต่ก่อน ฝรั่งเขาสำรวจว่าภาษาพูดพวกมอญเขมร ซึ่งครั้งหนึ่งเป็นภาษาของมนุษย์ที่อยู่ถัดประเทศอินเดียออกมาทางตะวันออก ต่อมาพวกที่พูดธิเบตพม่า ได้ลงมาจากทางเหนือแล้วมีพวกไทยที่ลงมาจากทิศตะวันตกของประเทศจีนในภายหลัง ทั้งสองพวกนี้ได้เข้ามารุกแดนพวกที่พูดมอญ เขมร ให้ถอยร่นลงไปอยู่ตามชายทะเล ดังที่มีภาษานี้พูดกันอยู่ในเมืองหงสาวดี (พะโค) เมืองเขมรและญวนกลาง

ในพม่าใต้แต่เดิมมีคนอยู่จำพวกหนึ่ง เรียกว่า มัน คำว่า "มัน" นี้เห็นจะตรงกับที่พวกเราเรียกว่า รามัญ คือมอญ ในตำนานต่าง ๆ จึงกล่าวสรุปได้ว่า พวกมอญมีถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งที่ลุ่มแม่น้ำเมงค์ (คือแม่น้ำสะโตง เวลานี้ได้ถูกเรียกว่า สิตตองหรือจิตตอง อีกสองชื่อ) และตามชายทะเล กระทั่งถึงเมืองนครศรีธรรมราช ทั้งในถิ่นที่เป็นอาณาจักรสุวรรณภูมิเดิมนั้นด้วย มอญได้รับวัฒนธรรมและอารยธรรมจากชาวอินเดียตอนใต้ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ส่วนพุทธศาสนาก็รับนับถืออยู่ก่อนชาติอื่น ๆ ในแหลมทองนี้

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องประวัติมอญ ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

ประวัติของมอญสมควรจะแบ่งกล่าวออกเป็นสองพวก คือพวกที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาพวกหนึ่ง พวกที่อยู่ในอ่าวเบงคอลพวกหนึ่ง

พวกที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ปรากฏว่าตั้งบ้านเมืองอยู่ก่อนพุทธกาล ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๓๐๑ พระโสณเถรกับพระอุตตรเถร ได้นำพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ยังสุวรรณภูมิประเทศ เมืองสุวรรณภูมิ (นครปฐม) ราชธานีของมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

คาถาคัมภีร์ธรรมศาสตร์ และหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หน้า ๒๒ บรรทัด ๒๐

เชื่อว่าพระเถระทั้งสองจะได้ขึ้นที่เมืองทวาย เข้าด่านพระเจดีย์สามองค์ลงตามลำแม่น้ำสายตะวันตก (ก) มาขึ้นที่เมืองนครปฐม

ถึงพุทธศตวรรษที่ ๕ เป็นสมัยที่ไทยได้อพยพมาอยู่ในอาณาจักรสุวรรณภูมิ ครั้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ อาณาจักรสุวรรณภูมิต้องเป็นเมืองร้าง เพราะการผันผวนของฟูนันและจินละ แล้วพวกมอญก็ได้ถูกกวาดต้อนให้ลงไปอยู่เมืองจินละในครั้งนั้น ภายหลัง พ.ศ. ๑๑๓๓ อาณาจักรสุวรรณภูมิโบราณได้กลับตั้งขึ้นใหม่อีกได้ แต่ครั้งนี้เป็นอาณาจักรไทย และมีนามเรียกใหม่ว่า อาณาจักรทวาราวดี (ข)

(ก) คือสายเมืองกาญจนบุรี, นครปฐม ที่บัดนี้ตอนแม่น้ำแม่กลองเข้ามานครปฐม ได้ตื้นเขินเสียแล้ว

(ข) ตำนานพุทธเจดีย์สยามของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพและปาฐกถาเรื่องพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ เว้นแต่เมืองสุวรรณภูมิ เป็นราชธานีของมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ข้าพเจ้าเชื่อตามหนังสือเรื่องเมืองทองของขุนสิริวัฒนาทร และเหตุผลดังที่ได้กล่าวมาในบทก่อน ๆ ประกอบ

ส่วนประวัติของมอญ ที่อยู่ในอ่าวเบงคอลนั้นปรากฏว่าได้มีชาวอินเดียแล่นเรือไปมาค้าขายที่ลุ่มแม่น้ำเมงค์ (สะโตง) ซึ่งเวลาก่อนนั้นยังเป็นอ่าวทะเลเว้าขึ้นไปไกลทางข้างเหนือ ลางพวกก็ตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามชายทะเลในอ่าวนั้น

ครั้นเมื่อก่อนพุทธกาล ๕๐ ปี ได้มีชาวอินเดียฝ่ายใต้อีกพวกหนึ่งอพยพมาแต่เมืองตะเลิงคะณะ (ก) อยู่ฝั่งทะเลตะวันออกของประเทศอินเดียระหว่างแม่น้ำฮุกลีและแม่น้ำโคธาวารี มาตั้งภูมิลำเนาตามริม ๆ ปากแม่น้ำอจิรวดี หรืออิระวดี แม่น้ำสะโตง อยู่ปะปนสมพงศ์กับมอญ จึงมีชื่อพวกใหม่นี้อีกชื่อหนึ่งว่าตะเลง หมายความว่าเป็นชาวเมืองตะเลิงคะณะ พวกตะเลงมีรูปร่างเค้าหน้าต่างกับพม่า เพราะจมูกไม่แบน หน้ายาวและผิวคำ

พวกตะเลิงคะณะมีเชื้อสายสืบต่อกันมา จนสามารถตั้งเมืองขึ้น ณ ที่นั้น มีนามว่าเมืองสะเทิม เรียกเป็นภาษามอญว่า เมืองสุธรรมาวดี เมืองสุธรรมาวดีได้เจริญขึ้นไปเป็นลำดับจนเป็นมหานคร มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองตั้งเป็นราชธานีแรกในแดนมอญและเป็นที่แรกตั้งพระพุทธศาสนา ซึ่งชาวอินเดียได้นำมาสั่งสอน ณ เมืองสะเทิมนั้นก่อนเมืองอื่น แดนนี้เวลานี้เป็นเขตมณฑลพะโคอยู่ในพม่าใต้

ต่อนั้นมาก็มีชาวอินเดียสองพี่น้อง ชื่อตปุสะ และปาลิกะได้สร้างเมืองตะกองแล้วสร้างพระเจดีย์เล็ก ๆ บรรจุเส้นพระเกศาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้เมื่อก่อนพุทธกาล ๔๒ ปี คือในระหว่างเวลาที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่

(ก) แขกกะลิง คือชาวกะลิงคราษฐ

ราว พ.ศ. ๙๑๘ พระพุทธโฆษาจารย์[3] ได้เชิญพระไตรปิฎกเข้ามาสู่กรุงสุธรรมาวดี นับว่าพระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานเป็นหลักฐานที่เมืองมอญในอ่าวเบงกอล ภายหลังมอญในอาณาจักรสุวรรณภูมิ

เมืองสุธรรมาวดี เป็นเมืองสร้างขึ้นแต่สมัยพุทธกาล มีเชื้อราชวงศ์กษัตริย์ชาวอินเดียสืบต่อมาถึงราชวงศ์กษัตริย์ที่เมืองสะเทิมองค์หนึ่ง ได้สมรสกับชาวพื้นเมือง เกิดเจ้าชายสองพี่น้อง ทรงพระนามว่า เจ้าสมละ และวิมละ ครั้นเมื่อพระราชบิดาล่วงลับไปแล้ว เจ้าชายสองพี่น้องก็ต้องถูกขับไล่ให้ออกจากกรุง เพราะราษฎรรังเกียจ เห็นไม่สมควรที่จะให้ทรงราชย์เหตุด้วยชนนีของเจ้าทั้งสองเป็นชาวดอน คือเมง ไม่ใช่แขก ทั้งสององค์ก็ลงเรือเร่ร่อนขึ้นไปข้างเหนือในอ่าวนั้น ไปถึงเกาะหงสาวดี ซึ่งได้มีพวกชาวอินเดียไปตั้งค้าขายอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก เจ้าทั้งสองจึงรวบรวมพวกมอญในท้องถิ่น ได้กำลังแล้วก็ชิงเอาเกาะนั้นจากพวกอินเดียได้ ตั้งเมืองหงสาวดีขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๑๑๑๖ (ก)

ภายหลังได้มีผู้มา (ข) ก่อสร้างพระเจดีย์ที่เมืองดะกองให้ใหญ่โตขึ้นในราว พ.ศ. ๑๑๙๗ แล้วเรียกว่าพระเจดีย์ชวยดะกองหรือชะเวยดากอง ถึง พ.ศ. ๑๒๘๗ พระเจ้าปุณริกะ กษัตริย์เมืองหงสาวดีได้มาสร้างเมืองดะกองแล้วตั้งนามเมืองใหม่ว่า เมืองอารัมณะ (ค)

เมืองหงสาวดีเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงสะเทิม สืบพระวงศ์ลงมาหลายชั่วกษัตริย์ แล้วต่อมาเมืองหงสาวดีได้ตกไปอยู่ในอำนาจของแคว้น

(ก) นี่แปลว่ากษัตริย์ที่เมืองสุธรรมาวดี ก่อน พ.ศ. ๑๑๑๖ นั้น ล้วนเป็นแขกชาวอินเดียทั้งนั้น ภายหลัง พ.ศ. ๑๑๑๖ กษัตริย์จึงเป็นมอญ

(ข) เข้าใจว่าเป็นกษัตริย์มอญที่เมืองหงสาวดี ในรัชกาลหลังองค์หนึ่ง

(ค) พม่าได้เมืองอารัมณะแล้วเปลี่ยนเรียกชื่อใหม่ว่า เมืองย่างกุ้ง แปลว่า สงบ ฝรั่งเรียกแรงกูน ส่วนชื่อร่างกุ้ง แปลงมาจากสองชื่อต้นนั้น

โกละประเทศอินเดีย เมื่อพระเจ้าอนุรุทธได้เสวยราชสมบัติในกรุงพุกาม (ปะกัน) ใน พ.ศ. ๑๕๕๓ นั้น ได้มีพระสงฆ์ไปจากกรุงสะเทิม เที่ยวเทศนาสั่งสอนพลเมือง ซึ่งส่วนใหญ่ก็รับนับถือศาสนาพุทธอยู่แล้ว แต่ไม่เคร่งครัดเหมือนพระมอญ พระเจ้าอนุรุทธเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงให้ขับไล่พวกพรตอรีย์ ที่นับถือลัทธิบูชานาคราชตามอย่างทางเมืองเบงคอลเสีย แล้วทรงแต่งทูตให้ไปขอพระไตรปิฎกต่อพระเจ้ามนูหะกรุงสะเทิม แต่พระเจ้ามนูหะไม่ยอมถวาย พระเจ้าอนุรุทธจึงถือเป็นสาเหตุยกกองทัพไปตีเมืองสะเทิม และได้เมืองหงสาวดีไว้ในอำนาจในครั้งนั้นด้วย

สมัยนั้น พระพุทธศาสนาในเมืองสะเทิม เจริญรุ่งเรืองมาก แม้พระเจ้าวิชัยพาหุศิริสังฆโพธิ รัชกาลที่ ๑๑๕ แห่งราชวงศ์สีหฬกรุงลังกาก็ต้องแต่งทูตให้มาขอคณะสงฆ์จากมอญ เพื่อไปอุปสมบทกุลบุตรในกรุงลังกา ตั้งสมณวงศ์เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๑๔ เพราะเวลานั้นในกรุงลังกาขาดสมณวงศ์ที่บริสุทธิ์ (ก)

เมืองมอญได้ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า แต่ครั้งพระเจ้าอนุรุทธต่อมาช้านาน ครั้นเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๐๖ ทางประเทศรามัญได้เป็นกบฏต่อพม่าขึ้น พระเจ้าอลังคจอสู หรือสีหบดีกษัตริย์พม่า จึงยกกองทัพลงมาปราบปรามประเทศรามัญ ให้กลับเข้าไปอยู่ในความปกครองได้ตลอดเลยลงมาถึงเมืองทวาย ซึ่งเวลานั้นเป็นเมืองของไทยในแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ แล้วพม่าก็อ่อนกำลังลง

(ก) พุทธเจดีย์สยาม, พระเจ้าวิชัยพาหุศิริสังฆโพธิชนะพวกทมิฬ กลับรวบรวมบ้านเมืองเป็นอิสรภาพขึ้นได้ และทรงย้ายเมืองหลวงไปตั้งที่ปุลัษฐิบุรี เรียกตามภาษาสีหฬว่า โปลันนะรุวะ ทางกรุงลังกาได้สิ้นวงศ์สงฆ์ที่บริสุทธิ์

ครั้งนั้น พวกมอญอพยพหลบหนีภัย เข้าไปอาศัยอยู่ที่ปากแม่น้ำคงตะวันตก อันเป็นอาณาเขตของเมืองรามบุรี ที่ตั้งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำ ไทยแคว้นเหนือจึงได้ตั้งเป็นเมืองขึ้นใน พ.ศ. นั้น เรียกว่าเมืองนครพัน แต่คำสามัญเรียกตามภาษามอญที่เป็นพลเมืองว่า เมืองเมาะตะมะ

เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๔ ขุนวัง (มะกะโท เป็นไทย) ที่เสนาบดีว่าการวังแห่งกรุงสุโขทัย ได้พานางสุวรรณเทวี พระราชธิดาพ่อขุนรามกำแหงมหาราช หนีออกมาอยู่ที่เมืองเมาะตะมะนี้

ขุนวังมีน้องสาวอยู่คนหนึ่ง ชื่อนางอุ่นเรือน เมื่อออกมาพักอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ ได้ทำการทอดสนิทกับอลิมามาง เจ้าเมืองจึงยกน้องสาวให้เป็นภรรยาอลิมามาง ภายหลังขุนวังเกิดวิวาทขึ้นกับอลิมามาง จึงจับอลิมามางฆ่าเสีย[ก] แล้วตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองเมาะตะมะเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๔ นับเป็นปฐมกษัตริย์ไทยที่ปกครองมอญ ครั้งนั้นเมืองมอญเป็นเมืองออกของพ่อขุนรามกำแหง พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ได้พระราชทานนามมะกะโทว่า พระเจ้าฟ้ารั่ว พระเจ้าฟ้ารั่วทรงปราบปรามบ้านเมืองเป็นใหญ่ในรามัญประเทศได้ทั้งหมดใน พ.ศ. ๑๘๓๐

ในการติดต่อสัมพันธ์กับอาณาจักรลานนา พระเจ้าฟ้ารั่วได้พระราชทานพระราชธิดา ทรงพระนามว่าตละแม่ศรี อีกนามหนึ่งว่า นางปายโคแก่พระยาเมงราย มอญกับลานนาจึงมีสัมพันธ์กันอีกด้านหนึ่ง

พระเจ้าฟ้ารั่วครองเมืองเมาะตะมะ ต่อมาถึง พ.ศ. ๑๘๔๙ ก็ถูกลูกชายสองคนของตยาพระยาที่พระเจ้าฟ้ารั่ว จับประหารชีวิตเสียนั้น ลอบเข้ามาปลงพระชนม์

(ก) ดูหนังสือราชาธิราช หน้า ๔

ขุนลอหรือพระยารามประเดิดอนุชาจึงได้ราชสมบัติ พระยารามประเดิดมีพระราชโอรสองค์หนึ่งเรียกว่าสอออ ไทยเรียกว่าแสนเมืองมิ่ง พ่อขุนรามกำแหงมหาราชได้ยกพระราชธิดาองค์หนึ่ง ให้อภิเษกกับเจ้าแสนเมืองมิ่ง

ต่อมาทางอาณาจักรลานนา ได้ยกกองทัพมารบกวนหัวเมืองมอญ พระยารามประเดิดไม่คิดต่อสู้ เป็นเหตุให้พวกอำมาตย์โกรธแค้น แล้วฆ่าพระยารามประเดิดเสีย ยกเจ้าแสนเมืองมิ่งขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓

เมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราชสวรรคตแล้ว พระเจ้าแสนเมืองมิ่ง ก็ไปตีแย่งเอาเมืองทวาย และเมืองตะนาวศรีของไทยมาได้ใน พ.ศ. ๑๘๖๐ แต่มอญนั้นก็ไม่ได้เป็นเมืองออกของไทย

พระเจ้าแสนเมืองมิ่งสวรรคต ราว พ.ศ. ๑๘๗๓ พระยารามไตรอนุชาได้เสวยราชย์ ให้ย้ายราชธานีจากเมืองเมาะตะมะถอยเข้ามาตั้งที่กรุงหงสาวดี ไทยแคว้นใต้ที่เมืองเทพนครชัยศิริจึงกลับตีเอาเมืองทวายและเมืองตะนาวศรีคืนไปได้ (ก)

มอญเห็นพม่า ซึ่งเวลานั้นกษัตริย์เป็นไทยใหญ่ปกครองอ่อนแอ ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองแปร์ หรือปรม ซึ่งพม่าลงมาตั้งราชธานีที่นั่น แต่ต้องถอยทัพกลับ พระยารามไตรเลยถูกปลงพระชนม์ พวกข้าราชการ จึงยกเจ้าอายกำกองราชโอรสพระเจ้าแสนเมืองมิ่ง ซึ่งเกิดด้วยพระราชธิดาพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ขึ้นครองราชสมบัติ แต่นางจันทรมังคละมเหสีพระยารามไตร ได้วางยาพิษปลงพระชนม์เสีย ยึดอำนาจให้เจ้าอ้ายลาวขึ้นครอง

(ก) หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๙๘ ว่า บางทีจะเป็นพวกเมืองอู่ทอง มิใช่พวกสุโขทัย

ราชสมบัติ แล้วยอมเป็นมเหสีของเจ้าอ้ายลาวด้วย เหตุการณ์ที่ว่านี้คงจะเกิดขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๗๓ นั้น[ก]

เมื่อความทราบมาถึงพระมหาธรรมราชาที่หนึ่ง[ข] กษัตริย์กรุงสุโขทัยก็ได้เข้าเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ครั้งนั้นด้วย เพราะเจ้าอายกำกองเป็นเชื้อพระราชวงศ์ของพระยาเลอไทย แต่กองทัพสุโขทัยที่ส่งเข้ามาปราบใน พ.ศ. ๑๘๗๓ จัดการไม่สำเร็จ

เมื่อเจ้าอายลาวสวรรคตแล้ว พระยาอู่ราชโอรสของพระยารามไตรได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นกษัตริย์ต่อมา

ใน พ.ศ. ๑๘๙๔ พระยาอู่ได้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงเหม่แพ้แก่มอญ ปีรุ่งขึ้นมอญจึงกลับย้ายราชธานีออกไปตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตะมะอีก ก็เวลานั้นอาณาเขตกรุงสุโขทัยได้เข้ารวมในอาณาจักรศรีอยุธยาแล้ว อำนาจของไทยที่มอญจะต้องระวังได้เลื่อนลงไปตั้งราชธานีอยู่เสียที่กรุงศรีอยุธยา

ครั้นเมื่อมอญมาอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ ช้างเผือกคู่บารมีของพระยาอู่ล้มลง พระยาอู่จึงเสด็จออกไปคล้องช้าง เพื่อหาช้างเผือกตัวใหม่มาไว้เป็นศรีนคร พระองค์ได้มอบราชการบ้านเมืองไว้แก่สมิงพระตะมะ ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องของพระองค์ สมิงพระตะมะคิดกบฏยกตนขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองเมาะตะมะ พระยาอู่ต้องกลับเข้ามาครองเมืองหงสาวดี เมืองมอญจึงแยกการปกครองออกเป็นสองรัฐ แล้วทำสงครามกัน ภายหลังรวมเป็นประเทศเดียว

(ก) หนังสือเรื่องพงศาวดารพม่า นางจันมังคละเป็นมเหสีพระยารามไตร เป็นธรรมเนียมของพม่าที่พระมเหสีกษัตริย์องค์เก่า จะต้องเป็นมเหสีกษัตริย์องค์ใหม่ด้วย

(ข) พระยาเลอไทย พ.ศ. ๑๘๖๐—๑๘๙๐

กันได้ เมื่อพระยาอู่สวรรคตใน พ.ศ. ๑๙๒๘ แล้ว สีหราชา (พระยาน้อย) ราชโอรสขึ้นครองราชสมบัติเรียกกันว่าพระเจ้าราชาธิราช ปีรุ่งขึ้นก็เริ่มทำสงครามกับพม่า รบติดพันกัน ๓๑ ปี ถึงปี พ.ศ. ๑๙๕๙ สิ้นสงครามราชาธิราช พระเจ้าราชาธิราชสวรรคต พ.ศ. ๑๙๖๖ (ก)

ต่อพระเจ้าราชาธิราชไปถึงกษัตริย์องค์ที่สุด เป็นสตรีเรียกนางพระยาท้าว พระนางพระยาท้าวถูกกษัตริย์พม่าจับเอาตัวไปประเทศรามัญจึงจำต้องยอมอ่อนน้อมพม่าอยู่หลายปี ภายหลังนางพระยากลับมาครองราชสมบัติต่อมาอีก ๗ ปี ก็มอบราชสมบัติแก่พระมหาอุปราชมหาปิฎกธรราชบุตรเลี้ยง เป็นอันสุดสิ้นกษัตริย์ไทยที่ครองรามัญ ๑๘๙ ปี

พระมหาปิฎกธรเป็นมอญต่างพระวงศ์ขึ้นเสวยราชย์ เป็นพระเจ้าธรรมเจดีย์ ครอบครองกรุงหงสาวดีต่อมาอีกสามชั่วกษัตริย์เป็นเวลา ๖๙ ปี ประเทศรามัญก็ตกเป็นเมืองขึ้นพม่าใน พ.ศ. ๒๐๘๑ แล้วพม่าก็เข้ามาปกครองมอญ ตั้งราชธานีอยู่ที่กรุงหงสาวดี

ครั้งนั้นมอญแตกฉานซ่านเซ็นหนียุทธภัย เข้ามาอยู่ที่เมืองเชียงกรานอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา พม่ากำลังเริงชัยบังอาจตามครัวมอญเข้ามาตีเมืองเชียงกรานไปเสียด้วย ซึ่งเป็นต้นเหตุสงครามไทยพม่าแต่นั้น

เมื่อพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ (พม่า) ยกกองทัพถึงกรุงหงสาวดี ใน พ.ศ. ๒๐๙๒ แล้วเสียพระทัยหันเข้าเสพสุรายาเมา ลุ่มหลงในกามคุณและความสนุก จนไม่สามารถจะว่าราชการบ้านเมืองได้ บุเรงนองจึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทน

(ก) ที่จริงเป็นสงครามกษัตริย์พม่าเชื้อไทยใหญ่ กับกษัตริย์มอญเชื้อไทย (สุโขทัย) ทั้งสองฝ่ายต่างก็มีไทยเป็นไพร่พลเข้าประหัตประหารกันด้วย

ราชโอรสของพระยารามที่เป็นพระเจ้าหงสาวดีแต่ก่อน เกิดแต่พระสนมองค์หนึ่ง ทรงผนวชอยู่ ก็ลาเพศสมณะชักชวนคนก่อการกบฏ ปรากฏนามว่าสมิงเตารามะ สมิงเตารามะหนีการจับกุมขึ้นไปอยู่ทางตะวันตก บุเรงนองก็ยกกองทัพขึ้นไปตั้ง ณ เมืองทะละ แล้วแต่งทัพน้อยแยกย้ายกันออกตามจับ

ระหว่างบุเรงนองทำการปราบอยู่ทางตะวันตก พระยาจิตตองเกี่ยวดองเป็นเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์ไทย ที่ครองกรุงหงสาวดีแต่ก่อน เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ ได้เป็นอัครมหาอำมาตย์ว่าการกรมวัง จึงกราบทูลลวงให้พระเจ้าตะเบงชะเวตี้ออกไปคล้องช้างเผือก แล้วมีผู้ลอบฆ่าพระองค์เสียในป่า ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๐๙๓ พระยาจิตตองก็เข้าตั้งมั่นในเมืองจิตตอง ซึ่งพลเมืองเป็นมอญ จึงประกาศตนขึ้นเป็นกษัตริย์ครองกรุงหงสาวดี

พระยาจิตตองครองกรุงหงสาวดีได้ราว ๓ เดือน ก็กำเริบรุกรานใช้แต่อำนาจ ข้าราชการและราษฎรจึงเอาใจออก หากเชิญสมิงเตารามะซึ่งหนีการจับกุม ไปซ่องสุมผู้คนอยู่ที่เมืองเมาะตะมะสมิงเตารามะยกกำลังเข้ากรุงหงสาวดีได้ ฆ่าพระยาจิตตองเสียแล้วขึ้นเสวยราชย์ ณ กรุงหงสาวดี

ภายหลัง พ.ศ. ๒๐๙๓ บุเรงนองยกกองทัพจากเมืองตองอูตีกรุงหงสาวดี พระเจ้าเตารามะสู้บุเรงนองไม่ได้ก็หนี ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๐๙๔ แล้วพระเจ้าเตารามะก็ถูกจับที่เมืองเมาะตะมะ บุเรงนองจึงทำราชาภิเษกเป็นพระเจ้าหงสาวดีใน พ.ศ. ๒๐๙๖ ต่อนี้พม่าปกครองมอญได้เป็นเวลานานอีกระยะหนึ่ง

ดูสายสัมพันธ์ :-

ขุนลอ หรือ พระยารามประเดิด

- พระเจ้าแสนเมืองมิ่ง — ราชธิดาองค์หนึ่งของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช
  - เจ้าอายกำกอง
  - เจ้าอายลาว
- พระยารามไตร — นางจันทรมังคละ
  - พระยาอู่

(เจ้าอายลาวที่นางจันทรมังคละยอมเป็นมเหสีนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นน้องเจ้าอายกำกองนั้นเอง)

บันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องประวัติมอญ

เลขที่ 1

พงศาวดารโยนกของพระยาประชากิจกรจักร ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หนังสือจามเทวีวงศ์ เรียกว่า เมงคบุรี

หนังสือแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของ เสฐียรโกเศศ ว่าที่ในตอนใต้ของประเทศจีน และตอนเหนือแหลมอินโดจีนมีชนชาติชาวป่าพวกใหญ่อยู่พวกหนึ่ง คือ พวกแม้ว หรือจีนเรียกรวมว่า พวกแหม่วจื๊อ ชื่อที่แท้จริงของพวกนี้คือ เมงหรือเหมง

เลขที่ 2

มีคำที่เรียกชื่อมอญอีกสองชื่อ ชื่อว่า "ตะเลง" เดิมก็เป็นชื่อเรียกพวกเชื้อสายชาวอินเดีย ซึ่งเป็นชาวเมืองตะเลิงคะณะที่มามีกำเนิดในดินแดนมอญ ณ เมืองสะเทิม ภายหลังจึงเรียกมอญพวกอื่นว่า ตะเลงทั่ว ๆ ไปด้วย

อีกชื่อหนึ่งว่า รามัญ ซึ่งจะออกจากคำว่า มัน ซึ่งเรามักเรียกชื่อมอญอีกชื่อหนึ่งนั้น เดิมก็เป็นแต่ชื่อเรียกขานเฉพาะนามประเทศ มักใช้ในจารึกของมอญว่า รามัญประเทศ หนังสือลำดับสกุลคชเสนี หน้า ๘๖ ว่า เรียกประเทศมอญเฉพาะที่อยู่ในอ่าวเบงคอล

เลขที่ 3

พระยาราชโยธาท่านว่าดูเหมือนจะเป็นมอญ พระรูปนี้ออกไปแปลพระธรรมในลังกา ส่วนตำนานวิสุทธิมรรค ว่าพระพุทธโฆษาจารย์จากมคธไปลังกา ได้แปลพระธรรมจากภาษาลังกาออกเป็นภาษามคธ และจารพระธรรมลงในใบลานเป็นหลักฐานไว้นั้นเป็นคนละรูปกันกับพระพุทธโฆษาจารย์ที่มาจากมคธ เป็นเรื่องก่อนนี้

เมืองลพบุรี

เมืองลพบุรีเดิมมีชื่อว่าเมืองละโว้ พระนารายณ์ ราชโอรสพระเจ้าจันทโชติ ได้ทรงเปลี่ยนนามเมืองนี้เมื่อพระองค์ได้ย้ายราชธานีลงไปครองเมืองโยธยาที่ลำน้ำสัก ทิศตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา

เมืองละโว้นี้ พระยากาฬวรรณดิสราชโอรสพระยากากะพัตร ขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์สืบราชสันตติวงศ์ที่เมืองตาก[1] เมื่อ พ.ศ. ๙๙๓ เสวยราชย์มาได้ ๑๐ ปี[2] โปรดให้พราหมณ์ทั้งหลายยกไพร่พลลงไปสร้างเมืองละโว้[3] ในเขตของอาณาจักรสุวรรณภูมิเมื่อ พ.ศ. ๑๐๐๒ ซึ่งเป็นเวลาที่ประเทศฟูนันสุดสิ้นอำนาจ การสร้างเมืองแล้วเสร็จ พ.ศ. ๑๐๑๑ พระยากาฬวรรณดิส จึงเสด็จลงมาเสวยราชย์ที่เมืองละโว้และเมืองตากรวมกันได้ ๔๐ ปี ก็สวรรคตใน พ.ศ. ๑๑๔๓

ก่อนสวรรคตในปีนั้น พระองค์ได้ให้พระยาพาลีราช[ก] รัชทายาทขึ้นไปครองเมืองสุโขทัย อันเป็นเมืองใหญ่ ปกครองเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ใต้อำนาจของเมืองละโว้ แล้วได้เมืองแสนหวี (โกสามพี) เป็นที่สุดเขตแดนทางเหนือ ตะวันตกมีเขตถึงปากแม่น้ำคงคือเมืองรามบุรี ตะวันออกถึงเมืองน่าน นาเคนทร์

(ก) เข้าใจว่าเป็นรัชทายาท จึงเสด็จขึ้นไปครองเมืองสุโขทัย ที่ว่าเมืองแสนหวีเป็นเขตแดนแว่นแคว้นละโว้ทางเหนือ ข้าพเจ้าว่า จะหมายถึงเมืองหลวงที่บุรพกษัตริย์ของพระยากาฬวรรณดิสได้อพยพลงมา เมื่อก่อนนั้นนั่นเอง

(อ่านอธิบายที่ขยายละเอียดท้ายเรื่องเมืองลพบุรี ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

พ.ศ. ๑๑๓๒ ขุนนางจีนชื่อ เสียงจุ่น ได้เดินทางมาถึงประเทศไทย ณ เมืองละโว้ ซึ่งกล่าวว่ามีกษัตริย์นับถือพระพุทธศาสนาปกครองประเทศ

พ.ศ. ๑๒๐๐ พระเจ้ากรุงละโว้ ทรงส่งนางจามเทวีวงศ์ราชธิดาให้ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย เมืองหริภุญไชยได้เป็นเมืองใหญ่ ปกครองเมืองเหนือแทนเมืองสุโขทัย เพราะเวลานั้นทั้งเมืองสุโขทัยและเมืองชะเลียง ได้ถูกยุทธภัยกลับกลายสภาพเป็นเมืองร้างลง ส่วนพระสวามีของนางจามเทวีวงศ์ก็ให้ออกไปครองเมืองรามบุรี เมืองท่าเรือของเมืองเหนือ และด่านทางสำคัญด้วย

ต่อมาถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เมื่อพระเจ้าสิงหนวัติตั้งอาณาจักรโยนกเชียงแสนขึ้นได้แล้ว ก็แผ่อำนาจเข้ามาได้เมืองหริภุญไชยและเมืองเหนือทั้งปวง ดังนั้น เขตทิศใต้ของพระองค์จึงรุกล่วงลงไปต่อเขตทิศเหนือ ของแว่นแคว้นละโว้ที่ปากน้ำโพและทิศใต้ของแว่นแคว้นละโว้ ครั้งนั้นต่อกับแดนเมืองอินทปัต[ก] ตะวันออกถึงเขตแดนเมืองพิมาย[ข] ซึ่งเป็นแดนต่อแดนอาณาจักรโคตรบูรตะวันตก อยู่คนละฝั่งอ่าวกับเมืองทวาราวดี (นครปฐม) เพราะที่ระหว่างเมืองทั้งสองนี้ยังเป็นที่ลุ่มอยู่ สมัยเมื่ออาณาจักรทวาราวดีรุ่งเรืองขึ้น ท้องที่เมืองละโว้ก็เป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรนั้น[ค]

(ก) ข้าพเจ้าเชื่อว่า เมืองอินทปัต คือเมืองศรีพโร หรือเมืองพระรถเมืองใดเมืองหนึ่ง ในจังหวัดชลบุรี ไม่ใช่หมายความถึงเมืองเขมร

(ข) เวลานั้นยังไม่ได้สร้างเมือง

(ค) อนุมานว่า เหตุการณ์ตอนนี้เป็นเวลาระหว่าง พ.ศ. ๑๓๒๐ ถึงราว พ.ศ. ๑๓๕๒ ที่เชื่อว่า ที่ดินระหว่างชายทะเลทั้ง ๒ ฝั่ง เป็นที่ลุ่มราบกะพุ้งเข้ามาเกือบถึงปากน้ำโพนั้น ก็เพราะพระมหาพุทธสาครได้สร้างเมืองหนองโสนขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๔๒๐ ที่ดินบริเวณนี้คงกลายเป็นที่ดอนขึ้นก่อนสร้างเมืองไม่นานนัก

เมื่อพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ กษัตริย์เขมรทรงกู้อิสรภาพคืนจากชวาได้แล้ว ก็ปราบปรามได้บ้านเมืองใกล้เคียงต่อไป เมืองละโว้จึงต้องตกอยู่ในอำนาจของจินละ (เขมร) พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ ให้เอาเมืองละโว้เป็นเมืองลูกหลวง (ก) เพราะเมืองทวาราวดีราชธานีของอาณาจักรเวลานั้น ได้ถูกเขมรทำลายพินาศลง ในคราวที่แผ่อำนาจเข้ามานี้ เมืองละโว้เป็นเมืองลูกหลวง ได้ปกครองอาณาเขตเขมรในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ (ข) (ใหม่) เป็นต้น เห็นจะไม่นานเท่าใดนัก แล้วไทยก็กลับปกครองบ้านเมืองของตัวขึ้นได้ตามเดิม

เมื่อราว พ.ศ. ๑๔๖๗ พระเจ้าพกราช (ค) ซึ่งเสวยราชย์เป็นกษัตริย์เมืองหริภุญไชยได้ ๒ ปี กับ ๑๐ เดือน ยกกองทัพลงมาตีเมืองละโว้ พระยาอุจจิตตะจักรวรรดิ์ ก็ยกพลออกจากเมืองละโว้เพื่อเข้าต่อต้านกับข้าศึก

ข่าวการสงครามครั้งนั้น ได้ทราบไปถึงพระเจ้าสุรชิตราช 4 กษัตริย์มอญ ซึ่งครองราชสมบัติอยู่เมืองสะเทิม จึงยกพลโยธาเดินทัพเข้ามาตีตัดหลัง กองทัพพระยาอุจจิตตะจักรวรรดิ์ . พระยาอุจจิตตะจักรวรรดิ์จะกลับมา

(ก) เมืองลพบุรีเห็นจะได้มีทำเนียบเป็นมรดกว่า เมืองลูกหลวงตั้งแต่เขมรเข้าปกครองครั้งนี้เป็นต้นไป

(ข) เรียกตามหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๖๗

เมืองสุวรรณภูมิที่ว่านี้ คือเมืองสุวรรณภูมิ (ใหม่) พวกไทยสร้างขึ้นที่เมืองกาญจนบุรี (เก่า) ไม่ใช่ที่เมืองนครปฐม, แว่นแคว้นนี้มีท้องที่ที่เป็นเขตเมืองสุพรรณบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม ตะนาวศรี และเข้าใจว่า เมืองทวายด้วย

(ค) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๐๑ บรรทัด ๓ เรียกพระเจ้าวัตราสัตกะราช และหน้า ๕๓๐ บรรทัด ๑๐ อัทรสัตกะ แต่หนังสือนี้จะเรียกตามหนังสือเรื่องตำนานมูลศาสนาว่า พกราช เพราะเสียงค่อยใกล้กับภาษาไทย กษัตริย์หริภุญไชยพระองค์นี้ เสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๔๖๕ พระองค์ครองราชสมบัติได้ ๒ ปี ๑๐ เดือน ก็ยกกองทัพมาติดเมืองละโว้ในราว พ.ศ. ๑๔๖๗

เมืองละโว้ก็มิได้ จึงบ่าทัพขึ้นไปชิงเมืองหริภุญไชยได้ก่อน ฝ่ายพระยาพกราช ต้องพลัดจากเมืองหริภุญไชยหนีไปหนใต้ จะเข้าเมืองละโว้ก็เข้าไม่ได้ เพราะพระเจ้าสุรชิตราชได้เข้าครองเมืองละโว้อยู่เสียก่อนแล้ว

ต่อมากองทัพของพระเจ้าสุรชิตราช ได้ตีเอาแว่นแคว้นสุวรรณภูมิได้ไว้ในอำนาจอีกแว่นแคว้นหนึ่ง [5]

ถึงรัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๖ พ.ศ. ๑๕๙๒) เขมรกลับตีเมืองละโว้คืนได้จากมอญแล้วขับมอญออกจากแว่นแคว้นสุวรรณ-ภูมิไป

ราษฎรที่เมืองละโว้ แต่เดิมนั้นรับนับถือศาสนาพุทธลัทธิหินยาน เช่นเดียวกับพลเมืองในอาณาจักรสุวรรณภูมิและทวาราวดี ครั้นเมื่อเขมรได้เป็นใหญ่ และกษัตริย์เขมรเวลานั้นรับนับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ก็ได้มีพวกที่นับถือลัทธิมหายานเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองละโว้ รวมทั้งพวกดาบส ฤๅษีมุนีและพราหมณ์ต่าง ๆ อยู่ปะปนกัน เกิดมีกรณีพิพาทในเรื่องรับนับถือศาสนาขึ้น พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ต้องเสด็จมาทรงระงับข้อพิพาทเรื่องลัทธิพุทธศาสนาหินยานและมหายาน [6] ที่เมืองละโว้ซึ่งพลเมืองต่างรับนับถือ แก่งแย่งกันอยู่ให้ยุติกันได้ แล้วทรงสร้างปรางค์สามยอด และปรางค์วัดพระศรี-รัตนมหาธาตุที่เมืองละโว้สร้างพระพุทธรูป เทวรูปและศิลปวัตถุอื่น ๆ

ราว พ.ศ. ๑๕๗๒ พระเจ้าจันทโชติกับนางปฏิมาสุดาดวงจันทร์เสด็จขึ้นมาจากเมืองวัดเดิมขึ้นครองเมืองละโว้ [7] เปลี่ยนพระราชวงศ์กษัตริย์ใหม่ ซึ่งเวลานั้นเมืองละโว้อยู่ในอำนาจของจินละ (เขมร) เสวยราชย์ได้ ๕ ปี ถึงราว พ.ศ. ๑๕๗๖ พระเจ้าอนุรุทธ [8] มหาราชของพม่า ได้ยกกองทัพมาติดเมืองละโว้ พระเจ้าจันทโชติ [9] ทรงปรึกษากับนางปฏิมาสุดา

ดวงจันทร์พระมเหสี เห็นว่าทัพพม่ายกลงมาใหญ่หลวงนัก จึงถวายนางแก้วประพาฬเชษฐภคินีของพระมเหสี แก่พระเจ้าอนุรุทธ สมัครสมานเป็นทางไมตรีกับเมืองละโว้ ๆ จึงตกอยู่ในฐานเป็นเมืองออกพม่ารวมกับแว่นแคว้นอื่น ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงลุ่มแม่น้ำบึง ในอาณาจักรโยนกเชียงแสน แล้วรับใช้จุลศักราชของพม่ามาแต่นั้น

ต่อมาราว พ.ศ. ๑๕๘๘ (ก) พระยาอาทิตตะราช (ข) กษัตริย์เมืองหริภุญไชย ได้ยกกองทัพมารบกับพระเจ้าจันทโชติที่เมืองละโว้ แต่หาได้ทำการรบด้วยอาวุธไม่ ทรงพนันก่อเจดีย์เป็นธรรม ยุทธกรรมทั้งสองพระองค์ให้ไพร่พลก่อพระเจดีย์พร้อมกัน พระยาทิตตะมีกำลังมากกว่า ก่อพระเจดีย์ได้สูงกว่าพระยาละโว้ จึงสั่งให้ช่างทำยอดพระเจดีย์เอาผ้าหุ้มนำขึ้นตั้งเหนือดินและอิฐที่ก่อแล้ว ให้ตีกลองชัยและโห่ร้องขึ้นสามลา หมู่โยธาของพระยาทิตตะราชเห็นได้แต่ไกลก็พากันแตกตื่นหนีไป แม้พระยาทิตตะก็พลอยหนีไปด้วย พระยาละโว้ก็ให้รี้พลโยธายกออกขับไล่ติดตามจับช้างม้าพร้อมทั้งเครื่องศัสตราวุธ และไพร่พลโยธาของพระยาทิตตะที่หนีไม่ทันได้เป็นอันมาก

แล้วพระยาละโว้ใช้อำมาตย์ยกกองทัพขึ้นไปรบเมืองหริภุญไชย ในราว พ.ศ. ๑๕๘๙ ตอบแทน พระยาทิตตะจึงให้ทูตนำสาส์นไปแจ้งว่า จักกระทำธรรมยุทธกรรม ให้พวกละโว้ไปขุดหนอง ๆ หนึ่ง ในที่ใกล้ตีนดอยโพ้น พวกหริภุญไชยจะขุดหนอง ๆ หนึ่งในที่ไม่ไกลพระนครเท่าใดนัก แต่

(ก) พระยาอาทิตตะราชเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๕๘๒ ประมาณเวลา ๒ ปี ก็ยกกองทัพมาตีเมืองละโว้ เวลานั้นทั้งเมืองหริภุญไชยและเมืองละโว้ อยู่ในอำนาจของพม่า

(ข) ตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๘๔ เรียกทิตตะ หน้า ๑๘๙ เรียกทิตตะราช เป็นกษัตริย์องค์เดียวกับที่พงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๒ ว่า อาทิตตะธรรมิกราช

ให้ขุดด้วยด้ามหอกด้ามดาบ ห้ามไม่ให้เอาจอบเอาเสียมขุด หนองฝ่ายใดมีน้ำแล้วก่อน ฝ่ายนั้นเป็นผู้ชนะ หนองฝ่ายใดมีน้ำทีหลังฝ่ายนั้นเป็นฝ่ายปราชัย ครั้นถึงสัญญาแล้วก็ลงมือขุดกัน ฝ่ายพระยาทิตตะนั้นตอนกลางวันก็ขุดด้วยด้ามหอก ครั้นถึงเวลากลางคืนก็ขุดด้วยจอบด้วยเสียม เหตุดังนั้นชาวเมืองหริภุญไชยจึงแล้วก่อน ก็ตีกลองและโห่ร้องขึ้นกึกก้อง ชาวเมืองละโว้จึงพ่ายหนีไป

ถึงราว พ.ศ. ๑๕๙๐ บุตริยะอำมาตย์เป็นแม่ทัพชาวละโว้ยกขึ้นไปตีเมืองหริภุญไชยอีก แต่หลงทาง ถูกกองทัพเมืองหริภุญไชยตีแตก บุตริยะอำมาตย์ไม่มีทางต่อสู้ จึงนำไพร่พลที่เหลือตายเข้าสวามิภักดิ์พระยาทิตตะราชให้ไพร่พลเหล่านั้นช่วยกันสร้างพระเจดีย์กับชาวเมืองหริภุญไชย ครั้นแล้วก็โปรดปล่อยพวกละโว้กลับบ้านเมือง

สิริคุตต์อำมาตย์ ทราบข่าวก็เข้าขออาสานำกองทัพชาวละโว้ยกขึ้นไปตีเมืองหริภุญไชยในราว พ.ศ. ๑๕๙๑ แต่ไม่ปรากฏว่าได้ชัยชนะพวกหริภุญไชยอย่างใด

เมืองละโว้ต้องเป็นเมืองขึ้นพม่าอยู่จนถึงปี พ.ศ. ๑๖๑๒[10] พระนารายณ์ ราชโอรสพระเจ้าจันทโชติ จึงทำสงครามยุทธหัตถีชนะเจ้าสอลูหรือเจ้าจอลู (ละโว้) หรือที่เรียกว่า นเรศวร พม่า ตั้งแต่นั้นเมืองละโว้ก็เป็นอิสรภาพขึ้นได้ พม่ามีอำนาจเหนือเมืองละโว้อยู่ราว ๓๖ ปี

ลุ พ.ศ. ๑๖๒๓ พระเจ้าจันทโชติ[11] สวรรคต พระนารายณ์ถวายเพลิงพระบรมศพพระชนกนาถแล้ว สร้างวัดในที่ถวายพระเพลิง ปีหนึ่งจึงแล้วเสร็จ

ลุ พ.ศ. ๑๖๒๔ พระนารายณ์เสด็จจากเมืองละโว้ลงไปครองเมืองวัดเดิม เรียกนามเมืองใหม่ว่า เมืองอโยธยา

ราว พ.ศ. ๑๖๓๐ พระนารายณ์ได้เสด็จจากเมืองอโยธยาขึ้นมาบูรณะพระปรางค์ เมืองละโว้ แล้วพระราชทานนามเมืองละโว้เสียใหม่ว่า เมืองลพบุรี ในภายหลังนี้ได้ว่างกษัตริย์ลง (ก)

ภายหลัง พ.ศ. ๑๖๔๙ พระเจ้าไกรสรราช ราชโอรสพระเจ้าพรหมมหาราช แห่งอาณาจักรโยนกเชียงแสน ได้อภิเษกกับนางสุณฑวี ราชธิดากษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัยแล้ว สมเด็จพระชนกแต่งให้ลงมาครองเมืองลพบุรีในคราวที่พระองค์ได้เสด็จลงมาสร้างเมืองพิษณุโลก หล่อพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี และพระศรีศาสดา (ข)

ราว พ.ศ. ๑๖๙๐ ซึ่งเป็นเวลารัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ (ค) กษัตริย์เขมรพระองค์นี้ทรงรื้อฟื้นอำนาจ กลับปกครองบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้อีก แต่ก็ปกครองไทยอย่างอ่อน ๆ มีให้เมืองลพบุรีส่งส่วยปลาแห้ง เมืองสุโขทัยส่งส่วยน้ำ เมืองพัทลุงส่งส่วยไหม

ต่อมาที่เมืองลพบุรี ได้ว่างกษัตริย์ปกครองอีก เพราะเมื่อพระเจ้าไกรสรราชสวรรคตแล้ว พระเจ้าดวงเกรียงกฤษณราช (พระเจ้าสายน้ำผึ้ง)

(ก) พระปรางค์เมืองลพบุรีมีมาก่อน จึงเข้าใจว่าซ่อม ไม่ใช่สร้างดังพงศาวดารเหนือกล่าว

(ข) ลำดับกษัตริย์ราชวงศ์เวียงไชยปราการ กับราชวงศ์เมืองศรีสัชนาลัย ให้ดูบทที่ ๑๔ กรุงศรีอยุธยา สมัยพงศาวดารเหนือ

(ค) หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ เรียกพระเจ้าพันธุมสิริยวงศ์ ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา เรียกพระเจ้าปทุมสิริยวงศ์ พระเจ้าพันธุมสุริยวงศ์ หรือปทุมสุริยวงศ์

พระราชโอรส ก็คงเสวยราชย์อยู่เสียที่เมืองเสนาราชนคร หาได้เสด็จขึ้นมาประทับที่เมืองลพบุรีไม่ ท้องที่เมืองลพบุรีจึงเข้ารวมกับเมืองแพรกศรีราชา

ภายหลัง พ.ศ. ๑๘๒๖ กษัตริย์เมืองแพรกศรีราชา (ตรัยตรึงส์) ซึ่งเป็นใหญ่เหนือเมืองอู่ทองและบ้านเมืองทางตะวันตกตลอดจนปากใต้ ได้เสด็จลงมาเสวยราชย์ที่เมืองลพบุรี กษัตริย์เมืองแพรกศรีราชาแห่งราชวงศ์เวียงพางคำนี้ ก็เป็นพระประยูรญาติกับพระยาธรรมิกราชกษัตริย์เมืองเสนาราชนคร เมืองท่าเรือของแว่นแคว้นละโว้ด้วย

ในแว่นแคว้นละโว้ เดิมมีท่าเรือค้าขายอยู่ที่เมืองอโยธยา (คือเมืองวัดเดิม) ฝั่งลำแม่น้ำสัก แล้วต่อมาจึงเลื่อนออกมาตั้งที่เมืองเสนาราชนครที่ปากแม่น้ำแม่เบี้ยใต้วัดพะแนงเชิง เมื่อภายหลัง พ.ศ. ๑๘๒๖ นั้น แว่นแคว้นละโว้ได้เข้ารวมอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย รัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราช

ลุ พ.ศ. ๑๘๓๒ พ่อขุนรามกำแหงมหาราชจึงได้ทรงจัดการพร้อมกับแว่นแคว้นละโว้ ให้แต่งสำเภาบรรทุกสินค้าออกไปจำหน่ายที่เมืองจีน แล้วซื้อสินค้าที่เมืองจีนกลับเข้ามาใช้ในบ้านเมือง และเพื่อเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนจีน ที่ได้ส่งราชทูตเข้ามาที่กรุงสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ นั้นด้วย

ต่อมาอีกสองปีถึง พ.ศ. ๑๘๓๔ ทางกรุงสุโขทัยให้แว่นแคว้นละโว้แต่งสำเภาบรรทุกสินค้าไปขายที่เมืองจีนอีก

ราว พ.ศ. ๑๘๖๒ กษัตริย์ราชวงศ์เวียงพางคำที่เมืองลพบุรีได้สวรรคตลง ไม่มีรัชทายาทที่จะสืบราชสมบัติ แว่นแคว้นละโว้จึงเข้ารวมกับแว่นแคว้นนครศรีธรรมราช ในฐานะเป็นพระราชมรดกของพระมเหสีและเจ้ารามพระราชนัดดา (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑) อนึ่ง ในเวลานั้นเล่าก็เป็นเวลาที่พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ได้เสด็จสวรรคตมาแล้วได้สองปี พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) แห่งอาณาจักรสุโขทัย ไม่มีโอกาสที่จะทรงเจรจาแทรกแซงอย่างใดได้ ทั้งพระองค์ก็ติดการสงครามทางประเทศรามัญ ประเทศญวน ประเทศจามปา อันเป็นเวลาที่อำนาจของกรุงสุโขทัยเริ่มเสื่อมโทรมลงแล้วนั้นด้วย

สรุปข้อความบทนี้

เมืองละโว้นั้น พระยากาฬวรรณดิสกษัตริย์เมืองตากเป็นผู้สร้างแล้วเสร็จ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๑๑ ในปีสวรรคต พ.ศ. ๑๐๔๓ นั้น ได้ให้พระยาพาลีราชขึ้นไปครองเมืองสุโขทัย

ใกล้พุทธศตวรรษที่ ๑๔ เมืองละโว้ต้องเป็นเมืองขึ้นเขมร เขมรตั้งเป็นเมืองลูกหลวง ดูแลเขตในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและบ้านเมืองทางตะวันตก

ต่อมากษัตริย์มอญได้ครองเมืองลพบุรี และได้เมืองสุวรรณภูมิ (ใหม่)

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ต่อ ๑๖ เขมรตีเอาเมืองลพบุรีคืนได้จากมอญ แล้วขับไล่มอญออกจากแว่นแคว้นสุวรรณภูมิไป พลเมืองจึงรับนับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ตามอย่างเขมรปะปนกับลัทธิหินยาน ซึ่งนับถืออยู่ก่อน

ราว พ.ศ. ๑๕๗๖ พระเจ้าอนุรุทธ (พม่า) ได้เมืองละโว้ เมืองละโว้เป็นเมืองขึ้นพม่าอยู่ถึง พ.ศ. ๑๖๑๒ ก็เป็นอิสรภาพ

เมื่อพระนารายณ์ลงมาครองเมืองอโยธยาแล้ว ได้เปลี่ยนชื่อเมืองละโว้ว่าเมืองลพบุรี เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๓๐

ภายหลัง พ.ศ. ๑๖๔๙ พระเจ้าไกรสรราช ราชโอรสพระเจ้าพรหมเสด็จลงมาครองเมืองลพบุรี

แล้วเขมรจึงรื้อฟื้นอำนาจเข้าปกครองเมืองลพบุรี เมื่อใกล้พุทธ-ศตวรรษที่ ๑๗ ได้อีกครั้งหนึ่ง แต่เห็นจะอยู่ในอำนาจไม่ได้นาน

พ.ศ. ๑๘๒๖ แล้วมา กษัตริย์เมืองแพรกศรีราชาได้เสด็จลงมาครองเมืองลพบุรี ครั้นแล้วแว่นแคว้นละโว้ก็เข้ารวมในอาณาจักรสุโขทัย

ราว พ.ศ. ๑๘๖๒ กษัตริย์เมืองลพบุรีได้สวรรคตลง แว่นแคว้นละโว้จึงรวมกับแว่นแคว้นนครศรีธรรมราช

พระราชนิพนธ์
ในรัชกาลที่ ๖ จากเรื่องพระร่วง

อันพวกเราหญิงชายทั้งหลายไซร้
อยากให้ไทยชื่อชูฟูกระเดื่อง
สละชีพเพื่อผดุงความรุ่งเรือง
ให้ขึ้นชื่อลือเลื่องขจรไกล
เรายอมเสียชีวารักษาสัตย์
รักษารัฐสีมาที่อาศัย
รักษาชาติศาสนาถาวรไว้
ให้ไทยคงเป็นไทยชั่วดินฟ้า ฯ

บันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองลพบุรี

เลขที่ 1

นายพันตรี ไซเดน ฟาเดน เขียนในหนังสือสยามสมาคม เล่ม ๑๕ ภาค ๑ หน้า ๖๗ บรรทัด ๑๐ ว่า เมืองตักกศิลา คือเมืองตากหรือระแหง หากเอาชื่อเมืองตักกศิลาในประเทศอินเดียมาใช้

ข้าพเจ้าเห็นพ้องด้วย เพราะสมกับที่ ม. ลาลูแบร์ เขียนพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า เมืองตากนั้นมีพระเจ้าแผ่นดินสืบพระวงศ์ครอบครองมาก่อน และพงศาวดารโยนก เรียกเมืองตากว่าเมืองแจ้ตาก แจ้ เป็นคำไทยโบราณ เช่นเดียวกับ แส และมีความหมาย ก็เป็นอย่างเดียวกัน คือเป็นเมืองราชธานีของกษัตริย์

อนึ่ง เมืองตากอยู่เหนือเมืองละโว้ ฉะนั้น ความในหนังสือพงศาวดารเหนือจึงว่า ให้พราหมณ์ทั้งหลายยกพลลงไป ก็สมด้วยภูมิประเทศ

เลขที่ 2

พงศาวดารเหนือว่า พ.ศ. ๑๐๐๒ จุลศักราช ๑๐ ปีระกา สัมฤทธิศก ข้าพเจ้าว่าเป็นปีรัชกาลของพระยากาฬวรรณดิส ที่ครองเมืองตากมาได้ ๑๐ ปี ฉะนั้น พระยากาฬวรรณดิสก็ครองเมืองเมื่อ พ.ศ. ๙๙๓

พระยากาฬวรรณดิส ราชโอรสพระยากากะพัตรนี้ อาจมีราชสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับพระเจ้าศักดิ์ามหาราช ผู้ประกาศใช้มหาศักราชของอินเดียในรัชกาลของพระองค์

เลขที่ 3

หนังสือเรื่องสยามในอดีต ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ดินแดนสยามประเทศนี้ เดิมเป็นถิ่นของละว้า หรือ ลัวะ หนังสือเที่ยวทางรถไฟ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ตามลุ่มแม่น้ำโขงถึงเมืองเชียงแสน เป็นถิ่นละว้ามีเมืองต่าง ๆ เมืองละโว้ เป็นเมืองหนึ่งของละว้า ละโว้ก็คือละว้าบุรี เกิดภายหลังประเทศฟูนัน เจ้าของดินแดนของเดิม ซึ่งภายหลังเกิดชาติขอมขึ้น โดยชาติอินเดียนและละว้าผสมกัน ไทยเคลื่อนมาจากทางเหนือแล้วมาเป็นเจ้าของดินแดน จึงเรียกว่าไทยขอม

ลางท่านเห็นว่า ละโว้น่าจะมาจากคำว่า ละโฮร์ ในประเทศอินเดีย เมื่อเมืองมีชื่อว่า ละโว้ พลเมืองจึงได้นามเรียกว่า ละว้า

หนังสือบทละครเรื่องพระร่วง หน้า ค. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสันนิษฐานว่า ที่เรียกนามเมืองว่า เมืองละโว้นี้ เห็นน่าจะถ่ายมาจากเมืองละวะปุระ ในประเทศอินเดีย ซึ่งว่าเป็นเมืองพระละวะสร้างนั้นเสียด้วยซ้ำไป

หนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ ว่า กรุงทวาราวดีซึ่งกรุงละโว้ได้เป็นหัวเมืองหนึ่งนั้น มีพวกมอญนับถือพระพุทธศาสนาอาศัยอยู่แต่เดิม เพราะมีจารึกอยู่บนเสาแปดเหลี่ยม ที่ศาลสูงเมืองลพบุรี เป็นภาษามอญแท้ หลักศิลานี้ช่วยให้มีความรู้ขึ้นว่า ต้องมีพวกมอญ อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้นแล้ว แต่พงศาวดารโยนกกว่า พระเจ้ากาฬวรรณดิสนั้น เป็นโอรสพระเจ้าตักกศิลา เจ้าแผ่นดินขอม [ก] ครั้นแล้วในหน้า ๖๓ นั้นเองก็ว่า นามเมืองโพหนำ เพิ่งเปลี่ยนเป็นเมืองตักกศิลา เมื่อคริสตกาล ๕๘๐

(ก) ท่านผู้แต่งหมายถึงเขมร

ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๒๓ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังตั้งเมืองละโว้มาแล้วถึง ๑๒๒ ปี

หนังสือเรื่องประเทศไทยในตำนานจีน ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๕๐ ว่า เสียมล่อก๊ก คือประเทศไทยนั้น มีต่อเนื่องมาแต่ครั้งวงศ์สุยวงศ์ถัง แต่สมัยโน้นจีนเรียกว่า เชียะโท้ก๊ก เมื่อพระเจ้าสุยเอี๋ยงเต้ ขึ้นครองราชสมบัติปี พ.ศ. ๑๑๓๒ นั้น ขุนนางจีนชื่อเสียงจุ่นได้มาถึงเชียะโท้ก๊ก ได้ความว่า กษัตริย์นับถือพระพุทธศาสนา

หนังสือเรื่องอินเดียน อาร์ต แอนด์ เลตเตอร์ เล่ม ๑๐ เลขที่ ๑ ว่า ไทยได้เข้ามาอยู่ในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง หรืออาจกล่าวว่า ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่พุทธศตวรรษที่ ๕ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ สมกับหนังสือเรื่องเมืองทองของขุนสิริวัฒนาทร ว่าไทยได้เข้ามาอยู่ในอาณาจักรสุวรรณภูมิแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๕

ส่วนอักษรจารึกบุนเสาแปดเหลี่ยม ซึ่งประมาณว่า ได้จารึกเมื่อราว พ.ศ. ๑๒๐๐ นั้น ก็เป็นเวลาที่อาณาจักรทวาราวดี จะได้รับแบบหนังสือของจินละ (เขมร) ในรัชกาลพระเจ้าภววรรมันมาใช้

เมื่อได้สรุปความเห็นต่าง ๆ และหลักฐานดังได้บรรยายมา ข้าพเจ้ามีความเห็นเป็นดังนี้ เมืองละโว้ตั้งขึ้นคนละฝั่งอ่าวของเขตอาณาจักรสุวรรณภูมิโบราณที่กำลังเสื่อมอำนาจ กลายสภาพเป็นเมืองร้างครั้งที่หนึ่ง และทั้งอำนาจของประเทศฟูนัน ก็เสื่อมสลายลงในครั้งนั้นด้วย

เหตุที่พวกพราหมณ์ที่พระยากาฬวรรณดิส ใช้ให้ยกไพร่พลลงมาสร้างเมืองละโว้ เป็นชาวอินเดีย จึงคิดจะหานามเมืองอย่างข้างอินเดียอยู่ ก็พวกไทยที่ยกลงมาอยู่ก่อน ก่อนพวกที่ลงมาจากเมืองตาก ก็มีชื่อเรียกว่า อ้ายลาว เช่นเดียวกับพวกที่ลงมาตั้งเมืองเชียงลาว เพราะเป็นพวกเดียวกัน เมื่อจะลาก

เข้าหาศัพท์จึงตัดอ้าย และ ง อ้ายออก เรียกแต่คำว่าลาว คำหลังว่า ละวะปุระ ซึ่งแปลว่า เมืองไทย ก็เข้ากันได้กับชื่อเมืองทางประเทศอินเดียอันเป็นความประสงค์ของพราหมณ์พวกนั้นอยู่ พวกพราหมณ์เป็นแขกอินเดีย เสียงเรียกจึงเป็นละวะปวร์ เมื่อลิ้นรัวเร็วขึ้นก็เป็น ละวัว ละโว แล้วคำสามัญจึงเรียกละโว้ ดังเช่นแขกเรียกชื่อ เมืองมณีปุระเวลานี้ ก็ยังเรียกว่า มณีปวร์ไป ฉะนั้น เมืองละโว้ได้เป็นราชธานีของเมืองเหนือครั้งนี้ นี่แสดงว่าพวกไทยลุ่มแม่น้ำคงขยายอำนาจลงมาเป็นใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เมื่อเราได้อ่านรายงานการพิสูจน์หัวกระโหลกคน ที่ฝังอยู่ภายใต้พระเจดีย์ ดังได้กล่าวไว้ในบันทึก ในบทที่ ๑๓ นั้น ข้าพเจ้าเชื่อเป็นแน่ว่าพลเมืองเดิมที่เมืองละโว้เป็นไทย หากรับวัฒนธรรมมอญ เช่นการรับใช้หนังสือ และการแต่งกายตลอดจนแบบธรรมเนียมบางประการ เช่นเดียวกับไทยแคว้นเหนือในเวลาเดียวกันนั้น ครั้นแล้วไทยแคว้นเหนือ จึงรับวัฒนธรรมอย่างขอมตามอย่างผู้พิชิตเขตแคว้นของตนได้ เพราะเหตุดังนั้นไทยละโว้จึงแต่งกายผิดแปลกกับไทยสุโขทัย

พระยากาฬวรรณดิส ที่ยกไพร่พลจากเมืองตากลงมาครองเมืองละโว้นี้ เป็นพวกไทยเมืองหลวง (เมา) ถอยร่นลงมาอยู่ทางใต้ และตะวันตกที่เมืองหลวง ณ ลำแม่น้ำคงก่อน แล้วเดินจากเมืองหลวงลงตามลุ่มแม่น้ำคงซึ่งมีหัวหน้าเป็นพวกเก่าร่วมมาด้วย ตามพวกพ้องไทยที่ได้อพยพลงมาแต่ก่อนนั้น กระทั่งถึงปากแม่น้ำคง แล้วขึ้นที่เมืองรามบุรี แวะสมทบพวกเดิมที่นั่นบ้างเดินเข้าทางแม่สอดตรงมายังเมืองตาก (ตักกศิลา) อีกทอดหนึ่ง

ที่หนังสือพงศาวดารเหนือกล่าวพระนามกากะพัตรพระชนก และกาฬวรรณดิสพระราชโอรส ทั้งพระเจ้าสักดำ (คือสักตัวดำ) มหาราชนั้น

แต่ละล้วนบอกลักษณะว่า มีพระกายสีดำ นี่คือการสักตัวดำ เพราะพวก ง. อ้ายลาวสักตัวดำเป็นรูปนาค ด้วยเหตุที่พวก ง อ้ายลาวนับถือนาค หลังคาโบสถ์วิหารการเปรียญ ตลอดจนปราสาทราชมณเฑียรจึงมีเครื่องประดับทำเป็นรูปนาคปรากฏอยู่จนบัดนี้ (ก)

ได้กล่าวแล้วว่า เมืองละโว้ได้สร้างขึ้นเมื่อระหว่างประเทศฟูนันเสื่อมอำนาจ ครั้นแล้วอาณาจักรสุวรรณภูมิโบราณต้องเป็นเมืองร้าง เพราะการผันผวนทางการเมืองของฟูนันและจินละ ที่หนังสือเรื่องประเทศไทยในตำนานจีน หน้า ๕๐ บรรทัด ๑๐ เรียกนามประเทศไทยว่า เชียะโท้ก๊ก นั้น ก็เป็นการกล่าวถึงเมืองละโว้เป็นราชธานีแห่งนี้เอง โท้คำนี้ จีนแปลว่า เจ้าของถิ่น และชื่อโท้ก็เป็นชื่อที่จีนเรียกไทยด้วย หาใช่เป็นละว้าหรือมอญไม่

เลขที่ 4

หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๐๒ แต่หนังสือเรื่องตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๘๓ เรียกพระยาวรราช เสวยราชสมบัติในเมืองนครศรีธรรมราช

หนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของ เสฐียรโกเศศ หน้า ๒๑๗ บรรทัด ๑๒ ว่า พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ กษัตริย์พระองค์นี้ ศาสตราจารย์เซเดส์กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องประชุมศิลาจารึกสยาม ภาค ๒ ว่า "เป็นโอรสของกษัตริย์ มาจากนครศรีธรรมราช มีพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์ว่า

(ก) ดูบทที่ ๑ ไทยใหญ่ตอนเมืองหลวง หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม ของ ประภาศิริ หน้า ๒๗ บรรทัด ๑๕ หนังสือเรื่องของชาติไทย ของ เสฐียรโกเศศ หน้า ๒๑ บรรทัด ๔ และหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ ของ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หน้า ๒๕๖

พระบรมนิรวาณบทเป็นกษัตริย์เขมร เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก" ในหนังสือชินกาลมาลินีกล่าวว่า พระยาชีวกมาจากสิริธรรมนคร ยกทัพมาตีได้เมืองลพบุรี พระยาชีวกนี้ยุติกันว่า เป็นพระราชบิดาของ พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ ถ้าเป็นเช่นนี้จริง ก็ต้องเข้าใจว่า พระยาชีวกเป็นเชื้อชาติมลายู หรือไม่เช่นนั้นก็ต้องเข้ารีตมลายู และขึ้นอยู่ในอาณาจักรศรีวิชัย คำว่าชีวกพึงดูก็เป็นคำเดียวกับชาวก ซึ่งเป็นชื่อหนึ่งที่อาหรับเรียกอาณาจักรศรีวิชัย

หนังสือเรื่องของชาติไทย ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๒๓๖ ว่า "เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๐๐ พระเจ้าชีวก มาแต่เมืองนครศรีธรรมราชนี้ ได้แก่กษัตริย์ที่ได้ไปครองเมืองเขมร คือพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ได้ยกทัพมาตีเมืองลพบุรี ของอาณาจักรทวาราวดีได้ไว้ในอำนาจ"

ข้าพเจ้าว่า ที่ศาสตราจารย์ เซเดส์ วินิจฉัยไว้ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ เรื่องเมืองละโว้ ดังกล่าวแล้วก็เชื่อตำนานชินกาลมาลินีเป็นหลัก ปีรัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ พ.ศ. ๑๕๔๖-๑๕๙๒ แต่แต่เหตุการณ์ที่ว่านี้ เป็นเวลาระหว่าง พ.ศ. ๑๔๖๕ กับ พ.ศ. ๑๔๖๗

ฉะนั้น พระเจ้าชีวกราช ก็ไม่ใช่พระชนกของพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ดังว่า เพราะเวลาห่างไกลกันมากนัก ข้าพเจ้าจึงไม่เชื่อหนังสือตำนานชินกาลมาลินี แต่เชื่อหนังสือพงศาวดารโยนก กว่าพระเจ้าสุรชิตราชครองราชสมบัติอยู่ ณ กรุงศรีธรรมนคร (คือเมืองสะเทิมในรามัญประเทศ) ไม่ใช่ที่เมืองนครศรีธรรมราชนอกจากไม่เชื่อ เพราะศักราชห่างไกลดังที่ว่ามาแล้ว ข้าพเจ้าเห็นว่า เพราะมอญอยู่ใกล้เมืองหริภุญไชยและเมืองละโว้ และทั้งสองเมืองนี้รับวัฒนธรรมมอญ มอญจึงทราบเหตุการณ์ได้ดีกว่าพวกที่อยู่เมืองนครศรีธรรมราช และโดยเฉพาะข้อนี้เองก็มีเหตุผลใกล้ความจริงมากกว่า

เลขที่ 5

หนังสือพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร หน้า ๑๙๑ บรรทัด ๗ ว่า "ครั้นอยู่มาเมืองสุวรรณภูมิเสียแก่ข้าศึก"

ข้าพเจ้าเชื่อว่า เป็นกองทัพมอญของพระเจ้าสุรชิตราชที่ครองเมืองละโว้นั่นเอง เพราะเป็นเวลาใกล้เคียงกัน

เมื่อภายหลังพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ มาได้เมืองละโว้ไว้ในอำนาจ พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ก็จำต้องขับไล่มอญออกจากเมืองสุวรรณภูมิไป

เพราะเมืองสุวรรณภูมิ (ใหม่) ตอนหลังนี้เป็นเหมือนเมืองน้อยของเมืองละโว้ ซึ่งก็เช่นเดียวกับเมื่อเมืองทวาราวดียังรุ่งเรือง เมืองละโว้ก็ต้องเป็นเมืองน้อย ฉะนั้น

เลขที่ 6

พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ท่านผู้รู้เชื่อว่าจะเป็นพวกชวาหรือมลายู เหตุที่ท่านเชื่อดังนั้นก็เพราะมีคำว่า ตวน แปลว่า เจ้า อยู่ในพระนามนั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น เพราะท่านเข้าใจว่า เป็นพระราชโอรสพระเจ้าชีวกราช ชีวกราชเป็นคำเดียวกับชาวก มีหลักฐานอยู่

แต่ข้าพเจ้าว่า พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ไม่ใช่พระราชโอรสพระเจ้าชีวกราช และทั้งไม่ใช่เป็นชวาหรือมลายูด้วยทั้ง ๒ ประการ

พุทธศาสนาลัทธิมหายานครั้งนั้น เชื่อว่ามีอาทิพุทธเจ้าประจำโลกอีกพระองค์หนึ่ง จึงทำรูปพระทรงเครื่องให้ผิดกับของเดิม รูปลักษณะเอาแบบอย่างทวาราวดีกับเขมรประสมกัน

เลขที่ 7

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๓๗ บรรทัด ๑๕ ว่า "ขึ้นไปครองเมืองละโว้" ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า พระเจ้าจันทโชติเป็นเชื้อพระราชวงศ์กษัตริย์เมืองวัดเดิม ซึ่งเวลานั้นคงอยู่ในอำนาจเขมรเหมือนกัน

หนังสือเรื่องพงศาวดารพม่าว่า "พระเจ้าอนุรุทธยกกองทัพมาติดเมืองละโว้ ราว พ.ศ. ๑๕๗๖ เมื่อพระเจ้าจันทโชติเสวยราชย์ได้ ๕ ปี" พระเจ้าจันทโชติขึ้นมาจากเมืองวัดเดิม ก็ราว พ.ศ. ๑๕๗๒

เลขที่ 8

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ เรียกอโนรธามังช่อ เป็นพระมหาราชพม่าองค์สำคัญครองกรุงพุกาม หรือเรียกว่าเมืองปะกัน

ปะกัน ภาษาไทยอาหมว่า สมพงศ์ ร่วม ผสมหมายความว่า เมืองชาติผสม และคงจะเป็นชื่อชาติพม่า ที่ไทยใหญ่เรียกเมื่อก่อนจะมีชื่อเรียกว่าพม่านั้นเป็นแน่ จึงได้เรียกชื่อเมืองว่าปะกันเช่นนั้น ถ้าจะเทียบก็อย่างเมืองไทยที่พวกไทยอยู่ และเมืองปะกัน ก็คือเมืองที่พวกปะกันอยู่นั่นเอง

เลขที่ 9

ตรวจศักราช พระเจ้าอาทิตยธรรมิกราชในหนังสือพงศาวดารโยนกหน้า ๕๓๒ ในบัญชีที่ ๓๒ พ.ศ. ๑๕๗๖ ก็เป็นปีในรัชกาลพระเจ้าจันทโชติกษัตริย์เมืองละโว้ ในหนังสือพงศาวดารเหนือ พระเจ้าจันทโชติ ต้องเป็นเมืองออกพระเจ้าอนุรุทธมหาราชพม่า ในราว พ.ศ. ๑๕๗๖

หนังสือพงศาวดารเหนือ ที่เรียกเจ้าฟ้าปฏิมาสุดาดวงจันทร์ก็ดี เจ้าฟ้าแก้วประพาฬ เชษฐภคินีของพระมเหสีก็ดี เวลานั้นยังไม่มีคำเรียกว่าเจ้าฟ้า เจ้าฟ้าเพิ่งมีที่ในไทยใหญ่แห่งอาณาจักรเมา เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๙๓

จึงเชื่อว่า ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือในชั้นหลังเอาคำเจ้าฟ้าเติมลงไป ความจริงจะมีคำนำหน้าเพียงนาง เช่นเดียวกับนางจันทรเทวีศรีรัตนฉายา นางเมืองนครศรีธรรมราช (พุทธศตวรรษที่ ๑๘) ในหนังสือตำนานเมืองนครศรีธรรมราชเท่านั้น

เลขที่ 10

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๔๐ บรรทัด ๘

กรณีเหตุที่ไทยจะกู้อิสรภาพได้ครั้งนี้ เพราะพระเจ้าอนุรุทธมหาราชถูกกระบือเผือกขวิดสิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. ๑๕๙๕ เจ้าสอลู หรือเจ้าจอลูราชโอรสที่เกิดจากนางแก้วประพาฬเสด็จขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์พม่าทำนองทางเมืองลพบุรีจะขัดแข็งกระด้างกระเดื่อง ไม่ยอมอ่อนน้อมดังแต่ก่อน เจ้าสอลูจึงได้เสด็จยกกองทัพเข้ามา และได้ทำสงครามยุทธหัตถีกับพระนารายณ์รัชทายาทเมืองละโว้

เลขที่ 11

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๔๐ บรรทัด ๑๘ ว่า "จุลศักราช ๒๔๒" ปีระกา โทศก มหาอำมาตย์ได้ครองราชสมบัติ ๑๒ ปี สวรรคต พระนารายณ์สร้างวัดปีหนึ่ง"

ข้าพเจ้าว่า จุลศักราช ๒๔๒ คงเขียนเลขสี่ร้อยเป็นสองร้อยผิดไป เพราะปีกู้อิสรภาพคืนจากพม่า หน้าเดียวกัน บรรทัด ๘ ซึ่งเป็นเรื่องก่อนนี้

ขึ้นไป ก็ว่าศักราช ๔๓๑ แล้ว เพราะฉะนั้นปีสวรรคตก็คือ ๔๔๒ ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๒๓

ทำไมเรียกว่า มหาอำมาตย์ ชวนให้สงสัยว่า มีอำมาตย์คนหนึ่งขึ้นทรงราชย์ แทรกเข้ามาจึงมีชื่ออย่างนี้ บางทีจะเป็นสิริคุตต์อำมาตย์ ที่อาสาไปตีเมืองหริภุญไชยนั่นเอง ตีไม่ได้ก็กลับมาชิงเอาสมบัติ เพราะเกรงจะมีโทษ ที่รับอาสาไปทำการไม่สำเร็จ มีรี้พลอยู่ในมือ ก็เลยกบฏเสียทีเดียว เลยชวนให้คิดไปว่า บุตริยะอำมาตย์ ก็คือบุตรของสิริคุตต์ แพ้ทัพกลับมาถูกทำโทษ พ่อจึงรับอาสาไปแก้มือเพื่อเปลื้องโทษบุตร สิริคุตต์คงมีอำนาจมากอยู่ ชื่อสิริ รวม คุตต์ อำนาจเหนือ ทำนองอัครมหาเสนาบดี

ถ้าหากจะเป็นไปได้ดังว่านี้ พระนารายณ์จะต้องลงไปครองอโยธยา ก่อนพระเจ้าจันทโชติสวรรคต เพราะรบชนะพระนเรศวรหงสา ทางลพบุรีเกิดกบฏ สิริคุตต์อำมาตย์ทำร้ายพระเจ้าจันทโชติแล้วขึ้นครองเมือง พระนารายณ์อยู่อโยธยา จึงยกทัพขึ้นไปปราบ

แต่ตามท้องเรื่อง พระนารายณ์ทรงทำยุทธหัตถีชนะ ขณะประทับอยู่กับพระชนกที่เมืองลพบุรี ยังได้พาครอบครัวเชลยมาถวายสมเด็จพระราชบิดา ถึง พ.ศ. ๑๖๒๓ พระเจ้าจันทโชติได้สวรรคตลง พระนารายณ์จัดการถวายพระเพลิงแล้ว สร้างวัด ณ ที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพปีหนึ่งแล้ว จึงเสด็จลงมาครองเมืองอโยธยา เพราะถ้าเสด็จลงมาก่อนนี้ไม่ได้ ด้วยพระเจ้าสินธพอมรินทร์กษัตริย์เมืองอโยธยา ยังไม่สวรรคต ลองเรียงลำดับปีดูว่าสิริคุตต์จะกบฏไม่ได้ ดังข้อทักท้วงเป็นดังนี้

๑๔๗๖ อนุรุทธยกทัพคิดละโว้

๑๕๘๖ อาทิตตธรรมิกราชเสวยราชย์หริภุญไชย

ราว ๑๕๘๘ อาทิตตธรรมิกราชตีละโว้

ราว ๑๕๘๙ ละโว้ไปตีหริภุญไชย

ราว ๑๕๙๐ บุตริยะอำมาตย์ไปตีหริภุญไชย แต่หลงทาง

ราว ๑๕๙๑ สิริคุตต์อาสาไปรบ

ราว ๑๖๑๒ พระนารายณ์กู้อิสรภาพ

๑๖๒๓ มหาอำมาตย์ (พระชนก) ครอง ๑๒ ปี สวรรคต พระนารายณ์สร้างวัดปีหนึ่ง

๑๖๒๔ พระนารายณ์ครองอโยธยา

๑๖๓๐ พระนเรศวรล้อมกรุง

ถ้าหากพระนารายณ์กู้อิสรภาพได้แล้ว ลงไปครองอโยธยาใน พ.ศ. ๑๖๑๓ สิริคุตต์จะกบฏได้อย่างไร เพราะห่างกับปีไปตีหริภุญไชยมาถึง ๒๒ ปี และระหว่างนั้น พระนารายณ์ก็ประทับอยู่ลพบุรี เมื่อพระนารายณ์มีพระชนม์อยู่ สิริคุตต์หรือข้าราชการอื่น คงไม่ได้เป็นอำมาตย์ ครองสมบัติเป็นแน่ ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า ที่เรียกมหาอำมาตย์ตอนนี้ ก็คือเรียกพระเจ้าจันทโชตินั่นเอง เพราะกล่าวว่า ครองราชสมบัติ ๑๒ ปี สวรรคตคือนับปีจากพระนารายณ์กู้อิสรภาพมาได้ ๑๒ ปี ถ้านับปีแต่พระเจ้าจันทโชติเสวยราชย์ที่ลพบุรี ราว พ.ศ. ๑๕๗๒ ถึงปีสวรรคตก็เป็นเวลา ๔๘ ปี ขณะนั้นทรงพระชรา มีพระชนม์มาก ทำนองราชการบ้านเมืองสิทธิขาดอยู่กับพระนารายณ์ ราชโอรส เพราะมีพระบรมเดชานุภาพกู้อิสรภาพได้ พระชนกจึงทรงเป็นเพียงพระราชาธิบดีกิติมศักดิ์ เช่นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระชนกสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในสมัยศรีอยุธยาตอนกลางนั้น

อนึ่ง การเรียกมหาอำมาตย์ทำนองนี้ ก็มีตัวอย่างในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๒๒๑ บรรทัด ๔ อำมาตย์ปะนะ บรรทัด ๕ อำมาตย์ทาวนะ

ประวัติพม่า

พื้นแผ่นดินระหว่างแม่น้ำพรหมบุตร ถึงลุ่มแม่น้ำคง จนตกทะเลนั้น เป็นที่อยู่ของมนุษยชาติที่ได้ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ ๓ ชาติ

๑. ตอนเหนือของแม่น้ำสายต่าง ๆ ในดินแดนที่กล่าวข้างต้น เป็นที่อยู่ของไทย ล้ำลงมาข้างใต้แคว้นกะเหรี่ยงตอนใต้ ๆ เมืองตองอู ส่วนทางตะวันตกลุ่มแม่น้ำแก้ว (ก) ใต้เมือง ตาเยทม์โย

๒. ที่ลุ่มแม่น้ำเมงค์ (สะโตง) ตอนใต้ และตามชายฝั่งทะเล เป็นถิ่นมอญ

๓. ส่วนพม่า อยู่ตอนกลางที่ลุ่มแม่น้ำแก้ว มีปริมณฑลรอบ ๆ เมืองปะกัน ในถิ่นไทยเห็นจะไม่ไกลนัก

ก่อนที่จะกล่าวถึงประวัติพม่า จำจะต้องกล่าวถึงชนชาติอื่น ๆ ที่อาศัยอยู่ในดินแดนแห่งนี้มาก่อน จึงจะเข้าใจเรื่องของพม่าได้ดี เมื่อก่อนพุทธกาล ๓๘๐ ปี ได้มีสากยกษัตริย์ในประเทศอินเดียฝ่ายเหนือพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระเจ้าอภิราชา ยกไพร่พลอพยพจากเมืองกบิลพัสดุ์ เพราะกษัตริย์กรุงโกศลมาราวี พระองค์สู้ข้าศึกมิได้ ก็เสด็จทางบกผ่านเมืองมณีปุระที่ฝั่งลำน้ำกอง (กลอง) อันเป็นสาขาของลำแม่น้ำอิระวดี ตอนบน เมืองนี้ไทยใหญ่เรียกว่า เมืองท่ากลอง แต่พม่าเรียกชื่อภาษาไทยเพี้ยนเป็นทุ่งกุ้ง หรือตะโก้ง อังกฤษเขียนในแผนที่เป็นเมืองกอง (เก่า) (ข)

(ก) อจิระวดี หรือที่เรียกว่า อิระวดี

(ข) หนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของ เสฐียรโกเศศว่า คำที่เรียกตะโก้งอีกนามหนึ่งนั้น ฝรั่งว่าเป็นคำไทย ซึ่งได้เพี้ยนเสียงมาจากเมืองท่ากลอง

เซอร์ยอร์ช สคอตต์ว่า แดนชานเป็นรูปสามเหลี่ยม(ก)

ตะโรก ตะโยก ตะเร็ด ตาเยท ก็เป็นคำไทเรียกไทยของพม่าจาก ตะลี ตุลี

ระหว่าง พ.ศ. ๔๔๓ ถึง พ.ศ. ๔๕๖ ชนชาติไทยได้อพยพจากอาณาจักรแถน หรืออ้ายลาวเป็นคราวใหญ่ เพราะบู๊ตี่กษัตริย์จีนได้ยกกองทัพลงมาตีไทย ไทยสู้ติดพันอยู่ถึง ๑๓ ปี ก็เสียอิสรภาพ พวกไทยจึงอพยพบ่าลงมาทางเวิ้งแม่น้ำแก้ว (อิระวดี) แม่น้ำเมา (ชะเวลี) แม่น้ำคง (ซัลวิล) แม่น้ำโขง และแม่น้ำเจ้าพระยา ตามพวกของตนที่ได้อพยพลงมาตั้งถิ่นถิ่นฐานอยู่แต่ก่อน ๆ แล้วนั้น แต่ทว่าในครั้งนี้ได้มีพวกไทยยกมาอยู่ทางทิศตะวันตกมาก พวกที่อพยพลงมาอยู่ทางทิศตะวันตกเรียกว่าไทยใหญ่ มีราชธานีอยู่ที่เมืองหลวง ณ ฝั่งขวาลำแม่น้ำเมา (ชะเวลี) ส่วนพวกที่ไปอยู่ทางลุ่มแม่น้ำอิระวดี ได้เข้าตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางเหนือเมืองหัสดินนะปุระขึ้นไป นานปีเข้าก็อพยพตามกันเข้ามาอยู่อีกเรื่อย ๆ แล้วได้เรียกชื่อพวกของตัวที่อยู่เมืองหัสดินนะปุระนั้นว่า ชาวเมืองท่ากลอง ทั้ง ๆ ที่ชาวอินเดียเป็นผู้ตั้งเมือง และมีนามเมืองอยู่ต่างหากแล้วเช่นนั้น นี่แปลว่า ชาวเมืองหัสดินนะปุระเป็นไทยส่วนใหญ่นั่นเอง

ครั้นเมื่อราว พ.ศ. ๕๔๐ พวกไทยเมืองหลวงได้ยกไปตีกรุงหัสดินนะปุระแตก(ข) พลเมืองแตกกระจัดกระจายแยกย้ายกันไป พระภินนะกะราชาราชวงศ์อริยัน ศากยะตระกูล ต้องเสียพระชนมชีพ กรุงหัสดินนะปุระก็เป็นเมืองร้างมาแต่นั้น

(ก) ดูหนังสือไทยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๐๒

(ข) หนังสือพงศาวดารพม่า เชื่อว่าเป็นพวกไทยที่เมืองหลวง เพราะอยู่ใกล้ ไม่ใช่พวกที่อาณาจักรอ้ายลาว ด้วยเวลานั้นอ้ายลาวไม่มีกำลังจะทำการแผ่อำนาจได้

ต่อแต่นั้น พระเจ้าชัชชะราชา กษัตริย์อริยกะ ซึ่งเป็นชาวอินเดียอีกพวกหนึ่ง ได้นำไพร่พลจากลุ่มแม่น้ำคงคา ลงมาอยู่ที่ตำบลมอริต ริมแม่น้ำอิระวดีใกล้บ้านมวยเย็น ใต้แควแยกแม่น้ำชินตะวิน แล้วทำการอภิเษกกับมเหสีม่ายของพระเจ้าภินนะกะราชา ตั้งนครขึ้นใหม่เรียกว่า เมืองพุกาม(ก) พระเจ้าชัชชะราชา ครองราชสมบัติสืบเชื้อพระวงศ์ล่วงมาได้ ๑๖ พระองค์ ก็มีพวกไทยอีกพวกหนึ่ง คือพวกของขุนลูได้ยกกองทัพลงมาตีได้เมืองพุกามเก่า แล้วทรงตั้งให้อ้ายขุนลุง ราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นครองเมืองพุกามเก่า เมื่อ พ.ศ. ๑๑๑๑

พระมเหสีของพระธรรมราชา สายกษัตริย์ชาวอินเดีย ซึ่งเป็นองค์สุดท้าย เมื่อก่อนเสียเมืองพุกามแก่ไทย ได้หนียุทธภัยไปซ่อนเร้นอยู่ในที่แห่งหนึ่ง แล้วประสูติราชโอรส ฝาแฝด พระมหาสัมภวะผู้พี่ครองเมืองปรมได้ ๖ ปี สิ้นพระชนม์ พระจุลสัมภวะครองราชย์แทน ๕ ปี แต่นั้นโอรสของพระเชษฐาก็ได้ครองราชย์แล้ว สร้างนครขึ้นใหม่ทางทิศตะวันออกของเมืองปรม มีนามว่า สะเรเขตระ (ศรีเกษตร) เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้น

หนังสือ เทาเวิดส์ แองกอร์ หน้า ๑๑๖ ว่า เมื่อคริสต์ศตวรรษที่ ๕ ชาวอินเดียได้สร้างเมืองขึ้นในพม่าใกล้เมืองปรมบัดนี้ ณ ลุ่มแม่น้ำอิระวดี เรียกตามชื่อภาษาอินเดียว่า ศรีเกษตร พลเมืองชั้นเดิมเป็นพวกปยูที่ได้รับวัฒนธรรมอินเดีย พิจารณาได้ที่เมืองปรม (เก่า)(ข) มีจารึกภาษาปยูด้วย

(ก) พุกามเก่า หรือเรียกในแผนที่ว่า ปะกันยี ซึ่งเป็นนามที่เรียกในภายหลัง

(ข) เมืองปรม หรือโปรุม หรือเมืองแปรนี้ เดิมคงจะเรียกเมืองปรม สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๐๑ ก่อนสร้างเมืองศรีเกษตร ตั้ง ๑,๐๐๐ ปี มาแล้ว

อักษรอินเดียฝ่ายใต้ จารึกในศตวรรษที่ ๖ หรือ ๗ บางแผ่นเป็นภาษาปยู บางแผ่นเป็นภาษาบาลีในลัทธิหินยานแต่แผ่นหนึ่ง จารึกด้วยอักษรอินเดียฝ่ายเหนือ และเป็นภาษาสันสกฤต ที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นการผดุงศาสนาฮินดูหรือหินยาน

เมืองสะเรเขตะ ได้มีกษัตริย์สืบเชื้อพระวงศ์มาถึงพระเจ้าสุภิญญา พระเจ้าสุภิญญาได้สิ้นพระชนม์ลงในราว พ.ศ. ๑๓๔๓ หมดเชื้อพระวงศ์สืบราชสมบัติ ก็เกิดจลาจลขึ้นในเมือง โดยหัวหน้าพวกปยู พวกกันยัง พวกสาก (ก) เกิดรบพุ่งแย่งสมบัติกัน พวกปยูมีชัยชนะ แต่ต่อมาถูกพวกมอญเข้าตีเมืองแตก เมืองศรีเกษตรก็ร้าง พวกปยูแตกฉานซ่านเซ็นหนีไปอยู่ที่เมืองซึ่งมีพวกปยูอยู่กันหนาแน่น หรือจะกล่าวว่าเป็นเมืองของพวกปยูก็ได้ ชื่ออะไรไม่ปรากฏในสมัยนั้น ภายหลังชื่อว่าเมืองพุกาม (ใหม่) อยู่เหนือเมืองตาเยทม์โยขึ้นมา ปยูอีกพวกหนึ่งอยู่ทางทิศอาคเณย์ของเมืองปรม ก็ถูกพวกมอญเข้ารุกไล่ ต้องอพยพหนีไปอยู่รวมกับพวกของตัวที่เมืองพุกาม (ใหม่) ส่วนเมืองพุกามเก่า ต่อมาก็เปลี่ยนมือจากไทยตกเป็นของพวกซึ่งมีนามว่าพม่าในครั้งหลัง

ชนชาติพม่านั้น กำเนิดเดิมจะมีมาอย่างไรไม่ปรากฏชัด มาปรากฏพอเชื่อได้ ต่อเมื่อราว พ.ศ. ๕๙๓ กล่าวคือมีพวกปยู ซึ่งเป็นชนชาติหนึ่งได้อพยพลงมาจากภูมิลำเนาเดิมในแดนอินเดียต่อประเทศธิเบต แล้วได้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ตามลุ่มแม่น้ำอิระวดีตอนใต้ ในถิ่นมอญและไทย เมื่อมาอยู่มากเข้าก็ได้ปลีกชาติ แตกแยกออกจากตะเลงหรือมอญ แต่พวกปยูก็ยังต้องอยู่

(ก) คือพวกสะกา เชื้อสายมองโกล

ในอำนาจ หรือความนิยมนับถือไทยใหญ่ ซึ่งได้เป็นกษัตริย์ของเมืองตายูงม์โย[ก] ณ ลำแม่น้ำอิระวดีใต้เมืองมิยะดวงบัดนี้ เมื่อ พ.ศ. ๖๓๓ นั้น[ข] พระราชาเมืองยูงม์โย ได้ส่งบรรณาการไปยังกรุงจีนทางไทยอ้ายลาว ซึ่งรับเป็นนายหน้าจัดการให้พวกปยู

ถึง ราว พ.ศ. ๖๕๐ พระเจ้าสมุทฤทธิ ต้นพระราชวงศ์อโนรธามังช่อ ผู้มีสายพระโลหิตไทย ก็ได้สร้างเมืองพุกามใหม่ในที่ดินซึ่งเป็นแดนไทยขึ้น แรก ๆ ก็คงจะอยู่ในอุ้งแขนปกป้องดูแลของกษัตริย์อินเดีย แห่งเมืองพุกามเก่า แล้วตีห่างแยกออกจากไทย

เมืองพุกามที่พระเจ้าสมุทฤทธิสร้าง บัดนี้เรียกว่า เมืองปะกันหนังสือพงศาวดารพม่า หน้า ๖ บรรทัด ๒๑

ปะกันเป็นคำไทย ปทานุกรมไทยอาหม แปลว่า สมพงศ์ รวม ผสม

พระเจ้าสมุทฤทธิก็คือพวกปะกัน ไม่ใช่ชาวอินเดีย หากมีเลือดไทยผสม[ค]

ปะกันคำนี้จะได้เป็นชื่อชาติที่ไทยใหญ่ เรียกพวกที่แยกจากไทยนี้มาก่อน เพราะฉะนั้นไทยอาหม ซึ่งเป็นสาขาของไทยใหญ่ จึงเรียกพวกนี้ต่อมา พวกปะกันก็รับเอานามนี้ว่าถูกต้องจึงได้เรียกนามเมืองของตัวว่า เมืองปะกันมาจนทุกวันนี้ เหตุเพราะพวกปะกันมีเลือดไทยปน ชื่อพม่าเพิ่งเป็นนาม

(ก) เข้าใจว่าเป็นเมืองเดียวกับตาเยทม์โย

(ข) หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หน้า ๑๔๗

เมืองตายูงม์โย ก็ออกจากตะลี ตุลี ที่จีนเรียกไทยตะลีฟู ก็คือเมืองไทยเพี้ยนเป็น เตรุ เตโร ตะลุง แล้วเป็นตายุง ตามเสียงพม่าที่ออกเสียง ล. เป็น ย.

(ค) ดูหนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๑๕๗ บรรทัด ๑๘

ชาติเมื่อภายหลัง ก่อนนั้นก็คงจะเรียกว่าชาติปะกัน เลื่อนขึ้นมาจากปยูนั้นเอง เมืองจึงเรียกปะกัน ตามชื่อพวกของตัว ดังนั้น ตามชื่อเชื้อชาติที่มีเลือดไทยปะปนเป็นพลเมือง พวกปะกันมีอาณาเขตไม่กว้างเท่าใดนัก เพราะอยู่ในที่ขบาบทั้งไทยและมอญ อย่างไกลก็มีพวกปะกันเป็นพลเมืองในเมืองพุกามเก่าอีกเมืองหนึ่ง

ราว พ.ศ. ๘๘๓ มีชาวอินเดียพวกใหม่ ได้อพยพข้ามทะเลมาสู่เมืองปรม ซึ่งเวลานั้นยังตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลก่อน ครั้นแล้วจึงเลยขึ้นไปอยู่เมืองปะกัน พวกอินเดียที่มาใหม่นี้ นับถือพระพรหม ตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ แต่นั้นพวกปะกันก็มีนามชาติใหม่ว่าพม่า (ก) คงทิ้งปะกันคำไทยให้เหลือเป็นนามเมืองปรากฏอยู่

กษัตริย์ที่เสวยราชย์ในเมืองพุกามใหม่ ต่อจากพระเจ้าสมุทฤทธิลงมามีหลายพระองค์ ถึงพระเจ้าเสนกะราชาเป็นรัชกาลที่ ๑๙ ในราชวงศ์สมุทฤทธิเดิมบวชเป็นพระมีตำแหน่งเป็นพระสังฆราชชื่อ ปุพโสรหัน เป็นผู้เชี่ยวชาญทางโหราศาสตร์ มีผู้คนนิยมนับถือมาก ลาสมณเพศออกทำการกบฏ ชิงราชสมบัติจากพระเจ้าหะตะวุนกยี

กษัตริย์พระองค์นี้ ได้ลบศักราชเก่า แล้วทรงตั้งศักราชใหม่ขึ้นใน พ.ศ. นั้น นับศักราชกลียุคได้ ๓,๗๓๙ ปี มหาศักราชได้ ๕๖๑ ปี ศักราช

(ก) พวกอินเดียพวกนี้ นับถือพระพรหม จึงสันนิษฐานได้ว่า นามชาติพม่า ซึ่งก่อนเรียกปะกัน จะได้รับชื่อใหม่ตอนแรก ๆ ว่า พรหม แล้วเป็นพม่า

พม่า เป็นชาติที่รับวัฒนธรรมทั้งไทยและมอญด้วย ทางไทยอาทิเช่น มีเลือดเป็นนักรบที่กล้าหาญ และมีการสักตัวเป็นต้น

และดูหนังสือ เทาเวิคส์แองกอร์ หน้า ๑๓๓

ใหม่นี้เรียกว่า จุลศักราช เริ่มแต่วันเถลิงศกสงกรานต์เดือน ๕ พ.ศ. ๑๑๘๒ หนังสือพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) หน้า ๑๑๐ บรรทัด ๑๑

และหนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของ เสฐียรโกเศศ หน้า ๑๗๒ บรรทัด ๑๐

ไทยแคว้นได้รับใช้จุลศักราชของพม่า ตั้งแต่พระเจ้าอนุรุทธมหาราชยกกองทัพไปเหยียบชานเมืองละโว้ เมื่อ ราว พ.ศ. ๑๕๗๖ แต่คงจะใช้ ๆ เลิก ๆ ไม่ยุติแน่นอน ต่อรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จึงทรงบัญญัติไว้ในกฎมณเฑียรบาล เป็นอันรับเอาจุลศักราชของพม่าเข้ามาใช้เป็นทางราชการของไทยแต่นั้น สืบเชื้อพระวงศ์ลงมาอีกหลายพระองค์ กระทั่งถึง พ.ศ. ๑๕๕๓ พระเจ้าอนุรุทธ[ก] เสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์รัชกาลที่ ๔๑ ทำการราชาภิเษกใน พ.ศ. ๑๕๔๗[ข] ได้เมืองสุธรรมวดี แล้วแผ่อำนาจได้ดินแดนตลอดฝั่งอ่าวเบงคอลตะวันออก เมืองหงสาวดีซึ่งเวลานั้นอยู่ในอำนาจของแคว้นโดยประเทศอินเดีย ก็ต้องตกอยู่ในอำนาจของพม่า ในรัชสมัยของพระเจ้าอนุรุทธนี้ พม่าครอบงำดินแดนในลุ่มแม่น้ำพรหมบุตร อิระวดี สะโตง คงและเจ้าพระยา ซึ่งมีหัวเมืองใหญ่ (อาณาจักรเมา) และบ้านเมืองต่าง ๆ จนเกือบใกล้กับเมืองเบงคอล มีอาณาเขตแผ่กว้างขวาง นับแต่นั้นมาประเทศพม่าก็ยิ่งมีพลเมืองเป็นชาติผสม พม่ามอญและไทยปะปนกันเป็นส่วนสำคัญ

(ก) ที่เรียกในพงศาวดารเหนือว่า "พระเจ้าอโนรธามังช่อ เจ้าเมืองสะเทิม" เพราะตีได้เมืองสะเทิมราชธานีของมอญไว้ในอำนาจ

(ข) พระราชพงศาวดารพม่าของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เล่ม ๑ หน้า ๑๓

เมื่อพระเจ้าอนุรุทธได้แผ่อำนาจเข้าไปลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาครั้งนั้น ได้ยาตราทัพเข้าไปเหยียบชานกรุงละโว้ ในราว พ.ศ. ๑๕๗๖ แต่หาได้ลงไปตีเมืองจินละ (เขมร) ไม่

กรุงละโว้เวลานั้น พระเจ้าจันทโชติ เรียกพระนามตามพงศาวดารเหนือ แต่พงศาวดารโยนก หน้า ๒๐๘ เรียกว่า พระเจ้าละโว้จักรวรรดิราช ที่ทำสงครามธรรมยุทธกรรมกับพระเจ้าอาทิตย์ธรรมิกราช กษัตริย์แห่งเมืองหริภุญไชย ตรวจศักราชตรงกับพระเจ้าจันทโชติในพงศาวดารเหนือ เป็นกษัตริย์ไทยปกครองอยู่ พระเจ้าจันทโชติมิได้คิดต่อสู้ เพราะเห็นว่ากองทัพพม่าที่ยกไปครั้งนั้น มีกำลังใหญ่หลวงนัก จึงได้ยอมอ่อนน้อมแต่โดยดี แล้วถวายนางแก้วประพาฬ เชษฐภคนีของนางปฏิมาสุดาดวงจันทร์พระมเหสีพระเจ้าจันทโชติ [ก]

พระเจ้าจันทโชติ ได้เป็นใหญ่เหนือบ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝ่ายตะวันตก ส่วนบ้านเมืองไทย ทางต้นแม่น้ำปิง พระเจ้าอนุรุทธก็ให้สร้างเมืองระมิงขึ้นไว้ เพื่อได้ปกครองดูแลพระเจ้าอนุรุทธครองราชสมบัติอยู่ ๔๓ ปี กระบือเผือกขวิด สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๙๕

เมื่อเมืองละโว้ยอมอ่อนน้อมแต่โดยดีแล้ว พระเจ้าอนุรุทธยกกองทัพกลับ ไม่ได้ไปตีกรุงทวาราวดีให้แตกตามที่ลางท่านได้กล่าวในครั้งนั้น ถ้าหากกรุงทวาราวดีราชธานีของอาณาจักรยังมีอยู่ก็คงจะได้ยกไปตีด้วย และจะต้องปรากฏในพงศาวดารเหนือ หรือมีเรื่องได้กล่าวไว้ในที่อื่น ไฉนจะมิกล่าว

(ก) พระเจ้าอนุรุทธ ยกกองทัพใหญ่มาติดเมืองละโว้แห่งเดียว จึงสันนิษฐานได้ว่า เวลานั้นเมืองละโว้เป็นเมืองสำคัญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และต้องเป็นเมืองใหญ่กว่าบ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำจีนขึ้น จึงมิได้เสด็จไปตีเมืองขึ้นอีก

แต่ชื่อเมืองละโว้อันเป็นเมืองอยู่ในอาณาเขตของอาณาจักรทวาราวดี จึงเชื่อได้แน่นอนว่า กรุงทวาราวดี ถูกเขมรทำลายลงเสียจนกลายสภาพเป็นเมืองร้าง นานไม่น้อยกว่าขวบรอบร้อยปีมาแล้วซึ่งเป็นเวลาก่อนหน้านี้ [ก] ฉะนั้นเมื่อพระยาพาลมาสร้างเมืองศรีวิไชย จึงได้สร้างเมืองขึ้นที่กรุงร้างนี้ในราว พ.ศ. ๑๔๒๐ แต่ก็เป็นเมืองเพียงชั่วเวลาอันน้อย เมื่อสิ้นรัชกาลพระยาพาลแล้ว เมืองศรีวิไชยก็ต้องทิ้งร้างลงอีก เป็นอันมีอายุอยู่ไม่ทันเวลาที่พระเจ้าอนุรุทธยกกองทัพมาตีเมืองละโว้เหมือนกัน ถ้าหากกรุงทวาราวดียังคงมีบ้านเมืองอยู่ พระยาพาลจะเอาศรีวิไชยไปตั้งซ้อนกรุงทวาราวดีได้อย่างไร

เจ้าสอลู หรือเจ้าจอลูที่เรียกในพงศาวดารเหนือ เกิดแต่นางแก้วประพาฬเป็นพระชนนี ขึ้นเสวยราชย์สนององค์พระชนกที่เมืองปะกัน ทางเมืองละโว้ก็ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์ พระนารายณ์รัชทายาทเมืองละโว้ออกต่อสู้ ทรงทำยุทธหัตถีมีชัยชนะเจ้าสอลู กู้อิสรภาพคืนจากพม่าได้เมื่อ พ.ศ. ๑๖๑๒ [ข]

ครั้นเมื่อพระนารายณ์ ได้เสด็จลงไปครองเมืองอโยธยา เจ้าสอลูก็ยกกองทัพลงไปติดเมืองอโยธยาอีกครั้งหนึ่ง แต่ครั้งนี้ทรงทำสงครามธรรมยุทธกรรมพนันก่อพระเจดีย์ภูเขาทอง อันเป็นแบบพระเจดีย์มอญขึ้นไว้

เมื่อระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๑-๑๗๔๗ นั้น พม่าได้บังอาจยึดเรือทูตของลังกาที่ส่งมายังพม่าไว้ กษัตริย์ลังกาทรงพิโรธ จึงได้จัดส่งกองทัพเรือลังกา

(ก) หนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๒๒๒ บรรทัด ๗

(ข) หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๔๐ บรรทัด ๘

ข้าพเจ้าว่า บ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนก็จะปลีกตัวเป็นอิสรภาพขึ้นได้ตาม ๆ กัน นับเวลาตั้งแต่พวกขอมเมืองอุมงคเสลายกมาตีเมืองหงสาวดีนั้นแล้ว

เข้ามารบกับมอญ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพม่า พวกลังกาจับเจ้าเมืองมอญเอาไปเป็นเชลย แต่นั้นมาอำนาจของพม่าก็เริ่มเสื่อม [ก]

ทางฝ่ายอาณาจักรเมา ระหว่างนั้นได้มีพระมหาราชองค์สำคัญเกิดขึ้นแล้วแผ่อำนาจขึ้นไปในแดนอาณาจักรน่านเจ้า ในแคว้นอัสสัมและทางอาณาจักรโยนกเชียงแสนตลอดแล้ว ลุ พ.ศ. ๑๗๔๔ ขุนเสือขวัญฟ้า ก็ให้พระราชโอรสยกกองทัพตีเมืองปะกันได้ กษัตริย์พม่าหนีไปเมืองสะกาย ไทยตามตีได้เมืองสะกาย แล้วได้เมืองปิ่นยาหรือปิ่นยา เจ้าไทยได้เป็นกษัตริย์พม่า ณ เมืองพุกามใน พ.ศ. ๑๗๔๔ สมัยนั้น พม่า มอญ ต้องตกอยู่ในอำนาจของไทยใหญ่

ครั้นอยู่มาทางอาณาจักรเมาได้ว่างกษัตริย์ลง ขุนนางจึงพร้อมกันเชิญขุนโจกเฉียวฟ้า ซึ่งเวลานั้นกษัตริย์เมืองปะกันไปเป็นกษัตริย์ไทยเมาตามคำเชิญ พม่าจึงค่อยปลีกตัวมีอิสระ จนสามารถมีกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองของตนเอง

เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๐๖ มอญเป็นกบฏ พม่าปราบมอญสงบแล้วตีแย่งเอาเมืองทวาย ซึ่งเป็นเมืองในอาณาเขตของไทยแคว้นใต้ (ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลาง) ได้พระเจ้าอลังคจอสู หรือสีหบดี อพยพเอาครัวชาวยะข่าย (อาระกัน) ให้ลงไปอยู่ที่เมืองทวาย เปลี่ยนภาษาไทยพื้นเมืองทวายเป็นพม่า

เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๒๒ ได้มีเหตุแก่งแย่งราชบัลลังก์ขึ้นทางอาณาจักรเมาด้วยเจ้าฉ้อร่มฟ้าคิดจะเป็นกษัตริย์ จึงไปขออ่อนน้อมต่อจีน (มองโกล)

(ก) มอญตกอยู่ในความปกครองของพม่าเกือบ ๒๗๐ ปี และตั้งบ้านเมืองอยู่ตามชายทะเล ฉะนั้นลังกาจึงส่งทัพมารบได้สะดวก

ในรัชกาลพระเจ้าหงวนสีโจ๊วฮ่องเต้ จีนจึงให้วังสงบี่ยกกองทัพลงมาตีเมืองเมาใน พ.ศ. ๑๘๒๒

สงครามครั้งนั้น เป็นเหตุกระทบขึ้นกับพม่า จีนจึงให้อุเรียงกะไดเป็นแม่ทัพจีนยกกองทัพ ซึ่งมีทหารล้วนเป็นพวกไทยที่เมืองฮุนหนำโดยมาก ลงมาตีเมืองพม่าใน พ.ศ. ๑๘๒๗

กองทัพจีนได้รบกับพม่าเป็นศึกใหญ่ แถวแม่น้ำอิระวดีตอนบน ที่ตำบลงาจองยานใต้เมืองบะโม (บ้านหม้อ) ได้ ๓ เดือนพม่าก็แตกถอยลงมาตั้งรับที่ตำบลมะเล จีนตามตีได้เมืองมะเล แล้วลงมาประชิดเมืองปะกันพระเจ้าอลังคจอสูตกพระทัย หนีลงเรือล่องลงมาตามลำแม่น้ำอิระวดี ไปประทับที่เมืองพะเชียน (ก) เตรียมจะเสด็จหนีไปอยู่เกาะลังกา แต่เผอิญเกิดโรคระบาดขึ้นในกองทัพจีน จีนจึงหยุดการติดตาม แล้วเลิกกองทัพกลับเมื่อกองทัพจีนกลับไปแล้ว กษัตริย์พม่าจึงเสด็จขึ้นมาประทับอยู่ที่เมืองปรม

ในการสงครามครั้งนั้น พม่าต้องบอบช้ำเป็นอันมาก ที่เมืองปะกันจึงไม่มีผู้คน ละทิ้งให้เป็นเมืองร้าง จนไม่สามารถจะตั้งเป็นเมืองขึ้นได้ สะโดะเม๊ะพญาเป็นไทยเชื้อกษัตริย์ราชวงศ์เมืองตองอู ได้สร้างเมืองอังวะขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๒๙ แม้พม่าจะได้เสื่อมอำนาจเริ่มแต่สิ้นพระเจ้าอนุรุทธมหาราชแล้ว ถึงดังนั้นก็ตาม มอญก็ยังอยู่ในความครอบงำของพม่า กู้อิสรภาพโดยลำพังตนเองจากพม่าไม่ได้ จนเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๒๔ ขุนวัง (มะกะโทเป็นไทย) ได้พาพระสุวรรณเทวี พระราชธิดาพ่อขุนรามกำแหงมหาราชออกจากกรุงสุโขทัย มาตั้งตัวเป็นกษัตริย์มอญได้ที่เมืองนครพัน (เมาะตะมะ) แล้วมอญจึงปลีกตัวออกจากพม่า แยกเป็นประเทศขึ้นได้แต่นั้น

(ก) คือเมืองพะสิมของมอญ พระราชพงศาวดารไทยเรียก ซีเรียม แผนที่อังกฤษเรียกแบสเซียน

ตั้งแต่พม่าเกิดสงครามกับจีนแล้ว เหตุการณ์จลาจลในบ้านเมืองก็เกิดขึ้นทั่วๆ ไป ในอาณาเขตของพม่า เพราะหัวเมืองขึ้นแต่เดิมต่างก็พากันตั้งตัวเป็นเอกราช

ถึง พ.ศ. ๑๘๓๒ พระยาเมงราย กษัตริย์ไทยแห่งอาณาจักรลานนาก็ได้ยกกองทัพเข้ามาตีพม่าด้วย แต่ได้ทรงช่วยทำคุณประโยชน์รวบรวมผู้คนสร้างเมืองพุกามให้ แม้กระนั้นพม่าก็ยังกะปลกกะเปลี้ยอยู่อีกช้านาน ตลอดสมัยสุโขทัยและสมัยศรีอยุธยาตอนต้น เพิ่งมีอำนาจเป็นปึกแผ่นขึ้นได้เมื่อปราบมอญมีชัยชนะหลังจากสงครามราชาธิราช ครั้นปี พ.ศ. ๒๐๘๑ ก็เริ่มมีกรณีพิพาทขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา เพราะพม่าบังอาจบุกรุกเข้าไปตามครัวมอญที่เมืองเชียงกราน แล้วตีเอาเมืองเชียงกรานของไทยได้ไปในครั้งนั้น ซึ่งเป็นต้นเหตุสงครามไทยพม่า ในสมัยศรีอยุธยาขึ้น

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

มโนมอบพระผู้ เสวยสวรรค์
แขนถวายทรงธรรม์ เทิดหล้า
ดวงใจมอบเมียขวัญ และแม่
เกียรติศักดิ์รักของข้า มอบไว้แก่ตัว

เมืองสุโขทัย

ดินแดนที่เป็นที่ตั้งแว่นแคว้นชะเลียงนี้ ไทยได้ตั้งบ้านเมืองอยู่เป็นหลักฐาน หลายยุคหลายสมัย นับจำเดิมแต่ต้นพุทธศตวรรษ แต่เพราะเหตุที่เมืองสุโขทัยกลับเป็นราชธานีสำคัญในตอนตั้งอาณาจักร ซึ่งเป็นเวลาในสมัยหลังนี้อีก จึงให้ชื่อบทนี้ว่าเมืองสุโขทัย และจะได้แยกกล่าวออกเป็น ๕ สมัย

๑. สมัยก่อนพระยากาพวรรณดิสสร้างเมืองต่าง ๆ (ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๐)

๒. สมัยพระยากาพวรรณดิสสร้างเมือง (พุทธศตวรรษที่ ๑๐)

๓. สมัยนางจามเทวีวงศ์ ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย (พุทธศตวรรษที่ ๑๒)

๔. สมัยพงศาวดารเหนือ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ถึง ๑๗)

๕. สมัยสุโขทัย (พ.ศ. ๑๘๐๐-๑๘๙๐)

และจะเรียกรวมแต่ ๑ ถึง ๔ ว่า สมัยชะเลียงในตอนที่กล่าวถึงเรื่องราวในสมัยสุโขทัยด้วย

๑. สมัยก่อนพระยากาพวรรณดิสสร้างเมืองต่าง ๆ (ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๐)

ก. เมืองสุโขทัย (ครั้งที่ ๑) พวกไทยที่อพยพลงตามลำแม่น้ำโขงเข้าตั้งเมืองเชียงลาว แล้วเดินตามลำแม่น้ำงาว แม่น้ำยม สร้างเมืองสุโขทัยเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๕๐ [1]

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองสุโขทัย ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

ข. เมืองชะเลียง ตั้งภายหลังเมืองสุโขทัย ที่บริเวณวัดพระศรีรัตน-มหาธาตุ[2] สร้างขึ้นเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๕๐ และก่อน พ.ศ. ๓๐๖[3] เป็นเมืองทำเครื่องถ้วยชามแห่งแรก ในแว่นแคว้นชะเลียง มีศิลปดีเยี่ยม จนลางอย่างได้เป็นแบบอย่างของจีนและญี่ปุ่น[ก] เมื่อเมืองชะเลียงร้างไปแล้ว ชื่อเมืองก็ได้เอามาเป็นชื่อเตาเผาถ้วยชาม แต่เรียกเพี้ยนไปว่าเตาทุเรียง[4]

ค. เมืองตาก พวกไทยที่อพยพลงจากเมืองหลวง (เมา) เดินตามลำแม่น้ำคง มาอยู่เมืองรามบุรี (มะละแหม่ง) แล้วเข้ามาทางแม่สอด ตั้งเมืองตากขึ้นเมื่อก่อน พ.ศ. ๓๐๖ เมืองตากมีอำนาจได้เป็นราชธานีของเมืองเหนือ มีกษัตริย์สืบต่อมาถึงพระเจ้าสักดำ ผู้เป็นมหาราชเรืองพระนามพระองค์หนึ่ง ซึ่งเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติใน พ.ศ. ๕๖๐ เสวยราชสมบัติได้ ๗๒ ปี สวรรคตใน พ.ศ. ๖๓๑ ปีชวด เอกศก ในปีสวรรคตนั้น พระองค์ประกาศให้ใช้มหาศักราชของอินเดีย เริ่มปีใหม่ วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ เป็นการเปลี่ยนแปลงปีใหม่ของไทยซึ่งใช้มาแต่โบราณกาลที่เริ่มเดือนอ้ายขึ้นค่ำหนึ่งนั้นเสีย[5]

ง. เมืองชากังราว สร้างขึ้นภายหลังเมืองชะเลียง[6]

(ก) หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย หน้า ๕๐ บรรทัด ๒ ว่า "ญี่ปุ่นรู้ค่าของเครื่องถ้วยสังคโลกตั้งแต่ก่อนร้อยปีที่ ๑๕ แห่งคริสต์ศตวรรษราว พ.ศ. ๒๐๔๓ แล้วลอกแบบทำชนิดที่มีชื่อเสียง คือ ชิโนการัตซุ ซันโกโรกุ และมิชิมา อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า เครื่องถ้วยที่แกะสลักสวยงามซึ่งขุดพบในฟิลิปปินส์ เป็นพยานว่าจีนลอกแบบมาจากสังคโลกเป็นครั้งแรก เช่นศิลาดอนแก้วแต่สมัยซ้อง (๑๕๐๓—๑๘๑๙) มาจนถึงสมัยหงวน (๑๘๒๐—๑๙๑๑) มีแต่ชนิดเคลือบทึบ ครั้นสมัยเหม็ง (๑๙๑๑—๒๑๘๖) จีนจึงได้เคลือบอย่างแก้วใสชนิดสวรรคโลก เพื่อจะแข่งขันยึดตลาดทางอินเดียตะวันออก และทางใต้ของทวีปอาเซีย

๒. สมัยพระยากาฬวรรณดิสสร้างเมือง

เมื่อพระยากาฬวรรณดิส สร้างเมืองละโว้แล้ว ก็ให้พระยาทั้งหลายไปตั้งเมืองอยู่ทุกแห่ง และขุนนางขึ้นมาจากเมืองละโว้ถึงเมืองทวารบุรี เมืองสันตนาหะ และเมืองอะเส เมืองโกสัมพี (คือเมืองแสนหวี) แล้วพระยา-กาฬวรรณดิสได้ขึ้นมานมัสการที่พระพุทธเจ้าตั้งบาตร ตำบลแม่ช้องแม้ว เมื่อเสด็จกลับลงมาเมืองสวางคบุรี อาราธนาพระรากขวัญ กับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าลงไปไว้ที่เมืองละโว้ แต่พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าก็ทำปาฏิหาริย์กลับเมืองสวางคบุรี [ก] พระองค์เพียรอาราธนาลงมาดังนี้ถึง ๗ ครั้ง

ถึง พ.ศ. ๗๐๑๕ พระยากาฬวรรณดิส ได้เสด็จมาทำนุบำรุงเมืองนาเคนทร [ข] แล้วกลับลงมาเมืองสวางคบุรี จึงอาราธนาพระรากขวัญกับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า เชิญลงมาบรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่เมืองละโว้ สิ้น ๒ ปี พระองค์สวรรคต เมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑๐๔๓

ในปีสวรรคตนั้น พระยาพาลีราช จึงได้เสด็จขึ้นมาครองเมืองสุโขทัย ต่อจากพระยาพาลีราชลงมา จะมีกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัยอีกสักกี่พระองค์ไม่ปรากฏพระนาม เมืองสุโขทัยก็ต้องทิ้งร้างลง เพราะอำนาจกล้อมที่เป็นใหญ่ที่เมืองสุวรรณโคมคำ

(ก) เมืองสวางคบุรี เข้าใจว่า เป็นเมืองก่อนสมัยหนังสือพงศาวดารเหนืออีกเมืองหนึ่ง เพราะเมืองสวางคบุรีนี้ไม่ปรากฏในพงศาวดารเหนือว่า ไปสร้าง เป็นทำนองที่มีเมืองอยู่ก่อนแล้ว

(ข) คือเมืองน่านเก่า ไม่ใช่โยนกนครหลวงหรือศรีสัตนาคนหุต เพราะเมืองน่านเป็นเมืองมีมาแต่โบราณอีกเมืองหนึ่งเหมือนกัน และเป็นเมืองขึ้นของเมืองเหนือ

๓. สมัยนางจามเทวีวงศ์ ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย

เมื่อนางจามเทวีวงศ์ เสด็จขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย พระนางได้ตั้งเมืองเทพบุรี เมืองบางพล [7] และกลับตั้งเมืองตากขึ้น (ก)

หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร ว่า เมืองเทพบุรี น่าจะเป็นบ้านโคน หรือวังพระธาตุ ศิลาจารึกหลักที่ ๓ ว่า เมืองคนที คือบ้านโคน อำเภอเมืองกำแพงเพชร

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๖ หน้า ๑๓ ว่า ที่บ้านโคน คงจะเป็นเมืองมาแต่โบราณกาล แต่คงจะเป็นเมืองชั่วคราว

๔. สมัยพงศาวดารเหนือ

ก. เมืองรอ [8] เป็นเมืองที่พระบุรพกษัตริย์ของพระมหาพุทธสาคร ที่เสด็จลงไปครองเมืองสังขบุรี (หนองโสน) ได้ครองมาแต่ก่อน พ.ศ. ๑๔๐๐

ข. เมืองสวรรคโลก ฤาษีสัชนาลัยกับฤาษีสิทธิมงคลสร้างขึ้นที่เมืองชะเลียง (ร้าง) เมื่อราว พ.ศ. ๑๔๐๐ (ข) เพื่อให้บาธรรมราชครอง

(ก) เมื่อพระยากาฬวรรณดิส ย้ายจากเมืองตากไปครองเมืองละโว้แล้ว แต่นั้นมาเมืองตากก็ถูกทิ้งให้เป็นเมืองร้าง เพราะเหตุนั้นหนังสือเรื่องนางจามเทวีวงศ์ จึงกล่าวว่า มาถึงคุ (เมือง) แห่งหนึ่ง ให้สร้างเมืองตากขึ้น นี่หมายความว่า บุรณะเมืองที่ทิ้งร้างให้กลับเป็นเมืองขึ้นใหม่ แต่คงจะเป็นเมืองไม่ได้นานเท่าใด

(ข) หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ บรรทัด ๔ ว่า "จึงเจ้าฤาษีสัชนาลัยและฤาษีสิทธิมงคล ฯ เขาจะสร้างบ้านสร้างเมือง ฯ จึงชวนกันทำกำแพงกันตัว ฯ จึงบาธรรมราช ฯ ให้ทำกำแพงฯ ให้ชื่อว่าเมืองสวรรคโลก ฤาษีเจ้าตั้งบาธรรมราชให้เป็นพระยา ชื่อพระยาธรรมราชา การคำนวณปีสร้างเมือง

เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๘๙ ว่า "วัดมหาธาตุ เป็นวัดที่บาธรรมราชสร้าง มีอายุกว่าพันปีก็เป็นได้"

ครั้นเมื่อย้ายไปสร้างราชธานี ขึ้นที่เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งอยู่ห่างกันเพียง ๒ ก.ม. แล้ว ชื่อเมืองสวรรคโลกก็หายไป แต่ได้เอามาเป็นชื่อเครื่องถ้วยชามที่ทำในเมืองชะเลียงแต่โบราณ และในเวลาภายหลัง เรียกว่า "สังกะโลก"

ค. เมืองศรีสัชนาลัย[9] สร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๓๘ ภายหลังสร้างเมืองสวรรคโลก ประมาณ ๓๘ ปี

ง. เมืองหริภุญไชย ตอนเกี่ยวข้องกับเมืองสุโขทัย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ นั้น พระยาธรรมราชา (บาธรรมราช) ได้ให้เจ้าอุโลกกุมารเป็นพระยาศรีธรรมาโศกราช ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย โดยอภิเษกด้วยนางพราหมณี[10] สืบต่อมาถึงรัชกาลพระยาอภัย คามินีศีลาจารย์บริสุทธิ์ได้เสด็จออกจำศีลอยู่ในเขาใหญ่ เมืองสุโขทัย ซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองร้างอยู่[(ก)]

ใน พ.ศ. ๑๔๗๐ นั้น เมืองหริภุญไชยต้องตกเป็นเมืองขึ้นขอม ที่เมืองอุมงคเสลา พระยาอภัยคามินี จึงลงมาสร้างเมืองสุโขทัยขึ้น เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐[11]

จ. เมืองกัมโพชนคร เจ้าธรรมกุมาร ราชบุตรพระยาธรรมราชา อภิเษกด้วยนางพราหมณีครองเมืองกัมโพชนคร คือ เมืองทุ่งยั้ง[12] มีเมืองขึ้นหลายเมือง คือเมืองคีรี (ศรีพนมมาส)[(ข)] เมืองสวางคบุรี[13] เมืองยางคีรี เมืองขอนคีรี และเมืองเหล็ก เมืองสิงเทา

(ก) หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖ ว่า เขาใหญ่อยู่ในเมืองสุโขทัย ทำให้ทราบว่า ตอนนี้เมืองสุโขทัยเป็นเมืองร้างมาแล้ว และท้องที่เมืองสุโขทัยรวมขึ้นกับเมืองหริภุญไชยเป็นแน่ ไม่ต้องสงสัย

(ข) เวลานี้เรียกว่า ลับแล

ฉ. เมืองบริบูรณ์นคร เจ้าสีหกุมาร ราชบุตรพระยาธรรมราชาไปครอง[14]

ช. เมืองพิจิตร และเมืองพิชัย สร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๗๐[15]

ซ. เมืองสุโขทัย ต่อแต่พระยาพาลีราชขึ้นไปครองเห็นจะไม่เกิน ๑ ศตวรรษ ก็ต้องทิ้งให้เป็นเมืองร้าง เพราะอำนาจกล่อมที่เป็นใหญ่ ณ เมืองสุวรรณโคมคำ

พระยาอภัยคามินี จึงให้สร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒ ขึ้นใหม่ เมืองสุโขทัยที่สร้างนี้ อยู่ที่วัดมหาธาตุ สร้างภายหลังเมืองสวรรคโลก ๓ ชั่วตระกูลกษัตริย์ เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ซึ่งเวลานั้นต้องเป็นเมืองออกขอม[16] เมืองอุมงคเสลา

พระยาอภัยคามินี ได้เอาเจ้าอรุณราชทำการอภิเษกกับราชธิดากษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งมีแต่พระราชธิดา ไม่มีพระราชโอรส เจ้าอรุณราชจึงได้เป็นพระยาในเมืองศรีสัชนาลัยนั้น ก็ได้นามว่า พระยาร่วง[17] เมื่อพระชนมายุได้ ๔๐ ปี

พระร่วงอรุณราชพระองค์นี้ พระราชมารดาเป็นไทย พวก งุอ้ายลาว[ก] ชาวเมืองสุโขทัย ได้กับพระยาอภัยคามินี เมื่อครั้งพระองค์เสด็จลงมาจำศีลอยู่ที่เขาใหญ่[18] พระองค์ทรงมีบุญญาธิการมาก ท้าวพระยาประเทศ

(ก) หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือว่า เป็นนาค แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่า เป็นคนชาวเมืองสุโขทัย พวก งุอ้ายลาวที่ยกมาอยู่ก่อนนั้น ผู้ชายพวก งุอ้ายลาวสักตัวรูปพระยานาค เพราะนับถือนาค

ด้วยเหตุที่พระร่วงอรุณราชมีบุญฤทธิ์ ในตำนานจึงยกพระราชมารดาขึ้นเป็นนางนาค (คือนางของพวกนาค) และเพราะพระยานาคมีฤทธิ์กว่ามนุษย์ เป็นที่นับถือของ งุอ้ายลาวนั้นด้วย

เมืองใดๆ จะทนทานอานุภาพของพระองค์หามิได้ เพราะพระองค์มีช้างเผือกงาดำ กับเขี้ยวงู เป็นคู่พระบารมี โปรดให้ใช้หนังสือไทย เฉียง–มอญ–พม่า–ไทยและขอม เฉียงขอมแต่ครั้งนั้น [ก]

ต่อมาทางเมืองพิชัยเชียงใหม่ มีแต่พระราชธิดา และหาพระราชบุตรมิได้ อำมาตย์เมืองพิชัยเชียงใหม่ จึงกราบทูลขอพระราชทานเจ้าฤทธิกุมารพระอนุชาพระร่วงอรุณราช เพื่อจะให้เสวยราชสมบัติที่เมืองพิชัยเชียงใหม่สืบตระกูลกษัตริย์มิให้ขาดสายลง [19]

พระร่วงอรุณราช จึงพระราชทานเจ้าฤทธิกุมาร โดยพาเสด็จขึ้นไปเอง และให้เจ้าพสุจกุมาร [ข] อยู่รักษาเมืองกับนางพสุจเทวีพระอัครมเหสีพระองค์ทรงช้างเผือกงาดำมีฤทธิ์ยิ่งนักกับด้วยอำมาตย์เสนาเสด็จประพาสตีนพนมใหญ่กึ่งกลางหน และเจ้าฤทธิกุมารผู้น้อง ผันหน้าช้างเข้าต่อกันแล้วพระองค์จึงจับเอาคณฑีทองเต็มไปด้วยน้ำ ทรงอธิษฐานให้เป็นแดนแว่นแคว้นแห่งเจ้าแต่วันนี้ไป พระองค์จึงทรงเทน้ำในคณฑีทองลงไปเป็นสำคัญแล้วจึงเอาตะปูทองแดงใหญ่ ๓ กำ ๓ วา ๓ ตัว ปักไว้เป็นประธาน ครั้นพระองค์ปักแดนไว้ให้แล้ว ก็เสด็จขึ้นถึงเมืองพิชัยเชียงใหม่

นางมลิกา ราชธิดาเจ้าเมืองพิชัยเชียงใหม่ ออกมาต้อนรับเสด็จเข้าไปในเรือนหลวง ท้าวพระยาอำมาตย์เสนาทั้งหลายก็กราบถวายบังคมแก่พระองค์

(ก) หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๑ บรรทัด ๒ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า รัชกาลนี้ให้ใช้หนังสือทั้งอักษรมอญและอักษรขอม ซึ่งเป็นเวลาไม่ห่างไกลกับที่เมืองหริภุญไชย เริ่มใช้หนังสือมอญ และนี่แสดงว่า เมืองสุโขทัยได้เป็นเมืองขึ้นขอมมา

(ข) ในหนังสือพงศาวดารเหนือลางแห่งก็ว่า เจ้าพสุจกุมารเป็นน้อง แต่ที่ถูกเป็นลูก ให้ลูกอยู่รักษาเมืองกับนางพสุจเทวีพระราชมารดา

เจ้า พระร่วงอรุณราชจึงราชาภิเษกเจ้าฤทธิกุมารให้เป็นพระยาลือกับด้วยนางมลิกาเทวี

ในรัชกาลของพระร่วงอรุณราช พระองค์ได้ทรงกู้อิสรภาพจากอำนาจขอมขึ้นได้ในราว พ.ศ. ๑๕๖๐ [20] เพราะเมื่อก่อนกู้อิสรภาพได้นั้น ขอมที่เมืองอุมงคเสลานครได้ปกครองดินแดนไทย ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำยมตลอดขึ้นไปถึงนาคปุระ (เชียงแสน) เมื่อ พ.ศ. ๑๔๗๐ แว่นแคว้นชะเลียงเป็นเมืองขึ้นขอมอยู่ราว ๙๐ ปี

พระร่วงอรุณราชได้ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญขึ้นเป็นอันมาก ในส่วนพุทธจักร พระอัครมเหสีของพระองค์ได้สร้างวัดโคกสิงคารามที่อยู่กลางเมืองศรีสัชนาลัยขึ้นใหม่ เพื่ออุทิศกุศลถวายสมเด็จพระชนก ในราวปลายๆ รัชกาล พระร่วงอรุณราชได้โปรดแต่งข้าหลวงออกไปนมัสการพระมาลีเจดีย์ (พระมุเตา) เมืองหงสาวดี เพื่อเปลี่ยนแบบอย่างสิ่งที่ต้องพระราชประสงค์ วัดและพระเจดีย์ที่ก่อสร้าง ได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุสำเร็จลง จึงได้นามใหม่ว่า วัดพระมหาธาตุ นับเป็นชื่อใหม่ในตำนานของวัดแรกที่จะมีนามมหาธาตุนี้เกิดขึ้น และในสมัยเดียวกันก็คงจะมีนามว่ากัลยาณวนาวาสด้วย ภายหลังเมื่อบ้านเมืองทิ้งรกร้างไม่มีใครรู้จักชื่อ วัดนี้ได้ถูกเรียกว่าวัดพระเจดีย์เจ็ดแถว

โปรดฯ ให้แบ่งสงฆ์เป็นคณะขวาและคณะซ้ายตามประเพณีแต่โบราณมา แต่พระองค์ทรงกำหนดไว้ว่า วัดพระมหาธาตุเป็นที่สถิตพระสังฆราชาประมุขสงฆ์ คณะคามวาสีฝ่ายขวา วัดไตรภูมิป่าแก้วเป็นที่สถิตพระสังฆราชาประมุขสงฆ์ คณะอรัญวาสีฝ่ายซ้าย ทั้งสองฝ่ายมีสมณศักดิ์เป็นที่พระสังฆราชาด้วยกัน

การเลื่อนสมณศักดิ์ฝ่ายขวา โปรดฯ ให้มีลำดับเลื่อนว่า ถ้าว่างพระครูธรรมไตรโลกวัดเขาอินทร์แก้ว ให้พระครูญาณโชติวัดอุทยานใหญ่เป็นแทน ถ้าพระครูธรรมเสนา ว่างลง ให้เอาพระครูธรรมไตรโลกเป็นพระครูธรรมเสนา ถ้าหาพระสังฆราชามิได้ ให้เอาพระครูธรรมเสนาเป็นพระสังฆราชา วัดพระมหาธาตุลำดับฝ่ายซ้าย ถ้าว่างพระครูญาณไตรโลก ให้เอาพระครูญาณสิทธิเป็นพระครูญาณไตรโลก ถ้าพระครูธรรมราชาว่างลง ให้เอาพระครูญาณไตรโลกเป็นพระครูธรรมราชา ถ้าหาพระสังฆราชามิได้ให้เอาพระครูธรรมราชา เป็นพระสังฆราชาวัดไตรภูมิป่าแก้ว

โปรดฯ ให้พระราชทานที่ไร่และนา ซึ่งก็นับได้ว่าเป็นครั้งที่ทรงอุทิศเป็นกัลปนาแก่

๑. วัดโคกสิงคาราม คือวัดพระมหาธาตุ กัลยาณวนาวาส ภายหลังเป็นวัดพระเจดีย์เจ็ดแถว
๒. วัดแก้วราชประดิษฐาน
๓. วัดอุทยานใหญ่
๔. วัดเขาหลวง
๕. วัดเขาอินทร์อรัญวาสี
๖. วัดเขาอินทร์
๗. วัดไตรภูมิป่าแก้ว [21]

ทางฝ่ายอาณาจักร ได้ทรงมีพระราชอุตสาหะเสด็จออกไปเมืองจีนโดยทางเรือ เพื่อทรงเจริญทางพระราชไมตรีด้วยพระองค์เอง พระอนุสาวรีย์ที่สำคัญยิ่งของพระองค์ฯ ทรงเห็นการคมนาคมของบ้านเมืองว่าเป็นกิจราชการสำคัญ จึงทรงสร้างถนนที่มีชื่ออยู่ ณ บัดนี้ว่า ถนนพระร่วง [22] ทำจากเมือง

ศรีสัชนาลัยถึงเมืองสุโขทัยสายหนึ่ง และจากเมืองสุโขทัยลงมาถึงเมืองกำแพงเพชรด่านชายแดน เป็นสายที่สอง ขึ้นไว้รวม ๒ สาย

ในรัชกาลนี้ปรากฏว่า มีว่าวเข้ามาพร้อมกับศาสนาพราหมณ์ เป็นพิธีเสี่ยงเคราะห์ของบ้านเมือง มีในพระราชพิธี ๑๒ เดือน แล้วได้มาเป็นกีฬาเล่นสนุกสนานกันในเดือน ๔ เดือน ๕ นับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมาจนกระทั่งคนสามัญ ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา แม่ทัพของพระองค์ได้นำว่าวมาดัดแปลงเป็นจุฬา เพื่อประโยชน์ในการสงคราม ด้วยการใช้สายป่านว่าวจุฬาผูกหม้อดินดำ ล่ามชนวนจุดเผาเมืองนครราชสีมา ภายหลังจึงมีว่าวปักเป้า แล้วเล่นคว้าพนันเอาแพ้ชนะเกิดขึ้น

อาณาเขตแว่นแคว้นชะเลียงครั้งนั้น ด้านตะวันตกสุดเมืองตองอู (สาวัตถี) ลุ่มแม่น้ำเมงค์ (สะโตง) เป็นเมืองขึ้น ตะวันออกเกือบถึงฝั่งแม่น้ำโขง ทิศใต้ถึงปากน้ำโพ ต่อแว่นแคว้นละโว้ ส่วนทางเหนือจรดแว่นแคว้นมหารัฐหริภุญไชย เขตของเมืองอุมงคเสลา

เมื่อพระร่วงอรุณราชทรงพระชรา ได้เสด็จทรงสรงน้ำที่แก่งกลางเมือง (แก่งหลวง) ก็อันตรธานหายไป ประมาณว่าพระองค์สวรรคต พ.ศ. ๑๕๙๕ (ก)

(ก) หนังสือพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร หน้า ๖๐ บรรทัด ๑๙ ว่า แก่งหลวงอยู่เหนือแก่งสักในลำแม่น้ำยม หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖ หน้า ๑๕๑ ทรงเชื่อว่า พระร่วงจมน้ำที่แก่งกลางเมือง เป็นความจริง เพราะฉะนั้น พระร่วงจมน้ำ จึงเป็นคนละองค์กับพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ซึ่งเป็นเหตุการณ์ก่อนพ่อขุนรามกำแหงมหาราชตั้ง ๒๐๐ ปีเศษมาแล้ว

พระยาลือ อนุชาของพระองค์ก็ลงมาราชาภิเษกเจ้าพสุจกุมารราชนัดดา ให้เป็นพระยาในเมืองศรีสัชนาลัย แล้วให้เตรียมตกแต่งกำแพง ค่าย คู พระนคร มีเมืองขึ้นของแว่นแคว้นนั้น คือหัวเมืองเอก ๕ หัวเมือง เมืองโท ๘ หัวเมือง

เมืองเอก ๕ เมือง คือ

๑. เมืองตองอู (สาวัตถี)
๒. เมืองหริภุญไชย
๓. เมืองพิไชย
๔. เมืองกัมโพชนคร
๕. เมืองสุโขทัย

เมืองโท ๘ เมือง คือ

๑. เมืองพิบูลย์นคร ขึ้นเมืองหริภุญไชย อีก ๗ เมืองขึ้นเมืองกัมโพชนคร คือ
๑. เมืองคิรี
๒. เมืองสวางคบุรี
๓. เมืองยางคิรี
๔. เมืองนครคิรี
๕. เมืองขอนคิรี
๖. เมืองเหล็ก
๗. เมืองสิงเทา

ในรัชกาลพระยาพสุจราชนี้ มีช่างหล่อสัมฤทธิ์ถมบั่ด[23] โปรดฯ ให้ช่างหล่อปืนใหญ่ ๑๒๐ กระบอก ปืนสับนก ๕๐๐ กระบอก ลูกปืนให้เอาดินปั้นเผาเป็นเฉลียง (ก)

ในระหว่างการตระเตรียมตกแต่งพระนคร ให้เข้มแข็งอยู่นี้ ก็ประจวบกับเจ้าพรหม ราชโอรสพระเจ้าพังคราช ทรงทำการกู้อิสรภาพของอาณาจักรโยนกเชียงแสน จากขอมที่เมืองอุมงคเสลาชั้นเดิมนั้น เจ้าพรหมรบขอมที่ไปทวงส่วย ที่เวียงสีทวง เจ้าพรหมตีขอมแตก แล้วกลับตีเมืองอุมงคเสลาของขอมได้ ก็ตะลุยไล่ขอมลงมาในแว่นแคว้นชะเลียงกระทั่งถึงเมืองกำแพงเพชร

กองทัพเจ้าพรหม (พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก)[24] ก็เข้าติดเมืองศรีสัชนาลัย พระเจ้าพสุจราชให้มีหนังสือไปถึงพระยาพิไชยเชียงใหม่ พระเจ้าอา แต่พระเจ้าอาสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ยังอยู่แต่โอรสชื่อพระพรหมวิธี จึงให้ขับพลเมืองนคร (ลำปาง) เมืองแพร่ เมืองน่าน (ข) เข้าเมืองพิไชยเชียงใหม่สิ้นเชิง และให้ขับต้อนครัวเข้าเมืองศรีสัชนาลัย แต่ชายฉกรรจ์นั้นให้อยู่ตั้งรบถอยหลังเข้ามาหาค่าย เจ้าพรหมจึงให้ขับพลเข้าตีเมืองศรีสัชนาลัย ตั้งค่ายหลวงใกล้เมือง ให้ทหารล้อมเมืองเข้าไว้ แต่จะเข้ามิได้ ด้วยข้างในปืนใหญ่ปืนน้อยมาก จะเข้าข้างหัวเมือง พลโยธาอาสาสู้ตายลงเป็นอันมาก พระยาพสุจราชจึงให้พลโยธาโห่ร้องตีกลองใหญ่ทุกประตู ข้าศึกสะท้านสะเทือนด้วยเสียงกลองและปืนใหญ่อาสาข้างนอกตายเปลือง

(ก) "เฉลียง" เป็นภาษาไทยแผลงมาจาก เฉลียง ภาษาเขมรอาจจะเป็นคำของพวกขอมใช้ หมายถึงการทำลูกปืนขีดเป็นรอยเฉียง ๆ แล้วภายหลังมาเรียกเฉลียงบ้านเฉลียงเรือน

(ข) เวลานั้นเมืองทั้ง ๓ เป็นเมืองขึ้นของแว่นแคว้นชะเลียง

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าวัดเขารังแร้ง เห็นได้ทุกข์ยากแก่ไพร่พลนัก จึงไปถวายพระพรกษัตริย์ทั้งสองว่า เจ้าพรหม (พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก) เป็นคู่กับนางปทุมเทวีแต่ชาติก่อน ให้ทานมิร่วมใจกัน จึงมาเกิดไกลกัน พระยาพสุจราชจึงไปถวายบังคมเวนพระราชธิดาให้แก่เจ้าพรหม ๆ ก็ให้เลิกทัพ พานางปทุมเทวีไปโยนกเชียงแสน ฝ่ายนางปทุมเทวีมีพระราชกุมารด้วยพระเจ้าพรหม ๒ พระองค์ ทรงพระนามว่า เจ้าไกรสรราช ๑ เจ้าชาติสาคร ๑

พระยาพสุจราช ระลึกถึงพระเดชพระคุณและบุญญาภินิหารในพระร่วงอรุณราช จึงโปรดฯ ให้สร้างวัดช้างล้อม[25] ซึ่งเดิมจะมีชื่อว่ากระไรไม่ปรากฏ ขึ้นทางเหนือสุดภายในเมืองศรีสัชนาลัยเป็นพระอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระยาพสุจราชมีพระโอรส ๒ พระองค์ ๆ หนึ่ง ทรงพระนามว่า เจ้าธรรมไตรโลก พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า เจ้าบรมไตรโลก

เมื่อพระยาพสุจราชสวรรคตแล้ว เสนาอำมาตย์จึงราชาภิเษกเจ้าธรรมไตรโลก เป็นพระยาแทนบิดาครองราชสมบัติมาเป็นเวลานาน แล้วพระองค์ใคร่จะทรงผนวช จึงเสด็จออกจากเมืองศรีสัชนาลัยไปได้ ๒ ราตรี ถึงเมืองโอฆบุรี(ก) อันเป็นเมืองพระญาติตัดพระเกศาโกนเกล้าบวชเป็นพระภิกษุอยู่ตลอดพระชนม์ชีพ[26] พระญาติทั้งหลาย ก็เอาพระเกศาใส่ผอบทองบรรจุไว้ สมเด็จพระเจ้าโกรพราชยังอำมาตย์เสนาชวนกันสร้างอารามถวายแก่พระองค์ แล้วให้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระเกศาไว้ ให้ชื่อว่า วัดจุฬามณี[27]

ในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๔๙ ถึง พ.ศ. ๑๖๕๘ พระเจ้าพรหมราชบุตรเขย พระยาพสุจราชได้เสด็จลงมาสร้างเมืองพิษณุโลก สร้างพระพุทธชินราช

(ก) คือเมืองสระหลวง แล้วเปลี่ยนเรียกว่า เมืองพิจิตร ในที่ลางแห่งว่า โอฆบุรี คือ พิษณุโลก เหตุเพราะเมืองพิษณุโลก มาอาศัยสร้างอยู่ในท้องที่ของเมืองโอฆบุรีแต่เดิม

พระพุทธชินศรี พระศรีศาสดา แล้วเฉลิมพระนามว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ทรงอภิเษกเจ้าไกรสรราช พระราชโอรสกับนางสุลเทวี พระราชธิดากษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัยให้ลงไปครองเมืองลพบุรี (ก)

พระเจ้าธรรมไตรโลก เมื่อก่อนจะเสด็จออกทรงผนวชนั้น มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ ๆ หนึ่ง ชื่อ พระธรรมราชา พระองค์หนึ่งชื่อ เจ้าบรมราชา พระองค์หนึ่งชื่อ เจ้าราชาธิราช ชั้นเดิมนั้นพระราชบิดาใคร่จะให้พระธรรมราชาผู้เป็นพี่ใหญ่ หรือพระบรมราชาพี่รองได้เสวยราชย์ แต่พระธรรมราชา และเจ้าบรมราชา ผัดขอไปอภิเษกสมรสกับธิดาพระเจ้าศรีอยุธยาก่อน เพราะได้ทรงทราบกิตติศัพท์ว่างามยิ่งนัก จึงพากันยกพลโยธา พร้อมด้วยเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้าสุวรรณราชา ณ เมืองศรีอยุธยา (ข) พระเจ้าสุวรรณราชาก็พระราชทานนางทั้ง ๒ นางกัลยาเทวีได้แก่พระธรรมราชา นางสุนันทาเทวีได้แก่พระบรมราชา และกษัตริย์ทั้งสองได้แล้วไม่คืนมาบ้านเมืองของตน หลงด้วยรูปทรงนางทั้งสอง และสมเด็จพระเจ้าสุวรรณราชาผู้เป็นพ่อตา จึงให้พระราชบุตรเขยทั้งสองทำกำแพงเมืองคนละครึ่ง ทั้งหอรบทบทาท้าวให้มั่นคงอยู่เป็นสุขในเมืองหลวงแห่งพระองค์เจ้านั้น

(ก) นี่แสดงว่าแว่นแคว้นไทยทางใต้อยู่ในอำนาจ

(ข) คือเมืองสุวรรณภูมิ ชื่อศรีอยุธยาเป็นตอนหลัง แต่เป็นเวลาก่อนเรียกนามเมืองกาญจนบุรี ถ้าลำดับจะเป็นดังนี้

๑. สุวรรณภูมิ

๒. ศรีอยุธยา

๓. กาญจนบุรี

แต่ครั้นแล้วนามศรีอยุธยา ก็ได้เอามาใช้เรียกเมืองอู่ทองในเวลาภายหลังอีกเมืองหนึ่งด้วย

ทางเมืองศรีสัชนาลัย เมื่อพระเชษฐาทั้งสองไม่ได้กลับขึ้นมา เจ้าราชาธิราชจึงได้ครองเมืองศรีสัชนาลัยแทน

เหตุการณ์ตอนนี้ เมืองศรีสัชนาลัยได้เสื่อมอำนาจลง จนที่สุดแว่นแคว้นชะเลียงต้องเป็นเมืองขึ้นของเขมร เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๕๙ (ก)

ส่วนทางเมืองสุโขทัย ราชวงศ์กษัตริย์ก็ได้ขาดสายลง ขุนนางจึงประชุมปรึกษากันเชิญพระร่วง ซึ่งขณะนั้นได้บวชอยู่ที่วัดๆ หนึ่ง ในเมืองสุโขทัย พระร่วงเมื่อก่อนบวชมีชื่อว่า "ร่วง" เป็นบุตรนายคงเครา นายกองส่วยน้ำ อยู่ที่เมืองละโว้ ได้หนีเขมรขึ้นมาบวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่เมืองสุโขทัย ขุนนางจึงเชิญพระร่วงขึ้นเป็นกษัตริย์ เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๙๐ [28] เฉลิมพระนามว่า พระยาศรีจันทราธิบดี แต่ในหนังสือนี้จะเรียกว่าพระร่วงสุโขทัย ตามหนังสือพงศาวดารเหนือ

เมื่อพระร่วงได้เสวยราชสมบัติแล้ว ก็ยกพลขึ้นไปปราบเมืองสาวัตถี (ตองอู) ซึ่งได้ทำการกระด้างกระเดื่องต่อเมืองศรีสัชนาลัยราชธานีอยู่ก่อนแล้ว แล้วเอาอ่างแก้วอันชาวเมืองสาวัตถี นับถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง ที่ประดิษฐานอยู่ที่วัดสรรค์ทารามมา ๑ ลูก กับพระไตรปิฎก (ข)

ครั้นแล้วจึงไปเมืองฉะเชียงหลวง (ค) แล้วให้เอางาช้างเผือกงาดำ ซึ่งเป็นงาช้างพระที่นั่งของพระร่วงอรุณราชกับเอาเขี้ยวงูใหญ่อีกทั้งพระไตรปิฎก พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามาเมืองสุโขทัย [29]

(ก) พระเจ้าพรหมมหาราช แห่งอาณาจักรโยนกเชียงแสนสวรรคต ใน พ.ศ. ๑๖๕๙ แว่นแคว้นชะเลียงซึ่งทรุดโทรมอยู่แล้วก็หมดที่พึ่ง จึงน่าจะตกเป็นเมืองขึ้นเขมร ในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๓ (ปทุมสุริยวงศ์) ในปี พ.ศ. ๑๖๕๙ นั้นเอง

(ข) การยกพลขึ้นไปเอาของสำคัญสำหรับบ้านเมืองมาได้อย่างนี้ ต้องหมายความว่า ยกทัพขึ้นไปปราบเมืองออกได้สำเร็จ ไม่เช่นนั้นไม่มีใครจะยอมเสียเกียรติยศให้มาได้ง่าย ๆ

(ค) คือเมืองศรีสัชนาลัยราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียง

พระร่วง ได้เป็นใหญ่ในแว่นแคว้นชะเลียงขึ้นที่เมืองสุโขทัยแทนเมืองศรีสัชนาลัยแล้ว ก็เตรียมการกู้อิสรภาพจากเขมร จึงทรงเอางาช้างเผือกงาดำแกะพระรูปพระร่วงอรุณราช ไว้เพื่อสักการบูชาเป็นต้น การกระทำทั้งนี้ ก็เพื่อทรงปลุกขวัญพลเมืองให้มีกำลังใจให้เข้มแข็ง เอาบุญฤทธิ์ของพระร่วงอรุณราชมาปกแผ่คุ้มครองให้ไพร่พลมีน้ำใจกล้าหาญพร้อมเพรียงกันแล้ว จึงทำการกู้อิสภาพ และก็ได้ชัยชนะเขมรในรัชกาลของพระองค์ (ก)

ไทยกู้อิสรภาพได้จากเขมรครั้งนั้น เป็นเวลาในรัชกาลพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ หรือพันธุมสุริยวงศ์ กษัตริย์เขมรพระองค์นี้ได้ทรงสร้างนครวัด นักประวัติศาสตร์ชาวต่างประเทศได้สอบสวนลงเนื้อความเห็นแล้วว่า กษัตริย์ที่สร้างนครวัด คือพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๖๙๕ พระร่วงได้เสวยราชย์ที่เมืองสุโขทัย เป็นราชธานีราวปลายรัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ ประมาณว่า พ.ศ. ๑๖๙๐ [30]

พระร่วงเสวยราชย์ได้ ๑๐๒ ปี จึงสวรรคต ใน พ.ศ. ๑๗๙๒ [31] ต่อแต่นั้นมา เมืองสุโขทัยก็ต้องกลับเป็นเมืองขึ้นเขมรอีก. พ่อขุนศรีนาวนำถม พ่อของพ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราด ได้เป็นเจ้าเมืองสุโขทัยแทน แต่ต้องอยู่ในความดูแลของขอมสมาดโขลญลำพง ข้าหลวงเขมร

(ก) หนังสือราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา หน้า ๗๓ บรรทัด ๑๘ ว่า "เอาเถิดแต่วันนี้เป็นต้นไปอย่าให้เมืองไทยเป็นส่วยปลาสลิดแห้งและน้ำบึงต่อไปอีกเลย" นี่ต้องสันนิษฐานว่า ไทยได้มีการรบพุ่งกันกับเขมร จนเขมรเห็นฝีมือแล้ว มิฉะนั้น เขมรจะกรุณาไทยได้อย่างไร

เวลาก่อนนี้ ทั้งไทยแคว้นเหนือและแคว้นได้ต้องเป็นเมืองออกของเขมรอยู่ด้วยกันทั้งสองครั้ง

๙. สมัยสุโขทัย

เมื่ออาณาจักรโยนกเชียงแสนถูกทำลายลง กษัตริย์ราชวงศ์เวียงไชยบุรีก็ได้อพยพพลงมาทางใต้ ภายหลังจากที่ได้เลือกตั้งพำนักในที่ต่างแห่งแล้ว จึงตั้งภูมิลำเนาเป็นปึกแผ่นขึ้นได้ที่เมืองบางยาง เมื่อ พ.ศ. ๑๗๐๓ [32]

เมืองบางยางเป็นเมืองอยู่ในแว่นแคว้นชะเลียง โดยเหตุที่กษัตริย์ราชวงศ์เวียงไชยบุรี เป็นเชื้อราชวงศ์กษัตริย์โบราณมาแต่ก่อน จึงเป็นที่เคารพนับถือของราษฎรทั่วไป พระองค์มหาไชยชนะ หรือพระราชโอรสจึงได้ขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นพ่อขุนเมือง[(ก)] บางยาง สืบพระราชวงศ์ลงมาถึงพ่อขุนบางกลางทาวซึ่งเป็นชั้นพระราชนัดดา

เมื่อภายหลังปีพระร่วงสุโขทัย สวรรคตแล้วได้ ๔ ปีนั้น อาณาจักรน่านเจ้าก็เสียแก่พวกมองโกลใน พ.ศ. ๑๗๙๖ พวกไทยทางน่านเจ้าจึงถอยบ่าแยกย้ายลงมาอยู่ในที่ต่าง ๆ พวกที่ลงมาทางใต้ทางโยนกเชียงแสน ก็พากันมาอาศัยอยู่ที่เมืองบางยาง ซึ่งมีเชื้อกษัตริย์เมืองแส สายราชวงศ์เวียงไชยบุรี ครองอยู่ในเวลานั้น พวกที่มาอยู่ใหม่มีเลือดการต่อสู้เพื่อความอิสรภาพยังเดือดอยู่ พ่อขุนบางกลางทาวเจ้าเมือง[33] บางยาง จึงน่าจะได้รับความร่วมใจร่วมแรงจากไทยพวกนี้ และพระองค์ยังได้ทรงร่วมคิดกับพ่อขุนผาเมือง[(ข)] เจ้าเมืองราด[34] พระสหายสำคัญของพระองค์ แล้วจึงยกพลเข้า

(ก) หนังสือหลักไทย ของขุนวิจิตรมาตรา หน้า ๑๑๑ บรรทัด ๑๔ หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕ หน้า ๑๐๐ บรรทัด ๑๔

การเลือกกษัตริย์จากคนดี ไม่ยอมเอาลูกหลานที่ไร้ความสามารถขึ้นนั่งบัลลังก์ (ดูเอกชนปีที่ ๒ เล่ม ๑๐ หน้า ๒๒ บรรทัด ๑๒)

(ข) "ผา" ภาษาไทยใหญ่และไทยอาหม แปลว่า ฟ้า

ตีเขมรได้เมืองศรีสัชนาลัย ฝ่ายพ่อขุนผาเมืองได้เมืองบางขลง[ก] แล้วพ่อขุนผาเมืองเอาพลไปยังเมืองราด เมืองสากอไค เมืองศรีสัชนาลัย และสุโขทัย ก่อนที่จะเข้าโจมตีเมืองสุโขทัย พ่อขุนบางกลางทาว และพ่อขุนผาเมือง ได้ทรงปรึกษาบนคอช้างตัวเดียวกัน แล้วแยกเข้าตีคนละด้าน พ่อขุนผาเมืองเข้าเมืองสุโขทัยได้ก่อน เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐[35] ขอมสมาตโขลญลำพงข้าหลวงเขมรแตกหนีพ่ายไป พ่อขุนผาเมืองจึงมอบเมืองสุโขทัยแก่พ่อขุนบางกลางทาว แต่พ่อขุนบางกลางทาวไม่ยอมรับ เกรงพระสหาย พ่อขุนผาเมืองจึงให้ถอยไพร่พลเมืองราดออกจากเมืองสุโขทัยทั้งหมด พ่อขุนบางกลางทาวก็ยอมเข้าเมือง พ่อขุนผาเมืองอภิเษกพ่อขุนบางกลางทาวให้เป็นกษัตริย์ครองกรุงสุโขทัย และให้เฉลิมพระนามว่าศรีอินทราทิตย์[ข] อันเป็นพระนามบรรดาศักดิ์ที่กษัตริย์เขมรได้ตั้งพ่อขุนผาเมือง ซึ่งพระองค์ได้รับพระราชทานพร้อมทั้งพระราชธิดา ชื่อนางสิขรมหาเทวีให้เป็นมเหสี มอบพระขรรค์ไชยศรีให้มีอำนาจเด็ดขาด อันพระนามศรีอินทรบดินทราทิตย์นั้น เป็นพระนามเกียรติยศแก่พ่อขุนผาเมือง

เมื่อพ่อขุนศรีอินทรบดินทราทิตย์ ได้รับราชาภิเษกจากพระสหาย[36] แล้วพ่อขุนผาเมืองก็กลับไปบ้านเมืองดังเก่า พ่อขุนศรีอินทรบดินทราทิตย์ มีพระนามอีกนามหนึ่ง ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ซึ่ง

(ก) พระยาอินทร์มนตรีศรีจันทกุมาร ท่านว่าบางขลงคือเมืองพิษณุโลกเป็นอีกนามหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้ามีความเห็นพ้องกับท่าน และคงจะตั้งเมืองที่วัดจุฬามณีในสมัยเมื่อเมืองพิษณุโลกต้องเป็นเมืองร้างอยู่นั้น

(ข) ศิลาจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ ๒) แก่ศิลาจารึกหลักที่ ๑ เรียกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

ต่อไปนี้จะเรียกพระนามว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ตามศิลาจารึกหลักที่ ๑ นั้น นับว่าพระองค์เป็นต้นราชวงศ์เวียงไชยบุรี ที่ครองกรุงสุโขทัย[ก]

อาณาเขตแว่นแคว้นชะเลียง ก่อนพระองค์เสวยราชย์ ทิศเหนือต่อเขตอาณาจักรลานนา ที่เหนือเมืองลำปาง ตะวันออกจรดเขตเมืองฉอด ด้านใต้ลงมาจรดเขตเมืองสรรค์ ส่วนเมืองตองอูที่อยู่สุดเขตด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งเคยเป็นเขตของแว่นแคว้นชะเลียงแต่ก่อนนั้น ได้ตกอยู่ในอำนาจไทยใหญ่

พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ มีพระมเหสีทรงพระนามว่า นางเสือง มีพระราชโอรส ๓ พระราชธิดา ๒ รวมเป็น ๕ พระองค์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ ไม่ปรากฏพระนาม เพราะสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ องค์ที่ ๒ มีพระนามว่า บาลเมือง องค์ที่ ๓ พระนามเดิมว่ากระไรไม่ปรากฏ เมื่อพระองค์มีพระชนมายุได้ ๑๙ พรรษา พ.ศ. ๑๘๐๑[ข] ได้ตามเสด็จสมเด็จพระชนกไปรบกับขุนสามชน เจ้าเมืองฉอด[37] ที่เมืองตาก ทัพสมเด็จพระราชบิดาแตก แต่พระองค์ขับช้างเบิกพลเข้าต่อสู้หาหนีไม่ ไสช้างเข้าชนชนะขุนสามชน ขุนสามชนก็พ่ายหนีพระองค์ สมเด็จพระราชบิดา จึงทรงตั้งพระนามของพระองค์ว่า พระรามกำแหงเป็นบำเหน็จในการรบชนะขุนสามชน

(ก) พระราชวงศ์นี้เรียกในหนังสือที่แต่งภายหลังว่า ราชวงศ์พระร่วง และกษัตริย์ว่า พระร่วง พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เรียกราชวงศ์สุโขทัย ราชวงศ์ทรงธรรม และราชวงศ์ปราสาททอง

(ข) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๘ บรรทัด ๔

พ่อขุนรามกำแหง มีพระชนมายุอ่อนกว่าพระยาเมงรายและพระยางำเมือง ๑ ปี ดูหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๙ บรรทัด ๑๓ หน้า ๑๐ บรรทัด ๔

ปีที่พระองค์ชนช้างกับขุนสามชนนั้น พระองค์มีพระชนมายุ ๑๙ พรรษา จึงเอา ๑๐ บวก พ.ศ. ๑๗๘๒ ปีสมภพที่อ่อนกว่าพระยาเมงราย ปีชนช้างก็เป็น พ.ศ. ๑๘๐๑

ในครั้งนั้น พ่อขุนศรีอินทราทิตย์จะได้เสวยราชย์อยู่กี่ปีและเสด็จสวรรคตปีใด ไม่ปรากฏ

พ่อขุนบาลเมือง เกิดราว พ.ศ. ๑๗๘๐ ได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อมา พ่อขุนบาลเมืองอยู่ครองราชสมบัติไม่ได้กี่ปี ก็สวรรคต (ก)

พระรามกำแหงได้เสวยราชย์ สืบต่อพ่อขุนบาลเมือง สมเด็จพระเชษฐาธิราช รัชกาลนี้ถูกเรียกขานพระนามเป็นหลายอย่าง

๑. พ่อขุนรามกำแหง (ข)

๒. พ่อขุนรามราช

๓. พระบาทกมรแดงอัญศรีรามราช

๔. พระยารามราช

๕. โรจนราช

แต่หนังสือนี้จะเรียกพระนามของพระองค์ว่า พ่อขุนรามกำแหง ตามหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ พระองค์สมภพ พ.ศ. ๑๗๘๒ ขึ้นเสวยราชย์ราว พ.ศ. ๑๘๒๐ เมื่อพระชนมายุได้ ๓๘ พรรษา พระองค์มีพระบรมเดชานุภาพมาก ไม่ใช่แต่จะทรงแกล้วกล้าสามารถในการณรงค์สงคราม ได้ทำการยุทธหัตถีชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดไว้อำนาจเท่านั้น แต่พระองค์มีพระคุณธรรมที่ล้ำเลิศ เป็นที่สรรเสริญแก่ปวงเทพยดาและมนุษย์ เพราะเมื่อสมเด็จ

(ก) หนังสืออื่นมีชินกาลมาลินีเป็นต้น เรียกพระนามว่า ปาลราช ข้าพเจ้าว่าประสูติราว พ.ศ. ๑๗๘๐ เพราะคะเนว่า จะทรงมีพระชนมายุแก่กว่าพ่อขุนรามกำแหงมหาราชสัก ๒ ปี

(ข) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๘ บรรทัด ๑๔

จารึกหลักนี้พิจารณาได้ความเป็น ๒ ตอน ๆ แรกเป็นคำของพ่อขุนรามกำแหงเอง ตอนหลังเป็นคำของคนอื่นแต่ง สันนิษฐานว่า ชั้นแรกรับสั่งให้แต่งถวายแล้วทรงแก้ถ้อยคำตอนต้น ตอนปลายไม่ได้แก้ จึงยังเป็นถ้อยคำของคนอื่น

พระราชบิดาและพระราชมารดายังทรงมีพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ทรงบำรุงบำเรอพระยุคลบาทแด่สมเด็จพระบรมชนกชนนีทั้งสองพระองค์ ไม่ว่าพระองค์จะทรงได้เนื้อได้ปลา ได้ผลหมากรากไม้เปรี้ยวหวานสิ่งใดดีเป็นของโอชะมีรสอร่อยแล้วสิ่งนั้นก็ได้ทรงนำมาทูลเกล้าฯ ถวายทุกครั้ง ถ้าหากพระองค์ได้เสด็จไปคล้องช้าง ไปตีบ้านตีเมืองได้ชายได้หญิง ได้ทรัพย์สินเงินทองก็ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายหมดทั้งสิ้น ครั้นสมเด็จพระชนกชนนีเสด็จสวรรคตไปแล้ว ก็ได้ทรงบำเรอสมเด็จพระเชษฐาธิราชประดุจหนึ่งเป็นสมเด็จพระราชบิดาของพระองค์ (ก)

พระราชจริยาวัตรของพระองค์ เมื่อได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ก็ทรงเจริญพระราชกรณียกิจสมกับที่พระองค์ดำรงตำแหน่งพระประมุข ปกป้องอาณาประชาราษฎรทั้งหลาย พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจอันยิ่งใหญ่ แต่หาได้ทรงใช้พระราชอำนาจไปทุกอย่างไม่ กลับทรงพระมหากรุณาธิคุณรับดำรงตำแหน่งพระบูรพาจารย์ สั่งสอนราษฎรให้รู้บุญรู้บาป ในที่กลางแจ้งใต้ต้นตาลด้วยพระองค์เอง โดยมิได้ทรงรังเกียจแก่ความยากเหนื่อย อันเป็นพระราชภาระที่ยุ่งยากแก่พระราชกรณียกิจประจำวันของพระองค์

บรรดาประชากรที่อาศัยอยู่ในเมืองไทยสมัยนั้น ก็ล้วนแล้วแต่เป็นผู้ที่มีความรู้ และมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถประกอบด้วยความพยายาม

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๘ บรรทัด ๘ ว่า "เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมากส้มหมากหวาน อันใดกินอร่อยดี กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีหนัง วังช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปท่บ้านท่เมือง ได้ช้างได้งวง ได้ปั่วได้นาง ได้เงินได้ทอง กูเอามาเวนแก่พ่อกู พ่อกูตาย ยังพี่กูกูพร่ำบำเรอแก่พี่กู กูบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย จึงได้เมืองแก่กูทั้งกลม"

และความแกล้วกล้าอาจหาญ มีพลานามัยหาพลเมืองในแว่นแคว้นอื่นใดจะจะเสมอเหมือนมิได้ อาจปราบปรามอริราชศัตรูให้ราบเรียบ มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาลนัก [38] เขตทิศเหนือของอาณาจักร ทรงได้เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองพลั่ว พ้นฝั่งแม่น้ำของ ตลอดจนถึงเมืองชวา (คือหลวงพระบาง) ทิศตะวันออก ได้เมืองสระหลวง (โอฆบุรี ต่อมาเป็นเมืองพิจิตร) เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลก) เมืองลม (เมืองหล่มเก่า) เมืองมายจาย เมืองสคา กระทั่งฝั่งแม่น้ำโขงถึง เมืองเวียงจันทน์ เมืองเวียงคำ (อยู่ใต้เมืองเวียงจันทน์ คือเมืองไผ่หนาม) ทิศใต้ได้เมืองคณฑี [39] เมืองพระบาง (เมืองนครสวรรค์) เมืองแพรก (เมืองสรรคบุรี) เมืองสุพรรณภูมิ (เมืองอู่ทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองนครศรีธรรมราชจนถึงทะเลหน้านอกเป็นอาณาเขต ทิศตะวันตกได้เมืองฉอด เมืองตะนาวศรี เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองตองอู เมืองหงสาวดีถึงสมุทรห้า (คืออ่าวเบงคอล) ทั้งมากาวลาว [40] และไทย [41] เมืองใต้หล้า....ไทยชาวอูชาวของมาออก [ก]

ในต้นรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราช มะกะโท [ข] เป็นไทย รับราชการอยู่ในกรุงสุโขทัย มีความชอบได้เป็นที่ขุนวัง มีหน้าที่กิจราชการในพระราชฐาน คือตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ขุนวังลอบสมัครรักใคร่แล้วลักพาพระสุวรรณเทวี พระราชธิดาพ่อขุนรามกำแหงมหาราช หนีออก

(ก) ไทยที่อยู่ลุ่มลำแม่น้ำอเหนือแคว้นหลวงพระบางตอนเหนือ และไทยที่อยู่ตามลุ่มลำน้ำโขงทั้งสองฝั่ง คือทั้งฝั่งที่เป็นของประเทศไทย และฝั่งซ้ายที่ฝรั่งเศสเรียกว่าประเทศลาวในเวลานี้ก็ล้วนแต่เรียกว่า ไทยทั้งนั้น

(ข) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑ หน้า ๗๖ บรรทัด ๑๑ อ้างพงศาวดารพม่า ของเซอร์ อาเธอร์ แพน ว่า เป็นไทยและข้าพเจ้าเชื่อว่า เป็นไทยลุ่มแม่น้ำคงเป็นแน่

ไปตั้งหลักฐานที่ใกล้กับแม่น้ำพะสิม ทำความสนิทคุ้นเคยกับอลิมามาง เจ้าเมืองนครพัน (เมาะตะมะ) ยกนางอุ่นเรือนน้องสาวให้เป็นภรรยา ภายหลังเกิดวิวาทกันขึ้น ขุนวังชนะอลิมามางได้ครองเมืองเมาะตะมะ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๔ [42] แล้วแต่งทูตเข้ามาถวายบังคม ขอพระราชทานอภัยโทษที่ล่วงละเมิดพาพระราชธิดาหนีไป และขออ่อนน้อมยอมเป็นเมืองออก พ่อขุนรามกำแหงมหาราชโปรดพระราชทานอภัย และพระราชทานพระนามภิไชยขุนวังให้เป็นพระเจ้าฟ้ารั่ว ขึ้นครองเมืองเมาะตะมะเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๙ รุ่งปีขึ้นพระเจ้าฟ้ารั่ว ก็ประกาศพระองค์เป็นใหญ่ในรามัญประเทศ ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช [ก]

ส่วนบ้านเมืองที่อยู่เหนือเมืองแพร่ เมืองน่านและทางทิศเหนือขึ้นไปอยู่ในอำนาจของพระยาเมงราย และพระยางำเมืองซึ่งเป็นพระสหายของพระองค์ มิได้เป็นเมืองขึ้นกรุงสุโขทัย ในสมัยนั้น

พระมหาราชเจ้าใฝ่พระทัยรวบรวมรัฐ ของพระญาติพระวงศ์ที่ต่างเป็นอิสระ ให้เข้ารวมเป็นอาณาจักรได้หมด ราว พ.ศ. ๑๘๓๔ [ข] เมื่อเมืองนครศรีธรรมราชได้เข้ามารวมอยู่ในอาณาจักรแล้ว ต่อมาราว พ.ศ. ๑๘๓๘ [43] พ่อขุนรามกำแหงมหาราชได้ยกกองทัพลงไปรบประเทศเขมร เขมรพ่ายแพ้ไทยอย่างยับเยินเป็นครั้งแรกในรัชกาลนี้ ที่พระองค์เปลี่ยนยุทธ

(ก) ศิลาจารึกว่า เมืองหงสาวดีถึงสมุทรห้า สมุทรห้าก็คืออ่าวเบงคอล ฉะนั้น มอญก็เป็นเมืองขึ้นกรุงสุโขทัยทั้งหมด เพราะมอญตั้งบ้านเมืองอยู่ตามริมทะเล

(ข) คำนวณปีพญาศรีไสยณรงค์ ได้ครองเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๗ พญาศรีไสยณรงค์จะครองเมืองสักกี่ปีไม่ปรากฏ ครั้นพญาศรีไสยณรงค์พิราลัยแล้ว พระพนมวัง (คือพระยานครศรีธรรมราช ที่พงศาวดารโยนกกล่าวถึงพระนามว่า เป็นเมืองพระญาติพระวงศ์) ได้เสด็จจากเมืองเพชรบุรีลงไปครองภายหลัง พ.ศ. ๑๘๒๐

วิธีเป็นฝ่ายรุกเขมร เช่นเดียวกับพระเจ้าพรหมมหาราชได้รุกขอม และการสงครามครั้งนี้ ตั้งเจ้านายเชื้อพระราชวงศ์ให้ออกไปครองพระนครหลวง (นครธม) ไทยได้เขตเมืองนครราชสีมา [44] เมืองพิมายมาขึ้นตรงต่อกรุงสุโขทัย

ต่อมาไทยได้ประเทศจามปา เป็นประเทศราชด้วยอาณาเขตไทยด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ ตกทะเล เลียบชายทะเลอ้อมปากแม่น้ำโขงซึ่งเป็นเขตเขมร และแหลมเขมา (ก๊าเม้า) เข้าในอ่าวไทย [45]

ต่อจากไทยรบกับเขมรมาราว ๙ ปี ไทยได้ยกกองทัพลงไปทำสงครามกับกษัตริย์มัชพหิต ซึ่งเวลานั้นได้เป็นใหญ่ในเกาะชวา เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๗๕ ในการทำสงครามที่เกาะชวาครั้งนี้ ไทยได้ทิ้งปืนใหญ่ไว้ที่เกาะนั้น ๒ กระบอก ชื่อกันเตอรเยนี กับยูกา [ก] กองทัพที่ยกออกไปครั้งนั้นมีกองทัพกัมพูชา และโสโคคะนะ [ข] เป็นกำลังไปช่วยด้วย

การที่ไทยยกทัพออกไปรบกับชวาในครั้งนั้น เพราะเมื่อใกล้ พ.ศ. ๑๘๓๖ ชวาได้ตั้งอาณาจักรขึ้นใหม่เรียกว่า มัชพหิตแผ่อำนาจออกไปทั้งใน

(ก) Siam Society ว่า สงครามครั้งนั้นต้องเกิดขึ้นในราวปี ค.ศ. ๑๕๐๔ (๕๐ ปีก่อนสงครามเครซี

ไทยและเขมรใช้ปืนใหญ่ในการสงครามมาแล้ว

ในคำนำหนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งเป็นเรื่องในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๓ (พญาลิไทย) ว่าปืนใหญ่ครั้งนั้นไม่มี จึงคลาดเคลื่อน เป็นอันพึงได้ว่า มีจริงตามหลักฐานที่อ้างนี้

(ข) Siam Society เล่ม ๑๕ ค.ศ. ๑๙๒๒ หน้า ๔๐ ในคำกลอนชื่อ เซราท กานดา ของชวา

เป็นการสนับสนุนจดหมายเหตุจีนที่ว่า เขมรเป็นเมืองขึ้นของไทย จึงเกณฑ์เขมรให้ไปทำการรบกับมัชพหิตได้ดังนี้

อนึ่ง โสโคคะนะว่า เป็นตำบลอยู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะสุมาตรา ถ้าว่าถึงสำเนียงก็พึงได้เช่นเดียวกับสุโขทัย คงจะมีพวกสุโขทัยลงไปอยู่ที่นั่นด้วย จึงได้นามเช่นนั้น

บริเวณหมู่เกาะชวา สุมาตรา และแหลมมลายู ไทยเห็นมัชพหิตอำนาจเข้ามาแย่งเมืองงอแจ (อาเจ) ซึ่งเป็นของไทยอยู่ในเกาะสุมาตรา ไทยจึงส่งกองทัพไปรบมัชพหิตเหตุสงครามครั้งนั้นได้ระงับไปคราวหนึ่ง [ก]

อยู่ต่อมามัชพหิต ได้กลับมารุกรานเกาะสุมาตราอีก ไทยจึงได้ยกกองทัพเรือออกไปตีถึงเกาะชวาดังกล่าวแล้ว [46]

เมื่อกล่าวถึงการเจริญสัมพันธไมตรี กับประเทศใกล้เคียงจีนก็ได้ส่งขุนนางชื่อหอจืออี้ เป็นราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี กับพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ที่กรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ ก่อน [47]

ตั้งแต่จีนมาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทยแล้ว ต่อแต่นั้นมาได้ ๗ ปี ถึง พ.ศ. ๑๘๓๒ กษัตริย์ลพบุรีจึงได้แต่งราชทูตไปเมืองจีน [ข] เพราะเวลานั้นเมืองเสนาราชนคร เป็นที่รวมการขนส่งสินค้าของบรรดาหัวเมืองเหนือทั้งปวง ซึ่งมีเรือค้าขายไปมาติดต่อเป็นท่าเรืออยู่แล้ว ส่วนทางเมืองอู่ทองไม่ใช่ท่าเรือค้าขายดังเมืองเสนาราชนคร เพราะไม่เป็นที่ชุมทางรวมสายน้ำต่าง ๆ ของเมืองเหนือ

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๒ หน้า ๑๑ บรรทัด ๕ และหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๙๓ บรรทัด ๒๐ ว่า เมื่อราชทูตไทยไปเมืองจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ครั้งนั้นเสียมก๊กกับม้าลี่เอ้อก๊ก (สยามกับมลายู คือ เกาะสุมาตรา) กำลังทำสงครามกัน

(ข) หนังสือเรื่องประเทศไทยในตำนานจีน ของ เสฐียรโกเศศ หน้า ๙ บรรทัด ๘

หลอฮกก๊ก คือ เมืองละโว้ มีอำนาจปกครองเมืองเสนาราชนคร เป็นรัฐหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย เวลานั้นเมืองเสนาราชนครเป็นเมืองท่า รวมการขนส่งสินค้าของบรรดาหัวเมืองเหนือทั้งปวงสมัยศรีอยุธยา จีนเรียกไทยว่า "เสียมหลอฮกก๊ก" คือ เรียกชื่อสุโขทัยและละโว้รวมด้วยกัน

เมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราช จะส่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี จึงได้ทรงจัดการร่วมกับกษัตริย์แว่นแคว้นละโว้ อาทิจัดสำเภาและหาสินค้าไปขายที่เมืองจีนเป็นเรื่องปกติธุระอยู่แล้ว

ต่อมาอีก ๒ ปี พ.ศ. ๑๘๓๔ กษัตริย์แว่นแคว้นละโว้ได้แต่งราชทูตไปเมืองจีนเป็นครั้งที่ ๒ ครั้งหลังนี้พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ก็ได้ทรงปฏิบัติเช่นเดียวกับครั้งแรก

พ.ศ. ๑๘๓๖ ราชทูตจีนเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ที่กรุงสุโขทัย พ.ศ. ๑๘๓๗ พ่อขุนรามกำแหงมหาราช แต่จีนเรียกพระนามว่ากังมกติ้ง (ก) เสด็จไปเมืองจีน

พ.ศ. ๑๘๓๘ ราชทูตไทยที่กรุงสุโขทัยไปเมืองจีนครั้งที่ ๑ และว่าครั้งนั้น สยามกับมลายูกำลังทำสงครามกัน พระเจ้ากรุงจีนได้ว่ากล่าวให้ประนีประนอมกันได้

พ.ศ. ๑๘๔๐ ราชทูตไทยที่กรุงสุโขทัยไปเมืองจีนครั้งที่ ๒

พ.ศ. ๑๘๔๓ พ่อขุนรามกำแหงมหาราช เสด็จไปเมืองจีน เป็นครั้งที่ ๒ (ข)

ที่สำคัญยิ่งนั้น พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ได้ทรงประดิษฐ์แบบลายสือ (ตัวหนังสือ) ไทยขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ เพราะเมื่อไทยใช้หนังสือขอม ก็เท่ากับเป็นการยืมเอาหนังสือเขามาใช้เพื่อจะทรงปลูกฝังไทยให้ได้สำนึกว่า เราเป็นชาติไทยแท้จริงไม่ยอมเป็นเช่นอย่างขอม จึงได้ทรงคิดแบบ

(ก) กมรเตงอัญค้าเขมร เป็นตำแหน่งสูงคล้ายพระยา

(ข) เรื่องจีนกับไทยทำการติดต่อกันในสมัยสุโขทัยนี้ ข้าพเจ้าได้คัดจากหนังสือประเทศไทย ในตำนานจีนสอบกับหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ ด้วย

ลายสือ (ตัวหนังสือ) ของเราขึ้นใหม่ วิธีเขียนหนังสือแบบพ่อขุนราม กำแหงมหาราชนั้น คือเขียนจากซ้ายไปขวา และสระก็เรียงอยู่บรรทัดเดียว กับพยัญชนะ [48]

พระองค์ตรากฎหมายขึ้นใช้ปรากฏ ๔ บท คือ

๑. บทมรดก ว่า ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินล้มตาย ให้ทรัพย์ตกอยู่แก่ลูก[ก]

๒. บทที่ดิน ว่า ผู้ใดลงแรงสร้างที่ ไร่ นา ป่า สวนให้เป็นสิทธิ์แก่ ผู้สร้าง[ข]

๓. วิธีพิจารณา ว่า คดีความไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ถ้าพิจารณาได้ความ สมข้างฝ่ายใดแท้แล้ว ให้ตัดสินความโดยเที่ยงตรง[ค]

๔. ลักษณะฎีกา ว่า ที่พระทวารพระราชวัง มีกระดิ่งแขวนไว้ ถ้า ราษฎรมีถ้อยความทุกข์ร้อนก็ให้ลั่นกระดิ่งนั้น พ่อขุนรามกำแหงมหาราช จะ เสด็จออกพิจารณาเอง[ง]

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๘ บรรทัด ๑๖ ว่า "ไพร่ฟ้าหน้าใสลูกเจ้า ลูกขุน ผู้ใดแล้ล้มตายหายกว่าเหย้าเรือนพ่อ เชื้อเสื้อค้ามันช้างขลูกเมียเยียข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทยป่าหมาก ป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น"

(ข) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๑๐ ว่า "สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมือง ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลางก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ ใคร สร้างได้ไว้แก่มัน"

(ค) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๒ ว่า "ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุน ผิแผกแผก แสกว้างกัน สวนดูแท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าด้วยซื่อ บ่เข้าผู้ลักมักผู้ซ่อน เห็นข้าวท่านบ่ ใคร่พินเห็นสิน ท่านบ่ใคร่เดือด"

(ง) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๗ ว่า "ในปากประตูมีกระดิ่งอันหนึ่ง แขวนไว้หั้น ไพร่ฟ้าหน้าปกกลางเมืองมีถ้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุน บ่ไร้ ไปลั่นกระดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามกำแหงเจ้าเมืองได้ยินเรียกเมื่อถามสวนความ แก่มันด้วยซื่อ ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้จึงชม"

โดยเหตุที่เมืองสุโขทัย เป็นเมืองดอนและอยู่ห่างไกลท่าเรือทะเล การค้าจึงมักจะมีแต่พวกพ่อค้า โคต่าง ม้าต่าง ไปมาค้าขายติดต่อ พ่อขุนรามกำแหงมหาราช มีพระราชประสงค์ใคร่จะให้เมืองสุโขทัยเป็นที่ประชุมการค้าแหล่งสำคัญขึ้นทางเหนือ จึงโปรดฯ ให้เปิดการค้า โดยงดเก็บภาษีที่นำสัตว์และข้าวของไปเที่ยวค้าขายในที่ต่าง ๆ เพื่อเป็นการส่งเสริมและชักชวนพ่อค้าต่างถิ่น ให้นำข้าวของมาค้าขายที่เมืองสุโขทัยนั้น (ก)

พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ มีแต่คอยเอื้อเฟื้อบำรุงเมืองสุโขทัยสมัยนั้น จึงเปรียบประดุจปิตุภูมิของผู้มาพึ่งพักอาศัยแท้จริง (ข)

พระองค์มิได้ทรงมีวิหิงสาพยาบาทอาฆาตแก่ข้าศึกที่ได้ยอมแพ้แก่พระองค์นั้นเลย ในรัชกาลของพระองค์จึงไม่มีการเอาคนลงเป็นทาส ทาสเพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลหลัง (ค)

ส่วนในการพระพุทธศาสนานั้น ไทยนับถือลัทธิหินยานแบบลังกามานานแล้ว ครั้งเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๗๐ ซึ่งเป็นรัชสมัยพญาศรีธรรมราชกษัตริย์เมืองนครศรีธรรมราช ได้มีพระภิกษุไทยที่เมืองนครศรีธรรมราชออกไปศึกษาพระธรรมวินัยในเกาะลังกาจนรอบรู้แล้ว กลับเข้ามาตั้งคณะอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาพระภิกษุไทยได้ชักชวนพระภิกษุชาวลังกาให้เข้ามาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชเป็นจำนวนมาก เพราะพระเจ้าแผ่นดินไทย

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๘ บรรทัด ๑๕ ว่า "เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้าขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า"

(ข) ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๔ ว่า "คนใดขี่ช้างมาหา พาเมืองมาสู่ ช่วยเหนือเฟื้อกูมัน บ่มีช้างบ่มีม้าบ่มีปั่ว บ่มีนาง บ่มีเงิน บ่มีทองให้แก่มัน ช่วยมันตวงเป็นบ้านเป็นเมือง

(ค) ประชุมศิลาจารึก หน้า ๙ บรรทัด ๕ ว่า "ได้ข้าเสือกข้าเสือหัวพุ่งหัวรบ ก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี"

เป็นพุทธศาสนูปถัมภกอันแท้จริงและกว้างขวางเมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ได้เสด็จลงไปเชิญพระพุทธสิหิงค์ขึ้นมาไว้ยังกรุงสุโขทัยในภายหลัง จึงได้ทรงนิมนต์พระภิกษุชาวลังกาขึ้นมาอยู่ ณ กรุงสุโขทัยในครั้งนั้นด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๘ พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ให้ขุดเอาพระมหาธาตุออกจากพระเจดีย์ ที่ชำรุดในกัลยาณวนาวาส[ก] ให้ราษฎรได้กระทำการสักการบูชา ๑ เดือน กับ ๖ วัน จึงให้กลับเอาลงบรรจุไว้ในกลางเมืองศรีสัชนาลัย 49 แล้วก่อพระเจดีย์กว่า ๖ ปี[ข] จึงแล้วเสร็จ ตั้งเวียงผา ล้อมพระมหาธาตุ สามปีจึงแล้วบริบูรณ์[ค]

พ.ศ. ๑๘๓๕ ทรงปลูกไม้ตาลได้ ๑๔ ปี จึงให้ช่างฟันแผ่นหิน[ง] ตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ เดือนดับ (เดือนขาดแรม ๑๔ ค่ำ) ข้างขึ้น ๘ วัน เดือนเต็ม (วันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ) ข้างแรม ๘ วัน พระสังฆราชและพระมหาเถระขึ้นนั่งบนแผ่นหินนี้ สวดธรรมกถาแก่อุบาสกและฝูงทวยราษฎรที่มารักษาศีล ถ้าวันใดมิใช่เป็นวันที่พระสงฆ์สวดธรรม พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ก็เสด็จขึ้นประทับบนแผ่นหินเพื่อให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเฝ้าทูลละออง

(ก) เวลานี้เรียกวัดพระเจดีย์เจ็ดแถว

(ข) เข้าปีก่อเจดีย์เหนือหกเข้า ก็คือก่อเจดีย์กว่าหกปี

ใน พ.ศ. ๑๕๙๔ หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๔๘ บรรทัด ๙ พระร่วงอรุณราช-ได้ส่งข้าหลวงออกไปบูชาพระมาลีเจดีย์ (พระมุเตา) ที่เมืองหงสาวดี ท่านองจะไปเลียนแบบอย่างอะไร เพื่อนำมาสร้างที่พระเจดีย์ ในวัดกัลยาณวนาวาส ซึ่งกำลังทำอยู่นั้น

(ค) เวียงผาล้อม คือล้อมด้วยเสาระเนียดที่ทำด้วยหิน หรือมีกำแพงหินล้อม จึงทำนานถึง ๓ เข้าจึงแล้ว ตอนนี้คำว่า ผา ที่มีความหมายว่า ฟ้า เปลี่ยนมาเรียกหินไปแล้ว

(ง) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๕ ว่า " ฟั่นขะดารหิน " ขะดารคือแผ่นซึ่งภายหลังเราเอามาเรียกไม้แผ่นๆ ที่ปูเรือน ว่า กะดาน (พระแท่นมนังคศิลา)

ธุลีพระบาท ได้ใกล้ชิดและทั่วถึงกัน [50] ในโอกาสนี้พระองค์ได้ทรงสั่งสอนประชากรของพระองค์ให้รู้บุญรู้บาปด้วย [ก]

วันสิ้นเดือน ๆ ขาดแรม ๑๔ ค่ำ กับวันสิ้นเดือน ๆ เต็มแรม ๑๕ ค่ำ ๒ วันนี้ โปรดให้แต่งช้างเผือกทรงเครื่องประดับปลอกทองที่งาทั้งซ้ายขวา ชื่อรูจาศรี พ่อขุนรามกำแหงมหาราชขึ้นประทับเสด็จไปนมัสการพระมหาสังฆราชที่อรัญญิก แล้วจึงได้เสด็จกลับเข้ามาในเมืองสุโขทัย [ข]

พระมหาราชพระองค์นี้ ได้ทำศิลาจารึกที่อนุสรณ์ไว้ในเมืองชะเลียง คือ การสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุหนึ่ง ในถ้ำซึ่งทรงสร้าง แล้วพระราชทานนามว่า ถ้ำพระราม อยู่ฝั่งน้ำสัมพายแห่งหนึ่ง ในถ้ำรัตนธารแห่งหนึ่ง กลางป่าตาลมีศาลาสองหลัง หลังหนึ่งชื่อศาลาพระมาส อีกหลังหนึ่งชื่อศาลาพุทธศาลาขะดารหิน พระราชทานพระนามว่า มนังคศิลาบาตร [51]

ราษฎรในเมืองสุโขทัยเป็นคนใจบุญมีศีลมีธรรม นับถือพระพุทธศาสนามั่นคง [ค] ถึงฤดูเข้าพรรษาก็ถือศีลหมดทุกคนตลอดจนพระมหากษัตริย์ ครั้นออกพรรษากรานกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว ใช้จ่ายในเรื่องทอดกฐินนี้ ตั้งปีละ

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๖ ว่า "วันเดือนดับออกแปดวัน วันเดือนเต็มเดือนบ้างแปดวัน ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขะดารนี้สวดธรรมแก่อุบาสก ฝูงท่วยจำศีล"

(ข) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๙ ว่า "วันเดือนดับเดือนเต็ม ท่านแต่งช้างเผือกกระพัดลยางเทียนย่อมทองงา ขวาชื่อรูจาศรี พ่อขุนรามกำแหงขึ้นขี่ไปนบพระอรัญญิก แล้วเข้ามา"

(ค) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๑๔ ว่า "คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามกำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งสาวแม่ชาวเจ้า ท่วยปั้วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษากรานกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว"

สองล้าน (เบี้ย) ในการทำบุญกรานกฐิน มีเบี้ย หมากพลูและพุ่มดอกไม้ พร้อมด้วยหมอนนั่งหมอนนอน กับเครื่องกฐินที่บริจาคในการทำบุญไปสวดญัตติกฐินถึงอรัญญิก [ก] ครั้นทำบุญเสร็จแล้ว ก็พากันเดินกลับมาในเมือง เรียงรายกันตั้งแต่หางแถวยังอยู่ในป่า หัวแถวจรดตลาดริมเมือง [ข] ด้วยการรื่นรมย์หรรษาเบิกบาน ตีประโคมกลอยใจเสียงพาทย์ เสียงพิณเสียงร้องเพลงและเสียงขับลำ ใครจะเล่นจะสนุก ร้องลำนำเพลงอย่างใดก็ได้แต่ใจสมัคร [ค]

เมืองสุโขทัยมีกำแพงเป็นสามชั้น วัดกำแพงเมืองรวมได้สามพันสี่ร้อยวา [ง] มีประตูเมือง ๔ ประตู คนย่อมเบียดเสียดกันเข้าดูการจุดเทียนและการจุดดอกไม้เพลิง ฉลองในเวลากลางคืนเป็นที่สนุกสนานครึกครื้น ดังเมืองสุโขทัยจักแตก [จ]

(ก) ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๑๗ ว่า "เมื่อกรานกฐินมีพนมเบี้ยหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนั่งหมอนนอนบริพารกฐินโอยทานแล่ปีแล้ญิบล้าน ไปสวดญัตติกฐินถึงอรัญญิกพู้น"

พระภิกษุนิกายลังกาวงศ์ สำนักที่อรัญญิก เพราะท่านอยู่ในป่าที่วิเวก (เดี๋ยวนี้เรียกว่าวัดตะพานหิน เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระหรืออรัญวาสี)

(ข) ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑ ว่า เมื่อจะเข้ามาเวียงเรียงกันแต่อรัญญิกพู้นเท้าหัวลาน

(ค) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๒ ว่า "ดํบงคํกลอ (ตีประโคมร่วมกัน) ด้วยเสียงพาทย์ เสียงพิณ เสียงเลื่อน (ร้องเพลง) เสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น เล่น ใครจักมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน เลื่อน"

เครื่องประกอบเลื่อน คือ เครื่อง เป่า เช่นขลุ่ย แคน

(ง) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๑๓ ว่า "รอบเมืองสุโขทัยนี้ ตรีบูรสามพันสี่ร้อยวา" หน้า ๑๔ "ตรีบูร" แปลว่ากำแพงสามชั้น

(จ) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๔ ว่า "เมืองสุโขทัยนี้ มีสี่ปากประตูหลวง เที้ยนใหญ่อมคนเสียดกันเข้าดูท่านเผาเทียนท่านเล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีดังจักแตก"

เผาเทียน ข้าพเจ้าว่า การจุดเทียนบูชารอบวิหาร ส่วนเล่นไฟ ก็คือการจุดดอกไม้เพลิงเป็นการฉลองการจุดดอกไม้เพลิง น่าจะมีมาก่อนสมัยลอยประทีป

ความเจริญของกรุงสุโขทัยในสมัยพ่อขุนรามกำแหงมหาราชนั้น มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งนัก [ก] เพราะราษฎรมีความสามารถ และมีพลานามัยได้ประกอบกิจการงาน [ข] ต่างสร้างสวนผลไม้ สวนพลู สวนมะพร้าว สวนขนุน สวนมะม่วง สวนมะขาม ไว้มากมาย ทั่วบ้านทั่วเมืองทุกหนทุกแห่ง กลางเมืองสุโขทัยมีบ่อน้ำตรุอิฐ ใสสะอาดบริสุทธิ์ กินดีดังกินน้ำในลำแม่น้ำโขงในฤดูแล้ง [ค]

ที่กลางเมืองมีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฏฐารส มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปใหญ่ มีพระพุทธรูปขนาดกลาง มีพิหารใหญ่ มีพิหารขนาดกลาง มีพระสังฆราช พระมหาเถระและเถระ

ตะวันตกเมืองสุโขทัยมีอรัญญิก [ง] เป็นวัดที่พ่อขุนรามกำแหง ทำบุญแก่พระสังฆราชปราชญ์เรียนจบพระไตรปิฎก รู้หลักปฏิบัติฉลาดยิ่งกว่าพระเถรเจ้าแต่ก่อนที่อยู่ในเมืองสุโขทัย พระสังฆราชและพระเถรเจ้าที่เรียนจบในพระไตรปิฎกเหล่านั้น ทุกรูปล้วนแล้วแต่ได้ขึ้นมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ในกลางอรัญญิกมีพิหารหลังใหญ่สูงงามที่สุด มีพระอัฏฐารสยืนองค์หนึ่ง (ประชุมศิลาจารึกหลักที่ ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๖ หลวก (ฉลาด) กว่าปู่ครู (เถรเจ้าแต่ก่อน) ลุกแต่ (มาแต่)

พระภิกษุลัทธิลังกาวงศ์ ทรงนิมนต์ขึ้นมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ครั้งเสด็จลงไปเชิญพระพุทธสิหิงค์มาไว้ยังกรุงสุโขทัย

(ก) ประชุมศิลาจารึกหลักที่ ๑ หน้า ๘ บรรทัด ๑๔ ว่า "เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลาในนามีข้าว"

(ข) ประชุมศิลาจารึกหลักที่ ๑ หน้า ๑๒ บรรทัด ๖ ว่า "ด้วยแกะ (พยายาม) ด้วยแรง หาคนจักเสมอมิได้"

(ค) ประชุมศิลาจารึกหลักที่ ๑ หน้า ๙ บรรทัด ๑๓ ว่า "มีน้ำตระพังโพยสีใสกินดี"

(ง) ทุกวันนี้ เรียกวัดตะพานหิน ยังมีพระอัฏฐารสยืน

ตะวันออกของเมือง มีพิหาร มีเถรเจ้า มีทะเลหลวง สวนผลไม้ สวนพลู ที่ไร่ ที่นา ถิ่นฐาน บ้านใหญ่บ้านเล็ก สวนมะม่วง สวนมะขาม ภูมิภาคงามนัก (ก)

ทิศเหนือมีตลาด มีห้องแถว มีพระอัจนะ มีปราสาท มีสวนมะพร้าว สวนขนุน มีไร่ มีนา มีถิ่นมีฐานบ้านใหญ่บ้านเล็ก (ข)

ทิศใต้มีกุฏิพิหารเถรพระเถรเจ้าอยู่ มีทำนบกั้นน้ำ สวนมะพร้าว สวนขนุน มะม่วง มะขาม มีน้ำโคก มีพระขะพุงผี เทพยดาในเขาอันนั้น เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ถ้ากษัตริย์พระองค์ใดในเมืองสุโขทัยนี้ ยึดมั่นเคารพนับถือในเทพยดาพระองค์นั้น เมืองนี้ก็จะอยู่เย็นเป็นสันติสุข ถ้าทำสักการะและสังเวยมิถูกต้องก็จะไม่คุ้มภัยพิบัติให้ (ค)

พ่อขุนรามกำแหงมหาราช มีพระราชโอรสธิดาซึ่งปรากฏพระนาม ได้ดำรงตำแหน่งรัชทายาท ทรงพระนามว่า พระฤทัยชัยเชษฐ์องค์ ๑ กับพระราชธิดาทรงพระนามว่า พระสุวรรณเทวีองค์ ๑ พระราชธิดาพระองค์นี้ เป็นพระอัครมเหสีพระเจ้าฟ้ารั่ว แห่งรามัญประเทศ

พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ครองราชสมบัติได้ ๔๐ พรรษาสวรรคต

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑๓ ปู่ครูคือ พระเถรเจ้า พระผู้ใหญ่ ในเมืองสุโขทัยแต่ก่อน

(ข) ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑๓ และหน้า ๑๔ ว่า "ประสาทนี้เข้าใจว่าประสาทหินซึ่งเป็นวัดพระพายหลวงบัดนี้"

(ค) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑๘ ว่า "เบื้องหัวนอน เมืองสุโขทัยนี้ มีกุฎีพิหาร ปู่ครูอยู่ มีสรีดภงส มีป่าพร้าว ป่าลาง มีป่าม่วงป่าขาม มีน้ำโคก มีพระขะพุงผี เทวดาในเขาอันนั้น เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล ไหว้ดี พลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผิไหว้บ่ดี พลีบ่ถูก ผีในเขาอัน บ่คุ้มบ่เกรงเมืองนี้หาย"

ใน พ.ศ. ๑๘๖๐ พระหฤทัยชัยเชษฐ์เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ กษัตริย์พระองค์นี้มีพระนามหลายพระนาม เช่น :—

๑. พญาเสือไทย

๒. พญาเลลิไทย

๓. รีทัย

๔. ฤทัยชัยเชษฐ์

๕. อุทกโชตถราช [52]

๖. พญาเลอไทย

๗. พระมหาธรรมราชาที่ ๑

แต่หนังสือนี้จะเรียกว่า พระมหาธรรมราชที่ ๑ เพราะพระองค์ทรงรอบรู้บุญรู้ธรรม มีปรีชาเปรื่องปราชญ์ในพระศาสนายากที่จะกล่าวเทียบเทียมกับพระองค์ได้ [53]

เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมิ่งกษัตริย์มอญทราบว่า พ่อขุนรามกำแหงสวรรคตแล้ว ก็เป็นกบฏ ยกกองทัพมาแย่งเอาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีของไทยไป [ก] กองทัพสุโขทัยไปตีเอากลับคืนก็ตีไม่ได้ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับมอญอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๑๘๗๓ ตอนมอญเกิดการแย่งราชบัลลังก์ วางยาพิษเจ้าอายกำกอง พระประยูรญาติของพระองค์ แต่กองทัพไทยเข้าไปจัดการไม่สำเร็จ

(ก) เป็นเรื่องแก่งแย่งผลประโยชน์ในระหว่างราชวงศ์กษัตริย์เชื้อไทยด้วยกัน คือ มะกะโท กับราชวงศ์สุโขทัย และพระเจ้าแสนเมืองมิ่ง ก็เป็นพระราชบุตรเขยพ่อขุนรามกำแหงมหาราชด้วย เป็นครั้งแรกที่เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ต้องตกไปอยู่กับมอญ อันเป็นเหตุให้พม่าเข้ามาเกี่ยวข้องในภายหลัง พม่าให้อพยพ.อาพลเมือง (ยะไข่) เข้ามาอยู่ในเมืองทวาย พลเมืองจึงกลับพูดภาษาพม่าไป

ตั้งแต่เสียเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี แก่มอญ และมอญปลีกตัวเป็นอิสระจากกรุงสุโขทัยขึ้นได้แล้ว อำนาจของอาณาจักรสุโขทัยก็เริ่มเสื่อม ด้วยต่อมาอีก ๒ ปี ไทยแคว้นใต้ซึ่งมี

๑. แว่นแคว้นละโว้

๒. แว่นแคว้นอู่ทอง

๓. แว่นแคว้นนครศรีธรรมราช รวมกันเป็นอิสระขึ้นในราว พ.ศ. ๑๘๖๒

ในรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราชนั้น ญวนแกวได้ขอยอมเป็นเมืองออก ครั้นถึงรัชกาลนี้ ต้องส่งกองทัพออกไปรบกับญวนแกวหลายครั้ง เดินทางผ่านเมืองเซ่า (หลวงพระบาง) เข้าทางเมืองล่าน้ำ (แง่อาน) ปลายแดนเมืองพวน ซึ่งเป็นถิ่นไทย [54]

การที่ไทยต้องรบญวน ก็เพราะญวนแปรพักตร์กลับรุกแดนเข้ามาในเขตจามปา (เมืองล่าน้ำ) เป็นเมืองต้นทางที่ญวนจะเดินกองทัพลงไปในประเทศจามปา ไทยจึงต้องทำสงครามกับญวน

เป็นเริ่มต้นของเหตุการณ์ ที่ญวนจะแผ่อำนาจเข้าครองประเทศจามปา (เขตญวนเว้)

พ.ศ. ๑๘๗๓ พระเจ้าแสนเมืองมิ่ง กษัตริย์แห่งประเทศมอญสวรรคต มอญย้ายราชธานีออกไปตั้งที่เมืองหงสาวดี ไทยแคว้นใต้ (เมืองเทพนครไชยสิริ) จึงฉวยโอกาส ยกกองทัพตีเอาเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี กลับคืนมาเป็นของไทยได้ตามเดิม

ถึง พ.ศ. ๑๘๗๖ ไทยแคว้นเหนือ (สุโขทัย) ได้ยกกองทัพไปรบประเทศจามปา [55] ซึ่งเป็นเมืองออก

พ.ศ. ๑๘๘๓ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ [56] โปรดฯ ให้พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทเสด็จขึ้นไปครองเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเป็นเมืองลูกหลวง ที่พระองค์ก็ได้เคยครองมาก่อนเสวยราชย์

โปรดฯ ให้จารึกกฎหมายลักษณะโจร เป็นภาษาไทยในแผ่นศิลา ตั้งไว้ที่กลางเมืองสุโขทัย อันเป็นย่านกลางระหว่างเมืองชะเลียง กำแพงเพชร ทุ่งยั้ง บางยม สองแคว เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๗ กลับมาใช้สระวางข้างบนข้างล่างพยัญชนะ อย่างแบบอักษรเขมรดังเช่นที่เราใช้กันอยู่ทุกวันนี้ มิได้ใช้วิธีวางสระอย่างแบบพ่อขุนรามกำแหงมหาราช และศิลาจารึกหลักนี้เหมือนกันได้เป็นที่ประจักษ์ว่า มีการเอาคนลงเป็นทาสอุบัติขึ้น จนเกิดเป็นกรณีพิพาทกันวุ่นวาย แล้วจึงจารึกกฎหมายวางหลักเกณฑ์ไว้ปฏิบัติ

ความในศิลาจารึกว่า ข้าท่านหนีสู่เรือนผู้อื่นในเวลาจวนค่ำถือว่าผู้นั้นยังไม่ทันส่งข้าท่านคืน แต่ถ้าละเลยไว้เกินสองวันไม่ส่งคืน หรือกลับเอาไว้เป็นภรรยาเสีย มีความผิด ให้ปรับเป็นสินไหมคุจดังขโมยคนท่านไป

มาตราหนึ่ง ข้าขึ้นในสังกัดพรรค หรือข้าพระโยมสงฆ์ได้หลบหนีไปสู่บ้านเรือนตน อันอยู่ตามชนบทห่างไกลเมืองใหญ่มีระยะทางแต่ครึ่งวันถึงวันหนึ่ง คนที่พาข้าท่านหนี ต้องนำข้าท่านมาส่งคืน มิฉะนั้น จะมีความผิดฐานทำผิดต่อพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเจ้าบ้านเจ้าเมือง

ถ้าไม่มีตัวเจ้าข้า ก็ให้มอบแก่เจ้าบ้านเจ้าเมือง จะได้พ้นโทษทัณฑ์ และผู้นำเอาข้าท่านมาส่งก็ให้ได้สินชดใช้ แต่ถ้าผู้ใดเอาข้าท่านไว้พ้น ๓ วัน ให้ไหมวันละหมื่นหนึ่งพันเบี้ย ไปจนถึงห้าวัน เป็นเบี้ยห้าหมื่นห้าพันเบี้ย และจำนวนนี้ท่านให้ใช้ปรับในกำหนดแปดวันยังมิส่งตัวคืนนั้นด้วย แต่ถ้าพ้นแปดวันล่วงแล้วแม้เพียงวันเดียวให้ไหมดังลักทรัพย์ท่าน

มาตราหนึ่ง ขโมยผู้คนท่านเอาไว้บ้านตนก็ดี บ้านอื่นก็ดี ขโมยวัวควาย ช้าง ม้า สัตว์พาหนะใดๆ ไปเป็นของตน หรือให้แก่ผู้อื่นก็ดี ให้เจ้าหน้าที่พิจารณา เมื่อได้ทราบว่าขโมยจริง ให้เอาของกลางคืนจงได้ และเอาโทษขโมยนั้น ผู้ช่วยเหลือเจ้าทรัพย์ให้ได้รับบำเหน็จ ถ้าเจ้าของไปถึงที่ทรัพย์นั้นอยู่แล้วคุมเอาทรัพย์นั้นมาเอง ก็ให้เป็นอำนาจของเจ้าของ แต่ถ้าผู้ใดช่วยขโมยก็ถือว่าผู้นั้นเป็นขโมย แล้วแต่พฤติการณ์ที่ทำอันมีโทษตามความผิด

มาตราหนึ่ง เจ้าของทรัพย์จับขโมย ข้าคน สัตว์และทรัพย์สินได้ โทษมันผู้ลักก็จะหนักเบาตามราคาทรัพย์ที่มันลักนั้นแล

มาตราหนึ่ง โจรลักทรัพย์ ลักสัตว์ไปไว้ในบ้านเรือน หรือให้ปันแจกจ่าย ผู้รับมิได้รู้เห็นการร้าย ไม่เอา หรือให้ปล่อยไปเสียก็ดี

อนึ่งโสด เห็นขโมยหนีเข้าเป็นข้าผู้ใหญ่ จึงปล่อยไป

อนึ่งโสด จับขโมยได้ ให้มีผู้เข้ารับสมอ้าง จึงปล่อยขโมยตัวจริงไป

อนึ่งโสด เจ้าทรัพย์ไล่ขโมยไปถึงบ้านที่ผู้ร้ายเข้าพักอาศัย เจ้าทรัพย์ร้องให้ช่วยจับกุม เจ้าของบ้านและพวกก็อยู่ แต่ไม่ช่วยปล่อยให้ขโมยหนีไป ซึ่งจะกล่าวว่าไม่ทราบ จึงไม่จับผู้นั้น หรือว่าเป็นพ่อเป็นพี่น้องของตน หรือว่าเป็นข้าท่านผู้ใหญ่ การละดังนั้นกล่าวได้ว่ากินสินจ้างขโมย จึงมิได้ทำการจับกุม ให้มีโทษดุจลักคนและทรัพย์ท่าน และให้ใช้สินตามราคาที่ปรับไหมขโมยนั้นพร้อมด้วยสินจ้างด้วย

ถ้าพาไปคืนเจ้าทรัพย์ก็ให้พ้นโทษ และจะให้เจ้าทรัพย์ให้สินจ้างแก่ตนก็ได้ หรือให้บำเหน็จตามที่เจ้าของจักให้

มาตราหนึ่งโสด ลักของในบ้าน ลักข้าท่านเพราะมีการชวนให้ไปลัก สมคบกันไปลักก็ดี ฉ้อทรัพย์ท่านเกินกว่าสิบบี ไม่ใช้ทรัพย์ตามกำหนดนัด ลักโดยปราศจากพยานรู้เห็น ถ้าเจ้าทรัพย์ได้โจร ไม่แจ้งแก่เจ้าหน้าที่ให้ไหมดังเบ็นโจร ถ้ายึดตัวและขู่เอาทรัพย์สินเพราะมาทำความผิด เบ็นการละเมิดจักคืนสินทรัพย์ที่ขู่นั้นให้แก่มัน

มาตราหนึ่งโสด ไปรุกรานก่อวิวาทชิงเจ้าของ ฉุดลูกหลานโดยผู้ปกครองมิได้ยกให้ ผู้ติดตามถือหอกดาบ แย่งเอาของและคนกลับคืนให้ไปมอบแก่เจ้าหน้าที่ ให้ไหมเบ็นรางวัลแก่ผู้ติดตามถ้ามันเพิ่งกระทำผิด ก็ปรับไหมตามควร ผู้ใดละเลยไม่ช่วยจับกุมผู้ร้าย จะปรับไหมหนัก และทรัพย์ที่ผู้ร้ายลักไปได้เท่าใด จะให้ผู้ไม่ช่วยใช้ทรัพย์จงสิ้น

มาตราหนึ่งโสด ผู้ใดจักฆ่าวัว ฆ่าควาย เพื่อทำการใดก็ดี ไม่ให้ชี้บอกให้ฆ่าในที่เบิดเผย ให้มูลนายและมิตรสหายรู้ใจผู้กระทำเอาเอง (ก) ต่อไปอ่านไม่ได้ความเพราะความขาดต่อกันไม่ได้

ตั้งแต่พ่อขุนรามกำแหงมหาราช สวรรคตแล้วอำนาจของราชธานีก็ทรุดถอยลงเบ็นลำดับ ไม่ได้คืนดีขึ้นอีก

ถึง พ.ศ. ๑๙๘๐ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ เสด็จสวรรคต พระองค์เสวยราชย์อยู่ ๓๑ บี ก็เกิดเหตุการณ์จลาจลขึ้นในกรุงสุโขทัย ขณะนั้นพระมหาธรรมราชาที่ ๒ เบ็นพระยุพราชครองเมืองศรีสัชนาลัยได้ ๖ บีบริบูรณ์

(ก) หนังสือเรื่องจารึกสุโขทัย ว่าด้วยกฎหมายลักษณะโจร การแปลความหมาย ข้าพเจ้าแปลตามที่อ่าน เข้าใจว่าจะมีข้อความดังนั้น

จึงเสด็จยกพลโยธาลงมากรุงสุโขทัย ณ วันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ เสด็จเข้ามาเมืองได้ ขึ้นเสวยราชสมบัติ (ก)

เมื่อข่าวการจลาจลที่เมืองเหนือ ทราบลงไปถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ก็เสด็จยกกองทัพขึ้นมาทรงแทรกแซงโดยเสว่า ช่วยปราบกบฏ แล้วให้ขุนหลวงพงัวเข้ายึดเมืองชัยนาทบุรีไว้

ครั้นพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ปราบการจลาจลสงบแล้ว ก็แต่งเครื่องราชบรรณาการเป็นอันมากลงมาถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ขอเมืองชัยนาทบุรีคืน สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ก็โปรดฯ ให้ขุนหลวงพงัวกลับไปเมืองสุพรรณบุรี แล้วคืนเมืองชัยนาทบุรีถวาย (ข)

พระมหาธรรมราชาที่ ๒ มีพระนามหลายพระนาม

๑. พระบาทกัมรเดงอัญ คือไทยราช (ค)

๒. พระบาทกัมรเดง อัญศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช

๓. พญาลิไทย

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ บรรทัด ๕ กล่าวในศิลาจารึกว่า "เสด็จนำพลพยุหเสนาทั้งหลายออกจากเมืองศรีสัชนาลัย"

หนังสือตำนานไทยสังเขป ของพระอาหารบริรักษ์ หน้า ๘๖ ว่า "การในเมืองเกิดฉุกละหุกวุ่นวาย เพราะมีผู้คิดกบฏจะแย่งชิงราชสมบัติ"

(ข) หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑ หน้า ๑๔๘—๑๕๒ ประกอบกับคำแปลของหนังสือชินกาลมาลินี หน้า ๑๗๗–๑๗๘ เรียกขุนหลวงพงัวว่า วัดติเดชอำมาตย์

เมืองชัยนาทบุรี เมืองนี้อยู่ปากน้ำเมืองสรรค์ฟากใต้ เชิงเทินเมืองอยู่ข้างวัดมหาธาตุ

(ค) หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๖๘ บรรทัด ๓

ที่จารึกภาษาเขมรเช่นนี้ จะหันไปหาพวกพ้องกันกัว ด้วยเขมรก็คิดเอาใจออกห่างจากไทยอยู่ ถ้าข้อสันนิษฐานนี้เป็นดังว่า ก็น่าจะจารึกเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ที่เข้ามาแย่งราชสมบัติจากสมเด็จพระราเมศวรในครั้งแรกนั้นเป็นต้นมา

๔. เจ้าพระยาเลไทย

๕. พระมหาธรรมราชา

หนังสือนี้จะเรียกพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ตั้งแต่นี้ไป กรุงสุโขทัยก็ตกอยู่ในความครอบงำของกรุงศรีอยุธยา มีฐานะลดลงเป็นเพียงเมืองพระยามหานคร ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา [57]

อาณาจักรสุโขทัย ในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ กว้างแคบเพียงใด พอจะเทียบเคียงได้ ด้วยระยะเวลาไม่ห่างกับรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๒ นัก ในรัชกาลหลังนี้ว่า ทิศเหนือถึงลำแม่น้ำน่านถึงแดนเจ้าพระยาผา-กองเจ้าเมืองน่าน เมืองพลัว ทิศใต้ ถึงแดนเจ้าพระยาพระบาง ทิศตะวันออกถึงลำแม่น้ำโขง เขตท้าวฟ้างุ้ม เขตอาณาจักรสุโขทัยเล็กลง จนเป็นที่อนาถใจเพียงใด [58] ตั้งแต่เมืองเหนือรวมเข้าในอาณาจักรศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ก็สงบพระทัยหันเข้าหาความรู้ทางศาสนา และทรงเอื้อเฟื้อต่อพระศาสนายิ่งนัก (ก)

พระองค์ ได้ทรงยกกองทัพไปปราบข้าศึกทางตะวันออกลุ่มแม่น้ำป่าสัก (ข)

(ก) หนังสือเรื่องปาฐกถาพุทธธรรมสมาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ หน้า ๑๔๘ และเลยว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ที่กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือว่า ดูพระนามตรงกับพระเกียรติคุณของพระมหาธรรมราชาลิไทยยิ่งนัก เพราะหนังสือเรื่องศิลาจารึก และหนังสือโบราณเรื่องอื่นยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาลิไทยพระองค์เดียว ซึ่งข้าพเจ้าไม่เห็นพ้องด้วย

(ข) หนังสือเรื่องประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑๒ บรรทัด ๑๐—๑๑—๑๒ รวมเอาเพียงใจความเฉพาะที่ปรากฏตัวอักษรว่า เอาพลไปปราบทางตะวันออก ลุ่มน้ำป่าสัก เข้าใจว่าเป็นศึกไม่ใหญ่โตอะไร เพียงเรื่องปราบปรามเหตุการณ์ภายในมากกว่า เพราะพวกบ้านเล็กเมืองน้อยเห็นความอ่อนแอ จึงก่อการกำเริบขึ้นเท่านั้น และก็ใกล้ราชธานีเหลือเกินแล้ว

เมื่อเสด็จกลับ ได้ประทับพักที่เมืองสองแคว บุรณะพระมหาธาตุ ปลูกพระศรีมหาโพธิ ๗ ปี[ก]

ใน พ.ศ. ๑๙๐๐ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ให้ประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุ และปลูกพระศรีมหาโพธิที่เมืองกำแพงเพชร เสร็จแล้วให้เรียกว่าเมืองนครชุม[59]

พ.ศ. ๑๙๐๒ ทรงสร้างรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏเมืองสุโขทัย

พ.ศ. ๑๙๐๔ โปรดฯ ให้ราชบัณฑิตไปอาราธนามหาสามีสังฆราชมาแต่ลังกา แล้วโปรดฯ ให้เตรียมการรับรองเป็นการใหญ่ ให้พระบรมราชวงศ์มุขอำมาตย์มนตรีรายทางรับทำการสักการบูชา มีหมากพลู ข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน และกัลปพฤกษ์ ตั้งแต่เมืองฉอด (ท่าจอด) มาถึงเมืองเชียงทองเมืองบางจันทร์ เมืองบางพาน ตลอดทางกระทั่งถึงเมืองสุโขทัย[60]

มหาสังฆราช จำพรรษาในกรุงสุโขทัยสิ้นไตรมาส ครั้นออกพรรษาแล้ว ทรงทำมหาทาน ฉลองพระพุทธรูป ที่ทรงหล่อเท่ากับพระองค์พระพุทธเจ้า ประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัย

ในตอนค่ำแห่งวันออกพรรษา ซึ่งตรงกับวันพุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๑๙๐๕ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ทรงสมาทานศีล ถือเพศเป็นดาบส เฉพาะพระเนตรพระสุพรรณปฏิมากร บนพระราชมณเฑียร แล้วอาราธนามหาสวามีสังฆราช และพระภิกษุสงฆ์เถรานุเถระขึ้นมายังพระราช-

(ก) หนังสือเรื่องประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑๒ บรรทัด ๑๓–๑๔ และหน้า ๑๑ บรรทัด ๕–๖ จึงไปอยู่ในเมืองสองแคว บุรณะพระมหาธาตุได้ ๗ ปี จึงนำพลกลับมา
เรื่องปราบข้าศึกและบุรณะวัดพระศรีมหาธาตุเมืองพิษณุโลก เข้าใจว่า เป็นเรื่องตอนต้น ๆ รัชกาลเมื่อเสวยราชย์แล้วไม่นานนัก)

มณเฑียร พระองค์มีพระราชศรัทธา ออกทรงบรรพชาเป็นสามเณร เมื่อจะทรงผนวชขอศีล ทรงยืนขึ้นยกพระหัตถ์อัญชลีนมัสการพระสุพรรณปฏิมากร และพระไตรปิฎกที่ประดิษฐานไว้บนพระราชมณเฑียรกับมหาสวามีสังฆราช ทรงเปล่งพระวาจาตั้งสัตยาธิษฐานว่า ขอผลบุญที่ได้ทรงบรรพชาอุปสมบทคราวนี้ พระองค์ไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ แต่ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธเจ้า นำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้ อธิษฐานแล้วจึงทรงรับไตรสรณาคม ทรงผนวชแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่ป่ามะม่วงอันเป็นที่อยู่ของมหาสวามีสังฆราช พระองค์ทรงผนวชอยู่ได้ไม่น้อยกว่า ๘ พรรษาจึงสึก [62]

พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ทรงรอบรู้พระไตรปิฎก พระองค์เป็นนักปราชญ์ สามารถพระราชนิพนธ์หนังสือไตรภูมิกถา[(ก)] ซึ่งเป็นหนังสือเล่มแรกในอักษรศาสตร์ของไทยที่ยังมีอยู่บัดนี้ ในเวลาที่พระองค์ทรงเพศสมณะ โดยค้นคว้าความรู้จากพระคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาถึง ๓๐ คัมภีร์ ทรงฟังและทรงศึกษาจากอาจารย์ และราชบัณฑิตอีกหลายคน พระราชนิพนธ์แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๑๙๑๒ [63] ในระหว่างที่พระองค์ทรงผนวช ได้ทรงก่อสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ไว้ในป่ามะม่วงมาก[(ข)]

(ก) หนังสือไตรภูมิกถา หรือเตภูมิกถานั้น เมื่อจัดพิมพ์หนังสือเล่มนั้นขึ้นในยุคปัจจุบัน จึงได้เฉลิมพระเกียรติยศราชวงศ์พระร่วง เรียกชื่อหนังสือนั้นว่า "ไตรภูมิพระร่วง" ซึ่งข้าพเจ้าไม่เห็นพ้องด้วยว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ก็มีพระนามว่า พระร่วง หรือควรจะเป็นนามราชวงศ์พระร่วงได้แต่อย่างใดเลย ที่ควรจะมีชื่ออย่างดีกว่า หนังสือไตรภูมิสุโขทัย หรือมิฉะนั้น ใช้ชื่อเดิมว่า ไตรภูมิกถาจะเหมาะกว่า

(ข) คำนำหนังสือเรื่องประชุมศิลาจารึก ภ.คที่ ๑ ฆ. บรรทัด ๒๐ ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยที่ว่าสร้าง "ในปีที่ทรงผนวชในวัดป่ามะม่วง" ที่จริงสร้างสิ่งต่าง ๆ ในระหว่าง ๘ ปีที่ทรงเพศสมณะอยู่ต่างหาก

ในรัชกาลนี้ ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ (นางนพมาศ) พระสนมเอกของพระองค์ก็ได้แต่งหนังสือไว้เรื่องหนึ่ง เรียกชื่อเป็นสามอย่าง คือ:-

๑. เรวดีนพมาศ

๒. ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์

๓. เรื่องนางนพมาศ

เรื่องนางนพมาศเป็นหนังสือสำคัญ เพราะกล่าวถึงความเป็นไปในสมัยโบราณ ตลอดจนขนบธรรมเนียม และพิธีต่างๆ ของไทย [64]

พ.ศ. ๑๙๑๓ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ได้ทรงทราบข่าวการแย่งราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยา ของขุนหลวงพงั่ว จากสมเด็จพระราเมศวร พระองค์เห็นเป็นโอกาสที่จะฟื้นอำนาจกรุงสุโขทัยขึ้นได้ จึงปริวรรตออกจากเพศสมณะ แล้วไม่ยอมอ่อนน้อมสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ กองทัพกรุงศรีอยุธยาจึงยกขึ้นมาปราบเมืองเหนือ ใน พ.ศ. ๑๙๑๔

ลำดับพระราชวงศ์เวียงไชยบุรี

๑. พ่อขุนศรีอินทราทิพย์ (พ่อขุนบางกลางทาว พ.ศ. ๑๘๐๐)

|

๒. พ่อขุนบาลเมือง พ.ศ. ๑๘๒๐

|

๓. พ่อขุนรามกำแหงมหาราช พ.ศ. ๑๘๒๐-๑๘๖๐

|

๔. พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) พ.ศ. ๑๘๖๐-๑๘๙๐

|

๕. พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไทย) พ.ศ. ๑๘๙๐-๑๙๑๙ เปลี่ยนการปกครองอาณาจักรมารวมกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ แล้วทำการกระด้างกระเดื่อง พ.ศ. ๑๙๑๓ ทัพกรุงศรีอยุธยายกขึ้นไปปราบ พ.ศ. ๑๙๑๔

|

๖. พระมหาธรรมราชาที่ ๓ (พญาลือไทย) พ.ศ. ๑๙๑๙ ราว พ.ศ. ๑๙๔๖ เมืองเหนือยอมแพ้ถวายบังคม พ.ศ. ๑๙๒๑

|

๗. พระมหาธรรมราชาที่ ๔ (พญาไสลือไทย) ราว พ.ศ. ๑๙๔๖ -๑๙๖๒

|

๘. พระมหาธรรมราชาที่ ๕ (พญาบาลเมือง) พ.ศ. ๑๙๖๒-๑๙๘๑

|

พระยายุทธิศฐิระ เจ้าเมืองพิษณุโลก

|

พระยารามสิ้นพระชนม์ก่อนพระมหาธรรมราชาที่ ๕

|

พระยาชะเลียง เจ้าเมืองชะเลียง (สวรรคตที่เมืองศรีสัชนาลัย ไม่ใช่ที่เมืองชะเลียง)

สรุปข้อความในบทนี้

เมืองสุโขทัยสร้างขึ้นประมาณเมื่อ พ.ศ. ๕๐ เป็นใหญ่เหนือบ้านเมืองพวกไทยทางเหนือ ครั้นเมื่อพวกไทยลุ่มแม่น้ำคงเข้ามาเป็นใหญ่ที่เมืองตาก เมืองสุโขทัยก็เสียอิสรภาพตกเป็นเมืองออก เมื่อพระยากาฬวรรณดิสลงไปตั้งเมืองละโว้ ขยายเขตเป็นแคว้นใต้ และเปลี่ยนราชธานีใหม่แล้ว เมืองสุโขทัยก็ได้เป็นใหญ่ของแคว้นเหนือ แต่คงอยู่ในอำนาจของเมืองละโว้

ภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เมืองสุโขทัยครั้งที่ ๑ ต้องร้างลง เพราะอำนาจกล่อมที่เป็นใหญ่อยู่ ณ เมืองสุวรรณโคมคำ ครั้นเมืองสุวรรณโคมคำทิ้งร้างแล้ว เขตตกเป็นเมืองขึ้นขอมที่เมืองอุมงคเสลา

ก่อน พ.ศ. ๑๓๓๕ พระเจ้าสิงหนวัติขอมเมืองอุมงคเสลาจึงได้แว่นแคว้นชะเลียงไว้ในอำนาจ

ถึง พ.ศ. ๑๔๗๐ ขอมเมืองอุมงคเสลากลับเป็นใหญ่เหนือบ้านเมืองในแว่นแคว้นชะเลียง ซึ่งเวลานั้นเมืองสุโขทัยก็ยังคงเป็นเมืองร้างอยู่

ต่อพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระยาอภัยคามินี จึงได้ลงมาจากเมืองหริภุญไชย สร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒ ขึ้นใหม่ เมื่อเมืองศรีสัชนาลัยมีอำนาจเมืองศรีสัชนาลัยก็ได้เป็นราชธานีของแว่นคว้นชะเลียง พระร่วงอรุณราชจึงกู้อิสรภาพจากขอมขึ้นได้ ครั้นพระร่วงอรุณราชจมน้ำสวรรคตที่แก่งเมืองแล้ว เมืองสุโขทัยต้องเป็นเมืองขึ้นขอมอีก แล้วเป็นเมืองขึ้นอาณาจักรโยนกเชียงแสน ในคราวพระเจ้าพรหมพิชิตขอมออกจากเมืองอุมงคเสลา เมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๙

ต่อนั้นมาเมืองสุโขทัย ได้ตกเป็นเมืองขึ้นเขมรสมัยเป็นเมืองออกของเขมรนี้ เมืองสุโขทัยได้ว่างกษัตริย์ที่จะสืบราชสมบัติลง พระร่วงสุโขทัยจึง

ได้ขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์ กู้อิสรภาพจากเขมรได้ เมืองสุโขทัยก็กลับเป็นราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียง พระร่วงสุโขทัยสวรรคตแล้ว เขมรก็เข้าปกครองเมืองสุโขทัย ในรัชกาลพ่อขุนศรีนาวนำถม โดยแต่งขอมสมาดโขลญลำพง ข้าหลวงเขมรให้อยู่กำกับ

ถึง พ.ศ. ๑๘๐๐ ไทยกู้อิสรภาพจากเขมรขึ้นได้ พ่อขุนบางกลางทาว จึงขึ้นเสวยราชย์ในเมืองสุโขทัยทรงพระนามว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์

ลุ พ.ศ. ๑๘๒๐ พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ขึ้นเสวยราชย์แล้ว แว่นแคว้นละโว้ แว่นแคว้นสุวรรณภูมิ อาณาจักรโคตรบูรเดิม และแว่นแคว้นนครศรีธรรมราช ซึ่งมีเขตตลอดแหลมมลายูก็เข้ารวมในอาณาจักรสุโขทัย ๆ มีอาณาเขตกว้างขวาง ได้ประเทศตังเกี๋ย ประเทศจามปา ประเทศเขมร ประเทศรามัญ และเกาะสุมาตรา เป็นประเทศราช

พ่อขุนรามกำแหงมหาราช สวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๘๐ แล้ว การเอาคนลงเป็นทาสก็อุบัติขึ้น และอาณาจักรสุโขทัยเริ่มเสื่อม

ถึง พ.ศ. ๑๘๙๐ เกิดจลาจลขึ้นในกรุงสุโขทัย เพราะพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) ได้สวรรคตลง

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ประมุขแห่งไทยแคว้นใต้ ซึ่งชุมพลจะสร้างกรุงศรีอยุธยา อยู่ ณ เมืองกัมโพชนคร ก็ยกกองทัพขึ้นมายึดเอาเมืองชัยนาทบุรีอันเป็นเมืองด่าน ปลายแดนข้างใต้ของแคว้นเหนือไว้

เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ปราบการจลาจลสงบเรียบร้อยแล้ว จึงยอมอ่อนน้อมถวายราชบรรณาการ และขอเมืองชัยนาทบุรีคืน แต่นั้นมาเมืองสุโขทัยก็เข้ารวมในอาณาจักรศรีอยุธยา นับแต่ปีแรกที่สร้างกรุงศรีอยุธยา

บันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องเมืองสุโขทัย

เลขที่ 1

พงศาวดารเหนือ หน้า ๒๕ บรรทัด ๔ ยกพลลงไปสร้างเมืองละโว้จากเมืองตาก (ตักกศิลามหานคร) เมืองตากมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๑๐๐๒

พงศาวดารเหนือ หน้า ๓ บรรทัด ๘ พระยาสักดำมหาราชาธิราช เมืองตักกศิลามหานคร ใช้มหาศักราช เมื่อพุทธศักราช ๓๐๖ ปีกุน เมืองตากก็จะเป็นราชธานีของเมืองเหนือ จะขยายเขตลงมาเช่นนั้น และจะต้องมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๓๐๖ นานทีเดียว อายุจะไล่เลี่ยกับเมืองรามบุรี เมืองท่าเรือที่ปากแม่น้ำคง

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ว่า วัดพระเชตุพน ซึ่งเป็นวัดใหญ่ ฝีมือประณีตงดงาม จะต้องเป็นวัดอยู่ในเมือง จะอยู่ในป่าดังที่ปรากฏเวลานี้หาได้ไม่ ทรงเชื่อว่าเมืองสุโขทัยแห่งแรก (ครั้งที่ ๑) จะต้องอยู่ใกล้วัดพระเชตุพน ฉะนั้นเมืองสุโขทัยครั้งแรก ก็ต้องเป็นเมืองที่พระยาพาลีราชไปครองนั้นเป็นแน่และต้องระลึกไว้ด้วยว่า สมัยเมื่อกว่า ๑๔๐๐ ปีมาแล้วนั้น ไทยก็รู้จักทำโบราณสถานใหญ่โตทั้งศิลาแลง และศิลาดำก่อนเขมรทำได้เสียอีก (ก)

หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๑๔ บรรทัด ๑ ว่า "ถ้าจะคืบคิดไปถึงอายุเมืองสุโขทัย คงตั้งอยู่ก่อนชะเลียง จึงเก่าถึงใช้เครื่องดินเผาไม่เคลือบ"

(ก) ดูภาพในหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

เมืองสุโขทัยได้เป็นเมือง ก่อนพระยาพาลีราชไปครองช้านานมาแล้ว และได้ตั้งขึ้นก่อนเมืองชะเลียง

ทีนี้เราจะได้พิจารณาภูมิประเทศ และโบราณวัตถุประกอบ คือ จาก ลำแม่น้ำยม เหตุที่ลำแม่น้ำยมมีสายน้ำติดต่อกับลำแม่น้ำงาว ในอาณาจักรโยนกเชียงแสน พวกไทยที่ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงลาว เมื่อราว พ.ศ. ๕๐ นั้น จึงเดินลงทางลำแม่น้ำสองสายนี้ เมื่อพบที่ใดเหมาะดีหรือหลบภัยได้ ก็ยับยั้งและค่อยเคลื่อนลงตามลำน้ำเรื่อยมา ครั้งเมื่อพระเจ้าไชยศิริหนียุทธภัยในคราวโยนกเชียงแสนแตก ซึ่งเป็นเรื่องอพยพคราวใหญ่ในครั้งนั้น ก็ได้อพยพพลเมืองลงทางลำแม่น้ำงาว แม่น้ำยม มาอยู่ที่เมืองศรีสัชนาลัยเหมือนกัน คือ เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๔ (พญาไสยลือไทย) เดินทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ก็เดินทัพขึ้นตามลำแม่น้ำยม แม่น้ำงาวเข้าประชิดเมืองพะเยาตามแนวทางเดิม

ข้าพเจ้าจึงประมาณว่า ไทยสร้างเมืองสุโขทัยเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๕๐ คือสร้างภายหลังเมืองเชียงลาวเป็นเวลาไล่ ๆ กันนั้นเอง

เมืองสุโขทัยต้องร้าง เพราะอำนาจกล้อมเมืองสุวรรณโคมคำ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ถ้าเมืองสุโขทัยยังมีอยู่ พระฤาษีก็จะไม่สร้างเมืองหริภุญไชยและขอนางจามเทวีวงศ์ ขึ้นไปครองในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เมืองสุโขทัยเป็นเมืองร้างอยู่นานตั้ง ๔๐๐ ปี

ต่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ พระยาอภัยคามินีจึงเสด็จลงมาจากเมืองหริภุญไชย สร้างเมืองสุโขทัยขึ้นใหม่เป็นครั้งที่ ๒ ถึงแม้ว่าจะได้สร้างเมืองแล้ว ล่วงเวลามาอีกตั้ง ๓๐๐ ปี ก็ไม่มีกษัตริย์พระองค์ใด ที่จะสามารถบูรณะพระพุทธรูปหินที่แตกหักกระจัดกระจาย ดูจารึกวัดศรีชุม ประชุมศิลาจารึกภาค

ที่ ๑ หน้า ๔๐ บรรทัด ๖ ว่า "หาเอาพระพุทธรูปหินเก่าแตกมาบูชาด้วย ไกลชั่วสองสามคืนเอามาประดิษฐานไว้ในมหาพิหาร ลางแห่งได้คอได้ตน ลางแห่งได้ผม ได้แขน ได้อก ลางแห่งได้หัวตกไกลและสี่คนหาบเอามาจึงได้ ลางแห่งได้แข้งได้ขาได้ตีนญ่อมพระหินอันใหญ่ ชักมาด้วยล้อด้วยเกวียน"

พิจารณาลักษณะชำรุดทรุดโทรม แม้แต่พระพุทธรูปซึ่งเป็นที่เคารพบูชาของพลเมือง ยังแตกหักกระจัดกระจาย สมเด็จพระมหาเถระศรีศรัทธาราชจุฬามุณีศรีรัตรลังกาทีปมหาสามีเป็นเจ้า ผู้เป็นหลานพ่อขุนผาเมือง เพิ่งมีโอกาสได้บูรณะรวบรวมในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑

ข้อความดังที่ได้บรรยายไว้ในหลักศิลาจารึกนี้ ได้จารึกในสมัยตั้งอาณาจักรสุโขทัยแล้ว ทำให้คิดเห็นต่อไปอีกว่า ก่อนเวลาที่ไทยรวบรวมกันตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นได้นั้น เมืองสุโขทัยได้ถูกยุทธภัยมาแล้วมากมายเพียงใด จึงไม่สามารถจะบูรณะพระพุทธรูปและวัดวาอาราม ต้องทิ้งให้สลักหักพังกลาดเกลื่อนอยู่ตลอดเวลาไม่น้อยกว่า ๗๐๐ ปี ตั้งแต่สมัยพระยาพาลีราช ดังนั้น

นามเมืองสุโขทัยได้สนธิจาก ๒ พยางค์ คือ สุขและอุทัย อุทัยก็ตรงกับคำว่ารุ่ง ส่วนคำว่า รุ่งกับร่วงเป็นคำเดียวกัน (ก)

เลขที่ 2

ก. หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๑๔ บรรทัด ๑๔ "ที่ตั้งเมืองชะเลียง ก็คือบริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองสวรรคโลก"

(ก) หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

ข. หนังสือประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๑๒ ว่า "จารึกอันหนึ่ง มีในเมืองชะเลียงสฐาบกไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ" คำว่า มีในเมือง คืออยู่ในเมือง

ค. หนังสือเรื่อง แสดงบรรยายพงศาวดารสยามของสมเด็จกรม-พระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ หน้า ๒๔ ปัจฉิมลิขิตว่า "เมืองชะเลียงอยู่ริมแม่น้ำท่าแพเดิม ตรงที่สร้างพระศรีรัตนมหาธาตุ"

เลขที่ 3

พงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร หน้า ๖๓ บรรทัด ๖ ว่า "พงศาวดารเหนือมีว่า เมื่อพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้วได้ ๓๐๖ ปีกุน พระเจ้าสักดำมหาราชกรุงตักกศิลา ตั้งศักราชใหม่ในวันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด เป็นเอกศก" ตอนต่อมาว่า

"พระฤาษีสัชนาลัย พระฤาษีสิทธิมงคล สร้างเมืองสวรรคโลกในปีนั้น ให้บาธรรมราชเป็นพระยาธรรมราชา ครองเมืองสัชนาลัย" ทีนี้ปัญหาจึงมีว่า

ก. พระฤาษีสร้างเมืองสวรรคโลก แต่ไฉนจึงให้บาธรรมราชไปครองเมืองสัชนาลัย

ข. เมืองชะเลียงกับเมืองสัชนาลัย และเมืองสวรรคโลก นั้นอยู่ที่ไหน และสร้างก่อนหลังกว่ากันประการใด ทั้งนี้ข้าพเจ้าว่า เมืองสวรรคโลกเป็นเมืองที่สร้างต่อมาภายหลังเมืองชะเลียงเป็นเวลานานทีเดียว

หนังสือสุวรรณภูมิ ของหลวงวิจิตรวาทการว่า "สร้างเมืองสวรรคโลกขึ้นที่เมืองชะเลียง" นี่หมายความว่า สร้างทับลงไปที่ซากเมืองชะเลียง

หรือที่ใกล้เคียงกัน สันนิษฐานว่าเป็นสมัยที่เมืองชะเลียงต้องร้างลง ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าร้างในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ คราวเดียวกับเมืองสุโขทัย พระฤๅษีจึงได้สร้างเมืองสวรรคโลกขึ้น ฉะนั้นปีสร้างเมืองชะเลียงจะต้องสร้างเมื่อก่อน พ.ศ. ๓๐๖ และภายหลัง พ.ศ. ๕๐ ที่คำนวณได้เช่นนี้ เพราะในลำแม่น้ำสายเดียวกัน ถัดลงไปพวกไทยลุ่มแม่น้ำคงได้ตั้งเมืองตาก มีกษัตริย์ปกครองมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๓๐๖ แล้ว

เมื่อได้ปีสร้างเมืองชะเลียงแล้ว ก็ลองคำนวณค้นหาปีสร้างเมืองสวรรคโลกขึ้นแทนนั้นต่อไป จึงเอาปีเจ้าพรหมรุกไล่ขอมลงมาถึงกรุงศรีสัชนาลัย พ.ศ. ๑๕๙๙

แล้วคะเนว่าพระเจ้าพสุจราชเสวยราชย์ได้สัก ๓ ปี ก็มีศึกมาติดเมือง พระเจ้าพสุจราชก็เสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๕๙๖ และประมาณว่าพระร่วงอรุณราชพระชนกเสวยราชย์ได้สัก ๓๕ ปี ก็เป็นรัชกาลของพระร่วงอรุณราชแต่ พ.ศ. ๑๕๖๐ ถึง พ.ศ. ๑๕๓๕ หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑๔ ว่า "และอายุพระองค์เจ้าได้ ๔๐ ปี" ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่าเป็นปีที่พระร่วงอรุณราชมีพระชนมายุได้ ๔๐ ปี จึงขึ้นเสวยราชสมบัติ พระร่วงอรุณราชประสูติก็คงเป็น พ.ศ. ๑๕๒๐ ทีนี้ย้อนต้นเข้าไปหาพงศาวดารเหนือซึ่งปรากฏในหน้า ๖ บรรทัด ๙ ว่า "จึงตั้งบาธรรมราชให้เป็นพระยา ชื่อพระยาธรรมราชา" หน้า ๘ บรรทัด ๑๑ ว่า "แต่กษัตริย์สืบ ๆ กันมาได้ ๓ ชั่วตระกูล" ถึงพระยาอภัยคามินี พระชนกพระร่วงอรุณราช คิดเป็นเวลาชั่วกษัตริย์ ๕ องค์ สัก ๑๐๐ ปีเช่นนี้ ก็พอสันนิษฐานว่าปีสร้างเมืองสวรรคโลกเก่า ก็น่าจะราว พ.ศ. ๑๔๐๐ ต่อมาพระยาธรรมราชากษัตริย์เมืองสวรรคโลกพระองค์แรกนั้นเอง ได้ทรงสร้างเมืองศรีสัชนาลัยขึ้นในราว

พ.ศ. ๑๔๓๘ แล้วได้เสวยราชย์ที่เมืองศรีสัชนาลัยนั้น การที่ทรงย้ายเมืองไปตั้งใกล้ ๆ กับเมืองสวรรคโลกเหตุเพราะที่ตั้งเมืองสวรรคโลกเดิมถูกน้ำเซาะเห็นกลางข้างหน้าว่าจะไม่เป็นที่ถาวรเป็นมูลเหตุสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่น

ส่วนที่ข้าพเจ้าว่า สร้างเมืองศรีสัชนาลัยราว พ.ศ. ๑๔๓๘ นั้น ข้าพเจ้า ได้อาศัยหลักในพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๕ บรรทัด ๑๒ ประกอบอีกด้วย เพราะกล่าวว่า "พระยาร่วงสิ้นทิวงคตจุลศักราช ๑๕๗ ปีชวดสัปตศก" ปี ๑๕๗ นี้เป็นอายุเมืองศรีสัชนาลัยเช่นเดียวกับรัตนโกสินทรศกได้เป็นอายุของกรุงเทพพระมหานคร ฉะนั้น ทั้งนี้ก็อาศัยหลักในพงศาวดารโยนก หน้า ๑๑๐ บรรทัด ๕ ข้าพเจ้าจึงเอา ๑๕๙ ปีหัก พ.ศ. ๑๕๙๕ ปีสวรรคตของพระร่วงอรุณราชลง คงเป็นปีสร้างเมืองศรีสัชนาลัยใน พ.ศ. ๑๔๓๙

นามเมืองสวรรคโลก ได้ถูกเรียกในระยะอันสั้นเพียงชั่วคราวหนึ่งเมื่อกษัตริย์ไปครองที่เมืองใหม่คือ เมืองศรีสัชนาลัยแล้ว เมืองสวรรคโลกก็กลับถูกเรียกตามนามเก่าว่า เมืองชะเลียงตามเดิมอีก ฉะนั้น ชื่อสวรรคโลกจึงหายไปตลอดสมัยสุโขทัย เพิ่งปรากฏนามเมืองสวรรคโลก ในศักดินาพลเรือน เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๙ เรื่องพระฤๅษีสร้างเมือง

เลขที่ 4

ชะเลียง อาจมาจากคำว่า เชียงลาว ซึ่งเป็นความหมายถึงเมืองไทยเช่นเดียวกัน แต่จะอย่างไรก็ตาม คำว่าชะเลียงนั้นจะต้องได้คำจากคำว่าเชียง คือ เมืองมีกำแพงนั้นเป็นแน่นอนคำหนึ่ง

เฉลี่ยง ก็มาจาก เฉียง ภาษาเขมร ทั้งชะเลียงและเฉลี่ยงที่เป็นคำของไทยแล้วนี้ ได้มีเสียงคล้ายกันและมาได้ความหมายอย่างเดียวกันเข้าด้วย ฉะนั้นจึงเป็นคำเรียกไทยทางใต้ของพวกลานนา ลานช้างด้วยเหตุอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ ของพวกทั้ง ๒ นั้นพงศาวดารเหนือเรียกฉะเชียงหลวง พงศาวดารโยนก เรียกเฉลี่ยงหลวง แต่พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเรียกชะเลียง

เมื่อเมืองชะเลียงร้างลงแล้ว จึงเหลือนามเป็น เตาเผาถ้วยชามว่าเตาทุเรียง (หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖)

เมืองชะเลียงถูกเรียกว่า "เมืองบางจา" เป็นนามใหม่ เมื่อบ้านถูกทิ้งร้างมานานแล้วอีกนามหนึ่ง "บาง" ไทยใหญ่แปลว่า รุ่งเรืองสว่าง "จา" ซา, สา, ก็เป็นเสียงเดียวกัน เช่นเดียวกับ จาม ซาม สาม หมายความว่า เมืองที่เจริญรุ่งเรืองทิ้งร้างแล้วนั้นเอง

เลขที่ 5

พงศาวดารโยนก หน้า ๖๓ บรรทัด ๖

แยกข้อความที่กล่าวเป็น ๒ ตอนๆ แรก "ในพงศาวดารเหนือมีว่าเมื่อพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้วได้ ๓๐๖ ปีกุน" ตอนสอง "พระเจ้าสักดำมหาราชกรุงตักกศิลา ตั้งศักราชใหม่ ในวันพฤหัสบดี แรมหนึ่งค่ำ เดือนห้า ปีชวด เป็นเอกศก"

กรุงตักกศิลา คือ เมืองตาก พระเจ้าสักดำมหาราช ก็คือไทย ซึ่งสักพระองค์ดำ

เมืองตากต้องตั้งขึ้นก่อนแล้ว จึงจะมีมหาราชก่อเกิดขึ้นได้ต่อภายหลัง ถ้าคะเนว่าสร้างรุ่นราวคราวเดียวกับอายุของเมืองรามบุรี (มะละแหม่ง) ก็คงจะไม่ไกลความจริงมากนัก เพราะเมืองรามบุรีเป็นเมืองต้นทางของพวกไทยที่ยกลงมาตามลุ่มแม่น้ำคงสืบเชื้อพระราชวงศ์ลงมาถึงพระยากาฬวรรณดิสที่เสด็จลงไปสร้างเมืองละโว้ จึงยุติว่าไทยพวกนี้ได้สร้างเมืองตากขึ้นเมื่อก่อน พ.ศ. ๓๐๖ นั้นแล้ว

ตั้งศักราชใหม่ ก็คือประกาศรับใช้มหาศักราชนั้นเอง ไม่ใช่จุลศักราช จุลศักราชเพิ่งใช้ภายหลังมหาศักราชใช้ในอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๖๒๑ ต่อแต่นั้น ๑๐ ปี จึงแพร่มาถึงเมืองตาก โดยชาวอินเดียได้ไปมาค้าขายทำการติดต่อกับเมืองรามบุรี เมืองท่าเรือของเมืองเหนือ ซึ่งมีเมืองตากเป็นราชธานีก่อน

ที่ว่าพระองค์เสวยราชย์ พ.ศ. ๕๖๐ เสวยราชสมบัติได้ ๗๒ ปี สวรรคตใน พ.ศ. ๖๓๑ ปีชวดนั้น

ทำไมไม่ถือ พ.ศ. ๓๐๗ เพราะปีรุ่งขึ้นก็เป็นปีชวดเหมือนกันข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าจะเป็นปีนั้น เพราะเป็นเวลาก่อนที่อินเดียใช้มหาศักราชไป

เมืองตากได้เป็นราชธานีของเมืองเหนือ ตอนเมื่อพวกไทยลุ่มแม่น้ำคงเข้ามาเป็นใหญ่ ครั้นทิ้งเมืองตากลงไปตั้งเมืองละโว้ ก็ยังได้ส่งพระยาพาลีราช ให้กลับขึ้นมาครองเมืองสุโขทัยแทนเมืองตาก

เลขที่ 6

หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๔๓๔–๔๓๕ ว่า "เมืองชากังราวจะเป็นเมืองอื่น นอกจากเมืองกำแพงเพชรทุกวันนี้ไม่ได้ และได้พบหลักฐานประกอบในพระราชกฤษฎีกาของ

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เรียกชื่อ เมืองชาวดงราวกำแพงเพชร ควบกันไว้ดังนี้ (คำว่าชาวดงราวนั้น เชื่อได้แน่ว่าผู้คัดลอกเขียนผิดมาจากชากังราวนั้นเอง) ที่เมืองกำแพงเพชร ที่จริงมีเมืองติดต่อกัน ๓ เมือง เมือง ๑ อยู่ข้างฝั่งตะวันตกยังมีพระธาตุอยู่เมืองนี้ ทรงเข้าพระทัยว่า เป็นเมืองเดิมที่เรียกว่าชากังราว ต่อมาสร้างขึ้นอีกเมืองหนึ่ง ข้างฝั่งตะวันออกเมืองนี้เห็นชื่อในจารึกของพญาลิไทยเรียกว่า เมือรนครปุ มีวัดวาอารามใหญ่โต เป็นฝีมือสร้างครั้งเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีอยู่หลายวัด ต่อมาเห็นจะเป็นด้วยเกิดเกาะขึ้นตรงหน้าเมืองนครปุ สายน้ำเปลี่ยนไปเดินข้างตะวันตก ทำให้เมืองนครปุเป็นเมืองดอนไป จึงสร้างเมืองกำแพงเพชรเดี๋ยวนี้ขึ้น ริมแม่น้ำหน้าเมืองนครปุ มีป้อมกำแพงอย่างแข็งแรงอยู่ตรงข้ามกับเมืองชากังราวเดิม"

แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ หน้า ๓๗ ว่า "แต่เข้าใจว่ามีสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งได้สร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าเลอไทย กล่าวคือ เมืองชากังราวเห็นจะสร้างขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงให้เป็นคู่กับเมืองศรีสัชนาลัย ในรัชกาลนี้"

ข้าพเจ้าเห็นว่าเมืองชากังราว เป็นนามเมืองโบราณรุ่นราวคราวเดียวกับเมืองชะเลียงและเชียงลาว เป็นเมืองของพวกไทยที่ลงตามลำแม่น้ำงาว แม่น้ำยม ได้สร้างขึ้นแต่สมัยสร้างเมืองชะเลียงแล้ว และเป็นเวลาก่อนไทยลุ่มแม่น้ำคงสร้างเมืองตาก ทั้งนี้เพราะข้าพเจ้าเชื่อภาษาที่ใช้ว่าเป็นสมัยเดียวกัน เมื่อนางจามเทวีวงศ์เสด็จขึ้นมาครองเมืองหริภุญไชย (พุทธศตวรรษที่ ๑๒) เมืองชากังราวได้ตกเป็นเมืองร้างเสียแล้ว ฉะนั้น จึงไม่ปรากฏชื่อเมืองในระยะทางเสด็จในครั้งนั้น

เหตุที่ถูกเรียกในสมัยหลัง เช่น เรียกชาวคงราวกำแพงเพชร ก็เช่นเรียกชะเลียงควบกับศรีสัชนาลัยนั่นเอง ทั้งนี้ เป็นเพราะเมืองตั้งอยู่ใกล้กัน เมืองชากังราวตั้งที่ปากคลองสวนหมาก ซึ่งตรงข้ามกับเมืองกำแพงเพชร และเมืองกำแพงเพชรนั้น พญาเลอไทยก็มิได้สร้างขึ้น หากเป็นเมืองโบราณอยู่ก่อนนานมาแล้วเหมือนกัน จารึกสุโขทัยปรากฏชื่อกำแพงเพชรแล้ว พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) ไม่มีโอกาสที่จะสร้างวัดสร้างเมืองอะไรได้เลย เพราะต้องทำสงครามทั้งมอญ ญวน และจามปาอยู่รอบข้าง แต่อายุเมืองกำแพงเพชรสร้างภายหลังเมืองชากังราว

อนึ่ง ทั้งที่เมืองชากังราวและกำแพงเพชร ก็ไม่เคยเป็นเมืองลูกหลวงในรัชกาลพญาเลอไทย เพราะเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ ยังได้โปรดฯ ให้พญาลิไทยพระรัชทายาทเสด็จขึ้นไปครองเมืองศรีสัชนาลัย ตามแบบอย่างที่พระองค์ได้เคยครองมาก่อน

เลขที่ 7

หนังสือตำนานมูลศาสนา หน้า ๑๕๔ บรรทัด ๑๓ ได้กล่าวถึงระยะทางนางจามเทวีวงศ์ (พุทธศตวรรษที่ ๑๒) ขึ้นครองเมืองหริภุญไชย ว่านางจามเทวีวงศ์ ได้ตั้งเมืองเทพบุรี เมืองบางพลขึ้นเมืองบางพลนี้ที่ศิลาจารึกหลักที่ ๓ เอามาเรียกเป็นเมืองบางพานแล้วผู้เขียนลอกพงศาวดารเหนือ อาจเขียนบางพานผิดเป็นบางทานอีกทีหนึ่ง

ตามแผนที่เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง เมืองบางพานอยู่เหนือเมืองกำแพงเพชรเก่า ประมาณ ๔๕๐ เส้นเศษ นี่แสดงว่า เมืองชากังราวโบราณ ได้เป็นเมืองร้างแล้ว จึงมีเมืองใหม่เช่นนั้น

เลขที่ 8

เมืองรอ คงจะตั้งตรงที่เป็นเมืองนครชุม (ข้าพเจ้าเรียกชื่อตามศิลาจารึกภาษาไทย ที่ลางแห่งเรียกผิดเป็นนครปุ) ในภายหลังเพราะเมื่อนางจามเทวีวงศ์เสด็จขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย มิได้กล่าวชื่อเมืองรอ ในระยะทางเสด็จ

เมืองรอ สร้างขึ้นเมื่อก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๓๐ ว่า "จึงถ่ายเอาอย่างวัดเชตุวนารามมาสร้างไว้ที่เมืองรอ แขวงบางทาน นอกเมืองกำแพงเพชร"

ครั้นภายหลังเมื่อได้เขยิบตัวเมืองออกมา และได้สร้างกำแพงเมืองขึ้นแข็งแรงแล้ว จึงได้นามเมืองใหม่ว่าเมืองกำแพงเพชรสมัยที่พระเจ้าพรหมรุกไล่ขอมลงมาถึงเมืองกำแพงเพชร (พ.ศ. ๑๕๙๙) ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องตำนานสิงหนวัติว่า พระอินทร์ได้ลงมาสกัดกั้นกองทัพเจ้าพรหมกุมารด้วยความสงสารขอมล้มตาย นี้ทำให้เข้าใจได้ว่า เพราะมีกำแพงเมืองแข็งแรง ไม่สามารถจะตีให้แตกนั่นเอง ส่วนแขวงบางทานที่ว่านี้ ข้าพเจ้าว่าจะเป็นเมืองเดียวกับหลักศิลาจารึกหลักที่ ๓ ในประชุมศิลาจารึกหน้า ๕๘ เรียกเมืองบางพาน หน้า ๕๙ บรรทัด ๗ ว่า "จึงขึ้นชื่อศรีสุริพงศ์มหาธรรมราชาธิราช หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุอันนี้มาสถาปนาในเมืองนครชุมนี้บี่นั้น" ตอนนี้จึงเข้าใจว่า เมืองกำแพงเพชร ถูกเปลี่ยนนามใหม่ ชื่อว่านครชุม เพราะเอาพระศรีรัตนมหาธาตุมาสถาปนาครั้งนั้น หน้า ๑๐๗ บรรทัดที่ ๑๖ เรียกนครพระชุม ลางแห่งเรียกพระนครชุมด้วย ถ้าวินิจฉัยทางภาษา ก็น่าคิดว่าพญาลิไทยรื้อฟื้นนามเมืองรอขึ้นใหม่อีก เพราะคำว่า รอ, ชุม, น่าจะมีความหมายอย่างเดียวกัน คือหมายความว่า เป็นแหล่งรวมผู้คน ใครจะไป

มาค้าขายกับผู้อื่นต้องไปรอที่นั่น ต้องไปชุมนุมที่นั่นคือเมืองท่านั่นเอง เพราะเมืองนี้มีทางติดต่อกับเมืองสุโขทัยโดยถนนพระร่วง

เลขที่ 9

หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร หน้า ๖๓ บรรทัด ๙ ว่า "พระฤาษีสัชนาลัย พระฤาษีสิทธิมงคลสร้างเมืองสวรรคโลก ในปีนั้น ให้บาธรรมราชเป็นพระยาธรรมราชา ครองเมืองสัชนาลัย"

การคำนวณปีสร้างเมืองศรีสัชนาลัย

หนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย หน้า ๒๖ บรรทัด ๕ ว่า "ส่วนเหตุที่จะย้ายจากเมืองเดิม (ชะเลียง คือสวรรคโลก) ไปสร้างใหม่ (สัชนาลัย) ห่างกันราว ๒ กิโลเมตรนั้น แม้จนบัดนี้ก็น่าจะสันนิษฐานได้ว่า เพราะเมืองเก่าพังลงน้ำ จนพระศรีรัตนมหาธาตุที่ยังเหลืออยู่ก็ต้องทำรอไว้กันพัง" หน้า ๒๔ บรรทัด ๒๐ ว่า "ชื่อเมืองชะเลียงกับเมืองศรีสัชนาลัย เรียกปนกันอยู่ ๒ ชื่อตลอดมาถึงสมัยศรีอยุธยา ถ้าไม่ได้ตั้งอยู่ด้วยกันแล้ว จะเรียกชื่อรวมกันเช่นนั้นไม่ได้"

ถ้าพิเคราะห์เทียบเคียงในส่วนวัตถุโบราณ ระหว่างเมืองศรีสัชนาลัยกับชะเลียงเดิม เช่นวัดในกำแพงเมือง กับวัดนอกเมืองจะเห็นได้ว่า ซากวัดครั้งชะเลียงกับศรีสัชนาลัย ผิดห่างกันมากเพราะวัดเก่าครั้งชะเลียง อย่างดีก็เหลือเพียงกำแพงสักด้านหนึ่งหรือมิฉะนั้นก็เห็นแต่รากหรือกลายเป็นเนินดิน ส่วนวัดที่สร้างตอนหลังครั้งศรีสัชนาลัย จะเห็นมีส่วนดีเหลืออยู่มาก ไม่ปรากฏการหักพังถึงเช่นนั้น เว้นแต่พระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งจะตรวจเห็นฐานซ้อน

ทับถมกันลงไปจนไม่ทราบรูปเดิม จึงคงรูปดีเหมือนกับที่สร้างรุ่นหลัง และถ้าได้พิจารณาถึงเศษชิ้นเครื่องถ้วย หรือพระพุทธรูปด้วยแล้ว ก็จะยิ่งเห็นความแตกต่างเวลากันชัดเจนยิ่งขึ้นเพราะการทำเครื่องถ้วยที่เตาชะเลียงค่อย ๆ ดีขึ้นเป็นลำดับ นับแต่ใช้ดินธรรมดา แล้วดินประสมต่อ ๆ มา จนถึงใช้ดินขาวสะอาดอย่างที่ไทยเรียกกระเบื้อง (ข้าพเจ้าเดินเนื้อความตามหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย ของพระยานครพระราม หน้า ๒๖)

เมื่อสร้างเมืองศรีสัชนาลัยขึ้นแล้ว กำแพงเมืองสวรรคโลกเดิม ตามที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือ ก็คงถูกรื้อเอามาทำกำแพงเมืองใหม่ ส่วนที่พังเพราะถูกน้ำเซาะก็จะมี

ส่วนชื่อเมืองสวรรคโลก ไม่ปรากฏชื่อเรียกขานมาแต่สมัยสุโขทัย คงเรียกชื่อเมืองชะเลียงอยู่แห่งเดียวในศิลาจารึกตอนว่าด้วยศิลาจารึกว่า "เอามาศิลาจารึกอันหนึ่งมีในเมืองชะเลียง สถาปกไว้ด้วย พระศรีรัตนธาตุ" ถึงสมัยศรีอยุธยา พ.ศ. ๑๙๑๙ ไม่ปรากฏชื่อเมืองศรีสัชนาลัย แต่กลับไปเรียกเมืองสวรรคโลกคือ เอาชื่อสวรรคโลกมาเป็นชื่อเมืองศรีสัชนาลัยเสียแรกปรากฏ นามเจ้าเมืองในหนังสือเรื่องพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐว่า พระยาองค์สวรรคโลก (ที่เจ้าพระยาจันทราชา กษัตริย์เขมร) ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองในปลายรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒

สมัยธนบุรี เมืองสวรรรโลกได้ทรุดโทรม จึงให้ตั้งเมืองสวรรคโลกขึ้นเพื่อเป็นด่านสำคัญทางเหนือ แล้วตั้งเจ้าพระยาพิไชยราชาขึ้นเป็นเจ้าพระยาสวรรคโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ เพราะเวลานั้นพื้นที่ที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรลานนา ยังตกเป็นของพม่าอยู่ เมืองสวรรคโลกเป็นเมืองด่านสำคัญ

ถูกพม่ารบกวน ผู้คนพลเมืองร่วงโรยลง รัชกาลที่ ๑ จึงโปรดฯ ให้ตั้งเมืองสวรรคโลกขึ้นใหม่ ได้เมืองสวรรคโลกเก่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙

เลขที่ 10

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๗ บรรทัด ๑๗ เหตุการณ์สมกับหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก หน้า ๒๐๖ บรรทัด ๘ ว่า "ต่อนั้นยังมีพระมหาราช เสด็จมาจากเมืองสุปละนคร แต่ในตำนานลำพูนว่า มาจากเมืองสักกะบาล มาชิงเอาเมืองหริภุญไชยได้แล้ว ก็เข้าครองราชสมบัติ"

เมืองสักกะบาล มีความหมายได้ ๒ นัย นัยหนึ่งอาจเป็นเมืองกำแพงเพชร เพราะเหตุที่พระอินทร์ได้ลงมากั้นกองทัพของพระเจ้าพรหมไว้ หากแต่เรื่องพระเจ้าพรหมเป็นเรื่องภายหลังเรื่องที่กล่าวนี้

ฉะนั้น เมืองสักกะบาลที่ว่า ก็คือเมืองสวรรคโลก เพราะสักกะ ว่าพระอินทร์ บาล ว่ารักษา

ถ้าเมืองหริภุญไชย ได้ถูกตั้งครั้งนี้ ก็หมายความว่า เมืองหริภุญไชยต้องร่วงโรยลงครั้งหนึ่ง กษัตริย์ในแว่นแคว้นชะเลียงจึงส่งราชโอรสให้ไปครองหรือไปแย่งสืบราชสมบัติ

เลขที่ 11

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๘ บรรทัด ๑๑ ตำนานอักษรไทย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๑๑ บรรทัด ๙ หนังสือเรื่องหลักภาษาไทย หน้า ๕๐ ประกอบกับหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก หน้า ๕๓๑ บรรทัด ๒ และ

หนังสือเรื่องพงศาวดารไทยใหญ่ ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หน้า ๔๑ บรรทัด ๖

ก่อนที่พระยาอภัยคามินี สร้างเมืองสุโขทัย พระยาอภัยคามินีอยู่ที่เมืองหริภุญไชย และต้องตกเป็นเมืองขึ้นขอมที่เมืองอุมงคเสลา พร้อมกับแว่นแคว้นชะเลียง และอาณาจักรโยนกเชียงแสน

เหตุที่เมืองสุโขทัยรวมอยู่ในเขตเมืองหริภุญไชย ซึ่งถูกเรียกว่า สามรัฐ หรือสามเทศ มาแล้วนั้นเอง เมืองสุโขทัยสมัยต่อมา จึงถูกเรียกว่า สามรัฐ ด้วย หนังสืออาเซียติคควาตเตอรีว่า "ปโตเลมี นักปราชญ์กรีก ได้กล่าวถึงสามรัฐว่า เป็นชื่อภูมิประเทศใกล้บางกอก" ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า เวลาที่ปโตเลมีว่านี้ ชื่อสามรัฐ ได้มาตกเป็นนามของท้องที่ในแว่นแคว้นชะเลียงทั้งหมดแล้ว

เลขที่ 12

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๘ บรรทัด ๓ และพระอัยการลักพาผู้คนลูกเมียท่านประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เล่ม ๒ พ.ศ. ๑๘๙๙ บ่งนามเมืองนี้คู่กับเมืองบางยม เรียกว่า ทุ่งยั้ง ข้าพเจ้าเชื่อว่าบ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำยมนี้ เป็นพวกไทยที่เดินลงมาจากเมืองเชียงลาว เมื่อภายหลัง พ.ศ. ๕๐ ลงตามลำแม่น้ำงาว เพราะลำแม่น้ำงาวในอาณาจักรโยนกเชียงแสนนั้น ไหลลงลำแม่น้ำยม และคงจะพากันอพยพเรื่อย ๆ มากระทั่งเมืองเชียงลาว ได้เป็นเมืองใหญ่ในแว่นแคว้นญวนเชียง เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๕

ทำเนียบท้องที่และกฎหมายว่า ทุ่งยั้ง บางยม ๒ เมืองนี้เป็นเมืองขึ้นของเมืองสวรรคโลก (ชะเลียง) พระยาราชโยธาท่านว่า ทุ่งยั้ง คือที่พักกลางทางบก ระหว่างแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่าน ส่วนเมืองบางยมตั้งอยู่ริมแม่น้ำยมเก่า ระหว่างเมืองทุ่งยั้งกับเมืองศรีสัชนาลัย

เลขที่ 13

อยู่เหนืออุตรดิตถ์ สมัยยังเรียกกันว่าเมืองสวางคบุรี เจ้าพระฝางเป็นพระราชาคณะ ชื่อพระพากุลเถร อยู่วัดศรีอโยธยา แล้วเลื่อนเป็นพระสังฆราชา เจ้าคณะเมืองสวางคบุรี เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) เจ้าพระฝางอาศัยอำนาจความนิยมนับถือของราษฎร ตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าทั้งเป็นพระอยู่ที่วัดพระฝาง แปลงเครื่องนุ่งห่มเป็นสีแดง ทำการกู้ชาติก๊กหนึ่ง เรียกว่า ก๊กเจ้าพระฝาง

เลขที่ 14

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๘ บรรทัด ๕ แต่ยังไม่ทราบว่า บริบูรณ์นคร อยู่ที่ใด หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๖ บรรทัด ๑๕ "และเมืองพิบูลย์นคร อันขึ้นแก่เมืองหริภุญไชย คือลำพูนทุกวันนี้"

ถ้าหากว่า เมืองบริบูรณ์นคร ก็คือเมืองพิบูลย์นครแล้ว นามเมืองทั้งสองนี้ ก็น่าจะเป็นนามเมืองลำปาง แต่พระยาราชโยธาท่านว่า เมืองบริบูรณ์นครอยู่ที่อำเภอพิชัย คือ เมืองบริบูรณ์ ทำเนียบบรรดาศักดิ์หัวเมืองปรากฏว่า เจ้าเมืองเป็นที่ "บริบูรณ์" ที่อำเภอพิชัย เป็นเมืองบริบูรณ์นคร ใน

สมัยโบราณแน่ๆ ยังมีเค้าพอสันนิษฐานว่า เป็นเมืองเก่า เมืองพิบูลย์นครขึ้นลำพูนนั้นอาจเป็นอีกเมืองหนึ่งก็ได้ เห็นจะไม่ใช่เมืองเดียวกัน

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๗ บรรทัด ๑๔ ออกชื่อเมืองลำปางว่า เมืองนครเฉยๆ ว่าดังนี้ "จึงให้ขับพลเมืองนคร เมืองแพร่ เมืองน่าน เข้าเมืองเชียงใหม่ (เมืองเชียงใหม่ในที่นี้ หมายถึงเมืองพิชัย) สิ้นเชิง"

เมืองลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เวลานั้นขึ้นเมืองพิชัยอันเป็นเมืองหน้าด่านเหนือของแว่นแคว้นชะเลียง เช่นเดียวกับเมืองกัมโพชนคร ก็จะเป็นเมืองหน้าด่านทางทิศใต้ ส่วนด้านทิศตะวันตกทิศตะวันออกนั้น แผ่ไปไกลระหว่างลุ่มแม่น้ำสะโตงกับลุ่มแม่น้ำโขง

เลขที่ 15

หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๓๐ บรรทัด ๑๖ ว่า "พระยาโคดมได้ครองราชสมบัติอยู่ ณ วัดเดิม ๓๐ ปีสวรรคต มีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระยาโคตรตะบอง" หน้า ๓๗ บรรทัด ๘ ว่า และพระยาโคดมเทวราช มีพระราชบุตรองค์หนึ่ง ชื่อเจ้ากาญจนกุมาร เป็นพระยาแทนพระบิดา นานมาชื่อเจ้าไวยยักษา ครั้นใหญ่มาชื่อโคตรตะบอง ไปสร้างเมืองพิจิตรแควแม่น้ำยม จึงมีชื่อพระยาโคตรตะบอง เจ้าไวยยักษาไปสร้างเมืองพิชัยแควแม่น้ำน่าน จึงได้ชื่อพระยามือเหล็ก (เหล็กเป็นชื่อก่อนชื่อเมืองพิชัย) พระยาโคดมหรือพระยาโคดมเทวราช เป็นกษัตริย์องค์เดียวกัน เพราะมีโอรสชื่อพระยาโคตรตะบองด้วยกัน

พระยาโคตรตะบอง เสวยราชย์ที่เมืองวัดเดิม (ภายหลังเรียกว่าเมืองอโยธยา) เมื่อ พ.ศ. ๑๕๔๗ ถึง พ.ศ. ๑๕๖๕ พระยาโคตรตะบองหนีพระเจ้าสินธพอมรินทร์ (แกรก) ฉะนั้นเมืองพิจิตร พิชัย พระยาโคตรตะบองจะต้องไปสร้างก่อนเสวยราชสมบัติ หรือในระหว่างครองราชสมบัติ

ตำนานพระโต ที่ประดิษฐานในพระวิหารวัดหน้าพระธาตุว่า สร้างเมืองพิชัยขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๔๗๐ พร้อมกับสร้างพระโต ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงยุติว่า เมืองพิชัยและเมืองพิจิตรนี้ สร้างขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๗๐ เพราะวัดจะมีก่อนสร้างเมือง (ที่มีหมู่ชนก่อน) มิได้ อย่างดีก็ต้องสร้างพร้อมกันดังที่หนังสือตำนานว่า

เลขที่ 16

หนังสือเรื่องตำนานอักษรไทย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๑๑ บรรทัด ๙

หนังสือเรื่องหลักภาษาไทย หน้า ๕๐ ว่า "เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ขอมแผ่อาณาเขตมาถึงดินแดนไทยทางลุ่มแม่น้ำยม และปกครองเมืองชะเลียง (สัชนาลัย) และสุโขทัย ในคราวนั้นไทยคงจะได้ศึกษาอักษรขอม"

หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร หน้า ๕๓๑ ว่า "พ.ศ. ๑๔๗๐ ขอมมาชนะตลอดถึงนาคปุระเชียงแสน"

เลขที่ 17

หมายความว่า ว่างกษัตริย์ เพราะรัชกาลก่อนไม่มีพระราชโอรส

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๙ บรรทัด ๒๑ นี้คือพระนาม

ของกษัตริย์ "พระร่วง" พระร่วงพระองค์นี้นับเป็นองค์ที่ ๑ ได้ทรงสร้างถนนพระร่วงขึ้น ไม่ใช่พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ หรือพ่อขุนรามกำแหงมหาราช หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พระยาลิไทย) ดังที่บางท่านได้สันนิษฐานไว้

เรื่องนามพระร่วงนี้ เรามักจะเข้าใจกันสับสนอลวน คือเข้าใจกันต่อๆ มาเป็นหลายอย่าง เช่นพ่อขุนรามกำแหงมหาราชก็เป็นพระร่วงด้วย เพราะนอกจากหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนกได้เรียกว่า พระยาร่วง แล้วก็ได้มีผู้สันนิษฐานต่อมาว่า เมื่อก่อนพระราชบิดาทรงตั้งพระนาม พระรามกำแหงนั้น คงจะมีพระนามอยู่แล้วว่า "ร่วง" แล้วเราก็เลยเข้าใจกันต่อไปว่ากษัตริย์ในอาณาจักรสุโขทัย (พ.ศ. ๑๘๐๐-๑๘๙๐) ต้องทรงพระนามว่าพระร่วง เสมือนเป็นพระนามนำหน้าแทนคำว่า กษัตริย์ ฉะนั้น จึงเลยยกให้เป็นพระนามพระราชวงศ์เสียทีเดียว เราพากันลืมเรื่องราวก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ ในเรื่องพระนามของกษัตริย์ในสมัยชะเลียงเสียสิ้น เพราะไปลงเอยเอาว่า เป็นนิยายปะรำปะราไม่มีความจริงอะไร ความจริงนั้น พระร่วงวีรกษัตริย์ของไทยเรามีจริง และมีเพียง ๒ องค์เท่านั้น พระองค์ที่ ๑ ทรงพระนามเมื่อก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติว่า พระร่วงอรุณกุมาร หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง เรียกเมื่อเสวยราชย์แล้วว่า พระร่วงอรุณราช ซึ่งข้าพเจ้าจะได้เรียกตามพระองค์ท่านเสด็จสวรรคต เพราะลงสรงน้ำจมหายไปที่แก่งหลวง ในลำแม่น้ำยม เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๕๙๕

พระร่วงพระองค์นี้ เป็นพระราชโอรสของพระยาอภัยคามินีผู้สร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒ ชินกาลมาลินี หน้า ๑๗๗ เอาไปผูกเป็นพระนามใหม่ว่า พญาอุทกโชตถตราช (น้ำท่วม) และว่าพระร่วงองค์นี้ เป็นราชโอรสของพญาปาลราช (พ่อขุนบาลเมือง) พระเชษฐาพ่อขุนรามกำแหงมหาราช

สันนิษฐานว่า ท่านผู้รจนาไม่ทราบว่าพระร่วงองค์นี้สืบพระราชวงศ์มาอย่างไร แล้วเลยตั้งให้เป็นพระราชโอรสของพญาปาลราช ผู้ซึ่งมิได้ปรากฏว่ามีพระราชโอรสเลย และเพราะเหตุที่พญาปาลราชมิได้มีพระราชโอรส ราชบัลลังก์จึงตกแก่พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ราชอนุชาของพระองค์ พระร่วงอรุณราชเป็นเรื่องราวของพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พ่อขุนรามกำแหงมหาราชพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และพ่อขุนรามกำแหงมหาราชครองกรุงสุโขทัย ไม่ใช่เมืองศรีสัชนาลัย คนละเมืองและต่างพระนามกัน ทั้งเป็นเวลาห่างกันถึง ๒๐๐ ปีเศษ พระร่วงอรุณราชเสวยราชย์ที่เมืองศรีสัชนาลัย เป็นกษัตริย์รัชกาลหลัง ต่อแต่ตั้งเมืองมาแล้วตั้ง ๑๐๐ ปีเศษ

องค์ที่ ๒ คือ พระร่วงสุโขทัย หรือพระร่วงส่วยน้ำ พระนามเดิมของพระองค์ชื่อ ร่วง เป็นบุตรนายคงเครานายกองส่วยน้ำส่งเขมรอยู่ที่เมืองละโว้ หนีเขมรขึ้นไปบวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดในเมืองสุโขทัย พระองค์เป็นผู้มีวาจาสิทธิ์ ดำริว่าจะทรงทำอะไร ก็ทรงทำจริงจังจนสำเร็จผล สมัยนั้นกษัตริย์ที่ครองเมืองสุโขทัยได้ว่างลง ไม่มีผู้สืบเชื้อราชวงศ์ ขุนนางจึงได้ประชุมเห็นพร้อมกันให้พระองค์ลาสิกขาบท ขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์ในเมืองสุโขทัย ทรงพระนามว่า พระยาศรีจันทราธิบดี ซึ่งเป็นเรื่องราวก่อนพ่อขุนบางกลางทาว กู้อิสรภาพเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ อีกเหมือนกัน

ส่วนพ่อขุนกำแหงมหาราชนั้น พระนามจะชื่อใดไม่ปรากฏและไม่มีคำว่า ร่วง หรือความหมายถึง ร่วง อยู่เลย ที่พอจะอนุโลมให้สมจริงตามที่หนังสือพงศาวดารโยนกเรียกว่า พระยาร่วงได้ ถ้าจะกล่าวถึงพระบรมเดชานุภาพ ก็เทียบได้ตรงที่พระองค์แผ่อำนาจปราบประเทศเขมรนครธมได้ เช่น

เดียวกับพระเจ้าพรหมมหาราชทรงปราบขอมที่เมืองอุมงคเสลา แต่พระนามที่เป็นสามัญคงเรียกแต่ว่า พ่อขุนรามกำแหง

พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖ เรื่องท้าวแสนปม ได้ทรงสันนิษฐานพระนามเดิมของพ่อขุนรามกำแหงมหาราชไว้ว่า มีพระนามว่า ราม ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่า เป็นความจริงตามที่ทรงสันนิษฐานนี้แน่ เพราะมีชื่อถ้ำพระรามในหนังสือประชุมศิลาจารึกภาค ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๑๓

พ่อขุนบางกลางทาว พระชนกนาถของพ่อขุนรามกำแหงมหาราชเล่าก็ไม่มีคำว่าร่วง เป็นคำตรงๆ อยู่ในพระนามทั้งเมื่อก่อนเสวยราชย์ หรือเสวยราชย์แล้ว จึงไม่ตรงความดังพระนามกษัตริย์ ในสมัยชะเลียงดังกล่าวแล้วข้างต้นสองพระนามนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าที่เรียกร่วง แต่พ่อขุนบางกลางทาวก็ดี พ่อขุนรามกำแหงมหาราชก็ดี หรือแม้จะใช้เป็นพระนามพระราชวงศ์ว่าราชวงศ์พระร่วงก็ดี ก็ไม่ตรงกับพระนามจริง ด้วยเหตุผลและหลักฐานทั้งสองประการ ที่ถูกนั้นราชวงศ์พ่อขุนบางกลางทาวหรือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์นั้น จะต้องเรียกว่า ราชวงศ์เวียงไชยบุรี

เลขที่ 18

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๘ บรรทัด ๑๕ ภูเขาใหญ่ คือเขาหลวง เมืองสุโขทัย ดูหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงและพงศาวดารเหนือหน้า ๙ บรรทัด ๗ "และสมเด็จพระเจ้าอภัยคามินีราชใช้ให้เสนาอำมาตย์สร้างพระมหาปราสาท จึงให้เกณฑ์เอาชาวบ้านมาถากไม้ ตั้งเสาพระมหาปราสาท และพรานนั้นก็ต้องเกณฑ์มาถากไม้ จึงเอากุมารนั้นเข้ามาไว้ด้วยและร้อนด้วยรัศมีพระอาทิตย์ พรานนั้นจึงเอากุมารเข้ามาไว้ในร่มพระมหวปราสาท พระมหาปราสาทก็โอนไปเป็นหลายที"

เลขที่ 19

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๓ บรรทัด ๕ เมืองพิชัยเชียงใหม่ ก็คือเมืองพิชัย ส่วนเมืองเชียงใหม่นั้น ตั้งขึ้นภายหลัง เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙ ที่พงศาวดารเหนือเรียกนี้ จึงไม่ใช่เมืองเชียงใหม่ ที่ปรากฏในเรื่องเกร็ดพงศาวดารขุนช้างขุนแผนนั้น เป็นเรื่องของพวกเมืองอู่ทอง (ศรีอยุธยา) ยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองพิชัยและเมืองเชียงทอง เชียงเงิน เวลานี้เมืองเชียงทองเชียงเงิน ยังเป็นเมืองร้างอยู่ในเขตจังหวัดกำแพงเพชร แต่เวลานี้ถูกลดลงเป็นตำบลทั้ง ๒ เมือง

เลขที่ 20

เรื่องขอมได้คืนแดนชะเลียงนี้ นับจำเดิมแต่ภายหลังพระยาพาลีราชได้ขึ้นมาครองเมืองสุโขทัยแล้ว เมืองสุโขทัยต้องร้างเพราะอำนาจกล่อมที่ขึ้นไปตั้งมั่นได้ที่เมืองสุวรรณโคมคำ

ครั้นเมื่อพระยาอภัยคามินี สร้างเมืองสุโขทัยขึ้นได้เป็นครั้งที่ ๒ แล้วก็เป็นเวลาที่แว่นแคว้นชะเลียงเป็นเมืองขึ้นขอมที่เมืองอุมงคเสลา ขอมเรียกเมืองเหนือว่า สามรัฐ, สามประเทศมาถึงเมืองสุโขทัยด้วย

บ้านเมืองในแว่นแคว้นชะเลียง ตกเป็นเมืองออกขอมอุมงคเสลา อยู่ประมาณ ๙๐ ปี พระร่วงอรุณราชจึงกู้อิสรภาพได้ [ก]

ตอนพระร่วงอรุณราช กู้อิสรภาพจากขอมขึ้นได้นี้ ปรากฏความในหนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๔ บรรทัด ๗ ว่า "และพระองค์เจ้ากี่รู้ทั้งบังเหลือม รู้จักไตรเพททุกประการ ว่าให้ตายก็ตายเอง วันหนึ่ง ขอมผุด

(ก) ข้าพเจ้าประมาณว่า พระร่วงอรุณราชเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๕๖๐

ขึ้นมาแล้วก็กลายเป็นหินแลง และขอมก็ขึ้นไม่ได้ด้วยวาจาสัตย์แห่งพระองค์ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าข้อความที่ว่านี้ พระองค์ทรงมีชัยแก่ขอมในครั้งนั้น

เหตุที่แว่นแคว้นชะเลียงเป็นเมืองขึ้นขอม ไทยต้องใช้หนังสือขอม ฉะนั้น รัชกาลนี้จึงใช้ทั้งหนังสือขอมและกลับใช้หนังสือมอญ ดังที่เคยใช้มาแต่ครั้งเป็นอิสระแล้วนั้นอีก

เลขที่ 21

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ หน้า ๑๗๗ ว่า หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๒๖ บรรทัด ๕ หน้า ๒๗ บรรทัด ๓ เพราะเป็นโคก ดังนั้น เมื่อพ่อขุนรามกำแหงทรงบูรณะ จึงต้องสร้างกำแพงเป็นเวียงผาล้อมไว้ และดูหนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ เรื่องพระมาลีเจดีย์ (พระมุเตา) ศักราชเป็นเหตุการณ์ในรัชกาลพระร่วงอรุณราช

หนังสือเรื่องประชุมพงศาวดาร ภาค ๑ หน้า ๑๒๕

ขอให้สังเกตว่า ทั้งทำเนียบสมณศักดิ์และกัลปนาไทยเป็นผู้นำลังกานำตลอดจนการมีโบสถ์เพื่อทำสังฆกรรม ก็มีก่อนลังกาและมอญ[ก]

เลขที่ 22

เหตุที่ข้าพเจ้าเชื่อว่า ถนนพระร่วงจะได้สร้างในรัชกาลนี้เพราะ

๑. นามถนนเป็นนามของพระองค์ ตั้งแต่แรกที่ปรากฏนามว่า "พระร่วง"

(ก) ดูหนังสือเรื่องประชุมศิลาจารึกภาค ๑ หน้า ๑๓๑ บรรทัด ๑๙ และหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ตอนพระเจ้าธรรมเจดีย์สร้างโบสถ์

ฉบับโรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา

๒ เพราะพระองค์มาได้ราชธิดากษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย ๆ กับเมืองสุโขทัย ได้เป็นทองแผ่นเดียวกันแล้ว จึงสร้างถนนให้เป็นการสะดวกแก่การติดต่อไปมาใน ๒ นครนั้นก่อน ต่อมาจึงสร้างถนนจากเมืองสุโขทัยลงมาเมืองกำแพงเพชร อันเป็นเมืองด่านทางสำคัญตอนใต้ เพราะเห็นผลจากถนนที่พระองค์ทำขึ้นก่อนนั้น

๓. ถนนพระร่วงมีอยู่ก่อนแล้วดังว่านี้ ฉะนั้น เมื่อพระเจ้าพรหมรุกไล่ขอมลงมาเมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๙ จึงได้ทรงเดินทัพตะลุยลงมาถึงเมืองกำแพง-เพชรได้โดยสะดวกและรวดเร็ว

๔. เมื่อพ่อขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด ยกกองทัพเข้ามาใน พ.ศ. ๑๘๐๑ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ทรงทราบข่าวศึก จึงยกกองทัพไปทำการต่อต้านได้สะดวกและทันกันที่เมืองตาก ไม่สามารถยกล่วงเข้ามาอีก เหตุที่ลงไปได้รวดเร็วเช่นนี้นี่เอง จำต้องอาศัยถนนพระร่วงที่มีอยู่ก่อนแล้วนั้นเป็นแน่

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๓๑ ว่า ถนนนี้ตอนกว้าง ๆ ๖ วากว่า แต่จดหมายเหตุประพาสต้น ของรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘๖ ว่า กว้างประมาณ ๘ วา

สมัยพ่อขุนรามกำแหงมหาราชและพระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไท) อาจจะมีการซ่อมแซมด้วยก็ได้ แต่คงไม่ได้ทรงสร้างถนนสายนี้ขึ้นด้วยกันทั้งสองพระองค์ ถนนโบราณสายนี้ จะต้องมีมาก่อนแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ นั้นแล้ว

เลขที่ 27

การหล่อทองสัมฤทธิ์ถมบัด ไทยทำได้เพราะวิชาการหล่อทองสัมฤทธิ์ขอมเป็นศิษย์ชาวอินเดีย ไทยได้เรียนวิชานี้จากขอม ที่ปกครองแว่นแคว้น

ชะเลียงอยู่ก่อน จนพวกเมืองเหนือรับใช้อักษรขอมแทนหนังสือมอญที่ได้เคยใช้มาแต่เดิม ส่วนการหล่อปืนใหญ่ก็น่าจะมีมูลเป็นความจริง เพราะจีนได้คิดทำประทัดเหล็กได้แต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ หนังสือเรื่องสามก๊ก หน้า ๑๕๙๗ บรรทัด ๑๔ และทำดินปืนใหญ่ได้แต่เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๑๒ ในรัชกาลพระเจ้าส่งไท่โจ๊ แห่งราชวงศ์ส่งหรือซุงหรือซ้อง อนึ่ง หนังสือเรื่องสยามสมาคม เล่ม ๑๕ ค. ๑๙๒๒ หน้า ๔๐ ก็ว่าที่บนกำแพงเมืองชีนานในเชนสี ซึ่งเป็นเมืองเดิมของไทย ได้มีปืนใหญ่หล่อด้วยเหล็ก และในหน้า ๓๖ บรรทัด ๑๔ ว่า ชาวสยามรู้จักใช้ดินปืนและปืนทั้งใหญ่และเล็กก่อนชาวยุโรป จึงเชื่อว่าบนกำแพงเมืองศรีสัชนาลัยครั้งนั้น มีปืนใหญ่ตั้งเรียงราย ดังที่หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือกล่าวจริง จึงเป็นที่แน่นอนว่า เรารู้จักใช้ปืนไฟก่อนชาวยุโรป ไม่ใช่เพราะโปรตุเกสเอาปืนไฟมาให้ไทยใช้ ไทยจึงรู้จักใช้เริ่มต้นครั้งสงครามที่เมืองเชียงกรานนั้น

เลขที่ 24

เจ้าพรหม ก็คือ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระมหาราชพระองค์นี้ที่ทรงสร้างเมืองพิษณุโลก สร้างพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศาสดา

ท่านผู้รู้โบราณคดีลางท่านว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไทย) ได้ทรงสร้างเมืองพิษณุโลก สร้างพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี กล่าวความสรุปไว้เป็นข้อ ๆ รวม ๓ ข้อ คือ:–

๑. สร้างเมืองพิษณุโลก

๒. สร้างพระพุทธชินราช

๓. ปีสร้างเมืองและสร้างพระ

แต่ความเห็นทั้ง ๓ ข้อนั้น ข้าพเจ้าขอแย้งโดยหลักฐานดังนี้ สำหรับข้อ ๑ เมื่อได้พิจารณาความเห็นของท่านดู ท่านอาจพบหลักฐานเพียงสมัยไทยกู้อิสรภาพจากเขมรเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๑ จึงกล่าวว่า ไม่ปรากฏหลักฐานว่า "พระเจ้าพรหมได้รุกรานแดนขอมลงมาจนถึงเมืองพิษณุโลก อย่าว่าแต่ถึงพิษณุโลกเลย แม้เมืองสุโขทัย พระเจ้าพรหมก็ยังรุกลงมาไม่ถึง คือถ้าถึงก็จะต้องประจัญหน้ากับพวกเขมรขอม"

ความจริงนั้น ขอมกับเขมรเป็นคนละพวกกัน เขมรตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่ราบต่ำ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองสุโขทัยมีเมืองนครธมเป็นราชธานี แต่พวกขอม คือ กล๋อมหรือกลอมอยู่เหนือเชียงใหม่ ที่เมืองฝางและเชียงแสน มีเมืองสุวรรณโคมคำ และเมืองอุมงคเสลาเป็นราชธานีตามลำดับ

พวกสุโขทัย ไม่ใช่จะเพิ่งกู้อิสรภาพได้จากเขมรใน พ.ศ. ๑๘๐๐ เท่านั้น ได้รบรับขับเคี่ยวกันมาหลายครั้งและหลายพวกจึงสมควรจะเล่าเหตุการณ์แต่ต้นให้เข้าใจง่าย เพราะเหตุการณ์เกี่ยวเนื่องกัน

เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ กล๋อมขึ้นมาจากเมืองโพธิสารหลวง ตีได้เมืองเชียงลาวและเมืองฝาง แล้วสร้างเมืองสุวรรณโคมคำ และเมืองอุมงคเสลาขึ้นเป็นราชธานีตามลำดับ แผ่อำนาจมาตีเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๑ ถึงเป็นเมืองร้าง ครั้นเมืองสุวรรณโคมคำทิ้งร้าง พื้นที่ของเมืองสุวรรณโคมคำและเมืองสุโขทัยเข้ารวมเขตขึ้นขอมที่เมืองอุมงคเสลา

ก่อน พ.ศ. ๑๓๓๕ พระเจ้าสิงหนวัติลงมาตั้งเมืองนาคพันธุ์สิงหนวัติขึ้นที่เมืองสุวรรณโคมคำร้าง แล้วตีขอมที่เมืองอุมงคเสลา จึงได้แว่นแคว้นชะเลียงซึ่งมีเมืองสุโขทัยร้างอยู่ในอำนาจด้วย ครั้น พ.ศ. ๑๔๗๐ ขอมกลับ

ได้เป็นใหญ่เหนือบ้านเมืองในแว่นแคว้นชะเลียง ต่อพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระยาอภัยคามินีจึงได้สร้างเมืองสุโขทัย ครั้งที่ ๒ ขึ้นใหม่ ครั้นเมืองศรีสัชนาลัยได้เป็นราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียง พระร่วงอรุณราชจึงกู้อิสรภาพจากขอมขึ้นได้ พระร่วงอรุณราชสวรรคตแล้ว เมืองสุโขทัยและแว่นแคว้นชะเลียง ต้องเป็นเมืองขึ้นขอมอีกแล้ว ขึ้นอาณาจักรโยนกเชียง-แสน เมื่อภายหลังพระเจ้าพรหม รุกไล่ขอมออกจากเมืองอุมงคเสลา พ.ศ. ๑๕๙๙ นั้น

ต่อแต่นั้น เมืองสุโขทัยจึงได้ตกเป็นเมืองขึ้นเขมรแล้วว่างกษัตริย์ที่จะสืบราชสมบัติลง พระร่วงสุโขทัยหรือพระร่วงส่วยน้ำจึงได้ขึ้นเสวยราชย์ ทำการกอบกู้อิสรภาพจากเขมรขึ้นได้ เมืองสุโขทัยจึงกลับเป็นเมืองราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียงอีก พระร่วงสุโขทัยสวรรคตแล้ว เขมรก็กลับเข้ามาปกครองเมืองสุโขทัยในรัชกาลพ่อขุนนาวนำถม โดยแต่งให้สมาดโขลญลำพงเป็นข้าหลวงเขมรอยู่กำกับ แล้วพ่อขุนบางกลางทาวกับพ่อขุนผาเมือง จึงช่วยกันกู้อิสรภาพได้ใน พ.ศ. ๑๘๐๐

ข้อที่ท่านว่า ไม่ปรากฏหลักฐานอะไร ว่าพระเจ้าพรหมได้รุกรานแดนขอม ลงมาจนถึงเมืองพิษณุโลก ก็เพราะเมื่อใกล้ พ.ศ. ๑๘๐๐ นั้น พระเจ้าพรหมได้เสด็จสวรรคตเสียแล้ว จึงไม่ได้ลงมาปะทะกับพวกขอมสมาดโขลญลำพงดังนั้น แต่หากทรงรุกไล่ขอมลงมาเมื่อก่อนนั้น พระเจ้าพรหมได้เสด็จ ลงมาตั้งเมืองพิษณุโลก ก็ต่อนางปทุมเทวี ราชธิดากษัตริย์ เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเป็นพระมเหสีของพระองค์ได้ประสูติพระราชโอรส และพระราชโอรสของพระองค์ได้ทรงเจริญวัย สมควรจะทรงตั้งแต่งให้ครอบครองบ้านเมืองได้แล้ว

ส่วนหลักฐานมีในตำนานสิงหนวัติ และหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก ว่า เจ้าพรหมรุกไล่ขอมลงมาถึงเมืองกำแพงเพชรในแว่นแคว้นชะเลียง เมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๙ เป็นเวลาในรัชกาลพระเจ้าพสุจราช ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระร่วงอรุณราช หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก หน้า ๓๙ และหน้า ๗๒ ว่า พระเจ้าพรหมทรงปราบขอมลงมาในแดนเฉลี่ยง เข้าใจว่าเป็นเรื่องเดียว กันกับพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก มาชนะกรุงสุโขทัยครั้งนั้น และตำนานไทย สังเขป หน้า ๑๕ ว่า บางทีจะเป็นคราวนี้เองที่พงศาวดารเหนือว่า พระเจ้า ศรีธรรมปิฎก ยกกองทัพมาล้อมเมืองศรีสัชนาลัย เจ้าพสุจราชผู้ครองเมือง ยอมเป็นไมตรีแล้วพระเจ้าพรหมก็ยกกองทัพกลับ หนังสือเรื่องพระราช พงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๗๐ บรรทัด ๙ ว่า พระเจ้าพรหมได้ลงมารบพุ่งแย่งแผ่นดินได้จากอำนาจขอมลงมาจนถึงเมือง ชะเลียง เมื่อเจ้าพรหมยกกองทัพรุกไล่ขอมครั้งนั้น เจ้าพรหมยังไม่ได้ครอบ ครองบ้านเมือง ในอาณาจักรโยนกเชียงแสน เพราะพระราชบิดายังมีพระชนม์ อยู่ และเจ้าพรหมก็เป็นเพียงพระอนุชาของรัชทายาท ต่อเจ้าพรหมมีชัยชนะ ขอมกลับขึ้นไปแล้ว จึงได้ครองเวียงไชยปราการ (ฝาง)

หนังสือเรื่องพงศาวดารเหนือ หน้า ๒๗ ว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก คือ พระเจ้าเชียงแสน ที่ออกพระนามดังนี้เพราะพระเจ้าพรหมได้เฉลิมพระ นามใหม่ เมื่อพระองค์ได้เสด็จลงมาสร้างเมืองพิษณุโลก ทรงหล่อพระพุทธ ปฏิมากรสำคัญทั้ง ๓ พระองค์แล้ว และที่ว่าพระองค์เป็นพระเจ้าเชียงแสนก็ ถูก เพราะเมื่อเสด็จลงมา สมเด็จพระเชษฐาได้เสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์ ทรงเป็นพระประมุขในอาณาจักร นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้วยังมีหลักฐาน พอสันนิษฐานได้ว่า พระเจ้าพรหมเป็นผู้สร้างเมืองพิษณุโลก หล่อพระพุทธ-

ชินราช พระพุทธชินศรี และพระศรีศาสดาอีกสองแห่ง โดยปรากฏในพงศาวดารเหนือหน้า ๑๘ ว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกนั้น "ชาติก่อนทรงเป็นภิกษุได้สร้างพระไตรปิฎก" และในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๘๐-๘๑ ได้กล่าวถึงพระชาติพระเจ้าพรหม ว่า เกิดจากสามเณรได้ทำทุกรกิริยา แล้วจึงได้มาจุติ ทั้งนี้ถึงแม้ไม่มีใครอาจทราบกาลกลับชาติได้ก็ตาม แต่ก็มุ่งจะส่งเสริมพระจริยาวัตรว่า พระองค์ใฝ่ต่อกิจการพระศาสนาเมื่อทรงมีพระเดชานุภาพ จึงได้เสด็จลงมาแผ่พระศาสนา สร้างวัดและสร้างพระเยี่ยงพระเจ้าอโศกมหาราช ในประเทศอินเดีย จึงเฉลิมพระนามใหม่ว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เป็นการส่งเสริมและเทียบพระบารมี หากแต่ไม่ได้เฉลิมพระนามว่า พระเจ้าอโศกเท่านั้น

เมื่อพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ลงมาสร้างเมืองพิษณุโลกและสร้างพระพุทธชินราช ครั้งนั้นพระมหาอุปราชทุกขิตพระเชษฐาได้เสด็จสวรรคตแล้ว เวียงไชยปราการที่พระองค์เสวยราชย์อยู่นั้น ก็ได้เป็นเมืองสำคัญเป็นราชธานีของอาณาจักรโยนกเชียงแสน แทนเวียงไชยบุรี ที่สมเด็จพระชนกนารถครองขึ้นแล้วด้วย ฉะนั้น เมื่อขุนเสือขวัญฟ้าแห่งอาณาจักรเมาได้ยกกองทัพมาตีโยนกเชียงแสน จึงตรงเข้าตีเวียงไชยปราการซึ่งเปลี่ยนสภาพขึ้นเป็นราชธานีก่อนเมืองอื่น

เมืองพิษณุโลกที่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกสร้าง จะได้เป็นเมืองอย่างดีก็ราวพระนัดดา คือ โอรสของเจ้าชาติสาคร แล้วเมืองนี้ก็น่าจะร้างลง ฉะนั้น เมื่อเขมรเข้ามาปกครองบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน ซึ่งเป็นเวลาภายหลังพระเจ้าโกรพราชสร้างวัดจุฬามณี เขมรจึงได้ตั้งเมืองขึ้นที่

ตรงวัดจุฬามณี มีชื่อตามที่เรียกในหลักศิลาจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ ๒) ว่า พ่อขุนผาเมืองได้เข้าตีเมืองบางขลง

เมื่อได้ความว่าเมืองบางขลง เป็นนามที่เมืองเขมรตั้งแทนเมืองพิษณุโลกเดิมตามที่พงศาวดารเหนือกล่าว ก็น่าจะตั้งในที่ใกล้ ๆ กับวัดพระศรีมหาธาตุ

กล่าวถึงแบบอย่างการสร้างวัดจุฬามณี ท่านก็ว่าเป็นแบบอย่างขอมสมัยหลัง ดูเหมือนว่าท่านจะถือเวลาในหลักศิลาจารึกวัดศรีชุมเป็นหลักประกอบ ว่าเพราะไทยได้แย่งเมืองสุโขทัยได้จากเขมร เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ เท่านั้น ถ้าเป็นดังว่าเช่นนี้ก็ไม่แน่นัก เพราะกลับกล่าวว่าแบบอย่างนั้น เป็นแบบอย่างไทยขอม ดูน่าจะสมกับความจริงมาก เพราะเขมรไม่ได้สร้าง พงศาวดารเหนือ หน้า ๖๕ ตอน ๔ และหน้า ๖๖ ว่า พระเจ้าโกรพราชเมืองโอฆบุรี (พิจิตร คือ เมืองสระหลวง) ได้สร้างพระอารามถวายเจ้าธรรมไตรโลก กษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย แล้วเอาพระเกศาเจ้าธรรมไตรโลกใส่ผอบทองบรรจุไว้ในพระเจดีย์ และพระราชทานนามว่า วัดจุฬามณี นามจุฬามณีเป็นนามมีทางลังกาเพราะเหตุไทยได้รับพระพุทธศาสนา และติดต่อกับเมืองลังกามาก่อนแล้วไม่ใช่ว่าพระลังกาเพิ่มเข้ามาในรัชกาลพญาลิไทย ดังที่เราเข้าใจกัน ที่ที่สร้างวัดก็จะเป็นเขตของเมืองโอฆบุรีมาแต่เดิม

เรื่องสร้างวัดจุฬามณี เป็นเรื่องก่อนพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกลงมาสร้างเมืองพิษณุโลก เมื่อพระเจ้าพรหม คือ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกรุกไล่ขอมครั้งนั้น เป็นเรื่องไทยปลดอำนาจขอม ราษฎรขอมพลอยเป็นแต่เพียงชื่อ เพราะขอมไม่ใช่เขมร หากเป็นไทยรับวัฒนธรรมจินละ ที่ประพฤติตัวดียอมอ่อนน้อมไทย ไทยคงถือว่าเป็นพลเมืองไทย น่าจะมีอยู่ทางเมืองเหนือมาก

กว่าหางโยนกเชียงแสนเสียอีก ขอมปกครองเมืองเหนืออยู่นานราว ๙๐ ปี จนไทยรับใช้หนังสือขอม ข้าพเจ้าคำนวณแต่ปี พ.ศ. ๑๔๗๐ ถึงต้นรัชกาลพระร่วงอรุณราชกู้อิสรภาพได้ เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๖๐ ขอมเป็นพลเมืองในแว่นแคว้นชะเลียงมากเพียงใด จะอนุมานและตรวจหลักฐานได้จากข้อความในศิลาจารึก ว่าขอมเรียกพระเจดีย์ซึ่งคิดว่าเพิ่งนำเอาคำนี้จากแหลมมลายูมาใช้ในภาษาไทยแทนคำว่าพระธาตุ แล้วเกรงว่าพลเมืองที่เป็นขอมจะไม่รู้ทั่วถึงกัน จึงต้องบอกว่าขอมเรียก "พระธม" ไว้ด้วยดังนี้เป็นต้น

แบบอย่างขอมปนไทย หรือไทยขอมนี้ เราก็มีอยู่แล้วที่โยนกเชียงแสน และข้าพเจ้าว่าที่พระธาตุดอยตุงนั้น ไม่ใช่เทวสถานแปลงเป็นพระอาราม ที่เชื่อเช่นนั้น เพราะขอมนับถือศาสนาเช่นเดียวกับไทย กับที่ในแว่นแคว้นชะเลียงเอง ขอให้ดูรูปถ่ายปูชนียวัตถุของไทยในหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ไทยรู้จักก่อสร้างศิลาและเป็นมาก่อนแล้ว ไม่ใช่เขมรจะทำได้เท่านั้น อยากจะกล่าวว่าไทยทำเป็นมาก่อนเขมร ไม่ใช่แต่ก่อสร้างด้วยศิลาแลง แม้ศิลาดำไทยก็สกัดทำได้ เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงว่า "วัดเชตุพนนี้เป็นวัดสำคัญและน่าดูอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมืองสุโขทัย" "ศิลาที่ใช้ทำประตูนี้และทำกำแพงแก้วกับผนังลูกกรงในวัดเชตุพนนี้ ไม่ใช่ศิลาแลงเป็นศิลาดำ ซึ่งมีน้ำหนักมากกว่า" แล้วทรงสันนิษฐานการก่อสร้างวัดพระเชตุพนไว้ว่า "ถ้าแม้จะตกลงสันนิษฐานว่าที่นี้คือที่เรียกว่า "พระอจลมีปราสาท" ต้องสันนิษฐานต่อไปว่า น่าจะไม่ใช่พระเจ้ารามกำแหงเป็นผู้สร้าง คือน่าจะเป็นวัดเก่า มีอยู่ก่อนมหาศักราช ๑๒๐๕ นั้นแล้ว เพราะถ้าแม้ "พ่อขุนรามกำแหง" ได้สร้างขึ้นแล้ว คงจะต้องอวด และพูดถึงมากกว่าที่มีอยู่ในคำจารึกหลักศิลานั้นเป็นอันมาก"

ส่วนเมืองสองแควนั้นเล่า ไทยน่าจะได้สร้างขึ้นต่อเมื่อพ่อขุนบางกลางทาว กู้อิสรภาพคืนได้จากเขมร เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ แล้วมา และสร้างขึ้นที่เมืองพิษณุโลกร้างเหนือวัดจุฬามณีขึ้นมาแต่เวลานั้น ยังไม่ทันได้บูรณะวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ มาบูรณะต่อเมื่อพญาลิไทยขึ้นครองราชสมบัติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ว่า เมืองสองแควเป็นชื่อเมืองตอนย้ายจากวัดจุฬามณีมาตั้งที่เมืองพิษณุโลก เดี๋ยวนี้ห่างกันราว ๘ ก.ม. จึงเรียกชื่อเป็นภาษาไทยว่าเมืองสองแคว เพราะตั้งอยู่ระหว่างลำแม่น้ำน่านกับลำแม่น้ำน้อย ซึ่งสมัยนั้นสายน้ำยังไหลทางด้านหลังเมืองไม่ห่างนัก แรกปรากฏนามในหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ ซึ่งน่าจะจารึกข้อความไว้ใน พ.ศ. ๑๘๓๕ เพราะประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ ว่า "๑๒๑๔ ศกปีมะโรง พ่อขุนรามกำแหง ฯลฯ จึงให้ช่างฟันขะดารหิน" ดังนั้นจึงคิดว่า ปีจารึกคงไม่ก่อนปีทำพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ เพราะได้กล่าวถึงการทำพระแท่นไว้ด้วย ก็เป็นเวลาภายหลังการเรียกเมืองบางขลงมาแล้วถึง ๓๕ ปีเป็นอย่างน้อย. ซึ่งเป็นเวลานานพอที่จะสร้างเมืองสองแควเปลี่ยนเป็นชื่อเมืองของไทยขึ้น

ศิลาจารึกหลักที่ ๘ ว่าพญาลิไทยไปอยู่สองแคว ปฏิสังขรณ์พระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งน่าจะได้จารึกข้อความนี้ไว้เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๒ (ก) ภายหลังได้ราชาภิเษกเป็นกษัตริย์ที่กรุงสุโขทัยมาแล้วสิบสองปี แต่ชื่อเมืองพิษณุโลกทางกรุงศรีอยุธยาก็ได้เรียกมาแล้ว เห็นจะก่อน พ.ศ. ๑๙๐๑ (ข) จึงชื่อว่าเมืองพิษณุโลกจะเป็นชื่อเดิม ในทางราชการถูกต้องตามที่พงศาวดารเหนือ

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึก หน้า ๑๑๐ บรรทัด ๖

(ข) ประมวญกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เล่ม ๑ หน้า ๕๘

กล่าว ส่วนนามบางขลงและสองแคว คงจะเป็นนามสามัญใช้เรียกติดปากราษฎรอยู่ แล้วรับเอามาใช้เป็นทางราชการ ดังมีการสลักชื่อในหลักศิลาจารึกนั้นเป็นต้น ทั้งนี้ก็คงจะถูกเรียกในระหว่างที่เมืองพิษณุโลกตกเป็นร้างนั่นเอง เมืองพิษณุโลกจะกลับรื้อฟื้นมีความเจริญขึ้น ในสมัยพญาลิไทยเป็นต้นมา จนรัชกาลหลังตั้งเป็นราชธานีของเมืองเหนือ สืบกระทั่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จขึ้นไปประทับ

เรื่องเมืองโบราณทางเหนือร้างนี้ ขอให้พิจารณาดูตัวอย่างในหลักศิลาจารึก หลักที่ ๒ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๔๐ บรรทัดที่ ๖ ซึ่งข้อความบอกให้เห็นได้ว่า แม้เมืองสุโขทัยก่อนที่จะตั้งเป็นอาณาจักรขึ้นได้นี้ เดิมก็เคยเป็นเมืองร้างมาก่อนแล้วอย่างน้อยครั้งหนึ่ง เมื่อคราวไทยกู้อิสรภาพครั้งหลังตั้งเป็นอาณาจักรได้ เขมรก็ได้ตั้งขอมสมาดโขลญลำพงเป็นข้าหลวงประจำอยู่ที่เมืองสุโขทัย แต่ถ้าเป็นเวลาเมื่อก่อนที่ราชธานีของแว่นแคว้นตั้งที่เมืองศรีสัชนาลัย และเป็นเวลาที่ต้องเป็นเมืองขึ้นขอม ถ้าขอมมีข้าหลวงให้อยู่ดูแลที่เมืองสวรรคโลก (ชะเลียง) แต่หว่าประเด็นสำคัญของเรื่องนี้ ข้าพเจ้าว่าเมืองพิษณุโลกและการสร้างพระก่อน พ.ศ. ๑๙๐๐ เป็นเวลานานเกือบ ๒๐๐ ปี หาใช่เป็นเวลาภายหลัง พ.ศ. ๑๘๐๐ ลงมาดังที่ท่านว่านั้นไม่

๒. พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะพระเกตุมาลาเป็นเปลวสูง ชายจีวรยาวพาดบ่าจรดพระนาภี นั่งขัดสมาธิราบ ปางมารวิชัย นิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๕ นิ้ว พระบาททั้ง ๕ นิ้ว มีประมาณเสมอกัน แล้วท่านก็ว่าลักษณะพระพุทธรูปอย่างนี้ เป็นแบบอย่างพระพุทธรูปของลังกา สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระพุทธรูปยุคนี้เองที่ได้เข้ามาเป็นแบบอย่างของพระ

พุทธรูป สมัยสุโขทัย เพราะแบบอย่างที่ท่านว่านี้ จึงลงเนื้อเห็นว่า พญาลิไทยสร้างเมืองพิษณุโลก

แต่ข้าพเจ้าว่า แบบอย่างพระพุทธรูปดังที่ท่านว่านี้ ไทยก็ได้สร้างมีแบบมาแล้ว แต่สร้างด้วยเครื่องถ้วย ซึ่งเป็นสมัยที่ยังไม่รู้จักเอาโลหะมาหล่อ พระพุทธรูปนี้ได้ทำที่เตาเวียงกาหลง คือพระพุทธรูปองค์กลาง อักษรที่ฐานเป็นอักษรไทยลื้อโบราณ

เวียงกาหลงนั้นน่าจะมีอายุรุ่น ๆ เดียวกับเมืองเชียงลาว ทั้ง ๒ เมืองนี้อยู่ในจังหวัดเชียงราย พระพุทธรูปเครื่องถ้วย อาจเป็นพระก่อนขอมมาได้โยนกเชียงแสนในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เราจึงพอจะได้เค้าว่า ลักษณะพระพุทธรูปแบบนี้ เมื่อเราหล่อด้วยโลหะได้แล้ว แต่ราว พ.ศ. ๑๔๐๐ จึงหล่อพระพุทธรูป ดังปรากฏในหนังสือตำนานพุทธเจดีย์สยามอันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๑๐๐ องค์ซ้ายเป็นแต่มีเปลวพระเมาฬีต่ำ ชายจีวรสูงเท่านั้น นอกนั้นเกือบจะกล่าวได้ว่า เป็นพิมพ์เดียวกันกับแบบพระพุทธชินราชของเรา จึงกล่าวได้เต็มปากว่า เรามีแบบอย่างอยู่แล้วที่ในโยนกเชียงแสนนั้นเอง ไม่ใช่ได้แบบจากลังกาทั้งนี้ก็สุดแล้วแต่ท่านจะวินิจฉัยเอง

กษัตริย์ที่ทรงหล่อพระพุทธชินราชพระองค์นี้ จะต้องทรงมีพระราชอำนาจเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ไม่ใช่เป็นพระเจ้าธรรมราชา อย่างพระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไทย) นั้นเป็นแน่ ด้วยจะต้องมีอำนาจในโยนกเชียงแสน หริภุญไชย และชะเลียง เพียงทรงรอบรู้พระไตรปิฎก เพราะเสด็จออกทรงผนวชเท่านั้นหาไม่ ฉะนั้น เมื่อพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกให้หล่อพระพุทธรูปสำคัญทั้ง ๓ พระองค์ จึงได้โปรดฯ ให้ประชุมนายช่างเลือก

สรรลักษณะ ได้ดีเป็นพิเศษ พงศาวดารเหนือ หน้า ๒๑ ว่าให้หาช่างได้ บาพิษณุ ๑ บาพรหม ๑ บาธรรมราช ๑ บาราชกุศล ๑[ก] ซึ่งเข้าใจว่า ๔ คนนี้ เป็นช่างชาวโยนกเชียงแสน และได้ช่างมาแต่เมือง ศรีสัชนาลัย ๕ คน มาแต่เมืองหริภุญไชยคนหนึ่ง นี่แสดงว่าอาณาจักรโยนกเชียงแสนในครั้งนั้น มีอำนาจปกครองแว่นแคว้นชะเลียง แว่นแคว้นลานนา จึงเป็นการแน่นอนด้วยเหมือนกันที่ว่าการหล่อพระพุทธรูปสำคัญทั้ง ๓ องค์นี้ จะต้องได้แบบอย่างช่างทางเมืองอื่น ๆ ด้วย

อาณาจักรโยนกเชียงแสนได้รับนับถือพระพุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์อยู่ก่อนแล้ว เพราะติดต่อกับแว่นแคว้นชะเลียง ตามลำแม่น้ำงาวลงแม่น้ำยม พลเมืองในแว่นแคว้นชะเลียง น่าจะนับถือมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นานทีเดียว เพราะเมื่อพระยากาฬวรรณดิส ราชโอรสพระยากากะพัก คงจะเป็นวงศ์เดียวกับพระเจ้าสักดำมหาราช ไทย ง. อ้ายลาวสักตัวดำ เสด็จจากเมืองตาก (ตักกศิลา) ลงมาครองเมืองละโว้ ซึ่งพระองค์ให้พราหมณ์ลงมาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๐๐๒ แล้ว พงศาวดารเหนือกล่าวว่า ได้เสด็จขึ้นไปเชิญพระรากขวัญที่เมืองสวางคบุรีลงมา ส่วนทางโยนกว่า เมื่อพุทธศักราช ๑๔๕๔ พระมหากัสสปเถรเจ้านำพระบรมอัฐิธาตุ พระรากขวัญเบื้องซ้ายมาถวายแด่พระยาอชุตราชเจ้าโยนกนาคนคร ก็พระรากขวัญที่กล่าวในพงศาวดารทั้ง ๒ แห่งนี้ เป็นการบอกชัดว่า แบบพระเขี้ยวแก้วอย่างลังกา จึงไม่ใช่คราวพญาลิไทยเพิ่งให้ราชทูตไปอาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๔ แต่ท่านก็สันนิษฐานว่า ไทยได้แบบอย่างพุทธรูปทางลังกามาหล่อขึ้นแต่ครั้งนั้น

(ก) บาคำไทยว่า ครู บาทหลวง กลายจาก บาหลวง คือครูใหญ่

ได้กล่าวแล้วว่า ในแว่นแคว้นชะเลียง ขอมได้ปกครองอยู่ราว ๙๐ ปี จึงรับวัฒนธรรมเหมือนขอม หากไม่ยอมรับใช้ชื่อชาติมาเรียกด้วยเท่านั้น ส่วนการนับถือศาสนาทั้งขอมและไทยต่างก็รับนับถือศาสนาพุทธลัทธิหินยานแบบลังกาวงศ์ด้วยกัน ก่อนขึ้นขอม ไทยแคว้นเหนือกระทั่งถึงเมืองหริภุญไชยรับวัฒนธรรมมอญ เช่นเดียวกับไทยแคว้นใต้ที่รับใช่หนังสือมอญเป็นต้น ครั้นต้องตกเป็นเมืองขึ้นขอมจึงรับใช้หนังสือขอม ต่อพระร่วงอรุณราชกู้อิสรภาพไทยแคว้นเหนือได้แล้ว จึงกลับใช้หนังสือมอญด้วยหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ หน้า ๘๖ ว่า "จึงได้จัดไปตามตำราของครู ซึ่งอาจจะเป็นรามัญฤๅเป็นผู้ได้ศึกษาในสำนักรามัญ เพราะในสมัยสุโขทัยโบราณนั้นนับถือพระรามัญกันมาก ว่าเป็นผู้ปฏิบัติดีใกล้อย่างพระในลังกาทวีป" ดูคณะบ่าแก้วในเรื่องกัลปนาครั้งพระร่วงอรุณราช

ทางปากใต้ได้หลักฐานจากเรื่องพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ตำนานเมืองนครศรีธรรมราชและศิลาจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้มาจากวัดหัวเวียง เมืองไชยา กับศิลาจารึกหลักที่ ๑ สมัยสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทางเดินของพระพุทธศาสนา ที่ไทยแคว้นเหนือรับจากมอญและลังกาในชั้นต้น ๆ ได้เข้ามาจากเมืองสุธรรมนคร (สะเทิม) และที่เมืองรามบุรี เมืองท่าเรือปากแม่น้ำคง แล้วเดินบกเข้ามาที่เมืองตาก สุโขทัย ชะเลียง (สวรรคโลกและศรี-สัชนาลัย) โยนกเชียงแสน และหริภุญไชย

ปรากฏว่ามีพระมหาเถระ เข้ามาสู่โยนกประเทศ ๔ ครั้ง ครั้งแรกชื่อพระมหากัสสปเถรเจ้า มาจากเมืองลังกาดังได้กล่าวมาแล้ว ครั้งที่ ๒ พระ

มหาวชิระโพธิเถระ ครั้งที่ ๓ พระมหารักขิตเถระ ๒ ครั้งหลังนี้ลงมาจากเมืองหนองแส ซึ่งก็คงเป็นนิกายฝ่ายใต้ด้วยกัน ไม่ใช่มหายานอย่างจีนนับถือ ครั้งที่ ๔ ชื่อพระพุทธโฆษาจารย์มาจากเมืองมอญ ครั้งนี้คัมภีร์พระไตรปิฎกเข้ามาสู่โยนกประเทศ เมื่อพระเจ้าพรหมได้สร้างเวียงไชยปราการได้ ๓ ปี[ก]

ซึ่งเป็นเวลาก่อน พ.ศ. ๑๖๑๔ ที่กษัตริย์กรุงลังกาต้องแต่งทูตมาขอสงฆ์ในเมืองมอญ ไปบวชกุลบุตรที่ในลังกาเพราะลังกาขาดสงฆ์บริสุทธิ์ เมื่อลังกาได้พระมอญไปอุปสมบทกุลบุตร ให้เป็นแบบอย่างขึ้นแล้ว การพระศาสนาในลังกาจึงได้เจริญขึ้น ล่วงถึงรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุได้เสวยราชย์ในกรุงลังกา พ.ศ. ๑๖๙๖ พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ จึงได้แผ่เข้ามาในเมืองต่าง ๆ เมืองเหนือได้รับในตอนหลังนี้ จากเมืองนครศรีธรรมราชโดยพ่อขุนรามกำแหงมหาราชทรงนิมนต์พระลังกา พร้อมกับเชิญพระพุทธสิหิงค์ขึ้นมาแต่เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๒๖ ครั้งที่พญาลิไทยได้ราชบัณฑิตลงไปนิมนต์มหาสวามีสังฆราชเข้ามาในครั้งหลัง

เหตุผลอีกอย่างหนึ่งที่ท่านว่า พระพุทธชินราชได้สร้างในปลายสมัยสุโขทัย คือรัชกาลพญาลิไทย พ.ศ. ๑๘๙-๑๙๑๙ ก็ดูเหมือนจะเป็นเพราะเหตุที่พญาลิไทยได้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎก ทั้งได้ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ท่านจึงยุติว่าได้ทรงหล่อพระพุทธรูปสำคัญ ทั้ง ๓ พระองค์นั้นขึ้นไว้แต่มติที่ว่าดังนี้ ก็มีหลักฐานที่ไม่ควรเชื่อได้เป็นข้อขัดแย้งอยู่อีก คือศิลาจารึกเขาสุมนกูฏ หลักที่ ๘ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑๒ – ๑๑๓ ที่ว่า "ปุพระมหาธาตุ ปลูกพระศรีมหาโพธิ" "อยู่ในสองแควได้เจ็ดเข้าจึงนำพลมา" นั้น พญาลิไทยเสด็จมาซ่อมพระมหาธาตุ มิได้ทรงก่อ

(ก) หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ หน้า ๕๐ ราว พ.ศ. ๑๖๐๒

สร้างขึ้น คำว่า "ปุ" ก็แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า ซ่อมแซม การที่ซ่อมอยู่เป็นเวลาช้านาน ๗ ปี ถึงอยู่ประทับดูการซ่อมด้วยพระองค์เองนั้น แสดงว่าสถานที่ๆ ซ่อมได้มีการชำรุดทรุดโทรมมาก ทั้งนี้ก็เพราะได้ก่อสร้างวัดและมีพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศาสดามาก่อนช้านานแล้ว

ข้อสงสัยอีกข้อหนึ่งนั้นก็คือ พญาลิไทยได้ทรงหล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ (ก) ไว้องค์หนึ่ง แต่ก็เป็นพระพุทธรูปที่ประดิษฐานไว้ที่กลางเมืองสุโขทัย หาใช่ที่เมืองสองแคว (พิษณุโลก) ไม่ ถ้าหากว่าพระองค์ได้ทรงหล่อพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี และพระศรีศาสนา สมจริงดังที่ท่านได้สันนิษฐานไว้แล้วไซร้ น่าที่พระองค์จะได้ทรงเฉลิมพระเกียรติยศจารึกไว้ในหลักศิลา เพราะเหตุการณ์ที่ทรงหล่อพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์ได้นั้นเป็นที่มหัศจรรย์ และสำคัญยิ่งกว่าพระพุทธรูปสัมฤทธิ์นั้นมาก สมควรเป็นนักหนาที่พระองค์จะทรงละเลยข้อคำจารึกเสียมิได้ แต่อนิจจา รัชสมัยของพระองค์ได้เสื่อมสิ้นอำนาจลงเสียแล้ว พระองค์มีพระราชอาณาเขตเพียงเท่านี้ ไม่ทรงสามารถจะเรียกนายช่างหลวงมาประชุมหล่อพระพุทธรูป ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่านั้นได้ การที่จะทำได้เช่นนั้นพระมหากษัตริย์ผู้สร้างจะต้องมีอำนาจยิ่งใหญ่ เหนือบ้านเมืองที่นายช่างเหล่านั้นอาศัยอยู่ ด้วยนายช่างลักษณะอย่างนั้น จะต้องเป็นนายช่างหลวงประจำบ้านเมือง หาใช่สักแต่เป็นช่างธรรมดาสามัญแล้วจะไปเรียกจ้างเอามาได้ไม่

ส่วนแบบพระพุทธรูปสมัยพญาลิไทย (ข) ก็ว่าเป็นแบบพระลีลาโดยมาก เพราะเป็นสมัยที่ไทยชอบทำยิ่งนัก (ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๙๐๐)

(ก) คำแปลจารึกวัดป่ามะม่วง หลักที่ ๔ หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๗๐ บรรทัด ๓๑

(ข) หนังสือตำนานพระพิมพ์ หน้า ๑๓

แต่พระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศาสดา เป็นพระพุทธรูปนั่ง ฉะนั้น จึงพิสูจน์ได้ว่า พญาลิไทยมิได้ทรงหล่อพระพุทธรูปสำคัญทั้ง ๓ พระองค์นี้

๓. เมืองพิษณุโลกนั้น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ได้เสด็จมาสร้างเมื่อปีจอ พ.ศ. ๑๖๔๙ แล้วมาจนถึง พ.ศ. ๑๖๕๘ คือในระหว่าง ๑๐ ปีนั้น พร้อมกับหล่อพระพุทธปฏิมากรทั้งสามพระองค์ เพราะพระพุทธชินราชจะต้องสร้างภายหลังพระพุทธรูปที่ปั้นด้วยเครื่องดินเผา อันเป็นสมัยที่ไทยทางโยนกเชียงแสนยังไม่รู้จักการหล่อด้วยโลหะ

เมื่อพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก สร้างเมืองพิษณุโลก และหล่อพระพุทธปฏิมากรแล้ว ได้ทรงอภิเษกเจ้าไกรสรราช ราชโอรส กับนางสุลเทวีราชธิดากษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเป็นพระญาติทางพระมารดาของเจ้าไกรสรราช ให้ไปครองเมืองลพบุรี ส่วนเจ้าชาติสาคร พระอนุชานั้น น่าจะได้ครองเมืองพิษณุโลก

พระเจ้าพรหมมหาราช (ศรีธรรมไตรปิฎก) สวรรคต พ.ศ. ๑๔๕๙ (ก)

พระพุทธปฏิมากรทั้ง ๓ พระองค์ เป็นพระพุทธรูปหล่อสมัยชะเลียงก่อนสมัยสุโขทัย ไม่ใช่ครั้งพญาลิไทยนั้นเป็นแน่

เลขที่ 25

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๗๕ หนังสือพงศาวดารเหนือหน้า ๑๐ บรรทัด ๑๒ และ ๑๖ ว่า

(ก) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๕ บรรทัด ๑๘ ว่ามีพระชนม์ ๗๗ พรรษา และหน้า ๑๕๐ บรรทัด ๒ ว่า ประสูติมหาศักราช ๒๘๓ ศักราชตั้งเมือง เมื่อเอา ๑๓๐๐ ปีสร้างเมืองบวกพระองค์ประสูติ พ.ศ. ๑๕๘๓ บวก ๗๗ ลบ ๑ พระองค์ก็สวรรคต พ.ศ. ๑๖๕๘

พระร่วงอรุณราช มีบุญญาภินิหาร เพราะทรงมีช้างเผือกงาดำคู่พระบารมี พระองค์คงได้ทรงกระทำสงครามยุทธหัตถีมาแล้วอย่างน้อยครั้งหนึ่ง ไม่ใช่วัดพ่อขุนรามกำแหงทรงสร้างนั้นเป็นแน่

อนึ่ง ในหนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๖๕ บรรทัด ๑๔ ว่า "เจ้าพัคตาสุจราช ผู้เป็นพระยาวรราช" ก็คือพระเจ้าพสุจกุมาร หรือพระยาพสุจราชนั้นเอง

เลขที่ 26

เป็นครั้งแรกที่กษัตริย์ทางเมืองเหนือออกทรงผนวชไม่สึก การบวชแล้วสึกเพิ่งมามีเมื่อครั้งพญาลิไทย (พระมหาธรรมราชาที่ ๒)

เจ้าธรรมไตรโลก ตัดพระเกศาโกนเกล้า เกล้าแปลว่าหัวที่มีผมยาว โกนเกล้าคือโกนหัว เพราะคนไทยผู้ชายเวลานั้นไว้ผมยาวเกล้า จึงหมายถึงการตัดผมมวยออก

คนไทยสมัยเจ้าธรรมไตรโลกทรงผนวช ได้แต่งตัวกันอย่างไร จึงกล่าวว่า ตัดพระเกศาโกนเกล้าเมื่อออกบวช ผู้ชายไทยเวลานั้นไว้ผมมวย สวมหมวก สวมกางเกง ๒ ชั้น ๆ หนึ่งยาวหุ้มแข้ง ชั้นนอกเขินเพียงหัวเข่า แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้ง ๒ ชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อย ซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีกชั้นหนึ่ง ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้นคาดเข็มขัด (ก)

(ก) ดูหนังสือจดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘๒

ข้าพเจ้าเชื่อว่า รูปปั้นที่ว่านี้ เป็นรูปในสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ จึงล้างข้อแปลกใจในหนังสือเรื่องของชาติไทย ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๒๑ บรรทัด ๔ หน้า ๒๘ บรรทัด ๑๘ ที่ว่า "นุ่งผ้ามีหางห้อยอยู่ข้างหลัง" นั้นเสียได้เพราะไทยสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ยังสวมกางเกง ไม่ได้นุ่งผ้า แม้จะต้องเป็นเมืองขึ้นขอม ไทยในแว่นแคว้นชะเลียงมานุ่งผ้าทับกางเกง และโพกผ้าอย่างแบบขอม เห็นจะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ต่อ ๑๘ หรือเมื่อขอมสมาดโขลญลำพงมาเป็นข้าหลวงเขมร อยู่กำกับเมืองสุโขทัยนั้นก็ได้

ที่มีผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย ให้ดูรูปไทยตังเกี๋ยหน้าต้น ในหนังสือเรื่องของชาติไทยนั้นเอง และหนังสือเรื่องไทยแสนหวี หน้า ๑๕๗ ซ้าย ไทยแขในยูนนาน หน้าเดียวกันทางขวา สวมเสื้อ ๒ ชั้น เห็นได้จากไทยตังเกี๋ย กางเกง ๒ ชั้นคือไทยแขส่วนการสวมหมวกสานด้วยไม้ไผ่ หรือหญ้าปีกใหญ่อย่างไทยใหญ่นั้นเอง ต่อมาใบเล็กลงและแข็งมียอด ชนิดที่สวมเป็นพลถือโล่เขนในงานพระราชพิธี รูปภาพกระบวนแห่ในโบสถ์วัดยมร้างที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็เป็นเช่นว่านี้

เลขที่ 27

เอาชื่อนี้มาจากเรื่องราวทางเมืองลังกาบอกให้ทราบว่า ไทยได้ลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาอีก กษัตริย์จึงเกิดศรัทธา ถึงสละราชสมบัติออกบวช พุทธศาสนาที่ลังการุ่งเรืองในครั้งนั้น เป็นรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุ [ก] กล่าวถึงวัดจุฬามณีว่า " สังเกตดู สันนิษฐานได้ว่า วัดนี้เป็นวัดโบราณ มีอยู่ก่อน

(ก) ดูหนังสือเรื่องตำนานพุทธเจดีย์สยามของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้มาทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น และทำพระวิหารเพิ่มเติมขึ้น พระเจดีย์กลางนั้น คงเป็นของมีอยู่แต่เดิม"

เลขที่ 28

คำให้การชาวกรุงเก่า และหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖ หน้า ๘๔ ว่า พระเจ้าจันทราชาสร้างเมืองสุโขทัย แล้วขึ้นครองสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๕๑ (คำนำคำให้การชาวกรุงเก่าว่า พม่าจดคำให้การไทย โดยไทยมิได้มีหนังสือพงศาวดารติดมือไป) ผิดกับปีที่ข้าพเจ้าประมาณอยู่ ๑๖ ปี ที่คำนวณก็ถือปีพระเจ้าพรหม รุกไล่ขอมเป็นหลักประกอบกับเวลารัชกาลของพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ (พระเจ้าพันธุมสุริยวงศ์ หรือปทุมสุริยวงศ์ พ.ศ. ๑๖๕๕) พ.ศ. ๑๖๙๕ เขมรน่าจะปราชัยพระร่วงสุโขทัย ในราวปลายรัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ จึงลองคะเนเวลาว่าเห็นจะราว พ.ศ. ๑๖๙๐ ซึ่งเป็นต้นรัชกาลของพระร่วงสุโขทัยนั่นเอง

และนี่เป็นพระนามของกษัตริย์ "พระร่วง" รัชกาลที่ ๒

เลขที่ 29

เมื่อปราบเมืองสาวัตถีเมืองออกที่สำคัญสำเร็จแล้ว ก็ยกทัพมาชิงอำนาจจากเมืองราชธานี ข้อความตอนที่ว่านี้ เป็นเหตุพอที่จะสันนิษฐานได้ว่า เมื่อพระร่วงผู้มิได้มีเชื้อสายเป็นกษัตริย์มาแต่ก่อน ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นกษัตริย์นั้น บ้านเมืองใหญ่น้อยทั่วๆ ไป ตลอดจนราษฎรที่อยู่ห่างไกลจะยังมีความเคารพนับถือพระองค์น้อยอยู่ ทั้งเมืองตองอูเวลานั้นเล่า ก็กระด้าง

กระเดื่องต่อเมืองศรีสัชนาลัยราชธานี คงจะปราบปรามไม่สำเร็จมาก่อนแล้ว เพราะไม่ปรากฏว่า กษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัยทรงเข้มแข็ง ดังเช่นพระร่วงอรุณราชอีกเลย พระร่วงจึงถือโอกาสเสด็จออกไปแสดงความสามารถ โดยยกกองทัพขึ้นไปปราบเมืองตองอูให้อยู่ในอำนาจของพระองค์ไว้ให้ได้เป็นตัวอย่างเสียก่อน เมื่อเสด็จกลับจึงได้เอาของสำคัญของราชธานีลงมาไว้ยังเมืองสุโขทัยเสียด้วย เป็นการแสดงชัดเจนว่าเมืองศรีสัชนาลัยก็ดีได้ แต่นั้นมาเมืองสุโขทัยก็ได้เป็นราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียง แทนเมืองศรีสัชนาลัยสืบมา

ศิลาจารึกสมัยสุโขทัย จึงออกชื่อเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยรวมกัน ซึ่งเข้าใจว่า จะเอาชื่อราชธานีทั้งสองนี้มารวมกันแต่ครั้งพระร่วงสุโขทัยนั้นแล้ว ซึ่งไม่ใช่เป็นของใหม่ เพียงในรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงนั้นเลย

เลขที่ 30

หนังสือนิราสนครวัต หน้า ๗๔ ว่า "จำหลักเรื่องพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ ซึ่งทรงราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๕ ฯลฯ ขบวนแห่ข้างตอนหน้า มีอักษรจารึกบอกไว้ว่า "ชาวสยาม" ตอนหนึ่ง "ชาวละโว้" ตอนหนึ่ง

Siam General and Medical Features หน้า ๑๓๒ ว่า รูปชาวสยามชาวละโว้ที่นครวัตนั้น จำหลักเมื่อราว ค.ศ. ๑๑๕๐ (ราว พ.ศ. ๑๖๙๓) ถ้าหากพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ จำหลักรูปชาวสยามใน พ.ศ. ๑๖๙๓ จริงดังที่ว่านี้ ก็เป็นเวลาพระร่วงสุโขทัยกู้อิสรภาพพ้นจากอำนาจเขมรแล้วสักสองปีฉะนั้น จึงทำให้น่าคิดว่า พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ ให้จำหลักรูปนี้ไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงเหตุการณ์ ตอนต้นของรัชกาลของพระองค์ไว้จะใช่หรือไม่ ?

ทำไมเขมรจึงจำหลักรูปชาวสุโขทัยแล้วเรียกว่า ชาวสยาม ทั้งนี้ เป็นเพราะเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๕๐ นั้น เขมรรับใช้ภาษาสันสกฤต จารึกพระธรรมแทนภาษามคธ ก็คำว่า สามเทศ ชื่อของเมืองหริภุญไชย ได้ตกทอดลงมาเป็นนามของท้องถิ่นสุโขทัยด้วยนี้ เมื่อจะเข้าศัพท์เป็นภาษาสันสกฤต จะต้องเรียกว่า สยามประเทศ คำว่า "สยาม" จึงเกิดเรียกชาวสุโขทัยด้วยประการฉะนี้ ไม่ใช่มีความหมายในชั้นเดิมถึงผิวคนว่า มีผิวคล้ำ หรือที่ลางท่านว่าเขียว เพราะเป็นประเทศที่มีข้าวอุดมสมบูรณ์ดังนั้น

เลขที่ 31

พงศาวดารเหนือ หน้า ๒๙ บรรทัด ๑๗ ว่า "ทั้งพระไตรปิฎกกับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า ทั้งอ่างแก้วมาบรรจุไว้ที่หินปูนใช้ได้ ๑๐๒ ปี พระองค์สวรรคต" ถ้าเรากล่าวถึงอายุคนในเวลานี้ ว่ามีอายุ ๑๒๑-๑๒๒ ปี เราก็ออกจะเหลือเชื่อ คิดสงสัยว่าผู้นั้นอาจจำปีเกิดผิดพลาดไป แต่คนที่มีอายุถึง ๑๒๐ ปีเศษ เช่นพระร่วงมีตัวอย่างอยู่ (ดูหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หน้า ๑๐๖ ราชกิจประจำวันของรัชกาลที่ ๕ ภาค ๓ หน้า ๑๑๐)

ในประเทศไทย เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานผู้สูงอายุว่า 'ชายแต่ ๖๐ ถึง ๙๐ ปีขึ้นไป ๑๘๕ หญิงแต่ ๖๐ ปี ถึง ๑๒๑ ปี ๗๑๕ คน" เมื่อหลักฐานมีอยู่ดังนี้ จึงทำให้เชื่อว่า พระร่วงสุโขทัยได้สวรรคตในราว พ.ศ. ๑๗๙๒ ซึ่งมีพระชนมายุราว ๑๒๒ พรรษาจริง

เลขที่ 32

หนังสือหลักไทย ของขุนวิจิตรมาตรา หน้า ๑๑๑ บรรทัด ๑๒ ตำนานไทยสังเขป ของพระอาหารบริรักษ์ หน้า ๕๐ บรรทัด ๒๐

จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ด กล่าวด้วยเรื่องปฐมวงศ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า พระพนมศิริชัย ซึ่งสืบเชื้อพระวงศ์มาแต่พระเจ้ากรุงไชยบุรีมหานครในโยนกประเทศ ได้ยกลงมาตั้งเมืองนครไทยในแว่นแคว้นชะเลียง เมื่อพระพุทธศักราช ๑๗๓๐ จุลศักราช ๕๔๙

กษัตริย์เมืองไชยบุรี น่าจะไปอยู่ที่เมืองอื่นอย่างเงียบ ๆ ฐานเป็นพลเมือง ไม่แสดงพระองค์ว่าทรงเป็นเผ่าพงศ์วงศ์วานกษัตริย์ก่อนแล้ว จึงได้ย้ายมาอยู่ที่เมืองบางยางต่อภายหลัง เพราะเป็นเวลาห่างกับเมื่อบ้านเมืองถูกทำลายลงแล้วถึง ๒๘ ปี แต่พระนามพนมศิริชัย ตามจดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ดว่านั้น แม้พระองค์จะเป็นเชื้อพระราชวงศ์ของพระเจ้ากรุงไชยบุรีก็จริง แต่พระชนกของพระองค์คือพระเจ้าชัยศิริครองเวียงไชยปราการ (ฝาง) สืบต่อพระเจ้าพรหมมหาราชในสมัยเสียเมือง และเป็นพระญาติสนิทกับกษัตริย์เวียงไชยนารายณ์ ทางพระราชชนนี

ในหนังสือพงศาวดารเหนือ กล่าวถึงพระยาอู่ทองครองเมืองสองพันบุรี แล้วให้พระเชษฐาไปครองเมืองสุคันธคีรี (เพชรบุรี) จึงเชื่อว่าพระพนมศิริชัยพระองค์นี้ได้ครองเมืองเพชรบุรี หาได้ครองเมืองนครไทยดังที่จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ดว่านั้นไม่ เหตุที่ข้าพเจ้าเชื่อดังนี้เพราะพระพนมศิริชัยนั้นเป็นลูกพี่ของพระยาอู่ทอง (พระยาสร้อยหล้า เมื่อบ้านเมืองเสียแก่ข้าศึกได้ครองอยู่ ณ เวียงไชยนารายณ์) พระยาอู่ทองจึงเรียกพระพนมศิริชัยว่า พระเชษฐา ดังนั้น เจ้าเมืองนครไทย ที่ถูกก็คือพระองค์

มหาชัยชนะ หรือพระราชโอรสซึ่งสืบพระราชวงศ์ลงมาถึงพ่อขุนบางกลางทาว พระราชนัดดา)

เลขที่ 33

เมืองนี้ข้าพเจ้าเชื่อว่า เดิมก็จะมีชื่อว่าเมืองบางยางเป็นคำสามัญ ครั้นกษัตริย์ราชวงศ์เวียงไชยบุรีมาตั้งพระองค์ได้ที่เมืองนั้น เมืองบางยางจึงได้นามเมืองใหม่ว่า เมืองนครไทย เหตุเพราะเป็นเมืองของพวกไทยราชธานีมาอยู่ที่เมืองนั้นนั่นเอง และอาจถูกเรียกชื่อใหม่ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๓๐ นั้น แต่ทำไมหลักศิลาจารึกซึ่งจารึกเมื่อภายหลังกลับเรียกว่า เมืองบางยาง ไม่เรียกว่าเมืองนครไทย ทั้งนี้ก็จะเป็นเพราะชื่อเมืองนครไทยเป็นชื่อใหม่ เรียกกันทางเมืองนครไทย พวกราษฎรที่กรุงสุโขทัยอาจไม่รู้จัก จึงได้จารึกว่าเมืองบางยางตามชื่อเดิม เช่นเดียวกับจารึกว่า เมืองสองแคว เป็นนามเมืองพิษณุโลกอีกชื่อหนึ่งนั้น

แต่พระยาราชโยธาท่านว่า นามเดิมน่าจะเรียกว่า เมืองผา แล้วเป็นบางยาง เมื่อเรียกว่านครไทย ชื่อบางยางก็หายไป

แรกปรากฏชื่อเมืองนครไทย คราวพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชเมืองเวียงจันทน์ ยกกองทัพเดินลงมาทางเมืองนครไทย เพื่อมาช่วยสมเด็จพระมหินทราธิราชตีเมืองพิษณุโลก ใน พ.ศ. ๒๑๐๙ กับปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่า หน้า ๑๘๙ เลขที่ ๑๐๘

เลขที่ 34

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๓ ว่า เมืองราดจะอยู่ที่ไหนยังสงสัยอยู่ ศาสตราจารย์เซเดส์เข้าใจว่า คงอยู่ทิศตะวันออกของเมือง

สุโขทัย บางทีจะอยู่ริมลำน้ำสัก ลางท่านว่าอยู่แถวเพชรบูรณ์หรือหล่มศักดิ์ พระยาราชโยธาท่านว่า เดิมคงเป็น "ผาลาด" ดูจากพิษณุโลก จะเห็นทิวเขานครไทยลาดลงไปจนจรดหล่มศักดิ์ ลางท่านก็ว่า เมืองศรีเทพ (ร้าง) ข้าพเจ้าไปเห็นเมืองศรีเทพมา ก็คิดว่าเมืองนี้เองน่าจะเป็นเมืองราด เพราะดูสมที่จะเป็นเมืองด่านสำคัญปลายอาณาเขตเขมร ที่ได้เป็นใหญ่เหนือบ้านเมืองไทยทางลุ่มแม่น้ำโขง แทนเมืองพิมายสมัยนั้น

เลขที่ 35

หนังสือโบราณวัตถุ หน้า ๓๖ บรรทัด ๒๔ ว่าราว พ.ศ. ๑๘๐๐

สมาตโขลญลำพงข้าหลวงเขมรคนนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เป็นไทยเข้ารีตธงเขมร เรียกตัวว่าขอมตามชื่อเก่า คงจะเป็นคนมีอำนาจที่สุโขทัย เขมรจึงตั้งให้มีบรรดาศักดิ์ว่า สมาตโขลญลำพง คือให้ไทยปกครองไทย ไม่ใช่เขมรเสาะเก็บเอาคนที่ทรยศชาติเช่นเดียวกับที่พม่าตั้งเจ้าทองอินทร์ ให้รักษาเมืองธนบุรี เมื่อคราวกรุงเก่าแตกครั้งหลังนั่นเอง

เลขที่ 36

พ่อขุนไทยผู้กู้ชาติทั้งสองนี้ หลักศิลาจารึกว่า เป็นพระสหายกัน แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่า ไม่ใช่เป็นพระสหายอย่างเดียว เป็นเพราะพ่อขุนบางกลางทาวได้เป็นเชื้อกษัตริย์ไทย ในอาณาจักรโยนกเชียงแสน เป็นที่นับถือบูชาของชนทั่วไปอยู่ก่อนแล้วนั้นด้วย พระนามบางกลางทาว "กลาง" คำนี้กฎหมายลักษณะผัวเมีย พ.ศ. ๑๙๑๔ ว่า เมียนั้นมีสามประการ เมียกลางเมือง กลางนอก กลางทาสี เมียกลางเมือง อธิบายว่า บิดามารดากุมมือให้เป็นเมีย

ชายเป็นหลวงหรือเอกภรรยาใหญ่กว่า คำว่า บาง ปทานุกรมไทยอาหม แปล ว่า เรือง รุ่งเรือง หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๔๕ ว่า "ร่วง แปลว่า สว่าง คือ คำเดียวกับ รุ่ง นั่นเอง"

ฉะนั้น บางกลางทาว ก็แปลว่า ท้าวผู้เป็นใหญ่อันเรืองศักดิ์ หนังสือ ชินกาลมาลินี หน้า ๑๗๗ แผลงเรียกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ว่า สมเด็จพระเจ้า โรจนราช หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๘๖ บรรทัด ๑๕ ว่า รุ่งเรือง มิใช่หล่นลงมา เมื่อผูกพระนามเป็น ภาษาสันสกฤต ใช้ในทางราชการจึงใช้ว่า อินทราทิตย์ ซึ่งแปลตามคติ พราหมณ์ว่า เป็นเจ้าของความสว่าง ฯลฯ แต่ประหลาดอยู่ที่บรรดานาม พระร่วงที่ไปผูกเป็นภาษามคธ ทั้งนี้ เรียกแต่ขุนศรีอินทราทิตย์องค์เดียว"

และหนังสือแสดงบรรยายพงศาวดารสยาม ของสมเด็จกรมพระยาดำรง ราชานุภาพ เล่ม ๑ หน้า ๔๖ บรรทัด ๑๔ ว่า "ดูเหมือนจะน่าเชื่อว่า พระร่วงนั้นเป็นพระนามเดิมของพระเจ้ารามกำแหงมหาราช เพราะปรากฏใน ศิลาจารึกว่า ได้พระนามว่า รามกำแหง ต่อเมื่อชนช้างชนะขุนสามชนเจ้า เมืองฉอด อีกประการหนึ่งไม่ว่าในหนังสือเรื่องใด ๆ ย่อมกล่าวว่า พระร่วง นั้นเป็นกษัตริย์ซึ่งทรงบุญญาภินิหาร และมีอานุภาพมาก สมด้วยบารมีของ พระเจ้ารามกำแหงมหาราช ยิ่งกว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์"

พระนามพ่อขุนศรีอินทราทิตย์นั้น เราได้ทราบเป็นที่แน่นอนแล้วว่า พ่อขุนผาเมืองได้ยกพระนามบรรดาศักดิ์ของพระองค์ถวายพ่อขุนบางกลางทาว พ่อขุนบางกลางทาวหาได้ผูกพระนามเมื่อเสวยราชสมบัติดังนั้นไม่

กรณียกิจที่พ่อขุนผาเมือง ยอมยกเมืองสุโขทัยให้พ่อขุนบางกลางทาวขึ้นครองราชสมบัติครั้งนี้ จึงเป็นที่น่าปลาบปลื้มใจแก่ชนชาติไทยยิ่งนัก เพราะสิทธิที่พ่อขุนผาเมืองมีอยู่สมบูรณ์ดีกว่าพ่อขุนบางกลางทาว แต่หากว่าไทยรู้เคารพนับถือวงศ์วานผู้มีพระคุณต่อชาติ กล่าวคือ วงศ์กษัตริย์ อันเป็นคารวะประจำนิสัยมาจึงยอมสละสิทธิของตน เป็นการแสดงน้ำใจภักดีต่อชาติอย่างเป็นเลิศ มิได้ทรงห่วงอาลัยในลาภยศและความผูกพันในกษัตริย์เขมรให้อยู่เหนือยิ่งไปกว่ามิตร ไทยจึงรวบรวมกันเป็นอาณาจักรสำคัญขึ้นในแหลมทองต่อมากระทั่งบัดนี้

เลขที่ 37

หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลข เล่ม ๑ หน้า ๘๘ บรรทัด ๔ ว่า เมืองฉอดตั้งอยู่ริมแม่น้ำคง (สาลวิน) ทุกวันนี้เรียกว่าอำเภอแม่สอด, ขึ้นจังหวัดตาก แต่พระยาอินทรมนตรีศรีจันทรกุมารท่านว่าอยู่ที่กิ่งอำเภอแม่ระมาศ ไม่ใช่ที่อำเภอแม่สอด

ส่วนข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า คือ เมืองรามบุรี (มะละแหม่ง) ฉอดก็คือจอด ซึ่งหมายถึงท่าจอดเรือเป็นชื่อไทยต่อแต่ชื่อรามบุรีที่ชาวอินเดียตั้งนาม (ดูหนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หน้า ๒๐ บรรทัด ๖)

ขุนสามชนเป็นไทยใหญ่ เป็นพวกที่เดินลงมาตามลำแม่น้ำคง ทางเดียวกับพระเจ้าสักดำมหาราช และพระยากาพวรรณดิสที่ได้ลงมาเป็นใหญ่ที่เมืองตากแล้วลงไปตั้งเมืองละโว้ ไม่ใช่พวกที่เดินลงมาทางโยนกเชียงแสน

ตามลำแม่น้ำงาว และแม่น้ำยม ฉะนั้น จึงเป็นคนละพวกกับพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เมื่อมีอาณาเขตแผ่มาประชิดกันเข้า จึงเกิดทำสงครามกันขึ้น

และการที่เสด็จยกกองทัพ ลงมายังกองทัพพ่อขุนสามชนไว้ได้ทันเช่นนั้น ข้าพเจ้าว่ายกลงมาตามถนนพระร่วง ซึ่งมีอยู่ก่อนพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

เลขที่ 38

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๒ บรรทัด ๓ ว่า "พ่อขุนรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้ แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลวก (ฉลาด) ด้วยแกล้ว ด้วยหาญ ด้วยแคะ (พยายาม) ด้วยแรง หาคนจักเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าศึกมีเมืองกว้างช้างหลาย"

พระองค์ทรงขยายอาณาเขตได้กว้างขวาง เพราะการปกครองอาณาจักรสมัยนั้นมีลักษณะอย่างใด จะทราบได้จากพงศาวดารโยนก หน้า ๖๘-๖๙ ว่า "อันพระยาศรีธรรมราชพระยานครหลวง กับพระยาศรีอยุธยา อันเป็นพระญาติพระร่วง"

พระยานครหลวง คือ พระญาติองค์หนึ่งที่ปกครองเมืองนครธมราชธานีประเทศเขมร

Siam Society เล่ม ๒๘ ภาค ๒ ว่า พ่อขุนผาเมืองนั้น เชื่อว่าจะได้เป็นพ่อตาของพ่อขุนรามกำแหงมหาราชด้วย เพราะเรียกว่า "พ่อ" คำว่าพ่อตา ก็เรียกพ่อเป็นสามัญกันอยู่ ถ้าพ่อขุนผาเมืองเป็นพ่อตา พระมเหสีของพ่อขุนรามกำแหง ก็น่าจะเกิดจากนางสิขรมหาเทวี ราชธิดากษัตริย์เขมร

พ่อขุนรามกำแหงจึงอุ่นหนาฝาคั่ง ได้พรรคพวกทางพระมเหสีอีกด้านหนึ่ง จึงเป็นเหตุให้ทรงทำการขยายอาณาเขตได้กว้างขวาง

เมื่อพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราดสวรรคตแล้ว ดินแดนลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นอาณาจักรโคตรบูรเดิม อันเป็นพระราชมรดกของพระมเหสี ก็ได้เข้ารวมอยู่ในพระราชอาณาจักรของพระองค์

การปกครองในยุคสำคัญ ที่ได้รวบรวมเขตแดนเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้นี้ จะได้สมัครสมานกัน โดยสามัคคีธรรมตามประเพณีที่ปฏิบัติในโยนกเชียงแสน ยกกรุงสุโขทัยราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียงเป็นนครหลวงของอาณาจักรสุโขทัย เช่นเดียวกับเวียงไชยบุรี นครหลวงของอาณาจักรโยนกเชียงแสน ต่างปกครองแว่นแคว้น บำรุงไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข รักษาพันธมิตรไมตรี และญาติสัมพันธ์สืบพระวงศ์โดยลำดับ อันเป็นแบบราชประเพณีเก่าแก่แต่ครั้งพุทธกาล เป็นระบอบการปกครองของไทยเราวิธีหนึ่ง เห็นจะตั้งแต่เมื่อเราอยู่ในเมืองจีนมาแล้ว สมัยใหม่นี้ (คือสมัยรัชกาลที่ ๖ ขณะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง) ก็เทียบได้กับประเทศเยอรมัน ซึ่งมีนครรวมกันหลายนคร ต่างนครก็มีเจ้ามีขุนปกครองอยู่ แต่เพื่อประโยชน์จะป้องกันตัวให้แข็งแรงขึ้น ได้พร้อมใจกันสมมุติเลือกพระราชาแห่งกรุงปรุสเซียให้เป็นหัวก๊ก เรียกตามภาษาเยอรมันว่า ไกเซอร์ อังกฤษเรียกว่า เอมเปอเรอ ดังนี้ เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ หน้า ๑๔๒ ว่า "แต่พ่อขุนรามกำแหงมหาราชก็ยังเป็นกษัตริย์ของแว่นแคว้นชะเลียงอยู่เช่นเดียวกับรัฐพระญาติของพระองค์ พระองค์ไม่ได้ใช้อำนาจและกำลังบังคับบัญชาแว่นแคว้นพระญาติทั้ง ๔ นี้เลย ทรงปฏิบัติต่อกัน ก็แต่โดยทาง

สามัคคีธรรมตามประเพณีอย่างเดียว เช่นพระองค์ต้องพระราชประสงค์พระพุทธสิหิงค์ของเมืองนครศรีธรรมราช ก็ยังทรงพระอุตสาหะเสด็จออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ได้ทรงปรึกษาหารือขออัญเชิญขึ้นไปประดิษฐานไว้ยังกรุงสุโขทัย (ก) แว่นแคว้นอื่น เมื่อมีราชกิจที่เกี่ยวด้วยราชอาณาจักรอย่างอื่นก็คงจะได้ปฏิบัติอย่างเดียวกัน

เลขที่ 39

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๙๐ บรรทัด ๖ เข้าใจว่าเป็นเมืองพิจิตรทุกวันนี้

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๖๐ ว่าเมืองคณฑี คือบ้านโคน อำเภอเมืองกำแพงเพชร

จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘๗ ว่า "จนถึงบ้านโคน ซึ่งเดากันว่าจะเป็นเมืองเทพนคร แต่ไม่มีหลักฐานใด" มีปัจฉิมลิขิตว่า "เมืองเก่าที่บ้านโคน มีอยู่ห่างตลิ่งเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น ค้นพบภายหลังเสด็จคราวนั้น เห็นว่าจะตรงกับเมืองคณฑี ที่เรียกในจารึกครั้งสุโขทัย"

เลขที่ 40

"กาวลาว" ข้าพเจ้าว่าเป็นพวกไทยที่ถูกจีนเรียกว่า ง. อ้ายลาว นั้นเอง ไทยพวกนี้ได้อพยพเข้ามาอยู่ในตังเกี๋ย สมัยเดียวกับพวกอ้ายลาวที่อพยพลงมาตั้งเมืองเชียงลาว แล้วภายหลังคำว่ากาวมาแปลเป็นแกวไป จึงทำให้

(ก) หนังสือตำนานไทยสังเขป หน้า ๖๑

แน่ใจว่า ราชอาณาเขตของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ด้านตะวันออกเฉียงเหนือตกทะเลจีน

สมัยเริ่มจัดการปกครองเป็นมณฑล ได้ถูกยืมเอามาใช้เป็นชื่อมณฑลในรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หากเรียกกลับว่า มณฑลลาวกาว

เลขที่ 41

ข้าพเจ้าเชื่อเป็นแน่แท้ว่า เราเรียกไทยมาตั้งแต่พระเจ้าสิงหนวัติสร้างเมืองนาคพันธุ์สิงหนวัติ (เชียงแสน) แล้ว มิใช่ว่าพ่อขุนรามกำแหงมหาราชจะเพิ่งแรกทรงบัญญัติขึ้นเองดังนั้นก็หามิได้ เพราะในหนังสือตำนานสุวรรณโคมคำ ซึ่งเป็นเรื่องราวก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็ว่าพลเมือง เมืองสุวรรณโคมคำเป็นไทยทั้งนั้น

ครั้นถึงสมัยสุโขทัยเสื่อมอำนาจ และพวกไทยแคว้นใต้ได้มีอำนาจแทนขึ้น ต่างก็เลิกใช้วิธีได้เชลยศึกของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ที่กล่าวไว้ในหลักศิลาจารึกว่า "ได้ข้าเสือกข้าเสือหัวพุ่งหัวรบก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี" นี่หมายความว่า มิได้ทรงถือโทษว่าเป็นผิด แล้วเอาคนที่เป็นเชลยศึกลงเป็นทาส ครั้นภายหลังมาทั้งไทยแคว้นเหนือและแคว้นใต้ กลับเอาพวกข้าศึกที่จับได้มาลงเป็นทาส คือทาสเชลย อันเป็นส่วนตกแก่บรรดาแม่ทัพนายกอง ด้วยถือว่าเป็นทรัพย์ให้เป็นบำเหน็จความชอบ ทั้งนี้ ก็เพราะรับลัทธิจัดชั้นวรรณะตามแบบอย่างเขมร ซึ่งก็รับจากอินเดียอีกทอดหนึ่ง

อินเดียแบ่งวรรณะคนเป็น กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร จัณฑาล (คนผสม) และคนงาน ทาสของเราก็คือคนชั้นต่ำ ปรากฏมีทาสในจารึกกฎหมายลักษณะโจร แคว้นเหนือเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๗ ส่วนแคว้นใต้ก็ตรา

กฎหมายลักษณะทาสขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๘๘ ก่อนสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เสด็จเข้ามาสร้างกรุงศรีอยุธยา ๒ ปี นี่แปลว่า ความนิยมในการมีทาส เกิดมีขึ้นอย่างมากมายแพร่หลายเป็นอันมาก แล้วจนถึงมีกรณีพิพาทในเรื่องทาสขึ้น จึงจำต้องตรากฎหมายวางกฎเกณฑ์ขึ้นไว้เป็นหลักปฏิบัติ

สาเหตุที่จัดชั้นวรรณะมนุษย์ขึ้นนี้เอง ชนชาติไทยในที่ลางแห่งจึงกลับถูกเหยียดหยามรวมกับชนชาติอื่นว่าเป็นลาวไปอีก ก็เหตุการณ์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๘๕ ถึง พ.ศ. ๒๐๒๐ ทางลานนาอันเป็นรัชสมัยพระเจ้าติโลกราชนั้น พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองมาก ถึงมีพระภิกษุผู้รู้ภาษามคธดีแต่งประวัติศาสตร์ชาติไทยเป็นภาษามคธได้ คิดแผลงคำ "ลาว" ซึ่งเป็นชื่อเรียกชาติไทย ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ในตำนานลงเป็น "ละวะ" เช่น ละวะจักราชนั้นเป็นต้น ชื่อที่แผลงจึงเข้าได้กับพวกลัวะ หรือละว้า อันคู่ควรกับตำแหน่งคนชั้นต่ำ คือ ทาส

เมื่อ ๔๑ ปีมาแล้ว อังกฤษได้ทำการสำรวจภาษาในประเทศอินเดีย ซึ่งมีประเทศพม่าเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดีย เขากล่าวว่า ภาษาพูดมอญ เขมร เป็นภาษามนุษยชาติ ที่อยู่ถัดประเทศอินเดียออกมา ต่อมาพวกที่พูดธิเบต-พม่าลงมาจากทางเหนือ แล้วมีพวกไทยลงมาจากตะวันตก ของประเทศจีนในภายหลัง เข้ารุกแดนพวกที่พูดมอญ-เขมรให้ถอยร่นลงไปอยู่ตามชายทะเล ดังที่มีภาษานี้พูดอยู่ในเมืองหงสาวดี เมืองกัมพูชา และญวนกลาง

ด้วยเหตุที่มีหลักฐานสำคัญอยู่ดังนี้ ท่านที่แต่งประวัติศาสตร์ชาติไทยที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อจะกล่าวถึงเรื่องราวก่อนที่พ่อขุนบางกลางทาวได้กู้อิสรภาพที่เมืองสุโขทัย จึงว่าในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางและตอนบน เป็นถิ่นพวกลัวะละว้า เพราะมีชื่อเมืองละโว้เป็นเมืองพวก

ละว้าอยู่ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเล่า พวกลัวะ ละว้านั้น อังกฤษเขาก็จัดให้เข้าอยู่ในพวกตระกูลมอญ เขมร จึงสมเป็นพลเมืองของอาณาจักรสุวรรณภูมิโบราณได้ด้วย

เรื่องในพงศาวดารเหนือจึงนำเข้าแทรกมิได้ ด้วยจะว่าเป็นไทยก็ผิดกับฝรั่งเขาได้สำรวจไว้ แต่จะว่าเป็นละว้าไปทั้งหมดก็ใช่ที่ เพราะพระร่วงวีรกษัตริย์ของไทยในพงศาวดารเหนือ ยังเป็นเรื่องติดปากคนไทย ทั้งที่เมืองเหนือเมืองใต้อยู่

เลขที่ 42

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๘๙ บรรทัด ๑๐

เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๐๖ พวกมอญเป็นกบฏต่อพม่า พระเจ้าอลังคจอสูกษัตริย์พม่า ยกกองทัพลงมาปราบมอญให้อยู่ในความปกครองได้ มอญจึงอพยพมาตั้งเมืองเมาะตะมะขึ้นที่ปากแม่น้ำคง ฟากตะวันตก คนละฝั่งกับเมืองรามบุรีที่อยู่ฝั่งตะวันออก เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๖ แต่ทางไทยจดเป็นหลักฐานไว้ในศิลาจารึกหลักที่๔ ด้าน๒ (๑๔) ว่า “ นครพัน ” และตำนานมูลศาสนาก็ว่าชื่อเมืองพัน ทำนองก็จะเป็นเพราะเมืองนครพันมีพลเมืองเป็นมอญมาก ชื่อที่เรียกกันเป็นสามัญจึงเรียกว่า เมืองเมาะมะตะ และด้วยเหตุที่เมืองเมาะตะมะ เป็นราชอาณาเขตของกรุงสุโขทัยนั้นเอง ขุนวัง (มะกะโท) จึงออกไปตั้งตัวขึ้นได้ที่เมืองนั้น ภายหลังสร้างเมืองได้ ๑๘ ปี

เลขที่ 43

พอสมกับเวลาจารึกชื่อเมืองนครศรีธรรมราช ในหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ ที่ว่าได้จารึกเมื่อราว ค.ศ. ๑๘๓๕

หนังสือราชินีบำรุง เล่ม ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ตอน ๕ หน้า ๖๑๔ ว่า จดหมายเหตุจีนของเจียวตากวนว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙ พระเจ้ากรุงจีน (วงศ์หงวน) ส่งทูตมายังประเทศเขมรแล้วเล่าด้วยว่า "ในการศึกเมื่อเร็ว ๆ นี้ ทัพไทยได้ผลาญบ้านเรือนในบริเวณนครหลวงเสียมาก"

ข้าพเจ้าจึงคะเนว่า ราว พ.ศ. ๑๘๓๘ เขมรขึ้นไทยอยู่จน พ.ศ. ๑๘๙๐ จึงแปรพักตร์ เพราะฆ่าราชทูตของกรุงศรีอยุธยาเสีย สมเด็จพระ-รามาธิบดีที่ ๑ จึงให้ยกกองทัพออกไปปราบ

เลขที่ 44

หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก หน้า ๖๙ ว่า "อันพระยาศรีธรรมราช พระยานครหลวง กับพระยาศรีอยุธยา อันเป็นญาติพระยาร่วงก็จักเป็นเวรกับสหายเจ้าพระยางำเมืองเจียวละ" ที่ทิศพายัพของสถานีสูงเนิน มีเมืองสีมาอยู่เมืองหนึ่ง และมีเมืองโคราชอยู่ทิศบูรพาของสถานีสูงเนินอีกเมืองหนึ่ง หน้า ๗ บรรทัด ๑๐ เหตุเพราะเมืองทั้ง ๒ นี้ เป็นเมืองด่านต่อเขตแดนสุโขทัยทางเหนือของประเทศเขมร ข้าพเจ้าเชื่อว่า เมืองทั้ง ๒ คงจะร้างคราวพ่อขุนรามกำแหงมหาราชยกกองทัพลงไปตีเขมร เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๓๘ นั้น

ที่ลางแห่งกล่าวว่า เมืองนครราชสีมาสร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ข้าพเจ้าคิดว่าจะคลาดเคลื่อน ด้วยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีเมืองนครราชสีมาแล้ว หากแต่โปรด ฯ ให้นายทหารช่างชาวฝรั่งเศส ขึ้นไปสร้างป้อมปราการให้แข็งแรง สมเป็นเมืองด่านสำคัญ ทางภาคอิสานขึ้นอีก ซึ่งนับได้ว่าเปลี่ยนแปลงมากเท่านั้น

เลขที่ 45

สาเหตุที่ไทยรบกับเขมรในครั้งนั้น ถ้าลองสันนิษฐานตามเหตุการณ์เดิม เขมรน่าจะมาทวงส่วยไทยตามเคย โดยถือว่าเป็นเมืองขึ้น เพราะได้เคยทำความสำเร็จมาครั้งหนึ่ง เมื่อพระร่วงสุโขทัยกษัตริย์เมืองสุโขทัยสวรรคตแล้วนั้น แต่เมื่อเขมรมาทวงส่วยไทยคราวนี้ เผอิญทางไทยมีพ่อขุนรามกำแหงเป็นพระประมุขที่กล้าหาญ ทั้งอาณาจักรไทยก็ได้รวบรวมเข้าเป็นปึกแผ่น มีกำลังเข้มแข็งกว่าแต่ก่อนจึงได้ทำการรบกับเขมร และไม่ยอมตั้งรับ เปลี่ยนยุทธวิธีใหม่รุกเขมรถึงนครธมราชธานี เขมรแพ้ครั้งนี้ต้องเป็นเมืองขึ้นไทย ไทยปกครองเอง

ต่อแต่นั้นไทยก็ได้ประเทศจามปาเป็นประเทศราชที่เชื่อดังนี้ เพราะพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ไม่มีอำนาจที่จะทำการแผ่อาณาเขต หากการที่พระองค์ จำต้องยกกองทัพออกไปปราบประเทศจามปาใน พ.ศ. ๑๘๗๖ นั้น แสดงว่า ประเทศจามปากระด้างกระเดื่องเป็นกบฏขึ้น

เลขที่ 46

ไทยมิได้เป็นนักรบเก่งแต่เฉพาะทางบกเท่านั้น แม้ทางเรือก็มีความสามารถเป็นอย่างดี ใช้เรือรบออกทำสงครามทางทะเลถัดจากเวลาที่พวกไทยเมืองนครศรีธรรมราช ได้ยกกองทัพเรือออกไปตีเกาะลังกา

เรื่องพระร่วงอรุณราช ที่กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า ได้เสด็จไปเมืองจีนโดยทางเรือ ซึ่งเราเห็นกันว่า เป็นนิยาย ก็ทำให้เป็นเรื่องที่พึ่งได้ชัดเจนขึ้น หากพระองค์จะต้องเสด็จเรือให้ใหญ่กว่านั้น ตัดเรื่องอภินิหารบารมี ซึ่งเป็นฝอยเจตนาจะส่งเสริมบุญฤทธิ์ออก

ไทยรู้จักใช้ปืนใหญ่ในการทำสงครามมาก่อนชาติอื่น ๆ ในทวีปยุโรปเป็นเวลานานถึง ๓๖ ปี และถ้าคิดทวนขึ้นไปถึงสมัยพระเจ้าพสุจราช ตอนที่เอาปืนใหญ่ตั้งบนกำแพงเมืองศรีสัชนาลัยรับศึกเจ้าพรหม ก็เป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๒๕๐ ปีมาแล้ว

เลขที่ 47

หนังสือประเทศไทยในตำนานจีน ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๙ บรรทัด ๔

พ่อขุนรามกำแหงมหาราชมีอำนาจเป็นที่เกรงขามแก่ประเทศน้อยใหญ่เพียงใด เราจะเห็นได้จาก พระราชาธิราชจีน ที่เรืองพระนามใหญ่ยิ่งคือ พระเจ้าหงวน มหาราชจีนในราชวงศ์หงวน (ก) ให้ขุนนางชื่อหอจืออี่เป็นราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรียังเสียมก๊ก (ข) ก่อนราชทูตจีนเข้ามาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ ภายหลังราชาภิเษกเป็นจักรพรรดิ์ประเทศจีนแล้ว ถ้าการเจริญทางไมตรีครั้งนี้ไม่ใช่เป็นจีน หากเป็นประเทศอื่นในแหลมทองด้วยกัน เราก็จะไม่รู้สึกแปลกประหลาดเท่าใด แต่สำหรับประเทศจีนในเวลานั้น เป็นการแปลกและสำคัญมากทีเดียวด้วยเพิ่งมีชัยชนะจีน และตีไทยในอาณาจักรน่านเจ้าได้ไม่นานนัก อันนิสัยของจีนนั้นจะไม่ยอมเล็กหรือย่อหย่อนให้แก่ใครง่าย ๆ เลย ถ้าพ่อขุนรามกำแหง ไม่ใช่พระมหาราชที่สำคัญและจำเป็นจริง ๆ จนจีนเกรงอำนาจแล้ว จีนก็จะไม่กระทำดังนั้นเลยเป็นอันขาด อนึ่ง, ต้องทราบไว้ด้วยว่า บรรพบุรุษของกุบไบลข่าน คือพระเจ้า

(ก) กุบไบลข่าน เป็นชาติมองโกล

(ข) คือสยาม เรียกไทยที่กรุงสุโขทัย

เจงคิซข่าน (แปลว่าเจ้าโลก) ผู้เป็นปู่และโอโกไตข่านผู้เป็นพระบิดาของพระองค์นั้น เป็นมหาราชที่ห้าวหาญสามารถเป็นยอดยิ่ง สมกับที่เฉลิมพระนามว่าเป็นเจ้าโลกแท้จริง เพราะทั้งปู่และบิดาได้ทรงยกกองทัพมองโกลเข้าไปตีบ้านเมืองของพวกฝรั่งในดินแดนยุโรปเกือบตีได้ทั้งทวีป แทบจรดฝั่งมหาสมุทรอัตลันติ๊กอยู่แล้ว ส่วนทางอาเซียตะวันตกเอง ก็ทรงขยายเขตเข้าไปทั้งในประเทศอินเดียและอาหรับ พวกฝรั่งและแขกหลายชาติหลายภาษา ต้องระย่อเป็นที่หวาดหวั่นครั่นคร้ามอยู่ทั่วไป

การที่จีนได้ขอเข้ามาทำทางพระราชไมตรี กับไทยก่อนเช่นนั้น ต้องนับว่า เป็นชัยชนะและเป็นเกียรติยศของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช พระประมุขชาติไทยอย่างน่ามหัศจรรย์ยิ่งนัก เมื่อจีนได้ทำไมตรีกับไทยแล้ว ก็ตีพม่าได้เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๗ พม่าพินาศยับเยิน ถึงสูญสิ้นเชื้อราชวงศ์กษัตริย์พม่าแต่นั้นมา

อันพระบรมเดชานุภาพ ของพ่อขุนรามกำแหงมหาราชนั้นไม่เพียงแต่จะคุ้มครองพระราชอาณาจักรของพระองค์เท่านั้น แต่หากได้คุ้มครองปกแผ่ไปยังบ้านเมืองของพระสหายของพระองค์ด้วย คือ อาณาจักรลานนาของพระยาเมงราย

สมัยนั้น อาณาจักรลานนา มิได้มีเขตเฉพาะที่เคยเป็นมณฑลภาคพายัพเดี๋ยวนี้เท่านั้น แต่มีอาณาเขตถึงลุ่มแม่น้ำคง แม่น้ำแท้ และแม่น้ำโขงตอนบน และเขตต่ออาณาเขตจีนด้วย จีนเดินกองทัพผ่าน เฉพาะอาณาจักรเมาเข้ารบกับพม่า แต่หาได้เหยียบย่ำอาณาจักรลานนาไม่ ทั้งนี้ก็เพราะบารมีของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ได้คุ้มกันอาณาจักรลานนาไว้ในครั้งนั้นด้วย

เลขที่ 48

เวลานั้นรอบ ๆ ข้าง เขาใช้หนังสือตัวละคำ เช่น จีน และญวน ใช้สระอยู่ข้างล่างหรือข้างบนพยัญชนะ เช่นเขมร หรือของเขาเขียนจากขวาไปซ้าย เช่นแขนบางพวก ถ้าพ่อขุนรามกำแหงได้เคยติดต่อกับชาวยุโรปในครั้งกระนั้นบ้าง เราก็เหมาว่าทรงเอาอย่างชาวยุโรป แต่นี่ชาวยุโรปไม่ได้เหยียบย่างมาถึงทางนี้ในสมัยนั้นเลย และการที่พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ทรงบัญญัติวิธีเขียนหนังสือไทย (หนังสือไทยครั้งโน้นเรียกลายสือไทย) ผิดแปลกกับเพื่อนบ้านรอบ ๆ ข้าง และไปเหมือนกับวิธีเขียนของโรมันเข้านั้น ต้องนับว่าเป็นการมหัศจรรย์มาก หนังสือไทยของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช เป็นพยานแห่งความฉลาดสามารถของพระมหาราชพระองค์นี้ และเป็นชิ้นสำคัญที่สุดที่แสดงวัฒนธรรมของไทยแท้ ที่ทรงทำคุณประโยชน์อันใหญ่หลวงให้แก่ชาติไทย

เลขที่ 49

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ หน้า ๑๗๗ ว่า "วัดเจดีย์เจ็ดแถว นายเทียนว่า เดิมเรียกวัดกัลยานิมิตร เพราะนางพระยาธิดาของพระยาธรรมราช (บาธรรมราช) เป็นผู้สร้างขึ้น

หลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า "ให้ขุนเอาพระธาตุออกทงงหลายเห็นก็ทำบูชา บำเรอแก่พระธาตุได้เดือน หกวนน จึงเอาลงฝงง" นี้ พระธาตุจะอยู่ได้อย่างไร โดยมิได้มีเจดีย์มาก่อน มิฉะนั้นจึงน่าจะสันนิษฐานว่า พ่อ

ขุนรามกำแหง มาขุดพระเจดีย์เก่าที่เป็นวัดอยู่ แล้วออกให้คนทั้งหลายนมัสการ และก่อพระเจดีย์ใหม่ให้ดี เหตุที่ทำใหม่ ก็เพราะวัดเดิมชำรุดทรุดโทรมลง ทรงสันนิษฐานว่า พระเจดีย์ใหญ่ในวัด เจดีย์เจ็ดแถวนี้เอง ก็คือเจดีย์ที่พระเจ้ารามกำแหงมาก่อขึ้นบรรจุพระมหาธาตุ ที่พระเจดีย์นี้ตั้ง เป็นกลางเมืองศรีสัชนาลัย ตรงตามข้อความในหลักศิลาและพระเจดีย์ก็เป็นเจดีย์แบบเดียวกับที่เมืองสุโขทัย

ฝ่ายศาสตราจารย์ เซเดส์ว่า ที่พ่อขุนรามกำแหงสร้างพระมหาธาตุเมืองศรีสัชนาลัยครั้งนั้น "เข้าใจว่า พระเจดีย์ที่เรียกกันว่า วัดช้างล้อม"

ส่วนอักขรานุกรมกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี หน้า ๕๖ ว่าเป็นพระเจดีย์ที่วัดช้างล้อม ที่พ่อขุนรามกำแหงได้สร้างขึ้น

วัดช้างล้อมนั้น หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๗๕ ว่า "วัดช้างล้อมนี้ นายเทียนว่า พระพสุจกุมาร ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยต่อพระร่วง (อรุณราช) นั้นเป็นผู้สร้าง"

ข้าพเจ้าว่า ที่นายเทียนกล่าวพึงเป็นความจริงได้เพราะพระเจ้าพสุจราชได้ทรงสร้างพระเจดีย์องค์นี้อุทิศพระราชกุศลถวายเป็นพระราชอนุสรณ์ ถึงพระร่วงอรุณราช พระชนกผู้มีบุญญาภินิหารยิ่งใหญ่ ด้วยพระองค์มีช้างเผือกงาดำเป็นช้างพระที่นั่ง และคงจะได้ทรงมีชัยชนะในการทำยุทธหัตถีในที่ใดที่หนึ่งมีท่ากับขอมเป็นต้น สมกับตำนานการสร้างพระเจดีย์แบบนี้มาแล้วนั้นด้วย

ข้อที่อักขรานุกรมกรมศิลปากรเชื่อว่าวัดช้างล้อมเป็นวัดของพ่อขุนรามกำแหงสร้าง ก็เพราะในหน้า ๖๑ กล่าวว่า "พระองค์ก็ได้เคยทำยุทธหัตถีชนะ

ขุนสามชน เจ้าเมืองฉอดเหมือนกัน ฉะนั้นถึงเอาอย่างลังกาได้ทั้งทางพุทธจักรและอาณาจักร"

พ่อขุนรามกำแหงชนช้าง เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๑ ปีรุ่งขึ้นจากปีที่สมเด็จพระชนกนาถเสวยราชสมบัติ ถึงราว พ.ศ. ๑๘๒๐ พระองค์เสวยราชสมบัติ ถ้าพระองค์ได้ทรงสร้างวัดช้างล้อมเป็นอนุสรณ์จริง น่าที่จะทรงสร้างเสียแต่ใน พ.ศ. ๑๘๒๑ ปีเสวยราชย์แล้ว จะล่วงเวลามาถึง พ.ศ. ๑๘๒๘ ดูไม่เหินสม

ความจริงนั้น พ่อขุนรามกำแหงมหาราช บุรณะพระเจดีย์ที่วัดเก่า คือวัดกัลยาณวนาวาส กลางเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเป็นวัดที่พระราชธิดาของพระยาธรรมราชได้ทรงสร้างขึ้นเมื่อ ๒๓๐ ปีมาแล้ว พ.ศ. ๑๘๒๘ ถอยหลังกลับไป แต่เดิมคงจะมีชื่อเรียกว่า วัดโคกสิงคาราม เพราะเมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราชทรงบุรณะ ต้องสร้างเวียงผาล้อม ครั้นเมื่อได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระเจดีย์แล้ว ได้ถูกเรียกชื่อใหม่ว่า วัดพระมหาธาตุ มาแต่ครั้งยังเป็นรัชกาลของพระร่วงอรุณราชนั้น หนังสือพงศาวดารเหนือ หน้า ๒๗ บรรทัด ๓ เมื่อภายหลังเมืองศรีสัชนาลัยมิได้เป็นราชธานีของแว่นแคว้นชะเลียง ลดลงเป็นเพียงเมืองลูกหลวงหรือจวนจะร้างนี้ จึงปรากฏเรียกว่าวัดกัลยาณวนาวาส (หนังสือประชุมศิลาจารึกภาค ๑ หน้า ๑๒๕ (๓๔) ชื่อกัลยาณวนาวาสอาจถูกเรียกควบมากับนามพระมหาธาตุก็ได้ ซึ่งเป็นวัดที่สถิตของพระสังฆราช ประมุขสงฆ์คณะคามวาสีฝ่ายขวา ซึ่งตำแหน่งนี้ได้ถูกเรียกนามใหม่ว่า สังฆปรินายกในเวลาต่อมา รัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๔ (พญาไสลือไทย พ.ศ. ๑๙๔๖–๑๙๖๒) กับพระราชมารดา ได้เสด็จไป

ประชุมตั้งสังฆปรินายกที่เมืองศรีสัชนาลัย มงคลวิลาศมหาเถร ไว้ในกัลยาณวนาวาส นี่ก็คือที่วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นวัดสำคัญนั่นเอง

เมืองศรีสัชนาลัย ได้ถูกทิ้งร้างเป็นป่ามานาน หมดคนรู้จักนามวัดแต่เดิม จึงเรียกชื่อตามที่ปรากฏลักษณะแก่ตาเป็นสามัญว่าวัดพระเจดีย์เจ็ดแถว

เลขที่ 50

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๗ ว่า "ผีไช่วันสวดธรรม พ่อขุนรามกำแหง เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขะดารหิน ให้ฝูงท่วยลูกเจ้าลูกขุน ฝูงท่วยถือบ้านถือเมืองกัน"

ธรรมเนียมที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกในที่ประชุมกลางแจ้ง เช่นพ่อขุนรามกำแหงมหาราชนั้น คงจะเป็นธรรมเนียมดั้งเดิมของไทยมาแต่ก่อน เพราะกษัตริย์ได้เลือกจากผู้สืบสันตติวงศ์ที่ราษฎรเคารพนับถืออยู่แล้ว

ถึงสมัยศรีอยุธยา ลัทธิถือชั้นวรรณะได้เกิดเจริญยิ่งขึ้นเพราะรับลัทธิใช้ทาสตามแบบอย่างเขมร พระเจ้าแผ่นดินจะคงประทับในที่กลางแจ้งเหมือนกัน แต่อยู่ในที่สูง เช่นเสด็จออกที่มุขเด็จ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท ณ กรุงศรีอยุธยา ส่วนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็ที่มุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นต้น และมีขบวนเครื่องราชอิสริยยศ ประกอบด้วยเครื่องศัสตราวุธระแวดระวังอยู่อย่างครบครันไม่เปิดโอกาสให้ใครเข้าใกล้ชิดประดุจพ่อของราษฎรเช่นแต่ก่อน

เลขที่ 51

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑ บรรทัด ๑๒ ว่า "จารึกอันหนึ่ง มีในเมืองชะเลียง สฐาบกไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ จารึกอัน

หนึ่งมีในถ้ำ ซึ่งถ้ำพระรามอยู่ฝั่งน้ำสัมพาย จารึกอันหนึ่งมีในถ้ำรัตนธาร ในกลางป่าตาลนี้มีศาลาสองอัน อันหนึ่งชื่อศาลาพระมาส อันหนึ่งชื่อพุทธศาลา ขะดารหินนี้ ชื่อมนังคศิลาบาตร สฐาบกไว้หนี้ จึงทั้งหลายเห็น"

ถ้ำพระรามนั้น ข้าพเจ้าเชื่อเป็นแน่นอนว่า พ่อขุนรามกำแหงมหาราช พระราชทานนามของพระองค์ตั้งขึ้น

พระแท่นมนังศิลานั้น รัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงผนวช ได้เสด็จธุดงค์ไปทางเมืองเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ โปรด ฯ ให้นำพระแท่นมนังศิลาลงมาไว้ ณ วัดราชาธิวาส ที่พระองค์เสด็จประทับ ครั้นลาผนวช เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว จึงโปรด ฯ ให้นำมาไว้ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมารัชกาลที่ ๖ โปรด ฯ ให้นำเอาไปไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ใช้เป็นพระแท่นบูชาในการพระราชพิธี

เลขที่ 52

พระนามหลายอย่างแต่ ๑ ถึง ๕ ที่กล่าวนี้ ข้าพเจ้าได้คัดจากพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๙๗

พระนามอุทกโชตถตราช หนังสือเพลงดนตรีประวัติศาสตร์และพงศาวดารเมืองพัทลุง ของหลวงวิจิตรวาทการ หน้า ๖๔ ว่า "หนังสือชินกาลมาลินี เรียกอุทกัชโฌตถฏราช แปลว่า พระยาจมน้ำ แล้วอ้างตำนานเก่าเล่าว่า พญาเลอไทยจมน้ำตายที่แก่งเมืองในลำแม่น้ำ และเป็นกษัตริย์สมัยชะเลียง ไม่ใช่สมัยสุโขทัย เป็นเรื่องของพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ไม่ใช่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ห่างกันมาก

เลขที่ 53

เรียกพระนามตามศิลาจารึกวัดศรีชุม หลักที่ ๒ หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๓๕ บรรทัด ๓ ว่า "หลานพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ผู้หนึ่ง ชื่อธรรมราชา พ่รู้บุญรู้ธรรม มีปรีชาแก่กมบ่มิกล่าวถีเลย"

พระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยมีพระนาม "ธรรมราชา" หลายพระองค์ดังนี้ จึงได้เติมเลขลำดับ รัชกาลที่ ๑ แต่รัชกาลนี้ไปผิดกับที่เคยใช้กันมาแต่ก่อน เพราะก่อนนี้เคยนับแต่พญาลิไทยรัชกาลหลังว่า เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ดังที่ปรากฏเรียกในพระราชพงศาวดาร แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า เป็นรัชกาลที่ ๒ จะเป็นรัชกาลที่ ๑ หาถูกไม่

เลขที่ 54

หนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม ของประภาศิริ

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ หน้า ๑๓๐ บรรทัด ๑๕ เมื่อกองทัพไทยไปรบญวน ครั้งญวนให้ท้ายเจ้าอนุเป็นกบฏใน พ.ศ. ๒๓๗๖ กองทัพไทยก็ได้ยกขึ้นไปตีเมืองล่าน้ำ แต่ตอนหลังนี้เมืองล่าน้ำ ได้ตกเป็นของญวน ญวนทำด่านทางรักษาที่ช่องแคบแข็งแรง และหน้า ๑๔๓ ว่าพระมหาเทพได้มีบอกลงมาว่า จะไปตีเมืองล่าน้ำ ยกกองทัพไปถึงด่านก็อเหิบ เป็นทางช่องแคบ เดินกองทัพลงไปมิได้

เลขที่ 55

หนังสือดนตรีประวัติศาสตร์ และพงศาวดารเมืองพัทลุง ของหลวงวิจิตรวาทการ หน้า ๕๘

ข้าพเจ้าเชื่อว่า ประเทศจามปา เป็นเมืองออกของพ่อขุนรามกำแหงมหาราช การที่ไทยไปตีน่าจะเป็นเพราะจามปาเอาใจออกหากผักใฝ่กับญวนยิ่งขึ้นแล้ว เริ่มแต่ไทยปราบญวนไม่สำเร็จ ฉะนั้น พระมหาธรรมราชาที่ ๑ จึงต้องทำศึกกับญวนและจามปา แต่การสงครามครั้งนั้นไม่ปรากฏผล เป็นเหตุให้กำลังของอาณาจักรสุโขทัยเสื่อมโทรมยิ่งขึ้น เมื่อไทยแคว้นใต้ตั้งอาณาจักรศรีอยุธยาขึ้นได้แล้ว จามปาก็ได้เป็นเมืองออกกรุงศรีอยุธยา สมกับที่กฎมณเฑียรบาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ว่า เมืองเรอแคว์เป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงิน เช่นเดียวกับเมืองเขมร ถึง พ.ศ. ๑๙๖๒ สมเด็จพระนครอินทราธิราช ยังได้ให้กองทัพไทยเข้าไปปราบประเทศจามปาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นครั้งสุดท้าย แล้วจามปาก็ค่อย ๆ กลายเป็นประเทศญวน (เว้) ไป (ดูหนังสือประเทศในตำนานจีน ของเสฐียรโกเศศ หน้า ๒๕ บรรทัด ๑๒)

จามปา มีราชธานีตั้งอยู่ที่กรุงเว้ (ญวนกลาง หรืออานามบัดนี้

เลขที่ 56

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๖๗ บรรทัด ๑๑ ว่า "ศรีสัชนาลัยสุโขทัยได้ ๒๒ ปี ลุมหาศักราช ๑๒๘๓ ศกฉลู"

ปี ๒๒ ตรงกับมหาศักราช ๑๒๘๓ ก็เป็น พ.ศ. ๑๙๐๔ พระองค์ครองเมืองศรีสัชนาลัย และสุโขทัยรวมกันมาได้ ๒๒ ปี เสวยราชย์แทนพระชนกที่กรุงสุโขทัย เมื่อ พ.ศ ๑๘๙๐ ถึงปีให้ราชบัณฑิตไปอาราธนามหาสามีสังฆราช พ.ศ. ๑๙๐๔ รัชกาลของพระองค์ก็ล่วงได้ ๑๕ ปี จึงได้ความรู้ว่า เมื่อพระองค์เป็นรัชทายาท ไปครองเมืองศรีสัชนาลัยนั้น

เสด็จไปครองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ ครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ ๗ ปี ย่าง หรือ ๖ ปีบริบูรณ์ สมเด็จพระราชบิดาก็สวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๙๐

เลขที่ 57

หนังสือตำนานไทยสังเขป ของพระอาหารบริรักษ์ หน้า ๘๗ บรรทัด ๑๕

หนังสือประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เล่ม ๑ หน้า ๕๘ หนังสือประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เล่ม ๒ พ.ศ. ๑๘๙๙ พระอัยการลักภา ลูกเมีย ผู้คนท่าน

นี่แสดงว่า เมืองเหนือเข้ารวมกับเมืองใต้แล้ว เมืองราชธานีจึงออกกฎหมายคราบงำไปถึง

เลขที่ 58

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๑๑๒ "(๑๙) ก แห่งเบื้องเหนือน้ำน่านถีแดนเจ้าพระ (๒๐) ญาผากองเจ้าเมืองน่านเมืองพลัว.... (๒๑) เบื้องใต้น้ำน่านถีแดนเจ้าพระยา บ. (๒๒) หาส.... ๆ ผู้น้อง ๐ เบื้องตะวันออก.... (๒๓) .... เถิงของพระยาท้าวฟางอม.... "

เมืองพลัว ข้าพเจ้าสงสัยว่า จะเป็นเมืองแพร่ เมืองน่านเคยเป็นเมืองขึ้นมาก่อนตั้งอาณาจักรสุโขทัย แต่พระยาราชโยธาท่านว่า น่าจะเรียกว่า "ป้าวปัว" ในบัดนี้ เจ้าพระยา บ. ข้าพเจ้าว่า เจ้าพระยาพระบาง ท้าวฟางอม คือท้าวฟ้างุ้มราชโอรสขุนยักษ์ฟ้า ท้าวฟ้างุ้มได้ราชธิดากษัตริย์เขมร เหตุนี้

แว่นแคว้นลานช้างจึงหลุดมือจากกรุงสุโขทัยไปหมด เห็นจะตั้งแต่ปราบญวนจามปาไม่สำเร็จ ลานช้างก็ได้เป็นอิสรภาพขึ้นบ้าง

เลขที่ 59

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาค ๑ หน้า ๕๔ บรรทัด ๘

เราจะทราบได้ว่า เมืองกำแพงเพชรนั้น พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไทย) เพิ่งมาเรียกเมืองนครชุม เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๐ เพราะได้เสด็จลงมาประดิษฐานพระบรมธาตุ และปลูกพระศรีมหาโพธิ และมิใช่ว่าทางกรุงศรีอยุธยารับเรียก ด้วยกฎมณเฑียรบาลที่ตราใน พ.ศ. ๑๙๐๑ ก็เรียกเมืองกำแพงเพชรว่าเป็นเมืองพระมหานครอยู่ ชื่อกำแพงเพชรมีอยู่ก่อนชื่อนครชุม กำแพงเพชรไม่ใช่ชื่อใหม่

หนังสือศิลาจารึกสุโขทัย พิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดชนะสงคราม หน้า ๑ บรรทัด ๑๑ ซึ่งจารึกกฎหมายลักษณะโจร ของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๗ ก็เรียกเมืองกำแพงเพชรมาก่อนนครชุมตั้ง ๑๔ ปีแล้ว

ถ้าลำดับชื่อเมืองนี้ เฉพาะบริเวณที่ตั้งเมืองชากังราวกำแพงเพชร ก็จะลำดับเวลาก่อนหลังได้ดังนี้

๑. ชากังราว

๒. รอ

๓. กำแพงเพชร

๔. นครชุม แล้วทางเมืองเหนือกลับเรียก

๕. กำแพงเพชร อีก

ในตอนต้นหนังสือพระราชพงศาวดารว่า มีเมืองแปบ เป็นเมืองร้าง ในบริเวณเมืองกำแพงเพชรอีกเมืองหนึ่ง แต่หนังสือเรื่องท้าวแสนปม หน้า ๑๖ บรรทัด ๒ ว่า " ไม่ใช่อยู่ที่ตรงข้ามฟากน้ำกับเมืองกำแพงเพชร เพราะที่นั้นไม่มีเค้ามูลว่าเป็นเมืองเลย ทั้งเป็นที่ใกล้เมืองกำแพงเพชร เกินที่เขาจะยอมให้ตั้งอยู่ได้ "

จังหวัดกำแพงเพชรเป็นจังหวัดสำคัญ นับจำเดิมแต่พระยากาฬวรรณดิส ได้อพยพลงมาสร้างเมืองละโว้ ทิ้งเมืองตากให้เป็นเมืองร้างลง เมืองนี้มีถนนพระร่วงเดินไปมาติดต่อกับเมืองสุโขทัยราชธานี ถ้าสันนิษฐานก็น่าเชื่อว่า พระร่วงอรุณราชสร้างเมืองกำแพงเพชรขึ้นคนละฝั่งกับเมืองชากังราวโบราณ ในคราวเดียวกับสร้างถนนพระร่วงนั้นเป็นแน่ ไม่ใช่พระมหากษัตริย์พระองค์ใดอื่น

เลขที่ 60

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๗๐ (๑๙) (๒๐) (๒๑) (๒๒) ฯลฯ

ไทยใหญ่เรียกจอดว่า เซิก จึงเชื่อว่า เซิกนี่เอง ที่มาเป็นฉอด ดังนั้นที่เรียกเมืองฉอด ก็คือเมือง (ท่า) จอด (เรือ) ปากแม่น้ำคง อันเป็นเมืองของไทยใหญ่มาแต่ก่อน แล้วขึ้นเดินบกเข้ามาที่เมืองเชียงทอง เดินขึ้นมาตามถนนพระร่วงถึงเมืองสุโขทัย

นี่แสดงว่า เมืองรามบุรีได้เปลี่ยนชื่อเป็นคำไทยสามัญว่าเมืองฉอด คือเมืองท่าจอดเรือนั่นเอง และยังคงเป็นอาณาเขตของเมืองสุโขทัยอยู่

เลขที่ 61

หนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ หน้า ๗๑-๗๒ (๓๗) ถึง (๕๕)

เราได้ความว่า การบวชแต่โบราณนั้น ต้องถือศีลทรงเพศเป็นดาบสก่อน จึงจะบวชเป็นเณรและเป็นพระได้ตามลำดับ

นี่ก็แปลว่า เรานับถือศาสนาพราหมณ์ปนกันมากับศาสนาพุทธ เห็นจะตั้งแต่ได้ลงมาอยู่ที่เมืองสุโขทัย แต่ครั้งศาสนาพราหมณ์เข้าทางเมืองตากไม่ใช่จากเขมรนั้นเป็นแน่

การที่จะบวช จะบวชที่ใด แม้ที่ในพระราชมณเฑียรก็บวชได้ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินได้ถวายที่นั้นเป็นที่วิสุงคามสีมา ด้วยเวลานั้นยังไม่เกิดมีคติสร้างโบสถ์ ทั้งไม่ต้องรอเวลาเข้าพรรษาอย่างที่ได้ปฏิบัติกันอยู่ทุกวันนี้

ในระหว่างเวลาที่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ทรงผนวช การปกครองบ้านเมือง คงจะได้โปรดฯ ให้พระมหาธรรมราชาที่ ๓ พระราชโอรสผู้เป็นรัชทายาททรงปกครองแทนพระองค์ เพราะเมืองสุโขทัย เป็นเพียงเมืองพระยามหานครเท่านั้น (ดูกฎมณเฑียรบาล)

เลขที่ 62

บานแผนกตอนต้นของไตรภูมิกถาว่า "เนื้อความไตรภูมิกถานี้ ถ้ามีในกาลเมื่อใดไส้ แลมีในปีระกาโน้น เมื่อศักราชได้ ๒๓ ปี ปีระกา เดือน ๕ เพ็ง วันพฤหัสบดีวาร ผู้ใดหากสอดผู้บมิได้สิ้น เจ้าพระยาเลไทยผู้เป็นลูกแห่งพระยาเลลิไทยผู้เสวยราชสมบัติในเมืองศรีสัชนาลัยและสุโขทัย และเจ้าพระยาเลไทยได้เสวยราชย์ในเมืองสัชนาลัยได้ ๖ เข้า จึงได้ไตรภูมิ"

ศักราชได้ ๒๓ ปีนี้ ข้าพเจ้าว่า เป็นปีรัชกาลของพระองค์ตั้งแต่แรกเสวยราชย์ที่กรุงสุโขทัยล่วงมาได้ ๒๓ ปี โดยอนุโลมตามความเห็นของพงศาวดารโยนก หน้า ๑๐๙ บรรทัด ๙

ปีรัชกาลของพระองค์เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๘๙๐ ถึง พ.ศ. ๑๙๑๙ เป็นเวลา ๓๐ ปี เอาปีเสวยราชย์มาแล้ว ๒๓ ปี ลบ ก็เหลือเวลาต่อมาอีก ๗ ปีย่าง หรือ ๖ ปีบริบูรณ์ คือปีเสวยราชย์ภายหลังสึกจากพระ

แรกเสวยราชย์ปีต้น พ.ศ. ๑๘๙๐ บวก ๒๓ ปี ก็เป็นปี พ.ศ. ๑๙๑๒ ซึ่งแต่งไตรภูมิกถาแล้วเสร็จ การที่ทระพระราชนิพนธ์ไตรภูมิกถาไม่ได้แรกทรงปีนั้น ข้าพเจ้าว่าพระองค์ท่านต้องทรงรวบรวมใช้เวลาค้นคว้ามาก่อน อาจเริ่มตั้งแต่ทรงผนวชปีที่ ๒-๓ มาแล้วบริบูรณ์ เมื่อย่างเข้าพรรษาที่ ๘

เหตุใดข้าพเจ้าจึงว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ยังบวชเป็นพระภิกษุ ที่กล่าวได้ดังนั้นเพราะพระองค์ทรงใช้สัตยาธิษฐานต่อหน้าที่ประชุมสงฆ์และข้าราชการว่า จะไม่สึก การที่พระองค์สึก ก็ต้องเป็นเรื่องสำคัญ มิฉะนั้นคงไม่กล้ากลับพระสัตยาธิษฐานได้ง่ายๆ เหตุสำคัญนั้นก็คือได้ทรงทราบข่าวการแย่งราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาของขุนหลวงพงั่ว ขึ้นมาถึงเมืองเหนือใน พ.ศ. ๑๙๑๓ ฉะนั้น พระองค์จึงปฏิวัติจากเพศสมณะคิดจะกู้อิสรภาพ และอาจมีข้าราชการเมืองเหนือไปขอร้องให้พระองค์มาคิดอ่านการบ้านเมืองด้วย

ทำไมพระมหาธรรมราชาที่ ๒ จึงบวชอยู่นานถึง ๘ ปี ข้อนี้เข้าใจได้ง่าย เหตุเพราะพระองค์ไม่มีราชกิจทางพระราชอาณาจักรมากนัก หรือมิฉะนั้นก็คงอั้นเดบพระทัย บริหารราชกิจอันใดไม่ได้เด็ดขาดอย่างที่เคยมาแต่

ก่อน ถึงออกพระโอษฐ์ตั้งสัตยาธิษฐานว่า จะเป็นพระพุทธเจ้า คือบวชไม่สึก

เหตุที่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ มากลับพระทัยสึกนี้เองจึงน่าจะเป็นธรรมนิยมการบวชแล้วสึกของกษัตริย์ ซึ่งต่อไปนี้ก็คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นต้น

ในบานแผนกไตรภูมิกถาตอนท้าย ที่ว่าเสวยราชย์ในเมืองศรีสัชนาลัยได้ ๖ เข้า จึงได้ไตรภูมินั้น ก็เป็นเวลาที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งรัชทายาท ครองเมืองศรีสัชนาลัยมาก่อนครบ ๖ ปี ครั้นได้เสด็จมาเป็นกษัตริย์ครองกรุงสุโขทัย มีโอกาสออกทรงผนวชจึงว่า พระองค์ได้ไตรภูมิ

จารึกกรุงสุโขทัย ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ หน้า ๑๔ ว่า "ใน พ.ศ. ๑๘๘๘ ได้ทรงนิพนธ์เรื่องไตรภูมิพระร่วง" ข้าพเจ้าว่าผิด เพราะ พ.ศ. ๑๘๘๘ ยังเป็นปีรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ไม่ใช่พญาลิไทยในรัชกาลที่ ๒ ที่กล่าวถึงนี้

เลขที่ 63

ในไตรภูมิกถามีความตอนหนึ่งว่า "พระธรรมทั้งหลายนี้ เจ้าพระยาเลไทยอันเป็นกษัตริย์พงศ์ดังรือละ มาอาจผูกพระคัมภีร์ไตรภูมิกถานี้ได้ เพราะเหตุท่านนั้นทรงพระปิฎกไตรธรรม ทะได้พึ่งได้เรียนแต่พระอโนมทัสสีและพระมหาเถรธัมปาลเจ้าบ้าง พระมหาเถรสิทธัตถะเจ้าบ้าง พระมหาเถระพงสะเจ้าบ้าง พระมหาเถรปัญญาญานทันรส เรียนแต่บัณฑิตผู้ ๑ ชื่ออุปเสนราชบัณฑิตผู้ ๑ ชื่ออทรายราชบัณฑิต เรียนแต่ใกล้ด้วยสารพิไล แต่พระมหาเถรพุทธโฆษาจารย์ในเมืองหริภุญไชย"

เลขที่ 64

ในคำนำหนังสือเรื่องนางนพมาศ หน้า ฆ. "ว่าเป็นหนังสือแต่งในระหว่างรัชกาลที่ ๒ กับที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ก่อนนั้นขึ้นไป และไม่เป็นสำนวนภายหลังนั้นลงมาเป็นแน่ หน้า ง. ว่าซะรอยเรื่องเดิมเขาจะมีอยู่บ้าง แต่ฉบับเดิมจะบกพร่องวิปลาสขาดหายไปอย่างไร จึงมีผู้ใดในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้แต่งใหม่ โดยตั้งใจจะปฏิสังขรณ์ให้เรียบร้อย"

หน้า ๑๘ บรรทัด ๖ ของเรื่องนางนพมาศว่าด้วยพระราชจรรยาของสมเด็จพระร่วงเจ้า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่าเห็นสมเป็นเรื่องของพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ไม่ใช่ผู้อื่น

ในหน้าเดียวกับบรรทัด ๑๓ ว่า "สถาปนานามบัญญัติเถรมุนี ฝ่ายคันถธุระวิปัสสนาธุระ"

เรื่องการสถาปนา เถรมุนี ฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระนี้ ในหนังสือเพลงดนตรีประวัติศาสตร์ และพงศาวดารเมืองพัทลุงของหลวงวิจิตรวาทการ หน้า ๖๕ บรรทัด ๑๑ ก็ว่า "ทรงเอาใจใส่ในการบำรุงพระพุทธศาสนา วางแบบแผนคณะสงฆ์ตามอย่างลังกา มีคามวาสีและอรัญวาสี ซึ่งเป็นแบบแผนที่ใช้มาจนบัดนี้" แม้ในสมัยสุโขทัยเอง พระยาราชโยธาและข้าพเจ้าก็เห็นว่ามีมาแต่รัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราชนั้นแล้ว ความที่ว่านี้จะสันนิษฐานได้จากศิลาจารึกหลักที่ ๑ นั้นเอง ไม่ใช่ในรัชกาลหลังดังที่ว่านั้น

ข้าพเจ้าว่า แบบอย่างคณะสงฆ์อย่างลังกา มิใช่เพิ่งจะมีในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พระยาลิไทย) มีมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ แล้ว แต่ที่ปรากฏชัดนั้น ให้ดูเรื่องที่กัลปนาและทำเนียบคณะสงฆ์ในรัชกาลพระร่วงอรุณราชสมัยชะเลียงราว พ.ศ. ๑๕๖๐-๑๕๙๕

ประวัติของนางนพมาศ ๆ ได้เกิดในตระกูลพราหมณ์ บิดาชื่อโชตรัตน์ เป็นที่พระศรีมโหสถ รับราชการในฐานเป็นปุโรหิต ณ กรุงสุโขทัยในราว ปลายรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราช หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑ มารดา ชื่อนางเรวดี นางนพมาศเกิดปีชวด พ.ศ. ๑๘๗๙ ในปลายปีรัชกาลพระ-มหาธรรมราชาที่ ๑ ถึงปีมะโรง ฉศก พ.ศ. ๑๘๙๕ นับปีมีอายุได้ ๑๗ ปี ก็ได้ถวายตัวเป็นพระสนมในพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ซึ่งเป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลของพระองค์ (เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๘๙๐) นางนพมาศได้รับบรรดาศักดิ์เป็นที่ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ตำแหน่งพระสนมเอก เป็นพระสนมมา ๑๑ ปี พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ก็ทรงผนวช

ข้าพเจ้าว่าหนังสือเรื่องนางนพมาศนี้ได้แต่งขึ้นเมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ออกทรงผนวช (พ.ศ. ๑๙๐๕) ซึ่งเป็นเวลาที่นางว่างราชการฝ่ายใน นางจึงพรรณนาเหตุการณ์ของนางที่ล่วงมาแล้ว ซึ่งสำนึกถึงพระมหากรุณาธิ-คุณสมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้าเป็นอย่างยิ่ง นี้แสดงให้เห็นว่า ในสมัยนั้น วิชาอักษรศาสตร์และการช่างของสตรีในราชสำนัก ได้เจริญถึงขีดสูงสุดมาแล้วเพียงใด ถ้าบ้านเมืองของเราไม่ถูกยุทธภัยจนแตกสลาย เราคงจะได้พบหนังสือที่ดี ๆ ในสมัยนั้น และต่อมาอีกมากกว่านี้เป็นอันมาก

ครั้งนั้นมีการทำพระราชพิธี ๑๒ เดือน ซึ่งข้าพเจ้าว่าเป็นราชประเพณีของไทยมาแต่ก่อนตั้งอาณาจักรสุโขทัย ไม่ใช่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ แรกทรงทำขึ้น เพราะพิธีลอยประทีปมีกำเนิดในแว่นแคว้นหริภุญไชยมาก่อน ส่วนพิธีเผด็จศกขึ้นปีใหม่นั้นเล่า มอญน่าจะได้ถ่ายทอดให้ไทยเช่นเดียวกับพิธีลอยประทีปนั้นเอง

พระราชพิธี ๑๒ เดือน จึงเป็นพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงปฏิบัติอยู่ในแว่นแคว้นชะเลียงนานมาแล้ว

ทำไมข้าพเจ้าจึงว่า นางนพมาศเกิด พ.ศ. ๑๘๗๙ และได้ถวายตัวเป็นพระสนม พ.ศ. ๑๘๙๕ ข้าพเจ้าได้ถือหลักฐานดังนี้ หนังสือนางนพมาศ หน้า ๕๘ ว่า "ครั้นเพลารุ่งเช้าเป็นวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๖ ปีมะโรง ฉศก ถึงวาระกำหนดข้าน้อยจะจากเคหสถานไปอยู่ในพระราชนิเวศน์ เป็นข้าบาทสมเด็จพระร่วงเจ้า และข้าน้อยมีอายุนับตามปีได้ ๑๗ ปี ตามเดือนได้ ๑๕ ปี กับ ๘ เดือน ๒๔ วัน"

ข้าพเจ้าว่าจุลศักราช ๖ ปีมะโรง ฉศกนั้น เป็นปีรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ที่ล่วงมาแล้วได้ ๖ ปี ปีเสวยราชย์ พ.ศ. ๑๘๙๐ ก็เป็นปีที่ ๑ หกปีตรงกับ พ.ศ. ๑๘๙๕ ปีนั้นปีมะโรง ตรงกับเรื่องนางนพมาศ และเหตุที่สอบตรงกันได้เช่นนี้ ข้าพเจ้าได้หลักฐานจากประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ หน้า ๖๙ "(๑๑) ประกอบว่า ศรีสัชนาลัยสุโขทัยได้ ๒๒ ปี ลุมหาศักราช ๑๒๘๓ ศกฉลู" มหาศักราช ๑๒๘๓ ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๐๔ ทวนปีขึ้นไปหา พ.ศ. ๑๘๙๕ ที่เป็นปีนางนพมาศถวายตัวเป็นพระสนม ก็ตรงกับปีมะโรง แล้วทวนต่อขึ้นไปหา พ.ศ. ๑๘๗๙ ที่เป็นปีนางนพมาศเกิด ก็ตรงกับปีชวดพอดี แต่เพื่อให้เป็นหลักฐานมั่นคงยิ่งขึ้น ได้สอบกับบานแผนกไตรภูมิกถาที่ว่า "ปีระกาโพ้น เมื่อศักราชได้ ๒๓ ปี ปีระกา" ประกอบอีก พระมหาธรรมราชาที่ ๒ เสวยราชย์ พ.ศ. ๑๘๙๐ เสวยราชย์มาได้ ๒๓ ปี ก็เป็น พ.ศ. ๑๙๑๒ ไล่ปีลงมาหา พ.ศ. นั้น ก็ตรงกับปีระกาตามไตรภูมิกถาว่า

ที่ข้าพเจ้าว่า "จุลศักราช ๖ ปีมะโรง ฉศก" ก็คือปีรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ได้เช่นนี้ก็เพราะได้อาศัยความเห็นของพระยาประชากิจกรจักร ในหนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๑๐๙ บรรทัด ๙ เป็นเกณฑ์ค้นคว้า แต่ก็ทำไม พ.ศ. ๑๘๗๙ ปีเกิดของนางนพมาศ ซึ่งตรงกับจุลศักราช ๖๙๘ จึงเป็นอัฐศก ไม่ใช่สัปตศก ในเรื่องบอกเลขปีนี้ แรกปรากฏเฉพาะในหนังสือนางนพมาศ จึงทำให้ข้าพเจ้าคิดว่า คงไม่ใช่เป็นแบบที่ใช้ทั่ว ๆ ไป เพราะในไตรภูมิกถาไม่ปรากฏ ถ้าพระมหากษัตริย์บัญญัติขึ้น ก็คงจะได้ใช้ในหนังสือนั้น ซึ่งนับว่าเป็นหลักฐานกว่าเรื่องนางนพมาศ จุดประสงค์เดิมเห็นจะไม่ใช่บอกเลขท้ายของจุลศักราช แต่เพื่อจะบอกปีรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ที่เสวยราชย์ล่วงแล้วมา เพราะฉะนั้น จุลศักราช ๗๒๔ (พ.ศ. ๑๙๐๕) ปี ถวายตัวเป็นพระสนมที่ถูกควรจะเป็นจัตวาศก หนังสือนางนพมาศก็ว่าเป็น ฉศก การบอก ฉศก จึงไม่ใช่บอกเลขท้ายอย่างที่เราเข้าใจกันเดี๋ยวนี้ หากแต่นางมีความประสงค์บอกปีรัชกาลต่างหาก ถึงสมัยศรีอยุธยารับเอามาแปลงเป็นบอกเลขท้ายจุลศักราช ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้น

อนึ่ง หนังสือนางนพมาศ หน้า ๒๐ ว่า "วันคลอดจากครรภ์มารดา พื้นอากาศก็ปราศจากเมฆ พระจันทร์ก็ทรงกลดแสงประภัศร รัศมีขาวเจือสีเหลืองอ่อน เสวยเริกสบุสยวันเพ็ญ เดือน ๓ ปีชวด สัปตศกจันทวาระดีถี ซึ่งมีในกำหนดศักราชไว้ในที่นี้ ด้วยปีนั้นยังใช้โบราณศักราช สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินยังหาได้ลบศักราชตั้งจุลศักราชขึ้นใหม่ไม่" ก็เช่นนั้น สัปตศกที่ใส่

ลงไปได้มาจากไหน นี่ก็จะเห็นได้ชัดว่า เป็นการเติมขึ้นเมื่อปฏิสังขรณ์หนังสือนางนพมาศให้เรียบร้อยนั่นเอง

พระมหาธรรมราชาที่ ๒ หรือหนังสือแต่งภายหลังเรียกว่า สมเด็จพระร่วงเจ้านั้น ไม่ได้ทำพิธีลบศักราช ตั้งจุลศักราชใหม่และมีนามว่า พระร่วง ดังที่ได้เขียนกันไว้ ที่ท่านกล่าวในหนังสือนางนพมาศ หน้า ๑ เดิมเห็นจะมีความจริงเพียงว่า ในรัชกาลนั้นได้เริ่มแรกใช้ปีในรัชกาลเป็นการนับศกเท่านั้นเอง

พระราชนิพนธ์
ในรัชกาลที่ ๖ จากเรื่องพระร่วง

อันพวกเราหญิงชายทั้งหลายไซร้
อยากให้ไทยชื่อชูฟูกระเดื่อง
สละชีพเพื่อผดุงความรุ่งเรือง
ให้ขึ้นชื่อลือเลื่องขจรไกล
เรายอมเสียชีวารักษาสัตย์
รักษารัฐสีมาที่อาศัย
รักษาชาติศาสนาถาวรไว้
ให้ไทยคงเป็นไทยชั่วดินฟ้าฯ

ประวัติเขมร

เมื่อจะกล่าวถึงเขมร เห็นสมควรจะกล่าวถึงเรื่องของฟูนันเสียก่อน เพราะชาติฟูนันนับว่าเป็นชาติพื้นเมืองเดิมของพวกเขมรแต่ครั้งโบราณ ภาวะจะเป็นอย่างไรก่อนนี้ขึ้นไปสืบสาวไม่ได้ความมาปรากฏพอเชื่อได้ ก็เมื่อเจ้าแผ่นดินของประเทศนี้เป็นผู้หญิง(ก) พลเมืองเป็นชาวฟูนัน ปูนัน หรือปูแนน ในเกาะบอเนียว และชาวกูบูในเกาะสุมาตรา เป็นพวกชาวเกาะทะเลใต้(ข) ปรากฏชื่อประเทศฟูนัน [1] ในจดหมายเหตุจีนมีอยู่บ่อย ๆ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๘ ถึงที่ ๑๒ เพราะเป็นย่านกลางสำหรับเรือผ่านไปมาระหว่างจีนกับอินเดีย

สมัยโกณฑัญญะชาวอินเดีย กับพวกยกเข้ามาอยู่ เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๗ ต้องสู้รบกับชาวพื้นเมือง ๆ สู้ชาวอินเดียไม่ได้เพราะมีความเจริญน้อยกว่า ชาวอินเดียจึงได้ปกครองประเทศ และได้นางพญาเป็นภรรยา มีโอรสได้เป็นปฐมกษัตริย์แห่งฟูนันสืบราชสมบัติต่อมา ปรากฏว่ามีเมืองขึ้น ๗ หัว

(ก) หนังสือแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของ เสฐียรโกเศศว่าสมัยนั้นบ้านเมืองไม่มีความเจริญอะไร แม้แต่นางพญาเอง ก็ยังไม่รู้จักการแต่งตัว

(ข) หนังสือพงศาวดารโยนก หน้า ๔๑ ว่า พวกเขมรจาม หรือที่เรียกว่าแขกครัว พวกข่าจะรายข่าระเด ยังใช้ภาษาคล้ายมลายู และหน้า ๔๒ กล่าวถึงเกาะชวาและแว่นแคว้นฟูนัน ซึ่งอยู่ทิศตะวันออกแห่งประเทศสยามนั้น ว่าเมื่อร้อยปีที่สามที่สี่แห่งคริสตกาล คือ พุทธศตวรรษที่แปดที่เก้า เป็นแว่นแคว้นมลายู

(อ่านบันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องประวัติเขมร ตามหมายเลข 1 2 3 เรียงตามลำดับ)

เมือง(ก) แต่การบังคับบัญชาไม่เด็ดขาด พวก ๗ หัวเมืองต่างคอยช่วยกันขัดขวางอำนาจของกษัตริย์ฟูนันอยู่ร่ำไป จนถึงกษัตริย์ผู้สืบต่อองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า ฮวนพันฮวง(ข) ราว พ.ศ. ๗๖๐ ต้องใช้อุบายทำให้ ๗ หัวเมืองแตกสามัคคีกัน จึงสามารถเข้ารวบรัดอำนาจปกครองได้สิทธิ์ขาด แล้วโปรดฯ ให้โอรสและนัดดาออกไปครอบครองทุกหัวเมือง เมื่อพระเจ้าฮวนพันฮวงสิ้นพระชนม์แล้ว โอรสองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าฮวนพันฮวง ทรงพระนามว่า ฮวนผั้นผั้น[2] ราว พ.ศ. ๗๖๐ ถึง พ.ศ. ๗๖๓ ได้เสวยราชย์ต่อมาแต่มอบราชการภาระการปกครองบ้านเมือง แก่แม่ทัพชื่อพั้นมันหรือพั้นจีมัน เมื่อพระเจ้าฮวนผั้นผั้นเสวยราชย์ได้ ๓ ปีก็สิ้นพระชนม์ ประชาชนจึงยกพั้นมัน (ราว พ.ศ. ๗๖๓ ถึง พ.ศ. ๗๗๓) ขึ้นเป็นกษัตริย์แทน พระเจ้าพั้นมันแกล้วกล้าสามารถ ตีประเทศต่างๆ ได้มากกว่าสิบประเทศ อาณาจักรโคตรบูรและสุวรรณภูมิ ก็รวมเป็นเมืองออกของฟูนันในครั้งนั้น

ครั้นพระเจ้าพั้นมันสิ้นพระชนม์แล้ว แม่ทัพของประเทศฟูนันอีกคนหนึ่งชื่อพั้นจัน ชิงเอาราชสมบัติจากพระเจ้าพั้นกิงกง รัชทายาทของพระเจ้าพั้นมันได้(ค) เมื่อพระเจ้าพั้นจันสิ้นพระชนม์แล้วต่อจากนั้นประเทศฟูนันเกิดจลาจลเป็นศึกกลางเมืองแล้วแม่ทัพชื่อพั้นสุ่น (ราว พ.ศ. ๗๙๑ ถึง พ.ศ. ๘๓๑) ได้ราชสมบัติ เมื่อพระเจ้าพั้นสุ่นสิ้นพระชนม์ไปแล้ว ก็ไม่ปรากฏเหตุการณ์อันใดเวลาล่วงมาราว ๕๐ ปี ต่อมามีพราหมณ์คนหนึ่งมาจาก

(ก) หนังสือแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของ เสฐียรโกเศศ แสดงว่า ประเทศฟูนันในชั้นแรกมีอาณาเขตเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

(ข) นามกษัตริย์และเค้าเรื่อง ใช้หนังสือแหลมอินโดจีนสมัยโบราณเป็นหลัก

(ค) รัชกาลพระเจ้าพั้นจัน ราว พ.ศ. ๗๗๓ ถึงราว พ.ศ. ๗๙๑

อินเดีย ชื่อโกณฑัญญะอีกเหมือนกัน (ก) โกณฑัญญะออกจากประเทศอินเดียมาถึงประเทศผื้นผื้น (ข) ซึ่งอยู่ทางใต้ ชาวฟูนันได้ทราบข่าวก็ตื่นเต้นปีติยินดี (ค) พากันมาอัญเชิญพราหมณ์โกณฑัญญะ ไปเสวยราชย์เป็นกษัตริย์แห่งฟูนัน เมื่อราว พ.ศ. ๙๗๘ พระเจ้าโกณฑัญญะพระองค์นี้ ทรงจัดการทะนุบำรุงบ้านเมืองมีเปลี่ยนแปลงแบบแผนราชการ ให้เป็นไปตามแบบอย่างของอินเดีย ตลอดจนลัทธิศาสนาพราหมณ์ (ไสยศาสตร์) แล้วมีพระเจ้าแผ่นดินต่อมาถึง พระเจ้าโกณฑัญญะชัยวรรมัน (ราว พ.ศ. ๑๐๑๓ ถึง ๑๐๕๗) ได้แต่งพระนาคเสน (ง) ภิกษุชาวอินเดียเป็นสมณทูตไปกรุงจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๐๒๗ แล้วต่อมาประเทศฟูนันก็รับนับถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน เมื่อ พ.ศ. ๑๐๓๓

แต่นั้น ประเทศฟูนันก็รับนับถือทั้งพุทธศาสนาและไสยศาสตร์ด้วย เมื่อพระเจ้าโกณฑัญญะชัยวรรมัน สิ้นพระชนม์แล้วเชื้อพระวงศ์ได้เสวยราชสมบัติ สืบมาถึงพระเจ้ารุทธวรรมันเป็นกษัตริย์องค์ที่ต้องเสียกรุงโตมู ราชธานีของประเทศฟูนันแก่ประเทศจินละ เพราะเมื่อ พ.ศ. ๑๐๙๓ พระเจ้าภววรรมัน ราชโอรสของพระเจ้าวีรวรรมัน สืบเผ่าพันธุ์มาแต่สกุลโกณฑัญญะเหมือนกัน ได้ขึ้นเสวยราชย์ในประเทศจินละ มีเขตท้องที่อยู่ในอาณาจักรโคตรบูรตอนใต้ เป็นเมืองออกของฟูนัน ได้ใช้ให้เจ้าจิตรเสนพระอนุชา

(ก) หนังสือแหลมอินโดจีนสมัยโบราณว่า พราหมณ์คนนี้ได้ยินเสียงทิพย์แว่วสั่งว่า ให้ไปครองราชสมบัติในประเทศฟูนัน โกณฑัญญะก็ดีใจ

(ข) เป็นท้องถิ่นที่เวลานี้เรียกว่า อำเภอพุนพิน ซึ่งเป็นทางข้ามแหลมมลายูแต่โบราณใช่หรือไม่?

(ค) นี่แปลว่า เหตุการณ์ภายในยุ่งเหยิง ราษฎรจึงต้องการผู้ที่จะมาบันดาลให้เกิดสันติสุข

(ง) ยืมชื่อพระนาคเสนมาใช้ ไม่ใช่พระนาคเสนในเรื่องพระยามิลินทร์

ยกกองทัพลงมาตีกรุงโตมูได้ แล้วพระเจ้าภววรรมันไปตั้งเมืองภวปุระเป็นราชธานีที่บันทายไพรนคร ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตอนใต้ (ก)

พระเจ้าภววรรมันพระองค์นี้ ทรงแกล้วกล้าสามารถในการสงคราม ได้ขยายเขตออกไปได้อาณาจักรสุวรรณภูมิ และอาณาจักรโคตรบูร รัชกาลนี้ทรงใช้อักษรอินเดียฝ่ายใต้รูปกลม ๆ เรียกว่า ครินถ์ หรือ ครนถ์ และเกิดชาติกล๋อมซึ่งภายหลังเป็นขอมแยกจากจินละ ขึ้นไปตีได้เมืองเชียงลาว และได้เมืองฝางที่ต้นลำน้ำกก พวกกล๋อมจึงสร้างเมืองสุวรรณโคมคำ และเมืองอุมงคเสลาขึ้น (ข)

ครั้นสิ้นรัชกาลพระเจ้าภววรรมันแล้ว เจ้าจิตรเสนได้เป็นกษัตริย์ประเทศจินละสืบต่อมา มีพระนามว่า พระเจ้ามเหนทรวรรมัน (ราว พ.ศ. ๑๑๕๓)

กล่าวถึงเหตุการณ์ทางประเทศฟูนันต่อไป เมื่อเสียกรุงโตมูราชธานีแก่จินละแล้ว พระเจ้ารุทธวรรมันก็เสด็จหนีลงไปตั้งตัวขึ้นได้ทางใต้ ที่เมืองน่าโฟน่า (ค) และได้แต่งทูตไปเมืองจีนครั้งหลังที่สุดในราชวงศ์ถัง (พ.ศ. ๑๑๖๑-๑๔๕๐) ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๑๒๓๔ ก็ไม่ทราบเรื่องราวของฟูนันอีก เป็นอันสูญชื่อประเทศฟูนัน นับเป็นประเทศจินละได้เป็นใหญ่แต่นั้นมา [3]

(ก) หนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๑ หน้า ๑ ว่า ศิลาจารึกของขอม ชื่อจิตรเสนา อยู่ที่ปากน้ำมูล ราว พ.ศ. ๑๒๐๐ จิตรเสน หรือ จิตรเสนา ข้าพเจ้าว่าพระนามเดียวกัน

(ข) ครินถ์หรือครนถ์ แบบหนังสือชนิดเดียวกันนี้ ได้ขุดพบที่พระปฐมเจดีย์และที่ประเทศพม่าด้วย คิดว่าอาณาจักรทวาราวดีจะได้รับหนังสือแบบนี้มาใช้ ซึ่งเป็นต้นเดิมของหนังสือมอญ (โบราณ) มาแต่ครั้งนั้น

(ค) นวนคร, ว่า อยู่ใกล้ปากแม่น้ำโขง

พระเจ้าอีสานวรรมัน ได้รับราชสมบัติสืบต่อมาจากพระเจ้ามเหนทรวรรมัน (ราว พ.ศ. ๑๑๕๓ ถึง พ.ศ. ๑๑๗๔) กษัตริย์พระองค์นี้ได้ทรงสร้างกรุงอิสาณปุระ อยู่ริมแม่น้ำสะตึงแสน ได้แต่งทูตไปเมืองจีน เมื่อ พ.ศ. ๑๑๕๙ หรือ พ.ศ. ๑๑๖๐ (ก)

ต่อจากพระเจ้าอีสานวรรมัน ถึงพระเจ้าภววรรมันที่ ๒ (ราว พ.ศ. ๑๑๘๘ ถึงราว พ.ศ. ๑๑๙๓)

แล้วถึงพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๑ (ราว พ.ศ. ๑๑๙๓)

พระเจ้าราเชนทรวรรมันที่ ๑ (ราว พ.ศ. ๑๒๐๙) แล้วอาณาเขตจินละ ได้เกิดแตกแยกกันออกเป็น ๒ ประเทศ ต่างเป็นอิสระมีเจ้าแผ่นดินปกครองเรียกว่าจินละ (บก) และจินละ (น้ำ) จินละบกอยู่ในดินแดนตอนเหนือที่เป็นภาคอิสาณ ของประเทศไทยและประเทศลาว ตั้งราชธานีที่สมโบร์ (โพธิสารหลวง) อยู่ที่ปากห้วยหินบูร ริมฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขงเหนือเมืองท่าแขก ตรงข้ามกับอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

ส่วนจินละน้ำนั้น อยู่ในที่ต่ำตามชายทะเล ได้แก่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง และแคว้นโกชินไชน่า ตอนเหนือเขตแดนต่อจากจินละ (บก) ที่แก่งลี่ผีและแนวภูเขาดงรักอันเป็นเส้นพรมแดนธรรมชาติ (ข) ตั้งเมืองหลวงที่อังกอร์บอเรย (ค) หรือวยาธปุระ (ง)

(ก) แม่น้ำสะตึงแสน ล่างแห่งก็ว่า อยู่ฝั่งเหนือทะเลสาบ

(ข) ข้าพเจ้าเชื่อเขตตามที่ปรากฏอยู่ในหนังสือตำนานอุรังคธาตุ

จินละ (บก) มีพลเมืองเป็นไทย จินละ (น้ำ) พลเมืองเป็นชาวเกาะในอินโดนีเซีย มีชาวกุยในเกาะสุมาตรา และพวกปุแนนในเกาะบอเนียว ได้อพยพมาอยู่แต่เดิม ผสมกับชาวอินเดียที่อพยพเข้ามาอยู่ภายหลัง

(ค) บาพนมอยู่แถวเมืองสวาย เรียงต่อกับแคว้นโกชินไชน่าเวลานี้

(ง) ใต้เมืองพนมเปญลงไป

กษัตริย์ที่ครองกรุงสมโบร์แห่งประเทศจินละบกในตอนต้นๆ พระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า บุสกรากส์ เป็นใหญ่อยู่ในอนินทิตปุระ (ว่าอยู่แถวนครวัด) ได้มาครองกรุงสมโบร์[ก]

ภายหลัง เกิดความไม่สงบภายในระหว่างสองประเทศนี้ขึ้น พระเจ้าไศเลนทร์มหาราช เป็นเชื้อกษัตริย์ทางอินเดียภาคใต้ ได้กรุงศรีวิไชยใน พ.ศ. ๑๒๒๖ เป็นใหญ่ในมลายู และเขตส่วนหนึ่งของเกาะชวา ทิศประจิมแล้ว ก็เสด็จยกกองทัพขึ้นมาตีประเทศจินละ (บก) จินละ (น้ำ) ได้ทั้งสองประเทศ

ราว พ.ศ. ๑๓๓๓ พระเจ้าอินทรวรรมันได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์ที่จินละ (น้ำ) แล้วพระองค์ได้ทรงกู้อิสรภาพไม่ขึ้นต่อกรุงศรีวิไชยได้ ๑๒ ปี ทางกรุงศรีวิไชย จึงแต่งเชื้อพระราชวงศ์จินละองค์หนึ่ง ซึ่งลงไปเป็นตัวจำนำอยู่ในกรุงศรีวิไชย ให้กลับขึ้นมาครองบ้านเมือง คือ พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ พระองค์ได้เสด็จยกกองทัพขึ้นมาจากแคว้นบันดอน ตีจินละได้ทั้งสองประเทศรวมการปกครองเป็นประเทศเดียวแล้วขึ้นเสวยราชย์[ข]

พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๓๔๕ ถึง พ.ศ. ๑๔๑๒) จินละมีกำลังเริ่มทำการรุกประเทศจามปา แล้วจามปาได้ยกกองทัพมารบจินละ

(ก) หนังสือศิลาจารึกของพระเจ้ายโศวรรมัน

กษัตริย์พระองค์นี้ มีพระนามลือชาปรากฏ เพราะพระเจ้าแผ่นดินเขมรหลายพระองค์สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๙ ตรงกับพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ว่าได้สืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าบุสกรากส์ ราชวงศ์ของพระองค์ๆ หนึ่งไปได้พระธิดาซึ่งเป็นรัชทายาทของกษัตริย์กรุงวยาธปุระ มีพระโอรส คือพระเจ้าราเชนทรวรรมัน

(ข) บันดอนมีเสียงคล้ายกับบ้านดอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ถ้ากรุงศรีวิไชยมาตั้งที่เมืองครหิ (ไชยา) สมัยหนึ่ง ก็น่าเชื่อว่า สมัยที่ตั้งนั้นคงเป็นสมัยแรก และบันดานก็คือบ้านดอนเดียวนี้นั่นเอง พิเคราะห์ตามภูมิศาสตร์ก็สม เพราะเป็นท่าข้ามอ่าวไทย ตรงเมืองเขมรขึ้นที่เมืองกำปอด

ใน พ.ศ. ๑๓๙๓ แต่ต้องแพ้จินละ ในคราวนี้จินละได้เขตแดนของจามปา แต่ที่ได้เมืองกวางหงายถึงที่ได้เมืองพั้นเทียน มาเป็นเขตของจินละ

เขมร (จินละ) แผ่อำนาจออกไปได้กว้างขวาง ได้บ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในรัชกาลนี้ (ก) ให้เอาเมืองละโว้เป็นเมืองลูกหลวงปกครองบ้านเมืองไทยทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีอาณาเขตถึงแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ [4] และเอาเมืองพิมายเป็นเมืองลูกหลวง ปกครองบ้านเมืองไทยทางลุ่มแม่น้ำโขง ระยะเวลาตอนนี้เมืองสมโบร์ คือ เมืองโพธิสารหลวงร้าง

กษัตริย์เขมรพระองค์นี้ทรงนับถือพระพุทธศาสนา ได้สร้างยโศธรปุระ คือ พระนครธม และประสาทไพชยนต์ขึ้น จึงได้มีรูปพระโพธิสัตว์ และพระพุทธรูปไว้บูชา [5]

พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๓ เสวยราชย์ (ราว พ.ศ. ๑๔๑๓ ถึง พ.ศ. ๑๔๒๐) แล้วราชวงศ์พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๓ ได้ขาดสายลง

พระเจ้าอินทรวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๔๒๑ ถึง พ.ศ. ๑๔๓๑) กษัตริย์พระองค์นี้เป็นญาติห่าง ๆ กับพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒

เจ้ายโศวรรธน โอรสพระเจ้าอินทรวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ทรงพระนามว่า พระเจ้ายโศวรรมัน พ.ศ. ๑๔๓๒-๑๔๕๓ การก่อสร้างนครธมที่ค้างมาแต่รัชกาลพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ ได้แล้วสำเร็จลงใน พ.ศ. ๑๔๔๓ จึงทำการฉลองในรัชกาลนี้ ก่อนฉลองประทับที่เมืองอิสาณปุระ ริมทะเลสาบ

(ก) หนังสือประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๖ หน้า ๓๔ บรรทัด ๕ ว่า เขมรแผ่อำนาจเข้ามาในเขตทวาราวดี หนังสือเรื่องเที่ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ ตอน ๔ หน้า ๘

พระเจ้าหัสวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๔๕๔ ถึง พ.ศ. ๑๔๖๔)

พระเจ้าอีสานวรรมันที่ ๒ ราชโอรสพระเจ้ายโศวรรมันขึ้นเสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๔๖๔-๑๔๖๕) ในรัชกาลนี้ มีเหตุการณ์ไม่สงบในราชวงศ์ขึ้นอีก จึงพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๔ เป็นภัสดาของพระขนิษฐภคินีของพระเจ้ายโศวรรมันขึ้นเสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๔๖๕ ถึง พ.ศ. ๑๔๘๕)

พระเจ้าหัสวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๔๘๕ ถึง พ.ศ. ๑๔๘๗)

พระเจ้าราเชนทรวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๔๘๗ ถึง พ.ศ. ๑๕๑๑)

พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๕ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๕๑๖ ถึง พ.ศ. ๑๕๔๔)

พระเจ้าอุทยาทิจวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๕๔๔ ถึง-พ.ศ. ๑๕๔๖)

พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๕๔๖ ถึง พ.ศ. ๑๕๙๒) กษัตริย์องค์นี้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก [6] แต่เป็นลัทธิมหายาน และในรัชกาลนี้ เขมรตีได้เมืองละโว้ และแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ

ราษฎรที่เมืองละโว้ แต่เดิมนั้นรับนับถือศาสนาพุทธ ลัทธิหินยาน ครั้นมีพวกที่นับถือลัทธิมหายานอาศัยอยู่ในเมืองละโว้ พร้อมกับพวกดาบส ฤาษี มุนี และพราหมณ์ต่าง ๆ เข้าอยู่ปะปนก็เกิดมีกรณีพิพาทในเรื่องรับนับถือศาสนาขึ้น พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ต้องเสด็จไปทรงระงับข้อพิพาทเรื่องลัทธิพุทธศาสนาหินยานและมหายานที่เมืองละโว้ ซึ่งพลเมืองต่างรับนับถือแก่งแย่งอยู่ให้ยุติกันได้ โปรดฯ ให้จารึกศิลาหลักที่ ๑๙ ภาษาเขมร เมื่อ

พ.ศ. ๑๕๖๕ และ พ.ศ. ๑๕๖๘ ว่าให้ท่านทั้งหลายต่างบำเพ็ญตบะถวายพระองค์ อย่าให้คนหรือสัตว์ใด ๆ มารบกวนบรรดาชีสงฆ์ในอาวาสที่เขาอยู่ พระองค์ได้ทรงสร้างปรางค์สามยอด และปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองละโว้ สร้างพระพุทธรูป เทวรูปและศิลปวัตถุอื่น ๆ สร้างประสาทพระขรรค์ในกำปงสวาย ปราสาท ประทับร้อนบนเขาพระวิหารใกล้จังหวัดสุรินทร์ และปราสาทตาแก้ว อยู่ทางทิศตะวันออกแห่งนครธม ในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ เป็นสมัยที่พระพุทธศาสนาลัทธิมหายานเจริญในแดนไทย โดยเฉพาะที่เมืองละโว้ ทั้งเขมรได้ใช้ภาษาสันสกฤตจารึกพระธรรมวินัยแทนภาษามคธ เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๕๐[7] นับว่ารัชกาลนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญในด้านศาสนา

พระเจ้าอุทยาทิจวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๕๙๒-๑๖๐๘) เขมรได้ทำสงครามกับจามปาราว พ.ศ. ๑๖๐๐ เขมรกับจามปารบกันอีก แต่เขมรแพ้จามปา

ส่วนไทยอาณาจักรโยนกเชียงแสน ก็ขับไล่ขอมออกจากเมืองอุมงคเสลาใน พ.ศ. ๑๕๙๙ แล้วชื่อชาติขอมก็หายไปแต่นั้น

พระเจ้าหัสวรรมันที่ ๓ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๖๐๙ ถึง พ.ศ. ๑๖๒๔) จามปาไปทำไมตรีดีกับญวน ใน พ.ศ. ๑๖๑๒ เป็นมิตรกันอยู่เกือบ ๒๐๐ ปี แต่นั้นมาจามปาก็ได้ทำการรบกับเขมรด้านเดียว และได้ชัยชนะเขมรเสมอมาถึง พ.ศ. ๑๖๒๑ จามปาตีเขมรแตกยับเยิน รุกเข้าตีราชธานีเขมรได้เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๔

พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๖ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๖๒๕ ถึง พ.ศ. ๑๖๕๑) รัชกาลนี้ได้สร้างพระปรางค์วัดพนมวัน อยู่เหนือเมืองนครราชสิมา

พระเจ้าธรนินทรวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๖๕๑-๑๖๕๖) ในรัชกาลนี้วิเรนทราธิบดีวรมินขุนนางสำคัญ ได้สร้างประสาทหินพิมายขึ้น แล้วพระองค์แย่งราชสมบัติได้จากรัชทายาทของพระเจ้าธรนินทรวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์เป็นกษัตริย์มีพระนามว่า พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖ ถึง พ.ศ. ๑๖๙๕)[8] รัชกาลนี้ได้ส่งราชทูตออกไปประจำประเทศจีนแพ้สงครามประเทศจามปา ๒ ครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๑๖๗๑ และ พ.ศ. ๑๖๗๙ ต่อ พ.ศ. ๑๖๘๘ จึงตีกรุงวิไชยราชธานีประเทศจามปาได้ แล้วประกาศรวมเอาประเทศจามปาเข้าไว้ในราชอาณาจักรเขมร ได้แผ่อำนาจขึ้นไปทางลำน้ำโขง รื้อฟื้นอำนาจเข้าปกครองบ้านเมืองไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้ให้เมืองสุโขทัยส่งส่วยน้ำ เมืองลพบุรีส่งส่วยน้ำ เมืองลพบุรีส่งส่วยปลาแห้ง และเมืองพัทลุงส่งส่วยไหม อาณาจักรเขมรตอนนี้มีอาณาเขตจากทิศตะวันออกแต่ประเทศจามปาถึงลุ่มแม่น้ำสะโตง ซึ่งมีเมืองตองอูเมืองออกของเมืองศรีสัชนาลัย ตั้งอยู่ทางใต้ ๆ เมืองครหิ (ไชยา) ถึงเมืองพัทลุงทรงสร้างนครวัต ที่บริเวณนครธมแต่อยู่นอกกำแพง เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศ เมื่อ พ.ศ. ๑๖๘๙[9] ราว พ.ศ. ๑๖๙๒ ประเทศจามปาได้หลุดเป็นอิสรภาพขาดจากอำนาจเขมร ส่วนเหตุการณ์ทางไทย พระร่วงสุโขทัยซึ่งเป็นเรื่องก่อนตั้งอาณาจักรสุโขทัย ก็ได้กู้อิสรภาพขึ้นได้ในเวลาใกล้ ๆ กันนั้น เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๙๙ แต่เมืองลพบุรียังเป็นเมืองขึ้นเขมรอยู่

พระเจ้าธรนินทรวรรมันที่ ๑ เสวยราชย์ (ราว พ.ศ. ๑๖๙๕-๑๗๒๕) รัชกาลนี้ไทยเสียอาณาจักรโยนกเชียงแสนแก่ขุนเสือขวัญฟ้ามหาราชแห่งอาณาจักรไทยเมา พวกไทยในอาณาจักรโยนกเชียงแสนได้แยกย้ายกันลงมาตั้งบ้าน

เมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือและตอนใต้ เข้ารวมกับพวกที่อยู่มาแต่เดิมก่อนนั้น

ส่วนพวกจามปาซึ่งเป็นศัตรูของเขมร ก็ได้ยกกองทัพเรือเข้ามาทางลำแม่น้ำโขง ตีราชธานีของเขมรได้ใน พ.ศ. ๑๗๑๓-๑๗๑๔ ครั้ง ๑ ได้เผาผลาญนครธมแล้วกวาดต้อนผู้คนเก็บทรัพย์สมบัติไปเสียมาก และตีเขมรได้เมื่อ พ.ศ. ๑๗๒๐ เป็นครั้งที่ ๒ ถึง พ.ศ. ๑๗๒๓ จามปายกกองทัพมาตีเขมรได้อีกเป็นครั้งที่ ๓ เจ้าชัยวรรมันซึ่งขณะนั้นยังไม่ได้เสวยราชย์ได้คุมทัพเขมรตีจามปามีชัยใน พ.ศ. ๑๗๒๔ เมื่อเจ้าชัยวรรมันขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ (ประมาณ พ.ศ. ๑๗๒๕-๑๗๖๕) ทรงรับนับถือศาสนาพุทธลัทธิมหายาน กษัตริย์พระองค์นี้ควรเฉลิมพระนามว่า กษัตริย์ผู้ก่อสร้าง เพราะได้ทรงสร้างกำแพงและสะพานนาคข้ามคู นครธม ซึ่งถูกพวกจามปาทำลายเสียนั้นขึ้นใหม่ แล้วบูรณะพระนครหลวงอย่างใหญ่โต สร้างวัดบันทายกุฎี สร้างอารามอันมโหฬารซึ่งบัดนี้เรียกกันว่า ตาพรหม ประดิษฐานพระปฏิมาสนองพระองค์ พระชนนี เป็นรูปนางปรัชญาปารมิตาตามคติพุทธศาสนาลัทธิมหายาน แล้วได้ทำการฉลองใน พ.ศ. ๑๗๒๙ และได้สร้างสถานที่ต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายในกำแพงเมืองไว้อีกมากแห่ง

เมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๓ เขมรตีเมืองหลวงของจามปาได้แล้วตั้งให้เจ้าเขมรอยู่ปกครอง จึงทรงสร้างพระมหาวิหารนามชัยศรีขึ้น ที่บัดนี้เรียกว่าพระขรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๔ ประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรสนองพระองค์พระเจ้าธรนินทรวรรมันที่ ๒ ผู้เป็นชนกของพระองค์ เพื่อฉลองชัยชนะซึ่งพระองค์มีชัยแก่ข้าศึก ณ ที่นั้น[ก]

(ก) หนังสือวารสาร เล่ม ๒ ว่านามนครชัยศรีไม่ใช่เขมรตั้งขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ได้มีชื่อนี้มาก่อนแล้ว ที่เมืองนครปฐม เมื่อราว พ.ศ. ๑๑๓๓

สร้างวิหารขึ้นกลางเมือง ซึ่งบัดนี้เรียกว่า บายน เป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูปสนองพระองค์ของพระองค์เอง นัยว่าพระพุทธรูปองค์นี้ก็ดี ปรางค์ของบายนเป็นหลายยอด ซึ่งแทนที่จะทำเป็นรูปลึงค์อย่างปรางค์แต่ก่อน ๆ ได้ทำเป็นหน้าพระโลเกศวรปรางค์ละ ๔ หน้านั้นก็ดี ทำโดยมีลักษณะให้เหมือนสาทิศลักษณะของพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ ทั้งนั้น ที่ระเบียงบายนมีภาพนูนแสดงการรบพุ่งกับจามปา ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

ศิลาจารึกตาพรหม ได้บรรยายกิจการซึ่งพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ ได้ทรงทำเป็นการส่งเสริมพระเกียรติ เช่น ได้ทรงสร้างโรงพยาบาล เช่นเดียวกันกับที่สร้างไว้ในนครชัยศรีรวมทั้งสิ้นทั่วพระราชอาณาเขต ๑๐๒ (ก) แห่ง ศิลาจารึกพระขรรค์บรรยายเพิ่มเติมไว้อีกหลายอย่าง คือ ได้ทรงสร้างรูปพระ "ชยพุทธมหานารถ" พระราชทานไปประดิษฐานไว้ตามหัวเมืองใหญ่ๆ รวม ๒๓ แห่ง เข้าใจกันว่า พระชยพุทธมหานารถนี้คงจะเป็นพระพุทธรูปสนองพระองค์พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ ซึ่งคงจะสร้างให้มีพระสาทิศลักษณะด้วย

แล้วได้ทรงสร้างที่พักรายทางหรือธรรมศาลา ซึ่งระบุไว้โดยละเอียดว่า ตามถนนจากพระนครหลวงไปยังราชธานีของประเทศจามปามี ๕๗ แห่ง ตามถนนจากพระนครหลวงไปพิมาย ๑๗ แห่ง ตามถนนเวียงระหว่างท้องที่แต่ยังไม่ทราบว่าแถบไหนอีก ๔๔ แห่ง

(ก) หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ ว่า โรงพยาบาลที่เมืองไสผง ได้สร้างขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๗๒๙

เมืองไสผงนี้ ข้าพเจ้าคิดว่า จะเป็นเมืองที่ภายหลังเรียกกันว่า เมืองซายฟอง เหตุพระซายฤกน้ำซัด หรือถูกพายุพัดเป็นคลื่น เวลานี้เมืองซายฟองเป็นเมืองร้างอยู่ใต้เวียงจันทน์

พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๗ สร้างพระรูปปฏิมากรรวมทั้งสิ้นถึง ๒๐,๔๐๐ รูปด้วยโลหะต่าง ๆ อุทิศผลประโยชน์อันเกิดแต่หมู่บ้าน ๘,๑๗๖ หมู่ถวายเป็นกัลปนา ถวายข้าพระไว้ดู และปฏิบัติการตามสถานที่เหล่านั้น ๒๐๘,๕๓๒ คน ในจำนวนนี้รวมนักรำด้วย ๑,๖๒๒ คน สถานที่บรรดาที่ทรงสร้างไว้รวมทั้งหมดมีปรางค์ถึง ๕๑๔ ยอด กำแพงล้อมรอบบริเวณต่าง ๆ ๑๖,๕๐๐ วา มีคูทั้งหมด ๒๔,๖๑๘ วา มีสระน้ำทุกแห่งรวม ๙๓,๕๐๗ วา

เขมรปกครองจามปาอยู่จวนใกล้ พ.ศ. ๑๗๔๔ ก็เกิดกบฏจลาจลขึ้นแล้วขับไล่เจ้าเขมรให้ออกจากดินแดนของจามปาได้ เขมรได้ส่งกองทัพไปปราบจามปาแต่ถูกตีพ่ายกลับมา จามปาไล่เขมรออกจากดินแดนหมดใน พ.ศ. ๑๗๔๔ เขมรจึงยกกองทัพไปตีได้ประเทศจามปาใน พ.ศ. ๑๗๔๖ เจ้าโบตรีหัวหน้าพวกจามปาขอกองทัพญวนช่วย ญวนส่งกองทัพเข้าช่วยจามปาเขมรจึงต้องรบกับญวนและจามปาตลอดเวลา ๑๐ ปี เขมรจำต้องยอมทำไมตรีดีกับจามปาให้พระเจ้าปรเมศวรวรรมันที่ ๒ กษัตริย์จามปาขึ้นครองราชสมบัติ แต่แล้วจามปาก็ต้องตกอยู่ในอำนาจของญวน หาได้มาเป็นของเขมรไม่

ก่อนเกิดสงครามกับจามปานี้ เขมรได้แผ่อำนาจไปทางตะวันตกและทางเหนือ ตามลำแม่น้ำโขงถึงหลวงพระบาง (ก)

ส่วนเหตุการณ์ทางแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ เผอิญที่เมืองสองพันบุรี (สุพรรณบุรี) ได้ว่างกษัตริย์ที่จะสืบราชสมบัติลง พระยาสร้อยหล้ากษัตริย์

(ก) หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ ว่า มีเทวสถานปรากฏอยู่เพียงเมืองเวียงจันทน์เป็นที่สุด

ข้าพเจ้าเชื่อว่า คงจะได้เมืองชวา (หลวงพระบาง) ซึ่งเวลานั้นเป็นราชธานีของเมืองเวียงจันทน์ด้วย

เวียงไชยนารายณ์ รัฐหนึ่งในอาณาจักรโยนกเชียงแสน ได้อพยพไพร่พลลงมาและเข้าครองใน พ.ศ. ๑๗๔๖ เป็นอิสระไม่ขึ้นแก่เขมร เขมรไม่สามารถจะมาปราบปรามได้

พระเจ้าอินทรวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๗๖๕ ถึง พ.ศ. ๑๗๘๖)

พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๘ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๗๘๖-๑๘๓๘) รัชกาลนี้ เหตุการณ์ในไทยทางเมืองเหนือเกิดขึ้น เพราะพ่อขุนบางกลางทาว เจ้าเมืองบางยาง ได้กู้อิสรภาพขึ้นได้เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ แล้วเฉลิมพระนามว่าเป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี เขมรต้องยอมให้ไทยเป็นอิสระอีกแคว้นหนึ่ง ต่อมาเขมรต้องยอมเป็นเมืองออกต่อจีน เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๕

แล้วเขมรกระด้างกระเดื่องต่อจีน พระเจ้าหงวนสีโจ๊วฮ่องเต้ จึงจัดให้ราชบุตรคนที่ ๙ กับนายทหาร ชื่อโซโต ยกกองทัพไปปราบเขมรเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๗ กองทัพจีนเดินเลียบชายทะเลแดนญวน ได้รบกับตังเกี๋ย ตังเกี๋ยแพ้ แต่กองทัพจีนต้องแพ้เขมร [ก]

ถึง พ.ศ. ๑๘๓๐ กองทัพจีนได้ยกลงมาปราบเขมรอีก แต่ครั้งนี้จีนก็ไม่ได้ชัยชนะเขมร

พระเจ้าจรินทรชัยวรรมันที่ ๒ เสวยราชย์ (พ.ศ. ๑๘๓๘-๑๘๕๐) พระองค์เป็นราชบุตรเขยพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๘ รัชกาลนี้พ่อขุนรามกำแหง

(ก) หลังปีที่หอจื่อจี่ ราชทูตจีนได้เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับพ่อขุนรามกำแหงมหาราชได้ ๒ ปีเท่านั้น จึงเป็นเรื่องที่เห็นได้ชัดว่า พ่อขุนรามกำแหงมหาราช ในครั้งนั้นมีอำนาจในแหลมทองนี้เพียงใด

มหาราช ได้เสด็จยกกองทัพมาตีประเทศเขมร เขมรพ่ายแพ้ยับเยิน แล้วจะมีกษัตริย์สืบราชสมบัติต่อมาอีกสัก ๒ พระองค์ ก็มีการจลาจลภายในพระราชวงศ์ จึงเกิดผู้มีบุญ คือบุรุษแตงหวานได้อุบัติขึ้น(ก)

ตั้งแต่เขมรแพ้ไทยในครั้งแรกนี้แล้วก็ต้องเป็นเมืองออกอยู่ตลอดรัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราช ครั้นพ่อขุนรามกำแหงมหาราชเสด็จสวรรคตแล้ว เขมรก็คิดจะกู้ความเป็นเอกราชขึ้นพร้อม ๆ กับเวลาที่พระเจ้าแสนเมืองมิ่ง กษัตริย์มอญมาตีแย่งเอาเมืองทวาย เมืองตะนาวศรีไป แต่มิได้แสดงออกนอกหน้าเช่นมอญ ด้วยเกรงอำนาจพวกไทยแคว้นใต้ ซึ่งตั้งเป็นปึกแผ่นขึ้นได้ที่เมืองเทพนครชัยศิริ ในเวลาใกล้ ๆ กันนั้น

ก็เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๙ นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมนิพันธบท (พระบิตุลาพระบรมลำพงศ์ราชา) ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติ ณ พระนครธม ครั้นทราบข่าวการจลาจลเกิดขึ้นที่กรุงสุโขทัย ในปีรุ่งขึ้นก็ให้ฆ่าเจ้าไส้เจ้าเทวดาราชทูตไทยแคว้นใต้ ที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้แต่งให้ออกมาเจริญทางไมตรีนั้นเสีย สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ จึงให้ยกกองทัพออกมาตีนครธมใน พ.ศ. ๑๘๙๕ ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๑๘๙๖ ก็เสียพระนครธมแก่กองทัพไทย(ข)

(ก) ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า เขมรขึ้นไปรุกเขตแดนไทย หรือคงจะเข้าไปทวงส่วยไทยดังเช่นเคยก่อน ไทยจึงตีรุกลงมาถึงนครธมราชธานี ดังพระเจ้าพรหมมหาราชขับไล่ขอมออกไปจากเมืองอุมงคเสลา เพราะขอมไปทวงส่วยฉะนั้น

(ข) หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๔ หน้า ๒๑ บรรทัด ๑๔ และหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๗๑ หน้า (ก) บรรทัด ๑๕ สมเด็จพระเจ้าบรมนิพันธบท สืบพระราชวงศ์ลงมาแต่พระเจ้าแตงหวาน

บันทึกรายละเอียดท้ายเรื่องประวัติเขมร

เลขที่ 1

หนังสือแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของเสฐียรโกเศศ ว่า ฟูนันหรือโพหนำ เห็นจะตรงกับคำว่า พนม ในภาษาเขมร แปลว่า ภูเขา พวกข่าพะนอง อาจเป็นเชื้อสายที่เหลือต่อมาถึงในปัจจุบันนี้ก็ได้

ข้าพเจ้าจะได้เรียกชื่อชาติและประเทศเขมร เป็น ๔ ยุค ก่อน พ.ศ. ๑๐๙๓ ว่า ประเทศและชาติฟูนัน

แต่ พ.ศ. ๑๐๙๓ จนใกล้พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ว่า ประเทศและชาติจินละ

พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ถึง พ.ศ. ๒๑๖๒ คงเป็นประเทศจินละตามตำนานจีน แต่พลเมืองเป็นเขมร

พ.ศ. ๒๖๑๓ ต่อมาจนกระทั่งบัดนี้ เป็นประเทศกัมพูชาและพลเมืองเป็นเขมร เช่นเดียวกับยุคที่ ๓

ชาติเขมรนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๔๒๒ ว่า มีเลือดไทย และทรงคำนวณว่า หมดเลือดอินเดียน แต่ พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นต้นมา แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า เลือดไทยปนก่อนนี้ขึ้นไป ซึ่งข้าพเจ้าประมาณเอาพุทธศตวรรษที่ ๑๔ คือถอยหลังลงไปอีก ๔๐๐ ปี

เลขที่ 2

หนังสือแหลมอินโดจีน สมัยโบราณ หน้า ๑๓๓

ที่ว่าตีได้เมืองขึ้นถึง ๑๐ ประเทศนั้น ฟังดูใหญ่โตมาก ถ้าเทียบกับเวลานี้ก็เกือบหมดทวีปอาเซีย แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าประเทศในเวลานั้นเห็นจะมีอาณาเขตหรือฐานะไม่ใหญ่โตเท่าไร อย่างดีก็เท่า ๆ กับจังหวัดขนาดกลางในเวลานี้เท่านั้น เพราะพื้นแผ่นดินที่เป็นประเทศฟูนันตั้ง ก็อยู่ในแหลมอินโดจีนภาคตะวันออก ราวใต้ญวนกลางไปถึงสุดแหลมเขมรในเวลานี้ แม้ว่าจะรวมภาคอิสาณ (อาณาจักรโคตรบูร) ไทยภาคกลาง (อาณาจักรสุวรรณภูมิ) ไทยเมืองเหนือ คือ แว่นแคว้นชะเลียง และบ้านเมืองตลอดแหลมมลายูเข้ารวมด้วย ก็ยังไม่ใหญ่โต อย่างดีก็เชื่อได้เพียงว่า ฟูนันได้บ้านเมืองเกือบหมดแหลมทอง เว้นแต่แว่นแคว้นยวนเชียงรัฐใต้ ที่ตั้งราชธานีอยู่ที่เชียงแสนนั้น หาได้ขึ้นฟูนันไม่

หนังสือเรื่องเมืองทอง ของขุนสิริวัฒนาทร หน้า ๕๐-๕๑ ว่า "ชาวเมืองได้เลือกห้วมหมวนขึ้นเป็นกษัตริย์ ห้วมหมวนเป็นผู้แกล้วกล้าสามารถ ได้ยกกองทัพไปปราบปรามแว่นแคว้นใกล้เคียง และทุกแว่นแคว้นก็ยอมเป็นเมืองขึ้น จึงเฉลิมพระเกียรติยศของพระองค์ขึ้นเป็นมหาราชเจ้ากรุงฟูหนำ แล้วโปรดให้ต่อเรือขนาดใหญ่ยกข้ามทะเลเตียไฮ้ ไปปราบบ้านเมืองได้กว่า ๑๐ แว่นแคว้น รวมทั้งแว่นแคว้นคุดโต้วคุ้นเก๊าเง้ย และเตียนซุนพระองค์แผ่อาณาเขตออกไปได้ห้าหรือหกพันลี้ แล้วใคร่จะปราบปรามแว่นแคว้นกิมหลิน แต่ห้วมหมวนประชวรลง จึงโปรด ๆ ให้ราชโอรสผู้เป็นรัชทายาท ทรงพระนามว่า กิมแซ เสด็จไปแทน

ข้าพเจ้าเชื่อว่า แว่นแคว้นกิมหลินนั้น คือ อาณาจักรสุวรรณภูมิ ที่กล่าวถึงในหนังสือเรื่องเมืองทอง ส่วนเตียนซุนนั้นลงมติกันแล้วว่า คือเมืองตะนาวศรี

อนึ่ง เมืองศรีเทพ (ร้าง) ที่อยู่ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์นั้น ดร. เวลส์ ได้ไปสำรวจมีความเห็นว่า เมืองศรีเทพเดิม เป็นของชาวอินเดียสร้าง เข้าใจว่าเป็นสมัยเดียวกับประเทศฟูนัน แล้วร้างมาคราวหนึ่ง ภายหลังเมื่อจินละมีอำนาจขึ้น จึงมาสร้างทับขึ้นใหม่ ถนนโบราณที่มีซากเหลืออยู่ในประเทศไทยภาคกลางและภาคอิสาณบางแห่ง ที่เรียกกันว่า ถนนขอม ตามความเข้าใจกันว่า ขอมเป็นผู้สร้างไว้นั้น นักปราชญ์ผู้นั้นก็เห็นว่า จะเป็นของฟูนันสร้างขึ้นไว้ก่อน เป็นแต่จินละได้มาบูรณะขึ้นภายหลังเท่านั้น

เลขที่ 3

ประเทศฟูนันถูกกลืนชาติสูญชื่อ กลายเป็นประเทศจินละ ถึง พ.ศ. ๑๙๗๕ ก็รวมเข้ากับกรุงศรีอยุธยา หนังสือตำนานจีนเรียกกั๊กสยาม พระศรีมหายุวราชแห่งหนึ่ง และเรียกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ ว่า กั๊กสยาม พระนครหลวงศรีราชาอีกแห่งหนึ่ง

ตั้งแต่เสียพระยาองคสวรรคโลกแม่ทัพไทยที่ยกลงไปปราบเขมร ใน พ.ศ. ๒๐๙๑ กระทั่งถึงกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ไทยกำลังกู้อิสรภาพติดพันอยู่ เขมรก็เป็นศัตรูไทยยิ่งขึ้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงเสด็จยกกองทัพออกมาตีเมืองละแวกแตก ภายหลังเขมรเป็นกบฏในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม จึงเรียกประเทศว่าประเทศกัมพูชาแต่นั้นมา

เลขที่ 4

หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๕๗ บรรทัด ๙

ไทยได้สร้างเมืองสุวรรณภูมิใหม่ขึ้น ในรัชกาลกษัตริย์เขมรพระองค์นี้ เหตุเพราะเมืองทวาราวดีได้ถูกยุทธภัยของเขมรในครั้งนั้น จนกลายสภาพเป็นเมืองร้างไป ไม่ใช่ร้างในคราวศึกพระเจ้าอนุรุทธมหาราชพม่า ที่ยกกองทัพลงมาติดเมืองละโว้ เพราะดังนั้นเขมรจึงได้ตั้งเมืองละโว้ เป็นเมืองลูกหลวงขึ้น ถ้าเมืองทวาราวดียังอยู่ เขมรก็คงจะตั้งเมืองทวาราวดีเป็นเมืองลูกหลวง

เลขที่ 5

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๓ หน้า ๒๑๑ แต่ที่ว่าพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ ได้สร้างใน พ.ศ. ๑๔๔๓ นั้น (หน้า ๒๒๖) ถ้าดังนั้น พระองค์ก็เสวยราชสมบัติยืนยาวอยู่ถึง ๙๙ ปี ทั้งเวลาในรัชกาลพระเจ้าชัยวรรมันที่ ๓ และพระเจ้าอินทรวรรมันที่ ๑ เสียถึง ๒ รัชกาลเป็นเวลา ๑๙ ปี ที่ถูกจะเป็นดังนี้ พระเจ้าชัยวรรมันที่ ๒ มีเวลารัชกาลแต่ พ.ศ. ๑๓๔๕ ถึง พ.ศ. ๑๔๑๒ เป็นเวลาถึง ๖๘ ปีแล้ว (หน้า ๒๒๓) การก่อสร้างนครธมค้างอยู่บางอย่าง หาเรียบร้อยบริบูรณ์สมดังพระราชประสงค์ไม่ ก็สิ้นพระชนม์ลง ดูหนังสือนิราศนครวัด ที่ว่าปราสาทหินมักทำค้างไม่สำเร็จ ต่อถึงรัชกาลพระเจ้ายโศวรรมัน การก่อสร้างนครธม ที่หยุดชะงักมาคราวหนึ่ง หรือที่กำลังทำต่อมา ได้สำเร็จบริบูรณ์ลงใน พ.ศ. ๑๔๔๓ (หน้า ๒๒๖)

ตั้งแต่เขมรรวมเขตการปกครองเป็นประเทศเดียวกันแล้ว เมืองโพธิ-สารหลวงราชธานีของประเทศจินละ (บก) ก็ร้าง เพราะได้สร้างเมืองพิมายเป็นเมืองลูกหลวง ดูแลแทนเขตทางลุ่มแม่น้ำโขง คู่กับเมืองลพบุรี ที่มีหน้าที่ดูแลเขตทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เลขที่ 6

ข้าพเจ้าว่า พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ พระองค์นี้ไม่ใช่พระราชโอรสพระเจ้าชีวกราช เพราะเป็นเวลาห่างไกลกันมากถึง ๘๐ ปีเศษ แต่เชื่อว่าได้ขึ้นมาจากปากใต้จริง

ส่วนข้อที่มีคำว่า "ตวน" ซึ่งภาษามลายูแปลว่า เจ้า นำหน้าอยู่ในพระนามด้วยนั้น ก็เชื่อว่าจะมาจากคำว่า ตนที่ไทยใช้หนังสือตำนานสิงหนวัติเรียกพระนามกษัตริย์พระองค์หนึ่งว่า พระองค์ตน ทางภาคพายัพมีวัดพระเจ้าตนหลวง อนึ่ง ชื่อไทยพวกหนึ่งที่อยู่ในแคว้นอาหม ก็เรียกไทยอ้ายตน คำเรียก ตวนกู ตนกู ก็คือ เจ้ากู ที่ไทยเรียกพระอยู่ครั้งหนึ่ง ในสมัยศรีอยุธยาตอนกลาง เหตุที่เอาคำไปใช้ เพราะมีพวกไทยลงไปอยู่ในแหลมมลายูนานมาแล้ว ตวนได้แปรเสียงเป็นต่วน เรียกพวกที่บวชในศาสนาอิสลาม ซึ่งเป็นเหตุการณ์เมื่อภายหลังสมัยรัตนโกสินทร์นี้

ฉะนั้น ถ้าจะเดาว่า พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ มีเลือดไทยทางใต้ ก็จะไม่ผิดความจริงมากไปเลย พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ เสด็จยกกองทัพขึ้นมาแย่งราชสมบัติเขมร เพราะจะเห็นได้จากรัชกาลก่อน คือพระเจ้าอุทยาทิจวรรมันที่ ๑ มีรัชกาลอยู่เพียง ๓ ปีเท่านั้น จึงไม่ใช่สืบราชสันตติวงศ์ตามปกติธรรมดาเป็นแน่แท้

เลขที่ 7

ข้าพเจ้าว่า รัชกาลนี้เองที่เขมรได้เรียกดินแดนเมืองสุโขทัยและเมืองหริภุญไชยรวมกันว่า "สยามประเทศ" เพราะครั้งนั้นเมืองสุโขทัยเป็นเมืองร้าง และอยู่ในความปกครองของกษัตริย์เมืองหริภุญไชย เขมรกำลังนิยมภาษาสันสกฤต เพราะนับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน จึงแปลคำ สมะรัฐ สามะเทศ ซึ่งเป็นนามเรียกเมืองหริภุญไชยเป็นภาษาสันสกฤตว่า สยามรัฐ หรือสยามประเทศ

เลขที่ 8

พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ พระองค์นี้ ข้าพเจ้าก็เชื่อว่าเป็นคนต่างชาติเช่นเดียวกับพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ก่อนได้ราชสมบัติเป็นขุนนางคนสำคัญได้ปกครองบ้านเมืองไทยใหญ่ในลุ่มแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูล และมีนามว่า วิเรนทราธิบดีวรมิน แย่งราชสมบัติได้จากรัชทายาทพระเจ้าธรนินทรวรรมันที่ ๑ สิ้นพระชนม์แล้วมีพระนามว่า พระบรมพิษณุโลก พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ พระองค์นี้ ได้มีพระนามเรียกในหนังสือราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ หรือที่หนังสือพงศาวดารเหนือเรียก พันธุมสุริยวงศ์ และพระร่วงสุโขทัยต้องส่วยน้ำส่งเขมรครั้งนั้น คำให้การชาวกรุงเก่า หน้า [๑๐ ว่า พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์แรกเสวยราชย์มีพระชนม์ ๑๕ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๔๓ ปี สวรรคตพระชนมายุ ๕๘ ปี อยู่ในสมบัติเกินกว่าปีที่นักปราชญ์ฝรั่งสอบสวน ๓ ปี ใกล้ความจริงมาก แต่ปีเสวยราชย์นั้น พระองค์ไม่ได้มีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษานั้นเป็นแน่ จะต้องราว ๓๐ พรรษาหรือกว่านั้น

เลขที่ 9

หนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๖ หน้า ๑๗ บรรทัด ๑๕ ว่า นครวัด สร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๕๐ พ.ศ. ๑๗๕๐

ไซแอม เยนเนอราล แอนด์ เมดิแคล พิทเจอร์ หน้า ๑๒๓ ว่า รูปชาวสยามละโว้ที่นครวัดนั้น จำหลักเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๙๓ ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า นครวัดสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๖๘๙ ภายหลังที่พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ ตีกรุงวิชัยราชธานีประเทศจามปาได้ คงเป็นอนุสาวรีย์ฉลองชัยครั้งนั้น

นครวัดตั้งที่นอกกำแพงนครธม มีระยะห่างกันเพียง ๓ ก.ม. นอกจากสร้างนครวัดอันเป็นโบราณวัตถุที่ใหญ่โตยิ่งกว่าปรางค์อื่นมาก จนลางคนสำคัญผิดว่า เป็นของคู่กันกับนครธม แล้วก็ว่าพระองค์ได้ทรงสร้างปราสาทประทับร้อนไว้บนเขาพระวิหาร ที่จังหวัดสุรินทร์ ใน พ.ศ. ๑๖๙๐ ด้วย แต่ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่า ได้สร้างในรัชกาลนี้ เชื่อว่าสร้างมาแต่รัชกาลพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ตามที่ลางท่านได้กล่าวไว้นั้น เพราะของใหญ่โตจะสร้างในรัชกาลเดียวกันถึง ๒ แห่ง และอยู่ห่างไกลกัน เห็นว่าเป็นไปไม่ได้

รักชาติบ้านเมือง

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

เราเกิดมาแล้วชาติหนึ่ง ควรคำนึงถึงชาติศาสนา
ไม่ควรให้เสียทีที่เกิดมา ในหมู่ประชาชาวไทย
แม้ใครตั้งจิตคิดรักตัว จะมัวนอนนิ่งอยู่ไฉน
ควรจะร้อนอกร้อนใจ เพื่อให้พรั่งพร้อมทั่วตน
ชาติใดไร้รักสมัครสมาน จะทำการสิ่งใดก็ไร้ผล
แม้ชาติย่อยยับอับจน บุคคลจะสุขอยู่อย่างไร ฯ

เมืองสามโคก

เมืองสามโคก เข้าใจว่าจะเป็นเมืองน้อยของเมืองทวาย อยู่ทะเลหน้านอก ฝั่งอ่าวมะตะบัน หรือเมืองทวาย ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. ๒๑๗๘ ทรงแบ่งให้เป็นเมืองขึ้นของสมุหกลาโหม (พระราชกฤษฎีกาให้ใช้ตรา) และคงมีชื่อเมืองสามโคก เป็นเมืองขึ้นสมุหกลาโหมอยู่จนรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ [ก] เมื่อเสียเมืองทวาย สมุหกลาโหมตายในที่รบในปี พ.ศ. ๒๓๓๖ แล้วเมืองนี้จึงปรากฏชื่อเรียกว่าเมืองเร หรือ เย เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๔ มอญเป็นกบฏเผาเมืองเมาะตะมะ หนีเข้ามากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้รับเข้าทางเมืองกาญจนบุรี แล้วให้อยู่ที่สามโคก.และที่อื่น พวกที่อยู่สามโคกคงจะเป็นมอญเมืองนั้นอพยพลงมาด้วย สามโคกเมืองเดิมจึงมาเป็นชื่อสามโคกเมืองใหม่ ที่วัดสิงห์ อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี ณ ฝั่งขวาลำแม่น้ำเจ้าพระยาอีกแห่งหนึ่ง

(ก) พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ ร. ๑

เมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี

ทั้งสามเมืองนี้ได้เสียแก่พม่าในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๖ ไม่ใช่เสียเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาแตกครั้งหลัง ซึ่งเป็นเวลาก่อนนี้ขึ้นไป เหตุการณ์ที่เสียเมืองทั้งสาม จะได้รวมกล่าวในตอนประวัติเมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี อยู่กับพม่าครั้งหลังนี้ได้ ๓๒ ปี พม่าก็ไปมีเรื่องวิวาทขึ้นกับอังกฤษ เมื่อ วันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ เนื่องจากการผลัดแผ่นดินใหม่เมืองยะข่าย (อาระกัน) และเมืองอัสสัมไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพม่า พระเจ้าจักกายแมง จึงให้กองทัพพม่ายกเข้าไปปราบล่วงล้ำเขตเข้าไปในอัสสัม จิตตะกอง และกะชา ซึ่งได้ยอมอ่อนน้อมต่ออังกฤษ อังกฤษจึงถามมายังพม่า ๆ ไม่ตอบว่าอย่างไร

อังกฤษเห็นว่าพม่าเป็นศัตรูเก่าของไทย ถ้าชวนไทยคงจะช่วยรบ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษจึงสั่งลงมายังเจ้าเมืองเกาะหมาก และหมอยอน ครอเฟิด ซึ่งเวลานั้นเป็นเรสิเดนส์เมืองสิงคโปร์ ให้ชักชวนไทยส่งกองทัพไปรบพม่า หมอยอน ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามาที่กรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ ไทยจึงส่งทัพบุกมี พระยามหาโยธาทัพ ๑ พระยาสุรเสนา พระยาพิพัฒนโกษาทัพ ๑ เดินทัพออกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ใน พ.ศ. นั้นบอกว่าจะไปช่วย อังกฤษก็ยอมให้กองทัพไทยเดินผ่านเข้าไป เวลานั้นอังกฤษตีเมืองย่างกุ้งได้ในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม เมืองทวายเดือน ๑๐ เมือง

มะริดเดือน ๑๑ เมืองเมาะตะมะปลายเดือน ๑๑ และได้เมือง เร หรือ เย (สามโคก) อีกเมืองหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๖๗ ก่อนกองทัพไทยยกเข้า

พม่ายอมแพ้เลิกสงครามกับอังกฤษ เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๙ โดยเสียเงินทำขวัญเป็นเงิน ๒,๑๖๖,๖๖๖ บาท ทั้งต้องยกมณฑล อัสสัม อาระกัน และเตนเนส เซอริม [ก] ให้อังกฤษด้วย

เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด มีเนื้อที่ประมาณ ๔๓,๔๘๐ ตารางกิโลเมตร มีเกาะต่างๆ ๔๘ เกาะ

ประวัติเมืองตะนาวศรี เมืองนี้ตั้งอยู่ตรงลำน้ำคลองใหญ่ที่ไหลลงมาจากยอดเขาตะวันตก เขตแดนจังหวัดเพชรบุรีบรรจบกับลำแม่น้ำตะนาวศรี อยู่ในฝั่งทะเลหน้านอกเข้ามา เมืองมะริดเป็นเมืองปากอ่าว

เข้าใจว่าที่จดหมายเหตุจีนเรียก เตียนซุน นั้น น่าจะหมายถึงชื่อเมืองตะนาวศรี ครั้งโบราณเป็นเมืองประเทศราชมีกษัตริย์ปกครอง ขึ้นอาณาจักรสุวรรณภูมิ ชาติใดได้สร้างเมืองขึ้นและสร้างมาแต่เมื่อ พ.ศ. ใดไม่ปรากฏ ต้องตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศฟูนัน เมื่อราว พ.ศ. ๗๐๐ ถึงราว พ.ศ. ๑๑๐๐ แต่นี้ได้เป็นอิสระ แล้วกลับขึ้นอาณาจักรทวาราวดีและแว่นแคว้นสุวรรณภูมิ ซึ่งมีราชธานีทั้งที่เมืองกาญจนบุรี และที่เมืองอู่ทอง เมื่อไทยตั้งอาณาจักรขึ้นได้ ณ กรุงสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๐ รัชกาลพ่อขุนรามกำแหงมหาราชนั้น เมืองตะนาวศรีและเมืองทวายก็ขึ้นอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย ส่วนเมืองมะริดเวลานั้นยังไม่ได้ตั้งขึ้น [ข]

เมืองมะริดเป็นท่าเรือของไทย ด้านตะวันตกฝั่งมหาสมุทรอินเดีย ไทย

(ก) คือเมืองมะริด ทวาย ตะนาวศรี

(ข) เวลานี้อังกฤษลดเมืองตะนาวศรีลงเป็นอำเภอขึ้นเมืองเมอกุย (คือมะริด)

สร้างขึ้นเมื่อราวรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ก่อนกรุงแตกครั้งแรก ฝรั่งได้สรรเสริญไว้ว่า เมืองมะริดเป็นท่าเรืออย่างดีที่สุดในทิศตะวันออก เมื่อลำเลียงสินค้าจากเรือขึ้นบกที่เมืองมะริดแล้ว ก็บรรทุกเรือแจว พาย ขึ้นตามลำน้ำ เดินบกผ่านด่านสิงขร เข้าเขตเมืองกุยบุรี ลงเรือที่เมืองปราณบุรีหรือที่อ่าวขั้นกระได อำเภอเกาะหลัก ทั้ง ๒ แห่งนี้ อยู่ในเขตจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ แล้วจึงแล่นใบเลียบอ่าวไทยเข้าลำแม่น้ำเจ้าพระยาตรงขึ้นมายังกรุงศรีอยุธยา

เมืองมะริดมีชื่อเสียงเด่นในประวัติศาสตร์ขึ้น ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เพราะเมื่อก่อนเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกได้ไล่พวกญี่ปุ่นให้ออกจากกรุงศรีอยุธยา ครั้นเสวยราชย์ ใน พ.ศ. ๒๑๗๒ แล้ว จึงแต่งราชทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกับประเทศญี่ปุ่น ใน พ.ศ. ๒๑๗๓ แต่ผู้อิญญี่ปุ่นปิดการค้ากับต่างประเทศ จึงไม่รับรองราชทูตไทย เป็นเหตุให้การค้าขายของพระคลังสินค้าทางด้านญี่ปุ่นทรุดโทรม ฮอลันดาก็เข้าทำการค้าหนังกวางและสินค้าแทน การค้าขายของฮอลันดาเจริญมากจนการค้าของโปรตุเกสในกรุงศรีอยุธยาตกต่ำลง และถูกเรือสินค้าหลวงแย่งค้าด้วย โปรตุเกสโกรธไทยเข้าปิดอ่าวเมืองมะริดใน พ.ศ. ๒๑๗๖ ฮอลันดาฉวยโอกาสเข้าช่วยไทยหาความชอบ รบโปรตุเกส ๆ ถูกจับขังคุกในคราวนั้นมาก พวกฮอลันดาจึงขยายการค้าเข้าแทนโปรตุเกสได้หมด และมีความเจริญยิ่งขึ้น

เมื่อเรือสินค้าหลวงของไทย ทำการค้าทางด้านญี่ปุ่นไม่ได้แล้ว รายได้ท้องพระคลังก็ตกต่ำ เกิดความเดือดร้อนทั่ว ๆ ไป สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึงทรงหาตลาดค้าขายทางด้านอินเดียแทนทางญี่ปุ่น โดยจัดราชทูตให้นำบรรณาการออกไปเจริญทางไมตรีกับกษัตริย์รามารัตนโกทอบเซีย ซึ่ง

ทะเลคอรอแมนเดล และนาจับ กษัตริย์เบงกอลทุกปี แต่ทั้ง ๒ แห่งนี้ ก็สู้ทางประเทศญี่ปุ่นไม่ได้ และกลับเป็นการช่วยพวกแขกมัวริสและเยนไตล์ที่อ้างว่าอยู่ในบังคับไทยให้ทำการค้าโดยสะดวก ไม่ต้องเสียภาษีด้วย แม้สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จะมีส่วนได้แบ่งกำไรจากพวกแขกบ้างก็ดี ก็ไม่ทำให้สภาพการค้าดีเท่าเดิมได้

ต่อมาฮอลันดาเกิดแตกกับไทย เรื่องอื่น ๆ ก่อนนั้นไม่ปรากฏ แต่ว่าไทยให้ฮอลันดาช่วยเหลือในการปราบกบฏเมืองสงขลา ฮอลันดาไม่ยอมช่วย แล้วเห็นเป็นโอกาสที่ไทยติดการปราบกบฏครั้งนั้น ฮอลันดาจึงไปยึดเมืองมะริดและเมืองตะนาวศรีไว้ใน พ.ศ. ๒๑๙๗

ทางกรุงศรีอยุธยาก็จับพวกฮอลันดา และกักเรือค้าขายของฮอลันดา ๒ ลำ ซึ่งจอดอยู่ที่สันดอนในอ่าวไทย เวลานั้นที่ประเทศฮอลันดากำลังทำสงครามอยู่กับโปรตุเกส แล้วเป็นเหตุขาดทางไมตรีขึ้นกับอังกฤษด้วย ฮอลันดาจึงไม่สามารถส่งกองทัพเรือมารบกับไทยได้ ต้องทำการรบอยู่ทางทวีปยุโรปและทางอื่น เหตุที่จะร้ายแรงก็เป็นอันระงับกันไป

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองสวรรคตใน พ.ศ. ๒๑๙๙ แล้วก็เกิดการจลาจลขึ้นกลางเมือง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปราบดาภิเษกแล้ว จนกระทั่งถึงก่อน พ.ศ. ๒๒๐๗ นั้น การค้าขายในประเทศไทยตกต่ำยิ่งขึ้น กลางคืน ๆ หนึ่งใน พ.ศ. ๒๒๐๗ พวกฮอลันดาที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยา ได้พากันลงเรือแล่นหนีไป แล้วกลับพาลหาเหตุ เอาเรือรบมาลาดตระเวน ปิดปากน้ำเจ้าพระยา ทำลายเรือพระคลังสินค้า และเที่ยวจับยึดเรือค้าขายอื่น ๆ โดยหาว่าไทยมีคลังสินค้า แล้วทำการค้าขายเสียเอง ทำให้ประโยชน์ของ

ฮอลันดาทางเมืองจีนและเมืองญี่ปุ่นลดน้อยลงไป และในตอนหลังนี้ ฮอลันดาออกไปติดต่อกับญี่ปุ่นได้เอง

เมื่อไทยแต่งทูตไทยไปที่เมืองปัตตาเวีย ขอให้พ่อค้าฮอลันดากลับเข้ามาค้าขาย ฮอลันดาก็ร้องขอสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (ไม่ขึ้นศาลไทย) เป็นครั้งแรกขึ้น ไทยต้องยอมให้ฮอลันดาซื้อสินค้าบางอย่างได้ และยอมไม่ใช้จีนในการเดินเรือสินค้าหลวงทางด้านตะวันออกนั้นเสียด้วย ฮอลันดาก็เข้ามาค้าขายด้วยดีอีกตอนหนึ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ นั้น บาทหลวงฝรั่งเศสได้เดินทางไปแผ่ศาสนาในประเทศจีน แวะที่กรุงศรีอยุธยา เห็นสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเอื้อเฟื้ออุดหนุนศาสนาอื่นเป็นอันดี สมควรที่จะปลูกฝังแผ่ศาสนาคริสตังในเมืองไทยได้ ฝรั่งเศสก็ติดต่อสนิทสนมกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ด้วยได้ทรงใช้ให้สร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรี และสร้างป้อมปราการตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งเวลานั้นฮอลันดากับฝรั่งเศส กำลังเป็นศัตรูทำการรบพุ่งกันอยู่ในทวีปยุโรป แต่การค้าขายกับฝรั่งเศสนั้น บริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสเพิ่งเข้ามาตั้งห้างค้าขายในกรุงศรีอยุธยาต่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ ฝรั่งเศสประสบอุปสรรคสำคัญในการขยายวงการค้า ด้วยฮอลันดาได้เปรียบที่ได้ตั้งทำการค้าขายมาก่อนช้านานไม่มีผู้แข่งขัน ทั้งมีกองทัพเรือที่จัดว่าดีเลิศในสมัยนั้น กุมอำนาจทางทะเลด้านตะวันออกอยู่ที่เกาะชวา อุปสรรคสำคัญของฝรั่งเศสนี้ ทำให้ไทยต้องยอมทำสัญญาที่เมืองลพบุรี ในวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๒๒๘ สองฉบับ เกี่ยวกับศาสนาฉบับหนึ่ง โดยไทยยอมให้ฝรั่งเศสสอนศาสนาคริสตังในเมืองไทยได้ อีกฉบับหนึ่งให้ฝรั่งเศสตั้งห้างในกรุงสยาม ไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าขาออก แต่สินค้าบางอย่างต้องซื้อจากพระคลังสินค้าแห่งเดียว

และให้ฝรั่งเศสตั้งห้างที่เมืองภูเก็ต แล้วให้บริษัทผูกขาดค้าดีบุกในเมืองภูเก็ตและเมืองขึ้นแต่ฝ่ายเดียว ทั้งยอมยกเมืองสงขลาและเมืองขึ้นแก่ฝรั่งเศสและอนุมัติให้สร้างป้อมในเมืองสงขลาได้ ให้หัวหน้าฝรั่งเศสตัดสินคดีลงโทษคนฝรั่งเศสทั้งหลายที่มิได้รับราชการของสยาม ถ้าคู่ความไม่พอใจคำตัดสิน ให้นำคดีกราบทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส แต่ถ้าคนฝรั่งเศสจะเป็นคนของบริษัทก็ดีหรือมิใช่ก็ดี ทำความผิดในคดีแพ่งและอาญาแก่ผู้ใดที่ไม่ใช่คนฝรั่งเศส คดีนั้นต้องขึ้นศาลไทย หัวหน้าบริษัทจะนั่งพิจารณาด้วยก็ได้

นอกจากได้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต ยังได้รับอนุญาตให้ผูกขาดสินค้าบางอย่าง มีหนังโค กระบือ ในกรุงศรีอยุธยาด้วย

ทางด้านอังกฤษไทยได้เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ (ฟอลคอนชาติกรีก) เข้ามารับราชการในกรมพระคลังสินค้าแต่ พ.ศ. ๒๒๑๘ ฟอลคอนเคยเป็นลูกจ้างอยู่อยู่กับยอช ไวท์ พี่ชายแซมเมียลไวท์คนอังกฤษมาก่อน แซมเมียลไวท์ได้เดินทางจากอินเดียเข้ามาหาพี่ชายที่กรุงศรีอยุธยา ฟอลคอนจึงชวนแซมเมียลไวท์ให้เข้ารับราชการอยู่กับไทย ไทยจัดให้อังกฤษเดินเรือสินค้าหลวงทางด้านตะวันตกกับประเทศอินเดีย ใน พ.ศ. ๒๒๒๓ แทนแขก

รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๒๒๔ ฟอลคอนชวน ริชาร์ด เบอร์นาบี และไอวัทท์ให้เข้าทำราชการด้วย เพราะริชาร์ดเบอร์นาบี ผู้จัดการสาขาบริษัทอีสต์อินเดียที่กรุงศรีอยุธยาได้ผิดใจกันขึ้นกับบริษัท ฟอลคอนจึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานให้แซมเมียลไวท์ซึ่งเวลานั้นยังเป็นเพียงนายเรือ ให้เป็นหัวหน้าควบคุมการค้าอยู่ที่เมืองมะริด โปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นตำแหน่งออกหลวง เจ้าท่ากำกับการพระคลังสินค้า ดูแลเรือสินค้าของหลวงที่เมืองมะริด ริชาร์ดเบอร์นาบี เป็นออกพระมะริด เจ้าเมืองมะริด ไอวัทท์ให้เป็นข้าหลวงการค้า

อยู่ที่เมืองมาสลิปาตัมประเทศอินเดีย เพื่อจัดการค้าสินค้าของหลวงที่ส่งออกไป แล้วซื้อสินค้าที่ประเทศนั้นเข้ามาจำหน่ายในประเทศไทย เวลานั้นเจ้าเมืองตะนาวศรี เชื้อสายแขกเปอร์เซีย เป็นพระยาตะนาวศรี ก็เป็นเจ้าเมืองอยู่และยังคงเป็นเมืองใหญ่กว่าเมืองมะริด

การใช้อังกฤษเดินเรือพระคลังสินค้า แทนแขกเรียบร้อยมาได้ ๓ ปี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๒๒๖ แซมเมียลไวท์ได้ไปเกิดวิวาทเข้ากับแขก ประเทศกอลคอนดา รายงานกล่าวหาว่าเจ้าเมืองเกะกะ ปีรุ่งขึ้นจะขออนุมัติแต่งเรือรบจับเรือค้าขายของแขกเป็นเชลย จนกว่าอาลีบีกเจ้าเมืองมาสลิปาตัม จะยอมใช้ค่าเสียหายให้แก่ไทยและบอกมาว่าข้าราชการประเทศรามัญ[ก] ซึ่งบางคนเป็นพวกแขกก็เกะกะกีดขวาง ด้วยฟอลคอนสั่งให้ยื่นคำร้องเรียกค่าเสียหายก่อน ต่อไม่ได้ผลจึงให้แต่งเรือรบ แต่อย่าให้ใช้กำลังกระทบกับบริษัทอีสต์อินเดียของอังกฤษ เพราะเวลานั้นอังกฤษมีสถานีอยู่ที่เมืองมาสลิปาตัม และที่มาตะปอลลัมเกรงจะเสียทางไมตรีกับอังกฤษ ภายหลังมีตราสั่งให้งดการกระทำนี้ ถ้าหากเรือรบเดินทางจากท่าเมืองมะริดแล้ว ก็ให้จัดเรือตามแต่แซมเมียลไวท์ส่งตราสั่งไป แล้วมีหนังสือเป็นส่วนตัวให้ดำเนินการไปตามเดิม อีกฉบับหนึ่ง กัปตันโค้ตส์ นายเรือค้าของไทยก็ทำการยึดเรือ และนำเรือรบยิงค่ายชาวเมืองตามลำน้ำ ถึงเมืองนาร์สะบุรี มีชัยกลับมาถึงเมืองมะริดใน พ.ศ. ๒๒๒๙ บริษัทอีสต์อินเดียไปร้องต่อรัฐบาลอังกฤษก็ออกกฤษฎีกาห้ามไม่ให้คนอังกฤษเข้าทำราชการเดินเรือกับไทย แล้วบริษัทอีสต์อินเดียอังกฤษที่เมืองมาทราสก็มีคำสั่งให้ผู้บังคับการเรือคุมเรือรบ ๓ ลำ มายังเมืองมะริด จับและยึดเรือไทยในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๒๓๐ เรือ

(ก) เวลานั้นเป็นประเทศราชของไทย

รบอังกฤษมาถึงสันดอนหน้าเมืองมะริด วันที่ ๒๒ มิถุนายน แล้วเข้ามาจอด ที่ในเมืองมะริด เรียกคนอังกฤษไม่ให้ทำการอยู่กับไทย แล้วเรียกค่าเสียหาย ๔๐,๐๐๐ ปอนด์ ว่าบริษัทขาดประโยชน์ เพราะฟอลคอนชวนคนอังกฤษ มาทำการเดินเรือแย่งบริษัท กับบังคับให้ไทยตอบภายใน ๖๐ วัน คำเรียกร้อง นี้ได้ส่งให้พระยาตะนาวศรีจัดส่งเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ในระหว่างวันเรือรบ จอดอยู่ในเมืองมะริดได้ ๗ วันนั้น กัปตันเวลท์เด็นผู้บังคับการเรือรบ ก็สั่ง ให้ทหารเข้ายึดและรื้อป้อมเมืองมะริด แล้วแย่งเรือรบของไทยที่อยู่ในเมือง ไปด้วยลำหนึ่ง พระยาตะนาวศรีเห็นอังกฤษทำการรุนแรงและก่อสงครามขึ้น ก่อนนั้น ก็ยกทัพลงมาจากเมืองตะนาวศรีเข้าปล้นเมืองมะริด ในเวลา ๒๑ น. แห่งคืนวันที่ ๑๔ กรกฎาคม เวลานั้นเวลท์เด็นผู้บังคับการเรือรบกลับจาก กินเลี้ยงเดินออกจากบ้านแซมเมียลไวท์จะไปลงเรือรบ ก็ถูกไทยเข้าโจมตีฆ่า พวกอังกฤษตายประมาณ ๗๐ คน รวมทั้งออกพระมะริด (ริชาร์ดเบอร์นาบี) ส่วนเวลท์เด็นนั้นถูกอาวุธบาดเจ็บสาหัสตะเกียกตะกายหนีเอาตัวรอดไปได้ พร้อมกับแซมเมียลไวท์ ไทยแย่งป้อมกลับคืนได้ แล้วได้เรือรบของอังกฤษ ไว้ลำ ๑ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม เรือรบไทยออกขับไล่เรือรบอังกฤษ ๆ พาเรือ หนีไปได้ ๒ ลำ แล้วทางกรุงศรีอยุธยาก็ประกาศสงครามกับบริษัทอีสต์ อินเดีย เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม โดยกล่าวว่าแซมเมียลไวท์ กับริชาร์ด เบอร์นาบี ทำการทุจริตเอาใจออกหากจากไทยไปร่วมคิดกับกัปตันเวลท์เด็น ครั้นวันที่ ๒๕ กันยายน ไทยจับเรือรบเริล ซึ่งบริษัทให้ตามเรือเคอร์ตานา ลำที่ผู้บังคับการคุมมายื่นคำขาดได้อีกลำ ๑ ด้วย แต่นี้อังกฤษกับไทยก็เป็น ข้าศึกกัน

ใน พ.ศ. นี้ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี พาทหารฝรั่งเศสมาด้วย ๖๓๖ คนตายระหว่างทาง คงเหลือ ๔๙๒ คน ถึงสันดอนต้นเดือนตุลาคม ราชทูตจะพาทหารไปขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา แต่เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ (สมุหนายก) ไม่ยอมให้นำขึ้นมา เมื่อเกิดการโต้แย้งกันดังนั้นบาทหลวงตาชาร์ต ก็ลงมาพบกับเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ตาชาร์ต เห็นควรให้ทหารฝรั่งเศสเข้าประจำเมืองที่มีป้อมค่ายเช่นที่บางกอก เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ว่า ถ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจะโปรดให้มีทหารฝรั่งเศสอยู่ในเมืองไทยแล้ว ก็ให้ทหารฝรั่งเศสอยู่ในเมืองไทยแล้ว ก็ให้ทหารฝรั่งเศสพวกนี้ขึ้นประจำอยู่ที่ป้อมบางกอก แต่จะต้องกระทำสัตย์สาบานต่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก่อน ฝ่ายคณะทูตและคณะสอนศาสนาไม่เห็นด้วย คณะทูตและคณะสอนศาสนา ต้องการจะให้กองทหารยกเข้ายึดป้อมบางกอกเอาด้วยกำลัง แทนที่จะยอมเป็นทหารจ้างของไทย แต่มาควิสเดส์ฟาจ์ค้านว่า ทหารเดินทางมายังอิดโรยและป่วยเจ็บมาก ไม่มีกำลังพอที่จะเข้าทำการหักหาญเช่นนั้นได้แล้วเดส์ฟาจ์ก็ยอมทำตามเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ขึ้นคอยรับทหารอยู่บนป้อม แล้วเรียกทหารไทยเข้าแถวประกาศในพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตั้งให้มาควิสเดส์ฟาจ์ เป็นนายพลบังคับการฝรั่งเศส และให้ควบคุมดูแลการทำป้อมบางกอก (ก) ให้แข็งแรงด้วย ป้อมบางกอกจึงได้ก่อสร้างเพิ่มเติมแล้วเสร็จในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๒๓๑ เมื่อทหารฝรั่งเศสเข้ารักษาป้อมบางกอกแล้ว เดส์ฟาจ์จึงแบ่งทหารฝรั่งเศสไปรักษาป้อมเมืองมะริด ที่พวกอังกฤษรื้อและเข้ายึด ๑๒๐ คน

(ก) คือที่โรงเรียนราชินีล่างบัดนี้

สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้นายทหารฝรั่งเศส ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปฝึกหัดทหารไทยที่เมืองลพบุรีด้วย

ในคณะทูตฝรั่งเศสมาคราวนั้น พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้แบ่งแยกหน้าที่ไว้เป็นส่วน ๆ ม. ลาลูแบร์ มีหน้าที่ทางการเมือง บาทหลวงตาชาร์ด ทางการค้าขาย มาควิสเดส์ฟาจ์ ทางการทหาร

ฝรั่งเศสได้ทำสัญญากับไทยที่เมืองลพบุรี ในวันที่ ๑๑ ธันวาคม มีข้อสัญญา:–

๑. ให้ฝรั่งเศสซื้อขายจากราษฎรโดยตรง (ก) โดยไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าขาออกด้วย

๒. ให้ซื้อดีบุกที่เมืองถลางบางคลี่ กับซื้อหนังนอกเขตกรุงศรีอยุธยาซึ่งอนุญาตให้ฮอลันดาผูกขาดไปนั้น ได้อีกด้วย

๓. ให้หัวหน้าบริษัทชำระคดีทั้งแพ่งและอาญา ซึ่งคนงานเป็นความกันเอง ไม่มีคนฝรั่งเศสหรือคนชาติใด แต่คู่ความฝ่ายหนึ่งไม่ใช่คนบริษัทต้องขึ้นศาลไทย หัวหน้าบริษัทเข้าร่วมพิจารณาในศาลด้วย

๔. ยอมให้บริษัทสร้างป้อมบนเกาะ ที่อยู่ห่างไกลเมืองมนุษย์ ๑๐ โยชน์

เมื่อราชทูตฝรั่งเศสกลับไปแล้ว เจ้าพระยาวิชาเยนทร์กราบบังคมทูลขอให้ ม. เดอโบเรอกาด์ ซึ่งเวลานั้นมีอายุ ๒๐ ปี เป็นเจ้าเมืองมะริด นายพันตรีดูบรูอัง เป็นผู้บังคับการทหารรักษาป้อมเมืองมะริด ออกไปรับตำแหน่งเห็นจะไม่ถึง ๒ เดือน สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็เสด็จสวรรคตที่เมือง

(ก) คือไม่ต้องผ่านพระคลังสินค้าเช่นครั้งแรก

ลพบุรี ในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๒๓๑ ทหารและพวกฝรั่งเศสถูกพวกพระเพทราชาจับ

เดส์ฟาจ์กับทหารฝรั่งเศสถูกล้อมที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ จึงขอทำความตกลงกับไทยว่าจะขอกลับไปบ้านเมือง ให้ไทยปล่อยบรรดาคนที่ถูกจับ แต่เดส์ฟาจ์ กลับทำผิดคำมั่นสัญญา เพราะได้เอาชาวฝรั่งเศสซึ่งจะต้องอยู่เป็นตัวประกันให้ไทยไว้ ไปพร้อมกับข้าราชการไทยที่ได้ไปติดต่อเสียด้วย ไทยจึงจับพวกฝรั่งเศสที่ปล่อยแล้วเอากลับจำตรวนล่ามโซ่เสียอีก

ขณะฝรั่งเศสขอเจรจาทำความตกลงเลิกรบนี้ ทางกรุงปารีสไม่ทราบเหตุการณ์ทางกรุงศรีอยุธยา จึงได้จัดส่งทหารฝรั่งเศสให้มาสมทบกับพวกเก่าอีก ๒๐๐ คน ถึงปากอ่าวไทยเดือนกันยายน ทหารใหม่ยังไม่ทันจะเข้ามาถึงบางกอก ก็สมทบกับพวกเดส์ฟาจ์กลับคืนประเทศฝรั่งเศส ส่วนเหตุการณ์ทางเมืองมะริดไทยได้ระดมกำลังลงไปจากเมืองตะนาวศรี และที่ใกล้เคียงเข้าล้อมเมืองมะริดไว้ นายพันตรี ดูบรูอง ต่อสู้จนมีทหารเหลืออยู่ ๓๐ คน ก็หักที่ล้อมตีฝ่าหนีลงเรือไปได้ ร้อยเอกทหารราบฮีตองกับทหารอีก ๓ คน ตายในที่รบ ร้อยโท เซแวง กับทหารอีกคนหนึ่ง ไทยจับตัวได้แล้วฆ่าเสีย

เดส์ฟาจ์คงพาพวกทหาร ๓๓๐ กับเรือรบ ๓ ลำ ข้ามไปเมืองพอนดิเชอรี่ ม. มาร์แตง ผู้จัดการบริษัทฝรั่งเศสพอนดิเชอรีแนะนำให้เดส์ฟาจ์ยกทหารเข้าตีเอาเมืองมะริด แล้วยึดไว้ แต่เดส์ฟาจ์ไม่เห็นด้วยเพราะเกรงจะเป็นภัย.แก่พวกฝรั่งเศสที่ไทยจับขังคุกไว้ที่กรุงศรีอยุธยา จึงเดินทางย้อนกลับมาเกาะภูเก็ต ใน พ.ศ. ๒๒๓๒ ซึ่งในเวลานั้นเป็นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ไทยไม่ยอมให้ฝรั่งเศสขึ้นบนเกาะ ฝรั่งเศสจึงส่งผู้ว่าราชการไทยที่จับไปขึ้นบนเกาะ แล้วร้องขอให้ไทยปล่อยพวกฝรั่งเศสที่ถูกจำคุก

ไว้ที่กรุงศรีอยุธยา แล้วแล่นเรือออกจากเกาะภูเก็ตไป แต่การเดินทางไปอินเดียคราวนี้ได้เกิดการป่วยไข้ขึ้น ทหารตายตั้งครึ่งเรือรบต้องพักที่เกาะมาตินิก ๕ เดือน ปีรุ่งขึ้นจึงออกเดินทางต่อไป เรือที่พาทหารหนีไปอับปางที่เกาะใกล้ฝั่งเมืองหงสาวดี แล้วมีเรือไทยทำการค้าขายในนามของบริษัทฝรั่งเศส รับคนเหล่านั้นไปขึ้นที่เมืองพอนดิเชอรี่ ม. เดอร์โบเรอกาด์กับฝรั่งเศสอีกพวกหนึ่ง หนีลัดเลาะไปตามชายทะเลถึงเมืองหงสาวดี ถูกชาวเมืองจับตัวไว้ ฝ่าย ม. เดอร์ลามาร์นายช่าง ๑ ม. ดูฮาล์กูเอสต์ ๑ พบพ่อค้าฝรั่งเศส ๆ ช่วยส่งไปฝั่งคอรอแมนเดล แล้วเดินทางจากเมืองพอนดิเชอรีวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ถึงกู๊ดโฮป เมษายน เวลานั้นฝรั่งเศสกำลังทำสงครามอยู่กับฮอลันดา แหลมกู๊ดโฮปเป็นของฮอลันดา พวกที่ไปจึงถูกจับขังคุกหมดเมื่อเดือนพฤษภาคม

ฝ่ายทางกรุงศรีอยุธยาไปได้ข่าวเข้ามาว่า ฝรั่งเศสกลับมายึดเอาเกาะภูเก็ต ก็จับสังฆราชเมเตโลโปลิส วัดเซนต์โยเซฟ กับบาทหลวง และชาวฝรั่งเศสที่ได้ปล่อยตัวไปแล้วเข้าขังคุกไว้อีก แต่เมื่อสอบสวนไม่ได้ความจริงก็ให้ปล่อยตัวไปในวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๒๓๓

ล่วงเวลาต่อมาได้อีก ๑๐ ปี สังฆราช เดอซูร์ เข้ามายังกรุงศรีอยุธยามีหนังสือแนะนำให้ไทยกลับทำไมตรีกับฝรั่งเศสตามเดิม เจ้าพระยาพระคลังว่าการต่างประเทศคนใหม่ไม่ยอมฟังคำแนะนำนั้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๕ นั้น ได้เกิดไข้ทรพิษขึ้นที่พระนครศรีอยุธยา ในระหว่าง ๕–๖ เดือน ผู้คนได้ล้มตายลงเป็นอันมาก ราษฎรไม่เป็นอันทำไร่ไถนา จึงเกิดทุพภิกขภัยขึ้น การค้าขายร่วงโรย ลดน้อยลงกว่าครึ่ง กบฏตั้งตัวขึ้นทางเมืองชายทะเลตะวันตก เกลี้ยกล่อมพวกทวาย และไทยได้หมื่น

คน จะยกกำลังเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา เพราะได้ยึดเอาเมืองมะริดท่าเรือตะวันตกไว้ได้แล้ว เตรียมจะเข้ามาตีเมืองตะนาวศรี ก็ถูกกองทัพกรุงออกไปปราบลงได้แล้วเมืองมะริดก็สงบต่อมา จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า

เมืองมะริดเมืองตะนาวศรี กลับเป็นของไทยได้อีกในสมัยธนบุรี ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ขึ้นปราบดาภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ โปรดปูนบำเหน็จเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) สมุหพระกลาโหม ปรากฏในจดหมายเหตุว่า ให้เมืองตะนาวศรี ๑ เมืองมะริด ๑ รวมกับเมืองอื่นๆ อีก ๑๑ เมือง ขึ้นกลาโหม

เมืองทวายนั้น บริติชเบอร์ม่า กาเซตเตียร์ว่าเป็นเมืองที่ไทยมาตั้งขึ้นก่อน เมื่อครั้งหลวงจีนยวนฉ่าง เดินทางเรือมาถึนนั้น ได้จดหมายไว้ว่าแถบเมืองเมาะตะมะถึงเมืองทวาย มีแว่นแคว้นเกียม้อลั่งเกีย คือ กามลังกะเข้าใจว่าหมายถึงเมืองทวายหรือเมืองรามบุรี [ก] แต่เมืองรามบุรีคงจะเป็นเมืองกษัตริย์ภายหลังเมืองทวาย เมืองทวายเป็นเมืองกษัตริย์มาแต่เดิม กระทั่งตกเป็นเมืองขึ้นพม่า

เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๐๖ มอญเป็นกบฏ พระเจ้าอลังคจอสูกษัตริย์พม่ายกกองทัพลงมาปราบมอญ เลยตีได้เมืองทวายใน พ.ศ. ๑๘๐๖ แล้วอพยพเอาครัวชาวยะข่าย (อาระกัน) เข้ามาอยู่ที่เมืองทวาย พลเมืองเมืองทวายจึงใช้ภาษาเป็นภาษาพื้นเมืองขึ้นแต่นั้นมา

เมืองทวายขึ้นอาณาจักรสุวรรณภูมิ, ทวาราวดี, แว่นแคว้นสุวรรณภูมิและอาณาจักรสุโขทัย ครั้นพ่อขุนรามกำแหงมหาราชสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๖๐ แล้วพระเจ้าแสนเมืองมิ่งราชบุตรเขยของพระองค์ (โอรสพระเจ้า

(ก) จีนเขาเรียกเมืองมวลแมน เป็นเมืองเก่าก่อนเมืองเมาะตะมะ

พ้ารั่ว) เป็นกษัตริย์ของมอญ ตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ ลงมาตีแย่งเอาเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ไปจากพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ขึ้นมอญอยู่ ๑๓ ปี พระยารามไตรอนุชาพระเจ้าแสนเมืองมิ่งเป็นกษัตริย์ ทิ้งเมืองเมาะตะมะเสีย แล้วกลับไปตั้งราชธานีขึ้นที่เมืองหงสาวดี ไทยแคว้นใต้จึงกลับตีเอาคืนมาได้ ใน พ.ศ. ๑๘๗๓ เมืองทวายเป็นเมืองกษัตริย์ถวายต้นไม้ทองเงินของกรุงศรีอยุธยามาแต่แรก แล้วเสียแก่มอญอีก เห็นจะในราวรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในเวลาที่ติดการศึกทางเมืองเหนือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ครั้งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ครองกรุงศรีอยุธยาอยู่ ได้เสด็จออกไปตีกลับคืนเอามาได้

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พระเจ้าหงสาวดี (บุเรงนอง) เมืองทวาย ตะนาวศรี มะริด ก็ตกไปเป็นของพม่า อยู่กับพม่า ๒๔ ปี ข้าราชการไทยที่ถูกสมเด็จพระนเรศวรมหาราชปรับโทษฐานที่ตามเสด็จไม่ทันในคราวสงครามยุทธหัตถี กลับตีเอาคืนมาได้

ชาวเมืองทวายมีความสามารถในการต่อเรือเดินทะเล เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะเสด็จยกกองทัพไปตีกรุงหงสาวดีตอบแทนพม่า ก็ให้เกณฑ์ชาวเมืองทวายต่อเรือใช้ในกองทัพครั้งนั้น

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชสวรรคตแล้ว พม่าบังอาจส่งพระเจ้าน้องยาเธอองค์หนึ่งให้ลงมาครองเมืองเยหรือเร อยู่เหนือเมืองทวาย เมืองเยหรือเรเมืองนี้ กฎหมายหมอบรัดเลพระราชกฤษฎีกาให้ใช้ตรา พ.ศ. ๒๑๗๘ เรียกว่าเมืองสามโคก เข้าใจว่าเป็นเมืองที่ไทยตั้งเช่นเดียวกับเมืองทวาย เมืองนี้เป็นเมืองขึ้นของเมืองทวายอยู่ริมทะเล ตั้งระหว่างเมืองเชียงกรานกับเมืองทวาย

ข้าราชการที่เมืองทวาย จึงขึ้นไปจับเจ้าพม่าพระองค์นั้นไว้ แล้วส่งตัวเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอังวะจึงยกกองทัพลงมาตีเมืองทวายใน พ.ศ. ๒๑๕๖ พระยาทวายได้ต่อสู้เป็นสามารถจนต้องอาวุธตายในที่รบ เมืองทวายก็เสียแก่พม่า พระเจ้าอังวะจึงลงมาตีเมืองตะนาวศรี แต่ถูกกองทัพล้อมสกัด หากพม่าตีหักออกได้ พระเจ้าอังวะจึงคงมีพระชนม์ชีพรอดกลับคืนไปเมืองเมาะตะมะ ไทยได้ชัยชนะที่เมืองตะนาวศรีแล้ว ก็ได้เมืองทวายกลับคืนมาตามเดิม

ถึง พ.ศ. ๒๑๖๕ เป็นเวลารัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พม่ายกกองทัพเข้ามาตีเอาเมืองทวายไปได้อีก ครั้งนี้ต้องไปอยู่กับพม่านาน ต่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงตีกลับคืนมาได้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ นั้น พระเจ้าอลองพญาได้ยกกองทัพมาตีเมืองหงสาวดีแตกเป็นครั้งสุดท้าย ทรงขัดเคืองว่ามอญมิได้มีความซื่อสัตย์ จึงให้จับมอญไม่ว่าไพร่ผู้ดีเอาตัวไปเป็นเชลยเสียทั้งสิ้น แล้วให้เอาไฟเผาเมืองหงสาวดีเสียด้วย ต้อนผู้คนขึ้นไปตั้งเมืองรัตนสิงค์เป็นราชธานี จึงมีพวกมอญเมืองเมาะตะมะ หนียุทธภัยลงมาอาศัยอยู่ที่เมืองทวายประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเห็นว่า มอญหนีอยู่ใกล้กับพม่านักเกรงจะเป็นภัย จึงให้รับเข้ามาไว้ที่กรุงศรีอยุธยา

ล่วงต่อมา ๒ ปี พระเจ้าอลองพญาเสด็จมาฉลองพระเกตุธาตุ (ซวยดากอง) ที่เมืองย่างกุ้ง ซึ่งได้ทรงสถาปนาขึ้นให้ใหญ่โตงดงามแล้ว ก็ให้ราชโอรสยกทัพมาตีเมืองทวายของไทยได้ เมื่อพม่าเห็นการต่อสู้ของไทยครั้งนั้นอ่อนแอ ก็เลยลงมาตีเมืองมะริด, ตะนาวศรีได้อีก ๒ เมือง แล้วเดินทัพเข้าประชิดกรุงศรีอยุธยาทางด่านสิงขร แต่ตีกรุงศรีอยุธยาไม่ได้

ต่อมาทางราชธานีพม่า ได้เกิดการจลาจลขึ้นภายใน หุยตองจาชาวทวาย ขุนนางเก่าของไทยชิงเอาเมืองทวายคืนได้ ใน พ.ศ. ๒๓๐๕ แล้วขอเป็นข้ากรุงศรีอยุธยาดังแต่ก่อน เมื่อพม่าปราบเหตุการณ์จลาจลภายในได้เรียบร้อยแล้ว ก็ยกกองทัพลงมาติดเมืองทวายใน พ.ศ. ๒๓๐๗ ทางกรุงมิได้ส่งกองทัพออกไปช่วยเหลือ เพราะเป็นสมัยที่ไทยอ่อนแอเสียแล้ว หุยตองจาจึงหนีพม่าเข้ามาอยู่ที่เมืองมะริด

เมืองมะริด เมืองตะนาวศรีที่ถูกพม่าตีใน พ.ศ. ๒๓๐๒ นั้น พม่ามิได้เข้าปกครอง เพียงแต่แย่งชิงเอาทรัพย์ จับผู้คนไปแล้วทิ้งตัวเมืองไว้ เมื่อพม่ากลับแล้ว ไทยก็กลับเข้าปกครองตามเดิม

พม่าขอให้เจ้าเมืองมะริดส่งตัวหุยตองจา ไทยไม่ยอมส่งให้ พม่าจึงส่งทัพเรือลงมาตีเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี ก็ตีได้โดยง่าย พม่าได้ใจเช่นครั้งก่อน เพราะเห็นไทยรบพุ่งอ่อนแอมาก ก็ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาจนแตกลงเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

ศึกพม่าเข้ามาตีครั้งนี้ เป็นเวลาที่ไทยในกรุงศรีอยุธยาเกิดความปั่นป่วนรวนเร เพราะสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรพระราชอนุชาผู้เป็นกษัตริย์เข้มแข็งในการปกครองและการสงคราม หนีออกทรงผนวชเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๔ ใครจะกราบทูลเชิญให้ทรงลาผนวชออกกู้บ้านเมือง ถึงเขียนหนังสือใส่บาตรเวลาออกบิณฑบาต ก็มิพักสนพระทัยเหลียวแล ขุนนางที่ซื่อตรงต่อหน้าที่และมีความจงรักภักดีในราชการ ก็พากันออกบวชในครั้งนั้นเป็นอันมาก คงอยู่แต่พวกที่เลอะเลือนมิได้ปลงใจในราชการ จดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสว่า การบ้านเมืองปรวนแปรเพราะฝ่ายในมีอำนาจเท่ากับพระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์) ผู้มีความผิดฐานกบฏ

ฆ่าคนตาย เอาไฟเผาบ้านเรือน จะต้องรับโทษถึงประหารชีวิต แต่ความโลภของฝ่ายในเปลี่ยนเป็นริบทรัพย์ และทรัพย์ที่ริบได้ก็ตกเป็นของฝ่ายในทั้งสิ้น พวกข้าราชการเห็นความโลภของฝ่ายใน ก็หาประโยชน์กับผู้เป็นถ้อยความให้ได้มากที่สุดที่จะเอาได้บ้าง ความเดือดร้อนสุมทับถมราษฎร เห็นจะตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร เสด็จออกทรงผนวชเป็นต้นมา จึงทำให้กำลังต่อสู้กับพม่าอ่อนแอ ขาดทั้งวินัยและหน้าที่เลอะเลือนไม่เป็นส่ำ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงกู้อิสรภาพคืนจากพม่าได้แล้ว ก็เสด็จยกกองทัพออกไปตีเมืองทวาย หนังสือ "พม่า" ของเซอร์ยอช สกอตต์ แต่งว่าไทยตีได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ ไทยได้เมืองทวายแล้ว เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี ก็กลับเป็นของไทยด้วยตามเดิม เพราะเมืองทวายเป็นเหมือนประตูด่านด้านหน้าทางบกของเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ พม่ายกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย เดินทัพผ่านเมืองทวาย เข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เจ้าเมืองทวายเห็นพม่ามีกำลังมากก็ยอม แล้วถูกเกณฑ์ให้เข้ามารบไทยด้วย แต่กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาครั้งนั้นถูกไทยล้อมจับเป็นเชลยและแตกละเอียดยับเยินออกไป เมืองทวายก็คงเป็นเมืองของไทยดังเดิม

ครั้นรัชกาลที่ ๑ ขึ้นปราบดาภิเษก ผลัดแผ่นดินใหม่ เมืองทวายก็กระด้างกระเดื่อง ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไทยติดการสร้างกรุงเทพฯ และการอื่นที่จำเป็นอยู่ ๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๓๐ รัชกาลที่ ๑ จึงเสด็จยกกองทัพออกไปปราบเมืองทวาย พักพลที่ท่าตะกั่ว แม่น้ำน้อย ส่งกองหน้าคนหมื่นหนึ่งยกล่วงเข้าไปก่อน ต่อกองหน้าตีหักค่าย

พม่าแตกแล้ว บอกเข้ามายังทัพหลวงๆ จึงยกข้ามเขาเข้าไปเมืองทวาย ทัพหน้าได้เมืองกลิอองแล้วล้อมเมืองทวายไว้

นายทัพนายกองอีกหลายคน กราบทูลจะขอปล้นเอาเมือง แต่ไม่ทรงเห็นด้วย เพราะทรงวิตกว่าถ้าการไม่สมคะเน พม่าออกจากเมืองมาปะทะทัพหลวงเข้า เพราะทัพหลวงตั้งห่างกองหน้า ๕๐ เส้น ระหว่างที่ทรงพระราชดำริในการศึกที่คับขันอยู่นี้ ทรงทราบข่าวว่าสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จยกกองทัพกลับจากเมืองลำปางแล้ว ก็เลยเลิกกองทัพรีบเสด็จกลับกรุงเทพฯ เสีย ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เริ่มขัดสนเสบียงอาหารลง

ฝ่ายเมืองทวายถูกพระเจ้าปะดุงบังคับให้ส่งเงินและส่งข้าหลวงมาเปลี่ยนตัว พวกทวายเดือดร้อนนัก จึงเป็นกบฏจับพวกพม่าฆ่าเสีย แล้วกลัวว่าพม่าจะยกกองทัพลงมาตี พระยาทวายจึงแต่งทูตเข้ามาอ่อนน้อมไทยใน พ.ศ. ๒๓๓๔

โปรดฯ ให้พระยายมราชคุมพล ๕,๐๐๐ ออกไปรักษาเมืองทวายใน พ.ศ. ๒๓๓๕ เมื่อกองทัพยกไปถึงเมืองทวายแล้ว

พระยายมราช ให้พระรองเมืองคุมคนเข้าไปรักษาอยู่ในกำแพงเมือง ฝ่ายทัพหลวงและทัพสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ คงตั้งพักอยู่ ณ เมืองกาญจนบุรี แล้วสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ได้เสด็จล่วงเข้าไปเมืองทวาย ถวายความเห็นว่า จะรักษาเมืองทวายเอาไว้ไม่ได้ เห็นควรรื้อกำแพงเมืองเสีย แต่รัชกาลที่ ๑ ไม่ทรงเห็นด้วย โปรดฯ ให้พาเอาพระยาทวายและพวกเข้ามาในกรุงเทพฯ นายพันโท โลว์เขียนไว้ว่า พวกทวายที่พาเข้ามาครั้งนั้นราว ๕,๐๐๐ คน ครั้งแรกตั้งอยู่ที่แถววัดสระเกศ แล้วภายหลัง

พระราชทานที่ให้อยู่ที่ตำบลคอกควาย ใกล้วัดยานนาวา เรียกว่าบ้านทวาย บัดนี้

ลุ พ.ศ. ๒๓๓๖ ทรงพระราชดำริจะยกกองทัพออกไปตีเมืองเมาะตะมะ และเมืองย่างกุ้ง ตามพระราโชบายเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เพื่อแก้แค้นพม่าคราวมาตีกรุงศรีอยุธยา จึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยามหาเสนาสมุหกลาโหม เจ้าพระยารัตนาพิพิธ ยกทัพล่วงหน้าไปสมทบพระยายมราชก่อน

ส่วนสมเด็จกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกไปทางด่านเมืองสิงขร ครั้นต่อเรือรบเสร็จแล้ว ก็เสด็จลงไปประทับอยู่เสียที่เมืองชุมพร คงให้ส่งเรือรบไปเมืองทวาย ฝ่ายทัพหลวงรัชกาลที่ ๑ นั้น เสด็จไปตั้งค่ายประทับอยู่ที่หินดาด ไกลจากเมืองทวายทางถึง ๒ คืน เมื่อกองทัพเรือผ่านเมืองมะริด พม่าก็ยิงไทยเป็นกบฏขึ้น ตอนหลังนี้เจ้าเมืองมะริด เจ้าเมืองตะนาวศรีเป็นพม่า ทั้งมีพลเมืองเป็นพม่าอยู่มากขึ้น ทางไทยหาได้เปลี่ยนตัวเจ้าเมืองใหม่ไม่

ส่วนที่เมืองทวายก็เป็นกบฏยิงค่ายไทย กองทัพพม่าและชาวทวายก็เข้าบุกบั่นรุกไล่ทัพไทยล่าถอยออกมาถึงค่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ ซึ่งเป็นกองหน้าของทัพหลวงที่ตั้งปิดทางขวางอยู่ พระยาอภัยรณฤทธิ์ไม่ยอมให้พวกไทยที่แตกลงมาเข้าในค่าย ให้ตั้งรับไว้แต่นอกค่าย กองทัพไทยจึงแตกกระจายเสียไพร่พลครั้งนั้นเป็นอันมาก เสียเจ้าพระยามหาเสนาสมุหกลาโหม ตายในที่รบ ซ้ำค่ายของพระยาอภัยรณฤทธิ์เองก็รักษาไว้ไม่ได้ พม่าตีแตกด้วย รัชกาลที่ ๑ จึงเสด็จยกกองทัพกลับกรุงเทพ ฯ ส่วนกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จยกกองทัพกลับจากเมืองกระบุรี แต่นั้นมาไทยก็มิได้คิดที่จะตีเอาเมืองทั้ง ๓ นี้กลับคืนมาอีกต่อไป

เมื่ออังกฤษตีเมืองทั้ง ๓ ได้จากพม่า และกองทัพไทยได้ออกไปช่วยดังกล่าวแล้วข้างต้น อังกฤษให้เรือใช้ตามชายฝั่ง ๔๐ ลำ ตามยิงแล้วจับเรือไทย ๖ ลำ พร้อมทั้งนาย ไพร่ที่ไปช่วย ๑๔๕ คน มีพระเทพชัยบุรินทร์เจ้าเมืองท่าแซะ เอาไปจำไว้ที่เมืองมะริด กล่าวหาไทยว่า ได้จับเอาชาวมะริดลงไป ๔๐๐ คน ครั้นรับว่าจะปล่อย ก็ปล่อยคืนเพียง ๙๐ คน โปรดฯ ให้เรียกกองทัพกลับกรุงเทพฯ แล้วเอาพระยาชุมพรจำไว้ ในความผิดประการใดไม่ปรากฏ ฝ่ายผู้สำเร็จราชการอินเดีย ก็มีหนังสือขอบใจไทยที่ได้ช่วยเหลือมายังเจ้าพระยาพระคลัง

ครั้งนั้น พระยามหาโยธามีความชอบได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา แล้วต้องยกกองทัพออกไปช่วยอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๖๘ อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นความประสงค์ของอังกฤษ ที่จะให้ไปปลอบโยนชาวเมืองเมาะตะมะ มิให้ตื่นตระหนกตกใจ ด้วยเกรงว่ามอญจะแตกหนีภัยเข้ามาอยู่กับไทย เพราะมอญผักใฝ่อยู่กับไทยมาแต่โบราณ เจ้าพระยามหาโยธาเองก็เป็นที่นิยมนับถือของพวกมอญทั่วๆ ไป จึงสมความปรารถนาของอังกฤษ

ใน พ.ศ. นี้ ผู้สำเร็จราชการอินเดียจึงให้กัปตันหันตรีบารนี (เฮนรี่-เบอร์นี่)[ก] นำเครื่องบรรณาการมาถวาย ขอบใจไทยที่ช่วยอังกฤษรบพม่า ไทยจัดการรับรองเป็นการใหญ่อย่างรับราชทูตของกษัตริย์

(ก) ไทยเรียกว่า หันแตรบารนี

เมืองมะลิวัน

เมืองมะลิวันเป็นเมืองชายทะเลหน้านอก อยู่ใต้เมืองมะริดลงไป เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งหลัง เมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี ได้ตกเป็นของพม่า ครั้นแล้วสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงตีเอากลับคืนมาได้

เมื่อเหตุการณ์ทางไทยต้องผลัดแผ่นดินใหม่ เมืองมะริด เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ก็คงเป็นของไทยอยู่ต่อมา จนถึงปีที่ ๑๒ แห่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ได้เสด็จยกกองทัพมุ่งพระราชหฤทัยจะออกไปตีเมืองเมาะตะมะและเมืองย่างกุ้ง เพื่อแก้แค้นพม่าตามพระราชดำริเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่เมืองมะริด เมืองทวายกลับเป็นกบฏขึ้น ครั้งนั้นกองทัพไทยได้เสียแม่ทัพนายกองแตกยับเยินแล้วก็เป็นอันเลิกคิด แม้เพียงจะเอาเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี และเมืองมะริดที่เพิ่งเสียไป ให้กลับคืนเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต แต่นั้นดินแดนในอ่าวมะตะบันคงเหลือแต่เมืองมะลิวัน แต่ถึงกระนั้นเราก็ยังไม่อยากจะจดกับพม่า จึงเป็นตำราภวาดคนในระหว่างแดนต่อแดนทั้งพม่าและญวน ทิ้งที่ให้เป็นป่าอยู่ในระหว่างกลาง ไม่ให้กองทัพข้าศึกอาศัยเสบียงได้ คงรักษาอยู่เพียงเมืองกระบุรี เอาเมืองมะลิวันทิ้งไว้เป็นป่า ครั้นเมืองทวาย เมืองมะริด และเมืองตะนาวศรีเป็นของอังกฤษ ๆ เป็นไมตรีกับเรา มาชวนปักเขตแดน เราไปทีหลังเขามาก่อน เขาก็ปักเอาคลองปากจั่นเป็นแดน เราว่า

เราเคยไปถึงด่านถึงเขา แต่ไม่ได้รักษา ต่อว่าต่อขานกันไปไม่ตลอด ก็เป็นอันนิ่งรวม ๆ กันมาตลอดรัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นกัปตันแบ๊ก มาปักเขตแดนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เราขยาดไม่กล้าโต้แย้ง เขาก็ถือเอาเขตคลองปากจั่นเป็นแนว มีหนังสือกำหนดเขตกันเป็นสำคัญมั่นคง เป็นอันเลยตามเลยไม่ได้โต้เถียง เมืองมะลิวันจึงตกไปเป็นของอังกฤษ แล้วมาตกทอดเป็นมรดกให้พม่าไป ด้วยประการฉะนี้

รักชาติบ้านเมือง

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

เราเกิดมาแล้วชาติหนึ่ง ควรคำนึงถึงชาติศาสนา
ไม่ควรให้เสียทีที่เกิดมา ในหมู่ประชาชาวไทย
แม้ใครตั้งจิตคิดรักตัว จะมัวนอนนิ่งอยู่ไฉน
ควรจะร้อนอกร้อนใจ เพื่อให้พรั่งพร้อมทั่วตน
ชาติใดไร้รักสมัครสมาน จะทำการสิ่งใดก็ไร้ผล
แม้ชาติย่อยยับอับจน บุคคลจะสุขอยู่อย่างไร ฯ

ด่านสิงขร

ด่านสิงขร หรือที่ลางสมัยเรียกว่า เมืองสิงขร นั้นอยู่ที่ราบสูงบนแนวภูเขาเขตแดนด้านตะวันตก (เทนเนสเซอริม) ระหว่างทางไปเมืองตะนาวศรีและเมืองประจวบคีรีขันธ์ สมัยใดเมืองตะนาวศรีเป็นของไทย ด่านสิงขรก็เป็นเมือง เมื่อเมืองตะนาวศรีเป็นของพม่า เมืองสิงขรก็เป็นด่าน จึงเป็นทั้งเมืองและด่านรักษาเส้นทางสำคัญทางหนึ่ง เมื่อพม่าเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งหลัง ก็เข้าเดินทัพสู้รบกับไทยตามเส้นทางสายนี้ มีข้อความปรากฏในพงศาวดารว่า "ให้พระยายมราชเป็นทัพหน้าคุมพลคนสองหมื่น ให้พระยาธรรมาถืออาชญาสิทธิ์ เป็นแม่ทัพคุมพลสามพัน ยกเพิ่มเติมไปตั้ง ณ เมืองกุยบุรี พม่ายกขึ้นมาตีทัพพระยายมราช ณ แก่งตุ่มแตก แล้วยกแยกไปตีกองปลัดชู ซึ่งตั้งอยู่ตำบลอ่าวขาวริมทะเล พระยาธรรมาจะยกไปช่วยพระยายมราชก็ไม่ทัน" อ่าวขาวริมทะเลที่ว่านี้ เข้าใจว่าที่สถานีคั่นกะได ซึ่งเป็นท่าเรือทะเลหน้าใน และเป็นต้นทางที่จะลงเรือที่เมืองกุยบุรีอีกแห่งหนึ่ง

เมื่อเมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี หลุดมือจากไทยไปแล้ว ด่านสิงขรก็ยังเป็นพระราชอาณาเขตของไทย เป็นเขตทิศตะวันตกของเมืองประจวบคีรีขันธ์ ถึง พ.ศ. ๒๔๑๐ ปี สวรรรคตรัชกาลที่ ๔ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้ทำสัญญากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมผู้แทนฝ่ายไทยกำหนดเส้นเขตแดนระหว่างประเทศไทย กับมณฑลตะนาวศรี

ของอังกฤษ คือเขตเมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี สัญญาลงวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ปีรุ่งขึ้น

อังกฤษจึงจัดนายทหารชั้นนายร้อยโท เข้ามาปักปันเขตแดนในปีนั้น ซึ่งกล่าวได้ว่าเข้ามาเป็นผู้สำรวจปันแดนให้เรา ฝ่ายไทยกล่าวเฉพาะด้านจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เท่าที่มีหลักฐานเหลือปรากฏอยู่ ปลัดเมืองเป็นหัวหน้าออกไปดู แต่ไม่รู้การแผนที่และพูดกันไม่รู้เรื่อง ฉะนั้นการที่ไปด้วยก็เป็นเพียงให้ความสะดวกแก่ฝ่ายอังกฤษที่จะจดจะทำ ตลอดจนการพิทักษ์รักษาและจัดหาพาหนะให้ ปรากฏผลเฉพาะทางด้านอำเภอเกาะหลัก ได้ร่นเส้นพรมแดนเดิมเลื่อนเข้ามาคิดเป็นทางเดินด้วยเท้าตั้ง ๕ วัน มีระยะทางถึง ๒,๖๐๐ เส้น คือเดินจากเกาะหลักที่ตั้งศาลากลางจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ถึงเชิงเขา ๔๐๐ เส้น จากทุ่งมะตูมขึ้นเขา ๑๐๐ เส้น ก็ถึงเขตแดนใหม่ที่อังกฤษปักให้ นับจากเขตแดนใหม่เดินลงจากเขาถึงห้วยตาจีน ๒๐๐ เส้น พักแรกจากห้วยตาจีนทาง ๔๐๐ เส้น ถึงโป่งไผ่ จากโป่งไผ่ทาง ๔๐๐ เส้น ถึงท่าพริก อยู่ริมน้ำลำแพน พักแรมจากท่าพริกทาง ๔๐๐ เส้น ถึงหลักพัน จากหลักพันถึงทุ่งหนองบัวริมแม่น้ำมะริด พักแรม จากทุ่งหนองบัวทาง ๔๐๐ เส้น ถึงแก่งตูมที่พระราชพงศาวดารเรียกว่าเก่งตุ่ม พักแรกจากแก่งตุ่มทาง ๘๐๐ เส้น ถึงแดนน้อยช่องด่านสิงขรเขตแดนเดิม ขอให้ท่านได้สังเกตว่าชื่อเหล่านี้เป็นไทย พลเมืองเป็นไทย กระทั่งเมืองมะริดเมืองตะนาวศรี ไม่ใช่พม่าเลย

เกาะสอง

อังกฤษได้ไปจากไทย แล้วเปลี่ยนชื่อเสียใหม่เรียกว่าเกาะวิคตอเรีย นี้เรียกตามพระนามของพระนางเจ้าวิคตอเรีย พระราชินีของอังกฤษ ในเวลาที่อังกฤษกระหายเมืองขึ้นได้เกาะนั้นไป

เกาะสอง เป็นเกาะตั้งอยู่ที่ปลายแหลมในทะเลหน้านอกปากลำแม่น้ำเกาะ เหนือเกาะภูเก็ต เกาะนี้คงเป็นของไทยอยู่จนภายหลัง พ.ศ. ๒๔๒๕ ปรากฏในจดหมายเหตุ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ หน้า ๔๓ ว่า “ที่เป็นข้อทุ่มเถียงกันอยู่ แต่เกาะวิคตอเรียที่ปลายแหลม แต่เฉพาะบรรจบคราวฝรั่งเศสจะขุดคลองกระ ก็เลยตกลงเป็นปล่อยให้อังกฤษมากีดเสียทีเดียว ที่จะกระดิกกระเดี้ยต่อไปนั้นเป็นอันไม่ไหวแล้ว”

ครั้งนั้น ฝรั่งเศสคิดจะขุดคอคอดกระ ด้วยมามีเมืองขึ้นไว้ในอินโดจีนมากแล้ว จึง ม. เดอ ลา เลส เซฟ ผู้ขุดคลองสุเอซสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ ให้ ม. เดอ ลองค์ กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตแทน แต่รัชกาลที่ ๕ ทรงตอบไม่พระราชทาน เมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๕ และเพื่อจะให้เป็นประกันมั่นคง จึงทรงปล่อยให้อังกฤษเข้ากีด เกาะสองจึงตกเป็นของอังกฤษไปแต่นั้นแล้วเกาะสองก็กลายมาเป็นสมบัติของพม่าด้วยประการฉะนี้

เมืองตวน เมืองจวด เมืองทา เมืองสาด เมืองเมี้ยว เมืองแม่สะกุน

คือ พื้นที่บริเวณตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ อยู่ลุ่มลำแม่น้ำคง (สาลวิน) เป็นเมืองของไทยมาแต่แรกตั้งอาณาจักรโยนก เชียงแสน ปรากฏในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ หน้า ๑๐๔ ว่าเขตตะวันตก และทิศเหนือ สิบสองพันนา เมืองฝาง เมืองสาด เมืองหาง น้อยยางมาน ครั้นเมื่อดินแดนภาคพายัพได้เปลี่ยนมาเป็นของอาณาจักรลานนา เริ่มแต่ รัชกาลพระยาเมงรายนั้น ประชุมพงศาวดารภาคเดียวกัน หน้า ๑๘๑ ก็กล่าว ว่า พระเจ้าติโลกราชได้เสด็จไปครองเมืองสาดครั้งหนึ่ง กฎมณเฑียรบาลซึ่ง ตราในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ปรากฏว่า ดินแดนเหล่านี้ได้เป็น เมืองขึ้นในราชอาณาจักรไทย และในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อำนาจของไทยก็ยังปกแผ่เหนือเมืองเหล่านี้อยู่ ตลอดกระทั่งถึงรัชสมัยสมเด็จ พระนารายณ์มหาราช จะเพิ่งแตกแยกตอนหลังเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ครั้งที่ ๒ เพราะปรากฏในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ หน้า ๕๑ ว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ เมืองพะเยา เชียงราย เมืองฝาก เมืองปุ เมืองสาด เมือง ปาย ได้เป็นกบฏต่อพม่าขึ้น แต่พวกเมืองพะเยาต้องแตกหนีพม่ามาอยู่ที่ เมืองลำปาง

เฉพาะเมืองสาด ปรากฏว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๔ ทางเชียงใหม่มีกำลัง ไพร่พลมากขึ้นแล้ว พระยากาวิละ จึงแต่งทัพให้ไปตีเอาเมืองสาด จับตัว

เจ้าเมืองสาดและทูตพม่าที่ขณะนั้นพระเจ้าปะดุงให้เชิญราชสาส์นไปเมืองตังเกี๋ยได้ แล้วกวาดต้อนครอบครัวพาลงมาเมืองเชียงใหม่ด้วย แต่ต่อมาพม่าได้ตีเอากลับคืนไปได้อีก

ถึง พ.ศ. ๒๓๘๒ กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน จึงได้ยกขึ้นไปตีเอาเมืองปุ เมืองสาด เมืองตวน กลับคืนได้จากพม่า กลับเป็นเมืองขึ้นของเมืองเชียงใหม่ตามเดิม

พ.ศ. ๒๔๑๒ เป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕ กองทัพเมืองเชียงใหม่ได้ยกขึ้นไปตีเมืองหมอกใหม่ (ดอกไม้) ได้ครอบครัวและช้างที่เมืองพร้าวตกลูกเป็นช้างด่าง นำมาทูลเกล้าฯ ถวาย ได้ขึ้นระวางเป็นพระเศวตวรรณ ในขณะที่พระเจ้าเชียงใหม่กับเจ้านายเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง ได้นำช้างลงมากรุงเทพฯ นั้นทัพไทยใหญ่ กับไทยลื้อ ได้ยกมาตีเมืองปาย เมืองขึ้นของเมืองเชียงใหม่ จุดไฟเผาบ้านเรือน กวาดต้อนครอบครัวพาไปเมืองหมอกใหม่ กองทัพเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ได้ยกติดตามขึ้นไป แต่ก็หาทันไม่

ครั้นเมื่ออังกฤษตีพม่าได้ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ แล้ว ก็ยกกองทหารเข้าไปในแคว้นไทยใหญ่ พวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ก็ยอมอ่อนน้อมต่ออังกฤษ

ฝ่ายเหตุการณ์ทางไทย เมื่ออังกฤษแผ่อำนาจขึ้นไปเช่นนั้นก็ได้จัดส่งเจ้าพนักงานขึ้นไปทำแผนที่ในเขตจังหวัดเชียงใหม่ ส่วนเมืองปั่นนั้น นายเอเอช ฮิลเด บรันต์ ได้มาพบกับข้าหลวงไทย ๔ ท่าน และรองกงสุลอังกฤษเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้ให้สัญญาว่า จะใช้วิธีพิจารณาไต่สวนปรองดองฉันท์มิตรภาพ ในปัญหาเรื่องเมืองตวน เมืองหาง [ก] เมืองจวด เมืองทา

(ก) เรียกอย่างแห่งว่า เมืองห้างหลวง คือเมืองที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เสด็จสวรรคต

กับเมืองสาด ว่าหัวเมืองทั้ง ๕ เป็นหัวเมืองขึ้นเมืองปั่นหรือเชียงใหม่ ซึ่งอังกฤษว่าเป็นเมืองขึ้นเมืองปั่น แล้วอังกฤษก็จัดให้เมืองทั้ง ๕ ขึ้นแก่เจ้าฟ้าเมืองปั่นเสียแต่ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ไทยหวาดเกรงจะเกิดเหตุวิวาทขึ้นกับอังกฤษ จึงไม่ส่งข้าหลวงไปร่วมทำการไต่สวน แต่แล้วกลับต้องเสียเมืองเมี้ยว เมืองแม่สะกุน เมืองขึ้นเมืองเชียงใหม่ เมืองทั้ง ๒ นี้ มีทหารไทยได้ตั้งดูแลอยู่ก่อนแล้ว ให้กับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๓๒ อีก เพราะอังกฤษส่ง ม.ร. อีเลียส ข้าหลวงมาตรวจตราและทำแผนที่เสนอรัฐบาลที่อินเดียแต่ฝ่ายเดียว ไทยเกรงจะกระทบขึ้นกับอังกฤษ จึงไม่แต่งข้าหลวงไปร่วมด้วย อังกฤษให้เมืองทั้ง ๒ นี้ขึ้นกับเจ้าฟ้าเมืองหมอกใหม่ รับไปปกครองเสีย เดี๋ยวนี้ได้ตกทอดเป็นดินแดนของพม่าไป [ก]

พระราชนิพนธ์
ในรัชกาลที่ ๖ จากเรื่องพระร่วง

อันพวกเราหญิงชายทั้งหลายไซร้
อยากให้ไทยชื่อชูฟูกระเดื่อง
สละชีพเพื่อผดุงความรุ่งเรือง
ให้ขึ้นชื่อลือเลื่องขจรไกล
เรายอมเสียชีวารักษาสัตย์
รักษารัฐสีมาที่อาศัย
รักษาชาติศาสนาถาวรไว้
ให้ไทยคงเป็นไทยชั่วดินฟ้าฯ

(ก) พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๒๓๕

เมืองแสนหวี

เป็นชื่อราชธานีของอาณาจักรโป่งหรือพง ซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ บัดนี้เรียกว่าเมืองคัง ถึง พ.ศ. ๑๖๙๗ เจ้าฟ้าคำ หรือขุนเสือขวัญฟ้า ได้ย้ายราชธานีจากเมืองแสนหวีไปตั้งที่เมืองหลวง ราชธานีโบราณของไทยใหญ่ที่แม่น้ำเมา แต่เรียกนามใหม่ว่า เมืองแสล้าน

เมืองแสล้านรุ่งโรจน์ขึ้น ในรัชกาลขุนเสือขวัญฟ้า เมืองแสล้านก็ได้ถูกเปลี่ยนนามใหม่ว่าเมืองเมา หรือเมืองเมาหลวงอีกชื่อหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๑๗๔๗ แล้ว รัชกาลภายหลังได้ย้ายราชธานีลงมาตั้งที่ท่าสบอู่ ซึ่งเวลานี้น่าจะเป็นเมืองที่เรียกว่า เมืองน้ำคำ อยู่ที่ฝั่งลำแม่น้ำเมา ใต้เมืองเก่าลงมา

อาณาจักรเมาในตอนหลังนี้ทรุดโทรมลง จึงย้ายราชธานีลงมาตั้งที่บ้านหม้อ พม่าเรียกชื่อเพี้ยนว่า บาโม เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๘ ภายหลังย้ายกลับขึ้นไปอยู่ที่เมืองท่าสบอู่อีก ซึ่งตอนหลังนี้อาจจะนำเอาชื่อแสนหวีเดิมมาใช้เรียกด้วย

เมืองแสนหวีเคยเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ครั้งหนึ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๒ คำจอ คำนัน ได้เป็นกบฏชิงเอาเมืองแสนหวีได้ เจ้าแก้วคำไข่น้อยเจ้าฟ้าแสนหวีหนีลงมาพึ่งกรุงศรีอยุธยา แล้วได้กองทัพกรุงยกขึ้นไปตีเอาเมืองแสนหวีคืนได้ เมืองแสนหวีก็เป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา

อีกครั้งหนึ่ง เจ้าแก้วคำไข่น้อยเสวยราชย์เป็นกษัตริย์เมืองแสนหวีได้ ๗ ปี พม่าตีเอาเมืองแสนหวีได้ใน พ.ศ. ๒๑๔๘ เจ้าแก้วคำไข่น้อย จึงหนีกลับลงมาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีพม่า แต่เสด็จสวรรคตเสียที่เมืองหางหรือห้างหลวง

ถึง พ.ศ. ๒๓๔๗ กองทัพพระเจ้ากาวิละ เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ก็พาเจ้าฟ้าแสนหวีและท้าวพระยาที่ยอมสวามิภักดิ์ลงมาเฝ้าเป็นข้าขอบขัณฑสีมา

ครั้น พ.ศ. ๒๔๒๘ พม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ๆ ก็ได้รัฐเล็กรัฐน้อยของไทยใหญ่ไว้ในอำนาจ เรียกว่าพม่าเหนือ

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

มโนมอบพระผู้ เสวยสวรรค์
แขนถวายทรงธรรม์ เทิดหล้า
ดวงใจมอบเมียขวัญ และแม่
เกียรติศักดิ์รักของข้า มอบไว้แก่ตัว

เชียงตุง

เคยเป็นเมืองขึ้นอาณาจักรโยนกเชียงแสน และอาณาจักรลานนา ในรัชสมัยพระยาเมงราย ขึ้นไทยในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ และสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อพระเจ้าบุเรงนองมีอำนาจได้เป็นเมืองออกพม่าอยู่คราวหนึ่ง ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ได้โปรดฯ ให้เจ้าประเทศราชยกกองทัพขึ้นไปตีพวกไทยลื้อ พวกไทยเขิน

พระเจ้ากาวิละ เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ได้ยกกองทัพขึ้นไปปราบกับกองทัพเมืองลำปาง เมืองแพร่ เมืองเถิน ใน พ.ศ. ๒๓๔๗ เดินทัพทางบ้านเมืองของพวกไทยเขิน ถึงเมืองยอง เจ้าเมืองยองออกมาอ่อนน้อมแต่โดยดี แล้วเจ้าเมืองเชียงตุงและเมืองเขินทั้งปวง ก็ยอมสวามิภักดิ์ขึ้นกรุงเทพฯ พระยาเชียงตุงจึงพาครัวอพยพลงมาเชียงใหม่ ครั้นแล้วจะกลับขึ้นไปยังบ้านเมืองก็ไปไม่ได้ ด้วยพม่าได้เข้ามาจัดตั้งมหาขนานผู้น้องขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงตุงเสียก่อนเดินทางกลับไปถึง แล้วเอาทหารเข้าตั้งรักษาการณ์อยู่ด้วย พระยาเชียงตุงจึงต้องเลยพักอาศัยอยู่ที่เมืองเชียงใหม่

ถึง พ.ศ. ๒๓๕๑ กองทัพพระยาเชียงใหม่ พระยาลำปางได้ยกขึ้นไปเกลี้ยกล่อมหาขนาน ๆ ก็ยอมอ่อนน้อมต่อไทยโดยดีพาครอบครัวอพยพลงมาตั้งพักอยู่ที่เมืองเชียงแสน ทำนองไปไกล่เกลี่ยจะจัดให้ครองเมืองเชียงแสนแยกกับพี่ชาย อยู่ได้หน่อยหนึ่งแล้ว มหาขนานก็หนีกลับขึ้นไปอยู่เมืองเชียงตุงอีก

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งว่า พม่าเข้าไปมีอำนาจที่เมืองเชียงรุ้งได้ ก็เพราะเหตุที่ได้กำลังเมืองเชียงตุงซึ่งอยู่ต่อกับเมืองเชียงรุ้งทางด้านตะวันตก ถ้าได้ตัดกำลังเมืองเชียงตุงเสียแล้ว พม่าก็จะทำอะไรแก่เมืองเชียงรุ้งไม่ได้ เวลานั้นเมืองเชียงตุง มีอริวิวาทอยู่กับเมืองเชียงใหม่ด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงโปรด ให้พระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่เป็นแม่ทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง แบ่งกำลังเป็น ๒ ทัพ ยกออกจากเมืองเชียงใหม่ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๒ ทัพเมืองเชียงใหม่เกือบจะตีเมืองเชียงตุงได้อยู่แล้ว หากแต่ทำการไม่พร้อมกัน และขาดเสบียงอาหารลง จึงต้องถอยกองทัพกลับใน พ.ศ. ๒๓๙๓ ปีรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ สวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ ในต้นรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงเทพฯ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ให้ประชุมจัดทัพที่เมืองเชียงแสน ทางพม่าก็เดินนโยบายบังคับให้เจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงส่งบุตร และธิดา ๒ คนเป็นตัวจำนำลงไปอยู่ ณ เมืองอมระปุเพราะพม่าเกรงว่า เมืองเชียงตุงจะกลับคืนไปอยู่ในพวกไทยด้วยกัน กรมหลวงวงศาฯ ตีไม่สำเร็จ ถอยทัพมาค้างฤดูฝนที่เมืองอุตรดิตถ์ แล้วเสด็จลงมากรุงเทพฯ พร้อมด้วยมหาอุปราชาเมืองเชียงรุ้ง สงครามครั้งนั้น พม่าได้ยกมาช่วยเมืองเชียงตุงด้วย กรมหลวงวงศาฯ ยกทัพขึ้นไปครั้งหลังถึงเมืองเชียงตุง เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ ปี พ.ศ. ๒๓๙๗ ว่า ต้องสู้รบกับพม่าตามรายทางทุกระยะ ถึงเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ก็ถอยทัพกลับกรุงเทพฯ

ฝ่ายฝรั่งเศสเมื่อได้แผ่อำนาจขึ้นมาทางตังเกี๋ยและญวน มองเห็นว่าเมื่อใดพม่าตกอยู่ในอำนาจของอังกฤษทั้งหมดแล้ว เหตุกระทบกระทั่งกันระหว่าง

อังกฤษกับฝรั่งเศส จะต้องเกิดขึ้นเพราะเรื่องดินแดนของไทยใหญ่นี้ เพื่อจะหลีกเลี่ยงจากเหตุบาดหมางกัน ฝรั่งเศสจึงได้ตกลงปรองดองทำบัฟเฟอร์-สะเตท (ประเทศกันชน) ในดินแดนไทยใหญ่ กับอังกฤษไว้ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ปี รุ่งขึ้นอังกฤษก็ตีพม่าได้ ครั้นอังกฤษจัดการในเมืองพม่าเรียบร้อยแล้ว ก็เข้าทำการสมัครสมานกับเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุง และเมืองอื่น ๆ ในดินแดนไทยใหญ่ แผ่อำนาจรุกเลยขึ้นไป ซึ่งขณะนั้นคณะรัฐมนตรีฝรั่งเศสชุด ม. ชูลส์แฟรรี่ เจ้าการเรื่องประเทศกันชนลาออก และฝรั่งเศสกำลังพะวงปราบปรามพวกกบฏทางเมืองตังเกี๋ย และเมืองญวนอยู่อย่างอลวน รัฐเชียงตุงก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่ออังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๒๙ อังกฤษได้ดินแดนไทยใหญ่เลยขึ้นไปในรัฐเชียงรุ้ง จนถึงที่ใกล้ ๆ เมืองเชียงรุ้งซึ่งเป็นท้องถิ่นของจีนอยู่เวลานี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ต่อมาก็มักเกิดเหตุการณ์ยุ่งยากทางปลายเขตแดนระหว่างเมืองเชียงตุง ต่อกับอาณาจักรไทยเนือง ๆ แล้วฆ่านายถัดพี่พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง วิริยศิริ) ที่ขึ้นไปทำแผนที่ฝ่ายไทยในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๔[ก] ทางไทยได้ระมัดระวังเหตุอย่างรอบคอบ จึงไม่ลุกลามใหญ่โตนั้นเสียได้

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๖

แม้หวังตั้งสงบ จงเตรียมรบ ให้พร้อมสรรพ์
ศัตรูกล้า มาประจัญ ก็อาจสู้ริปูสลาย ฯ

(ก) พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๒๓๘—๒๓๙

เชียงแขง

เมืองเชียงแขงซึ่งเวลานี้เป็นเมืองขึ้น อยู่ในเขตเมืองเชียงตุงนั้น เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ คิดต่อลงมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ (ก)

เจ้าฟ้าเมืองเชียงแขงนั้น อยู่ในสกุลวงศ์เดียวกันกับเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุง ที่ตั้งเมืองตั้งอยู่ที่ฝั่งขวาลำแม่น้ำโขง ฝั่งเดียวกับเชียงตุงทำเลที่ไร่นาอัตคัด เจ้าฟ้าจึงอพยพครอบครัวข้ามฟากมาตั้งอยู่ฝั่งซ้ายที่เมืองสิงห์ แนวเดียวกับเชียงตุง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ แต่เมืองสิงห์ขึ้นกับเมืองน่าน ส่วนที่เมืองเชียงแขงเอง ก็ยังคงมีราษฎรตั้งบ้านเรือนอยู่ และกลายเป็นเมืองน้อยไป เมืองเชียงแขงเดิมมีเมืองขึ้นอยู่ที่ฝั่งขวาฝั่งเดียวกัน ๕ เมือง คือ เมือง ยุ, อะ, โหลย, และ ขัน

สมัยเมื่อเมืองสิงห์เป็นใหญ่ขึ้นนี้ อาจมีชื่อว่า เมืองเชียงแขงด้วย ส่วนเมืองเชียงแขง และเมืองขึ้นทั้ง ๕ เมือง ก็เป็นเมืองขึ้นของเมืองสิงห์ไป

ก่อน พ.ศ. ๒๓๔๗ นั้น ได้มีพม่ามาอยู่กำกับที่เชียงแขงครั้นพวกเชียงแขงทราบว่า เชียงรุ้งยอมอ่อนน้อมต่อกองทัพเมืองเวียงจันทน์แล้ว พวกพลเมืองก็ฆ่าฟันพม่าล้มตายและขับไล่ไปหมด แล้วออกมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมา กรุงเทพพระมหานคร

สมัยเมื่อฝรั่งเศส ได้ยกพลเข้าไปในญวนเหนือ รัฐบาลฝรั่งเศสเกรงว่า จะไปกระทบกันขึ้นกับอังกฤษ จึงเสนอความเห็นต่อรัฐบาลอังกฤษ ให้

(ก) หนังสือแสดงบรรยายพงศาวดารสยาม เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑ บรรทัด ๒๐

จัดตั้งบัฟเฟอร์สะเตท (ประเทศกันชน) ขึ้นทางทิศตะวันออกของประเทศพม่า ณ ที่เมืองสิงห์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ รุ่งขึ้นอังกฤษก็ตีพม่าได้ แล้วได้มีการเจรจากันในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๓๕ อีกก็ไม่เป็นอันตกลงกันได้ เพราะฝรั่งเศสเสียเมืองสิงห์เพียงเมืองเดียว ส่วนอังกฤษเสียเมืองที่ขึ้นเมืองสิงห์ไปถึง ๖ เมือง (ก)

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ (เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒) ฝรั่งเศสหาเรื่องวิวาทกับไทย จึงได้เมืองสิงห์และเมืองขึ้นทางฝั่งขวาทั้ง ๖ เมืองด้วย ในครั้งนั้นอังกฤษเข้าประท้วง ฝรั่งเศสจำต้องคายเมืองฝั่งขวาทั้งหกเมืองให้แก่อังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ อังกฤษจึงมอบเมืองเชียงแขง ยุ, อะ, โหลย และ ขัน ให้ขึ้นแก่เมืองเชียงตุง

พระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖

พุทโธ ธัมโม สังโฆ

พุทธานุภาพนำผล   เกิดสรรพมงคลน้อยใหญ่
เทวาอารักษ์ทั่วไป   ขอให้เป็นสุขสวัสดี
ธรรมานุภาพนำผล   เกิดสรรพมงคลเฉลิมศรี
เทพช่วยรักษาปราณี   ให้สุขสวัสดีทั่วกัน
สังฆานุภาพนำผล   เกิดสรรพมงคลแม่นมั่น
เทเวศร์คุ้มครองป้องกัน   สุขสวัสดิสันติ์ทั่วไปฯ

(ก) เวลานั้นเมืองที่ว่านี้ก็ยังเป็นของไทย

สิบสองปันนา

เคยเป็นเมืองขึ้นอาณาจักรโยนกเชียงแสน และอาณาจักรลานนาในรัชสมัยพระยาเมงราย เช่นเดียวกับพวกไทยเขิน และขึ้นอาณาจักรศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชถึงสมัยรัตน-โกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ เกิดความไม่สงบขึ้นในกรุงเทพฯ เพื่อความปลอดภัยระหว่างเหตุการณ์ที่กำลังคับขันนั้น โปรดฯ ให้มีท้องตราไปเกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ กับให้เกณฑ์กองทัพเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร เมืองพิชัย ให้ยกหนุนขึ้นไปตีเมือง เชียงตุง เชียงรุ้ง และบ้านเมืองฟากโขงตะวันออกแดนพม่า ซึ่งก่อนเป็นเมืองขึ้นไทย ให้ถึงพร้อมกันในฤดูแล้ง เชื่อว่าท้องตราที่สั่งให้เจ้าประเทศราชยกทัพ จะได้มีไปตั้งแต่วันที่สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวรหนัก ซึ่งเป็นที่ตระหนักชัดแล้วว่าจะไม่ทรงหายประชวรในครั้งนั้นเป็นแน่แล้ว ก็พระเจ้ากาวิละนั้นเป็นโอรสของเจ้าฟ้าชายพระเชษฐาของเจ้าศิริรจนา พระมเหสีของสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เจ้าศิริรจนาจึงเป็นพระเจ้ากาวิละฯ เป็นเจ้าประเทศราชที่เข้มแข็งพระองค์หนึ่ง ในการทัพศึกสมัยนั้น หากจะโปรดฯ เจาะจงให้พระเจ้ากาวิละยกกองทัพขึ้นไปโดยเฉพาะ ก็เป็นที่ปลอดภัยทีเดียวด้วยมิรู้ว่าเจ้าประเทศราชองค์ใดอีกบ้างจะคิดร้าย จึงให้ขึ้นไปเสียด้วยกันหลายๆ ทัพ ซึ่งอยู่ในความดูแลสอดส่องของกองทัพเมืองเหนือที่ตาม

ไปด้วย ถ้าคิดกลับใจไปเป็นกบฏ จะได้ทำการต้านทานได้สะดวกเป็นการสอบความสามารถ และความคิดคดภายในไว้ได้ด้วยทั้ง ๒ ประการ และถ้าใครคิดกบฏออกนอกหน้า ก็จะขัดท้องตราในชั้นแรก ก็จะได้จัดการลงโทษกำจัดเสียทัน

กองทัพเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง และเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเดินทัพทางฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง ก็ตีได้เมืองหลวง เมืองพูคำ พวกเจ้าเมืองลื้อทั้งปวง ตั้งแต่เมืองเชียงรุ้งลงมาไม่คิดต่อสู้ยอมอ่อนน้อมหมดทุกเมือง

ไทยรวบรวมหัวเมืองใหญ่น้อยได้ถึง ๔๐ หัวเมืองได้ครัว ๖๐,๐๐๐ ๗๐,๐๐๐ เศษ แล้วพาเจ้าฟ้าแสนหวี และท้าวพระยาที่ยอมสวามิภักดิ์ลงมาเฝ้า เมื่อพักอยู่ในกรุงเทพฯ พอสมควรแก่เวลาแล้ว ก็โปรดฯ ให้กลับขึ้นไปยังบ้านเมือง พร้อมทั้งครอบครัวราชอาณาเขตไทยครั้งนั้น ทางเหนือจึงจรดเขตจีน

พระราชพงศาวดารกล่าวว่า การที่โปรดฯ ให้ปล่อยครัวพลเมืองกลับคืนไปบ้านเมืองตามเดิมครั้งนั้น เพราะทรงพระราชดำริว่า ถึงแม้จะได้เมืองเหล่านั้นมาเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ก็คงรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยใกล้เคียงพม่าและจีน มีศึกมาก็ยกขึ้นไปช่วยไม่ทันท่วงที

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เจ้ามหาน้อยเกิดวิวาทขึ้นกับเจ้ามหาวังเมืองเชียงรุ้ง เจ้ามหาน้อยหนีลงมาอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง กองทัพเมืองหลวงพระบางจึงยกขึ้นไปตีได้เมืองล่า เมืองพง เมืองบาน เมืองของ เมืองนุ่น เมืองเชียงพ้า กองทัพเจ้ามหาวังจับแม่ทัพเมืองหลวงพระบางได้ นำเอาตัวพาขึ้นไปเมืองเชียงรุ้ง เจ้าสุทธราช อุปราชเมืองหลวงพระบางจึงจัดส่งตัวเจ้ามหาน้อยที่ลงมาอาศัยอยู่ที่เมืองหลวงพระบางด้วยนั้น ให้กลับเข้าไปอาศัยยังเมืองจีน

เจ้ามหาวัง เจ้าผู้ครองเมืองเชียงรุ้งถึงพิราลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ เจ้ามหาขนานซึ่งเป็นอาเจ้ามหาวังขึ้นครองเมือง เจ้าสาระวรรณบุตร เจ้ามหาวังผู้เป็นที่ราชบุตร กับหม่อมมหาไชยน้องเขยเจ้ามหาวัง ร่วมคิดกันเป็นกบฏ จับเจ้ามหาขนานปู่น้อยฆ่าเสีย แล้วตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าฟ้าเมืองเชียงรุ้ง ตั้งน้องชายชื่ออวลนาวุธ เป็นมหาอุปราช แล้วไปขอขึ้นแก่จีน จีนเจ้าเมืองฮุนหนำก็ออกตราตั้งให้ ฝ่ายเจ้าหน่อคำบุตร เจ้ามหวขนาน หนีไปหาเจ้ามหาขนานเมืองเชียงตุงๆ ก็ส่งตัวเจ้าหน่อคำลงไปเมืองอังวะเดินเสียเงินให้แก่พระเจ้าอังวะ ขอเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้ง พม่าจึงให้จักกายหลวงเมืองหมอกใหม่เมืองนายคุมพม่า ไทยใหญ่ ไทยเขิน ๓,๐๐๐ พาเจ้าหน่อคำลงมาเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้ง นางปิ่นแก้วมารดาเจ้าสาระวรรณที่เป็นเจ้าราชบุตร เจ้าเมืองเชียงรุ้งทราบก็ให้คนถือหนังสือติดสินบนแก่จักกายหลวง ซึ่งเดินมาถึงกลางทาง และว่าถ้าช่วยแก้ไขให้เจ้าราชบุตรได้คงเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้งแล้ว ตัวเองจะยอมเป็นภรรยาจักกายหลวงก็รับและสั่งเป็นความลับถึงนางปิ่นแก้วว่าจะเอาหน่อคำไปตั้งขึ้นสัก ๓ วัน แล้วให้เจ้าราชบุตรคิดกบฏขึ้น จักกายหลวงจะทำแตกหนีให้เจ้าราชบุตรได้เมืองเชียงรุ้งเดิม ครั้นตั้งได้ ๓ วัน เจ้าราชบุตรกับหม่อมมหาไชยก็ยกเข้ารบกับเจ้าหน่อคำๆ กับจักกายก็แตกหนีมาตั้งเมืองอยู่ท่าล่อ เจ้าราชบุตรกับหม่อมมหาไชยตามมารบอีก เจ้าหน่อคำแตกหนีลงมาเมืองเชียงตุง มหาขนานเจ้าเมืองเชียงตุงก็บอกลงไปเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะทราบว่า จักกายหลวงกับเจ้าราชบุตรคบคิดกันทำกลอุบาย จึงเกณฑ์ทัพพม่า ไทยใหญ่หมื่นเศษ ให้ยกไปตีเมืองเชียงรุ้งให้จงได้ เจ้าหน่อคำมหาไชยงาคำ นายลิ้นด่าง ก็นำทัพพม่ามาตีเมืองเชียงรุ้งแตก จับอวลนาวุธมหาอุปราชได้ ส่งไปจำไว้ที่เมืองอังวะ เจ้าราชบุตรหนีไปอยู่ในเขตจีนแต่

หม่อมมหาไชยนั้น อพยพครอบครัวเมืองพงซึ่งเป็นเมืองขึ้นของตัวลงมาอยู่เมืองหลวงพูคาปลายแดนเมืองน่าน พม่าตั้งเจ้าหน่อคำขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้งอยู่มาเจ้าหน่อคำกับนายลิ้นค่างและมหาไชยงาดำ เกิดรบฆ่าฟันกันขึ้น เจ้าราชบุตรรู้ดังนั้นก็ออกจากเมืองจีน ลงมาเมืองอังวะบนบานพระเจ้าอังวะขอเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้ง มหาอุปราชที่ต้องโทษก็เดินเสียสินบนให้พม่า เป็นเงิน ๑,๒๒๐ ชั่ง พม่าจึงกลับตั้งให้เจ้าราชบุตรเป็นเจ้าเมือง มหาอุปราชผู้น้องคงดำรงตำแหน่งตามเดิม

ถึง พ.ศ. ๒๓๙๑ เจ้าหน่อคำ มหาไชยงาดำได้ยกทัพตีมหาอุปราชเมืองเชียงรุ้ง กับหม่อมมหาไชยเมืองพง ทำนองมหาอุปราชเมืองเชียงรุ้งกับหม่อนมหาไชยเมืองพงจะไปเร่งรัดเอาเงินส่งพม่าเพราะพม่าต้องการเงินจะเอาไปใช้หนี้อังกฤษ ต้องถูกปรับเป็นค่าทำขวัญสงคราม เมื่อเจ้าราชบุตรไม่มีเงินให้พม่าตามสัญญาจึงไปขอผลัดพม่า ๆ ก็ยึดเอาตัวไว้ ในปีรุ่งขึ้นแล้วถูกกักตัวอยู่ที่เมืองพม่า ๓-๔ ปี ฝ่ายราษฎรถูกเฉลี่ยและถูกเร่งรัดจะเอาเงินหนักขึ้น ได้รับความเดือดร้อน ก็เป็นกบฏขึ้นทั่วทั้งสิบสองปันนา มหาอุปราชหนีมาอาศัยเขตเมืองหลวงพระบางพวก ๑ หม่อมมหาไชยมาอาศัยเมืองน่านพวก๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้รับลงมากรุงเทพทั้งสองพวก ในเวลานั้นเจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบางได้ลงมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อกลับขึ้นไปเมืองปากลาย (อุไทยบุรี) จึงแต่งทัพออกไปเกลี้ยกล่อมมหาไชยงาดำ และท้าวพระยาเมืองล่า เมืองพง จึงให้ทัพอวลนาวุธ มหาอุปราชาไปตั้งที่เมืองไซ แล้วให้เข้ามาอยู่เมืองบูรณ์เหนือ ครั้งนี้ได้ครอบครัวไทยลื้อเข้ามาอยู่เมืองหลวงพระบางมาก

ปีรุ่งขึ้น คือปีสวรรคตพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบางพาตัวอวลนาวุธมหาอุปราชาลงมากรุงเทพ ฯ พวกของหม่อมมหาไชยนั้น โปรด ฯ ให้พระยาศรีสหเทพขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพาเอาตัวลงมาจากเขตเมืองน่าน แต่ท้าวขุนนายครัวพากันแตกหนีกลับขึ้นไปเมืองเชียงรุ้งเสียก็มาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ทรงเห็นว่ามหาอุปราชาและหม่อมมหาไชย เป็นคนหนีร้อนมาพึ่งเย็นลงมาค้างอยู่กรุงเทพ ฯ ช้านาน ทรงสงสารยิ่งนักดำรัสว่าจะอยู่ในกรุงเทพ ฯ หรือจะพักที่ตำบลใดมหาอุปราชาและมหาไชยให้กราบทูลว่า จะขอกราบถวายบังคมลาไปยังบ้านเมืองตามเดิม หม่อมมหาไชยได้กลับขึ้นไปก่อน แต่มหาอุปราชายังหาได้กลับขึ้นไปไม่

ถึงปี พ.ศ. ๒๓๙๕ ปีเดียวกับปีที่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง เจ้าสารวรรณที่ราชบุตรได้มีศุภอักษรและแต่งให้นายพีศวงพี่น้องหม่อมมหาไชย และท้าวพระยาลื้อคุมดอกไม้ทองเงินเครื่องบรรณาการลงมาทูลเกล้า ฯ ถวายขอบพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ได้โปรดกรุณาบรรดาญาติพี่น้อง พร้อมทั้งครอบครัวพวกไทยลื้อที่ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จะขออวลนาวุธมหาอุปราชาท้าวพระยาครอบครัว ซึ่งตกค้างอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง และที่เมืองน่านให้กลับคืนไปอยู่บ้านเมืองพร้อมด้วยญาติพี่น้องกัน และรับต่อท่านเสนาบดีว่า ถึงทุกระยะเวลา ๓ ปี จะจัดดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการนำลงมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ขอเป็นข้าทั้งสองฝ่ายฟ้า

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ โปรดให้เจ้าผู้ครองเมืองหลวงพระบางพากลับขึ้นไปส่งยังบ้านเมือง พวกเมืองหลวงพระบาง พามาส่งถึงเมืองบูรณ์เหนือ เป็นพรมแดนของเมืองหลวงพระบาง ต่อกับเขตแดนสิบสองปันนา มหาอุปราชาขึ้นไปฟังข่าวคราวถึงเมืองพง แล้วก็ออกอุบายให้หม่อมมหาไชยเมืองพงไปส่ง ขณะนั้นมหาอุปราชาพักที่เมืองฮำ หม่อมมหาไชยตั้งอยู่ที่ท่าหัวเหนือเมืองฮำ อวสนาวุธมหาอุปราชาได้บอกไปยังเจ้าสารวรรณที่ราชบุตรเมืองเชียงรุ้ง ๆ แต่งทัพลอบตีพวกหม่อมมหาไชยแตกหนีกลับไปเมืองพง

เมื่อหม่อมมหาไชยหนีกลับไปเมืองพงแล้ว ก็จัดทัพยกขึ้นไปตีเอาเมืองรา เมืองลองแตก จับมหาอุปราชาได้ฆ่าเสีย แล้วยกขึ้นไปตีเมืองแจง เจ้าสารวรรณที่ราชบุตรเมืองเชียงรุ้งอาญาน้อย เมืองฮำและพวกเมืองโรง เมืองแจง หกพันนาฝ่ายตะวันตกพร้อมกันยกเข้าตีทัพหม่อมมหาไชย ๆ จึงหนีมาพักที่แขวงเมืองหลวงพระบาง ครั้นแล้วกลับยกขึ้นไปตีเมืองโรง หม่อมมหาไชยถูกกระสุนปืนตาย นายยงบุตรหม่อมมหาไชย แตกหนีกลับมาตั้งที่แขวงเมืองหลวงพระบางอีก

ทางเมืองหลวงพระบางจึงให้พระยาเมืองซ้ายขึ้นไปตั้งขัดตาทัพอยู่ ณ เมืองไซ และมีทัพอีก ๓ ทัพ แยกกันตั้งระวังอยู่ที่เขตแดน

พ.ศ. ๒๔๐๓ นายยงยกทัพพระยาเมืองซ้าย และทัพอื่น ๆ ทั้ง ๔ ทัพของเมืองหลวงพระบาง แตกหนีมาถึงน้ำปากน้ำอู ทางหลวงพระบางจึงส่งทัพขึ้นไปช่วย แต่นายยงหนีไปอยู่เมืองแวน รุ่งขึ้นนายยงและท้าวพระยาเมืองล่า เมืองพง ยกทัพเข้าตีเมืองบูรณ์เหนือ เมืองยัว เมืองบูรณ์ใต้ เมืองเงิน เมืองของใน เมืองอาย บ้านแพงโพทอง เมืองล่า เมืองไซ เมือง

ขึ้นของเมืองหลวงพระบาง แล้วรุกขึ้นมาตั้งทัพ ๔ ทัพ เมื่อกองทัพหลวงพระบางได้ยกขึ้นไปมาก นายยงก็เลิกทัพหนีไป

เมื่อเหตุการณ์ปั่นป่วนร้ายแรงถึงเพียงนั้น ทางกรุงเทพ ฯ ก็ไม่ได้ทราบข่าวและจัดการประการใด เหตุการณ์ล่วงเลยต่อมา ถึง พ.ศ. ๒๔๐๗ ท้าวพระยาเมืองเชียงรุ้งได้บอกลงมายังเมืองหลวงพระบางว่า เจ้าสารวรรณที่ราชบุตรเมืองเชียงรุ้ง ได้ถึงพิราลัยแล้ว พม่าแต่งให้อมุกขิมังสามาเมืองเชียงรุ้ง ทางเมืองจีนก็แต่งให้ข้าหลวงจีนลงมา ครั้นแล้วจีนกับพม่าก็ตั้งบุตรอวลนาวุธมหาอุปราชา เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ้ง แล้วเมืองเชียงรุ้งก็ตกเป็นของจีนไป ทางกรุงเทพ ฯ ก็ไม่ทราบ [ก]

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๖

จาก... "ดุสิตสมิท"

ความรักประเทศสู้ ยอมสละ
ทั้งร่างและชีวะ ปลดเปลื้อง
รักษาอิสระ ภาพแห่ง ไทยแฮ
ยงยศสยามราชเรื้อง รัฐคุ้งอวสานฯ

(ก) ดูประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๙ หน้า ๒๓

บันทึกความรู้รอบตัว
บางอย่างในการศึกษาประวัติชาติไทย

มีบางสิ่งบางอย่างของนักศึกษานักอ่านพงศาวดาร จะพึงรู้พึงทราบไว้ในขณะนี้ เพราะถึงแม้จะเป็นของเล็กน้อยก็จริง แต่เวลาต้องการจะรู้กลับเป็นของใหญ่ไป โดยที่ต้องเสียเวลาค้นคว้ากว่าจะพบจะเห็นก็เสียเวลามาก ยกตัวอย่างเช่น ศิลปศาสตร์และสถาปัตยกรรมของไทย ที่สมควรจะเชิดชูไว้ให้เป็นเกียรติยศปรากฏ เพราะเมื่อกรุงแตกครั้งที่ ๑ พม่าได้แบบอย่างการช่างของไทย เอาไปเป็นแบบอย่างของเขามากมายหลายอย่างด้วยกันจนกรุงแตกครั้งหลัง พม่าเกิดอารมณ์อิจฉาหรือวัณณะมัจฉริยะขึ้นในใจเขา จึงเอาไฟเผาวัดวาอารามของกรุงศรีอยุธยาเราเสียหาย

ความจริง ก่อนเผาวัดวาอาราม ของกรุงศรีอยุธยาเราเล็กน้อยเท่านั้น พม่าได้เผาสิ่งสำคัญของมอญเสียเรียบมาก่อนแล้วก็คงอิจฉาศิลปะงดงามของมอญ หรือเกรงว่ามอญจะฟื้นคืนได้ภายหลังไม่ปรากฏชัด แต่ผู้ทำก็ต้องมีความหมายลึกซึ้ง เพราะการเผาบ้านเผาเมืองเผาวัดวากันนี้ มันที่สุดของการทำลายกันแล้ว เผาแล้วประวัติศาสตร์ก็ต้องลงจารึกคู่กับคนของชาตินั้น ๆ ฉะนั้นความหมายแท้จริงของพม่าโบราณที่เผาทั้งมอญทั้งไทยนั้น ยังไม่มีใครทราบถึงเจตนาแท้จริงได้แจ่มแจ้งเลย เราจึงสมควรแต่รู้สิ่งที่ควรรู้ ซึ่งโบราณก็ให้คำขวัญไว้แล้วว่า " รู้ไว้ใช่ว่า ใส่บ่าแบกหาม " ดังจะกล่าวบางอย่างเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเป็นความรู้รอบตัวนักอ่านต่อไป ดังนี้ :-

ศิลปศาสตร์

พงศาวดารโยนก หน้า ๑๔๑ ว่า ศิลปศาสตร์ คือวิชาการช่างต่าง ๆ ในสมัยชะเลียง ไทยได้แบบอย่างขอมผสมเป็นของไทย เช่นพระธาตุดอยตุงเมืองเชียงแสน ฯ ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๕๑ ว่า พระปรางค์วัดจุฬามณี เมืองพิษณุโลกและพระปรางค์พระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองชะเลียงเป็นต้น ส่วนแบบอย่างศิลปกรรมสมัยสุโขทัย แบบเจดีย์ ๓ องค์ ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เลียนแบบอย่างลังกา สร้างในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ในสมัยศรีอยุธยาตอนต้นนี้ การปลูกสร้างปราสาทราชมณเฑียรก่อนรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นิยมสร้างกันด้วยไม้ทั้งนั้น ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ยกพระราชวังเดิมของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ให้เป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้ว ทรงสร้างพระราชวังริมน้ำขึ้นใหม่ เริ่มสร้างปราสาทราชมณเฑียรด้วยอิฐ มีพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทเป็นต้น ฯ หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ว่า ถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมัยศรีอยุธยาตอนกลาง โปรด ฯ ให้ลอกแบบอย่างเขมร ทรงสร้างพระนครหลวง และพระที่นั่งจักรวรรดิ์ไพชยนต์มหาปราสาท บนกำแพงพระราชวังด้านตะวันออก และวัดไชยวัฒนาราม อันมีพระเจดีย์ยอดปรางค์สล้างงดงาม อยู่ตรงข้ามเกาะกรุงด้านตะวันตก รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีแบบอย่างฝรั่ง เช่น ป้อม กำแพง ใบเสมาแบบไทยผสมประตูพระราชวังเมืองลพบุรี แบบฮินดูผสมเขมรมีเจาะสองข้างประตูเป็นที่ทหารยืนยาม ภายในกำแพงเจาะช่องตามตะเกียงใต้ใบเสมา ตึกกว้านบ้านเรือน แม้วัดมหาธาตุที่เมืองลพบุรี ซุ้มประตูหน้าต่างวิหารหลวงก็เป็นแบบกอซซิค พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์บนกำแพงพระราชวังด้านเหนือ ทางลำ

แม่น้ำลพบุรีก็เป็นแบบฝรั่ง รู้การทดน้ำ ประปา น้ำพุอุทยาน และผังเมือง สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ทรงถ่ายแบบอย่างลวดลายทรวดทรงสัณฐานครั้งกรุงศรีอยุธยาทั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๒ ใช้แบบจีนและฝรั่งเข้าปะปน แผลงให้แปลกออกไปกว่าแต่ก่อนรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ การช่างแบบจีน เพราะฉะนั้นโบสถ์วิหารศาลาการเปรียญ จึงเป็นแบบจีนโดยมาก โบสถ์แบบจีนของรัชกาลที่๓ ไม่มีช่อฟ้าอย่างแบบไทย ทวารบาลเฝ้าประตูโบสถ์แต่ก่อนมักทำเป็นรูป เทวดาบ้าง ยักษ์บ้าง แต่รัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ทำเป็นรูปงิ้วทั้งรูปปั้นรูปเขียน ส่วนเครื่องประกอบประดับประดาวัดอย่างอื่นๆ เช่น เก๋ง สระ เขาฯ ก็เป็นแบบจีน ตัวอย่างความนิยมเห็นจะได้ที่วัดราชโอรส, วัดกัลยา, วัดเทพธิดา, อนึ่งพระปรางค์ประดับถ้วยเคลือบ ได้เกิดในรัชกาลนี้ เช่นพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม, แต่รัชกาลที่ ๔ ใช้แบบฝรั่งเป็นอันมาก เช่นพระราชวังสราญรมย์ วังจันทร์เกษมจังหวัดอยุธยา และพระที่นั่งที่พระนารายณ์ราชนิเวศน์เมืองลพบุรี พระนครคีรีเมืองเพชรบุรีเป็นต้นฯ หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทยว่า แล้วต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ก็เป็นแบบฝรั่งทันสมัยที่สุด เช่นพระที่นั่งอนันตสมาคม ที่มีไทยปน ก็เช่นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ซึ่งเป็นเวลาต้นๆ รัชกาล ส่วนแบบไทยศาลาการเปรียญโบสถ์ที่วัดเบญจมบพิตร นับว่าแบบและฝีมือดีที่สุดไม่มีรัชกาลใดสู้ สร้างหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทำตามแบบอย่างเขมร รัชกาลที่ ๖ สร้างโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัยขึ้นเป็นครั้งแรก ที่ได้นำเอาแบบอย่างของไทยมาใช้กับอาคารหลายชั้น ฝีมืองดงามน่าชมแห่งหนึ่ง อีกแห่งหนึ่ง พระที่นั่งและท้องพระโรงในพระราชวังสนามจันทน์ที่เป็นแบบไทยนั้นก็งามนัก ซ่อมดัดแปลง

โบสถ์วัดราชาธิวาสคงตามแบบอย่างเขมร ในรัชกาลที่ ๗ สร้างหอประชุมจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เป็นแบบเขมรผสมไทย ฯ

ปรางค์วัดอรุณ

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล ๓–๔ ตำนานวัตถุสถานต่างๆ ที่รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๑ และหนังสือพิมพ์ประชาชาติอาทิตย์ที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ว่า วัดอรุณเดิมเมื่อสมัยธนบุรี มีชื่อว่าวัดแจ้ง อยู่ติดกับกำแพงพระราชวังกรุงธนบุรี (ก) เมื่อได้อัญเชิญพระแก้วมรกตลงมาจากเมืองเวียงจันทน์ ก็ได้ประดิษฐานไว้ที่วัดแจ้ง ๆ เป็นดังวัดพระศรีรัตนศาสดารามกรุงเทพ ฯ รัชกาลที่ ๒ ทรงเริ่มก่อสร้างพระปรางค์ แต่การยังค้างอยู่ รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างต่อจนแล้วสำเร็จ เป็นยอดมงกุฎมีฐานกลมโดยรอบ ๕ เส้น ๑๗ วา (๒๓๔ ม.) สูง ๑ เส้น ๑๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ ๑ นิ้ว (๖๖ ม. ๗๗ ซ.ม.) มีเจดีย์แทรก ๔ องค์ ๆ ละทิศที่ซุ้มคูหายอดปรางค์มีรูปท้าวอมรินทร ทรงช้างเอราวัณทั้ง ๔ ด้าน ทักษิณ ๓ ชั้น มีซุ้มรูปกินนรเชิงบาตร กับเป็นรูปพระพรหมแบกชั้น ๑ รูปกระบี่แบกชั้น ๑ รูปมารแบกชั้น ๑ เจดีย์ ๔ องค์มีรูปพระจันทร์ทรงม้า, องค์ละ ๔ ด้าน, ทุก ๆ องค์มีช่องรูปกินนรเชิงบาตร รูปมาร และกระบี่สลับกันระหว่างซุ้มใหญ่ของเจดีย์ กับพระปรางค์ด้านเหนือมีรูปพระพุทธเจ้าตอนประสูติจากครรภ์พระนางศิริมหามายา (พุทธมารดา) ภายใต้ต้นรังใหญ่ ณ ลุมพินีวันพรมแดนกรุงกบิลพัสดุ์ต่อกับกรุงเทวทหนคร ข้างๆ มีนางพีระพี่เลี้ยง ๒ นางคอยปฏิบัติ องค์พระปรางค์มี

(ก) คล้ายกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

บันไดขึ้นได้ ๔ ด้าน ๓ ชั้น เดินได้รอบองค์ เป็นเจดีย์งามเป็นยอดเยี่ยมในจังหวัดธนบุรีและจังหวัดพระนคร พระปรางค์วัดอรุณนี้ลอกแบบพระปรางค์วัดไชยวัฒนารามที่พระนครศรีอยุธยา ส่วนการประดับเศษถ้วยเคลือบก็เป็นศิลปกรรม แรกประดิษฐ์เกิดขึ้นแต่ใน รัชกาลที่ ๓ นี้เป็นปฐม ครั้นสถาปนาพระอาราม กุฏีเสนาสนะแล้ว พระราชทานนามว่า วัดอรุณราชวราราม

นาฏยศาสตร์

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๗ หน้า ๑๕๑๓-๑๕๒๐ ว่า นาฏยศาสตร์ เป็นทั้งศิลปะและวรรณคดีทั้ง ๒ อย่างการฟ้อนรำนั้นดูทีจะถือเป็นสิ่งสำคัญมาแต่โบราณ เพราะในสมัยศรีอยุธยาละครผู้หญิงมีได้แต่ของหลวงเท่านั้น ผู้อื่นมีได้แต่ละครชาย ครั้งแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงอนุญาตให้เจ้าพระยานครหัดละครหญิงได้แล้ว ให้เข้ามาเล่นประชันกับละครหลวงเมื่อครั้งฉลองพระพุทธปฏิมากร รัชกาลที่ ๒ โปรด ฯ ให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรีแต่งตำรานาฏยศาสตร์ และจัดระเบียบละครรำขึ้น ได้ประดิษฐ์ท่ารำใหม่ขึ้นมาก

โขน

พงศาวดารฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส หน้า ๑๒ ว่า แรกปรากฏให้แสดงในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๙ ผู้แสดงเป็นข้าราชการ เช่นตำรวจเป็นยักษ์มหาดเล็กเป็นลิง ที่เรียกในพระ

ราชพงศาวดารว่า ให้เล่นการดึกดำบรรพ์ เหตุเพราะเห็นจะเสร็จสงครามกับลานนาใน พ.ศ. ๒๐๑๘

ละคร

หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗ หน้า ๑๕ บรรทัด ๓ ว่า ในคราวเลี้ยง วันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๒๓ เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เชิญราชทูตฝรั่งเศส ครั้งนั้นได้มีงิ้วจีน ละครรำของไทย หุ่นกระบอกของแขก และดอกไม้เพลิง ให้ราชทูตฝรั่งเศสชม

วรรณคดี

วิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๖ หน้า ๑๔๓๔ ว่าวรรณคดีมี ๕ ประเภท คือ โคลง ฉันท์ กาพย์ (ร่ายและลำนำ) กลอน

ฉันท์ ถ่ายจากสันสกฤต เพราะพวกพราหมณ์นำมาใช้ก่อน เช่น ฉันท์ยอพระเกียรติเทพเจ้าต่าง ๆ ที่เรียกว่าโศลก นิยมแต่งกันในสมัยศรีอยุธยาตอนต้นและตอนกลาง

โคลง และกาพย์ (ร่าย) คือเพลงที่ราษฎรร้องแก้กันเป็นของไทยมาแต่เดิม นิยมแต่งกันทุกสมัย

กลอนแต่งดีเป็นอย่างเอก ในรัชกาลที่ ๒ สมัยรัตนโกสินทร์

สามก๊ก

หนังสือพิมพ์ประมวญสาร ฉบับวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒ และคำนำหนังสือสามก๊ก ฉบับกรมพระนครสวรรค์ฯ พิมพ์แจกว่า ล่อกวน

ตงชาวเมืองฮั่งจิ๋ว ได้ประพันธ์เรื่องสามก๊กขึ้นเป็นคนแรก ในสมัยราชวงศ์ไต้เหม็ง (๑๙๑๑-๒๑๘๖)

เม่าจงกุ้ง ได้จัดการพิมพ์เผยแผ่ และจัดการแก้บางตอนให้สนุก

ครั้นแล้วกิมเสี่ยงถ่าง ได้แก้ไขให้ดียิ่งขึ้น ความคิดตั้งจะให้เป็นตำราอุบายการเมืองและการสงคราม ฉะนั้นหนังสือสามก๊ก ซึ่งมีไทยอยู่ก๊กหนึ่ง คือก๊กเสฉวนนั้น จึงมิใช่หนังสือพงศาวดารสามัญ ด้วยมีเรื่องเท็จบ้างจริงบ้าง อิงหลักพงศาวดาร

ครั้งสมัยราชวงศ์ถัง ก่อนแต่งสามก๊กได้มีผู้เอาเรื่องสามก๊กออกเล่นงิ้ว ให้ราษฎรดูมาก่อนแล้ว

สมัยรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้แปลเรื่องสามก๊กออกเป็นร้อยแก้วภาษาไทย แต่งดีถึงขนาด

ของลงรัก

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า หน้า ๓๐๔-๓๐๙ ว่า พงศาวดารพม่าว่า ของลงรัก พระเจ้าบุเรงนองได้กวาดต้อนเอาช่างรักไทยไป เมื่อตีกรุงศรีอยุธยาได้ใน พ.ศ. ๒๑๑๒ สันนิษฐานว่า ครั้งนั้นได้แต่วิธีทำรัก "น้ำเกลี้ยง" กับทำ "ลายรดน้ำ" จึงมีของพม่าทำเช่นนั้นมาแต่โบราณ แต่วิธีขุดพื้นรักลงไปเป็นรูปภาพและลวดลายต่าง ๆ นั้น เพิ่งได้ไปจากเมืองเชียงใหม่ เมื่อชั้นหลัง

ช่างถม

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๗ หน้า ๑๕๒๒ ว่ามีมาแต่ก่อนเสียกรุง เมื่อเสียกรุงแล้ว ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มี

ของถมเป็นของพระราชทาน ช่างถมจะหายากหรือหมดตัว แต่ทางเมืองนครศรีธรรมราช พม่ายกไปไม่ถึง จึงมีตัวช่างอยู่บ้าง ประการหนึ่งทั้งเจ้าพระยานคร (น้อย) ก็ชอบการช่าง รัชกาลที่ ๒ จึงมีรับสั่งออกไปให้เจ้าพระยานคร (น้อย) จัดการฝึกหัด บำรุงวิชาช่างถม ช่างถมเมืองนครจึงมีฝีมือขึ้นและมีชื่อเสียงมาจนบัดนี้

ถมบั้ศร์

มีแต่สมัยชะเลียง น่าจะเริ่มมีมาแต่ในรัชกาลพระร่วงอรุณราช พุทธศตวรรษที่ ๑๕

เตาทุเรียง

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๒ หน้า ๑๐–๒๑ ว่า ที่เมืองศรีสัชนาลัยทั้งสองแห่งนั้น มีเตาตั้งเรียงรายกันไปเป็นอันมาก นับจำนวนร้อย เพราะเตานั้นย่อม ๆ ลักษณะเตา เอาอิฐมาก่อเป็นประทุนยาว ๘ เมตร กว้างสัก ๓ เมตร ปลายประทุนข้างหนึ่งทำเป็นปล่องไฟ อีกข้างหนึ่งเป็นที่ใส่ฟืน เพื่อให้เปลวไฟผ่าน หม้อ ไห ถ้วย ชาม ซึ่งตั้งเรียงไว้ในประทุนจนสุก ๆ หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงว่า เตาทุเรียงมาจากชื่อเมืองชะเลียง

ถ้วยชาม

หนังสือเครื่องถ้วยไทยของพระยานครพระราม และวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๒ หน้า ๑๐๑๗ ว่า ทำในแหลมทองแดนไทย ๔ แห่ง

๑. ที่ต้นแม่น้ำลาว ตำบลหัวฝาย เขตอำเภอเวียงป่าเป้าจังหวัดเชียงใหม่

๒. ที่เมืองสุโขทัย มีเตาเผาถ้วยชามตั้งอยู่ในป่าไผ่ ซึ่งขุดเนินเข้าไปก่อเตาด้วยอิฐ เป็นเตาเตี้ย ๆ เตาเหล่านี้อยู่ทางหลังวัดพระพายหลวง

๓. ที่เมืองศรีสัชนาลัย ฝั่งเดียวกับที่ตั้งเมืองทางเหนือประมาณ ๕ กิโลเมตร อีกแห่งหนึ่งใต้เตาแรกนี้ ห่างเมืองศรีสัชนาลัยประมาณ ๑ กิโลเมตร

๔. ที่ฝั่งขวาลำแม่น้ำโขง บริเวณเมืองนครพนม

ถ้วยชามประดับปูน

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๑ ว่าเกิดในรัชกาลที่ ๓ เช่นเอาถ้วยชามประดับพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

ถ้วยชามสังกะโลก

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๒ หน้า ๑๐๒๒ ว่า ลักษณะสังกะโลก คือพื้นขาว มีรอยแตกร้าว ที่เป็นอย่างอื่นก็มี เช่นเขียวไข่กาทั้งชนิดทำเกลี้ยง และมีลายโปน พื้นขาวลายทำเป็นดอกไม้หรือนกก็มี เป็นรูปตุ๊กตารูปสัตว์ก็มี นอกจากถ้วยชามและภาชนะใช้ในบ้าน ยังมีการทำกระเบื้อง เคลือบ ปราลี ศีรษะมังกร ช่อฟ้า ยักษ์ หัวนาค และเสาทรงมันเคลือบขาว

เบญจรงค์

หนังสือศิลปกรรมของจีนทุกสมัย หน้า ๔ ว่า ถ้วย โถ โอ ชาม เบญจรงค์ และโถทรงโกศ ที่เราพากันนิยมเรียกว่าเป็นของไทยนั้น ไทยให้แบบแก่จีน ไปทำเข้ามาจากประเทศจีนในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และ ๒๓ ฯ หนังสือเรื่องสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๖ ว่า สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ มีลายครุฑ ลายราชสีห์ และลายเทพนม เป็นต้น ของที่ทำเป็น ชาม จาน และโถ เหมือนสั่งครั้งกรุงเก่า แต่รูปภาพและฝีมือดีกว่าครั้งกรุงเก่ามาก สั่งทำในรัชกาลที่ ๒ แบบอย่างลวดลายพลิกแพลงออกไปจากครั้งกรุงเก่า มีลายผูกขึ้นใหม่หลายอย่าง เช่น เทพนมครุฑ เทพนมยักษ์ และดอกกุหลาบ เป็นต้น บางทีเอาลายจีน เช่นลายสิงโต มาคิดผูกตามความคิดของไทย ส่งไปให้เขียนถ้วยชาม เป็นของทำอย่างประณีตบรรจง เครื่องถ้วยชามเบญจรงค์ที่นับว่าดีเยี่ยมนั้น เป็นของสั่งในรัชกาลที่ ๒ ทั้งนั้น มีตัวอย่างอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหลายอย่าง มีโถขนาดใหญ่และชามอ่าง ซึ่งมักเรียกกันว่า ชามและโถของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์เป็นต้น

ของที่สั่งในรัชกาลที่ ๓ ลวดลายคล้ายไปข้างจีนมาก เพราะในรัชกาลที่ ๓ นิยมการช่างอย่างจีน ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ เครื่องเบญจรงค์ที่เป็นของหลวงสั่งไม่ใคร่มี มีแต่ชาวบ้านสั่งเข้ามาใช้สอยกันเป็นพื้น

ลายเครื่องถ้วยชาม

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๗ หน้า ๑๕๒๒ ว่า เบญจ-รงค์และลายน้ำทอง ครั้งกรุงเก่า (รัชกาลสมเด็จพระบรมโกศ) ที่ไทยลอก

แบบลวดลายให้จีนทำ มีแต่ลายเทพนม นรสิงห์ พื้นนอกสีดำ ข้างในสีเขียว

ครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้อย่างทำลายและสีแปลกออกไปบ้าง

แต่ของที่ดี เช่นถ้วยชาน้ำทอง ผูกลวดลายเป็นดอกกุหลาบและดอกไม้อื่น ๆ ทั้งโถ ชาม เบญจรงค์ ที่ทำเปลี่ยนเป็นสีต่างๆ รูปต่าง ๆ มีราชสีห์และครุฑเป็นต้นนั้น มามีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งนับว่าเป็นของอย่างเอกในเวลานั้

เครื่องลายน้ำทองและเบญจรงค์ ที่ทำภายหลังรัชกาลที่ ๒ ลายและฝีมือสู้ครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้

ประดับมุก

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๑๕ ว่า ตู้ประดับมุกชั้นดีเยี่ยม เป็นของทำในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ และสมเด็จพระเจ้าบรม-โกศ

ลวดลายปูนปั้น

หนังสือสถาปัตยกรรม หน้า ๙๒ ว่า ที่สวยงามน่าดูในเวลานี้ มีอยู่ที่วัดนางพระยา เมืองศรีสัชนาลัย วัดตระพังทองหลวงและวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย ครั้งที่ ๒ ที่วัดศรีรัตนมหาธาตุ เมืองชะเลียง (สวรรคโลก) เป็นต้น สันนิษฐานว่าเป็นลวดลายฝีมือช่างไทยสมัยชะเลียงราว พ.ศ. ๑๔๐๐-๑๕๐๐

ลายรดน้ำ

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๑๕ ว่า ตู้เขียนที่ดีฝีมือครูวัดเชิงหวายเป็นเยี่ยมที่สุด

จิตรกรรม

วิชาช่างเขียน ปรากฏรูปเขียนที่กำแพงโบสถ์วัดยม เป็นวัดร้างอยู่ริมน้ำฝั่งตะวันออก ของคูขื่อหน้าเหนือสถานีอยุธยา เป็นรูปเขียนที่มีลักษณะตรงกับหน้าคนจริง ๆ มีทั้งฝรั่ง ญี่ปุ่น แขกสีสด เป็นภาพกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ข้าพเจ้ามีโอกาสได้เห็นเมื่อ ๔๗ ปีมาแล้ว ขณะที่หลังคาโบสถ์กำลังจะพัง ต้องผ่าอันตรายเข้าไปดู ดูแล้วก็เกิดความเสียดายภาพชิ้นสำคัญที่เหลือรอดจากน้ำมือพม่านี้เป็นนักหนา

ภาพนี้เชื่อว่าเขียนในสมัยทอง อันรุ่งโรจน์ของสมเด็จพระนารายณ์-มหาราช

ไม้จำหลัก

หนังสือสถาปัตยกรรม หน้า ๙๒ ว่า ลายเพดานจำหลักด้วยไม้ ปิดทอง ได้ปรางค์วัดศรีรัตนมหาธาตุ เมืองชะเลียง (สวรรคโลก) เวลานี้รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร สันนิษฐานว่าเป็นฝีมือช่างไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แรกสร้างเมืองสวรรคโลกทับบนซากเมืองชะเลียงร้าง หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า พระราชนิพนธ์ สมเด็จกรมพระยา-ดำรงราชานุภาพว่า พม่าได้แบบอย่างไปจากไทย เพราะได้กวาดต้อนเอาช่างไทยออกไปไว้เมืองพม่าในคราวกรุงแตก

ศิลาจำหลัก

สถาปัตยกรรมรูปที่ ๒๒ ว่า ลวดลายบนเพดานในช่องกำแพงมณฑป วัดศรีชุม เมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒ เวลานี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สันนิษฐานว่า เป็นฝีมือช่างไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ในคราวสร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒ นั้น

สัมฤทธิ์

ไทยน่าจะได้รับจากขอม รู้การที่โยนกเชียงแสนผสม สมัยสร้างพระพุทธรูปเป็นเริ่มแรก

ปฏิมากรรม

ของไทยแรกเกิด เมื่อการหล่อทองสัมฤทธิ์เป็นสันนิษฐานว่าจะก่อนหล่อพระพุทธชินราช ชินศรี พระศรีศาสดา ถ้าคะเนว่าราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็จะไม่ไกลความจริงเกินไป และการหล่อพระพุทธรูป ก็เกิดจากช่างทางโยนกเชียงแสนก่อนพวกสุโขทัย

ท้าวทองกีบม้า

จดหมายเหตุฝรั่งครั้งกรุงเก่า หน้า ๑๔-๑๕ ว่า ภรรยาเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ที่สมุหนายกอัครมหาเสนาบดี ได้เป็นผู้กำกับการชาวเครื่องพนักงานของหวาน เป็นผู้สอนให้ทำขนมทองหยิบ ทองหยอด ฝอยทอง ทองโปร่ง ทองผลุ ผิง ฝรั่ง ขิง ไข่เต่า ทองม้วน สำปันนี หม้อแกง (และทองเอก ?)

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗ หน้า ๒๓๓ บรรทัด ๑๐ ว่าท้าวทองกีบม้า ท้าวว่าเป็นนามบรรดาศักดิ์ของดอญากูโยมาร์เดอปีญา เชื้อชาติโปรตุเกส ภรรยาเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ติดคุกในคราวเกิดกบฏพร้อมกับเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ถูกจับในวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๒๓๑ ออกจากคุกได้ปลายเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๓๓ ได้ทำของหวานเป็นเครื่องกวนส่งเข้าไปในวังตามอัตราที่กำหนดไว้ ปาฐกถาสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดง ณ สยามสมาคมหนังสือพิมพ์สยามนิกรนำลงว่า ท้าวทองกีบม้าเป็นเจ้าตำราทองหยิบ จึงได้นามนั้น เพราะเหมือนกีบม้า และสมัยนั้นน่าจะเป็นชื่อขนมว่า ทองกีบม้าก็ได้

เครื่องกวนที่ทำครั้งนั้นจะมีอะไรบ้างไม่ปรากฏ ถ้าสันนิษฐานว่านอกจากทองหยิบ ที่ได้มาเป็นนามบรรดาศักดิ์ของนางแล้ว คงจะทำฝอยทองอาหารฝรั่งเศส ซึ่งพึ่งเป็นวิชาใหม่ที่ฝรั่งเศสนำเอาเข้ามาเมืองไทย กับขนมฝรั่งที่มีอยู่ก่อนแต่ครั้งโปรตุเกสมาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา คงจะได้ทำกาละแมซึ่งเป็นขนมกวนอีกอย่างหนึ่งด้วย เพราะชื่อกาละแมไม่เป็นชื่อไทยเลย

พิณพาทย์

ลิลิตญวนพ่ายและศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า ไม่ได้เรียกปี่พาทย์ แต่เรียกพิณพาทย์

ประปา

หนังสือพิมพ์ประมวญสาร ฉบับวันที่ ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๑ ว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต้องพระราชประสงค์จะให้มีการประปาใน

พระราชวังเมืองลพบุรี โปรดฯ ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ขุนเหล็ก) สร้างตึก (ก) เพื่อให้สังฆราชดาโกลี หัวหน้าการทำประปา กับพวกบาทหลวงซึ่งเป็นชาวอิตาเลียนอีก ๒ รูป และชาวฝรั่งเศส ๒ รูปอยู่ที่เมืองลพบุรี ใน พ.ศ. ๒๒๒๕ ในการสร้างประปาครั้งนั้น ได้ขุดดินในลำแม่น้ำน้อยทำท่อประปา ก่อเตาเผาที่ริมแม่น้ำ ในท้องที่อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี ทำการอยู่ราว ๒ ปี การประปาก็แล้วสำเร็จในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๒๒๗ และเชื่อว่าบาทหลวงชุดนี้จะได้ทำที่ขังน้ำ ที่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยาด้วย ประปาที่เมืองลพบุรีมีเวลาใช้อยู่ไม่นาน เมื่อเกิดกบฏ พ.ศ. ๒๒๓๑ แล้วพระราชวังเมืองลพบุรีก็ถูกทอดทิ้งแต่นั้น

สมัยรัตนโกสินทร์ ประปาที่กรุงเทพฯ ได้ลงมือขุดคลองรับน้ำขึ้นที่ตำบลบางหลวงเชียงราก ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ โดยโครงการของนายเดอ ลา มา โฮเตียร์ นายช่างชาวฝรั่งเศส แล้วเสร็จเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖ สิ้นเงิน ๔,๓๐๘,๒๒๑ บาท ๘๑ สตางค์ รัชกาลที่ ๖ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗

ชลประทาน

ชลประทานของไทยใหญ่ หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๗๗ ว่า ไทยใหญ่พอใจไปอยู่ทางที่ดินราบใกล้แม่น้ำ ไม่เหมือนพวกกะเหรี่ยงและละว้าที่ชอบอยู่บนเขา ถ้าอยู่ในท้องทุ่งใหญ่ก็ขุดเป็นคลองระบายน้ำทุ่งเล็ก มีลำห้วย ลำธาร ก็กั้นทำนบระบายน้ำมาลงคลอง ด้วยมูลดิน หรือก้อนดินแห่งใดฝั่งน้ำสูง ก็ใช้ไม้ไผ่ทำกงจักรพัดน้ำขึ้นมาบนพื้นนา ที่เพาะปลูกซึ่งต้อง

(ก) ปีก ว่าเป็นภาษาฝรั่งเศส แปลว่า เล็ก เดี๋ยวนี้เป็นกุฏีพระในวัดเสาธงทอง จังหวัดลพบุรี

การน้ำไม่ว่าที่ไหน การกสิกรรมเอาเป็นธุระกันมาก และขยันขันแข็งลงแรงมากกว่าพวกพม่า

พงศาวดารโยนก หน้า ๑๔๒ ว่า ชลประทานสมัยโยนกเชียงแสน ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระองค์เชียง กษัตริย์เมืองโยนกนครหลวง (เชียงแสน) ได้ขุดเหมืองใหญ่ ต่อจากลำน้ำแม่สาย เพื่อทดน้ำให้ราษฎรทำนา พงศาวดารโยนก หน้า ๑๕๒ ว่า นับแต่นั้นการเหมืองฝาย ก็เป็นที่รู้เข้าใจใช้น้ำทำนาในภาคเหนือ

พ.ศ. ๑๕๙๓ พระเจ้าพรหมให้ขุดคูทดน้ำลงในคูเมืองเวียงสีทวง เพื่อเตรียมการต่อสู้ขอม

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๑ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑๘ ว่า สมัยสุโขทัย ทิศใต้เมืองสุโขทัยมีกุฎีวิหารพระมหาเถรเจ้าอยู่ มีทำนบกั้นน้ำ สวนมะพร้าว สวนขนุน มะม่วง มะขาม มีน้ำโคก มีพระขะพุงผี

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๑๒๕ ว่า สมัยศรีอยุธยา มีรางอยู่ที่ถัดหน้าวัดญาณเสนไปรางหนึ่ง ทะลุเข้าไปจากรากกำแพงด้านเหนือ ชาวบ้านเรียกว่าคลองน้ำเชี่ยว ว่าแต่ก่อนเมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำไหลเข้าทางรางนั้นเชี่ยวจัด ไปลงบึงพระรามเดิมคงมีช่องให้ลอดใต้รากกำแพงกรุงเข้าไป และมีช่องให้น้ำไหลลอดถนนป่าตะกั่ว ไปตกคลองข้างในไหลลงบึงพระราม ข้างด้านใต้บึงพระราม ก็มีคลองลงไปออกประตูเทพหมี ออกแม่น้ำใหญ่ทางใต้ได้เหมือนกัน นี้คือวิธีถ่ายน้ำในบึงพระรามให้สะอาด ในแผนที่ของพวกฝรั่งเศส เขาเขียนเป็นคลอง ต่อพ้นถนนป่าตะกั่วออกไป แต่ข้างถนนจนกำแพงกรุงเป็นพื้นทึบ คงต่อช่องมุดลอดไป รางปากช่องคงจะเกิดภายหลังเมื่อรื้อกำแพง เดี๋ยวนี้ได้ถมเสียเป็นพื้นดิน เชื่อมกับถนนแล้วฯ

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๑๒๗ ว่า ประตูน้ำ คือ เว้นช่องกำแพงตรงปากคลอง ให้น้ำไหลเข้าออกในกลางพระนครได้ เมื่อมีข้าศึกก็ใช้ไม้ขอนสักปักเรียงเป็นสองแถว แล้วถมดินระหว่างกลางปิดคลองให้บรรจบคันกำแพงทั้งสองข้าง เวลาปกติคงจะปักรายเต็มปากคลองเป็น ๔ แถว ไว้ระยะกลางกว้าง แล้วเอาไม้เหลี่ยมวางซ้อนเรียงเป็นตับขึ้นไป ในระหว่างเสาแถวข้างนอกและข้างใน กลางถมดินเป็นทำนบ สูงแต่เพียงสักราวครึ่งส่วนลึกของคลอง เพื่อกั้นน้ำไว้ใช้ในพระนครในฤดูแล้ง แต่ถ้าถึงฤดูน้ำ ๆ ขึ้นท่วมเลยหลังทำนบไปแล้ว ก็คงใช้เรือเข้าออกในพระนครได้

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๑๕๘ ว่า ที่ตั้งระหัดน้ำเข้าวังจันทรเกษม ก่อด้วยอิฐอยู่ริมตลิ่งมีท่อดินเผาฝังแต่ที่นั้นเข้าไปในวัง ลงบ่อข้างหอพิศัยศัลลักษณ์ สาย ๑ ไปทางหน้าพลับพลาจัตุรมุข สาย ๑ และ ฯลฯ

หนังสือเรื่องทางรถไฟพระพุทธบาท ว่า ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โปรดฯ ให้ทำคันกั้นน้ำในลำธาร ที่สร้าง ณ วังธารเกษมพระพุทธบาทข้างต้นธารไปทางตะวันออก ให้เป็นที่น้ำตกอีกแห่งหนึ่ง เรียกว่าธารทองแดง มีรอยคันปรากฏอยู่

หนังสือเรื่องทางรถไฟพระพุทธบาทว่า รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดฯ ให้นายช่างฝรั่งเศส คิดแบบอย่าง ทำคันก่อไปตามไหล่เขาพระพุทธบาทยืดยาว สำหรับเก็บน้ำฝนให้ไหลมาลงในสระ ซึ่งขังน้ำไว้สำหรับมหาชนที่ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทจะได้ใช้ในฤดูแล้ง

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๑๓๕ ว่า รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา สร้างพระที่นั่งบรรยงค์รัตนาสน์ที่กลางเกาะขึ้นแล้ว จึงสร้างประตู

ชนชาติทหารสาคร กับประตูอุดมคงคาให้เป็นประตูไขน้ำคลองท่อเข้าสระพระที่นั่งบรรยงค์รัตนาสน์ ฯ

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๑๖๒ ว่า รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ โปรด ฯ ให้พระยาราชสงครามเป็นนายงาน ชะลอพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก ให้ถอยพ้นตลิ่งพัง เมื่อได้ชะลอพ้นแล้วได้มีการขุดคลอง ชักสายน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่แยกเข้าคลองบางแก้วบัดนี้ ให้ลงทางหน้าเมืองอ่างทอง และหน้าที่ว่าการอำเภอ ลงลำแม่น้ำที่ไหลขนานวิหารพระพุทธไสยาสน์ด้านเหนือวกสู่ตะวันออก ผ่านลงหน้าวัดชีปะขาวเป็นเส้นตรงนั้นครั้นขุดแล้วไม่นานนัก สายน้ำใหม่ก็ชักน้ำไม่เฉพาะที่ไหลขนานวิหารให้อ่อนลง แต่ทำให้แม่น้ำเจ้าพระยา (คลองบางแก้ว) ที่ไหลลงหลังเมืองอ่างทองตื้นเขินเกิดความเดือดร้อน เพราะทำให้แม่น้ำลพบุรี (คลองเมือง) ริมพระราชวังตื้นเขินไปด้วย จึงเกิดความจำเป็นที่จะต้องทำทำนบ ตรงตลิ่งท้ายห้องแถวตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้ ไปจนตลิ่งฟากข้างตะวันออก เพื่อกั้นมิให้น้ำไหลทางคูขื่อหน้า ซึ่งจะทำให้น้ำหน้าพระราชวังตื้น ฯ

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๓๕ ว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (ขุนหลวงหาวัด) สึกออกทำการป้องกันพระนคร ได้ทำกำแพงป้องกันพระนครที่ชายน้ำฝั่งพระราชวังอีกชั้นหนึ่ง

รายการเกณฑ์ปิดน้ำ หนังสือเทศาภิบาล ว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว แม่น้ำเจ้าพระยาเดิมตื้นเขินยิ่งขึ้น เป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎร ที่อาศัยลำน้ำนั้น รัชกาลที่ ๑ จึงโปรด ฯ ให้เกณฑ์ไพร่พลปิดทำนบ กั้นน้ำหน้าเมืองอ่างทอง เพื่อให้น้ำไหลบ่าเข้าคลองบางแก้ว ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ แต่ทำนบที่กั้นพัง เพราะทนสายน้ำไม่ไหว จึงกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาไป

สมัยรัตนโกสินทร์ ร.ศ. ๙๐ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๔ รัชกาลที่ ๕ มีพระบรมราชานุญาต ให้บริษัทขุดคลอง คู นา สยามทำการขุดคลองในทุ่งหลวง คลองแรกพระราชทานนามว่า คลองรังสิต ประยูรศักดิ์ ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรด ฯ ให้ตั้งกรมคลองขึ้น เพื่อควบคุมการทดน้ำไขน้ำ แล้วภายหลังจึงเปลี่ยนชื่อกรมคลองว่ากรมทดน้ำ พ.ศ. ๒๔๕๗ เริ่มโครงการชลประทานป่าสักแล้วใน พ.ศ. ๒๔๖๕ วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ เปลี่ยนชื่อกรมใหม่ว่ากรมชลประทาน

สถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรมของไทย ต้นเหตุสำคัญที่จะก่อสร้างขึ้นเป็นถาวรวัตถุก็เพราะพระพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาที่เคารพนับถือ ประจำชนชาติไทยมาแต่โบราณเช่นเดียวกับชนชาติอื่น ๆ ที่ได้ก่อสร้างถาวรวัตถุขึ้น ก็เนื่องด้วยการศาสนาของเขาเป็นสำคัญเหมือนกัน เพราะแต่ก่อนแม้จะเป็นราชมณเฑียรของพระมหากษัตริย์ ก็ทำแต่เครื่องไม้ ยังหาได้ก่ออิฐถือปูน เช่นถาวรวัตถุในการพระศาสนาไม่ แม้ดังนั้นวัดในพระพุทธศาสนาชั้นเดิมก็มีเพียงวิหารที่อาศัยพระภิกษุ ต่อภายหลังจึงเกิดมีเจดีย์ขึ้น ในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช โดยได้ทรงสร้างพระเจดีย์ไว้ในอินเดียครั้งนั้นเป็นอันมาก พระปฐมเจดีย์ ที่จังหวัดนครปฐม ก็เป็นพระเจดีย์แห่งหนึ่งที่แรกสร้างขึ้นในประเทศนี้ แต่นั้นอาจเป็นพระปรางค์ศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียง และพระธาตุดอยธงหรือดอยตุง แล้วก็น่าจะถึงพระธาตุพระฝางเมืองสวางคบุรี ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่มีอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นที่น่ายินดีที่ถาวรวัตถุทั้ง

๔ แห่ง เว้นพระธาตุดอยตุง ยังคงรูปให้เราได้เห็นของเดิม แม้ว่าจะได้บูรณะเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ก็ไม่ห่างไกลจากความจริงมากนัก

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทยว่า แบบอย่างพระเจดีย์ที่เรามีทั้งที่เมืองปากใต้ฝ่ายเหนือ ทั้งหมดด้วยกันมี ๑๙ แบบมีทั้งแบบมหายานและหินยาน แต่นั้นไม่ใช่เรานับถือมหายานด้วย หากแต่กษัตริย์ศรีวิไชยมีอำนาจในถิ่นนั้น อำนาจศรีวิไชยอาจเลยขึ้นมาถึงนครปฐมด้วยก็ได้ เพราะเมื่อพระยาพาลได้สร้างเมืองใหม่ขึ้นที่เมืองร้าง ยังได้ให้นามเมืองนั้นว่าเมืองศรีวิไชย (นครปฐม) ด้วย แล้วภายหลังลัทธิมหายานได้เข้ามาที่เมืองละโว้ (ลพบุรี) ในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ กษัตริย์เขมร เพราะพระองค์ได้เมืองลพบุรีไว้ในอำนาจ ทรงสร้างปรางค์ไว้ในวัด พระมหาธาตุ แต่ครั้นแล้วศาสนาพุทธลัทธิมหายานไม่สามารถจะแผ่ออกไปได้ เพราะพลเมืองรับนับถือลัทธิหินยานมาช้านานเสียแล้ว มหายานก็หายไป

สำหรับแคว้นเหนือ หินยานลัทธิลังกาวงศ์ ได้เป็นที่นับถือประจำถิ่นมาแต่แรก แม้ว่าพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๒ กษัตริย์เขมรทรงนับถือมหายานเช่นอย่างพระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ทรงได้เมืองเหนือ เมืองสุโขทัย ก็ดี มหายานก็มิได้แผ่ขยายออกได้ ด้วยพวกเมืองเหนือ และรวมตลอดทั้งพวกไทยในอาณาจักรโยนกเชียงแสน ก็คงนับถือลัทธิหินยานลังกาวงศ์ตลอดมา

เพราะฉะนั้นพระเจดีย์ของไทย นอกจากพระเจดีย์แบบสถูปแบบศรีวิไชย และแบบปราสาทหิน ในวัดมหาธาตุเมืองลพบุรีซึ่งแห่งหลังนี้เป็นของเขมรเข้ามาทำแล้ว ต้องนับว่าได้สำเร็จงดงาม เพราะแบบอย่างและฝีมือการประดิษฐ์ของช่างไทยโดยแท้เมื่อมีเจดีย์ขึ้น เจดีย์ก็สร้างหลังวิหาร เมื่อมี

โบสถ์ๆ ก็สร้างไว้ข้างหน้าเจดีย์ ที่เอาเจดีย์ไว้หน้าโบสถ์เพิ่งมีขึ้นแต่ภายหลัง เช่นวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อำเภอบางเขน

ส่วนวิหารแต่โบราณนั้น ก็คงจะมีรูปร่างเหมือนรูปโบสถ์บัดนี้ ต่างแต่ไม่มีใบสีมา และเดิมคงจะไม่มีฐานชุกชีประดิษฐานพระพุทธรูป เพราะจะให้เป็นที่อยู่ของหมู่สงฆ์แต่โดยเฉพาะเท่านั้น ซากวิหารหลวงที่ใหญ่โต ก็มีวิหารหลวงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียง วิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญกรุงศรีอยุธยาเป็นต้น ซึ่งภายหลังนี้ได้ประดิษฐานพระพุทธรูป มีพระศรีสรรเพชญหุ้มทองคำทั้งองค์ และตอนนี้แม้วิหารนั้น จะไม่ใช่ของวัดในพระราชฐานอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ วิหารก็ไม่ใช่เป็นที่อยู่ของสงฆ์เสียแล้ว

โบสถ์แรกที่จะเกิดมีขึ้น เกิดขึ้นที่เมืองพิษณุโลกในถิ่นไทยประเทศก่อน เมื่อรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๓ (ก) แล้วเกิดมีโบสถ์ขึ้นที่วัดพระราม กรุงศรีอยุธยาเมื่อราว พ.ศ. ๑๙๙๒ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ครั้นแล้วพระเจ้าติโลกราชจึงสร้างโบสถ์ขึ้นที่เชียงใหม่ ในแดนลานนาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๘ ส่วนเมืองมอญพระเจ้าธรรมเจดีย์ สร้างโบสถ์กัลยาณีขึ้นที่กรุงหงสาวดีต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๙ ภายหลังพระเจ้าติโลกราช ๒๑ ปี จึงเป็นประวัติการณ์ได้ว่า การมีโบสถ์ ไทยเป็นผู้นำก่อนชาติอื่น เพราะที่เมืองลังกาเอง เวลานั้นก็ยังไม่มีโบสถ์

แบบโบสถ์วิหารของไทย ได้ขยายส่วนออกจากแบบบ้านไทยนั้นเอง เพื่อจะให้เป็นอาคารขนาดใหญ่ด้วยการประดิษฐ์อันประณีตบรรจง และเพราะโบสถ์สำคัญกว่าวิหาร ด้วยเป็นที่สงฆ์ทำสังฆกรรมอุปสมบทพระภิกษุ ก็เป็นธรรมดาอยู่ ที่จะต้องเพิ่มความวิจิตรงดงามยิ่งขึ้น โบสถ์ที่สร้างในรัชกาล

(ก) พระยาลือไทย พ.ศ. ๑๙๑๙ ถึงราว พ.ศ. ๑๙๔๖

สมเด็จพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ พระราชาผู้ก่อสร้างอันยิ่งใหญ่ครั้งนั้น บัดนี้ไม่มีซากเหลือพอที่เราจะดูได้เสียแล้ว แต่ก็เป็นเคราะห์ดี ที่เราสามารถได้เห็นโบสถ์วัดหน้าพระสุเมรุ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชโอรสของพระองค์ท่าน ได้ทรงสร้างเอาไว้ให้เราได้ชมอันเป็นเวลาไม่ห่างไกลกันนัก พอจะอนุมานฝีมือการก่อสร้างและการประดิษฐ์ของช่างไทยเราได้เป็นอย่างดี

โบสถ์วัดหน้าพระเมรุมีศิลปงามนัก เสียแต่ไม่ทำหน้าต่างนี้พอจะทำให้รู้ได้แน่ว่าโบสถ์ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ดี วิหารโบราณต่างๆ ก็ดี ล้วนแต่ทำช่องระบายลมแทบทั้งนั้น ไม่ได้ทำหน้าต่างเลย ดูซากวิหารหลวงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียงเป็นอาทิ และอาจคืบคิดได้อีกว่า แม้ช่องระบายลมนี้ ก็จะเป็นแบบอย่างเมื่อภายหลัง รองแต่วิหารที่ไม่ได้เจาะช่องระบายลมข้าง ๆ เลย เพราะวิหารที่มีเฉพาะแต่ประตูเข้าหรือออกเพียง ๒ ประตูนี้ ก็ได้เคยพบตัวอย่างอยู่ตามวัดร้าง จะมีหน้าต่างเมื่อใดยังอนุมานไม่ได้ ถ้าว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าประสาททอง น่าจะใกล้ที่สุด เพราะรัชกาลนี้ได้สร้างทั้งวัดและพระที่นั่งขึ้นหลายแห่ง และมีชาวยุโรปเข้ามาติดต่อมาก ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ มีหน้าต่างซุ้มแบบคอธิค ดูหน้าต่างวิหารหลวงวัดมหาธาตุ และประตูหน้าต่างโบสถ์หน้าปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรีเป็นต้น

หลังคาโบสถ์วัดหน้าพระเมรุ ทำซ้อนสามชั้น ตามแบบร่มหรือฉัตรในคติอินเดีย ซึ่งก็ลอกแบบมาจากประเทศซีเรีย ที่เขานับถือว่าเป็นของสูงศักดิ์ แต่เมื่อ ๓๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล ฉัตรได้ถูกถวายเป็นพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์แล้ว เราก็ได้ขยายจาก ๓ ชั้น เป็น ๕ ชั้น ๗ ชั้น และที่สุดถึง ๙ ชั้น

เมื่อร่มหรือฉัตรเป็นของสูงในศาสนามาก่อนเช่นนี้ เราก็ไม่ได้เลียนแบบอย่างหลังคาซ้อนจากจีน หากจีนและเราต่างก็ได้จากอินเดียทางพุทธศาสนาด้วยกัน การทำหลังคาซ้อนได้ออกแบบขึ้น ไม่ที่เมืองเหนือ ก็ที่กรุงศรีอยุธยา แบบหลังคาโบสถ์ ๓ ชั้นได้มีสืบต่อมาจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ คือโบสถ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และโบสถ์วัดพระเชตุพนเป็นต้น

เมื่อโบสถ์มีหลังคาซ้อน ๓ ชั้น วิหารจึงให้มีหลังคาซ้อน ๒ ชั้น ซึ่งอาจเพิ่มขึ้นจากเดิม ที่มีอยู่แต่แรก ๆ เพียงชั้นเดียวเหมือนอย่างหลังคาบ้านเรือนคนไทยตามปกตินั้นก็ได้ เป็นแต่วิหารจะมีช่อฟ้าใบระกาไม่ใช้ป้านลม ดูวิหารทิศวัดพระเชตุพน หอพระนาคและหอมณเฑียรธรรม ในวัดพระศรีรัตน-ศาสดารามเป็นต้น เว้นไว้แต่วิหารยอดที่สร้างในรัชกาลที่ ๓ อยู่ระหว่างกลางหอทั้ง ๒ ที่กล่าวนั้น ทำหลังคาอย่างพระที่นั่ง มี ๔ ชั้นทั้งจัตุรมุข แต่ไม่ใช่ยอดปราสาท หากทำยอดมงกุฎ ประดับกระเบื้องถ้วยสีต่าง ๆ เป็นดอกไม้สวยสดน่าดู ประตูบริเวณโบสถ์วัดพระเชตุพนก็ทำยอดมงกุฎแบบเดียวกันนี้ วิหารยอดจึงนับว่าเป็นพิเศษ เป็นที่เก็บพระพุทธรูปต่าง ๆ

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๓ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จขึ้นเสวยราชย์ พรานบุญได้พบรอยพระพุทธบาท โปรดฯ ให้สร้างมณฑปฯ จึงเป็นแบบ เป็นสถาปัตย์ใหม่เกิดขึ้น หลังคามณฑปเป็นรูป ๔ เหลี่ยม ย่อมุมไม้สิบสองเกือบกลม ยอดแหลมคล้ายปราสาท เรียกว่ายอดมณฑป

ส่วนเรือนหลวงหรือหอคำ ของพระมหากษัตริย์เมืองเหนือ รัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาเลอไทย) เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๘๗ ก็ดี และไทยแคว้นใต้เมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๘๘ นั้นก็ดี กษัตริย์ปกครองดุจดังเป็นพ่อของพลเมือง เรือนหลวงหรือหอคำยังทำด้วยเครื่องไม้อย่างบ้านสามัญชนชั้น

ดี เช่นฝาเข้าลูกพั๊ก แบบฝาปกล เครื่องประดับหลังคาก็ยังใช้ปั้นลม ไม่ได้ก่ออิฐถือปูนเป็นถาวรวัตถุ ดังที่เห็นอยู่ ณ บัดนี้ บ้านเรือนคนไทยไม่ว่าจะอยู่ในถิ่นใด แม้พวกที่อยู่ในมณฑลยูนนาน และในมณฑลกวางไสบัดนี้ก็ปลูกสูงแบบมีใต้ถุนทั้งสิ้น

เรือนไทยว่าโดยหลักทั่วไปมี ๒ ชนิด เรียกเรือนเครื่องผูกและเรือนเครื่องสับ ๆ เกิดภายหลังเครื่องผูก ที่เรียกเครื่องผูกเพราะสร้างด้วยไม้ไผ่ใช้หวายหรือตอกผูกมัด

เรือนเครื่องสับสร้างด้วยไม้จริง ต้องใช้มีดขวาน สับ บาก เข้าปากเข้าเดือย เจาะตรึงหมุดตัวไม้ไม่มีตะปูใช้ตีตรึง

รูปเรือนสี่เหลี่ยมผืนผ้า ใช้ด้านแปหรือด้านข้างเป็นหน้าและหลังเรือนยกพื้นสูง ใต้ถุนโปร่ง มักจะสร้างเป็น ๓ ดูหา ถ้าฝาทำด้วยกระดาน ทำกรอบใส่ลูกพั๊ก ที่เรียกฝาปกล ดูหาหนึ่งมีหน้าต่างขนาดเล็กและแคบ เปิดบานเข้าภายในบนเดือยไม้ ประตูก็สร้างวิธีเดียวกัน ซึ่งตั้งอยู่บนพรึงแล้วมีระเบียงสร้างติดขนานกันไปตามความยาวของตัวเรือน หลังคาสูงชัน คลุมลงมาจนถึงส่วนที่เป็นระเบียง (ถ้ามี) ติดปั้นลมบนหัวแป ที่หน้าจั่วของหลังคาทำร่างเลียนนาคที่ไทยนับถือมาแต่ดึกดำบรรพ์ ไม่ใช่เขาควาย นอกนั้นยังมีชานติดต่อถึงห้องครัวและห้องน้ำ เรือนเครื่องสับหรือเรียกว่าเรือนฝากระดานนี้ เป็นเรือนชั้นดีที่สุดของเรือนไทย

เรือนเครื่องสับ ที่กั้นฝาด้วยไม้ไผ่ผ่าซีก ไม้เซงขัดและลูกตั้ง แยกเรียกว่าเรือนฝาขัดแตะ

ถ้ากรุด้วยฝากระแชงอ่อน ก็แยกเรียกว่าเรือนฝากระแชงอ่อน

เมื่อเมืองเหนือและแคว้นใต้ได้มีทาสขึ้นในเวลาที่กล่าวแล้ว กษัตริย์จึงเป็นสมมุติเทพ ปกครองราษฎรดังนายปกครองบ่าว หอคำก็คงจะทำหลังคาซ้อนขึ้นเป็น ๒ ชั้น เพราะต้องขยายให้กว้างขวางออกไป เครื่องประกอบหลังคามีช่อฟ้า นาคสะดุ้ง นี้ก็คือนาคพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๒๕๖ ว่าเพราะไทยนับถือนาคมาแต่ดึกดำบรรพ์ ใช้ประดับหลังคาได้เฉพาะวัดและพระราชมณเฑียรของพระมหากษัตริย์ ราษฎรสามัญใช้เพียงปั้นลม

ทั้งมีการเสริมต่อให้มียอดขึ้น เลียนแบบอย่างปรางค์อันเป็นที่สถิตของพระพรหม พระอินทร์แบบครูอินเดีย ทำยอดปราสาทที่ประทับเป็นปรางค์ประหลาดอยู่ที่กู่ทางภาคอิสาณ และเข้าใจว่าทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อาณาเขตของอาณาจักรโคตรบูรโบราณก็มีรูปลักษณะเป็นปรางค์ ทั้งมีอยู่ก่อนนครธมของเขมรซึ่งเพิ่งถือกำเนิดเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือถ้าลางแห่งจะมีอยู่ก่อนนั้นบ้าง ก็ไม่ก่อนถิ่นไทย

กู่ของไทยลุ่มแม่น้ำโขงนี้ ก็คือเจดีย์ในพระพุทธศาสนานั้นเอง เช่นวัดกู่เต้าเชียงแสน เรียกพระเจดีย์ก็เรียกพระเจดีย์วัดกู่เต้า แล้วกู่คำไทยนี้ได้เป็นพระธาตุของขอม คือพระธาตุดอยตุงเชียงแสนเป็นอาทิ เมื่อขอมขยายอำนาจแผ่ลงมาปกครองเมืองเหนือ ไทยก็ได้แบบพระธาตุขอมมาทำเป็นแบบพระปรางค์ไทย คือพระปรางค์ศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียง (สวรรคโลก) เป็นต้น พระปรางค์ศรีรัตนมหาธาตุองค์นี้ อาจมีอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ คือเมื่อก่อนเมืองชะเลียงถูกยุทธภัยร้างมาแล้ว การที่บาธรรมราชได้สร้างเมืองชะเลียงอันเป็นเมืองร้าง ขึ้นเป็นเมืองสวรรคโลกในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ นั้นคงจะเพียงซ่อมพระปรางค์เห็นจะไม่ได้สร้างขึ้นใหม่เป็นแน่

ส่วนปรางค์ของเขมร ก็คงจะได้ตัวอย่างกู่ของไทยในอาณาจักรโคตรบูรไปเช่นเดียวกัน แต่แปลงผสมกับแบบปรางค์อินเดียแท้เข้า ลักษณะจึงอ้วนและหนาทึบ และมักทำด้วยศิลาเป็นสำคัญ ผิดกับของไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ทำด้วยอิฐปูนโปร่งสละสลวยกว่ากัน แต่การที่จะทำยอดบนหอคำให้เหมือนปรางค์ด้วยเครื่องไม้นั้นทำยาก

ได้กล่าวแล้วว่า หอคำต้องทำหลังคาซ้อน เพราะมีการขยายส่วนให้กว้างออก เครื่องประกอบหลังคามีช่อฟ้า นาคสะดุ้งเสริมต่อให้มียอดขึ้น จึงกลายเป็นรูปอีกลักษณะหนึ่ง คือยอดปราสาท ฉะนั้น หอคำเดิมจึงเปลี่ยนสภาพเป็นราชมณเฑียร หรือปราสาทราชมณเฑียรไป เมื่อเกิดมีความจำเป็นที่จะมีหลายองค์ขึ้นก็ต้องพระราชทานนาม คำนำหน้านามจึงมีเป็นคำไทยว่า พระที่นั่ง แต่เอาปราสาทไปพ่วงบอกหลังนามพระที่นั่งให้ทราบไว้ด้วย เช่น เมื่อไทยแคว้นเหนือเข้ารวมกับไทยแคว้นใต้แล้ว สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ก็ให้สร้างพระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา ๓ องค์ หลังคาปราสาทจะได้ซ้อนกันขึ้นเป็น ๔ ชั้น รวมทั้งชั้นจัตุรมุขขององค์ปราสาท ในสมัยเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้น แม้กระนั้นพระมหาปราสาทก็ยังไม่ได้ก่ออิฐ ถือปูนอีกตั้ง ๑๐๐ ปี จนกระทั่งถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงได้สร้างขึ้นด้วยอิฐปูน มีพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทที่พระราชวังใหม่ ซึ่งถอยร่นออกมาตั้งริมแม่น้ำลพบุรี (คลองเมือง) ปรากฏซากอยู่บัดนี้เป็นต้น เหตุที่ร่นพระราชวังออกมา ก็เพราะทรงพระราชอุทิศที่พระราชวังเดิม ให้เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ อุทิศพระราชกุศลแด่พระราชชนนี อันมีสายพระราชวงศ์สืบเนื่องมาแต่ สมเด็จ

พระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ปฐมกษัตริย์ที่ได้สร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้น แต่เมื่อเปลี่ยนพระราชมณเฑียรก่ออิฐถือปูนแล้ว ยอดปรางค์ก็แก้ไขให้เป็นอิฐ ปูนตามองค์ของปราสาทมิได้ เพราะต้องทำข้างล่างโปร่งกว้าง จะใช้อิฐปูนข้างบนหนักมากไป จึงจำต้องใช้เครื่องไม้ทำยอดต่อมา

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า บ้านเมืองถูกทำลายพร้อมกับปราสาทราชมณเฑียรแล้ว แบบอย่างที่ดีซึ่งได้ประดิษฐ์ไว้ จึงได้ถูกนำลงมาสร้างที่กรุงรัตนโกสินทร์ เฉพาะปราสาทพระเทพบิดร ที่ด้านเหนือโบสถ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ได้ทรงสร้างตรงตามตำรา คือเป็นปราสาทยอดปรางค์ที่ก่อองค์ปรางค์ขึ้นข้างบนด้วยอิฐปูน และมีเฉพาะปราสาทพระเทพบิดรนี้แต่องค์เดียวเท่านั้น เพราะภายในไม่ต้องการที่กว้างขวางนัก จึงไม่ขัดข้องแก่การก่อสร้าง

ปราสาทราชมณเฑียรของวังหน้า ก็เรียกได้เช่นอย่างวังหลวง แต่ไม่มีสิทธิที่จะทำยอดปราสาท หรือยอดอื่นใดได้ ทั้งหลังคาก็มีซ้อนได้อย่างมากเพียง ๒ ชั้น

การช่างของไทย ต้องนับว่าไทยเป็นนักประดิษฐ์ฝีมือเอก แม้จะเลียนแบบจากชาติอื่น แต่ได้มาดัดแปลงแก้ไข ให้สมแก่เหตุการณ์ และถูกนัยน์ตาของไทย เกิดเป็นศิลปแบบไทยขึ้นต่างหาก ไม่เหมือนชาติอื่น เช่นเอาเจดีย์แบบศรีวิชัยมาปนกับลังกา หรือเอายอดปรางค์มาแปลงเป็นยอดปราสาทยอดมณฑปที่สุดเป็นยอดมงกุฎดังนี้เป็นต้น แม้ลวดลายก็เช่นเดียวกัน เรามาผสมกลมกลืนให้เป็นลายใหม่ เหมาะในเชิงศิลปของไทย ทำไมไทยจึงทำการช่างและการสถาปัตยกรรมได้ดี ? ข้อนี้เห็นจะเกิดจากไทยเป็นชาตินักรบ ต้องมาเข้าประจำซองรับราชการ ด้วยมีศึกสงคราม ที่ไม่ทราบได้ว่าจะเกิดเมื่อใดนั้น

เป็นมูลเหตุสำคัญเมื่อราษฎรที่เข้ามาประจำซอง ว่างการรบทัพจับศึก เจ้าขุนมูลนายก็ใช้ให้ทำการหลวง หรือการราษฎรของตัวเอง สุดแต่ใครจะมีวิชาการใดที่ถนัด ตั้งแต่การช่างต่าง ๆ ตลอดจนสานกะบุงตะกร้าให้นายใช้ เกิดการแข่งขันฝีมือกันขึ้นในระหว่างราษฎรที่สังกัดแต่ละกรม โดยปริยายผู้มีฝีมือดี มีชื่อเสียงก็ได้เป็นช่างของหลวง สังกัดในหมู่กรมที่ใกล้ชิด สมัยเมื่อไทยใช้ระบบกษัตริย์พ่อเมือง ราษฎรเป็นเจ้าของเมืองด้วยกันทุกคน พระมหากษัตริย์จะทรงสร้างวัดวาอารามขึ้น เพื่อการศาสนา ลูกเมืองก็ช่วยเหลือพ่อด้วยความเต็มใจนั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็เพื่อทำบุญกุศลในการศาสนาร่วมกันนั้นด้วย แม้การใหญ่ก็สำเร็จเรียบร้อยได้โดยง่าย สมัยนั้นการอย่างนี้คงไม่มีโทษกรอะไร แก่ผู้ที่ต้องถูกหาว่าละเมิดหรือละเลย ครั้นเมื่อเราเลิกระบบพ่อเมือง อันเป็นประเพณีดั้งเดิมของไทย มาใช้ลัทธิกษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ แล้วทรงมีพระบรมเดชานุภาพ เป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้น การใช้แรงงานแก่ไพร่พลเมืองก็ประสิทธิภาพด้วยอำนาจ ไม่ต้องสงสัยว่าการแข่งขัน สรรหาคนมีฝีมือไว้ในหมู่กรมของตน จะไม่ทำให้ตนเป็นคนมีชื่อเสียงขึ้น ดังนั้น คนที่ไม่มีฝีมือ หรือไม่เป็นการช่างอะไรเลยก็ต้องเสียเงินหรือของมาให้แทน เหตุการณ์เป็นอยู่ดังนี้ ว่าโดยสรุปจนถึง ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารอย่างใหม่

ดังนั้น การหลวงสมัยศรีอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะเป็นสร้างวัด หรือวัง ค่าแรงตลอดจนค่าของ ๆ ที่จะต้องใช้ในการก่อสร้างบรรดาที่มีอยู่ภายในบ้านเมือง ก็ไม่ต้องใช้เงินเลย ทั้งทำด้วยฝีมือประณีตบรรจง อันสามารถจะเฟ้นหาช่างที่เยี่ยมยอดได้ในเวลานั้น ยิ่งกว่านั้นการใช้

แรงงานก็ใช้อำนาจหวาย ตรวน แม้ชีวิตของนายช่าง และนายงานนั้น(ก) ฉะนั้น ค่าของงานแต่ละชิ้นที่ทำจึงสูงมาก ไม่สามารถที่จะหาจะทำได้ในเวลานี้ และจะให้มีคุณภาพทัดเทียมได้เลย

นอกจากการสถาปัตยกรรม การโยกย้ายของหนักที่ใหญ่โตด้วยวิธีการใช้รอกกว้าน ซึ่งเป็นส่วนประกอบในการก่อสร้าง ไทยก็สามารถทำได้เป็นอย่างดี ถึงชะลอพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก ซึ่งยาว ๑๑ วา ๑ ศอก ๔ นิ้ว หนีตะลิ่งพัง โดยมิให้องค์พระที่ก่อด้วยอิฐปูนแตกร้าว เหตุเพราะพระราชาคณะถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าท้ายสระว่า พระพุทธไสยาศน์มิได้แตกหักวิปริต เป็นปกติดีอยู่นั้น จะรื้อไปก่อใหม่ก็ไม่ควร ลองนึกเดาว่า พระยาราชสงครามนายช่างต้องใช้ผู้คนพลเมืองสักเท่าใด

วิทยาศาสตร์

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๖ หน้า ๑๔๓๖ ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗ ตำราโอสถพระนารายณ์ และพงศาวดารเดอร์แปงว่า

วิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ การแผนที่ การทหาร ภูมิศาสตร์ และดาราศาสตร์ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีความเจริญมาก ถึงโปรดฯ ให้สร้างหอดูดาวขึ้นที่เมืองลพบุรี และน่าจะทำที่กรุงศรีอยุธยาด้วย ส่วนตำราโหราศาสตร์นั้น ราชทูตฝรั่งเศส ได้นำตำราไปประเทศฝรั่งเศสด้วย แพทยศาสตร์ก็มีนายแพทย์หลวงทั้งชาวยุโรปและอาเซียที่ใช้ยาสมุนไพรในพื้นเมืองประกอบพระโอสถ

(ก) พระราชพงศาวดารฉบับกรมพระปรมานุชิตชิโนรส หน้า ๔๖๗

โหราศาสตร์ไทย

พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๔๕ บรรทัด ๒๐ ว่า ได้ต้นตำรับมาจากพม่า เกิดพร้อมกับการรับใช้จุลศักราช พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๔๖ ว่า เพราะใช้จุลศักราชเป็นองค์มูละคำนวณการใช้เรียกชื่อปีตามอย่างขอม

พงศาวดารเตอร์แปงว่า เมื่อครั้งลาลูแบร์เข้ามาเจริญทางไมตรี ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลาลูแบร์ได้ตำราโหราศาสตร์ของไทยไปประเทศฝรั่งเศส

ยามอุบากอง

เป็นชื่อยามที่สมิงอุบากอง นายทหารพม่า ซึ่งต้องขังอยู่ที่คุกวัดโพธิ์ตรงกรมการรักษาดินแดนปัจจุบัน (เดิมเป็นกรมทหารราบ พัน ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์) ได้ดูฤกษ์ยามนั้น ทำการแหกคุกออกมาสำเร็จ ครั้งนั้นพวกแหกคุกได้ฆ่าผู้พื้นคนอย่างอลหม่าน พระยาทวายกับพวกที่เข้ามาสวามิภักดิ์ แต่รัชกาลที่ ๑ เลยถูกลงโทษฐานสมรู้ร่วมคิด ชื่อยามนั้นจึงชื่อว่ายามอุบากอง

รูปสิงสัตว์

รูปสัตว์หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ที่นครธม นครวัต สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ให้นำมาไว้ที่วัดมหาธาตุบ้าง วัดพระศรีสรรเพชญบ้าง คือ รูปสิงห์วัด ๑ คู่ รูปโคสุภราช ๑ คู่ รูปราชสีห์ ๑ คู่ รูปหงส์ ๑ คู่ อัปษรศิลป์คล้ายนรสิงห์ ๑ คู่ เหมราชรูป ๔ เท้า ๑ คู่ รูปนกยูง ๑ คู่ รูปคชสีห์ ๑ รูป รูปนกกระเรียน ๑ คู่ รูปแรด ๑ คู่ อัปศรศิลป์คล้ายนรสิงห์ ๑ คู่

เหมราชรูป ๔ เท้า เท้าเป็นราชสีห์ แต่ปากเป็นหงส์ ๑ คู่ อีก ๒ คู่ ไม่ทราบว่าอะไรบ้าง

รูปหล่อเหล่านี้โดยมาก ถูกพระเจ้าบุเรงนองขนเอาไปไว้เมืองหงสาวดี ในคราวกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า พ.ศ. ๒๑๑๒ ที่ยังเหลือเป็นมรดกอยู่แต่รูปโคอุศุภราช ที่พระพุทธบาทบน ๑ ตัว รูปสิงสัตว์ตกอยู่ที่เมืองหงสาวดี ๓๐ ปี ภายหลัง พ.ศ. ๒๑๔๒ พวกยะข่าย (อาระกัน) เก็บรูปทองสัมฤทธิ์ย้ายจากเมืองหงสาวดี เพราะถูกไฟไหม้ไปไว้เมืองยะไข่เป็นเครื่องพุทธบูชา ณ วัดพระมหามัยมุนีอีก ๑๘๐ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ พระเจ้าปะดุงกษัตริย์พม่าตีได้เมืองยะไข่ จึงเชิญพระมหามัยมุนีมาเมืองอมรบุระ จึงขนรูปทองสัมฤทธิ์ เอามาตั้งเป็นเครื่องพุทธบูชาเหมือนอย่างเดิม ที่วัดยะไข่

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า หน้า ๒๐๙–๒๑๑ ว่า พงศาวดารพม่ารูปทองสัมฤทธิ์ที่พระเจ้าบุเรงนองขนเอาไปจากเมืองไทยมี ๓๐ รูป เวลานี้ยังดีแต่รูปช้างเอราวัณรูปเดียว

มโหระทึก

ลิลิตยวนพ่ายว่า เดิมเรียกว่า มรึพึง เสียงตรงตามชื่อ มากกว่ามโหระทึก

วัดกับชาติคู่กันมาแต่โบราณกาล

วัดเป็นมหาวิทยาลัยศิลปศาสตร์ อักษรศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ ทั้งที่มาแห่งประวัติศาสตร์ของชาติ ฉะนั้น จะได้กล่าวถึงวัดสำคัญๆ ในประเทศไทยเท่าที่รวบรวมได้ ดังต่อไปนี้

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ว่า วัดมี ๒ อย่าง

๑. วัดเจดียสถาน ไม่มีพระสงฆ์อยู่ เช่นวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระศรีสรรเพชญ

๒. วัดสังฆาวาส เป็นที่อยู่ของสงฆ์ มีแต่กุฏิวิหาร ไม่มีโบสถ์หรือเจดีย์

หนังสือเรื่องความทรงจำ หน้า ๑๕๕-๑๕๖ ว่าประเพณีโบราณ เมื่อผู้ใดสามารถตั้งวงศ์สกุลของตนได้ แม้เป็นชั้นคฤหบดีก็ย่อมสร้างวัดสำหรับสกุลขึ้นบำเพ็ญการกุศลและบรรจุอัฐิธาตุของสมาชิกในวงศ์สกุล

วัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง มักสร้างด้วยเหตุ ๖ ประการ

๑. สร้างในที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระมหากษัตริย์รัชกาลก่อน หรือที่พระราชทานเพลิงพระราชมารดาของพระองค์

๒. สร้างถวายพระอาจารย์ ที่ได้ทรงรับการศึกษาจากสำนักนั้น หรือที่ได้รับการทายทักไว้ แล้วพระองค์มาได้รับราชสมบัติสมจริงตามคำทำนาย

๓. สร้างในที่ ๆ พระองค์ประสูติ หรือบ้านเดิมของท่านบุรพการี

๔. สร้างเพราะมีชัยชนะในการต่อสู้ เป็นการล้างบาปที่ได้ประหัตประหารกันมาแล้ว

๕. สร้างอุทิศให้พระอัครมเหสี พระเชษฐา หรือพระราชวงศ์

๖. ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นคติถือกันมาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แล้ว ต้องสร้างวัดประจำรัชกาลทุกพระองค์ พึ่งเลิกคตินี้ในรัชกาลที่ ๖ เปลี่ยนเป็นสร้างโรงเรียนวชิราวุธแทน วัดที่สร้างภายหลัง แต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีโบสถ์ทั้งนั้น โบสถ์เกิดขึ้นที่เมืองลพบุรีในประเทศไทยก่อนมอญพม่าและลังกา ก่อนทำโบสถ์ต้องขอพระราชทานที่ดินผูกพัทธสีมา ถ้าวัดใดไม่มีโบสถ์ ก็ถูกเรียกว่าสำนักสงฆ์ โบสถ์จึงกลายเป็นสิ่งสำคัญของวัด ซึ่งผิดกับความหมายเดิมแต่กาลก่อน

วัดกู่เต้า เชียงใหม่

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๒๐ ว่าพระเจดีย์วัดกู่เต้า ลวดลายปูนปั้นและทรวดทรง มีลักษณะเป็นแบบอย่างของพม่า เชื่อว่าสร้างเมื่อพม่าปกครองลานนาสมัยพุทธศตวรรษ ๒๓

วัดกู่เต้า เชียงแสน

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๗ ว่าพระเจดีย์วัดกู่เต้า เป็นพระเจดีย์รุ่นแรกก่อนพระเจดีย์ธาตุจอมกิตติ ลายภาพเข้าใจว่าเป็นเทพยดา และยักษ์ จัดเป็นชั้นๆ ทำนองจะมี ๗ ชั้น มองรูปส่วนบนก็เป็นเจดีย์ไทย

วัดแก้วเมืองไชยา

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ศ. ๔ ว่า มีแบบอย่างเหมือนกับเจดีย์ของจาม ที่เมืองตุรันข้างใต้เมืองเว้ ของประเทศญวน

พระแก้วผลึก

สูง ๑๒ นิ้ว ๒ กะเบียด หน้าตัก ๙ นิ้ว กับ ๔ กระเบียด รัชกาลที่ ๒ ทรงซ่อมพระกัณฐ์ (คอ) ที่ลิ และทำเครื่องประดับแล้วถวายพระนามว่า พระพุทธบุษยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย ประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัยพิมาน บริเวณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในพระบรมมหาราชวัง พระพุทธบุษยรัตน์องค์นี้ เชื่อกันว่าเป็น พระจันทรัตน (แก้วขวา) ของพระเจ้ากรุงละโว้ ต่อไปอยู่ที่เมืองหริภุญชัย โดยนางจามเทวีวงศ์เชิญเอาขึ้นไปไว้ แล้วพระยาเมงรายเชิญเอาขึ้นไปไว้เมืองเชียงใหม่ คราวตีเมืองหริภุญชัยแตก ต่อแต่นั้นพระเจ้าไชยเชษฐา ได้อัญเชิญไปไว้เมืองหลวงพระบางและเวียงจันทน์เกิดการจลาจล มีผู้เชิญไปไว้ในถ้ำเขาส้มบ่อยนายวน ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเขตเมืองนครจำปาศักดิ์

วัดเขาใหญ่ สุโขทัย ครั้งที่ ๒

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ส.ข. ๑๔ ว่า มณฑปทำยอดตามแบบอย่างของสมัยศรีวิชัย พระยาอภัยคามินีกษัตริย์หริภุญชัย แรกสร้างเมืองสุโขทัย ได้มาจำศีลอยู่ที่เขาใหญ่นี้

วัดจุฬามณี

พงศาวดารเหนือว่า เจ้าธรรมไตรโลกกษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย เสด็จออกทรงผนวชในท้องที่เมืองโอฆบุรี (พิจิตร) สมเด็จพระเจ้าโกรพราชแห่งเมืองพิจิตร พร้อมด้วยอำมาตย์เสนาสร้างอารามถวาย แล้วให้สร้างเจดีย์บรรจุพระเกศไว้ (ณ ที่นั้น) ให้ชื่อว่าวัดจุฬามณี ว่าตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกลำแม่น้ำน่าน ใต้เมืองพิษณุโลกลงไปประมาณ ๘ ก.ม. เชื่อว่ากษัตริย์แว่นแคว้นชะเลียง คงจะได้แบบอย่างพุทธศาสนาลังกาวงศ์เข้ามา เจ้าธรรมไตรโลกจึงเลื่อมใสศรัทธา เสด็จออกทรงผนวช เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งพระรัชทายาท ประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ เข้าใจว่าจะได้สร้างโบสถ์ขึ้นในครั้งนั้นอีกวัดหนึ่งจึงออกทรงผนวชใน พ.ศ. ๑๙๙๒ ปีมะเส็ง เอกศก

เจดีย์ ๗ แถว

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๑๗ ว่า วัดที่อยู่กลางเมืองศรีสัชนาลัย พงศาวดารโยนก หน้า ๖๓ บรรทัด ๑๐ และพงศาวดารเหนือ หน้า ๑๐ บรรทัด ๒ ว่า เป็นวัดที่พระราชธิดากษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย พระอัครมเหสีพระร่วงอรุณราช ได้ทรงสร้างขึ้น พงศาวดารเหนือหน้า ๒๖ บรรทัด ๕ ว่าเพราะเมื่อพ่อขุนรามกำแหงมหาราชทรงบูรณะ ต้องสร้างเวียงผาล้อม เดิมคงจะมีชื่อเรียกว่าวัดโคกสิงคาราม พงศาวดารเหนือหน้า ๒๗ บรรทัด ๓ ว่า เมื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระเจดีย์แล้ว ได้ถูกเรียกว่าวัดพระมหาธาตุ แต่ครั้งรัชกาลพระร่วงอรุณราชนั้นด้วย เมื่อเมืองศรีสัชนาลัยจวนจะร้าง ประชุมพงศาวดาร ภาค ๑ หน้า ๑๒๕ (๓๔)

ปรากฏเรียกว่าวัดกัลยาณวนาวาส ชื่อกัลยาณวนาวาส อาจเรียกควบมากับพระมหาธาตุก็ได้ เป็นที่สถิตของพระมหาเถรสังฆปรินายก หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ส.ข. ๑๓ ว่า พระเจดีย์เป็นแบบศรีวิชัยปนลังกา

วัดพระเจดีย์หลวง เชียงแสน

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๕ ว่า พระเจดีย์วัดพระเจดีย์หลวง รูปแปดเหลี่ยม เข้าใจว่าเป็นแบบจีนกลาย

วัดพระเจดีย์หลวง เชียงใหม่

หนังสือสถาปัตยกรรม รูปที่ ช. ๖ ว่า พระเจดีย์หลวงสร้างเมื่อลานนาได้รับลัทธิลังกาวงศ์มาแล้ว ซ่อมในสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกน และพระเจ้าติโลกราช

วัดพระเจดีย์สูง สุโขทัยครั้งที่ ๒

หนังสือสถาปัตยกรรม รูปที่ ส.ข. ๑๒ ว่า พระเจดีย์วัด พระเจดีย์สูง ยกฐานสูง มุมย่อไม้สิบสองพระเจดีย์รูประฆังแบบลังกา

วัดเจ็ดยอด เชียงใหม่

หนังสือสถาปัตยกรรม รูปที่ ช. ๑ พระเจดีย์วัดเจ็ดยอดสร้างตามแบบพระเจดีย์ที่เมืองพุทธคยา ประเทศอินเดีย และคล้ายกับเจดีย์เมืองพุกามประเทศพม่า

วัดจามเทวี ลำพูน

หนังสือสถาปัตยกรรม ฯ รูปที่ ล ๑ ว่า หรือที่เรียกว่าวัดกู่กุฏ ฝีมือช่างละโว้ แบบอย่างเจดีย์คล้ายสัตตะมหาปราสาทเมืองโปลนนารุวะ ลังกา นับว่าแบบเป็นลังการุ่นแรก

วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๓ ว่า รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง ณ นิวาสสถานที่ตั้งบ้านเรือนของพระราชบังสัน (หวัง) เจ้าเมืองนนทบุรี ภายในป้อมเก่า ซึ่งสร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระยาราชบังสัน เป็นพระบิดา สมเด็จพระศรีสุลาลัย พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๒ เมื่อรัชกาลที่ ๓ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว โปรดฯ ให้สร้างโบสถ์ที่ตรงพระราชชนนีสมภพ พร้อมกับสถาปนาพระราชชนนีขึ้นเป็นสมเด็จพระพันปีศรีสุลาลัย การก่อสร้างวัดนี้ โปรดฯ ให้พระยาพระคลัง ภายหลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ในรัชกาลที่ ๔ เป็นผู้จัดการก่อสร้าง

วัดช้างล้อม

อักขรานุกรมกรมศิลปากร หน้า ๕๖ ว่า วัดช้างล้อม เป็นวัดเหนือสุดในกำแพงเมืองศรีสัชนาลัย หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๗๕ ว่า วัดนี้พระเจ้าพสุจราชกษัตริย์เมืองศรีสัชนาลัย ทรงสร้างถวายพระร่วงอรุณราชพระบรมชนกนาถ พงศาวดารเหนือ หน้า ๑๐ บรรทัด ๑๒ และ ๑๖ ว่า ผู้มีบุญญาภินิหาร เพราะพระองค์มีช้างเผือกงาดำ เป็นช้างพระที่นั่งต่อ

สู้อริราชศัตรู หาผู้ใดจะทนทานอานุภาพของพระองค์มิได้ เจดีย์แบบลังกาเช่นเดียวกับเจดีย์วัดช้างรอบ จังหวัดกำแพงเพชรหรือเจดีย์วัดมเหยงค์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ส.ข. ๖ และเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ว่า สันนิษฐานว่าพระเจดีย์องค์นี้ จะได้บรรจุพระอัฐิธาตุของพระร่วงอรุณราช ผู้มีช้างเผือกงาดำต่อต้านอริราชศัตรู กู้อิสรภาพจากขอม เมื่อพระร่วงอรุณราชสวรรคต พระเจ้าพสุจราช ราชโอรส จึงให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิเฉลิมพระเกียรติของพระองค์ไว้

วัดเชตุพนเมืองสุโขทัย ครั้งที่ ๑

เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงว่า วัดเชตุพน เมืองสุโขทัยครั้งที่ ๑ ไม่ทราบว่ากษัตริย์องค์ใดสร้าง และสร้างมาแต่เมื่อใด รัชกาลที่ ๖ ทรงสันนิษฐานว่าเป็นวัดในเมืองสุโขทัย พงศาวดารเหนือว่า ซึ่งได้ร้างไปแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ พระยาอภัยคามินีจึงได้สร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒ ขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ไทยรู้จักการทำเครื่องหินได้ก่อนเขมร

วัดชุมพลนิกายาราม

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๐๕ ว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงอุทิศที่บ้านเดิมที่ประสูติของพระพันปีหลวง และของพระองค์ สร้างวัดชุมพลนิกายาราม เมื่อราว พ.ศ. ๒๑๗๕ มีพระเจดีย์เหลี่ยม ๒ องค์แบบอย่างงามนัก รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้

วัดพระเชตุพน พระนคร

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒ ว่า รัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาวัดโพธิ์ ซึ่งมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๒๓๐ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๑ พร้อมกับสร้างพระบรมมหาราชวัง และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดนี้เป็นมหาวิทยาลัยศิลปะ มีทั้งอักษรศาสตร์ ศิลปศาสตร์อันแท้จริง การก่อสร้างสำเร็จในรัชกาลที่ ๓

วัดไชยวัฒนาราม

หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๙๑ ว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงสร้างที่บ้านของพระพันปีหลวง ณ กรุงศรีอยุธยา หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ส.ข. ๓ และที่ อ. ๑ ว่า และเป็นวัดที่ได้ถวายพระเพลิงพระศพ ณ ที่นั้น เจดีย์องค์ที่เป็นประธานทำเป็นปรางค์ลักษณะอย่างปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียง (สวรรคโลก) ซึ่งไทยแคว้นเหนือทำรูปปรางค์ไว้ดีกว่าฝีมือไทยแคว้นใต้ องค์ที่สร้าง ณ วัดพุทไธศวรรย์มาก หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๙ ว่าเว้นแต่เจดีย์บริวาร ไม่ใช่แบบปรางค์ เป็นลักษณะเจดีย์ที่ประดิษฐานขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้อีกแบบหนึ่ง แบบเจดีย์บริวารไม่ปรากฏการสร้างที่ใดอีก

วัดใหญ่ นครปฐม

วัดนี้เป็นวัดเก่าแก่วัดหนึ่ง ซึ่งมีซากโบราณสถานสมัยทวาราวดีปรากฏอยู่

วัดใหญ่ไชยมงคล

หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๐๓ และพงศาวดารเหนือว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๐ พระนเรศวรหงสา [ก] ยกกองทัพลงมาตีเมืองอโยธยา ตั้งค่ายที่ตำบลนนตรี [ข] - เมื่อทราบว่าพระนารายณ์ครองราชสมบัติที่เมืองอโยธยา ก็เกรงเดชานุภาพ จึงพนันก่อพระเจดีย์ พระนเรศวรก่อ ๑๕ วัน ถึงบัวกลุ่ม ฝ่ายพระนารายณ์เกรงจะไม่ทันจึงให้ทำโครงผ้าขาวดาดพรางตา แล้วเสร็จก่อน พม่าเข้าใจว่าทำไม่ทัน เป็นอันแพ้ เลิกทัพกลับ พระนารายณ์ให้ก่อพระเจดีย์ในที่ทำโครงผ้าขาวจนเสร็จ พระราชทานนามว่า พระเจดีย์ใหญ่ไชยมงคล

พงศาวดารเหนือว่า พระเจ้ากำแต เชื้อนเรศวรหงสาวดี กษัตริย์เมืองสุพรรณบุรี ได้บูรณะวัดใหญ่ (ไชยมงคล) พระราชพงศาวดารฉบับกรมพระปรมานุชิตชิโนรส หน้า ๒ ว่า คงจะได้สร้างเป็นวัดขึ้น ล่วงถึงสมัยศรีอยุธยา พ.ศ. ๑๙๐๖ วัดนี้น่าจะชำรุดทรุดโทรมมาก สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงพระกรุณาตรัสว่า เจ้าแก้วเจ้าไทยเป็นอหิวาตกโรคสิ้นพระชนม์ให้ขุดขึ้นเผาเสีย ที่ปลงศพนั้นให้สถาปนาพระเจดีย์วิหาร เป็นพระอาราม ให้ชื่อว่าวัดป่าแก้ว ถวายพระสงฆ์ลังกาวงศ์ อักขรานุกรมกรมศิลปากร หน้า ๓๔ และประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๑๗๕ ว่า พ.ศ. ๒๑๓๕ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาพระเจดีย์ แล้ววัดนี้ได้มีชื่อว่าวัดเจ้าพระยาไทยอีกนามหนึ่ง

(ก) เจ้าจอ ลุ หรือ สอลุ

(ข) เดี๋ยวนี้เป็นนนทรี

พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๑๐๓ และพงศาวดารเหนือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า หน้า ๓๒๗ ว่า เจ้าจอลู หรือสอลู หรือที่เรียกว่านเรศวรหงสา โอรสพระเจ้าอนุรุทธมหาราชนั้น เกิดแต่พระราชชนนีเป็นไทยคือเจ้าฟ้าแก้วประพาฬ เชษฐภคินี พระอัครมเหสีพระเจ้าจันทโชติ กษัตริย์เมืองละโว้ เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๗๗ (ก) พงศาวดารเหนือ หน้า ๔ บรรทัด ๘ ว่า เสวยราชย์เป็นกษัตริย์ พุกาม (ปะกัน) สนององค์พระเจ้าอนุรุทธมหาราช เมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๕ (ข) เมืองละโว้กระด้างกระเดื่อง ไม่ยอมอ่อนน้อมพม่า พระเจ้าจอลู จึงยกกองทัพเข้ามาทำสงครามยุทธหัตถีกับพระนารายณ์ รัชทายาทเมืองละโว้ เมื่อ พ.ศ. ๑๖๑๒ แพ้พระนารายณ์กลับไป ไทยเป็นอิสระหลุดจากอำนาจพม่า พม่ามีอำนาจเหนือเมืองละโว้อยู่ราว ๓๖ ปี พระเจ้าจันทโชติพระชนกพระนารายณ์สวรรคต พ.ศ. ๑๖๒๓ (ค) พระนารายณ์จึงย้ายราชธานีจากเมืองละโว้ เข้ามาประทับเมืองอโยธยาในปีรุ่งขึ้น พ.ศ. ๑๖๓๐ (ง) พระนเรศวรหงสา ยกกองทัพลงมาตีเมืองอโยธยา ตั้งค่ายตำบลนนทรี เมื่อทราบว่าพระนารายณ์ครองราชสมบัติที่เมืองอโยธยา ก็เกรงเดชานุภาพ จึงพนันก่อพระเจดีย์ พระนเรศวรก่อ ๑๕ วันถึงบัวกลุ่มได้นามภายหลัง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสร้างขึ้นเป็นวัดว่าวัดภูเขาทอง ประชุมพงศาวดาร ภาค

(ก) พงศาวดารเหนือ ประมาณว่ารุ่งขึ้นจากปียกทัพลงมาติดเมืองละโว้

(ข) เที่ยวเมืองพม่า หน้า ๓๒๖

(ค) พงศาวดารเหนือ หน้า ๔๐ บรรทัด ๘ ข้าพเจ้าว่าจุลศักราช ๒๔๒ ผิด เพราะปีกู้อิสรภาพก็ ๔๓๑ ปีสวรรคตจึงเป็น ๔๔๒

(ง) พงศาวดารเหนือหน้า ๔๐ บรรทัด ๑๙ เขียนศักราชผิด ที่ถูกต้องเป็น ๔๔๙ พ.ศ. ๑๖๓๐ แต่ก็เลยปีสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าสอลูไป ๓ ปี ดูในหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า หน้า ๓๒๙

๖๓ หน้า ๙๑ ว่า พระนารายณ์เกรงจะก่อไม่ทัน จึงให้นำโครงผ้าขาวตากพรางตาแล้วเสร็จก่อน พม่าเข้าใจว่าตนทำแล้วไม่ทัน เป็นอันแพ้ เลิกทัพกลับไป พระนารายณ์ให้ก่อพระเจดีย์ ในที่ทำโครงผ้าขาวจนเสร็จ พระเจดีย์ใหญ่ชัยมงคล

วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี

เป็นวัดที่สร้างสมัยศรีอยุธยา มีรูปหล่อสมเด็จเจ้าแตงโมซึ่งเป็นนักปราชญ์ รู้พระไตรปิฎกแตกฉาน มีปัญญาไว เล่าเรียนได้เร็วกว่าสามัญชน เป็นที่พระสุวรรณมุนีอยู่ในกรุงศรีอยุธยา เมื่อชราได้กลับมาอยู่วัดใหญ่สุวรรณาราม ที่เมืองเพชรบุรี พระเจ้าแผ่นดิน ได้ถวายตำหนักพระโรงชัยมาหลังหนึ่ง จึงได้สร้างศาลาการเปรียญไว้ที่วัดนี้ ที่บานประตูสลักเป็นลายเถือวัลย์ ฝีมือช่างสมัยศรีอยุธยา อยู่ทางทิศตะวันออก ถูกพม่าฟันเป็นรอยขวานหรือดาบ ข้าพเจ้าได้ดูด้วยตาเอง ว่าทำลายเมื่อครั้งกรุงแตก พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าสงสัยว่าจะมีคนซ่อนอยู่ในศาลานั้น เดชะบุญไม่เผาเสีย จึงเหลือรอดให้เราชม [ก]

วัดพระแท่นศิลาอาสน์

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๑๖ ว่า วัดพระแท่นศิลาอาสน์ อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ วิหารหลวงสร้างในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าพระบรมโกศ นับถือกันว่าเป็นพระพุทธอาสน์ เดิมเป็นหิน

(ก) หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๗ หน้า ๕๖๑

อ่อนไม่ใคร่โตนัก พระแท่นเดียวนี้ทำลวดลายแห่งประกอบ กลางเดือน ๓ มีงานนมัสการประจำ

วัดเทพศิรินทราวาส พระนคร

รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างอุทิศพระราชกุศลถวายสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (พระนางรำเพยภุมราภิรมย์) พระพันปีหลวง

วัดพระธาตุ ลำปาง

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๒๓ ว่า วัดพระธาตุเป็นวัดในเมืองที่มีกษัตริย์ปกครอง

วัดธาตุจอมกิติ เชียงแสน

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๖ ว่า พระเจดีย์จอมกิติ สร้างในรัชกาลพระเจ้าพังคราช เป็นของสร้างขึ้นในสมัยลังกาวงศ์

วัดพระธาตุ กำแพงเพชร

วัดพระธาตุ เป็นวัดในเมืองที่มีกษัตริย์ปกครอง

วัดพระธาตุหริภุญชัย ลำพูน

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๔ ว่า มีพระเจดีย์เหลี่ยม สร้างตามแบบวัดจามเทวี

วัดหน้าพระเมรุ

พงศาวดารเหนือว่า องค์อินทร์เป็นเชื้อมาแต่พระยากาฬยักษ์ ได้เป็นกษัตริย์เมืองศรีอยุธยา (อู่ทอง) สร้างวัดหน้าพระเมรุขึ้น เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ฯ ประวัติวัดของกรมธรรมการทอดกฐิน พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่า มีพระพุทธรูปหินประทับห้อยพระบาท สมัยทวาราวดีอยู่ในพระวิหารตะวันออกของโบสถ์ นับว่าไม่มีพระพุทธรูปแบบนี้ในวัดอื่นใด ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาอีก ถึงสมัยศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ให้สร้างวัดหน้าพระเมรุขึ้น อักขรานุกรมกรมศิลปากร หน้า ๘๓ และสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๑๒ ว่า ซึ่งจะเป็นวัดที่ชำรุดทรุดโทรมมากอยู่ในเวลานั้น โบสถ์วัดนี้ทำแปลกกว่าวัดอื่น ๆ งามน่าดูนัก แต่บานหน้าต่างไม่มีหากทำเป็นช่อง ๆ ระบายลมเข้าออก ฉะนั้นภายในโบสถ์จึงมืดและอับ และด้วยแบบเช่นนี้ จึงเชื่อว่าเมื่อแรกเกิดโบสถ์ขึ้น ในรัชกาล สมเด็จพระชนกนาถ หน้าต่างโบสถ์ก็จะเป็นแบบนี้ แต่ความวิจิตรคงเพิ่มขึ้นกว่ารัชกาลก่อน วัดนี้ไม่ถูกการทำลาย และถ้าจะมีการซ่อมแซมบ้าง ก็คงจะเป็นไปในรูปเดิม จึงนับว่าเราสามารถได้ดูของเก่าสมัยแรก ๆ ทำโบสถ์ ยังคงรูปดีอยู่

ในโบสถ์มีพระประธาน เป็นพระพุทธรูปหล่อทรงเครื่องขนาดใหญ่ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จะได้สร้างขึ้นในครั้งนั้น

วัดพระบรมธาตุ นครศรีธรรมราช

ตำนานพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช และตำนานเมืองนครศรีธรรมราชว่า พระสถูปองค์ที่เห็นภายนอก สร้างสวมพระเจดีย์ศรีวิไชย

องค์เดิมไว้ภายใน นับเป็นแบบลังการุ่นหลัง พระลังกาที่อพยพเข้ามาอยู่ได้ช่วยในการก่อสร้างด้วย

วัดบรมนิวาส พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๗ ว่า วัดบรมนิวาสนี้ รัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ทรงสร้าง

วัดบวรนิเวศ พระนคร

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๔ ว่า มีพระสถูปแบบสุโขทัย กล่าวกันว่ารัชกาลที่ ๔ ครั้งทรงผนวช ได้เสด็จขึ้นไปธุดงค์ถึงเมืองเหนือ ทรงจำลองแบบสถูปบนยอดเขาพนมเพลิง ลงมาสร้างในพระนคร ดูเหมือนจะสร้างที่วัดบวรนิเวศก่อนที่อื่น

วัดบวรสถานสุทธาวาส

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ในรัชกาลที่ ๓ เป็นผู้ทรงสร้าง (ก)

วัดเบญจมบพิตร พระนคร

รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรของเดิมใหม่ทั้งหมดแล้วพระราชทานนามว่าวัด เบญจมบพิตรดุสิตวนาราม แบบโบสถ์และระเบียงงามไม่มีที่เปรียบได้

(ก) ปัจจุบันคือบริเวณโรงเรียนนาฏศิลป กรมศิลปากร

วัดปทุมคงคา พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๗ ว่า รัชกาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์

วัดปทุมวัน พระนคร

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทยว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงสร้าง

วัดป่าแดง เชียงใหม่

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๓ ว่า พระเจ้าติโลกราช สร้างเจดีย์แบบลังกาวงศ์รุ่นแรก บรรจุพระอัฐิพระเจ้าสามฝั่งแกน (พระราชบิดา)

วัดป่าเลไลกย์ สุพรรณบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ศ. ๙ ว่า มีพระเจดีย์แบบศรีวิไชย เชื่อว่าพระยาพาลสร้าง แรกสร้างเมืองสุพรรณบุรี

วัดป่าสัก เชียงแสน

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๔ ว่า พระเจดีย์วัดป่าสัก รู้ได้ว่าเป็นรุ่นเดียวกับเจดีย์วัดกู่กุฏ (จามเทวี) จังหวัดลำพูน และพระเจดีย์ธาตุจอมกิติ จังหวัดเชียงราย ลวดลายปูนปั้นซ่อมครั้งหลังเป็นแบบอย่างลังกาวงศ์

วัดพระแก้ว เชียงราย

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๒๔ ว่า มีวิหารที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต ซึ่งถูกลอบพาหนีเพลิงไหม้เมืองหริภุญไชย เพราะยุทธภัย ขึ้นไปอยู่ที่เมืองเชียงราย กับพระเจดีย์ที่พระแก้วมรกตถูกพอกปูนบรรจุไว้ภายใน

วัดพระแก้ว ลำปาง

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๒ ว่า มีพระธาตุดอนเต้า

วัดพระปฐมเจดีย์ นครปฐม

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๓ ว่า รัชกาลที่ ๔ ทรงสร้าง มีพระปฐมเจดีย์ ปูชนียสถานสำคัญอยู่ที่วัดนี้

วัดพะแนงเชิง พระนครศรีอยุธยา

หนังสือพงศาวดารเหนือว่า วัดพะแนงเชิง พระเจ้าสายน้ำผึ้งทรงสร้าง พระเจ้าสายน้ำผึ้งเป็นพระชนกพระยาธรรมิกราชากษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งเมืองเสนาราชนคร ภายหลังนั้นมา และก่อนสมเด็จพระเอกาทศรฐ กษัตริย์เมืองเทพนครไชยศิริจึงสร้างพระพะแนงเชิงขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๗ (พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ)

ฉบับโรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา

วัดพระประโทน นครปฐม

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ๖ ว่า มีพระสถูป เข้าใจว่าสร้างในสมัยทวาราวดี เหมือนกับแบบอย่างที่เมืองโปลนนารุวะลังกา โดยเฉพาะที่บันได

วัดฝาง สวางคบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๐๖ ว่า พระมหาธาตุพระฝางเดิมทำเป็นพระสถูป กล่าวกันมาว่า รัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้จำลองมาสร้างพระเจดีย์ ที่วัดราชประดิษฐ์ในพระนคร แต่พระเจดีย์พระฝางองค์เดิมนั้น ต่อมาพังลง องค์ที่อยู่เดี๋ยวนี้เป็นของพระสงฆ์สร้างขึ้นใหม่

วัดพระพายหลวง สุโขทัย

จะสร้างมาแต่เมื่อใดไม่ปรากฏ แต่เพราะเหตุที่วัดนี้มีปราสาทหิน ซึ่งชวนให้คิดว่าเขมรทำสร้างด้วยหินทราย เครื่องหินเป็นแบบเขมร แต่เครื่องปูนปั้นอาจซ่อมในสมัยสุโขทัย

วัดพระเมรุ นครปฐม

แผนผังพื้นพระสถูป เข้าใจว่าสร้างในสมัยทวาราวดี

วัดพระยาแมน พระนครศรีอยุธยา

อยู่ในคลองสระบัว อำเภอกรุงเก่า สมเด็จพระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระอาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณะมาแต่เดิม

วัดพระยืน ลำพูน

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๕ ว่า พระเจดีย์วัดพระยืน พระสุมนเถร ชาวเมืองศรีสัชนาลัย สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ ตามแบบอนันทเจดีย์เมืองพุกาม ประเทศพม่า

วัดพระยืน อำเภอลับแล อุตรดิตถ์

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๑๕ ว่า วัดพระยืนนี้อยู่ที่เมืองทุ่งยั้ง อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์

วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๐๓ ประชุมพงศาวดารภาค ๖๓ หน้า ๘๙ ว่า สมเด็จพระราเมศวร ทรงสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ การก่อสร้างเห็นจะพอจับงานก็ค้าง เพราะเกิดกบฏเปลี่ยนราชวงศ์กษัตริย์ ถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงโปรดฯ ให้เริ่มงานที่ค้างสร้างต่อในราว พ.ศ. ๑๙๙๒ โบสถ์วัดนี้และวัดศรีสรรเพชญ คงจะได้สร้างขึ้นเป็นแห่งแรกในกรุงศรีอยุธยา เลียนอย่างที่เมืองพิษณุโลก

วัดพระเสด็จ ลำปาง

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๐ ว่า ฝีมือที่ซ่อมพระธาตุเก่าครั้งสุดท้าย เป็นของสมัยพระเจ้ากาวิละต้นวงศ์ ณ เชียงใหม่

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองชะเลียง

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ส.ข. ๓ ว่า เป็นวัดสร้างสมัยชะเลียง ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑

วัดพิชัยญาติการาม ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๕ ว่า พระปรางค์องค์ใหญ่ กล่าวกันว่าสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติถ่ายอย่างพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองชะเลียง จังหวัดสวรรคโลก มาสร้าง

วัดพลับ

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒ ว่า รัชกาลที่ ๑ ทรงปฏิสังขรณ์

วัดพุทไธศวรรย์ พระนครศรีอยุธยา

พงศาวดารชินกาลมาลินี และหนังสือประเทศไทยในจดหมายเหตุแกมเฟอร์ว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสร้างที่เวียงเล็ก เมืองกำโพชนคร คราวสร้างกรุงศรีอยุธยา

วัดภูเขาทอง พระนครศรีอยุธยา

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๙๑ ว่า พ.ศ. ๑๖๓๐ พระนเรศวรหงสา (พม่า) ยกกองทัพข้ามลงมาตีเมืองอ.โยธยา ตั้งค่ายตำบลนนตรี (นนทรี) เมื่อทราบว่าพระนารายณ์ครองราชสมบัติที่เมืองอโยธยาก็

เกรงเดชานุภาพ จึงพนันก่อพระเจดีย์ พระนเรศวรก่อ ๑๕ วันถึงบัวกลุ่ม ได้นามภายหลังเมื่อสมเด็จพระราเมศวรสร้างขึ้นเป็นวัดแล้วว่า วัดภูเขาทอง พงศาวดารพม่าว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกแก่พม่าครั้งแรก พระเจ้าบุเรงนองให้บุรณะพระเจดีย์ของพระนเรศวรหงสา แล้วทำการมหกรรมฉลอง ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ และสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๑๑ ว่า ถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระเจดีย์ชำรุด มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างใหม่ จึงแปลงเจดีย์มอญ เป็นพระเจดีย์เหลี่ยม เช่น พระเจดีย์เหลี่ยมวัดชุมพลนิกายราม อำเภอบางปะอิน

วัดมกุฎกษัตริยาราม พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๗ ว่า รัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ ทรงสร้าง

วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา

พงศาวดารฉบับกรมพระปรมานุชิตชิโนรส หน้า๓ และสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๐๓ ว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ สร้างพระศรีรัตนมหาธาตุฝ่ายบุรพทิศ หน้าพระบันชั้นสิงห์ สูง ๑๙ วา ยอดนพศูลสูง ๓ วา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๗ พระมหาเถรธรรมกัลญาณ คงจะเป็นเจ้าอาวาสที่วัดนี้ ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๓ หน้า ๘๙ ว่า วัดนี้เป็นที่สถิตของเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

วัดมหาธาตุ เมืองไชยา

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศ รูปที่ ศ. ๑ ว่า พระมหาธาตุเป็นแบบอย่างเดียวกับพระเจดีย์ ซึ่งพระเจ้ากรุงศรีวิไชยทรงสร้างที่ในเกาะชวา สมัย พ.ศ. ๑๓๐๐ และพระมหาธาตุที่วัดนี้ ก็เหมือนกับพระมหาธาตุองค์เดิม ที่ทำพระเจดีย์แบบลังกาสวม ณ เมืองนครศรีธรรมราชนั้น

วัดมหาธาตุ เมืองทุ่งยั้ง อุตรดิตถ์

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๑๓ ว่า วิหารหลวงวัดมหาธาตุ เมืองทุ่งยั้ง ซ่อมครั้งเก่าหลังที่สุด สมัยศรีอยุธยาตอนปลาย

วัดมหาธาตุ พระนคร

สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาวัดสลัก ซึ่งเป็นวัดโบราณก่อนสร้างกรุงเทพ ฯ ขึ้น

วัดมหาธาตุ พิษณุโลก

พงศาวดารเหนือว่า ตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำน่านทางฝั่งตะวันออก พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก (พระเจ้าพรหมมหาราช) ทรงสร้างคราวเดียวกับสร้างเมืองพิษณุโลก เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระ-ศรีศาสดา

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๑ ว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (พญาลิไทย) เสด็จลงมาซ่อมอยู่ถึง ๗ ปี นี่แสดงว่าเป็นวัดใหญ่ที่มีอยู่ก่อนแล้ว หากชำรุดทรุดโทรมมาก ด้วยทิ้งร้างมานาน

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๑ หน้า ๑๓๑ (๑๙) ว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๓ (พญาลิไทย) คงจะได้ทรงสร้างโบสถ์ในวัดนี้เพิ่มขึ้น ทั้งบุรณะพระมหาธาตุหรือสร้างสิ่งที่ค้างแต่รัชกาลก่อน จนพระมหาธาตุสำเร็จ

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๒ หน้า ๑๐๑๒ ว่า เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จขึ้นไปประทับเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี ได้ทรงบุรณะพระปรางค์ สูงตลอดยอด ๑๕ วา เพื่อบรรจุพระบรมธาตุ

วัดมหาธาตุ เพชรบุรี

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ หน้า ๕๕๙ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเพชรบุรีฝั่งตะวันตก มีพระปรางค์องค์ใหญ่ ๕ ยอด สูง ๒๕ วา ๑ ศอกเศษ ฐานกลมวัดโดยรอบ ๖๐ วา เป็นปูชนียสถานสำคัญ มีถนนคั่นกลาง ส่วนเหนือเป็นโบสถ์ ส่วนใต้เป็นกุฎิพระสงฆ์คล้ายกับวัดพระเชตุพนกรุงเทพฯ เวลาสงกรานต์ราษฎรจะไปประชุมเวียนเทียนรอบๆ พระปรางค์ในเวลาเย็น เป็นงานประจำปี

วัดมหาธาตุ ราชบุรี

ตั้งที่เหนือศาลากลางจังหวัดเดี๋ยวนี้ ซึ่ง ณ ที่ใกล้วัดมหาธาตุนั้นเป็นเมืองราชบุรี ในต้นๆ สมัยศรีอยุธยา

วัดมหาธาตุ ลพบุรี

ตั้งอยู่หลังสถานีลพบุรี ไม่ปรากฏว่าใครสร้าง และสร้างมาแต่เมื่อใด

เว้นแต่พระปรางค์ พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ กษัตริย์เขมรทรงสร้าง ๆ พร้อมกับปรางค์สามยอด และโบราณสถานวัตถุอื่น ๆ

พระเจ้าสุริยวรรมันที่ ๑ ทรงนับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน

วัดมหาธาตุ สุโขทัย

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ส.ข. ๘ ว่า เป็นวัดใหญ่โตมาก มีเขตยาวถึง ๕ เส้น ๔ วา กว้าง ๕ เส้น มีเจดียสถานและถาวรวัตถุมากมาย พระเจดีย์ที่เป็นองค์พระมหาธาตุเป็นเจดีย์แบบไทย

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๒ หน้า ๑๐๑๖ ว่า พระศรีสากยมุนี ซึ่งได้นำลงมาประดิษฐานไว้ที่วัดสุทัศน์แต่ก่อนนั้น ก็อยู่ที่ในวิหารหลวงวัดนี้

พงศาวดารเหนือว่า เข้าใจว่าวัดนี้เป็นวัดที่พระยาอภัยคามินีได้สร้างแต่แรกสร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒

วัดมหาธาตุ สุพรรณบุรี

จะสร้างมาแต่เมื่อใดและใครสร้างไม่ปรากฏ ถึง พ.ศ. ๒๐๓๑-๒๐๓๔ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์ตลอดเวลาในรัชกาล

สันนิษฐานว่าบรรพชนของพระองค์ จะได้เกี่ยวข้องกับวัดนี้มาแต่ก่อน

วัดมหาธาตุ อำเภอสวางคบุรี

บุรพกษัตริย์องค์แรกของพระชนนี สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ คงจะได้สร้างขึ้น พร้อมกับสร้างเมืองตรัยตรึงษ์

เมืองตรัยตรึงษ์ ราชวงศ์เวียงพางคำ เสด็จลงมาครอง

วัดมหาพฤฒาราม พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๗ ว่า เดิมชื่อวัดท่าเกวียน เมื่อรัชกาลที่ ๔ ให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม โปรดฯ ให้สถาปนาวัดท่าเกวียน พระราชทานชื่อใหม่ว่า วัดมหาพฤฒาราม

วัดมเหยงค์ พระนครศรีอยุธยา

พงศาวดารเหนือ หน้า ๔๗ ว่า มีช้างยืนเอาหลังหนุนฐานทักษิณพระเจดีย์

วัดนี้เป็นวัดที่พระอัครมเหสี พระยาธรรมิกราชา กษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งเมืองเสนาราชนคร ได้ทรงสร้าง

วัดโมลีโลกย์ ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๓ ว่า รัชกาลที่ ๒ ปฏิสังขรณ์แล้วเสร็จในรัชกาลที่ ๓

พระมงคลบพิตร

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ อ. ๑๘ ว่า อยู่ด้านใต้ของวัดพระศรีสรรเพชญ อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าพระบรมราชาครั้งเป็นอุปราชครองกรุงศรีอยุธยา สร้างเป็นพระอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระบรมชนกนาถ ที่ต้องเสด็จขึ้นไปครอง

ราชสมบัติอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ยังไม่ได้ทำวิหาร ทำวิหารแล้วฟ้าผ่า สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ภายหลังสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงซ่อม ใน พ.ศ. ๒๒๘๔ แล้วถูกพม่าเอาไฟเผา ครั้งกรุงแตกครั้งที่ ๒

วัดยานนาวา พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๑ ว่า รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง โปรดฯ ให้สร้างรูปเรือสำเภาเป็นฐานเจดีย์ไว้ ให้อนุชารุ่นหลังได้ดูด้วย

วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒ และหน้า ๑๓๔ ว่า รัชกาลที่ ๑ ทรงปฏิสังขรณ์ก่อฤกษ์สร้างพระปรางค์ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๓๓๖

วัดราชาธิวาส พระนคร

หนังสือเรื่องความทรงจำ หน้า ๕๖ และสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ๑๖ ว่า เดิมชื่อว่าวัดสมอราย รัชกาลที่ ๔ ทรงผนวชได้เสด็จมาจำพรรษาวัดนี้ และวัดนี้เป็นวัดแรกที่รัชกาลที่ ๔ ประดิษฐานธรรมยุติกนิกายขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ โบสถ์วัดนี้ทำตามแบบอย่างเขมร

วัดราชนัดดา พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๐ ว่า รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง

วัดราชบพิธ พระนคร

หนังสือเรื่องความทรงจำ หน้า ๑๕๖ ว่า รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างเป็นวัดประจำรัชกาล ก่อฤกษ์ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒

วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สร้างพระมหาธาตุ ณ ที่ๆ ถวายพระเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพญา และเจ้ายี่พญาพระเชษฐา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ สร้างพระวิหารเป็นพระอารามแล้ว ให้นามชื่อวัดราชบุรณะ พงศาวดารฉบับกรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า เวลาที่สร้างโบสถ์นี้ ยังไม่เกิดมีโบสถ์

วัดราชประดิษฐ์ พระนคร

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๕ ว่า รัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ เป็นวัดประจำรัชกาล แม้จะเป็นวัดเล็ก แต่น่าดูมาก โบสถ์งามนัก ภายนอกประดับหินอ่อนล้วน ภายในเขียนภาพพระราชพิธี ๑๒ เดือน หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๗ ว่า พระเจดีย์ที่วัดนี้ได้ถ่ายแบบมาแต่พระธาตุพระฝางเมืองสวางคบุรี

วัดราชโอรส ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๓ ว่า รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง แต่เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นเจ้าต่างกรม เดิมชื่อว่า วัดจอมทอง

วัดลำปางหลวง จ.ว. ลำปาง

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๙ ว่า พระธาตุถูกซ่อมมาหลายครั้ง ลวดบัวที่ปรากฏเดี๋ยวนี้ เป็นของซ่อมสมัยพระเจ้ากาวิละ เช่นเดียวกับพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน

วัดศาลาสี่หน้า ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒ ว่า รัชกาลที่ ๑ ทรงปฏิสังขรณ์

วัดศรีชุม เมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๙๒ และพงศาวดารเหนือ ว่า มีลวดลายจำหลักด้วยศิลา สันนิษฐานว่าเป็นวัดสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คราวสร้างเมืองสุโขทัยครั้งที่ ๒

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

มีทุกเมืองที่เป็นเมืองกษัตริย์ เรียกปะปนกันเป็น ๓ อย่าง

๑. วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

๒. วัดมหาธาตุ

๓. วัดหน้าพระธาตุ หรือวัดพระธาตุ

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๒ หน้า ๑๐๑๙ และสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๙ ว่า วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ มีที่เมืองชะเลียง (สวรรคโลก) ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองศรีสัชนาลัย เป็นวัดใหญ่กว่า

วัดในเมืองศรีสัชนาลัยทั้งหลาย มีพระบรมธาตุรูปปรางค์เป็นโบราณวัตถุที่งดงามยิ่งแห่งหนึ่งในเมืองเหนือ มีแผ่นไม้จำหลัก ซึ่งเป็นเพดานของปรางค์งดงาม เดี๋ยวนี้รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน

นอกกำแพงแก้วทางตะวันออกเฉียง.หนือ มีอุโบสถและตึกสี่เหลี่ยมเป็นที่ไว้พระรูปพระร่วง (อรุณราช) และพระฦๅ ในวันเพ็ญเดือน ๔ มีงานประชุมนมัสการเป็นนักขัตฤกษ์ประจำปี

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ว่า รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ทรงสร้างเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญที่อยู่ภายในกำแพงพระบรมราชวังด้านตะวันออก การก่อสร้างได้ลงมือพร้อมกับสร้างพระบรมราชวังและวัดพระเชตุพน

วัดพระศรีสรรเพชญ พระนครศรีอยุธยา

ตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ยกพระราชวังเดิมของพระปฐมกษัตริย์ ให้เป็นวัด ก็เป็นเพียงวัดพุทธาวาสอยู่ในกำแพงพระราชวัง ครั้นเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงหล่อพระพุทธรูป พระศรีสรรเพชญประดิษฐานไว้ในพระวิหารหลวงที่ทรงสร้างแล้ว แต่นั้นวัดพุทธาวาส ก็ได้เรียกนามว่าวัดพระศรีสรรเพชญ โปรดฯ ให้ทำการฉลองวันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๐๔๖

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย ร. รูปที่ ๘ เดิมชื่อวัดสะแกเมื่อรัชกาลที่ ๑ เสด็จยกกองทัพกลับจากเมืองเขมรได้สรงและสระพระ-

เกศาที่วัดนี้ เสวยราชย์แล้ว โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม รัชกาลที่ ๓ สร้างพระวิหารประดิษฐาน พระอัฏฐารส ซึ่งเชิญลงมาแต่วัดวิหารทอง จังหวัดพิษณุโลก

วัดสุทัศน์เทพวราราม พระนคร

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย ร. ๑ รูปที่ ๓ และหน้า ๑๓๓ รัชกาลที่ ๑ ทรงก่อรากพระวิหาร รัชกาลที่ ๒ สร้างต่อมา แล้วเสร็จในรัชกาลที่ ๓

วัดสุวรรณดาราราม พระนครศรีอยุธยา

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒ ว่า อยู่ภายในกำแพงกรุงศรีอยุธยาหลังป้อมเพชร พระอักษรสุนทร (ทองดี) สมเด็จพระปฐมบรมมหาอัยกาธิบดี แห่งพระบรมราชวงศ์จักรีทรงสร้าง ที่นิวาสสถานเดิมของพระองค์ รัชกาลที่ ๑ ทรงปฏิสังขรณ์ หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ว่า ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง

วัดโสมมัสวิหาร พระนคร

หนังสือวิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๘ หน้า ๑๕๙๗ ว่า รัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ทรงสร้างอุทิศพระราชทานแก่พระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี

วัดอมรินทร์ ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒ ว่า กรมพระราชวังหลังทรงสร้าง

วัดอรุณราชวราราม ธนบุรี

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๒-๑๓๓ เดิมชื่อว่า วัดแจ้ง รัชกาลที่ ๑ ทรงปฏิสังขรณ์ เห็นจะยังไม่แล้วสำเร็จ รัชกาลที่ ๒ ขึ้นเสวยราชย์ ทรงสร้างเป็นวัดประจำรัชกาล มาแล้วเสร็จในรัชกาลที่ ๓

วัดสวนดอก เชียงใหม่

สถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๗ ว่า พระเจ้ากือนาเป็นผู้สร้าง ให้พระสุมนเถระ ผู้ไปจากเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ องค์พระเจดีย์ของเดิมถูกซ่อมในยุคปัจจุบัน จนผิดไปจากเค้าเดิมมาก

วัดอุโมงคำ เชียงใหม่

หนังสือสถาปัตยกรรมในประเทศไทย รูปที่ ช. ๑๘ ว่า พระเจดีย์วัดอุโมงคำ (เชิงดอยสุเทพ) สร้างตามแบบอย่างลังกาวงศ์ เป็นพระเจดีย์ที่งดงามมาก

ปกิณกะ พื้อนม่านมุ่ยเซียงตา

ข้าพเจ้าติดใจในเรื่องพื้อนม่านมุ่ยเซียงตา ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๒ เล่ม ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๑ ที่ว่า "เพลงนี้คงจะเป็นของไทย อันใช้บรรเลงกันในภาคกลาง ตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้น ๆ และมีท่ารำประกอบอยู่ด้วย เมื่อพม่านำเอาไปจึงได้บรรจุคำร้องอันเป็นภาษาพม่า และเพิ่มเติมท่าพื้อนรำขึ้นอีกตามที่เห็นงาม ฯลฯ"

ข้อความที่ท่านกล่าว ข้าพเจ้าเห็นเหมาะสมที่พม่าจะได้ไปเมื่อกรุงแตกครั้งที่ ๑ เพราะศึกครั้งนั้นเป็นศึกกษัตริย์ กวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปเสียเป็นอันมาก รวมทั้งเชิญเสด็จสมเด็จพระมหินทราธิราชไปด้วย

ก็เมืองเชียงใหม่ สมัยก่อนกรุงแตกนั้น มีพระยามอญอยู่กำกับเมือง กรุงแตกแล้วพระเจ้าหงสาวดี (บุเรงนอง) ก็ส่งราชบุตรของพระองค์ให้มาอยู่ครองเมืองเชียงใหม่ สืบราชวงศ์ต่อมาอีกหลายชั่วกษัตริย์

ข้าพเจ้าได้ลองจดชื่อม่าน และพวกม่าน ประกอบหลักฐานเป็นความเห็นมาพิจารณา ทำให้แน่ใจว่า ที่เรียกว่าพื้อนม่าน ก็คือรำไทยพื้อนม่านมุ่ยเซียงตา เป็นชื่อเรียกทางเชียงใหม่สมัยโน้น

มัน ไทยผู้มัน มันอ๋องในสามก๊ก ก็คือกษัตริย์ไทย

มานกู ในมณฑลยูนนาน

ม่าน อยู่ในมณฑลยูนนาน ไกวเจา ครั้งสมัยจิ๋น ๒ มณฑลนี้อยู่นอกเขตจีน ๆ รู้จักดินแดนทั้ง ๒ ในนามขึ้นม่าน แปลว่า ฝูงงูใหญ่ (พระยานาค) เพราะนับถือนาค ม่านก็คือพวก ง. อ้ายลาว

ในหนังสือวิเคราะห์เรื่องเมืองไทยเดิม หน้า ๒๗ และหนังสือเรื่องของชาติไทย หน้า ๒๑ ว่า อ้ายลาวสักรูปมังกรที่ร่างกาย ข้าพเจ้าว่า เห็นจะเป็น ง อ้ายลาว และสักรูปนาค เพราะ ง อ้ายลาวนับถือนาคมาแต่ก่อนพุทธกาล [ก] ไทยพวกที่สักตัวนี้ ได้ลงมาตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองตาก คือพระเจ้าสัตดำมหาราช และพระยากาพวรรณดิสเสด็จจากเมืองตากลงมาสร้างเมืองละโว้ เพราะสักพระองค์ดำด้วยกันทั้งนั้น [ข]

ม่านลาว คือมังลาว

ม่านสี จีนเรียกไทยเมืองหนองแส (ตาลีฟู) ซึ่งเป็นราชธานีของอาณาจักรน่านเจ้าครั้งหลัง ต่อจากเมืองแส (ม่งเส) ครั้งแรก

หม่าน ก็คือม่าน อยู่ในตังเกี๋ยและในพม่า "มอญม่านประมวลมา" ในโคลงสดุดีสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น คือพม่าได้เกณฑ์เอามอญและไทยเข้ากองทัพยกมา

มังลาว คือม่านลาว มังมหานรธา มังสีหสุระ และพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง คู่ศึกกับพระเจ้าราชาธิราช และมังรายกยอชะวา ล้วนมีมังออกหน้าเป็นไทยทั้งนั้น ไม่ใช่พม่า ชื่อมังมหานรธาได้มาเป็นนามบรรดาศักดิ์ของแม่ทัพพม่าภายหลัง ก็เพราะเป็นมงคลนามยืมเอามาใช้.

จบเล่ม ๑

เล่ม ๒ เริ่มต้นเมืองนครศรีธรรมราช

(ก) หนังสือพงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๒๕๖

(ข) หนังสือพงศาวดารเหนือ

สิ่งสำคัญ

เมืองฝางมี ๒ แห่ง คือ ที่เมืองอุมงคเสลานครราชธานีของขอม อยู่เหนือเมืองเชียงใหม่ เดี๋ยวนี้เรียกว่าอำเภอฝาง ขึ้นจังหวัดเชียงใหม่ ๑ อีกแห่ง ๑ คือ เมืองสวางคบุรี เมืองโบราณก่อนสมัยพงศาวดารเหนือ แล้วเรียกว่าเมืองฝาง เห็นจะในสมัยศรีอยุธยา

เมืองฝางเวลานี้อยู่ในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อกรุงแตกครั้งที่ ๒ พระพากุลเถระ ราชาคณะตั้งตัวเป็นเจ้าพระฝาง ทั้งกำลังครองผ้ากาสาวพัสตร์ เรียกว่าก๊กเจ้าพระฝาง

พงศาวดารเหนือว่า พระยากาฬวรรณดิส ได้เสด็จขึ้นไปเมืองสวางคบุรี

ฉะนั้น เมืองสวางคบุรี จึงมีอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ได้ทรงอาราธนาพระรากขวัญ (ก) กับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าลงมาไว้ที่เมืองละโว้ แต่พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า ก็ปาฏิหาริย์กลับเมืองสวางคบุรี พระองค์ทรงเพียรอาราธนานำลงมาถึง ๗ ครั้ง (ข)

พระธาตุพระฝางคงเป็นของคู่บ้านคู่เมืองมาแต่เดิม น่าจะมีแต่แรก ๆ สร้างเมือง

(ก) นี่แปลว่าเมืองนี้ได้รับลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาทางเมืองเหนือแล้ว

(ข) นี่แสดงว่าพระยากาฬวรรณดิส ย้ายราชธานีจากแคว้นเหนือขยายเขตลงมาปกครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ฉะนั้นจึงจำต้องเชิญสิ่งสำคัญของเมืองเหนือ เอาลงไปไว้ที่แคว้นใต้ด้วย

รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายแบบอย่างลงมาสร้างพระสร้างเจดีย์วัดราชประดิษฐ์ในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาลของพระองค์ พระเจดีย์แบบนี้ คือทำกลมทรงลังกา อย่างสมัยสุโขทัย (ก)

เมื่อพระยาธรรมราชา สร้างเมืองสวรรคโลกขึ้นใหม่ที่เมืองชะเลียงในราว พ.ศ. ๑๔๐๐ ได้ทรงแต่งให้เจ้าธรรมกุมารราชโอรสลงมาครองเมืองกำโพชนคร ๆ เมืองนี้ก็คือเมืองทุ่งยั้ง

เมืองทุ่งยั้งเป็นเมืองโบราณสำคัญ ครั้งไทยยกลงมาในถิ่นนั้น เพราะกล่าวไว้ว่ามีเมืองขึ้นหลายเมืองออกชื่อเมืองสวางคบุรีด้วยเมืองหนึ่ง

เมืองทุ่งยั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ห่างลำแม่น้ำน่านประมาณ ๕ กม. มีแนวกำแพงเมืองปรากฏอยู่

ในเมืองนี้มีศิลปวัตถุสำคัญ ซึ่งแสดงอายุว่าเป็นเมืองโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๔ อยู่ ๓ แห่ง

๑. พระเจดีย์ที่บรรจุพระมหาธาตุ เป็นแบบเจดีย์ไทยอยู่ในวัดมหาธาตุ ที่ตั้งกลางเมืองทุ่งยั้ง ภายหลังได้หักพังลง มีผู้ซ่อมแปลงเป็นรูปอื่นเสีย ส่วนพระวิหารหลวง ซึ่งน่าจะปฏิสังขรณ์ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศยังดีอยู่

๒. มีพระแท่นศิลาอาสน์บนเขาทองทางหลังเมือง อันเป็นเทือกเขาศิลาแลง (ข)

๓. มีวัดพระยืนใกล้ ๆ กับพระแท่นศิลาอาสน์ วัดนี้มีรอยพระพุทธบาทยุคล (คือ รอยพระบาททั้งขวาและซ้าย) แต่เรียกกันว่าพระยืน (ค)

(ก) สถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๑๓๕
(ข) วิทยาจารย์ เล่ม ๓๑ ตอน ๑๒ หน้า ๑๐๒๓
(ค) [illegible]กรมศิลปากร หน้า ๔๑

รอยพระบาทก็ดี หรืออาสน์เปล่าก็ดี เป็นรูปเคารพถึงพระพุทธเจ้าก่อนกาลสร้างพระพุทธรูป ฉะนั้น อายุของเมืองนี้ ก็ได้สร้างขึ้นก่อน พ.ศ. ๔๐๐ (ก)

ทำให้สันนิษฐานต่อไปได้ว่า บ้านเมืองไทยแคว้นเหนือทางลุ่มแม่น้ำยม แม่น้ำน่าน ก่อนสมัยสุโขทัยนั้น ก็เป็นถิ่นฐานไทยทั้งนั้น มิใช่เป็นบ้านเมืองของพวกละว้า ดังที่เราเข้าใจกันมาแต่ก่อนนั้นเลย (สยามในอดีต)

ไทยพวกนี้เดินลงมาจากเมืองเชียงลาว ตามลำแม่น้ำงาวเพราะแม่น้ำงาวในอาณาจักรโยนกเชียงแสนไหลลงสู่แม่น้ำยม

ทุ่งยั้งเป็นคำไทย คือ ที่พักกลางทางระหว่างแม่น้ำยม กับแม่น้ำน่านนั่นเอง

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖

พุทโธ ธัมโม สังโฆ

พุทธานุภาพนำผล เกิดสรรพมงคลน้อยใหญ่
เทวาอารักษ์ทั่วไป ขอให้เป็นสุขสวัสดี
ธรรมานุภาพนำผล เกิดสรรพมงคลเฉลิมศรี
เทพช่วยรักษาปราณี ให้สุขสวัสดีทั่วกัน
สังฆานุภาพนำผล เกิดสรรพมงคลแม่นมั่น
เทเวศร์คุ้มครองป้องกัน สุขสวัสดิสันต์ทั่วไป ฯ

(ก) สถาปัตยกรรมในประเทศไทย หน้า ๒๐ และพุทธเจดีย์สยาม

เฉลิม

ความปรารถนาจะให้มีอายุยืน เป็นความปรารถนาที่มีอยู่ในสัญชาตญาณของมนุษย์ทุกคน เพราะดังนั้น ผู้ใหญ่จึงให้พรด้วยการ มีอายุ วรรณะ สุขะ พละ แก่ผู้น้อย

การหล่อพระทำบุญฉลองอายุ ก็เพื่อปรารถนาจะให้พระช่วยให้มีอายุมั่นขวัญยืน ชั้นเดิมทำเป็นพระแผง พิมพ์พระพุทธรูปแบนๆ ติดกระดาน มีลักษณะคล้ายใบเสมา เพราะข้าพเจ้าพบตามวัดเก่าๆ ที่ห่างไกล แม้ในอำเภอโคกสำโรง ไชยบาดาล นับจำนวนพระจะมีไม่เท่ากันทุกแผ่น นั่นคือ อายุของผู้สร้าง การหล่อพระพุทธรูปฉลองอายุ อาจเกิดขึ้นในสมัยศรีอยุธยาตอนปลายแล้วได้มาเป็นธรรมเนียมในสมัยรัตนโกสินทร์ เพราะพระเจ้าแผ่นดิน โปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมวาร

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์มีอายุครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ พวกจีนที่ฝากตัวอยู่ในสังกัด แนะนำท่านให้ทำแซยิดขึ้น ซึ่งตามธรรมเนียมแล้ว จีนถือว่าอายุ ๖๐ ปี เป็นสมัยสำคัญนัก จึงทำพิธีฉลองวันเกิด [ก]

เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ ทำแซยิดครั้งนั้นแล้ว การทำบุญแซยิดก็แพร่หลายทำกันทั่วไป ในบรรดาผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ การทำบุญทางศาสนาก็แต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ตั้งโรงครัวเลี้ยงดูกัน แสดง

(ก) พงศาวดารไทยใหญ่ หน้า ๕๗ บรรทัด ๑๓

เกียรติยศว่ามีคนนับถือมาก ตั้งโต๊ะอวดบ้าน อวดเครื่องลายครามเป็นการอุดหนุนอุตสาหกรรมของจีนเพราะสั่งซื้อเข้ามาแพง ๆ แล้วมีมหรสพให้คนดู ผู้ไปช่วยเหลือก็ให้ของกำนัลแก่กัน

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงมีพระชนมายุครบ ๖๐ ใน พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงทำพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา โปรดฯ ให้จุดประทีปโคมไฟตามวังเจ้านาย บ้านขุนนางและราษฎรทั่วไปนับเป็นครั้งแรก ปีต่อมาการจุดโคมไฟก็กะพร่องกะแพร่ง ยังไม่เป็นธรรมเนียม ต่อ ๒๔๑๖ ในรัชกาลที่ ๕ จึงได้จุดโคมไฟกันทั่วถึงเป็นประจำ[ก] ทุกปีมา กระทั่งเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕

รักชาติบ้านเมือง

พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖

เราเกิดมาแล้วชาติหนึ่ง ควรคำนึงถึงชาติศาสนา
ไม่ควรให้เสียทีที่เกิดมา ในหมู่ประชาชาวไทย
แม้ใครตั้งจิตคิดรักตัว จะมัวนอนนิ่งอยู่ไฉน
ควรจะร้อนอกร้อนใจ เพื่อให้พรั่งพร้อมทั่วตน
ชาติใดไร้รักสมัครสมาน จะทำการสิ่งใดก็ไร้ผล
แม้ชาติย่อยยับอับจน บุคคลจะสุขอยู่อย่างไร ฯ

(ก) ประเพณีทำบุญวันเกิดพระยาราชพินิจจัย หน้า ๒๐

กินอาหาร

แต่เดิมไทยกินอาหารด้วยตะเกียบ ไม่ได้กินด้วยมือ แม้พวกที่อยู่ในอาณาของอิทธิพลขอม คือ สิบสองบั๋นนา ก็ยังใช้ตะเกียบหยิบอาหารอยู่จนทุกวันนี้

เราเลิกตะเกียบหันมากินอาหารด้วยมือ เพราะอิทธิพลขอมผู้เบ็นศิษย์ชาวอินเดียที่โยนกเชียงแสน และแคว้นเหนือ แต่เราไม่เลียนแบบกินด้วยมือในถาดใบเดียวที่ใส่ข้าวและกับปนเปและกินด้วยกันหลายคนเช่นนั้น หากกินในถาดที่ยกสูงเบ็นเชิง ที่เรียกว่าพานเชิงหรือโตกให้พ้นจากฝุ่นละอองแล้ว ยังประดิษฐ์จานเชิงใบเล็ก ๆ บรรจุกับข้าววางในพานเชิงนั้น อาหารที่เบ็นแกงก็ใส่โถตั้งกลางพานเชิงของหวานมีต่างหากคนละที่ มีพานรองชามข้าวหรือจานเชิงใบใหญ่ใส่ข้าว และขันน้ำพานรองตั้งอย่างโอ่อ่าสง่าผ่าเผย ไม่แอบกินอย่างครู ซ้ำกินคนละที่เช่นแบบเลี้ยงพระ แบบอย่างนี้เราจะเห็นได้ตามบ้านคฤหบดีและชาวสวนชาวนาที่มั่งคั่ง

จานเชิง ชามและโถ ไทยทำได้เองทั้งที่เตาเวียงกาหลงและเตาทุเรียง ไม่ต้องซื้อหาจากจีนหรือเอาจีนเข้ามาเบ็นครู ให้แบบอย่างแก่ไทยทำเลย แม้พานเชิงและขันเชิงแต่ก่อนนั้น เราก็หล่อทำได้เองด้วย

เรากินเอาอย่างครูกันมานาน เพราะสะดวกแก่การฉีกปลาและม้วนผักจิ้ม เพิ่งกินด้วยช้อนซ่อมในรัชกาลที่ ๔ แต่ก็ใช้กันเบ็นส่วนน้อย เพราะใช้แต่ในราชสำนัก วังเจ้านายและบ้านขุนนางผู้ใหญ่ ต่อกลางรัชกาลที่ ๕ แล้ว จึงใช้กันทั่ว ๆ ไป

เข้าทรงลงเจ้า

ศาสนาที่ไทยนับถือมาแต่บุรพกาลนั้น นับถือผี มีการเซ่นไหว้ตามฤดูกาล แล้วภายหลังบางพวกจึงนับถือพุทธศาสนา ก่อนจีนนับถือ

พวกที่ลงมาอยู่ในประเทศไทย นับถือพุทธศาสนากับทั้งศาสนาพราหมณ์ ที่ไม่ขัดกับหลักธรรมของพระพุทธเจ้ารวมกัน

แม้เช่นนั้นการนับถือผีก็ยังคงรวมรับปฏิบัติอยู่ด้วย มีการเซ่นไหว้ผีเรือน ผีบ้าน (พระภูมิเจ้าที่) และผีเมือง

ด้วยเหตุที่ไทยนับถือผี มาแต่โบราณกาลเช่นนี้ พวกจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย เห็นการทรงเจ้าเข้าผีมีลาภสักการดี ก็ถือโอกาสนั้น เชิญเจ้าที่ตัวนับถือเข้าบ้าง ชั้นแรกก็บอกดี ภายหลังบอกเรื่องร้าย มีอาทิว่าจะเกิดไฟไหม้ที่นั่น ที่นี่ในเท่านั้นวัน ครั้นถึงกำหนดก็เกิดไฟไหม้ขึ้นจริง ๆ เจ้าศาลนั้นก็ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่นับถือของคนทั่วไป คนทรงเจ้าที่ศาลนั้น ก็ยิ่งมีลาภสักการมากขึ้น จึงต้องมีกฎหมายห้ามเข้าทรงลงเจ้าขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เพราะจะป้องกันมิให้เจ๊กเอาไฟเผาบ้านเผาเมือง เพื่อหาอามิสบูชา เป็นข้อสำคัญในครั้งนั้น

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๖

แม้หวังตั้งสงบ จงเตรียมรบ ให้พร้อมสรรพ์
ศัตรกล้า มาประจัญ ก็อาจสู้ริปูสลาย ฯ

ซำปอกง

คือ เจียนห้อ เป็นชาวมณฑลฮุนหนำ คืออาณาจักรน่านเจ้าแต่ก่อน เรียกกันว่า แต้ฮั้ว และอีกชื่อหนึ่งเรียกว่า ซำป้อ ๆ เป็นคนกล้าหาญ และมีความสามารถดีเป็นขันทีของพระเจ้าเสงโจ๊วฮ่องเต้ ปรารถนาจะแผ่เดชานุภาพ จึงให้เจียนห้อเป็นราชทูตพร้อมด้วยกำลังทหาร ๒๗๘๐๐ คนลงเรือสำเภา ๖๒ ลำ ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมบรรดานานาประเทศ ในราว พ.ศ. ๑๙๕๐ เดินทางเข้ามาถึงเมืองไทย ในรัชกาลสมเด็จพระรามราชาธิราช เมื่อเดือน ๑๑ ปีชวด พ.ศ. ๑๙๕๑ เมื่อเจียนห้อถึงแก่กรรม ชื่อเสียงของเจียนห้อก็เป็นที่นับถือของชาวจีนเป็นอันมาก จึงพากันเรียก "ซำปอกง" เผอิญอักษรตัว ซำ ในภาษาจีน ตรงกับอักษรที่จารึก พระพะแนงเชิง และพระประธานวัดกัลยาณมิตร เพราะแปลว่า สาม ส่วนอักษรตัวปีอออกเสียงเหมือนกัน สำหรับของวัดแปลว่า แก้วประเสริฐหรือของวิเศษ ของเจียนห้อว่าป้องกัน รักษา รับประกัน ตัวกง เป็นคำยกย่อง

เหตุที่สำเนียงอักษรจีนมาเหมือนกันเข้านี้เอง จึงทำให้จีนทั้งหลายเข้าใจเอาว่า พระพะแนงและพระประธานวัดกัลยาณมิตรเป็นเจียนห้อไป แม้คนจีนที่รู้หนังสือดีแต่ไม่รู้หลักพระพุทธศาสนา ก็ไม่เข้าใจคำ "ซำปี้อฮุดกง" ว่า ระตะนะสามอย่างนี้เหมือนกัน ก็เลยถือผิดพลาดหลงเชื่อไปกับพวกที่ไม่มีการศึกษานั้นด้วย [ก]

(ก) วิทยาศาสตร์ เล่ม ๓๑ ตอนที่ ๗ หน้า ๕๒๘ และประเทศไทยในตำนานจีน

ประเพณีไทย

สมเด็จพระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถระ)

นานมาแล้วที่พูดกันว่า "ขนบธรรมเนียมประเพณี" จนเป็นคำที่พูดโดยไม่ต้องคิด รู้สึกกันว่าเป็นคำที่พื้นๆ แต่ความจริงคำนี้มีค่ามากยิ่งนัก เป็นคำที่ต้องมีมาคู่กับคำว่า ประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา ต้องมีประเพณีของตนๆ แม้จะแตกต่างกันไปตามถิ่น แต่ก็รวมอยู่ในความหมายว่า ประเพณี ขนบธรรมเนียมประเพณีจึงเป็นสิ่งที่ต้องสงวนรักษาไว้ วิธีที่จะรักษาไว้ได้ดีนั้น กล่าวโดยรวมยอดคือต้องให้ทุกคนรู้จักคุณค่า ของขนบธรรมเนียมประเพณีนั้นๆ ดังนั้น การที่สำนักพิมพ์ประจักษ์วิทยา ซึ่ง นายประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล เป็นเจ้าของ จัดพิมพ์ "ประเพณีไทย" ขึ้นครั้งนี้ ก็เป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยให้ ขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย ได้เป็นที่แพร่หลายและเข้าใจ จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามประเพณีนั้นๆ ด้วย

ในหนังสือ "ประเพณีไทย" ฉบับพระมหาราชครูฯ นี้ นับว่าสมบูรณ์ดี

ขออนุโมทนาด้วย

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช
๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๖

วัดอรุณราชวราราม

๘ ธันวาคม ๒๕๐๖

เจริญพร คุณประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล

ตามที่คุณได้ถวายหนังสือ "ประเพณีไทย" ฉบับพระมหาราชครูฯ มานั้น อาตมาได้อ่านและตรวจดูข้อความของหนังสือแล้ว เห็นว่า หนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมประเพณีของไทยและพิธีกรรมต่างๆ ไว้มากมาย นับว่าเป็นหนังสือที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลัง และท่านผู้ศึกษาค้นคว้าได้เป็นอย่างมาก ทั้งจะเป็นเครื่องให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบถึงขนบธรรมเนียม และประเพณีต่างๆ จากหนังสือเล่มนี้ได้เป็นอย่างดี

ฉะนั้น จึงขอชมเชยและอนุโมทนา ในการที่คุณได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น อันจะเป็นประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังสืบไป.

เจริญพร

(สมเด็จพระพุฒาจารย์)
กรรมการมหาเถรสมาคม

เทวสถาน

๒๒ ธันวาคม ๒๕๐๕

คุณประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล

ตามที่คุณได้ส่งหนังสือ "ประเพณีไทย" ฉบับพระมหาราชครู ฯ มาให้ฉัน เพื่อขอความเห็นในสาระเรื่องภายในเล่มนั้น ฉันได้อ่านดูแล้ว เห็นว่าหนังสือเล่มนี้ พอจะให้ผู้อ่านได้รับความรู้ความเข้าใจในพิธีการต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี และขอชมเชยในความอุตสาหะของคุณ ที่ได้ให้รวบรวมหนังสือเล่มนี้ขึ้น เพื่อให้ผู้อ่านได้ความรู้ใน ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของชาติไทยเรา ซึ่งบางอย่างบัดนี้ไม่ได้ทำกันแล้ว เมื่อคุณได้ให้รวบรวมขึ้น ก็นับว่าได้ให้ประโยชน์แก่ผู้อ่านและแก่อนุชนรุ่นหลังของเราอีกเป็นอันมาก ที่จะได้ช่วยกันศึกษาค้นคว้าต่อไปอีก ซึ่งความจริงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ เหล่านั้น มี **ธรรม** อยู่ในระเบียบแบบแผนจริง ๆ และเป็นการแสดง **ธรรม** ออกมาในภาคปฏิบัติด้วย เมื่อเราละเลยขนบธรรมเนียมประเพณีจึงเสมือนหนึ่งเราได้ละเลย **ธรรม** ในภาคปฏิบัติด้วย ฉะนั้น เราจึงได้เห็นเสมอว่าสังคมของสมัยนี้มีเหตุการณ์ แสดงตัวเองว่าเลวลงกว่าแต่ก่อน ทั้ง ๆ ที่ทฤษฎีทาง **ธรรม** นั้น มิได้ลดน้อยไปกว่าแต่ก่อนเลย

ฉันจึงขอแสดงความยินดีต่อคุณ และผู้รวบรวม ที่ได้ลงมือปฏิบัติจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือนี้ขึ้นมา ซึ่งจะเป็นแนวทางอันดี สำหรับผู้ที่ศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของชาติไทย และนำไปปฏิบัติในกาลอันควรต่อไป

ในที่สุดนี้ ขอให้คุณและครอบครัว ตลอดจนเพื่อนฝูง จงมีความสำเร็จในผลงานชิ้นต่อไปอีก

(พระราชครูวามเทพมุนี)
ประธานพราหมณาจารย์

ศาลาว่าการกระทรวงกลาโหม
พระนคร

๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๖

เรียน คุณประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล

ผมได้รับหนังสือ "ประเพณีไทย" ฉบับพระมหาราชครูฯ ซึ่งรวบรวมโดย อุรคินทร์ วิริยะบูรณะ ไว้แล้วด้วยความขอบคุณ หลังจากที่ได้อ่านเนื้อเรื่องโดยตลอดแล้ว รู้สึกว่าผู้รวบรวมได้ใช้ความพยายามอย่างยิ่ง ในการรวบรวมประเพณีไทยสมัยโบราณต่าง ๆ มาไว้ในเล่มเดียว มีความหนาถึง ๘๑๕ หน้า การที่กระทำได้เช่นนี้ จำเป็นต้องอาศัยการค้นคว้าอย่างจริงจัง และใช้เวลามาก ผู้ที่อ่านผ่านๆ ไป อาจจะคิดว่าเป็นของง่าย แต่ถ้าได้อ่านและพินิจพิจารณาโดยละเอียดแล้ว จะทราบได้ว่า ผู้รวบรวมเขียนได้ละเอียดถี่ถ้วน มีทั้งคำกล่าวพระคาถา และตำนาน ในพิธีต่างๆ ประกอบเนื้อเรื่องด้วย

หนังสือเล่มนี้ นอกจากจะเป็นประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลัง ได้ทราบถึงประเพณีโบราณบางอย่างที่ได้เลิกล้มไปช้านานแล้ว ยังเป็นอนุสรณ์แสดงถึงความมีวัฒนธรรมของชาติไทยในอดีต หากมิได้มีผู้ใดรวบรวมจารึกไว้ นานวันก็จะสูญสิ้นไปอย่างน่าเสียดาย เพราะวัฒนธรรมเป็นเครื่องแสดงถึงความเจริญของชาติ หนังสือเล่มนี้ นับว่าเป็นเอกสารที่มีค่าฉบับหนึ่ง ในอันที่จะช่วยดำรงวัฒนธรรมของชาติไทยไว้มิให้สูญหาย ผมจึงขอชมเชยในความวิริยะอุตสาหะของผู้รวบรวม และผู้จัดการพิมพ์เผยแพร่มา ณ ที่นี้ด้วย.

ขอแสดงความนับถือ

พลเอก ถ. กิตติขจร

(ถนอม กิตติขจร)
รองนายกรัฐมนตรี
และ
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม

ที่ ๑๕๗๔๔/๒๕๐๖ กรมตำรวจ

๓๐ ธันวาคม ๒๕๐๖

เรื่อง หนังสือประเพณีไทย ฉบับพระมหาราชครูฯ

เรียน นายประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล

หนังสือของท่านลงวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๖ ส่งหนังสือประเพณีไทย ฉบับพระมหาราชครูฯ ไปให้ข้าพเจ้า ๑ เล่ม พร้อมกับขอคำวิจารณ์สารัตถะเรื่องราวในเล่ม เพื่อจะได้ถือเป็นข้อศึกษาต่อไป นั้น

ข้าพเจ้าได้รับหนังสือดังกล่าวไว้แล้ว ด้วยความขอบคุณ ข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือประเพณีไทย ฉบับพระมหาราชครูฯ แล้ว เห็นว่า เป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับประเพณีของไทยที่ปฏิบัติสืบกันมา มีพิธีต่างๆ ที่บุคคลแต่ละครอบครัวจะพึงปฏิบัติ ตลอดถึงพระราชพิธี รวมทั้งคติเก่าแก่ที่นิยมนับถือกันมา ซึ่งผู้รวบรวมได้นำมากล่าวไว้ในหนังสือนี้อย่างละเอียดครบถ้วน ทั้งในด้านพิธีการ ในทางปฏิบัติ และในด้านเหตุผล บางเรื่องก็ได้ยกเอาประวัติหรือตำนานมาประกอบด้วย เรื่องใดที่เป็นปัญหาที่น่าสงสัยหรืออาจปฏิบัติผิดพลาด ผู้รวบรวมก็ได้ชี้แจงเหตุผลและคำแนะนำไว้อย่างชัดเจน ฉะนั้น หนังสือนี้จึงนับเป็นคู่มือในการประกอบพิธีต่างๆ ที่ผู้เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีทุกฝ่าย คือ เจ้าของพิธี พระสงฆ์ และพราหมณ์ จะสามารถปฏิบัติในพิธีนั้นๆ ได้โดยถูกต้อง

ข้าพเจ้าขอสนับสนุนเจตนาอันดีของท่านที่ได้จัดพิมพ์หนังสือประเพณีไทยออกเผยแพร่ เพราะเป็นการช่วยกันรักษาและส่งเสริมประเพณีอันดีงามของไทย ถ้าประชาชนชาวไทยทุกคนต่างสนใจและยึดมั่นอยู่ในประเพณีอันดีงามแล้ว ก็จะเป็นทางก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยในบ้านเมืองอย่างมั่นคงถาวร.

ขอแสดงความนับถือ

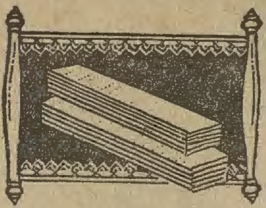
พลตำรวจเอก ป จุรีวงศ์

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย

และ

อธิบดีกรมตำรวจ

สำนักพระมหาราชวัง

๑๐ มกราคม ๒๕๐๗

เรียน คุณประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล เจ้าของ สำนักพิมพ์ประจักษ์วิทยา

ผมได้รับหนังสือประเพณีไทย ฉบับพระมหาราชครู ฯ ไว้แล้ว ด้วยความขอบคุณยิ่ง หลังจากได้อ่านเนื้อเรื่องตลอดแล้ว รู้สึกว่าผู้รวบรวมได้ใช้ความพยายามดีมาก ในการที่ได้รวบรวมประเพณีไทย ในสมัยโบราณต่าง ๆ มาไว้ในหนังสือเล่มนี้เป็นจำนวนมาก การที่จะกระทำเช่นนี้ได้ ก็ต้องอาศัยทุน และการพยายามเป็นอย่างมาก นับว่าได้ให้ประโยชน์แก่ผู้อ่านที่จะได้ใช้ตำราเล่มนี้ไว้เป็นคู่มือประจำบ้าน และจะได้เป็นสมบัติของอนุชนรุ่นหลัง ที่จะได้ช่วยกันรักษาและค้นคว้าต่อไปอีก เพราะว่าขนบธรรมเนียมประเพณี ก็เป็นวัฒนธรรมส่วนหนึ่งที่แสดงถึงความเจริญของประเทศชาติบ้านเมือง หากชาติใด ประเทศใด ไม่มีขนบธรรมเนียมประเพณี ข้าพเจ้ากันถือว่ายังล้าหลังอยู่

ฉะนั้น ในการที่คุณได้ให้รวบรวมและเป็นผู้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น จึงเป็นเสมือนหนึ่งว่า คุณเป็นผู้นำความสว่างมาสู่อนุชนรุ่นหลังที่ยังไม่รู้และเข้าใจในขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติไทยเรา จะได้พากันปฏิบัติให้ถูกต้องต่อไป การที่คุณมีเจตนาอันดีเช่นนี้ ผมขอให้ผลงานของคุณจงเจริญรุ่งเรือง และประสบผลสำเร็จต่อไปตลอดกาลนาน.

ขอแสดงความนับถือ

(ลายมือชื่อ)

(บาง เสมเสริมสุข)

หัวหน้าหมวดโหรหลวง สำนักพระมหาราชวัง

EMBASSY
OF THE
UNITED STATES OF AMERICA
Bangkok, Thailand

January 3, 1967

Mr. Prachak Siribanditkool
Prachakvitya Press
120/1 Visootkasat Street
Bangkok, Thailand

Dear Mr. Prachak:

President Johnson has asked me to express his appreciation for your gracious gift of the book entitled "Thai Customs." The President is pleased to have the book as a reminder of his recent visit to Thailand which he greatly enjoyed. Your courtesy and generosity are yet another example of the warm friendship for which Thailand is so justly famous.

With best wishes.

Sincerely,

Dana Orwick

Dana Orwick
Counsellor of Embassy

คำแปลภาษาไทย

๓ มกราคม ๒๕๑๐

นายประจักษ์ ศิริบัณฑิตย์กุล
สำนักพิมพ์ประจักษ์วิทยา ๑๘๐/๑ ถนนวิสุทธิ์กษัตริย์ กรุงเทพ ประเทศไทย
เรียนคุณประจักษ์ ทราบ

ท่านประธานาธิบดีจอห์นสันได้ให้ข้าพเจ้าแสดงความขอบคุณ สำหรับของขวัญหนังสือ "ประเพณีไทย" ที่ท่านกรุณามอบให้ ท่านประธานาธิบดีมีความยินดีที่ได้หนังสือนี้ อันเป็นเสมือนสิ่งที่ทำให้ท่านประธานาธิบดีรำลึกถึงการมาเยือนประเทศไทยเมื่อเร็วๆนี้ ซึ่งได้รับความเพลิดเพลินยิ่ง อัธยาศัยไมตรีและความกรุณาของท่านเป็นตัวอย่างอีกอันหนึ่งของมิตรภาพอันอบอุ่น ซึ่งก็เป็นที่ทราบกันแล้วสำหรับประเทศไทยในเรื่องนี้.

ด้วยความปรารถนาดี.

แผนที่เดิมของไทยตั้งแต่เมื่อ ๗๐๐๐ ปีแล้วถึงปัจ

ของพระบริหารเทพธานี ๒ เล่มจบมีภาพประวัติศาสตร์ประกอ

สำนักพิมพ์ ประจักษ์วิทยา 180/1 ถนนวิสุทธิกษัตริย์ พระนคร